

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների Էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:

Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>

ԱՐՏԱՔԻԻ ԵՐԻՏԱՎԱՐԳ
ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ
ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)

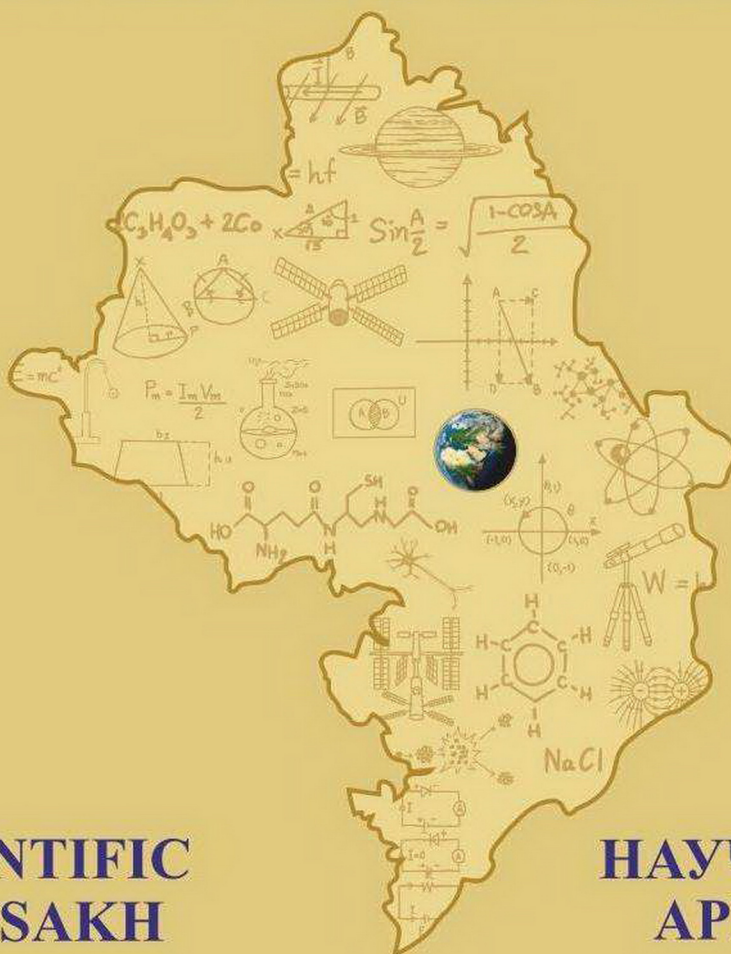
ԵՐԵՎԱՆԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

«ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ
ՊՂԱԶԱՄՈՒԲԳԵՆԱՅԻՆ
ԿՈՄԲԻՆԱՏ» ՓԲԸ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ

SCIENTIFIC
ARTSAKH

НАУЧНЫЙ
АРЦАХ

№ 1(2), 2019

Հիմնադիր – Founder – Учредитель:
ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ (ԵՊՀ)
YEREVAN STATE UNIVERSITY (YSU)
ЕРЕВАНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ (ЕГУ)
www.ysu.am

Հրատարակիչ – Publisher – Издатель:
ԱՐՑԱԽԻ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՍՆԱԳԵՏՆԵՐԻ ՄԻԱՎՈՐՈՒՄ (ԱԵԳՄՄ)
UNION OF YOUNG SCIENTISTS AND SPECIALISTS OF ARTSAKH (UYSSA)
ОБЪЕДИНЕНИЕ МОЛОДЫХ УЧЁНЫХ И СПЕЦИАЛИСТОВ АРЦАХА (ОМУСА)
www.aegmm.org

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ
SCIENTIFIC ARTSAKH
НАУЧНЫЙ АРЦАХ
№ 1(2), 2019

«Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է Հայաստանի Հանրապետության Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի (ՀՀ ԲՈԿ) սահմանած դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների ու դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական պարբերականների ցանկում:

The «**Scientific Artsakh**» journal is included in the list of scientific periodicals acceptable for publication of the main results and provisions of doctoral and candidate theses established by the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia (HAC RA).

Журнал «**Научный Арцах**» включен в список научных периодических изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений докторских и кандидатских диссертаций, установленных Высшим аттестационным комитетом Республики Армения (BAK RA).

ԱԵԳՄՄ – UYSSA – ОМУСА
ԵՐԵՎԱՆ – YEREVAN – ЕРЕВАН
2019

Հրատարակության է երաշխավորվել Երևանի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Рекомендовано к публикации решением ученого совета Ереванского государственного университета

Recommended for Publication by the Yerevan State University Academic Council Decision

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐ

Նախագահ՝ Արամ ՍԻՄՈՆՅԱՆ ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի տնօրեն, ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գլխավոր խմբագիր՝ Ավետիք ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Թեհմինա ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ

Անդամներ՝

Արծրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Հրանտ ԱՎԱՆԵՍՅԱՆ, հոգեբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Խաչիկ ԳԱԼՍՏՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Զուլիետա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վլադիսլավ ԳՐՈՒԶԴԵՎ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Կոստրոմա, ՌԴ)
Գևորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Արման ԵՂԻԱՉԱՐՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ
Մարեկ ԺԵՅՄՈ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Օլշտին, Լեհաստան)
Վալենտինա ԼԱՊԱՆԿԱ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Մոսկվա, ՌԴ)
Օստոն ԼՈՒԻՏԵՐՅԱՆՏ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Համբուրգ, Գերմանիա)
Նազիկ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, մանկավարժական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Մուշեղ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Գագիկ ԴԱԶԻՆՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Աշոտ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Էդիկ ՄԻՆԱՅԱՆ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Վարեն ԼԵՐՍԻՍՅԱՆ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
Հայկ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Յուրի ՍՈՒԿԱՐՅԱՆ, ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր
Մաքսիմ ՎԱՍԿՈՎ, սոցիոլոգիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (Դոնի Ռոստով, ՌԴ)
Գարիկ ԶԵՆՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր
Տիգրան ԶՈՉԱՐՅԱՆ, քաղաքական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գիտական Արցախ, № 1(2), 2019, Երևան, ԱԵԳՄՄ հրատ., 2019, 480 էջ:

Scientific Artsakh, № 1(2), 2019, Yerevan, UYSSA publ., 2019, 480 pages.

Научный Арцах, № 1(2), 2019, Ереван, Изд. ОМУСА, 2019, 480 страниц.

«Գիտական Արցախ» պարբերականի 2019թ. 1-ին համարում տեղ են գտել հասարակական գիտությունների արդի հիմնախնդիրների վերաբերյալ Հայաստանի Հանրապետությունը, Արցախի Հանրապետությունը, Բելառուսի Հանրապետությունը, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունը, Լեհաստանը, Շվեյցարիան և Ռուսաստանի Դաշնությունը ներկայացնող 50 անվանի ու երիտասարդ գիտնականների աշխատանքները:

In the first issue of the «Scientific Artsakh» journal in 2019 the works on *topical issues of social sciences* by 50 well-known and young scientists representing Republic of Armenia, Republic of Artsakh, Republic of Belarus, the Islamic Republic of Iran, Poland, Switzerland and the Russian Federation are published.

В первом номере за 2019-ый год журнала «Научный Арцах» опубликованы работы по актуальным проблемам общественных наук, авторами которых являются 50 известные и молодые ученые, представляющие Республику Армения, Республику Арцах, Республику Беларусь, Исламскую Республику Иран, Польшу, Швейцарию и Российскую Федерацию.

EDITORIAL COUNCIL

Chairman: **Aram SIMONYAN**, *Director of Institute for Armenian Studies of YSU, NAS RA Associate Member, Doctor of History, Professor*

Editor-in-Chief: **Avetik HARUTYUNYAN**, *Ph.D in Law, Associate Professor*

Deputy Editor-in-Chief: **Tehmina MARUTYAN**, *Ph.D in Philology, Associate Professor*

Members:

Artsrun AVAGYAN, *Doctor of Philology, Professor*
Hrant AVANESYAN, *Doctor of Psychology, Professor*
David BABAYAN, *Doctor of History, Associate Professor*
Vahram BALAYAN, *Doctor of History, Professor*
Gevorg DANIELYAN, *Doctor of Law, Professor*
Khachik GALSTYAN, *Doctor of Political Sciences, Associate Professor*
Gagik GHAZINYAN, *Academician of NAS RA, Doctor of Law, Professor*
Vladislav GRUZDEV, *Doctor of Law, Professor (Kostroma, Russia)*
Julietta GYULAMIRYAN, *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Nazik HARUTYUNYAN, *Doctor of Pedagogical Sciences, Professor*
Moushegh HOVSEPYAN, *Doctor of Philology, Professor*
Garik KERYAN, *Doctor of Political Sciences, Professor*
Tigran KOCHARYAN, *Doctor of Political Sciences, Professor*
Valentina LAPAEVA, *Doctor of Law, Professor (Moscow, Russia)*
Otto LUCHTERHANDT, *Doctor of Law, Professor (Hamburg, Germany)*
Ashot MARKOSYAN, *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Edik MINASYAN, *Doctor of History, Professor*
Karen NERSISYAN, *Ph.D in Economic Sciences, Associate Professor*
Hayk SARGSYAN, *Doctor of Economic Sciences, Professor*
Yuri SUVARYAN, *Academician of NAS RA, Doctor of Economic Sciences, Professor*
Maksim VASKOV, *Doctor of Sociology, Professor (Rostov-on-Don, Russia)*
Arman YEGHIAZARYAN, *Doctor of History, Associate Professor*
Marek ZEJMO, *Doctor of Political Sciences, Professor (Olsztyn, Poland)*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Председатель: **Арам СИМОНЯН**, *директор Института арменоведческих исследований ЕГУ, член-корреспондент НАН Республики Армения, доктор исторических наук, профессор*

Главный редактор: **Аветик АРУТЮНЯН**, *кандидат юридических наук, доцент*

Заместитель главного редактора: **Теймина МАРУТЯН**, *кандидат филологических наук, доцент*

Члены:

Արշրուն ԱՎԱԳՅԱՆ, *доктор филологических наук, профессор*
Գրանտ ԱՎԱՆԵՏՅԱՆ, *доктор психологических наук, профессор*
Նազիկ ԱՐՄԵՆՅԱՆ, *доктор педагогических наук, профессор*
Դավիթ ԲԱԲԱՅԱՆ, *доктор исторических наук, доцент*
Վահրամ ԲԱԼԱՅԱՆ, *доктор исторических наук, профессор*
Մաքսիմ ՎԱՏՅԿՈՎ, *доктор социологических наук, профессор (Ростов-на-Дону, Россия)*
Խաչիկ ԴԱԼՍՏՅԱՆ, *доктор политических наук, доцент*
Վլадислав ԳՐՈՅԴԵՎ, *доктор юридических наук, профессор (Кострома, Россия)*
Ժյուլետտա ԳՅՈՒԼԱՄԻՐՅԱՆ, *доктор педагогических наук, профессор*
Դեվորգ ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ, *доктор юридических наук, профессор*
Արման ԵԴԻԱԶԱՐՅԱՆ, *доктор исторических наук, доцент*
Մարեկ ԶԵՅԻՄՈ, *доктор политических наук, профессор (Ольштын, Польша)*
Գաիկ ԿԱԶԻՆՅԱՆ, *академик НАН РА, доктор юридических наук, профессор*
Գարիկ ԿԵՐՅԱՆ, *доктор политических наук, профессор*
Կիգրան ԿՈՇԱՐՅԱՆ, *доктор политических наук, профессор*
Վալենտինա ԼԱՍՊԱԵՎԱ, *доктор юридических наук, профессор (Москва, Россия)*
Օտտո ԼՅՈՒԽԵՐԽԱՆԴՏ, *доктор юридических наук, профессор (Гамбург, Германия)*
Աշոտ ՄԱՐԿՈՏՅԱՆ, *доктор экономических наук, профессор*
Էդիկ ՄԻՆԱՏՅԱՆ, *доктор исторических наук, профессор*
Կարեն ՆԵՐՏԻՏՅԱՆ, *кандидат экономических наук, доцент*
Մուսեղ ՕՎՏԵՍՅԱՆ, *доктор филологических наук, профессор*
Դայկ ՏԱՐԳՏՅԱՆ, *доктор экономических наук, профессор*
Յուրի ՏՍՎԱՐՅԱՆ, *академик НАН РА, доктор экономических наук, профессор*

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է
«ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՊՂՆՁԱՍՈՒԻԲԴԵՆԱՅԻՆ ԿՈՄԲԻՆԱՏ» ՓԲԸ-Ի
ԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ

IS PUBLISHED WITH THE SUPPORT OF THE
«ZANGEZUR COPPER MOLYBDENUM COMBINE» CJSC

ПУБЛИКУЕТСЯ ПРИ ПОДДЕРЖКЕ
ЗАО «ЗАНГЕЗУРСКИЙ МЕДНО-МОЛИБДЕНОВЫЙ КОМБИНАТ»

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ CONTENTS СОДЕРЖАНИЕ***ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА***

Դավիթ Պետրոսյան. Ներքին ժամանակը հովհաննես Թումանյանի խմբագրականներում.....	13
David Petrosyan. <i>Inner Time in Hovhannes Tumanyan's Editorials</i>	
Давид Петросян. Внутреннее время в редакционных статьях Ованеса Туманяна	

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY
ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ

Վիլյամ Հալաջյան. Աշխատանքային հոգնածության հաղթահարման ինքնակարգավորիչ հնարների կիրառությունը.....	20
William Halajyan. <i>Using the Self - Regulation Tools to Overcome the Fatigue at Work</i>	
Вильям Галаджян. Использование средств саморегуляции для преодоления усталости на работе	
Բորիս Շալյուտին. Բարձրագույն կապիկների իրավունքի որոշ նախատիպերի մասին.....	27
Boris Shalyutin. <i>On Some Prototypes of Law in the World of Great Apes</i>	
Борис Шалютин. О некоторых прообразах права у высших обезьян	
Երվանդ Ռումյան. Կինոմոնտաժի ներգործությունը հանդիսատեսի հոգեկան գործընթացների վրա.....	45
Yervand Rumyan. <i>Film's Frame Editing Impact on the Audience's Mental Processes</i>	
Ерванд Румян. Влияние кадрового монтажа на психические процессы зрителя	

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ, SOCIOLOGY, СОЦИОЛОГИЯ

Անուշ Դոլուխանյան. Արցախում գիտությամբ զբաղվող երիտասարդների հիմնախնդիրներն ու դրանց լուծման հնարավոր ուղիները.....	52
Anush Dolukhanyan. <i>Fundamental Problems Faced by Artsakh Young Scholars and Potential Ways of Their Solution</i>	
Ануш Долуханян. Основные проблемы молодых ученых арцаха и возможные пути их решения	

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Մարտուն Ազատյան. ԱՄՆ հայկական լոբբիստական կառույցների կայացման գործընթացը և գործունեության հիմնական ուղղությունները.....	61
Martun Azatyan. <i>The Process of Formation and the Main Activities of Armenian Lobbying Structures of the USA</i>	
Мартун Азатян. Процесс формирования и основные направления деятельности армянских лоббистских структур США	

Ռաֆիկ Ավետիսյան. Զաղաքական անջատողականության էությունն ու բնույթը.....74

Rafik Avetisyan. *The Essence and Nature of Political Separatism*

Рафик Аветилян. Сущность и характер политического сепаратизма

Խաչիկ Գալստյան. Փոքր ժողովրդի մեծ երազանքը. Արցախյան շարժումը հայոց ինքնության գոյաբանության համատեքստում.....82

Khachik Galstyan. *The Great Dream of Small Nation: The Artsakh Movement in the Context of Armenians Identification Ontology*

Хачик Галстян. Большая мечта малой нации: Арцахское движение в контексте онтологии идентичности армянского народа

Ժաննա Հարությունյան. ԵՄ ազդեցությունը ֆրանս-աֆրիկյան բաղաքական ու տնտեսական հարաբերությունների վրա.....90

Zhanna Harutyunyan. *EU Impact on France-African Political and Economic Relations*

Жанна Арутюнян. Влияние ЕС на франко-африканские политические и экономические отношения

Սևակ Նիկողոսյան. Պաշտպանական-անվտանգային համակարգի կառավարումը Հայաստանի խորհրդարանական հանրապետության մոդելին անցնելու պայմաններում.....96

Sevak Nikoghosyan. *The Defense-Security System Management under the Model of the Parliamentary Republic of Armenia*

Севак Никогосян. Управление системой обороны и безопасности в условиях перехода Республики Армения на парламентскую модель правления

Մարութ Վարդազարյան, Երեմ Վարդազարյան. Դ.Թրամփի վարչակարգի հարավկովկասյան բաղաքականության նոր միտումները.....104

Marut Vardazaryan, Erem Vardazaryan. *Donald Trump Administration's New Trends in South Caucasus Policy*

Марут Вардазарян, Ерем Вардазарян. Новые тенденции в южнокавказской политике администрации Д. Трампа

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА

Արման Ասրյան. Բլոկչեյնի կիրառությունը բնակֆոնդի կառավարման համակարգի բարելավման համատեքստում.....117

Arman Asryan. *Application of Blockchain in Improving the Housing Fund Management System*

Арман Асрян. Применение блокчейн в совершенствовании системы управления жилищным фондом

Եվգենյա Հայրիյան. Հայաստանի Հանրապետության դրամավարկային և Արցախի Հանրապետության հարկաբյուջետային բաղաքականությունների համահարթեցման խնդիրները.....128

Yevgenya Hayriyan. *Coordination Problems of the Republic of Armenia Monetary Policy and Fiscal Policy of the Republic of Artsakh*

Евгения Айриян. Проблемы координации денежно-кредитной политики Республики Армения и фискальной политики Республики Арцах

Աշոտ Մարկոսյան, Մարինե Ղահրամանյան. Բիզնես գործընթացների կառավարման առանձնահատկությունները Հայաստանում..... 136
Ashot Markosyan, Marine Ghahramanyan. *The Specifics and Peculiarities of Business Process Management in Armenia*

Ашот Маркосян, Марине Каграманян. Специфика и особенности управления бизнес-процессами в Армении

Աշոտ Մարկոսյան, Էլյանորա Մաթևոսյան. Պետական պարտքի «ճգնաժամը» և Հայաստանի Հանրապետության արտաքին պետական պարտքի արդյունավետությունը..... 148

Ashot Markosyan, Eleonora Matevosyan. «Crisis» of the State Debt and Efficiency of the External State Debt of the Republic of Armenia

Ашот Маркосян, Элеонора Матевосян. «Кризис» государственного долга и эффективность внешнего государственного долга Республики Армения

Միքայել Սողոմոնյան. Բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման մեթոդների և կառուցակարգերի կատարելագործման ուղղությունները..... 170

Mikayel Sghomonyan. *The Ways to Improve the Methods and Mechanisms of State Regulation of Natural Monopolies*

Микаэл Согомонян. Пути совершенствования методов и механизмов государственного регулирования естественных монополий

Արամ Վերդյան. Հնդկացորենի արտադրության և վերամշակման խնդիրները Արցախի Հանրապետության պարենային անվտանգության ապահովման համատեքստում..... 179

Aram Verdyan. *The Problem of Production and Processing of Buckwheat in the Context of Artsakh Republic's Food Security Providing*

Арам Вердян. Проблемы производства и переработки гречихи в контексте обеспечения пищевой безопасности Республики Арцах

Լևոն Զոչարյան. ՀՀ-ին բնորոշ գյուղատնտեսական ռիսկերը. ապահովագրությունը որպես այդ ռիսկերի զսպման մեխանիզմ..... 194

Levon Kocharyan. *Specific Agricultural Risks in Armenia. Insurance, as a Risk Mitigation Mechanism*

Левон Кочарян. Характерные для Республики Армения сельскохозяйственные риски: страхование как механизм снижения этих рисков

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, JURISPRUDENCE, ЮРИСПРУДЕНЦИЯ

Ալֆրեդ դե Չայաս. Ինքնորոշում. Արցախի անկախության իրավունքը հաստատող ժամանակակից միջազգային կարգի հիմնարար սկզբունքը..... 199

Alfred De Zayas. *Self-Determination: A Foundational Principle of Today's International Order That Confirms Artsakh's Right to Independence*

Альфред де Зайас. Самоопределение: основополагающий принцип современного международного порядка, подтверждающий право Арцаха на независимость

Նատալյա Կովկել. Ժամանակակից իրավագիտության նշանագիտական հարացույցների հեռանկարները	213
Natalia Kovkel. Prospects of the Semiotic Paradigm of Modern Jurisprudence	
Наталья Ковкель. Перспективы семиотической парадигмы современной юриспруденции	

Ռուզաննա Հակոբյան. Հայաստանի Հանրապետության նախագահի լիազորությունները և սահմանադրական պատասխանատվությունը՝ ըստ 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների (համեմատա-իրավական վերլուծություն).....	222
Ruzanna Hakobyan. Powers of the President of the Republic of Armenia And Constitutional Responsibility According to the Constitutional Changes in 2015 (Comparative Legal Analysis)	
Рузанна Акопян. Полномочия и конституционная ответственность президента Республики Армения в соответствии с конституционными изменениями 2015 года (сравнительно-правовой анализ)	

Ավետիք Հարությունյան. Սահմանադրական արժեքանությունը որպես սահմանադրականության հիմնախնդրի հետազոտությամբ զբաղվող գիտական ուղղություն.....	233
Avetik Harutyunyan. Constitutional Axiology as a Scientific Discipline Exploring The Issue of Constitutionalism	
Аветик Арутюнян. Конституционная аксиология как научное направление, исследующее проблему конституционализма	

Սոնա Մանթաշյան. Հաշտության պայմանագիրը որպես հարկադրանքի օրինականացման գործիք. կիրառման որոշ միջոցները.....	241
Sona Mantashyan. Peace Treaty as Tool of Legalised Coercion: Some Methods of Application	
Сона Манташян. Мирный договор как инструмент легализованного принуждения: некоторые способы применения	

Վլադիսլավ Տոլստիխ. Միջազգային իրավունքի ռուսական դոկտրինի թեմատիկ կառուցվածքը.....	249
Vladislav Tolstykh. Thematic Structure of the Russian Doctrine of International Law	
Владислав Толстых. Тематическая структура российской доктрины международного права	

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ, PEDAGOGY, ПЕДАГОГИКА

Աննա Ալեքսանյան, Հրանտ Հակոբյան, Բուհի կառավարման ժամանակակից հիմնախնդիրներն արդիականացող աշխարհում.....	260
Anna Aleksanyan, Hrant Hakobyan, Higher Education Management Issues in the Modern World	
Анна Алексанян, Грант Акопян. Современные проблемы управления вузом в модернизирующемся мире	

Մարիամ Առաքելյան. Ուսանողների մեդիակոմպետենտության գնահատման խնդիրը անգլերենի իրավագիտական կողմնորոշման դասընթացում.....270
Mariam Arakelyan. The Problem of Students' Media Competence Assessment in the Legal English COURSES

Мариам Аракелян. Проблема оценки медиа-компетентности студентов на курсах юридического английского языка

Մանսուր Լարուի. Միջանձնային հարաբերությունների կառավարման արդյունավետությունն՝ ըստ սոցիոլոգիական հարցումների արդյունքների.....278
Mansour Larouei. The Effective Management of Interpersonal Relationships Based on the Results of Sociological Research

Мансур Ларуи. Эффективность управления межличностными отношениями согласно результатам социологических исследований

Համիդռեզա Կամիար. Մեծահասակների կրթության ռազմավարությունները.....285
Hamidreza Kamiar. Adult Education Strategies

Гамидреза Камиар. Стратегии образования взрослых

ԼԵՉԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

LINGUISTICS, LITERATURE STUDY

ЛИНГВИСТИКА, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Հռիփսիմե Չաֆարյան. Զաղաքի տարածական մոտիվը Հենրիկ Էդոյանի պոեզիայում.....292

Hripsime Zakaryan. The City's Spatial Motif in Henrik Edoyan's Poetry

Рипсима Закарян. Пространственный мотив города в поэзии Генриха Эдоаяна

Մերի Հովհաննիսյան. Հոմանիշների ոճական առանձնահատկությունները Վահան Տերյանի չափածոյում.....299

Meri Hovhannisyan. The Stylistic Peculiarities of Synonyms in Vahan Teryan's Speech Art

Мери Ованнисян. Стилистические особенности синонимов в поэзии Ваана Теряна

Սվետլանա Մանուչարյան. Կապան-Գորիս տարածաշրջանի խոսվածքների բայական համակարգերի համեմատական քննություն.....307

Svetlana Manucharyan. A Comparative Examination of the Verb Systems Of The Speeches (Dialects) of Kapan-Goris Areas

Светлана Манучарян. Сравнительный анализ категорий глагола в говорах региона Капан-Горис

Թեմինա Մարության. Ցեղասպանության արտացոլումը Սիմոն Սիմոնյանի ստեղծագործություններում.....322

Tehmina Marutyan. Some Issues on the Genocide in the Works by Simon Simonyan

Теймина Марутян. Отражение Геноцида армян в произведениях Симона Симоняна

Սիլվա Մուրադյան. Ներգործական սեռի բայ-ստորոգյալների կապակցելիությունը տարբեր դասային խմբերի անուն-խնդիրների հետ.....335
Silva Muradyan. Relationship Possibilities of Transitive Verb-Pradicate with Noun-Objects of Various Class Groups

Сильва Мурадян. Сочетаемость возможности переходных предикативных глаголов с именными дополнениями различных классовых групп

Սիրանուշ Փարսադանյան. Հովհաննես Վանանդեցու «Կերակուր քահանայից» գործը.....343

Siranush Parsadanyan. «Kerakur Kahanayic» («Food For Priests») by Hovhannes Vanandetsi
Сирануш Парсаданян. Работа Ованеса Ванандеци «Пища для священников»

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ

Գրիգոր Բալասանյան. Խորհրդային Ռուսաստանում հայառի գրասենյակների գործունեության պատմությունից (1923-1927թթ.).....350

Grigor Balasanyan. From The History Of Armentrade Branches' Activities In Soviet Russia 1923-1927yy

Григор Баласанян. Из истории деятельности отделений Арменторга в Советской России (1923-1927 гг.)

Արման Եղիազարյան. Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության գործունեության հիմնական ուղղությունները 1920-1930-ական թթ.....359

Arman Yeghiazaryan. The Main Activity Directions of the Social Democrat Hunchakian Party in the 1920-1930s

Арман Егиазарян. Основные направления деятельности Социал-демократической Гнчакской партии в 1920-1930-х годах

Մելիք Հովսեփյան. Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն և եգիպտահայ համայնքը 1964-1985թթ.....372

Melik Hovsepyan. The Committee for Cultural Relations With Armenians of the Diaspora and the Armenian Community of Egypt in 1964-1985

Мелик Овсепян. Комитет по культурным связям с армянами диаспоры и армянская община Египта в 1964-1985 годах

Սերգեյ Մանվելյան. Հայկական հարցի վերաբացումը. հայկական բարենորոգումների ծրագիրը Հովհաննես Արշարունի պատրիարքի օրոք (1911-1913թթ.).....382

Sergey Manvelyan. Evolution of Armenian Issue: Armenian Reforms Program During the Terms of Patriarch Hovhannes Arsharuni (1911-1913)

Сергей Манвелян. Развитие Армянского вопроса: программа армянских реформ при патриархе Ованесе Аршаруни (1911-1913 гг.)

Աղավնիկ Սարտիրոսյան. Չվիադ Գամսախուրդիայի ժողովրդագրական քաղաքականությունը Ջավախքում 1990-1993թթ. 391
Aghavnik Martirosyan. Zviad Gamsakhurdia's Demographic Policy in Javakhk in 1990-1993
Агавник Мартиросян. Демографическая политика Звиада Гамсахурдия в Джавахке в 1990-1993 годах

Արման Սարտիրոսյան. Դաշնակիցների քաղաքականության վերափոխումը Հայկական հարցի վերաբերյալ 1919-1923 թվականներին.....400
Arman Martirosyan. The Revision of the Political Views Regarding Armenian Question During 1919-1922 by its Allies
Арман Мартиросян. Пересмотр политических взглядов союзников в отношении Армянского вопроса в 1919-1923 годах

Չբիգնև Տ. Շմուրլո. Գաղափարների խաչադիտում՝ լեհական հետք Արարատի և Սևանա լճի 408
Zbigniew T. Szmurlo. Collision Of Destinies: The Polish Trace on Ararat and Lake Sevan
Збигнев Т. Шмурло. Скрещение судеб: польские следы на Арарате и Севане

Արամ Պողոսյան. 1230-1240-ական թթ. մոնղալական «չերիկ» զորամիավորներում հայ-վրացական ռազմական ուժերի ներկայության հարցի շուրջ.....428
Aram Poghosyan. On the Issue of The Presence Of Armenian-Georgian Military Forces in the Mongolian Units Cherig in the 1230-1240s
Арам Погосян. О вопросе присутствия армяно-грузинских военных сил в монгольских воинских соединениях «черик» в 1230-1240-х годах

Ռոբերտ Սուքիասյան. Սեբաստիայի հայության դեմ կիրառված պետական տնտեսական քաղաքականությունը 1913-1915թթ.....436
Robert Sukiasyan. State Economic Policy towards Armenians in Sebastia in 1913-1915
Роберт Сукиасян. Государственная экономическая политика в отношении армян Себасти в 1913-1915 годах

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ԱՄԲՈՆ **TRIBUNE OF YOUNG SCIENTIST** **ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО**

Նարեկ Սուքիասյան. Սուննիական արմատականացման արտահայտումները Ադրբեջանում.....445
Narek Sukiasyan. The Manifestations of Sunni Radicalism in Azerbaijan
Нарек Сукиасян. Проявления суннитского радикализма в Азербайджане

Սիրանուշ Վարդանյան. Կրոնական իրավիճակն Ադրբեջանի Հանրապետության թալիշաբնակ տարածքներում (2010-2018).....453
Siranush Vardanyan. The Religious Situation in Talyshes Inhabited Regions of Republic of Azerbaijan (2010-2018)
Сирануш Варданян. Религиозная ситуация в талышских населенных пунктах Азербайджанской Республики (2010-2018 гг.)

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, РЕЦЕНЗИИ, REVIEWS

Տաթևիկ Հայրապետյան. Ներքաղաքական գործընթացներն Ադրբեջանում 1988-1998 թվականներին, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2018, 178 էջ:.....463

Tatevik Hayrapetyan. *Internal Political Processes in Azerbaijan in 1988-1998.* Yerevan: Yerevan State Un-ty Press, 2018, 178 pp.

Татевик Айрапетян. Внутривполитические процессы в Азербайджане в 1988-1998 гг., Ереван, Изд-во Егу, 2018, 178 сс.

Վարդան Ոսկանյան, Հասմիկ Կիրակոսյան. Պարսկերեն հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական տեքստերի թարգմանության հիմունքներ, «Քոփի Փրինթ», ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, 2019, 264 էջ:.....468

Vardan S. Voskanian, Hasmik C. Kirakosian. *Introduction to the Translation of Persian Socio-Political and Diplomatic Texts*, «Copy Print», YSU Publishing House, Yerevan, 264 pp.

Вардан Восканян, Асмик Киракосян. Основы перевода персидских общественно-политических и дипломатических текстов, «Копи принт», Изд. ЕГУ, Ереван, 2019, 264 сс.

Տեղեկատվություն «Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» հասարակական կազմակերպության գործունեության մասին.....471

Information on the Activities of «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» NGO.....472

Информация о деятельности общественной организации «Объединение молодых ученых и специалистов Арцаха».....473

«Գիտական Արցախ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները.....474

The requirements for «Scientific Artsakh» journal.....475

Требования к оформлению статей журнала «Научный Арцах».....476

ԼՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, JOURNALISM, ЖУРНАЛИСТИКА**ՆԵՐՔԻՆ ԺԱՄԱՆԱԿԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ
ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ***

ՀՏԴ 81:808:070(479.25)

ԴԱՎԻԹ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի ժուռնալիստիկայի ֆակուլտետի
նոր մեդիայի և հաղորդակցության ամբիոնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
davidpetrosyan@ysu.am

Հոդվածում բնության և առնվել Հովհաննես Թումանյանի խմբագրական-
ներում (1910-1911թթ. նա եղել է «Հորիզոն» թերթի խմբագիրը) ի հայտ եկած
ներքին ժամանակը: Նպատակն է բացահայտել այդ ժամանակին բնորոշ
արժեքանական մի քանի հատկանիշներ: Առաջադրվել են ներքին ու արտաքին
ժամանակների փոխառնչության, ներքին ժամանակի մեջ բարոյական ու
գեղագիտական արժեքների դրսևորման ու համադրման խնդիրները: Կիրառվել են
վերլուծական ու համեմատական մեթոդները:

Հոդվածի առաջին մասում Թումանյան խմբագրի տեսադաշտում են
արտաքին ժամանակին բնորոշ երևույթները ներքին ժամանակի համատեքստում:
Դրանց հանդեպ հեղինակի վերաբերմունքը դրական է, քանի որ արտաքին
ժամանակը մարմավորող առօրյայի մեջ հաճախ տիրապետող են դառնում ոչ
բարոյական երևույթները:

Երկրորդ մասում առավելապես կարևորվում են բարոյական ու
գեղագիտական այն բարձր արժեքները, որոնք ամբողջության մեջ ընդլայնում են
ներքին ժամանակի սահմանները՝ նրան մերձեցնելով Մեծ հոգիների մշակութային
ժամանակին: Հեղինակի խոհերի, մտորումների այդ բազմաշերտ համադրությամբ
էլ ձևավորվում է «Հորիզոն» թերթի խմբագրականներում առկա ներքին
ժամանակի յուրահատուկ պատկերը:

Բանալի բառեր՝ ներքին ժամանակ, Հովհաննես Թումանյան, խմբագրական,
արտաքին ժամանակ, բարոյական, գեղագիտական արժեքներ, մշակութային ժամանակ:

«Ներքին ժամանակ» հասկացությունը փիլիսոփայության, գեղագիտության մեջ
մեկնությունների երկար ճանապարհ է անցել՝ իմաստավորվելով նշանավոր
մտածողների աշխատություններում՝ Պլատոնից մինչև Հայդեգեր և ուրիշներ¹: Ներքին
ժամանակի ընդհանրական բնութագրումներից մեկում նշվում է. «Ժամանակը
պատկանում է ոչ միայն արտաքին աշխարհին, այլև **մարդու ներաշխարհին**: Մարդը ոչ

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.05.2019թ., գրախոսվել՝ 14.05.2019թ., տպագրության
ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

¹ Տե՛ս Гуссерль Э. Феноменология внутреннего сознания времени, в 2 т. М., 1994, Бергсон
А. Непосредственные данные сознания. Время и свобода воли, Л. Изд-во ЛКИ, 2010, Хайдеггер М.
Бытие и время, Харьков, 2003 и др.

միայն ժամաչում է ժամանակը, այլև **վերապրում է նրա գոյությունը**² (ընդգծումները մերն են - **Դ. Պ.**):

Ներքին ժամանակի անհատականացման ու կերպավորման գործընթացը հետաքրքիր դրսևորումներ է ստանում հատկապես նշանավոր արվեստագետների ստեղծագործություններում, նրանց գրավոր ելույթներում (հրապարակախոսական հոդվածներ, ուղեգրություններ, նամակներ և այլն):

Հոդվածում անդրադարձել ենք Հովհաննես Թումանյանի հրապարակախոսական գործունեությանը, ավելի կոնկրետ՝ «Հորիզոն»-ում հրապարակած խմբագրականներին, որոնք դիտարկել ենք ներքին ժամանակի համատեքստում:

Խմբագրականներն, իբրև լրագրային ժանր, հաճախ էին կիրառվում 19-20-րդ դարերի հայ պարբերական մամուլում: Դրանք լսարանին տեղեկացնում էին տվյալ պարբերականի խմբագրական քաղաքականության հիմնական ուղղությունների մասին, ներկայացնում քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային կյանքին առնչվող սեփական դիրքորոշումները: Հաճախ էլ դառնում էին այս կամ այն պարբերականի հետ քաղաքական բանավեճեր մղելու հարթակ³:

1910թ. սեպտեմբերից մինչև 1911թ. հոկտեմբեր Հ. Թումանյանը եղել է «Հորիզոն»-ի խմբագիրը, անմիջականորեն արձագանքել արևելահայ լսարանին հուզող հիմնախնդիրներին: Նրա հրապարակումներն ընդգրկում են բավականին լայն թեմատիկ շրջանակ՝ հանրային կյանքի տարբեր ոլորտներ, մասնավորապես՝ դպրոց, եկեղեցի, մամուլ, գրականություն, թատրոն, ազգագրություն և այլն:

Հոդվածի նպատակն է վեր հանել Թումանյան խմբագրի հոգեմտավոր հայացքի սահմաններում ձևավորված ներքին ժամանակը՝ վերջինիս բնորոշ արժեքականակն մի քանի հատկանիշներով⁴:

1. Արտաքին ժամանակի խմաստավորումը խմբագրականներում հեղինակի ներքին ժամանակի դիտանկյունից

Եթե, ինչպես նշվեց, ժամանակը պատկանում է ոչ միայն արտաքին աշխարհին, այլև մարդու ներաշխարհին, ապա կարող ենք ենթադրել, որ ներաշխարհում ձևավորվող ներքին ժամանակը հեղինակի ապրումների, խոհերի ու մտորումների բազմաշերտ համադրությունն է: Այդ համատեքստում հետաքրքիր է քննել Թումանյան խմբագրի վերաբերմունքը իրենից դուրս տեղի ունեցող իրադարձություններին, որոնց ամբողջական պատկերը դիտարկել ենք իբրև **արտաքին ժամանակ**:

Նկատենք, որ արտաքին ժամանակը Թումանյանի գրչով առարկայանում է հիմնականում առօրեական երևույթներով: Դրանք, ի վերջո, բացում են հայ հասարակության դեմքը, ընկերային-քաղաքական ու մշակութային երևույթների հանդեպ մակերեսային վերաբերմունքի տարբեր կողմերը: Այդ ժամանակը հեղինակը բնութագրում է հիմնականում ոչ դրական գույներով: Դա նկատելի է հատկապես իր օրոք, այսինքն՝ թումանյանական **ներկայում** տեղի ունեցող իրադարձությունների ու երևույթների գնահատման արժեչափերում:

Հայ հասարակության մակարդակը Թումանյանն առավել հաճախ գնահատում է բարոյական հարթության վրա: Ուստի, իբրև խմբագիր, քննադատում է

² Философский словарь /под ред. **И. Т. Фролова**/, М. «Республика», 2001, с. 103.

³ Նման բանավեճեր ու բանակռիվներ 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևելահայ մամուլում հաճախ էին տեղի ունենում լիբերալ հոսանքը ներկայացնող «Մշակի» և պահպանողական «Մեղու Հայաստանի», «Արձագանքի», «Նոր դարի» խմբագիրների միջև: 20-րդ դարասկզբին «Մշակի» բանավեճերը նույն ակտիվությամբ շարունակվում էին ՀՀ Դաշնակցության պաշտոնաթերթ «Հորիզոնի» հետ, որի խմբագիրներից էր նաև Թումանյանը:

⁴ Ցավոք, հոդվածի շրջանակներում ընդլայնվելու հնարավորությունները սահմանափակ են:

մասնավորապես հայ մամուլում նկատվող կողմնապահ վերաբերմունքն ու հիշաչարությունը («Մեր մամուլն ու իր ընթերցողը»), դպրոցներում հայ ուսուցչի նվաստացուցիչ վիճակը («Հայ ուսուցչի ռոճիկը»), եկեղեցու ներսում անձնականով առաջնորդվող հոգևորականների անմիաբանությունը («Էջմիածնի ցավը») և այլն:

Շատ դեպքերում խմբագրի անմիջական անդրադարձը անմիջական ներկային փոխարինվում է **մնայուն ներկայով**, այսինքն՝ երևույթներով, որոնք ոչ թե տվյալ պահի, այլ դարերով չափվող մեծ ժամանակի ընթացքում կարծրացած ոչ բարոյական իրողություններ են, որոնք հիմք են տալիս նրան ընդհանրացնելու. «Անձնականը. դա Էջմիածնի այն հին հիվանդությունն է, այն սոսկալի ախտը, որ այնտեղ վարակում ու ճարակում է **անվերջ**: Դա հորինում է մի խելակորույս կռիվ, որի մեջ սպառնում ու չեզոքանում են ամենքի ուժերը, դա ստեղծում է մի խեղդուկ մթնոլորտ, ուր մեռնում են ամեն եռանդ ու ոգևորություն, թունավորվում են ամեն բարի ցանկություններ, խեղդվում են ամեն առաքինություններ»⁵ (ընդգծումը մերն է-Դ.Պ.): Այլ խոսքով՝ արտաքին ժամանակի ներկան, որ սնվում է «անբովանդակ հնի», այսինքն՝ անցյալի ակունքներից, հուսահատեցնում է գրողին, առավել ևս, երբ այդ ամենին տոն տվողը մամուլն է. «Նրա հալածանքից ու հայիոյանքից չեն ազատվել ո՛չ մեր գրականությունն ու գրողները, ինչքան էլ տաղանդավոր լինեին ու անմեղ, ո՛չ մեր հասարակական հիմնարկությունները, ինչքան էլ նրանք լինեին բարեգործական, հրատարակչական կամ կուլտուրական, ո՛չ մեր գործիչները, ինչքան էլ նրանք լինեին մաքուր ու պատկառելի, մի խոսքով ոչ ոք և ոչինչ»⁶:

Արտաքին ժամանակի անցյալն ու ներկան, ըստ Թումանյանի, միսիթարական չեն, քանի որ հայ գավառական կյանքի տխուր վիճակը, նրանում ծաղկող արատավոր երևույթներն արտաքին ժամանակի անցյալ-ներկա հարթության մեջ լավատեսության հույսեր քիչ են ներշնչում: Այդ լավատեսությունը առկայծում է երբեմն Թիֆլիսում տեղի ունեցող ուշագրավ միջոցառումների հենքի վրա («Պետք է խրախուսել», «Գավառական երեկույթներ», «Ազգագրական գործը մեզանում»): Իսկ **ապագային** միտված գրողի հայացքը նրա խմբագրականներում սահմանափակվում է ընդամենը ցանկություններով. «Եվ ես այդ տպավորության տակ մտածում էի, թե ինչքան լավ կլինեի, եթե մեր գավառները իրար հետևից հանդես գային Թիֆլիսում այսպիսի երեկույթներով՝ իրենց առանձին տարազով ու բարբառով, իրենց սարք ու կարգով, վարք ու բարքով [...] և ինչքան բան կսովորեցնեն»⁷:

Ընդհանուր առմամբ այդ իրողություններն են մղում Թումանյան խմբագրին, արտաքին ժամանակին իբրև ընդդիմություն, մարմնավորելու սեփական **ներքին ժամանակը**, որտեղ հոգու և մտքի չափումները կառուցված են ազգի քաղաքակրթական ներուժի, Մեծ հոգիների ստեղծած ժամանակի և դրանցով պայմանավորված մնայուն ռիթմերի վրա:

2. Բարոյական ու գեղագիտական արժեքները խմբագրականների ներքին ժամանակի տիրույթում

Անհատի, տվյալ դեպքում՝ արվեստագետի ներքին ժամանակը մեծապես պայմանավորված է նրանում ապրող մշակութային ժամանակի գոյությամբ: Որքան մեծ է արվեստագետը, այնքան լայն ու խորն են այդ ժամանակի հորիզոնական և ուղղահայաց սահմանները: Իրավացի է հետազոտողը, երբ գրում է. «Մշակույթը անցյալի, ներկայի, ապագայի տարբեր մշակույթների տեր մարդկանց

⁵ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու (այսուհետև՝ ԵԼԺ), հ. 6, եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 1994, էջ 267:

⁶ Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հ. 6, էջ 252:

⁷ Նույն տեղում, էջ 302:

համաժամանակյա կեցության և հաղորդակցման ձև է»⁸ (ընդգծումը մերն է - **Ռ. Պ.**): Ընդ որում, համաժամանակության դեպքում չի պահպանվում գծային ժամանակին բնորոշ անցյալ-ներկա-ապագա հերթագայությունը, ինչն էլ զգալիորեն ընդլայնում ու մեծացնում է ներքին ժամանակի հնարավորությունները:

Յ.Թումանյանի խմբագրականները ներժամանակային այդպիսի տեքստեր են, որոնցում առաջնային դեր ունեն հատկապես բարոյական ու գեղագիտական արժեքները:

Ա/ Բարոյական արժեքները

Սրանք մշտապես եղել են Թումանյանի հրապարակախոսի տեսադաշտում: Նրան հուզում էր հատկապես բարոյականի փլուզման վտանգը, որի նկատմամբ խիստ զգայուն էր և որին հաճախ էր անդրադառնում ոչ միայն մարդկային, այլև ազգամիջյան փոխհարաբերությունների, կրոնական դավանանքների համատեքստում:

Ի՞նչ փոխակերպումներ են ստանում դրանք խմբագրականների ներքին ժամանակի սահմաններում:

Գրողի հայացքը բարոյական բարձր արժեքների քննության ժամանակ առավելապես ուշադիր է անցյալ-ներկա ժամանակահատվածներում տեղի ունեցող իրադարձությունների նկատմամբ. ներկայի հանդեպ՝ մռայլ, անցյալի հանդեպ՝ հայեցողական մտորումներով: Նրա հոգվածներում խորն է բարոյական արժեքների (արդարություն, ազնվություն, խղճմտանք, բարություն և այլն) կորստի ցավը, որ հայտնվում է հատկապես **մերձավոր անցյալի** մատուցներում: Ներկայից ընդամենը օրերով հեռացած այդ անցյալի հուզական ապրումներով հագեցած են հատկապես կաթողիկոս Մատթեոս Իզմիրյանի մահվան առիթով գրված հոգվածները: Կաթողիկոսի բնութագրումների մեջ Թումանյանը հաճախ շեշտում է նրա մարդկային կերպարի եզակի հատկանիշներից մեկը՝ ազնվությունը. «Ամենադժարն ու ամենաբարձրը, ինչ որ կարող է լինել մարդ-արարածը: [...] Այդ, հայ ժողովուրդը տվել է և կտա շատ խելոք մարդիկ, քաջ մարդիկ, տաղանդավոր մարդիկ, բայց անպայման ազնիվ մարդիկ դժար են երևում: Եվ այսօր [...] մենք գերեզման ենք դնում այդպիսի մի հազվագյուտ ազնիվ դեմք»⁹ («Ազնիվ մարդը»):

Անցյալից և, մասնավորապես, մերձավոր անցյալից ներկային վերադառնալիս Թումանյանի խոհերը դառնում են ավելի քան մռայլ, իսկ իր ապրած ժամանակը՝ առօրեական ներկան, բնութագրումներից մեկում շեշտադրվում է առանձնակի խստությամբ. «Ճշմարիտն էն է, որ մեր ամբողջությունը տառապում է մի ծանր ու խոր բարոյական հիվանդությամբ»¹⁰ («Դառնացած ժողովուրդ»):

Բարոյական արժեքների և իրականության հակադրությունը չի սահմանափակվում միայն ներկա-անցյալ փոխառնչություններով: Գրողի մեծ հոգին տրոփում է նաև առօրեականից վեր գոյություն ունեցող մեծ ժամանակի տարածքներում, որտեղ բարու, արդարության չափումները, իբրև հավերժի շարժուն ներկայություններ, լուսավորում են Թումանյանի խմբագրի ներքին ժամանակը: Այդ արդարության մեծագույն կրողը Աստծու որդին է, որին նվիրված Չատլի օրերի մասին Թումանյանը գրում է իմաստունի խոհեմությամբ: «Մեծ և անմահ» հոգվածում Հիսուսի խաչելության տեսարանը դառնում է գրողի **ներքին ժամանակի նվազագույն միավորը՝ պահը, և առավելագույնը՝ հավերժը**, միավորող մի ինքնատիպ խոստովանական վերլուծություն: Նրա կարծիքով՝ Աստծու որդու չարչարանքի մեծությունը հենց այն է, որ «այս ամենը ամեն տեղ, աշխարհիքի ամեն անկյունում է կատարվում, և

⁸ «Диалог культур», Новая философская энциклопедия, <http://iph.ras.ru/elib/0958.html> 10.04.2019.

⁹ Թումանյան Յ., ԵԼԺ, հ. 6, էջ 272:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 223:

անմահությունն էլ հենց այն է, որ **ամեն ժամանակ է պատահել և կրկնվում է ամեն օր»¹¹** (ընդգծումը մերն է-Դ. Պ.):

Բ) Գեղագիտական արժեքները

Ուշագրավ արտահայտություններ են ստանում նաև խմբագրականների՝ գեղագիտական արժեքներով հագեցած ներքին ժամանակի հատվածները: Ներկայի՝ առանձնապես չիուսադրող համապատկերի մեջ Թումանյանին ոգևորողը մարդուն տրված **արարչական** գործությունն է, որ «կրում է իր մեջ աստվածային ուժն ու ստեղծագործական շնորհքը, ամենաբարձրը, ինչ որ կարող է աշխարհքում վիճակվել մահկանացուին»¹²: Այն կրող Մեծ հոգիները ժամանակ ու տարածություն չեն ճանաչում, ուստի Թումանյանի ներքին ժամանակի սահմաններում նրանք մշակութային ներքին երկխոսության մեջ են միմյանց հետ¹³: Այդ դեպքում գրողի ներքին ժամանակի մայուն ներկան ներքին երկխոսությամբ մերժեցնում է ժամանակագրական առումով միմյանցից հեռու գրողներին՝ Ն.Յովսեփյանից, Ն.Զուլալից մինչև Խ.Արսլանյան, Ա.Ծիրվանզադե և Լ.Տոլստոյ: Վերջինիս մահվան կապակցությամբ գրած իր հոդվածներում Թումանյանը հետևյալ կերպ է բնութագրում ռուս հանճարին. «Գերագույն ապավեն էր որոնում, աստված էր որոնում տառապող ու դժբախտ մարդկության համար և գտնում էր նրան ոչ թե ուժի մեջ, այլ արդարության, ճշմարտության, ներքին, բարոյական մաքրության և այն սիրո մեջ, որ հավասարեցնում ու եղբայրացնում է մարդկանց...»¹⁴:

Թումանյանի խմբագրականներում հետաքրքիր մի անդրադարձ կա ներքին ժամանակին բնորոշ **«մենակություն»** գոյավիճակին: Այդ խնդրին նա հետաքրքիր լուծում է տալիս Մեծ հոգիներ-միջավայր փոխառնչությունների համատեքստում: Երևույթը փորձենք մեկնաբանել բարոյական ու գեղագիտական արժեքներ կրող երկու խոշոր անհատականությունների համեմատական զուգահեռի միջոցով՝ **Մատթեոս Իզմիրյանի ու Լև Տոլստոյ**: Առաջինը բարոյական լավագույն արժեքների կրողն է, երկրորդը՝ գեղագիտական: Երկուսի մենակությունն էլ խմբագրականներում մեկնաբանվում է յուրովի:

Մ.Իզմիրյանի պարագայում անցողիկ ժամանակի, «անպատկառ մարդկանց» ներկայությունը ճնշում է ազնիվ հոգուն. բարոյական արժեքներն ընկճվում են չարի առաջ, և մենակությունը դառնում է անհատի ֆիզիկական գոյությանը սպառնացող մեծագույն վտանգ՝ արագացնելով Իզմիրյանի մահը. «Նա մնաց մենակ ծանր հոգսերի հետ, դավադիրների դավերի մեջ: [...] Մարդ նոր է հասկանում նրա ազնիվ աղաղակը, որ աղաղակում էր ամեն պատեհ դեպքում, թե մենակ եմ, մենակ եմ, մենակ եմ...»¹⁵ («Զայաշտպանեցինք»):

Նույնպիսի ծանր կաշկանդումների մեջ էր նաև Տոլստոյի հոգին: Բայց նա, իբրև գեղագետ, չի ենթարկվում ճնշող միջավայրին և գտնում է լուծումը, ինչը Թումանյանը բնութագրում է իբրև «գլուխգործոց»: Եվ դա արդեն **ուրիշ մենակություն է**: Այն հոգեհարազատ կեցություն է արվեստագետի համար, որ դժվարին պահերին հանդարտեցնում է ներքին ժամանակի ու տարածության մեջ ի հայտ եկող հոգևոր մակընթացությունները. «Նրա դժգոհ հոգին այլևս չկարողացավ հանդուրժել այս կյանքին [...] ու մեջքն արավ նրան, երեսը դեպի անապատ, այն մեծ դժգոհների նման, որոնք անապատ են քաշվել իրենց հոգու հետ այնտեղ ապրելու և խորհելու, այնտեղ

¹¹ Նույն տեղում, էջ 309:

¹² Նույն տեղում, էջ 336:

¹³ Ներքին ժամանակի մեջ Մեծ հոգիների (ի մասնավորի՝ արվեստագետների) ներքին երկխոսությունը թերևս առանձին հոդվածի թեմա է:

¹⁴ **Թումանյան Ջ.**, էջ 260:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 270:

վայելելու այն ցանկալի խաղաղությունը, որ ստեղծագործող ու բարի հոգիների հայրենիքն է...»¹⁶ («Լ.Ն.Տոլստոյի մահվան առթիվ»):

Ամփոփենք: Հովհաննես Թումանյանի խմբագրականները թեմատիկ լայն շրջանակ են ընդգրկում, որոնք անմիջականորեն առնչվում են 20-րդ դարասկզբի արևելահայ կյանքի տարբեր ոլորտներին: Մեծ գրողի ներաշխարհի չափումներով բնութագրվող ներքին ժամանակի մեջ իրականությունը, այսինքն՝ արտաքին ժամանակը, իմաստավորվում է առաջին հերթին բարոյական ու կենցաղային հարթության մեջ: Նրանից եկող ազդակները, որոնք ակտիվ են անցյալ, ընթացիկ ներկա և մնայուն ներկա ժամանակահատվածներում, ձևավորում են խմբագրի ընդդիմադիր կեցվածքը հանրության ստեղծած ոչ բարոյական արժեքների հանդեպ:

Սրա հետ մեկտեղ խմբագրականներում առանձնակի վերաբերմունք է դրսևորվում գրողի ներքին ժամանակը կերպավորող բարոյական ու գեղագիտական բարձր արժեքների նկատմամբ, որոնք հիմնված են ազգի կենսունակության, Մեծ հոգիների մշակութային ժամանակի և դրանցով պայմանավորված մնայուն ռիթմերի վրա:

Իրողություններ, որոնք մեկ անգամ ևս իմաստավորում են «Հորիզոն» թերթի խմբագրի, մեծանուն գրողի ու մտավորականի վաստակը հայ մշակույթի պատմության մեջ:

INNER TIME IN HOVHANNES TUMANYAN'S EDITORIALS

DAVID PETROSYAN

*Head of the Department of Communication and New Media,
Yerevan State University, Doctor of Philology, Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article discusses some axiological features of the inner time, which emerged in Hovhannes Tumanyan's editorials (in 1910-1911 he was the editor of the newspaper "Horizon"). The purpose of the article is to identify some axiological features characteristic of this time. Tasks are proposed that relate to the interrelationships of internal and external times, the identification and combination of moral and aesthetic values in internal time. The article uses analytical and comparative methods.

In the first part of the article the phenomena characteristic of external time in the context of internal time is in the field of view of the editor Tumanyan. Attitude to external time is not positive, since non-moral phenomena often dominates in it.

In the second part, the articles of Tumanyan emphasize those high moral and aesthetic values that, in general, expand the boundaries of internal time, bringing the author closer to the cultural time of the Great Souls. As a result, a distinctive picture of the internal time of the "Horizon" newspaper editorial articles is formed in a multi-layered reading of Tumanyan's reflections.

Key words: *inner time, Hovhannes Tumanyan, editorial, external time, moral, aesthetic values, cultural time.*

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 261:

ВНУТРЕННЕЕ ВРЕМЯ В РЕДАКЦИОННЫХ СТАТЬЯХ ОГАНЕСА ТУМАНЯНА

ДАВИД ПЕТРОСЯН

*Заведующий кафедрой факультета журналистики Ереванского
государственного университета, доктор филологических наук, профессор,
г.Ереван, Республика Армения*

В статье рассматривается внутреннее время, отраженное в редакционных статьях Ованеса Туманяна (в 1910-1911 гг. он был редактором газеты «Оризон»). Цель статьи – выявить некоторые аксиологические особенности, характерные для этого времени. Были выдвинуты задачи, касающиеся взаимосвязи внутреннего и внешнего времени, проявления и сочетания моральных и эстетических ценностей во внутреннем времени. Были применены аналитический и сравнительный методы.

В первой части статьи говорится об оказавшихся в поле зрения редактора Туманяна явлениях, характерных внешнему времени в контексте внутреннего времени. Отношение автора к ним не позитивно, так как в буднях, воплощающих внешнее время, часто доминируют аморальные явления.

Во второй части главным образом подчеркивается важность тех высоких моральных и эстетических ценностей, которые в своей целостности расширяют границы внутреннего времени, приближая его к культурному времени Великих душ. В многослойном сочетании размышлений Туманяна формируется самобытная картина внутреннего времени редакционных статей газеты «Оризон».

Ключевые слова: *внутреннее время, Ованес Туманян, редакционная статья, внешнее время, моральные, эстетические ценности, культурное время.*

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ, ՀՈԳԵՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
PHILOSOPHY, PSYCHOLOGY
ФИЛОСОФИЯ, ПСИХОЛОГИЯ

**ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՀՈԳՆԱԾՈՒԹՅԱՆ ՀԱՂԹԱՀԱՐՄԱՆ
ԻՆՔՆԱԿԱՐԳԱՎՈՐԻՉ ՀՆԱՐՆԵՐԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ***

ՀՏԴ 159.9.072:159.91

ՎԻԼՅԱՄ ՀԱԼԱԶՅԱՆ

ՀՀ Պետական կառավարման ակադեմիայի
կառավարման հոգեբանության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
williamhalajyan@gmail.com

Սույն հոդվածում ներկայացված է աշխատանքային հոգնածության հաղթահարման հոգեբանական հնարների կիրառության կարևորությունը: Հետազոտությունն իրականացվել է՝ նպատակ ունենալով պարզելու գրասենյակային և ոչ գրասենյակային բնույթի աշխատանքներում հոգեֆիզիոլոգիական ու հոգեբանական այն գործոնները, որոնք բացասաբար են անդրադառնում անձի աշխատունակության և գործունեության արդյունավետության վրա, ինչպես նաև քննարկել ենք այդ գործոնների կանխարգելման ու հաղթահարման հոգեբանական ինքնակարգավորիչ հնարները:

Հետազոտությանը մասնակցել է 60 աշխատակից, ձևավորել ենք հետազոտության երկու խումբ՝ գրասենյակային և ոչ գրասենյակային պայմաններում աշխատող աշխատակիցներ, կիրառել ենք թեստավորում, հարցում ու հոգեբանական գնահատում: Արդյունքների վերլուծությունները ցույց տվեցին, որ լարվածությունը, պարփակվածությունը, դեմոտիվացիան գրասենյակային բնույթի աշխատանքում առանձնակի բարդացնում են անձի գործունեությունը: Ոչ գրասենյակային բնույթի ակտիվ աշխատանքի դեպքում ավելի քիչ է դրսևորվում նյարդահոգեկան անկայունություն, անհանգստություն, սակայն հաճախակի նկատելի է ֆիզիկական հոգնածություն ու հոգեկան լարվածություն: Նաև պարզ դարձավ, որ գրասենյակային աշխատողների համար ինքնակարգավորիչ հոգեբանական հնարներից ամենաարդյունավետը պարբերաբար, ընդմիջումներով երաժշտություն լսելն է:

Բանալի բառեր՝ հոգեֆիզիոլոգիական վիճակներ, գրասենյակային աշխատանք, անձ, ինքնակարգավորիչ հնարներ, աշխատունակություն, հոգնածություն, երաժշտաթերապիա:

Աշխատանքային գործունեությունը մարդու ակտիվության հիմնական տեսակներից մեկն է, որն անձի զարգացման գործընթացում ապահովում է անձնային աճ, ինքնիրացում, կեցության պայմաններ: Աշխատանքը՝ մտավոր, թե ֆիզիկական, մարդուց պահանջում է մեծ ներդրումներ հոգեկան գործընթացների, վիճակների, առանձնահատկությունների, ֆիզիկական ու ֆիզիոլոգիական առումներով:

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.02.2019թ., գրախոսվել՝ 19.03.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Քաղաքակրթության զարգացման ընթացքը հանգեցնում է նրան, որ մարդու աշխատանքային գործունեության արդյունավետությունը, մարդու հոգեկան ու ֆիզիկական առողջության պահպանումը դարձել է գիտական գլոբալ հիմնախնդիր, և բազմաթիվ գիտական ոլորտներ փորձում են լուծել աշխատանքային ծանրաբեռնվածությունից առաջ եկած խնդիրները: Այդ առումով հոգեբանական գիտությունը նույնպես իրականացնում է բազմաթիվ կիրառական միջոցառումներ՝ կանխարգելելու հոգեֆիզիոլոգիական այն խնդիրները, որոնք կարող են բացասաբար անդրադառնալ անձի աշխատանքային ակտիվության ու արտադրողականության վրա:

Բազմաթիվ հոգեբաններ (Կլիմով Ե. Ա. 1998, Կարպով Ա. Վ. 2004, Միշկին Ի.Յ. 2003, Բրիներ Ռ.Բ. 2000) գիտահետազոտական ուսումնասիրություններ են կատարել՝ բացահայտելու մարդու աշխատանքային գործունեության ընթացքում տեղի ունեցող հոգեբանական ու ֆիզիոլոգիական փոփոխությունները: Առավել ուշադրության է արժանացել օրգանիզմի ֆունկցիոնալ վիճակների փոփոխությունների գնահատումը, որից կախված են անձի գործունեության հետագա զարգացմանը, հոգեկան ու ֆիզիոլոգիական կարգավորումները: Ա.Վ. Կարպովն իր «Աշխատանքի հոգեբանություն» գրքում ներկայացնում է անձի ֆունկցիոնալ վիճակները՝ որպես մասնագիտական գործունեության կարգավորիչներ՝ նշելով, որ ֆունկցիոնալ վիճակները տարբեր բնութագրիչների՝ գործընթացների, հատկությունների ու որակների ախտորոշումներն են, որոնք պայմանավորում են համակարգի ակտիվության մակարդակը, գործունեության և վարքի արդյունավետությունը¹⁷: Եվրոպական գիտահետազոտական մոտեցումներում աշխատունակությունը և ֆունկցիոնալ վիճակները ներկայացվում են բարեկեցությամբ (well-being), այն է՝ աշխատանքային գործունեության որակական և քանակական պայմանները, որոնք ապահովում են աշխատողի հոգեբանական ու ֆիզիոլոգիական առողջությունը կայուն վիճակում¹⁸:

Ռուս հոգեբան Կ.Կ.Պլատոնովը, որ բազմակողմանի ուսումնասիրել է անձի կենսագործունեությունը տարբեր ոլորտներում, ձևավորել է անձի ֆունկցիոնալ կառուցվածքների դինամիկ կոնցեպցիա: Հիմնվելով համակարգային մոտեցման վրա՝ Պլատոնովը անձը դիտարկում է որպես հոգեբանական, ֆիզիոլոգիական ու սոցիալական ամբողջություն և դրանց իսկ բաղադրիչներով է պայմանավորում անձի ընդհանուր ակտիվությունը և զարգացման շարժընթացը¹⁹: Բազմաթիվ հետազոտություններ կան իրականացված նաև աշխատանքային գործունեության ոլորտում այդ երեք բաղադրիչների, այսպես կոչված, «ախտահարման» շուրջ, որոնք մեզ հայտնի են *մասնագիտական այրում* հասկացությամբ: Մասնագիտական այրումը ենթադրում է աշխատողի ֆիզիկական, հոգեկան ներուժի գերլարված վիճակ, որը կարող է հանգեցնել մասնագիտական սթրեսի²⁰:

Վերջին տարիների հետազոտությունները մասնագիտական այրման ախտանիշներում առաջնային կարևորում են աշխատողի ֆունկցիոնալ վիճակները, ճանաչողական գործընթացները (հատկապես ուշադրությունը) և հուզական կայունությունը: Da-Yee Jeung-ի, Changsoo Kim-ի և Sei-jin Chang-ի (Սեուլ, Կորեա, 2018)

¹⁷ Психология труда: под.ред. проф. **А. В. Карпова**, -М.: Изд-во ВЛАДОС – ПРЕСС, 2004, 352с. / էջ 196.

¹⁸ **R. B. Briner**, *Relationships between work environments, psychological environments and psychological well-being*, *Occup. Med.* Vol. 50, 299-303, 2000.

¹⁹ **К.К. Платонов** – выдающийся отечественный психолог XX века: Материалы юбилейной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения К.К. Платонова, Изд-во “Институт психологии РАН”, 2007, 270 с.

²⁰ Психологическая энциклопедия, 2-е изд., Под.ред. **Р. Корсини, А. Ауэрбаха**. СПб.: Питер, 2006, 1096с., էջ 106.

կողմից կատարած ուսումնասիրությունները բացահայտել են, որ մասնագիտական ու հուզական այրման գործընթացները մեծ վտանգ են ներկայացնում անձի ընդհանուր հոգեկան ու ֆիզիկական առողջության համար: Նրանք նշում են, որ անձի կողմից սեփական առողջական վիճակի ինքնագիտակցումը, նրա ֆիզիկական ու հոգեկան վիճակի ինքնավերահսկողությունը փոխախկնապաժան են, և անձը ինքը կարող է կարգավորել իր բացասական դիրքորոշումները և բացասական տրամադրվածությունը աշխատանքային ծանրաբեռնվածության, բարդության ու միապաղաղության նկատմամբ, կարող է կարգավորել ի հայտ եկող աշխատանքային գերհոգնածությունը²¹:

Այդ առումով մեր կողմից իրականացվել է ուսումնասիրություն՝ նպատակ ունենալով բացահայտելու այն առանցքային հոգեֆիզիոլոգիական փոփոխությունները, որոնք բացասաբար են անդրադառնում անձի աշխատանքային ակտիվությանը, ինչպես նաև այդ խոչընդոտները հաղթահարելու հիմնական հոգեբանական միջոցները:

Հետազոտության իրականացման համար ընտրել ենք թեստավորման մեթոդը (Քեթթեյի 16 գործոնային անձնային հարցարանը, Հ.Այզենկի անձնային հարցարանը), հարցում և հոգեբանական գնահատում (մեր կողմից կազմված աշխատանքի ընթացքում ի հայտ եկող հոգեֆիզիոլոգիական փոփոխությունների գնահատման հարցարան): Հետազոտության ընտրանքը կազմել ենք՝ ձևավորելով երկու փորձարարական խումբ: Առաջին խմբում ներգրավվել են աշխատողներ, որոնց աշխատանքի բնույթը գրասենյակային է, ֆիզիկական ակտիվությունը՝ թույլ, հիմնականում նստակյաց ու մոնոտոն: Երկրորդ խմբում ներառվել են աշխատողներ, որոնց աշխատանքի բնույթը ակտիվ է, ոչ նստակյաց, պահանջում է ֆիզիկական ծանրաբեռնվածություն: Ցուրաբանչյուր խմբում ներառված է եղել 30 աշխատակից: Նշենք նաև, որ աշխատակիցները ունեցել են 5-ից 10 տարվա աշխատանքային փորձ:

Հետազոտության իրականացման համար առաջադրվել են հետևյալ հարցադրումները:

- Ինչպիսի՞ հոգեբանական փոփոխություններ կարող են առաջ բերել գրասենյակային և ոչ գրասենյակային աշխատանքները:
- Ի՞նչ հոգեբանական, ֆիզիկական ու սոցիալական գործոններ կարող են բացասաբար անդրադառնալ անձի աշխատանքային ակտիվության վրա:
- Ինչպիսի՞ միջոցներով են աշխատակիցները հաղթահարում կամ կանխարգելում աշխատանքային ծանրաբեռնվածությունից առաջացած հոգնածությունը, լարվածությունը:

Այսպես, ուսումնասիրելով թեստային արդյունքները երկու խմբում՝ ուշադրություն ենք դարձրել այն գործոններին, որոնք ընդգծում են անձի նյարդահոգեկան հատկությունները՝ հուզական կայունություն, տագնապայնություն, զսպվածություն, վարքի ինքնավերահսկողություն, լարվածություն, ներյուտիզմ և այլն: Դիտարկելով հետազոտական երկու խմբերի արդյունքները՝ կարող ենք նշել, որ գրասենյակային բնույթի աշխատողների շփվողականությունը ավելի ցածր է, քան ակտիվ աշխատողներինը, իսկ որպես հակակշիռ՝ առավել արտահայտված են պահպանողականությունը, կասկածամտությունը, լարվածությունը, իշխելու ձգտումը (տե՛ս աղյուսակ 1.): Անձնային առանձնահատկությունների՝ էքստրավերտության և ինտրովերտության դրսևորումներում առանձնակի տարբերություններ չեն նկատվել, ինչը փաստարկում է այն, որ անձնային, խառնվածքային հատկությունները աշխատանքի բնույթը չեն պայմանավորում:

²¹ Da-Yee Jeung, Changsoo Kim, and Sei-Jin Chang, *Emotional Labor and Burnout: A Review of the Literature*, *Yonsei Med J* 2018 Mar;59(2):187-193.

Թե ինչքանով են վերորբերյալ տարբերությունները պայմանավորված աշխատանքի՝ գրասենյակային կամ ակտիվ բնույթով, փորձել ենք պարզել հարցումներով ու հոգեբանական գնահատումով: Արդյունքներն ամփոփելով՝ եզրակացրել ենք, որ ոչ գրասենյակային բնույթի ակտիվ աշխատանքի դեպքում ավելի քիչ է դրսևորվում նյարդահոգեկան անկայունություն (32%), անհագստություն (34%), սակայն հաճախակի նկատելի է ֆիզիկական հոգնածություն (53%) և հոգեկան լարվածություն (72%) (տե՛ս դիագրամա 1.):

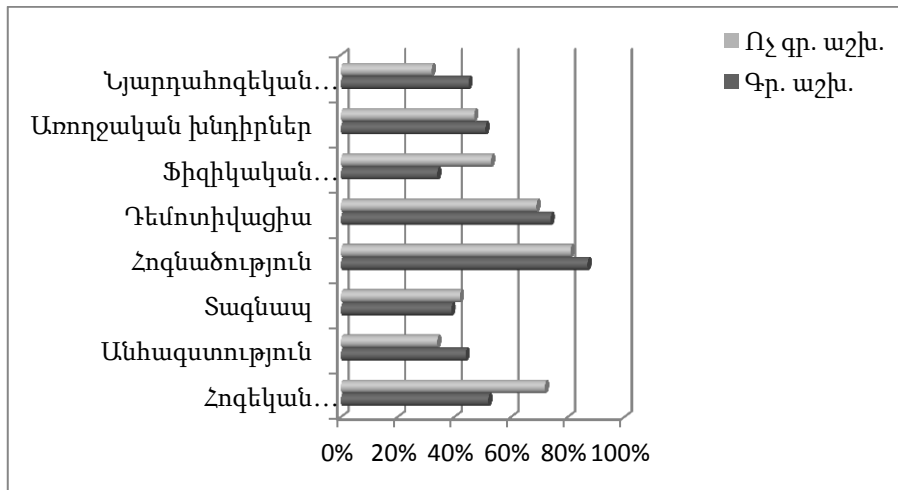
Աղյուսակ 1.

Անձնային առանձնահատկությունների ցուցանիշները հետազոտվող խմբերում

Գործոններ	Ոչ գրասենյակային աշխատողներ		Մասնակիցների քանակ	Գրասենյակային աշխատողներ	
	Ցուցանիշներ			Ցուցանիշներ	
	м	ծ		м	ծ
Շփվողականություն	9,2	2	30	8,4	2,18
Ինտելեկտ	3,8	1,9	30	4,7	1,21
Հուզական կայունություն	8	1,9	30	8,1	2,47
Իշխելու ձգտում	4,8	1,9	30	6,6	1,79
Չսպվածություն	5,3	1,9	30	4,9	1,6
Բարեխղճություն	10,5	2	30	10,2	2,36
Համարձակություն	7,5	1,6	30	8,1	2,26
Նրբազգացություն	7	1,6	30	7,6	2,28
Կասկածամտություն	3,8	1,6	30	4,7	1,64
Երազկոտություն	6,5	1,5	30	6,2	2,18
Ուղղամտություն	6,2	1,7	30	5,4	2,16
Տազնապայնություն	6,5	1,8	30	6,6	2,06
Պահպանողականություն	6,7	2	30	9	2,33
Կոնֆորմիզմ	3,7	2,3	30	4	2,15
Վարքի հսկողություն	8,7	2,2	30	8,8	3,38
Լարվածություն	4,3	1,6	30	5,4	2,06
Ինքնազնահատական	6,5	1,7	30	6,7	2,45
Ներոտիզմ	10,3	1,1	30	12,4	0,1
Էքստրա/ինտրովերսիա	11,7	1,4	30	12,3	1,2

Գրասենյակային աշխատանքի դեպքում հաճախ դրսևորվում է դեմոտիվացիա (74%) (ձանձրույթ, ծուլություն, հիասթափություն, տրամադրության անկում), հոգնածություն (87%): Ստացված արդյունքներից կարող ենք ընդհանրացնել, որ ոչ գրասենյակային, ակտիվ բնույթի աշխատանքը առաջացնում է ֆիզիկական

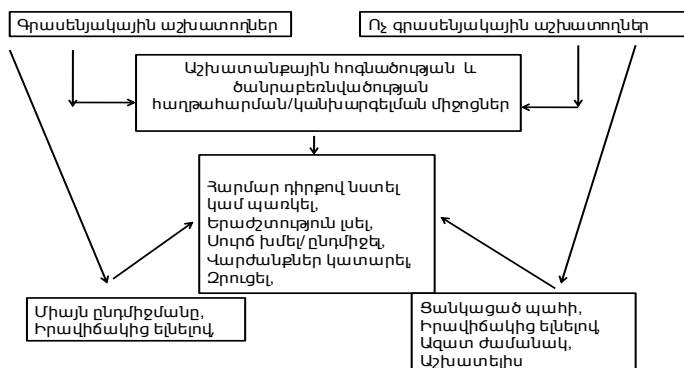
հոգնածություն, հոգեկան լարվածություն, առողջական խնդիրներ, իսկ գրասենյակային բնույթի աշխատանքները առավելապես առաջ են բերում հոգեկան լարվածություն, ծանձրույթ, հոգնածություն, առողջական խնդիրներ:

Դիագրամա 1. Հոգեբանական գնահատման արդյունքները հետազոտվող խմբերում

Հետազոտվող երկու խմբերում հարցում ենք իրականացրել նաև աշխատանքային գերհոգնածության կանխարգելման ու հաղթահարման հնարների կիրառության շուրջ՝ փորձելով դասակարգել այդ մեթոդները:

Վերլուծելով վերը ներկայացված գծանկարը՝ տեսնում ենք, որ թե՛ գրասենյակային, թե՛ ոչ գրասենյակային, ակտիվ աշխատանքային գործունեության ընթացքում ինքնակարգավորվող հնարավոր միջոցները կիրառական են, սակայն գրասենյակային աշխատանքների համար դրանք խիստ սահմանափակված են: Եթե ակտիվ աշխատանքի ժամանակ աշխատողը կարող է ազատ երաժշտություն լսել (ինչը վերջին ժամանակներում բավական տարածված է), խմել կամ ուտել ինչ-որ բան, ազատ կամ հարմարավետ նստել, ապա գրասենյակային աշխատողը դա կարող է անել միայն նախատեսված ընդմիջման ժամանակ:

Գծանկար 1. Հոգնածության հաղթահարման միջոցները հետազոտվող խմբերում

Հետազոտվողները նշել են դրական, հուզական ապրումներ ու զգացողություններ (կայտառություն, լիցքաթափում, հանդարտություն, կենտրոնացվածություն, բարձր տրամադրություն, լավատեսություն և այլն), որոնք առաջ են գալիս աշխատանքի վայրում երաժշտություն լսելիս:

Ս.Վ.Սմոլյանինովան, վերլուծելով իր գիտափորձի արդյունքները, առաջարկում է երաժշտության ներգործության կառուցվածք: Այդ կառուցվածքը կազմված է երեք միմյանց փոխկապակցված ու աստիճանական մակարդակով ներառված ենթահամակարգեր, որոնք դիսամիկ են և արտացոլում են երաժշտաթերապիայի բուն էությունը: Այդ երեք մակարդակներն են՝ հոգեֆիզիոլոգիականը, հոգեբանականը և սոցիալականը²²:

Ամփոփելով տեսական ու հետազոտական վերլուծությունները՝ կարող ենք հավաստել, որ աշխատանքային գործունեության արդյունավետությունը պայմանավորված է նաև աշխատողի հոգեֆիզիոլոգիական ինքնազգացողությամբ, և այն առանձնակի կարևորվում է գրասենյակային մոնոտոն աշխատանքներում: Նաև կարևորելով աշխատանքային սթրեսի ու հոգնածության կանխարգելման ու հաղթահարման հոգեբանական միջոցները՝ արդյունավետ ենք համարում հատկապես գրասենյակային աշխատանքի դեպքում պարբերաբար, ընդմիջումներով կիրառել երաժշտաթերապիա, ինչը եռամակարդակ ազդեցություն ունի անձի ինքնազգացողության վրա և հնարավորություն է տալիս ինքնակարգավորվել հոգեֆիզիոլոգիական, հոգեբանական ու սոցիալական առումներով:

USING THE SELF - REGULATION TOOLS TO OVERCOME THE FATIGUE AT WORK

WILLIAM HALAJYAN

Public Administration Academy of PA, PhD Student of Chair
of Management Psychology,
Yerevan, Republic of Armenia

This article presents the importance of using psychological means of overcoming the state of fatigue during work. The study allowed us to identify both psycho-physiological and psychological factors affecting the efficiency and effectiveness of human labor in office and outside office work. Also, as a psychological means of self-regulation of the state of employees, special methods have been selected that are used for this purpose.

The study involved two groups comprising 60 employees from office and non-office work, the methods of testing, questionnaires and psychological assessment were used. Analysis of the results showed that stress, depression and dementia are the factors that particularly complicate the activities of the individual under the conditions of office work. In the case of active non-office character, neurological instability and anxiety are less commonly seen, but physical tiredness and mental fatigue are frequently observed. It also became clear that for office staff the most effective way to self-regulate psychological means is to regularly listen to music.

Keywords: *psychophysiological condition, office work, personality, self-regulation means, working capacity, tiredness, music therapy.*

---

²² Смольянинова С.В. Влияние музыки на психическое состояние человека//Научно-практический электронный журнал “Аллея Науки”, №13 2017https://alley-science.ru/domains_data/files/September7/VLIYaNIE%20MUZYKI%20NA%20PSIHChESKOE%20SOSTOYaNIE%20ChELOVEKA.pdf.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СРЕДСТВ САМОРЕГУЛЯЦИИ ДЛЯ ПРЕОДОЛЕНИЯ УСТАЛОСТИ НА РАБОТЕ

ВИЛЬЯМ ГАЛАДЖЯН

*Аспирант кафедры психологии управления
Академии государственного управления РА,
г.Ереван, Республика Армения*

В этой статье представлена важность использования психологических средств преодоления состояния утомления в процессе работы. Проведенное исследование позволило выявить как психофизиологические, так и психологические факторы, влияющие на работоспособность и эффективность труда человека в условиях офисной и вне офисной работы. В качестве психологических средств саморегуляции выбраны специальные методы, которые используются в этих целях.

В исследовании приняли участие 60 сотрудников, использовались методы тестирования, анкетирования и психологическая оценка. Анализ результатов показал, что напряжение, депрессия и деменция – те факторы, которые особенно осложняют деятельность личности в условиях офисной работы. В случае активной, внеофисной работы, у личности проявляются неврологическая нестабильность и тревожность, а также физическая и умственная утомляемость. Получен вывод о том, что для сотрудников офиса наиболее эффективным способом саморегуляции психического состояния является регулярное прослушивание музыки.

Ключевые слова: психофизиологическое состояние, офисная работа, личность, средства саморегуляции, работоспособность, утомление, музыкотерапия.

О НЕКОТОРЫХ ПРООБРАЗАХ ПРАВА У ВЫСШИХ ОБЕЗЬЯН*

УДК 59.009+59.084:340

БОРИС ШАЛЮТИН

*Профессор института развития образования и
социальных технологий, доктор философских наук,
г.Курган, Российская Федерация
shalutinbs@mail.ru*

Целью статьи является систематизация и анализ под углом зрения проблемы правогенеза достижений приматологической революции.

Задачами статьи являются представление наиболее существенных с точки зрения проблемы происхождения права достижений имевшей место в последние полстолетия приматологической революции, выявление прообразов и предпосылок правового регулирования поведения в сообществах ближайших к человеку обезьян – шимпанзе обыкновенного и бонобо, а также их сопоставление с правовым регулированием в человеческих обществах

Основные выводы статьи состоят в том, что взаимное поведение высших обезьян содержит значительный комплекс проявлений, которые следует рассматривать в качестве прообразов права (разрешения конфликтов, наличие норм, в том числе принудительных, сопряженных с наказанием за их нарушение, признание собственности, система эквивалентных обменов предметами и услугами, «закон талиона», принцип справедливости), однако совокупность этих прообразов не обладает рядом существенных характеристик, без которых она не может быть признана правом.

Ключевые слова: приматологическая революция, шимпанзе, бонобо, Франс де Вааль, правогенез, политика, сопереживание, мораль, право

Позиция, согласно которой право и общество возникают одновременно, широко (возможно, наиболее широко) распространена в мировой юриспруденции. Казалось бы, из этого должно вытекать стремление теоретиков права найти какие-то прообразы и/или предпосылки права в досоциальных формах жизни человека, в мире его предков и родственников. Однако ничего подобного не наблюдается. Причина этого, вероятно, в том, что об организации сообществ наших постживотных предков науке известно чрезвычайно мало, а представления об индивидуальном и взаимном поведении человекообразных обезьян до недавнего времени были таковы, что предполагать наличие у них чего-то вроде прообразов права было бы, по меньшей мере, странно. Между тем, в последние полстолетия в приматологии произошла подлинная революция, коренным образом изменившая образ антропоидов. О ряде важных для проблемы правогенеза результатов приматологической революции и пойдет речь в настоящей статье, но начать разговор следует с некоторого дайджеста содержания этой революции.

Психика, орудия, культура, язык

Начнем с открытий в области **индивидуальной психики**. Относительно когнитивных способностей обезьян рода шимпанзе²³ мы узнали, что при решении

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 15.05.2019թ., գրախոսվել՝ 05.06.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

некоторых типов задач они демонстрируют интеллект на уровне восьмилетних детей. Так, шимпанзе Лизе предложили вертикальную трубу, наполненную водой, на поверхности которой плавал арахис. Дотянуться до него было невозможно. После ряда тщетных попыток Лиза добежала до поилки, набрала в рот воды и, вернувшись, вылила в трубу. После нескольких повторений вода поднялась до уровня, позволившего достать арахис. Только 58 % восьмилетних детей решили эту же задачу²⁴. Еще более впечатляющие результаты исследований памяти. Шимпанзе Аюму прикасался к экрану, на котором после этого в беспорядке появлялась серия цифр от 1 до 9. Аюму дотрагивался до них в порядке возрастания, даже когда цифры, едва мелькнув (время предъявления 0,21 секунды), заменялись на белые квадраты. Точность – 80%. Ни один человек не смог достичь такого результата²⁵. В петиции *"Non Human Rights Project on behalf of Tommy v. Patrick Lavery. Petitioners Memorandum of Law. New York State"*²⁶, поддержанной данными под присягой показаниями крупнейших современных приматологов (в том числе J. Goodall, S. Savage-Rumbaugh, T. Matsuzawa, W. McGrew и других), к числу доказанных когнитивных характеристик и способностей обезьян отнесены наличие автобиографического «Я», эпизодическая память, самоопределение, самосознание, самопознание, рабочая память, ментальное перемещение во времени, понимание причинно-следственных связей и многое другое²⁷.

Правовая регуляция поведения на внутрииндивидуальном уровне предполагает способность к волевому управлению поведением. Некоторые элементы такого управления обнаружены у высших обезьян. Вот несколько примеров:

«Самки иногда выдают свои подпольные спаривания всем остальным членам группы, испуская специфический высокий крик в момент оргазма. Как только альфа-самец слышит его, он бежит к скрывшейся паре, чтобы прервать их. Самка-подросток Ор обычно особенно громко кричала в конце спаривания. Однако к тому времени, когда она стала почти взрослой, она продолжала кричать при спаривании с альфа-самцом и почти никогда не издавала криков во время своих «свиданий». На таком «свидании» она демонстрировала мимику, обычно сопровождающую крики (обнаженные зубы, открытый рот), и при этом издавала некий беззвучный крик (исходящий из глубины глотки)... Беззвучный крик Ор создает впечатление сильной эмоции, которую можно контролировать лишь ценой величайших усилий»²⁸.

«Высокоранговым особям самоконтроль тоже полезен. К примеру, иногда альфа-самца буквально донимает более молодой соперник, всячески стараясь вызвать на бой. Он кидает в его сторону камни, бросается к нему, будто собираясь напасть, его шерсть стоит дыбом. Это замечательный способ проверки нервов. Опытные альфы полностью

---

²³ К роду шимпанзе относятся шимпанзе обыкновенный и бонобо – сравнительно недавно открытый вид, ставший предметом изучения только во второй половине XX века. Многие исследователи считают, что бонобо еще ближе к человеку, чем шимпанзе обыкновенный.

²⁴ Вааль де Ф. Достаточно ли мы умны, чтобы судить об уме животных? М.: Альпина-нон-фикшн, 2017. С. 77.

²⁵ Inoue S., Matsuzawa T. Working memory of numerals in chimpanzees // *Current Biology*. 2007. Vol 17. No. 23. P. 1004 – 1005.

²⁶ Исковое заявление американской некоммерческой организации «Non Human Rights Project», поданное 2.12.2013 в суд Нью-Йорка от имени шимпанзе Томми о предоставлении ему физической свободы (*habeas corpus*).

²⁷ *Non Human Rights Project on behalf of Tommy v. Patrick Lavery. Petitioners Memorandum of Law. New York State*. URL: <http://www.nonhumanrights.org/content/uploads/2013/12/Memorandum-of-Law-Tommy-Case.pdf> (дата обращения: 04.02.2019).

²⁸ Вааль де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. С. 63.

игнорируют всю эту суету, как бы не замечая, а потом не спеша обходят своих союзников, успевая делать груминг каждому. Так что ближе к концу дня, когда придет время для контраступления, молодой да горячий окажется в явном проигрыше»²⁹.

«Эмоциональный контроль очень полезен в критических ситуациях, когда речь идет о жизни и смерти... однажды двухлетняя Сембе запуталась... в веревочной петле... и на вопли самочки... примчалась ее мать Шиба. Шиба сумела выпутать Сембе из петли, после чего увела дочь вниз, на землю, обнимать и утешать. Когда Сембе успокоилась, Шиба взобралась обратно и перекусила злосчастную петлю, уменьшив таким образом опасность на будущее. А теперь представьте, чего ей стоило освободить малышку из смертельной петли. Ведь первый порыв, несомненно, подсказывает матери потянуть веревку или детеныша, что, естественно, лишь осложнило бы ситуацию. Вместо этого мать аккуратно помогла малышке высвободиться, растянув петлю; она явно понимала исходящую от веревки опасность. О том же говорят и меры безопасности, предпринятые ею позже»³⁰.

Изучение **орудийной деятельности** обезьян, впервые обнаруженной Джейн Гудолл в 60-е годы прошлого века³¹, значительно продвинулось с тех пор. Сегодня известно, например, что шимпанзе в Сенегале изготавливают и используют для охоты на галаго³² деревянные копыя³³, а в Габоне для добычи меда используют комплект из пяти (!!!) орудий³⁴. **Каждое** современное сообщество шимпанзе использует уникальный комплект из 15-25 типов орудий, которые **«совершенно необходимы шимпанзе для выживания»**³⁵. Исследование орудийной деятельности стимулировало интеграцию в рамки приматологии понятия **культуры**, понимаемой как совокупность негенетически транслируемых форм поведения. «Культура животных стала предметом эмпирических исследований. Биологи теперь изучают, как животные обучаются друг от друга, и какими способами образ жизни транслируется не генетически, а посредством культуры»³⁶. Сегодня сложилась самостоятельная научная дисциплина, изучающая культуру, точнее, **культуры** (поскольку у каждого сообщества культура своя) обезьян – культурная приматология³⁷.

В те же 60-е годы американские психологи супруги Гарднеры, предположив, что безуспешность попыток обучить обезьян языку обусловлена не психическими ограничениями, а физиологической неспособностью к членораздельной речи, начали эксперименты с обучением шимпанзе языку глухонемых амслену³⁸. Впоследствии был также разработан йеркиш – язык т.н. лексиграмм (графических условных обозначений слов). Самые выдающиеся результаты на сегодня достигнуты С. Сзведж-Рамбо в работе с самцом бонобо Канзи и его сестрой Панбанишей. По некоторым оценкам речь идет о владении тысячами слов³⁹, понимании устной английской речи, владении синтаксисом и

---

²⁹ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 221.

³⁰ Там же. С. 325.

³¹ Дж. Ван Лавик-Гудолл. В тени человека. М., 1974. С. 97.

³² Небольшие приматы.

³³ <https://www.youtube.com/watch?v=vjllfs2hzS0> (Дата обращения 14.04.2019)

³⁴ Вааль де Ф. Достаточно ли мы умны, чтобы судить об уме животных? С. 67.

³⁵ Там же.

³⁶ Savage-Rumbaugh S., Fields W. M., Segerdahl P., Rumbaugh D. 2005. Culture prefigures cognition in Pan/Homo Bonobos // *Theoria*. 2005. No. 54. P. 312.

³⁷ Waal F. Cultural primatology comes of age // *Nature*. 1999. Vol. 399. P. 635-636.

³⁸ Gardner A., Gardner B. Teaching sign language to a chimpanzee // *Science*. 1969. Vol. 165, No. 3894. P. 664-672.

³⁹ Бутовская М.Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека). М.: Научный мир, 2004. С. 152.

даже зачатками письма⁴⁰. Даже если, как считают некоторые авторы, приведенные цифры объема осваиваемой лексики несколько завышены⁴¹, «...можно с полной уверенностью утверждать, что в некоторых аспектах владения языком шимпанзе приближаются к детям двух или даже трех лет»⁴².

Взаимное поведение⁴³: «Политика», «межличностная мораль», прообразы права

«Политика»

Право, по крайней мере, в ряде существенных отношений рядоположно политике. Более того, немало юристов трактуют их как неразрывно связанные между собой. В социальной литературе получило широкое распространение понятие "политико-юридический". Поисковая система Google выдает в ответ на введение этого слова около миллиона примеров. Между тем в 1982 году приматолог Франс де Вааль выпустил книгу "Политика у шимпанзе: Власть и секс у приматов". В аннотации к переводу ее второго издания на русский язык сказано: «Показывая, что шимпанзе поступают так, словно они читали Макиавелли, де Вааль напоминает нам, что корни политики гораздо старше человека»⁴⁴. «Если придерживаться предложенной Гарольдом Ласвеллом знаменитой дефиниции политики как социального процесса, определяющего «кто, что, когда и как получает», – пишет Ф. де Вааль, – вряд ли можно сомневаться в том, что шимпанзе занимаются ею. Поскольку и у нас, и у наших ближайших родственников этот процесс предполагает устрашение, создание коалиций и тактики изоляции, общая терминология вполне оправдана»⁴⁵. Собственное определение политики Ф. де Вааль несколько иное: «социальная манипуляция, нацеленная на достижение и поддержание влиятельных позиций»⁴⁶. И книга, содержащая огромный эмпирический материал и его теоретическую рефлексию, не оставляет сомнений в существовании у шимпанзе политики, если согласиться с ее трактовкой де Ваалем. Книга представляет собой описание фрагмента истории борьбы за власть в колонии обезьян в зоопарке города Арнема в Нидерландах.

Стремление занять как можно более высокую позицию характерно для всех млекопитающих, образующих группы или сообщества⁴⁷. Обычно эта позиция зависит

---

⁴⁰ Savage-Rumbaugh S., Fields W.M. *The Evolution and the Rise of Human Language: carry the baby* // Christopher S. Heshilwood & Francesco d'Errico (Eds.) *Homo Symbolicus: the dawn of language, imagination, and spirituality*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia. P. 29.

⁴¹ Зорина З.А., Смирнова А.А. О чем рассказали «говорящие» обезьяны: Способны ли высшие животные оперировать символами? М.: 2006. С. 156.

⁴² Там же. С. 30.

⁴³ Этологи и приматологи, не колеблясь, используют понятие *социального* поведения, что, как мне представляется, уже на уровне самого термина неправомерно сближает животных и людей. Термин «*взаимное*» представляется в этом контексте более уместным.

⁴⁴ Валь де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. с.2.

⁴⁵ Там же. С. 9.

⁴⁶ Там же. С. 252.

⁴⁷ «Если первоначально считалось, что у шимпанзе нет социальных связей за исключением уз, существующих между матерью и потомством, полевые исследователи выяснили, что все особи на определенном участке леса обычно регулярно встречались, образуя одну социальную группу. Напротив, взаимодействия с особями из соседних областей, если и случались, обычно оказывались враждебными. Ученые начали говорить о «сообществах», чтобы не использовать термин «группа», поскольку крупные скопления шимпанзе наблюдались редко: они разбиваются на постоянно меняющиеся небольшие «партии», которые бродят по лесу, – эта система известна под названием «объединение-расщепление». Валь де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. с. 11.

только от физической силы. Однако у шимпанзе «физическая сила – лишь один из факторов выяснения отношений доминирования и почти всегда не самый критический»⁴⁸.

Следует отметить, что в сообществах шимпанзе существует жесткая иерархия, которая носит формальный характер. Эта иерархия проявляется через форму поведения, которая называется приветствием и выражается в определенных положениях тела и, прежде всего, специфических звуках, означающих подчинение. «Приветствие» – это своеобразное ритуальное подтверждение отношений доминирования. Это единственная распространенная форма социального поведения, не являющаяся взаимной: другими словами, если А «приветствует» В в какой-то определенный промежуток времени, В никогда не «приветствует» А в тот же период»⁴⁹.

Понятно, что такого рода иерархия не бывает вечной. Но смена статусов не происходит в один день, как, вероятно, было бы в случае зависимости статуса только от физической силы. Позиция особи в группе включает в себя наряду с формальным статусом также и целый ряд других составляющих: уважение, влияние, возможность получения доступа к различным ресурсам и так далее. Де Вааль так иллюстрирует сложность и неоднозначность в понимании позиции той или иной обезьяны в группе: «Посетители колонии всегда хотят знать, какая обезьяна самая главная, и мне всегда нравится сбивать их с толку такими высказываниями: «Никки – это обезьяна с самым высоким рангом, однако он полностью зависит от Йеруна. Лейт сам по себе – самый сильный. Но если вопрос в том, кто может отодвинуть всех остальных, тогда главная – Мама»⁵⁰.

Важнейшей составляющей совокупной позиции особи является уровень ее поддержки другими членами группы. При этом существенные функциональные различия имеют место между наличием или отсутствием поддержки взрослыми самцами друг друга и поддержкой со стороны самок. Как видно из рассказанной в книге истории, именно динамика уровней поддержки, находящаяся в сложной не жесткой зависимости от физической силы претендентов на власть, была определяющим фактором политической борьбы внутри колония обезьян в Арнеме.

Поддержка конкурирующих за власть самцов не есть нечто, складывающееся спонтанно. Одна из функций альфа-самца состоит в поддержании на низком уровне внутригрупповой агрессивности. Это достигается, например, через его вмешательство в различные конфликты, причем, как правило, на стороне слабого.

«Однажды стычка Мама и Спин вышла из-под контроля, превратившись в драку с укусами. К схватившимся самкам поспешили многие обезьяны, чтобы присоединиться к потасовке. Огромный клубок дерущихся и орущих обезьян катался по песку, пока Лейт не прыгнул в него и буквально не разорвал его на части. Он не выбирал, чью сторону занять, в отличие от остальных; напротив, любой, кто продолжал драться, получал от него затрещину. Раньше я никогда не видел, чтобы он действовал столь внушительно. Данный инцидент произошел в сентябре 1976 г., то есть спустя всего лишь несколько недель после того как он стал вожаком. В других случаях он останавливал серьезные конфликты, применяя не столь жесткие методы. Когда Мама и Пейст сцепились в драке, он просунул между ними руки и просто растащил двух крупных самок. Затем он постоял между ними, пока они не прекратили орать. Помимо таких беспристрастных вмешательств, Лейт совершал также и акции, в ходе которых занимал ту или иную сторону. Но и в этом случае его Политика изменилась. Вместо того чтобы выступать в качестве *сторонника*

⁴⁸ Валь де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 116-7.

⁴⁹ Там же. С. 110.

⁵⁰ Там же. С. 222.

победителя, он теперь стал *сторонником проигравшего*⁵¹. «Альфа-самец, который не способен защитить своих самок и детенышей, не может ожидать того, что они помогут ему отогнать потенциальных соперников»⁵².

Наряду с заступничеством самцы используют и другие методы обеспечения поддержки, например, посредством запугивания и физического наказания, то есть при помощи кнута, или, напротив, при помощи пряника: «Недавно Тошисада Нишида описал случай альфа-самца шимпанзе из Махали-Маунтинс, который поддерживал свой ранг в течение чрезвычайно большого срока (более десятилетия) за счет сложной системы «взятки». Он выборочно распределял мясо среди тех особей, чью поддержку он мог использовать против потенциальных соперников»⁵³.

Если власть альфа-самца в значительной мере опирается на его поддержку со стороны самок, то совершенно логичными выглядят действия конкурентов, направленные на ослабление этой поддержки. Именно так действовали в колонии Арнема Лейт и Никки, подготавливая смещение Йеруна и создавая ситуации, когда альфа-самец не может защитить самок при нападении. При этом стремящийся стать вожаком Лейт должен был вести себя таким образом, чтобы не разрушить союзнические отношения с Никки, который имел свой интерес и сам принимал решение о том, кого ему поддерживать. Приведу несколько фрагментов, относящихся ко времени, близкому к свержению Йеруна.

«Без помощи Никки Лейт, скорее всего, не смог бы сместить Йеруна. Обычный паттерн взаимодействий в их случае выглядел следующим образом. Лейт начинал демонстрировать себя, ходя вокруг Йеруна, пока тот не обращал на него внимания и не начинал кричать, призывая на помощь. Йерун либо просил самок прийти и помочь ему, либо сам уходил за ними. Когда Йерун со своими сторонниками подходил к Лейту, в действие вступал Никки и атаковал одну из самок из группы поддержки Йеруна, чаще Маму или Гориллу. Благодаря этому вмешательству ситуация обычно запутывалась; конфликт между Йеруном и Лейтом продолжался, но самки объединялись теперь против Никки. В большинстве случаев Йерун и Лейт в итоге оказывались на вершине дубов – Лейт продолжал демонстрацию, а Йерун кричал и тщетно протягивал руку к своим помощникам-самкам, которые оставались внизу, но не могли отвлечься от своей борьбы с неутомимым Никки⁵⁴».

Взаимоотношения Лейта и Никки никоим образом нельзя назвать дружбой. Феномен дружбы также имеет место у обезьян, но в данном случае перед нами нечто совсем иное. Особи, которые связаны дружбой, никогда не выступают одна против другой, даже если в некоторых ситуациях оказывается в противостоящих лагерях. Лейта и Никки связывает только рациональный расчет. Как во взаимоотношениях внутри этой пары, так и в отношениях каждого из них с Йеруном, и это вообще характерно для коалиции самцов, регулярно случаются переходы от взаимной поддержки к самому жесткому противостоянию, а потом обратно. Возможны также самые различные промежуточные варианты. Все это зависит от того, какова общая структура внутренних взаимоотношений в группе в тот или иной период времени.

Кратко суммируя итоги процесса смены альфа-самца, де Вааль пишет: «Три схватки в группе... демонстрируют вполне очевидную картину. В первой драке Йерун был атакующим и победителем, причем его противник не кусался в ответ. Во второй драке Лейт уже кусался. В третьей (и последней) драке Лейт был атакующим и победителем. Если учесть, что промежуток между этими драками составлял несколько недель, объяснение нельзя найти в изменении физической силы двух самцов;

⁵¹ Валь де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. с. 151-152.

⁵² Там же. С. 153.

⁵³ Там же. С.222.

⁵⁴ Там же. С.125-126.

в действительности, результаты отражают изменение их социального статуса по отношению друг к другу. Мы обычно думаем, что результат боя определяет социальные отношения, тогда как в данном случае как раз наоборот, результат определялся социальными отношениями... Хотя по прошествии четырех недель Лейт показал в драке в спальном помещении, что физически он сильнее Йеруна, ему понадобилось девять недель, чтобы убедительно продемонстрировать себя группе в целом. К тому времени Йерун едва ли мог надеяться на какую-либо поддержку... Лейт тщательно отслеживал реакции группы, прежде чем осмелился предпринять открытую атаку на Йеруна. Его успех в последнем бою был не просто демонстрацией грубой силы: он со всей ясностью показал Йеруну, что установка группы претерпела радикальное изменение»⁵⁵.

Период борьбы за доминирование между Лейтом и Йеруном начался летом, а закончился осенью 1976 года. Вскоре Йерун без сопротивления уступил Никки вторую позицию в иерархии и стал третьим. «Подчинившись Никки, Йерун понизил свой статус, но это был маневр, позволивший ему занять ключевую позицию в треугольнике»⁵⁶. Став вожаком, сделал ставку на Йеруна, попытавшись объединиться с ним и самками против Никки. Однако уже в августе 1977 года сложилась коалиция Йеруна и Никки, направленная против Лейта. Спустя пару месяцев происходит второй переворот. Никки становится альфа-самцом, не имея, однако, физического превосходства над Лейтом. Тем не менее, коалиция Никки и Йеруна устойчиво удерживает власть в группе в своих руках, сложилось коллективное лидерство с определенным разделением функций. Однако постепенно Никки стал проявлять все возрастающую нетерпимость по отношению к своему союзнику. «После нескольких серьезных стычек между ними Йерун перестал поддерживать вожака. За одну ночь образовавшийся вакуум власти был заполнен Лейтом. Никки снова каждый день валялся перед ним в пыли, так что Лейт, став альфа-самцом, вернулся к своему прежнему величию. Это событие показало, насколько для Никки, чтобы оставаться на вершине, была важна поддержка Йеруна, как и то, как внимательно старый самец следил за своей частью сделки. Лейт пробыл альфа-самцом лишь десять недель. Союз Йеруна и Никки вернулся кровавой мстью, которую два союзника осуществили однажды ночью, серьезно ранив Лейта... Лейт умер на операционном столе из-за потери крови в драке, произошедшей в ночной клетке, где находились лишь три старших самца»⁵⁷.

Сострадание и «межличностная мораль»

Классический символ права – беспристрастная Фемида. «Пристрастный» – от слова «страсть». Однако вокруг судебных конфликтов страсти бушуют. Беспристрастие Фемиды возникает как рациональное преодоление эмоционального, страстного начала. Существует другой механизм социальной регуляции, который неизменно сравнивают с правом, то чуть ли не отождествляя, то категорически противопоставляя. Этот механизм – мораль. Она действительно в чем-то существенно сходна с правом, в чем-то кардинально отлична.

Я придерживаюсь той точки зрения, что именно эмоциональное начало составляет базис морали. Среди этиков эта позиция не доминирует. В философии ее впервые развернуто представил и обосновал Артур Шопенгауэр⁵⁸. В то же время, спустя 150 лет после Шопенгауэра к аналогичным выводам приходят некоторые этологи, опираясь на эмпирический материал. Вполне в духе Шопенгауэра Ф. де Вааль пишет: «Альтруизм

---

⁵⁵ Там же. С.135-136.

⁵⁶ Там же. С.150.

⁵⁷ Там же. С.255.

⁵⁸ Правда, он говорил не о сопереживании вообще, а о сострадании. Однако в данном случае это различие не существенно.

вырастает из эмпатии к тем, кто нуждается в помощи, а весь смысл эмпатии⁵⁹ состоит в стирании границы между собой и другим существом. Очевидно, это делает разницу между эгоистичными и неэгоистичными мотивами довольно туманной»⁶⁰. «Нейробиология, – полагает он, – сообщает об эмпатии два принципиально важных факта. Первый: не существует четкой разделительной линии между эмоциями человека и животных. Второй: эмпатия передается от тела к телу. Вы колете руку женщины иглой, и центр боли в мозгу ее мужа возбуждается от одного только вида этой процедуры. Его мозг реагирует так, как будто вы воткнули иглу в *его собственную* руку. Вспомнив все, что нам известно о зеркальных нейронах, мимикрии и заразительности эмоций, можно сделать вывод о том, что «телесный канал» эмпатии возник по крайней мере одновременно с отрядом приматов – но мне лично представляется, что значительно раньше»⁶¹.

Как и Вааль, я полагаю, что эмпатия (сопереживание) возникает значительно раньше, но здесь предметом разговора являются человекообразные обезьяны, прежде всего, шимпанзе и, особенно, бонобо, у которых эмпатия развита намного сильнее. «Я считаю их очень чуткими, гораздо более чуткими, чем шимпанзе. Стоит одной особи хотя бы слегка пораниться, и его тут же окружают сородичи, готовые осмотреть и вылизать рану или хотя бы разобрать шерсть и утешить бедняжку грумингом»⁶².

Описаний того, когда за раненым или больным животным ухаживают другие обезьяны, несметное множество. Особенно сильное впечатление это производит в контексте смерти. Воспроизведу два случая, о которых рассказывает де Вааль.

Первый:

«Амос ничем не выдавал своего состояния до кануна своей смерти. В тот день мы обнаружили его сидящим на джутовом мешке в одной из ночных клеток, в то время как остальные шимпанзе резвились на открытом воздухе; он, как загнанный, глотал воздух с частотой 60 вдохов в минуту, по морде его катился пот. Амос отказался выходить из клетки, поэтому мы изолировали его от сородичей вплоть до осмотра ветеринара. Остальные шимпанзе, однако, то и дело заглядывали внутрь, чтобы провести его, и мы оставили дверь, за которой сидел Амос, приоткрытой, чтобы не прерывать контакт. Амос уселся прямо за приоткрытой дверью, а одна из самок по имени Дейзи осторожно взяла его голову и стала почесывать чувствительные места за ушами. Затем она принялась таскать ему целыми охапками мягкую древесную стружку, из которой шимпанзе обожают строить гнезда. Они аккуратно раскладывают ее вокруг себя и спят на ней. После того как Дейзи принесла свой дар, мы видели, как еще один самец сделал то же самое. Поскольку Амос сидел спиной к стене и стружкой почти не занимался, Дейзи несколько раз залезала поглубже и сама напихивала стружки между его спиной и стенкой. Это замечательный случай! Похоже, Дейзи понимала, что Амос чувствует себя плохо и что ему удобнее было бы опираться спиной на что-нибудь мягкое, – точно так же мы поправляем подушки в постели больного. Вероятно, Дейзи представила, как сама чувствовала бы себя в подобной ситуации, со стружкой и без, и экстраполировала свои ощущения на Амоса. Вообще, Дейзи была известна у нас как «маньячка по части стружки» (вместо того чтобы делиться стружкой, она обычно заграбастывала себе всю кучу). Я убежден, что человекообразные обезьяны воспринимают и учитывают состояние окружающих, особенно когда речь идет о друзьях в беде»⁶³.

⁵⁹ Термин «эмпатия» в разных науках имеет свои оттенки значения. У Ф. де Вааля, как и обычно в этологии, он синонимичен сопереживанию.

⁶⁰ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 52.

⁶¹ Там же. С.201.

⁶² Там же. С.121.

⁶³ Там же. С.42-3.

Второй:

«Однажды утром Геза Телеки, следовавший за группой шимпанзе, услышал в отдалении громкие хриплые вопли. Шесть самцов производили вокруг чего-то дикие движения с воплями «врааах», а их крики отражались от крутых стен долины громким эхом. В небольшой промоине лежало распростертое на камнях недвижимое тело Рикса. Телеки не видел, как кто-то свалился с дерева, но решил, что стал свидетелем первой реакции сородичей на падение этого самца со смертельным исходом. Несколько особей остановились, пристально вглядываясь в труп Рикса, а затем бросились прочь, с силой бросая во всех направлениях большие камни. Поднялся страшный шум. Шимпанзе обнимались, спаривались, трогали и похлопывали друг друга – и все это с широкими нервными гримасами на мордах. Позже члены группы подолгу рассматривали мертвое тело. Один самец свесился с ветки вниз, посмотрел на труп и захныкал. Другие подходили, трогали или обнюхивали останки. Одна молодая самка непрерывно смотрела на тело Рикса более часа, молча и не шевелясь. Три часа спустя один из старших самцов наконец покинул поляну и двинулся вниз по ручью. Остальные потихоньку, один за другим, потянулись следом. Уходя, они часто оборачивались и смотрели на труп. В последнее время сообщений о том, как человекообразные обезьяны реагируют на смерть, становится все больше»⁶⁴. «На мой взгляд, – отмечает де Вааль, – мы можем с уверенностью сказать, что человекообразные обезьяны знают о смерти – знают, что она отличается от жизни и что это навсегда»⁶⁵.

Один из важных итогов размышлений де Вааля об эмпатии, включающий, в том числе, и кажущийся мне удачным терминологический неологизм, состоит в следующем: «В итоге можно сказать, что социальный кодекс, по которому живут приматы и дети, поддерживается двумя факторами: внутренним и внешним. Первый – это эмпатия и желание со всеми поддерживать хорошие отношения, что заставляет избегать ненужных ссор. Второй – угроза физических последствий, таких как наказание со стороны вышестоящих»⁶⁶. Со временем эти два фактора создают внутренний набор правил и ограничений, который я называю *межличностной моралью*. Такая мораль позволяет уживаться партнерам, обладающим несравнимыми способностями или силой; речь, к примеру, может идти о самцах и самках или о взрослых и детенышах. Мораль связывает их и помогает сформировать приемлемый для всех образ жизни. Иногда от правил отступают – в тех случаях, скажем, когда соперники конкурируют за статус, – но в целом приматы стремятся к мирному сосуществованию. Особи, не способные или не желающие подчиняться общественному кодексу, становятся маргиналами. Главным двигателем этого процесса с эволюционной точки зрения является стремление к интеграции, поскольку ее противоположность – изоляция или остракизм – резко снижает шансы особи на выживание»⁶⁷.

Однако «межличностная мораль», согласно де Ваалу, еще не мораль. «...Я бы поостерегся называть шимпанзе «моральным существом». Дело в том, что одних чувств недостаточно. Мы стремимся к логически цельной и непротиворечивой системе и спорим о том, как смертная казнь согласуется с утверждениями о священности жизни, и может ли сексуальная ориентация, которую человек не выбирает, быть морально ущербной. Эти разногласия свойственны только человеку. Связанные с моралью человеческие эмоции не определяются сиюминутной ситуацией. Скорее они имеют дело с понятиями добра и зла на более абстрактном, беспристрастном уровне. Именно это отличает человеческую

⁶⁴ Там же. С.278.

⁶⁵ Там же. С.281.

⁶⁶ Думаю, что угроза физических последствий – явление принципиально иного рода, чем мораль или протомораль.

⁶⁷ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 232.

мораль от всех прочих: стремление к универсальным правилам и одновременно сложная система оправдания, наблюдения и наказания»⁶⁸. Действительно, мораль не существует без морального размышления, моральной рефлексии общего характера.

Прообразы права

В системах построения индивидуального и взаимного поведения индивидов в сообществах шимпанзе и бонобо есть такие элементы и механизмы, которые, сохранившись в мире людей, в рамках последнего обычно, а иногда и исключительно, соотносят с правом. О них сейчас и пойдет речь.

Одна из важнейших и внутренне присущих праву функций – разрешение конфликтов, нередко именно с ней и ассоциируют право в первую очередь. Исследования последних лет показывают, что разрешение конфликтов – обычная практика в поведении высших нечеловеческих приматов. Вот серия весьма разнообразных примеров разрешения конфликтов:

«...Две матери – Джимми и Тепел – сидят в тени дуба, а двое их детенышей играют в песке у их ног... Между двумя матерями спит самая старая самка Мама. Внезапно детеныши начинают кричать, бить друг друга и дергать за волосы. Джимми пытается приструнить их мягким угрожающим ворчанием, а Тепел тревожно передвигается. Детеныши продолжают ссориться, и через какое-то время Тепел будит Маму, толкая ее несколько раз под ребра. Когда Мама поднимается, Тепел указывает на двух ссорящихся детенышей. Ссора прекращается, стоит Маме сделать угрожающий шаг вперед, поднять руку в воздух и громко гавкнуть. После этого Мама снова укладывается и продолжает свою сестру»⁶⁹.

«Однажды Джеки, которому меньше месяца, забирает у матери против ее воли его «тетушка» Кром. Мать Джимми с воплями и плачем бежит за ней, однако Кром отказывается отдать Джеки, пока Йерун и Лейт не замечают, что происходит, не подходят к двум самкам и не встают с угрожающим видом перед Кром, демонстрируя себя. Кром поспешно возвращает Джеки его матери»⁷⁰.

«...Высшие приматы нередко разрешают конфликты из-за еды, которая им не принадлежит. Однажды я видел, как молодая самка пресекла ссору между двумя подростками из-за ветки с листьями. Она отобрала у них ветку, разломала пополам и вручила каждому его часть. Хотела ли она просто прекратить драку или понимала что-то в том, как следует делить? Высокоранговые самцы тоже нередко пресекают драки – и не прикасаются при этом к пище, из-за которой вспыхнула ссора»⁷¹.

«Высокоранговые самцы регулярно выступают в роли беспристрастных арбитров, разрешая споры в сообществе»⁷². «Нам с Джессикой Флэк удалось показать, как полезно для группы такое поведение. Для этого мы временно удалили из вольера тех самцов, которые обычно исполняли в ссорах роль арбитров. В результате обезьянье сообщество буквально расплозлось по швам. Заметно вырос уровень агрессии, а примирения, напротив, стали реже. Но стоило вернуть самцов в группу, и порядок сразу восстановился»⁷³.

Приведенные и многочисленные аналогичные примеры показывают, что разрешение конфликтов среди высших обезьян – не отдельные уникальные случаи, которые свидетельствовали бы об их способности к этой сложнейшей форме поведения, а

---

⁶⁸ Там же. С.31.

⁶⁹ Де Валь Ф. Валь де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. у шимпанзе: Власть и секс у приматов. М., 2014. С. 58.

⁷⁰ Там же. С.205.

⁷¹ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 330.

⁷² Там же. С.34.

⁷³ Там же. С.70-71.

система, важная составляющая самой организации сообщества. Она предполагает не только инициативное вмешательство вышестоящих индивидов в конфликты нижестоящих, но и обращение к вышестоящим с информацией о конфликте и просьбой о его разрешении, которое может предполагать не только прекращение насилия, но и восстановление нарушенного порядка (например, возвращение украденного детеныша) или решение спорного вопроса по существу (например, справедливое деление пищи). Система разрешения конфликтов, иерархически организованная, на вершине которой стоит альфа-самец у шимпанзе или альфа-самка у бонобо, представляет собой не что иное, как механизм поддержания порядка и его восстановления в случае нарушений.

Беспристрастность арбитров означает наличие некоего надситуативного и надындивидуального поведенческого стандарта – **нормы**. В отличие от инстинкта, который нарушить физически невозможно, норма нарушаема, субъект в состоянии перешагнуть через нее. Именно нарушаемость нормы и порождает необходимость контроля. «Социальный кодекс... определяет, помимо всего прочего, кто с кем может спариваться, как играть с малышами, кому следует уступать и при каких обстоятельствах можно отобрать у другого пищу, а при каких следует ждать своей очереди... нарушители кодекса всегда встречают яростное сопротивление»⁷⁴. Нарушитель нормы – **виновен**. Он не просто повздорил с другим индивидом, но нарушил некое общее правило. Нарушение должно быть пресечено, а в некоторых случаях имеет место не только пресечение нарушения, но и **наказание** виновного субъекта, иногда даже отделенное во времени от пресечения нарушения.

Пресечение нарушения, как и наказание, исходит обычно от высокоранговых индивидов, но иногда и от группы в целом. Последний вариант имеет особое значение, поэтому приведу достаточно подробную иллюстрацию.

«Достоин внимания единственное имеющееся сообщение о серьезном насилии среди диких бонобо. Хоманн и его жена Барбара Фрут оказались свидетелями мрачного случая во время реализации проекта «Ломако-форест». Жертвой стал молодой самец по имени Фолькер. Матерью Фолькера была Камба, альфа-самка сообщества Айенго, где он родился. Самцы у бонобо всегда «держатся за юбку» матери и вырастают маменькиными сыночками. Стоило Фолькеру оказаться в сложной ситуации – повздорить с другими самцами или попасть под горячую руку самкам, – как мать вступалась за него и выручала. Взрослея, Фолькер постепенно повышал свой рейтинг среди самцов, карабкаясь с помощью матери по социальной лестнице. Он также подружился с одной самкой по имени Эми. Однако вскоре после того, как Эми родила первенца, произошло неожиданное: *«Большая группа бонобо кормилась на дереве гарцинии, усеянном тысячами блестящих сладких плодов. Фолькер прыгает на ветке, где сидит Эми с малышом. На мгновение самка, кажется, теряет равновесие, но затем цепляется попрочнее и сталкивает Фолькера с ветки. Самец спрыгивает на землю, за ним – вопящая Эми. Спуск Фолькера и Эми провоцирует общую реакцию; остальные взрослые самки и самцы дождем сыплются с дерева, и за несколько секунд лес превращается в поле битвы. Подробности заслоняет густая растительность, но пугающий шум вопящих бонобо указывает на то, что это не шуточное, а настоящее сражение»*.

Организованная атака пятнадцати, если не больше, обезьян была целиком и полностью нацелена на Фолькера, которого они принялись волочить по земле взад и вперед. Через некоторое время его нашли на том же участке; он отчаянно цеплялся за дерево всеми четырьмя лапами, морда была искажена панической гримасой. Все бонобо были страшно возбуждены и шумели, шерсть у них стояла дыбом; одновременно они издавали предупреждающее тьяканье, будто информируя людей-наблюдателей о том, что приближаться им не следует. Морды бонобо выражали эмоции, которых прежде Хоманну

---

⁷⁴ Там же. С.233.

и Фрут видеть не приходилось. Удивительнее всего было то, что Эми, довольно низкоранговая самка, смогла спровоцировать столь массовую атаку, а Камба при этом держалась в стороне и не вмешивалась. В обычных обстоятельствах Камба первой бросилась бы на защиту своего сына, но в тот раз спряталась на самой верхушке дерева, где ее и обнаружили ученые. Исследователи считают, что Фолькер, возможно, угрожал малышу Эми»⁷⁵. Судя по всему, речь идет о нарушении базового принципа, «суть которого – защита интересов самых слабых и уязвимых. При нарушении этого принципа на его защиту встают так массово и так яростно, что даже высшие эшелоны сообщества, такие как альфа-самки, не осмеливаются выступить против»⁷⁶.

Нормативный порядок у высших обезьян стоит выше любых индивидуальных интересов или амбиций. Доминирующие особи подчинены ему так же, как и все остальные. Доминирующее положение, силовые возможности альфа-особей есть применительно к нормативному порядку **эффективный инструмент его поддержания**. Но если сами альфа-особи становятся его нарушителями, то для поддержания порядка включается силовой ресурс всей группы, всегда превосходящий возможности отдельного индивида особи.

Разумеется, есть вопрос о том, насколько нормативные системы в разных сообществах обезьян одного вида, будь то бонобо или шимпанзе, отличаются друг от друга. Можно предположить, что доля инвариантных норм высока, однако это не противоречит их именно нормативной природе, в отличие от инстинктов. В конце концов, в человеческих обществах также многие базовые нормы инвариантны, что не подталкивает кого-либо оспаривать их нормативность и принадлежность культуре, а не биологии человека.

Вот еще одна рассказанная де Ваалем история, имеющая прямое отношение к размышлению на тему наличия / отсутствия права у обезьян:

«В первый период лидерства Никки, т. е. летом 1978 г., именно Йерун спаривался чаще всех остальных. Он не подпускал ни Лейта, ни Никки к самкам в течке, натравливая двух соперников друг на друга. Как только Никки приближался к самке или пытался запугать Йеруна, бывший вожак криками зывал к Лейту, чтобы тот помог ему разобраться с Никки. Лейт был только рад остановить любого своего соперника. И наоборот, когда Лейт решался подойти к самке, Йерун столь же успешно обращался за помощью к Никки. Ревность в отношениях Никки и Лейта стала в руках Йеруна сильным инструментом... 5 сентября все внезапно изменилось. Мы увидели, что Никки и Лейт регулярно и открыто спариваются, тогда как Йерун сидит на некотором расстоянии от них и никак не вмешивается. Неожиданность этого поворота застала нас врасплох»⁷⁷.

Обсуждая этот эпизод в другой своей публикации, де Вааль пишет: «*Both other males suddenly refrained from supporting him against each other. I have interpreted this as a "nonintervention treaty" between Luit and Nikkie. This special relationship, only manifest during periods of sexual competition, developed further over the years*»⁷⁸.

Если согласиться с интерпретацией де Вааля, то мы имеем дело с наличием **договора** во взаимоотношениях между шимпанзе. Вопрос о том, какова процедура его

---

⁷⁵ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 115-117.

⁷⁶ Там же. С. 117.

⁷⁷ Де Валь Ф. Валь де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. у шимпанзе: Власть и секс у приматов. М., 2014. С. 210.

⁷⁸ Оба других самца вдруг воздержались от поддержки его против друг друга. Я воспринял это как "договор о ненападении" между Лейтом и Никки. На протяжении многих лет эти специфические отношения распространялись только на периоды сексуальной конкуренции. de Waal, F. *The brutal elimination of a rival among captive male chimpanzees. Ethology and Sociobiology*, 1986. 7, 237-251. P. 240.

достижения, на каком «языке» она происходит, требует отдельного исследования, но в любом случае, как пишет де Вааль, «результат такого бессловесного процесса неотличим от процесса переговоров»⁷⁹. Вдруг, разом, кардинально меняется система отношений между акторами, в их взаимоотношениях возникают взаимные обязательства, которых еще вчера (буквально) не было, при этом они распространяются только на одну конкретную область отношений. Трудно интерпретировать происшедшее иначе, чем договор, то есть свободное согласование воли, определяющее дальнейшее взаимное поведение субъектов.

В контексте правовых отношений в современном обществе обычно рассматривается феномен обмена. «Однажды – пишет де Вааль, - когда Дэнди держал ветвь, чтобы Никки мог забраться на дерево, он потом получил половину собранных Никки листьев. Это было похоже на прямую оплату оказанных услуг»⁸⁰. «Нам удалось измерить обмен услугами. Много раз в течение года я регистрировал все утренние сеансы груминга между нашими шимпанзе, а во второй половине дня создавал ситуацию, в которой они могли поделиться пищей. Я нарезал ветки с листьями в лесу около станции (а шимпанзе обожают молодые побеги ежевики и сладкую камедь) и связывал их в большие пучки ветками жимолости. Две больших вязанки молодых побегов мы забрасывали в обезьяний вольер. Завладеть ими мог взрослый представитель группы любого ранга, а шимпанзе уважают право собственности. Вскоре вокруг каждого из счастливых обладателей собирался кружок просителей с протянутыми лапами; все они скулили и хныкали. В таком кружке в позе просителя можно было увидеть даже самого высокорангового самца; также, согласно сообщениям полевых исследователей, происходит и в природе, когда шимпанзе собираются вокруг добытой на охоте обезьяньей туши. В конце концов лакомство получит каждый – либо непосредственно от обладателя, либо через кого-нибудь из родственников или приятелей. Я отследил около 7000 актов передачи пищи в ходе множества подобных трапез, и мои данные показали связь между доступом к пище и утренним грумингом. К примеру, в тот день, когда Соко ухаживал за Мей (делал ей груминг), его шансы на получение от нее нескольких вкусных веточек заметно повышались по сравнению с днями, когда он не ухаживал за ее шерстью. Это позволяет уверенно предположить, что шимпанзе помнят и ценят оказанные им услуги»⁸¹. «Меня всегда поражает, насколько общество шимпанзе сосредоточено на взаимности: зуб за зуб, ты – мне, я – тебе. Эти человекообразные обезьяны строят на этом настоящую социальную экономику; в обмен идет все, от пищи до секса и от груминга до поддержки в драке. Создается впечатление, что каждый шимпанзе аккуратно подсчитывает и регистрирует все оказанные ему услуги и формирует по ним ожидания и даже обязательства; отсюда такая резкая негативная реакция на обманутое доверие»⁸².

Стоит обратить внимание, что феномен обмена де Вааль помещает в более широкое поле отношений, которое он обозначает как «взаимность». И если на одной стороне взаимности мы видим обмен вещественными ценностями (например, пищей) и услугами (например, груминг, секс, технологическая помощь, социальная поддержка и т.д.), то на другой стороне обнаруживается закон талиона, «око за око, зуб за зуб». Вот несколько иллюстраций последнего:

«Однажды утром разгорается конфликт между Мамой и Ор. Ор устремляется к Никки и дикими жестами и преувеличенно громкими криками убеждает его атаковать

---

⁷⁹ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 210.

⁸⁰ Де Валь Ф. Валь де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. у шимпанзе: Власть и секс у приматов. М., 2014. С. 243.

⁸¹ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 188-189.

⁸² Там же. С.190.

могущественную противницу. Никки набрасывается на Маму, и Ор выигрывает. Но вечером, через целых шесть часов, мы слышим звуки схватки в спальном помещении. Кипер позже рассказывает нам, что Мама атаковала Ор по вполне очевидным причинам»⁸³.

«Правила не всегда соблюдаются, причем откровенное пренебрежение ими может наказываться. Это случилось однажды после того, как Пейст поддержала Лейта в драке с Никки. Когда Никки позже стал демонстрировать себя перед Пейст, она повернулась к Лейту и протянула ему руку, прося тем самым помощи. Но Лейт ничего не сделал, чтобы защитить ее от атаки Никки. Пейст тут же с яростным лаем набросилась на Лейта, погнала его по всему вольеру и даже ударила»⁸⁴.

В этой связи следует вспомнить, что закон талиона многими трактуется как важнейший принцип архаического права.

Как уже было упомянуто, у шимпанзе действует отношение собственности. В более общем виде де Вааль пишет об этом так: «Шимпанзе и бонобо уважают право собственности, так что даже высокоранговым самцам иногда приходится выпрашивать пищу. Вообще, доминантные особи редко отбирают у других пищу силой, и нарушители кодекса всегда встречают яростное сопротивление»⁸⁵. Между тем собственность в своей сущности есть именно правоотношение, своего рода договор признания другими субъектами права данного субъекта на нечто, в принципе отчуждаемое.

Завершить этот обзор отношений, взаимодействий и т.п., которые обычно в мире людей ассоциируются с правом, я хочу темой справедливости. По-русски слова «право» и «справедливость» однокоренные, в античных языках соответствующие понятия порой вообще трудноразличимы, достаточно напомнить, что «юстиция» по латыни означает и справедливость, и законность одновременно. Имманентная связь справедливости и права довольно близка к общепризнанной и отрицается, пожалуй, только крайними позитивистами.

При всей сложности понятия справедливости, разнообразии явлений, соотносимых с этим понятием, есть немало такого, что несомненно воспринимается именно в контексте темы справедливости. Те явления, которые исследовал, обозначая их через понятие справедливости, де Вааль, как раз таковы.

«Несколько лет назад мы провели эксперимент: приматы с удовольствием выполняли задания ученых за кусочки огурца, пока не увидели, что другие получают виноград, который гораздо вкуснее. Обезьяны, получавшие в награду огурцы, пришли в возбуждение, побросали свои овощи и устроили забастовку. Очень приличная еда стала для них негодной только потому, что кто-то из собратьев получал кое-что получше»⁸⁶. Капуцины – а эксперимент был проведен именно на этих обезьянах – демонстрируют здесь, в терминологии де Вааля, справедливость первого порядка, то есть, «протест против получения меньшей доли»⁸⁷. Человеку свойственна также и справедливость второго порядка, «которая представляет собой предпочтение справедливых решений в целом»⁸⁸. Наряду с человеком справедливость второго порядка характерна и для высших человекообразных обезьян:

«В лаборатории во время испытаний Панбаниша получала вдоволь молока и изюма, но чувствовала на себе завистливые взгляды подруг и родных. Через некоторое

---

⁸³ Валь де Ф. Политика у шимпанзе: власть и секс у приматов. М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2014. 245.

⁸⁴ Там же. С.248.

⁸⁵ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 233.

⁸⁶ Там же. С.30.

⁸⁷ Там же. С.328.

⁸⁸ Там же.

время она отказалась от всякого вознаграждения. Глядя на экспериментатора, она упорно показывала на остальных, пока тем тоже не дали вкусенького, и только после этого вновь начала есть...

Однако наиболее убедительные свидетельства существования справедливости второго порядка получены... в ходе экспериментов с шимпанзе... Мы обнаружили, что чувствительность к справедливости возникает только в связи с какими-то усилиями. Если просто кормить приматов по-разному, никакой негативной реакции с их стороны не будет. Для этого нужно, чтобы пища была вознаграждением за сделанную работу. Помня об этом, Сара⁸⁹ решила поощрять шимпанзе за выполнение простого задания виноградом и кусочками моркови; здесь тоже виноград ценился выше. Как и ожидалось, получатели морковки отказывались выполнять задания или выбрасывали свою пищу, если видели, что партнер получает виноград. До этого момента результаты по шимпанзе полностью совпадали с результатами по низшим приматам. Но никто не ожидал, что получатели винограда тоже будут расстроены. Сара написала в отчете: «Мы неожиданно обнаружили, что шимпанзе чаще отказываются от высоко ценимого приматами винограда, когда другим шимпанзе достается малоценная морковка, чем когда те тоже получают виноград».

Таким образом, честность и справедливость следует рассматривать как весьма древние свойства, которые берут начало в необходимости сохранять мир и гармонию перед лицом конкуренции за ресурсы. Причем оба уровня представлений о справедливости разделяют с нами высшие приматы»⁹⁰.

* * *

Итак, вслед за приматологами, прежде всего Ф. де Ваалем, мы, кажется, обнаруживаем у высших человекообразных обезьян:

- способность к надэмоциональному рационально-волевому регулированию поведения;
- наличие норм, обязательность исполнения которых обеспечивается силовым принуждением властвующих субъектов и/или всего сообщества;
- систему беспристрастного разрешения властными субъектами конфликтов, возникающих вследствие нарушения норм;
- наличие договорных отношений;
- право собственности;
- обмен вещественными благами и услугами, базирующийся на их учете; закон талиона;
- понимание справедливости первого и второго порядков и систему ее поддержания.

Представим теперь в качестве мысленного эксперимента, что исследователи некоей планеты, установившие наличие на ней существ, обладающих перечисленными выше характеристиками, задают достаточно высоко образованным людям вопрос в следующей форме:

Нами установлено, что на планете *N* обитают существа, которые способны к надэмоциональному рационально-волевому регулированию поведения, заключают соглашения о взаимном поведении и поведении относительно третьих лиц, имеют систему норм, обязательность исполнения которых обеспечивается силовым принуждением, а также систему беспристрастного разрешения властными субъектами конфликтов, возникающих вследствие нарушения этих норм, признают собственность

---

⁸⁹ Сара Броснан, сотрудница де Ваала.

⁹⁰ Вааль де Ф. Истоки морали. В поисках человеческого у приматов. М.: Альпина нон-фикшн, 2014. С. 330-331.

друг друга, обмениваются вещественными благами и услугами на основе их учета, имеют представления о справедливости и систему ее поддержания. Как вы считаете, можно ли на этом основании утверждать, что на планете *N* имеет место правовое регулирование поведения? Варианты ответа: 1. Да; 2. Думаю, да. 3. Затрудняюсь ответить; 4. Думаю, нет. 5. Нет.

Можно предположить, что немалая часть отвечающих, особенно не разделяющих этатистских представлений о праве, выберет варианты 1 или 2. Тем не менее, полагаю, что правового регулирования у высших обезьян все-таки нет, как нет, на мой взгляд, ни политики⁹¹, ни морали (последнее, впрочем, совпадает с позицией самого де Ваала, говорящего применительно к обезьянам лишь о «межличностной морали», в отличие от морали в собственном смысле слова).

Ни в коей мере нельзя недооценивать открытия приматологов в контексте проблемы становления права. В то же время описанные и достаточно прочно ассоциирующиеся в человеческом мире с правом характеристики человекообразных обезьян представляют собой очень важные предпосылки, прообразы, но не элементы правового регулирования. Можно высказать ряд аргументов в пользу такого утверждения. Начну, видимо, с самого главного.

Де Вааль, говоря о согласовании поведения самцами шимпанзе, использует слово «договор». Однако этот «договор» – не договор в юридическом смысле слова. Понятие договора имманентно содержит тему его прекращения. Каковы бы ни были варианты, договор ни в каком случае не предполагает, что в любой момент одна из сторон может безнаказанно его разорвать. Именно в этом, собственно говоря, и заключается сам основной смысл договора. Подобно тому, как кельзеновская основная норма в праве, грунднорм, в сущности, есть норма о нормах, о том, что правовые нормы следует соблюдать, и вне этой основной нормы никакое право невозможно, всякому конкретному договору логически и социально-онтологически предшествует своего рода основной договор, формальный и абстрактный «грундпакт», состоящий в том, что договоры следует соблюдать, а нарушение договоров наказуемо. Нарушение договора есть нарушение справедливости, конфликт, подлежащий разрешению в определенном порядке, включающему в себя наказание нарушившей договор стороны. Вне этого основного договора никакие договоры невозможны в принципе.

Никакого договора о договоре у обезьян нет. То, что де Вааль назвал договором, в действительности есть лишь ситуативное взаимовыгодное согласование поведения. Сколько времени будет продолжаться ситуация, может складываться по-разному, однако это не меняет дела. Как только один из самцов понимает, что прежний формат взаимного поведения ему не выгоден, он из него выходит, иногда тут же начиная согласовывать свое поведение с другим самцом, вчерашним общим врагом.

Разумеется, в человеческом мире такое поведение тоже встречается и, увы, не редкость. Однако во всех типах человеческих культур оно маркируется однозначно и резко негативно. Наличие правила договора (договора о договоре, априорной формы договора, института договора) в человеческой культуре, в отличие от обезьяньей, – одно из фундаментальных онтологических отличий, специфицирующих социальное бытие.

Договор – краеугольный камень права. Нормы являются правовыми лишь постольку, поскольку они формируются на основе договора. Не являются правовыми не только нормативные установления диктаторского произвола, но и стихийно складывающиеся нормы этикета, морали и т.п. Нет договора – о праве говорить не приходится, и можно бы было поставить точку в обсуждении вопроса существования

---

⁹¹ Правда ли, что у шимпанзе есть политика? // Вестник Курганского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. – 2016. С. 102-105.

права у высших обезьян. Тем не менее, я затрону здесь еще один момент, который неразрывно связан с договором.

Идея договора неразрывно связана с идеей суда. Суд и есть не что иное, как предполагаемая договором процедура разрешения конфликта, возникающего в случае его, договора, реального или возможного нарушения. Если не предполагается при определенных обстоятельствах судебная процедура, то и договора нет. При этом суд как юридическая процедура базируется на том, что в качестве субъектов судебного процесса выступают, в частности, стороны конфликта, которые имеют возможность представить свою позицию. Обезьяны, конфликт между которыми разрешает, например, альфа-самец, не выступают в качестве таких субъектов. Они и не могут выступать ими на том уровне развития культуры, который имеется у нечеловеческих приматов. Одним из условий такой возможности выступает дескриптивная функция языка, благодаря которой при рассмотрении конфликта сам этот конфликт реконструируется языковыми средствами. Принимающий решение субъект делает это на основе соотнесения реконструированного с помощью сторон поведения участников конфликта с существующей нормой (даже если последняя сформирована на основании договора по умолчанию и эксплицируется из практики поведения в самом судебном процессе).

Право, таким образом, становится возможным не вместе с возникновением культуры. Это сложный продукт культуры, формирующийся в процессе ее долгой эволюции. В частности, необходимым (разумеется, не достаточным) условием возникновения права является культурный инструментарий, позволяющий реконструировать поведение субъектов. В той культуре, которая есть у современных высших обезьян, такой инструментарий не только отсутствует, он, пожалуй, даже и не намечен. Поэтому, разумеется, права у них нет.

Де Вааль с учениками, их коллеги в других научных коллективах за последние десятилетия сделали потрясающие открытия в исследовании индивидуального, взаимного и группового поведения обезьян. В значительной мере описаны системы регуляции этого поведения, которые сложны и гетерогенны. Некоторые элементы этих систем, безусловно, представляют собой и предпосылки становления права, впоследствии интегрированные в системы правовой регуляции. Однако право возникает не через поступательное развитие этих предпосылок в плавном ходе дальнейшей эволюции. В период антропогенеза в рамках постприродного, но еще не социального, мира разворачиваются очень долгие и сложные процессы совершенно иного рода, приводящие к определенным качественным сдвигам, в ходе которых формируется социальная реальность, а вместе с ней, в том числе на базе рассмотренных предпосылок, формируется право⁹².

---

⁹² Шалютин Б. С. Правогенез как фактор становления общества и человека // Вопросы философии. - 2011. - N 11. - С. 14-26.

ԲԱՐՁՐԱԳՈՒՅՆ ԿԱԴԻԿՆԵՐԻ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՈՐՈՇ ՆԱԽԱՏԻՊԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**ԲՈՐԻՍ ՇԱԼՅՈՒՏԻՆ**

*Կրթության կարգաքննման և սոցիալական տեխնոլոգիաների ինստիտուտի պրոֆեսոր,
փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր,
բ. Կուրգան, Ռուսաստանի Դաշնություն*

Յոդվածի նպատակը պրիմատոլոգիական հեղափոխության նվաճումների համակարգում ու վերլուծությունն է իրավագենեզի խնդրի տեսանկյունից:

Յոդվածի խնդիրներն են իրավունքի ծագման խնդրի տեսանկյունից պրիմատոլոգիական հեղափոխության վերջին կես տարվա ընթացքում տեղի ունեցած առավել էական նվաճումների ներկայացումը, մարդուն առավել մերձակա սովորական ու բոնոբո կապիկների հանրակցություններում վարքագծի իրավական կարգավորման նախատիպերի ու նախադրյալների բացահայտումը, ինչպես նաև մարդկային հասարակության մեջ դրանց համադրումը իրավական կարգավորման հետ:

Յոդվածի հիմնական եզրակացություններն են՝ բարձրագույն կապիկների փոխադարձ վարքագիծը պարունակում է դրսևորումների զգալի համալիր, որոնք պետք է դիտվեն որպես իրավունքի նախատիպեր (հակամարտությունների կարգավորում, Նորմերի առկայություն, այդ թվում՝ հարկադիր, դրանց խախտման համար պատժի հետ կապված, սեփականության ճանաչում, առարկաների եւ ծառայությունների համարժեք փոխանակման համակարգ, «թափոնի օրենք», արդարության սկզբունք), սակայն այդ նախատիպերի ամբողջությունը չունի մի շարք էական հատկանիշներ, որոնց առկայությունը պարտադիր է այն իրավունքի կողմից ճանաչելու համար:

Բանալի բառեր՝ *պրիմատոլոգիական հեղափոխություն, շիմպանզե, բոնոբո, Ֆրանս դե Վաալ, իրավագենեզ, քաղաքականություն, կարեկցանք, բարոյականություն, իրավունք:*

ON SOME PROTOTYPES OF LAW IN THE WORLD OF GREAT APES**BORIS SHALYUTIN**

*Institute for the Development of Education and Social Technologies,
Doctor of Philosophy, Professor, Kurgan, Russian Federation*

The aim of the article is to systematize and analyze the achievements of the primatological revolution from the point of view of the problem of the genesis of law.

The objectives of the article are to present the most significant from the point of view of the origin of law achievements of the primatological revolution that took place in the last half century, to identify the prototypes and prerequisites of legal regulation of behavior in the communities of apes closest to humans - chimpanzees and bonobos, and to compare them with legal regulation in human societies.

The main conclusions of the article are that the mutual behavior of the great apes contains a significant set of manifestations that should be considered as prototypes of law (conflict resolution, the existence of norms, including coercive, involving punishment for their violation, recognition of property, a system of equivalent exchanges of objects and services, the "law of talion", the principle of justice), but the totality of these prototypes is not possessed of a number of essential characteristics, without which it cannot be recognized as a law.

Keywords: *primatological revolution, chimpanzees, bonobos, Frans de Waal, genesis of law, politics, empathy, morality, law.*

ԿԻՆՈՍՈՆՏԱԺԻ ՆԵՐԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐԻ ԿՐԱ*

ՀՏԴ 655.28.022.344:159.95

ԵՐՎԱՆԴ ՌՈՒՄՅԱՆ

*Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի հոգեբանության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ervandrumyan@gmail.com*

Ժամանակակից կինոն՝ տեղեկատվական ամենից ապդեցիկ միջոցներից մեկը, ներգործում է հանդիսատեսի հոգեկան ակտիվության վրա՝ արդյունքում փոխանցելով հստակ ասելիք: Ըստ այդմ՝ արդիական ու կարևոր է այն հարցի ուսումնասիրությունը, թե ինչպե՞ս են ֆիլմերը ներգործում հանդիսատեսի հոգեկան գործընթացների վրա: Հոդվածում վարձագցվում է այն միտքը, որ այդ առումով էական դեր ունի կադրաշարի մոնտաժային դասավորությունը: Ըստ ներկայացվող ուսումնասիրությունների՝ ֆիլմի ամբողջական ապդեցությունը և ասելիքի դիպուկությունը պայմանավորված է կադրաշարի իմաստային կառուցվածքով, իսկ վերջինս ձեռք է բերվում կանխամտածված մոնտաժի արդյունքում:

Ուսումնասիրության արդյունքում ներկայացվող գիտական փաստերը կարող են նախադրյալ հանդիսանալ մոնտաժի հետագա՝ առավել խորը վերլուծության համար՝ հատկապես հոգեբանության տեսանկյունից, իսկ արդյունքը կարող է օգտագործվել կադրային ինֆորմացիայի ապդեցության մակարդակը բարձրացնելու գործում: Անկասկած, հոդվածում տեղ գտած վերլուծությունները, թեպետև ու պնդումները ենթակա են առավել մանրամասն ուսումնասիրման, հատկապես ընդհանուր հոգեբանության տեսանկյունից: Սակայն կասկածից վեր է այն, որ հանդիսատեսի հոգեկանում ընթացող մի շարք գործընթացներ պայմանավորված են կադրաշարի մոնտաժային կառուցվածքով: Վերջինս, սահմանափակելով կինոընկալման գործընթացը, հանդիսատեսի հոգեկան ակտիվությունը կենտրոնացնում է դեպի ֆիլմը և ապդեցություն գործում հոգեկան գործընթացների վրա:

Բանալի բառեր՝ կադրային մոնտաժ, հոգեկան գործընթացներ, կինոյի ապդեցություն, հոգեբանություն, կադրաշարի իմաստային կառուցվածք:

Մոնտաժ գոյություն ունի այնտեղ, որտեղ կա ինչ-որ պատմություն պատմելու, զարգացող իրադարձություններն առավել ամփոփ ու գեղարվեստորեն ներկայացնելու հնարավորություն, որը կարող է փոխանցվել մարդուն՝ օգտագործելով տեսալսողական բոլոր հնարավորությունները: Երբ ինչ որ պատմություն ենք պատմում, այդ պատմությունից դուրս ենք հանում ամենից հետաքրքիր հատվածները և ավելի պատկերավոր, գեղարվեստորեն մատուցում ենք դիմացինին:

«Գրականությունը նույնպես լայնորեն օգտագործում է մոնտաժային տարրեր և լավ գրականությունում միշտ էլ հնարավոր է գտնել նույն մոնտաժային ձևակերպում-

* Հոդվածը ներկայացվել է 10.04.2019թ., գրախոսվել՝ 27.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

ները, որոնց հանդիպում ենք կինեմատոգրաֆիայում»⁹³։ Օրինակ, գրականության մեջ հոյակապ մոնտաժողներ են Վիլիամ Շեքսպիրը, Ռիչարդ Բախը, Գարրիել Գարսիա Մարկեսը, Վիկտոր Զյուկովն և այլք։ Այդ գործերին հաջողվել է այնպես «մոնտաժել» իրենց խոսքը, որ այն հետաքրքիր, լսելի ու ազդեցիկ դառնա ընթերցողի համար։ Կինոյում խոսքերը վերածվում են կադրերի և այդպիսով սկսում գրուցել հանդիսատեսի հետ։ Կադրերի խմբագրումը և իմաստային կառուցումը իրագործվում է մոնտաժի միջոցով, որը գերակա նշանակություն ունի կինոյի ամբողջական ազդեցության գործընթացում։

Ֆիլմ ասելով պետք է հասկանալ կադրերի որոշակի իմաստային կառուցվածք, որը հանդիսատեսին թույլ է տալիս հասկանալ այս կամ այն միտքը, լարվել կամ շունչ քաշել, ուրախ կամ տխուր հույզեր արտահայտել, զգալ ու ընկալել, երևակայել ու մտածել։ Կադրային կառուցվածքն իրենից ներկայացնում է ողնաշար, որում տեղ գտած կադրերը, հենվելով միմյանց վրա, արդյունքում ստեղծում են ընդհանուր ասելիք։ Տասն իրար հաջորդող և ընդհանուր միտք պարունակող կադրերից հեռացնելով անգամ մեկը՝ կարելի է փոխել ընդհանուր ասելիքը։ Հնարավոր է նաև կադրաշարից հեռացնել մի քանիսը, և ընդհանուր ասելիքը պահպանել։ Սակայն կադրերն իրենց ուժն ու ազդեցությունը ստանում են ամբողջական ներկայանալու ժամանակ, քանի որ ամբողջից դուրս բերվածը կարող է իրենից ոչինչ չներկայացնել։ Քանի որ կինոն համադրում է պատկերն ու ձայնը և, ըստ էության, կադրերի միջոցով խոսող արվեստ է, որպես առաջնային գործիք՝ կադրաշարը կառուցելու համար օգտագործում է մոնտաժը։ «Կինեմատոգրաֆիան ամենից առաջ մոնտաժ է»⁹⁴։ Այդ ասելով՝ Էյզենշտեյնը կինոյի առանձնահատկությունը վերագրում էր մոնտաժին։ Այն պահից, երբ գիտակցվեց մոնտաժի ողջ ներուժը, և այն սկսվեց կիրառվել ոչ միայն որպես երկու տարբեր կադրերի տեխնիկական միացման միջոց, այլև ֆիլմի կադրերի իմաստային կառուցվածքի պատասխանատու, այդ ժամանակից ի վեր ուժեղացավ կինոլեզվի ազդեցությունը։

Կարևոր ենք համարում հետևյալ հասկացությունների ամրագրումը՝

- *Կադր՝ պատկերի ու ձայնի համադրության արդյունք,*
- *Մոնտաժ՝ մտավոր-տեխնիկական գործընթաց, որով պայմանավորված է ֆիլմի*

կադրաշարի իմաստային կառուցվածքը։

«Կինոյի կարևոր մասը, ինչից էլ կախված է հանդիսատեսի վրա դրա հոգեբանական ազդեցությունը, տեսաշարի մոնտաժային կառուցվածքն է»⁹⁵։ Մոնտաժը թույլ է տալիս կադրաշարը կառուցել այնպես, որ սահմանափակվի ոչ միայն կինոընկալման ողջ գործընթացը, այլև ուղղորդվի հանդիսատեսի ընկալումների արդյունքում առաջացող հոգեկան գործընթացների աշխատանքը։ Կադրաշարն այն համակարգն է, որը սահմանափակում է կինոընկալման գործընթացը, այսինքն՝ հանդիսատեսը հնարավորություն ունի տեսնելու և ընկալելու միայն այն, ինչ տեղակայված է կադրաշարում։ Իսկ այդ ընկալումների ընդհանուր վերլուծությունը հանդիսատեսը կատարում է փոխանցված կադրերի հավաքագրմամբ։

Յուրաքանչյուր ֆիլմ գլխավորապես հետապնդում է մեկ նպատակ՝ հանդիսատեսին ներքաշել կադրից ներս, հաղորդակցվել նրա հետ և փոխանցել որոշակի ասելիք։ Իսկ հանդիսատեսին հաղորդակից դարձնելու համար հարկավոր է նրա հոգեկան ակտիվությունն ուղղել դեպի ֆիլմը։ Հաղորդակցության կայացման գործում կարևոր է հանդիսատեսի ճանաչողական ու իմացական գործընթացների

⁹³ **Ромм М.И.** Вопросы киномонтажа. (Записи лекций). 1956 г. Էլեկտրոնային աղբյուր՝ <http://www.tokman.ru/tx26.html>.

⁹⁴ **Эйзенштейн С.М.** Психологические Вопросы Искусства. Москва, 2002г., с. 34.

⁹⁵ **Яновский М.И.** Психологическое воздействие монтажных построений в киновидеоряде. С. 64. <https://cyberleninka.ru/article/v/psihologicheskoe-vozdeystvie-montazhnyh-postroeniy-v-kinovideoryade>.

աշխատանքը՝ ուշադրությունը, ընկալման ընթացքը, տեսողական ու լսողական հիշողությունը, տարատեսակ զգայությունները, մտածողությունն ու երևակայությունը: Կադրաշարը կարող է առաջացնել հանդիսատեսի ուշադրության կենտրոնացում, տարատեսակ զգացողությունների արդյունքում հույզերի առաջացում, մտածական գործընթացների աշխատանք և այլ հոգեկան գործընթացներ: Հենց այդ ազդեցությունների վրա հիմնվելով՝ մոնտաժի գլխավոր առաջադրանքը ֆիլմի ամբողջական ազդեցության փոխանցումն է հանդիսատեսին:

Եթե ֆիլմը ներկայացնենք այնպիսի համեմատությամբ, ասես կադրերը տարատեսակ զգայություններ են, որոնց համագումարի արդյունքում հանդիսատեսը ստանում է ամբողջական ընկալում, ապա այդ ընկալումների ճիշտ հասկացումը կլինի ըմբռնում՝ իմաստավորված ընկալում: Հետևաբար, տեսնելով ֆիլմում առկա կադրերը՝ հանդիսատեսը դրանք ընկալում է որպես առանձին հատվածներ և սկսում համադրել՝ արդյունքում ստանալով ամբողջական ընկալում: Այդ գործընթացում կարևոր է հանդիսատեսի մտածական գործընթացների դերը, որոնց վրա է դրված ընկալումների ընդհանուր վերլուծության աշխատանքը: 1917թ.-ին ռուս ռեժիսոր Լև Կուլեշովը կատարեց մի գիտահետազոտական փորձ, որը ցույց տվեց կադրերի համադրման արդյունքում ստացվող ասեիքի բազմազանությունը և ընկալման ազդեցության տարբերությունները: Այդ փորձը հայտնի է «Կուլեշովյան ազդեցություն» (Эффект Кулешова) անվամբ: Գիտափորձի արդյունքում ապացուցվեց այն թեզը, որ նույն կադրը ստանում է տարբեր մեկնաբանություն՝ պայմանավորված հաջորդ կադրի բովանդակությամբ: Այլ կերպ ասած՝ երկու կադրերի փոխկապակցման արդյունքում ծնվում է նոր բովանդակություն, որը չի արտացոլվում ոչ առաջին, ոչ երկրորդ կադրում՝ առանձնաբար⁹⁶: Հետագայում արդեն Սերգեյ Էյզենշտեյնն ավելի ամրապնդեց իր ուսուցչի տեսությունը. «Երկու կադրեր իրար միանալու արդյունքում ստեղծվում է իրենց մեջ եղած իմաստային պարունակությամբ պայմանավորված ամբողջովին նոր միտք»⁹⁷: Նա այնուհետև ծավալում է այդ թեզը՝ ակնարկելով նաև դրա հոգեբանական նշանակությունը. «Էկրանին պատկերված դիմային արտահայտությունը միշտ էլ հարաբերական է և պայմանավորված է նրանով, թե ինչ է հաջորդելու: Եթե մենք ցույց ենք տալիս ժպտացող հայացք, ապա՝ խոշոր պլանով երեխայի հայացք, դուք կպատասխանեք, թե դա մեծահոգի տղամարդ կամ բարեգութ կին է՝ լի հայրական կամ մայրական զգացողություններով: Իսկ եթե մենք ցուցադրենք նույն ժպտացող հայացքը, ինչին հաջորդի մարդասպանություն պատկերող կադր, այդ դեմքի արտահայտությունը սադիստի երանգ կստանա»⁹⁸: Ուրեմն, կադրային սինթեզներով հնարավոր է ստանալ ոչ միայն նոր բովանդակություն, այլև փոխանցել հոգեբանական տարբեր ազդակներ՝ հանդիսատեսի հոգում առաջացնելով զանազան հույզեր:

Երբ հանդիսատեսն ուշադրությունը կենտրոնացնում է որոշակի առարկաների կամ գործողությունների վրա, ապա դրանց ընկալումը դառնում է ավելի հստակ ու մանրամասն: «Ի տարբերություն նկարչության, որտեղ հնարավոր է մանրամասն նայել և ուսումնասիրել նկարում առկա դետալները, վերլուծել դրանց ազդեցությունը, կինոյում առկա պատկերները, նույն կերպ ինչպես երազներում, ներկայացված են համառոտ. մենք չենք կարող դադարեցնել ֆիլմը (բացառությամբ այն դեպքի, երբ տեղի է ունենում մտավոր վերլուծություն) և կենտրոնանալ կոնկրետ պատկերի վրա»⁹⁹: Հետևաբար՝ մենք ընկալում ենք այն, ինչ մեզ ցուցադրում են, իսկ դրանից ավել

⁹⁶ Соколов А.Г. Монтанж. Телевидение, кино, видео. Москва, 2005 г., Глава 1. Стр. 14,15.

⁹⁷ Там же, с. 16.

⁹⁸ Эйзенштейн С.М. Психологические Вопросы Искусства. Москва, 2002 г. с. 33.

⁹⁹ Корбут К.П. Психоанализ о кино и кино о психоанализе. Журнал практической психологии и психоанализа, 2005г. Էլեկտրոնային աղբյուր՝ <http://psyjournal.ru/articles/psihoanaliz-o-kino-i-kino-o-psihoanalize>.

ընկալելը կհնոյում գլխավորապես սահմանափակված է, որի հիմնական պատճառը հանդիսատեսի ընկալման գործընթացը ղեկավարելն է: Կինոն հանդիսատեսին ստիպում է ուշադրության կենտրոնացում որոշակի տարածքի վրա: Այդ գործընթացը կարող է կատարվել երկու ճանապարհով՝ պատկերային ու ձայնային:

Ուշադրությունն իր վրա սևեռելու մեծ ունակությամբ է օժտված պատկերը: Այն իր հերթին կարող է լինել պասիվ կամ դինամիկ՝ կախված կադրում առկա գործողությունից և տեսախցիկի ընթացքից: Խոսելով կադրի դինամիկայից՝ պետք է անդրադառնալ երկու հիմնախնդիրների՝ կադրում առկա գործողությամբ պայմանավորված դինամիկա և օպերատորի միջնորդությամբ կադրին դինամիկա հաղորդելու մոտեցումներից: Եթե կադրի ներսում ընթանում է ակտիվ գործողություն, տեսախցիկը կարելի է թողնել անշարժ վիճակում, իսկ եթե կադրում առկա օբյեկտները գտնվում են անշարժ վիճակում, ապա կարելի է տեսախցիկի շարժման, ֆոկուսային անցումների և այլ տեխնիկական ու ստեղծագործական մոտեցումների օգնությամբ կադրերին հաղորդել դինամիկա: Կադրում գործողության ապահովումը անհրաժեշտություն է, քանի որ պասիվ գործողությամբ կամ անշարժ օբյեկտները հանդիսատեսի շրջանում առաջ են բերում հետաքրքրության նվազում և ինչ որ տեղ նաև ծանծրայթ առաջացնում: Եթե կադրի ներսում ընթանում է որոշակի գործողություն, ինչքան էլ ընդհանուր պլան լինի, աչքը անպայման ֆիքսում և ուշադրությամբ սկսում է հետևել գործողությանը: Զննարկենք հետևյալ օրինակը. թատերական բեմում երկարավուն Նստարանին իրար կողքի Նստած են յոթ դերակատարներ: Բավական է Նրանցից մեկը կատարի որևէ տեսանելի շարժում՝ ձեռքի կտրուկ բարձրացում, խոսքային դրսևորում և այլն, անմիջապես կհայտնվի հանդիսատեսի ուշադրության կենտրոնում: Ի տարբերություն կինոյի, որտեղ կադրաշարը կառուցվում է ռեժիսորի կողմից՝ այդպիսով վերահսկելով հանդիսատեսի ընկալման գործընթացը, թատրոնում հանդիսատեսն է որոշում, թե իր ուշադրությունը տվյալ պահին ինչի վրա կենտրոնացնի: Այդ իսկ պատճառով թատրոնի ռեժիսորները ներկայացման միզանսցենները կառուցում են այնպես, որ դերասանները մեծամասամբ լինեն գործողության մեջ. այդ ամենը թույլ է տալիս հնարավորինս ղեկավարելու հանդիսատեսի ուշադրության կենտրոնացումը:

Ծագումով հայ լեհական կինոռեժիսոր Եժի Կավալերովիչը, որ հեղինակել է բազմաթիվ աշխատանքային ֆիլմեր՝ «Յո երթաս», «Փարավոն», «Առեղծվածային ուղևոր» և այլն, գրեթե բոլոր ֆիլմերի առաջին կադրը սկսում է յուրատիպ մոտեցմամբ. կադրը ունենում է երկար տևողություն, որում առկա է ցուցադրվող օբյեկտի կամ օբյեկտների անընդհատ գործողություն: Հետևելով ցուցադրվող կադրին՝ հանդիսատեսը փորձում է հասկանալ տվյալ տեսարանի իմաստային պարունակությունը: Հանդիսատեսի մոթում առաջանում են հարցեր՝ որտե՞ղ է տեղի ունենում գործողությունը, ինչո՞վ է ավարտվելու և այլն: Այդ ամենը հանգեցնում է հանդիսատեսի ուշադրության սևեռման: Տվյալ օրինակը ներկայացնում է՝ կադրերի ներսում որոշակի իմաստային գործողության շարունակական ընթացք: Ոչ կամածին ուշադրություն գրավող հանգամանք է ոչ միայն և ոչ այնքան զրգռիչ անընդմեջ ազդեցությունը, այլև դրա դադարը, անհետացումը: Օրինակ, եթե որևէ ձայն, անդադար ինչե՞լով, մեզ համար սովորական է դառնում, ապա մենք այլևս դրա վրա ուշադրություն չենք դարձնում: Բայց երբ ձայնը հանկարծ լռում է, ապա մենք միանգամից և անկախ մեր կամքից ուշադրություն ենք դարձնում այդ հանգամանքի վրա: Ֆիլմերում երաժշտական ու ձայնային միջնորդությամբ ռեժիսորը կարող է ոչ միայն գրավել հանդիսատեսի ուշադրությունը, այլև առաջացնել վախի, զգուշության և այլ զգացողություններ: Ալբերտ Հիչքոկը հատկապես ուշադիր էր ձայնային մոնտաժի կառուցման գործում: Նրա ֆիլմերում գրեթե միշտ նկատելի են ձայնային կտրուկ զարգացումներ, որոնք մեկնարկում են անսպասելի գործողություններ: Խոսելով կինոյի ազդեցության մասին՝ փաստենք ևս մեկ շատ կարևոր առանձնահատկություն.

կինոարվեստի ազդեցության բարձրագույն դրսևորումը մարդու հուզական դաշտին կապվում է «կատարսիս» երեւոյթի հետ¹⁰⁰։ Իհարկէ, վերապրման գործընթացը կապված է հանդիսատեսի՝ կինոյում իրեն հոգեհարազատ կերպարի հանդիպման հետ, բայց և այնպէս կերպարների ամբողջ հուզական դաշտը հանդիսատեսին փոխանցելու համար հարկավոր է կադրային այնպիսի շարադրանք, որն ի գորու կլինի առաջացնել որոշակի հոգեվիճակ, ինչի արդյունքում հանդիսատեսի հուզաշխարհում տեղի կունենա վերապրում, ինչն էլ կհանգեցնի կատարսիսի։

Մոնտաժի հիմնական գործառնություններից է կադրային դասավորության այնպիսի կառուցումը, որ այն ոչ միայն գրավի հանդիսատեսի ուշադրությունը և ամբողջությամբ ընկալվի, այլև երկար ժամանակ պահպանվի հիշողության մեջ։ Այդ ամենը բացատրվում է նրանով, որ եթե ցուցադրվող կադրերը չմտապահվեն հանդիսատեսի հիշողությունում, ապա ֆիլմի ամբողջական ազդեցությունը կթուլանա։ Ֆիլմը կադրերի շարունակական ամբողջությունն է, որոնց իմաստային կառուցվածքը դրված է տարածության ու ժամանակի մեջ. յուրաքանչյուր կադրի ազդեցություն պայմանավորված է հաջորդող կադրերով։ Կադրային ինֆորմացիան հանդիսատեսի հիշողություն տեղափոխելու գործում կարևոր է դրանց մասնագիտական ուսումնասիրությունը, թե ինչպէս է կատարվում ինֆորմացիայի մտապահումը, պահպանումը, վերարտադրությունը և հետո նաև մոռացումը։ Քանի որ հիշողությունն իր հերթին ունի մակարդակներ՝ կարճատև, օպերատիվ ու տևական, հետևաբար պետք է հասկանալ, թե փոխանցվող ինֆորմացիայի ինչպիսի մատուցման դեպքում է այն հանդիսատեսի հուզաշխարհում առավել տպավորվում, ապա կոնսուլիդացվում (ամրապնդվում) և պահպանվում տևական հիշողության մեջ։ Այստեղ կարևոր է ամրագրել հետևյալը, որ կինոն հոգեբանական դաշտ ստեղծող և այդ միջավայրում զրուցող արվեստ է, որի ազդեցությունը գլխավորապէս դրսևորվում է տվյալ պահին։ Այսինքն՝ կարևոր է հանդիսատեսի հոգեկանում ընթացող գործընթացները կենտրոնացնել ֆիլմի շուրջ, մեծացնել ազդեցության չափը և փոխանցել հստակ ասելիք։ Այդ է պատճառը, որ ֆիլմերը գլխավորապէս պետք է նայել առանց դադարների, քանի որ նույնիսկ մի պահ կտրվելով ֆիլմից՝ հնարավոր է դուրս մնալ ընդհանուր միջավայրից և կորցնել ֆիլմի հիմնական ասելիքը հասկանալու հնարավորությունը։

Աստվածաշունչը բարդ ընկալելի ու մեկնելի գիրք է։ Շատ մարդիկ այն հասկանալու համար մեծ ջանքեր են գործադրում, սակայն, միևնույն է, ոչ միշտ են կարողանում ամբողջությամբ ընկալել այս կամ այն գրվածքի միտքը։ Ի տարբերություն մյուս բոլոր գրքերի՝ Աստվածաշունչն ունի առանձնահատկություն. Յին ու Նոր կտակարանները խոսում են նույն բանի մասին, և այդ երկուսից մեկի շարադրանքը հասկանալու համար անհրաժեշտություն է մյուսի մանրամասն ուսումնասիրությունը։ Նույն կերպ և կինոյում է։ Կադրերը կարող են բաշխված լինել ժամանակային տարածությունում՝ այդպիսով իրենց հիմնական ասելիքն արտահայտելով միայն ֆիլմի ամբողջական կառուցվածքում։ Արդյունքում հանդիսատեսը անհրաժեշտություն է զգում հավաքագրել ֆիլմի տարբեր հատվածներում տեղակայված կադրերը և կատարել ընդհանուր վերլուծություն։ Եթե գրքում կարդացած տարբեր հատվածները համադրելու համար հանդիսատեսից պահանջվում է կամաժին ուշադրության և հիշողության կենտրոնացում, ապա կինոյում այլ կերպ է։ Ռեժիսորն օգտագործում է տեսալսողական բոլոր գործիքները, որպեսզի հանդիսատեսին պարտադրի վերհիշել ընկալված նախորդ կադրերը և դրանք համադրել ցուցադրվող կադրերի հետ՝ արդյունքում կատարելով ընդհանուր վերլուծություն։ Օրինակ, Ա.Փելեյանի «Մենք» ֆիլմում ժամանակային տարածության մեջ կրկնվում է աղջնակի՝ խոշոր պլանով

¹⁰⁰ **Скрининг А.** Киноискусство как средство смысловой перестройки личности. С. 425-427, <https://cyberleninka.ru/article/v/kinoiskusstvo-kak-sredstvo-smyslovoy-perestroyki-lichnosti>.

տեսախցիկի օբյեկտիվին նայող հայացքը. ամեն անգամ, երբ էկրանին է հայտնվում տվյալ կադրը, այն հանդիսատեսին պարտադրում է մտքով տեղափոխվել նախորդ տեսարան և գտնել այդ երկու տեսարանների միջև գոյություն ունեցող կապը:

Կինոն որոշակի նշանային համակարգ է՝ կողավորված կադրային շարքում և հաշվարկված ապակողավորմամբ նաև ընկալման գործընթացում: Այդ ամենը կատարվում է կադրային հստակ շարադրման միջոցով, այսինքն՝ մոնտաժային տրամաբանությամբ կառուցված կադրային որոշակի համադրությունն արդեն իսկ կանխորոշում է հանդիսատեսի հնարավոր ընկալումը: «Կինոն կադրերի շարունակական կապ է, որոնց միջև չկան բացեր, ընդմիջումներ ու հեռավորություններ: Այդ իսկ պատճառով կինոն ունակ է ղեկավարելու ոչ միայն սկզբնական ընկալումը, այլ նաև ինֆորմացիայի իմաստային մշակումը»¹⁰¹: Կինոյի հոգեբանական ներգործման հնարավորությունը փնտրելով կադրաշարի մոնտաժային կառուցվածքում՝ հնարավոր է պարզել, որ հանդիսատեսի ընկալման ժամանակ ընթացող բոլոր հոգեկան գործընթացները պայմանավորված են փոխանցվող կադրերով, որոնց ազդեցությունը որոշվում է իմաստային որոշակի դասավորվածությունից և որպես ամբողջություն ներկայանալու հանգամանքից:

FILM'S FRAME EDITING IMPACT ON THE AUDIENCE'S MENTAL PROCESSES

YERVAND RUMYAN

Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan,
PhD Student of Psychology Chair,
Yerevan, Republic of Armenia

Modern cinema, one of the most influential media, affects the mental activity of viewers, resulting in a clear message. Accordingly, the study of how films affect the mental activity of the audience is relevant and important. The article develops the idea that the frame and shots arrangement plays an essential role. According to the studies presented, the full impact of the film and the sharpness of the speech are based on the meaningful structure of the frames, which is acquired as a result of deeply analyzed and deliberate editing.

The scientific data presented in the study can be the starting point for further, more in-depth analysis of editing, especially in the context of psychology, and the result can be used to increase the level of information about frame influence. Undoubtedly, the analyzes, theses and allegations contained in the article should be analyzed more detailed and deeply, especially in terms of general psychology. However, it is beyond doubt that a big part of the processes in the mind of the audience are conditioned by the structure of the frame editing. The latter, limiting the perception process, focuses the audience's psychological activity on the film and influences on the audience's mental processes.

Keywords: *frame editing, mental processes, film influence, psychology, scene's meaningful structure.*

---

¹⁰¹ Жинкин Н.И. Психология киновосприятия. Кинематограф сегодня. М.: Искусство, 1971. С. 214-254.

ВЛИЯНИЕ КАДРОВОГО МОНТАЖА НА ПСИХИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ ЗРИТЕЛЯ

ЕРВАНД РУМЯН

*аспирант Армянского государственного
педагогического университета им. Х. Абовяна,
г.Ереван, Республика Армения*

Современное кино, будучи одним из самых влиятельных средств информации, влияет на психическую деятельность зрителей, давая в результате четкое сообщение. Соответственно, изучение вопроса о том, как фильмы влияют на психическую активность зрителей, является актуальным и важным. В статье развивается мысль о том, что в этом отношении важнейшую роль играет компоновка кадров. Согласно представленному исследованию, полное влияние фильма и точность слова обусловлены смысловым строением кадра. Последнее приобретено в результате заранее задуманного монтажа.

Научные данные, представленные в исследовании, могут стать отправной точкой для дальнейшего, более глубокого анализа монтажа, особенно в контексте психологии, и результат может быть использован для повышения уровня информации о кадровом влиянии. Несомненно, анализ, тезисы и утверждения, содержащиеся в статье, подлежат дальнейшему, более детальному, изучению, особенно с точки зрения общей психологии. Тем не менее нет сомнений в том, что ряд процессов в сознании аудитории обусловлен построением кадрового монтажа. И последнее, ограничивая процесс восприятия, психическая активность зрителя фокусируется на фильме и влияет на психические процессы аудитории.

Ключевые слова: *кадровый монтаж, психические процессы, влияние фильма, психология, смысловое построение кадра.*

ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱ, SOCIOLOGY, СОЦИОЛОГИЯ

**ԱՐՑԱԽՈՒՄ ԳԻՏՈՒԹՅԱՄԲ ԶԲԱՂՎՈՂ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՆԵՐԻ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐՆ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԼՈՒԾՄԱՆ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՈՒՂԻՆԵՐԸ***

ՀՏԴ 001.38:311.21 (479.25)

ԱՆՈՒՇ ԴՈԼՈՒԽԱՆՅԱՆ

Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) անդամ,
Արցախի պետական համալսարանի բանասիրական ֆակուլտետի
գրականության և ժուռնալիստիկայի ամբիոնի հայցորդ,
ք. Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն (ԼՂՀ)
anush.dolukhanyan.91@gmail.com

Գիտությամբ պբաղվող երիտասարդներին դիտարկելով իբրև ինտելեկտուալ կապիտալ, մարտահրավերների հաղթահարման, նորարար լուծումների, մտավոր աշխատանքի մշակույթի ու մոտիվացիայի, դրա արտադրողականության, հետևապես և՛ եկամուտների աճի փորձ՝ հոդվածում ներկայացվում են Արցախում գիտությամբ պբաղվող երիտասարդների հիմնախնդրային դաշտը պայմանավորող գործոններն ու դրանց լուծման հնարավոր ուղիները:

Արցախում գիտությամբ պբաղվող երիտասարդների շրջանում անցկացված սոցիալոգիական գործիքակազմի կիրառմամբ վերհանվել են ոլորտում առկա բացերը, դրանց արդյունքների վերլուծության հիման վրա առաջարկվել իրավիճակային խմբագրման եղանակներ: Այդ համատեքստում նկատելի է, որ երիտասարդ գիտնականների գործունեությանն առնչվող խնդիրների գերակշիռ մասը պայմանավորվում է գործոններով, որոնք, որպես կանոն, պետական համապատասխան քաղաքականության կամ դրա բացակայության հետևանք են: Հետազոտության շրջանակներում առաջարկվում է շտկման գործընթացների փաթեթ, որը կարող է իրականություն դառնալ քաղաքական գիտակցության ու կամքի դրսևորման պայմաններում՝ կազմակերպատիրական մեխանիզմների մշակմամբ ու ներդրմամբ: Իբրև այդպիսին կարող են հանդես գալ գերատեսչական պատասխանատու, ինչպես նաև հասարակական շահագրգիռ մարմինների տարածաշափ նախաձեռնությունները՝ ձևակերպելու իրական հատվածի մարտահրավերներին պատասխանող-դիմակայող երիտասարդական քաղաքականություն:

Վերոնշյալի իրականացմամբ հայկական իրականության, մասնավորապես Արցախի գենետիկ, ինտելեկտուալ պատկանելությունն իրապես կծառայեցվի ազգային տնտեսական ու քաղաքական շահերին՝ միաժամանակ որակական նոր հիմքերի վրա դնելով գիտական դիվանագիտության հնարավորությունները:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, գիտական դիվանագիտություն, հիմնախնդրային դաշտ, գիտական հանրույթ, երիտասարդ գիտնական, ինտելեկտուալ ռեսուրս:

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.05.2019թ., գրախոսվել՝ 17.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Պետականության կերտման ճանապարհին ընտրած Արցախի Հանրապետությունը հասարակական-քաղաքական ուղղությամբ սեփական ներուժն իրացնելու օբյեկտիվ պահանջներ է սահմանում արդի մարտահրավերին դիմակայելու համար առաջադրելով մտքի հստակություն, ոչ սովորական իրավիճակներում կողմնորոշվելու և որոշում կայացնելու, նորարար մտքեր ու գաղափարներ ներդնելու, հասարակության լայն զանգվածներին ուղղորդելու, ազգային գաղափարաբանության որոնման ու օրախնդիր այլ հարցեր, ինչն ինքնին ինտելեկտուալ ռեսուրսի համակենտրոնացում է ենթադրում:

Վերջին շրջանում ընդունված է գիտությամբ զբաղվող երիտասարդների կամ երիտասարդ գիտնականների՝ որպես գիտական հանրույթում սոցիալական առանձին խմբի շեշտադրումը: Ֆորմալ առումով այդ խմբի պատկանելությունը դասակարգվում է երկու սկզբունքով՝ *մասնագիտական հմտություններ* (գիտական կոչում ու աստիճան, երբեմն՝ նաև փորձ) ու *տարիք* (գիտությունների թեկնածու՝ մինչև 35 տարեկան, դոկտոր՝ 40-45 տարեկան): Հաճախ, սակայն, օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով կարող է հետաձգվել ատենախոսության պաշտպանությունն այն դեպքում, երբ երիտասարդը ոլորտում առաջատար, պրակտիկ մասնագետ է և զուգահեռաբար զբաղվում է գիտությամբ, ուստի իբրև երիտասարդ գիտնականի, այսպես ասած, չափման միավոր կարող է լինել միայն տարիքը:

Երիտասարդ գիտնականներն ու մասնագետները, որպես կանոն, առանձին ոլորտներում որակավորված մասնագետներ են՝ քաղաքացիական հստակ դիրքորոշմամբ, որոնց ներուժը, սակայն, ներկայումս ամբողջությամբ բացահայտված և ուղղորդված չէ, այսինքն՝ սկզբունքորեն բացակայում են երիտասարդ գիտնականներին քաղաքական որոշումներում ներգրավելու մեխանիզմները: «Գիտությամբ զբաղվող երիտասարդները ոչ միայն գիտության, այլև յուրաքանչյուր քաղաքակրթության ռեզերվն ու հնարավորություն են»¹⁰², բայց նրանց կայացման համար անհրաժեշտ է քաղաքական կամք՝ ներգրավվելու երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Այդպես եղել է պատմությանը հայտնի բոլոր զարգացած քաղաքակրթություններում, քանզի հենց երիտասարդների՝ որպես հասարակության շարժիչ ուժի գիտակցումն է հնարավորություն ստեղծել՝ ապահովելու քաղաքակրթությունների կայուն առաջընթացը:

Այդ կապակցությամբ կարևոր ենք համարում անդրադառնալ ԼՂՀ կառավարության 2008 թվականի թիվ 26/14 արձանագրային որոշմամբ ընդունված և ցայսօր գործող իրավական մի փաստաթղթի՝ «Երիտասարդական պետական քաղաքականության» հայեցակարգին¹⁰³: Առնվազն ենթադրելի է, որ հինգ մասից բաղկացած այդ փաստաթղթում, որում սահմանված են երիտասարդական պետական քաղաքականության սկզբունքները, սուբյեկտները, նպատակներն ու իրականացման ուղղությունները, խոսք պիտի լիներ երիտասարդության շրջանում գիտական քաղաքականության դրսևորումների, դրանց իրացման-իրականացման ուղղությունների մասին, այնինչ ԼՂՀ կրթության և գիտության նախարարությանը և ԼՂՀ առողջապահության նախարարությանը «Կառավարման մարմինները» (հինգերորդ) բաժնում վերապահվում է սուկ *«մասնակցությունն այնպիսի ծրագրերի մշակմանն ու իրականացմանը, որոնք աջակցում են երիտասարդության ստեղծագործական, ինտելեկտուալ, գիտատեխնիկական զարգացմանը, երիտասարդ*

¹⁰² **Ахметова Я.**, Мухаметзянова Л., Молодые в науке: становление молодого ученого, Международный научный журнал «Теория и практика общественного развития», М., «Хорс», 2008. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/molodye-v-nauke-stanovlenie-molodogo-uchenogo>.

¹⁰³ «Երիտասարդական պետական քաղաքականության հայեցակարգին հավանություն տալու մասին» ԼՂՀ կառավարության թիվ 26/14 արձանագրային որոշումը: URL: <http://arlexis.am/DocumentView.aspx?DocID=4324>:

տաղանդների որոնմանն ու աջակցմանը, նրանց հետագա մասնագիտական և ստեղծագործական անհրաժեշտ պայմանների ստեղծմանը»¹⁰⁴:

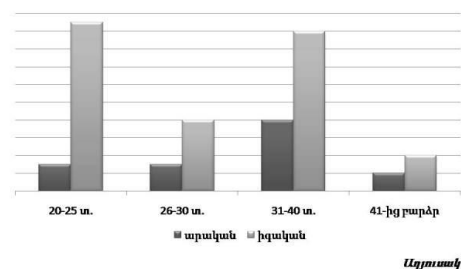
Քանի որ երիտասարդական պետական քաղաքականության հայեցակարգն ըստ էության չի նկարագրում երիտասարդական դաշտն ու երիտասարդության հետ տարվող աշխատանքները, ուստի կարող է արտացոլել ռազմավարական ուղղությունների, նպատակների, խնդիրների ու սկզբունքների օբյեկտիվ պատկերը: Մյուս կողմից՝ զլոբալիզացիայի արդի պայմաններում տասնմեկ տարվա վաղեմության ոչ մի փաստաթուղթ չի կարող պատասխանել իրական հատվածի մարտահրավերներին:

Անզիպացի պատմաբան ու մշակութաբան Առնոլդ Թոյնբին նկատում է, որ բոլոր քաղաքակրթությունների պատմության մեջ լինում են փուլեր, երբ անհրաժեշտություն է առաջանում պատասխանելու ժամանակի «ահագանգին», տալու այնպիսի «պատասխան», որը հնարավորություն կընձեռի ոչ միայն դիմակայելու, այլև զարգանալու. «Նման դեպքերում պատասխան է տալիս ինտելեկտուալ էլիտան, որը հենց երիտասարդ գիտնականների հանրույթը կարող է լինել: Անհրաժեշտ է գիտակցել, որ երկրի զարգացումը պայմանավորված է այն սկզբունքով, որով պիտի հիմնավորված լինի քաղաքակրթությունը»¹⁰⁵:

Աշխարհաքաղաքական արդի պայմաններում հարցն էականորեն սրվել է հատկապես տնտեսական սուղ պայմաններում զարգացող երկրների, այդ թվում՝ Արցախի պարագայում: Եթե խնդիրը տեղափոխենք մեր երկրի տնտեսական հնարավորությունների դաշտ, ապա պետք է փաստել, որ Արցախն, իբրև տնտեսական ու քաղաքական զարգացման մեկնակետ ու ելակետ պետք է ընդունի մարդկային կապիտալի ուղղորդումը՝ հետադարձ արդյունքի պլանավորմամբ: Մարդկային կապիտալը՝ հասարակության ազգային հարստության հիմնական բաղկացուցիչը, «ներառում է տվյալ պետության և հասարակության քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական կապիտալը, ազգային մտավոր ռեսուրսները, ազգային մրցունակության առավելությունները և ժողովրդի բնական պոտենցիալը»¹⁰⁶: Ուստի վաղուց ժամանակն է կենտրոնացնելու ինտելեկտուալ առկա ներուժը՝ լուծելու երկրի առջև ծառացած խնդիրներն ու առաջադրելու միջազգային հանրությանը գիտականորեն ներկայանալու ծրագրային դրույթներ. մանավանդ, երբ գիտության լեզուն կարող է որոշակի ազդեցություն ունենալ նաև հակամարտությունների կարգավորման հարցում:

Իբրև այդպիսին էական դերակարատություն կարող են ունենալ գիտությամբ զբաղվող երիտասարդների (որոնց առավելությունը ավագ սերնդի նկատմամբ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների անհամեմատ արագ յուրացումը, մտքի ճկունությունը, շարժունությունն ու կենսական թարմությունն է), նույնն է թե՛ մտավոր կապիտալի շրջանառումը: Եվ սա այն դեպքում, երբ, ըստ որոշ հաշվարկների, ազգային եկամտի աճի մոտ 14 %-ը ապահովվում է կրթության ու մասնագիտական պատրաստականության բարձրացման հաշվին¹⁰⁷:

ՀԱՐԱՐԵՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՍ ՍԵՌԻ ԵՎ ՏԱՐԻՔԻ

Աղբյուր: 1

¹⁰⁴ Նույն տեղում:

¹⁰⁵ Toynbee A., *Civilization on Trial*, Oxford University Press, 1948, p. 195.

¹⁰⁶ Смирнов В.Т. Сошников И.В. Романчин В.И. Скоблякова И.В., Человеческий капитал: содержание и виды, оценка и стимулирование, Москва, 2005, стр. 101.

¹⁰⁷ Տե՛ս Դովսեփյան Վ., Անցումային տնտեսության տեսություն, Երևան, 2008, էջ 67:

Գիտությունը նահանջում է, գիտությունը երիտասարդացման կարիք ունի, գիտությունը երիտասարդներին չի հրապուրում. թերևս այսպիսի հայտարարությունները կարող են պարբերաբար լսում խնդրով քիչ թե շատ մտահոգ շրջանակներից: Միևնույն ժամանակ առաջ է քաշվում այն գաղափարը, թե հայկական իրականության, մասնավորապես Արցախի «բրեյնդ» գեներտիկ ինտելեկտուալ պատկանելությունն է, և պահանջ կա այն ծառայեցնելու ազգային տնտեսական ու քաղաքական շահերին, նույնն է թե՝ որակական նոր հիմքերի վրա դնելու գիտական դիվանագիտության հնարավորությունները:

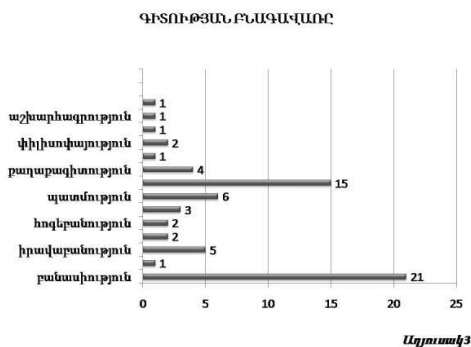
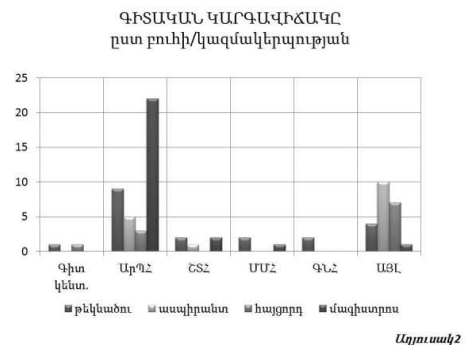
«Գիտական հանրույթի ապագա էլիտայի նախապատրաստումը պետք է սկսել ավագ դպրոցից՝ հետազոտություններում ընդգրկելով պոտենցիալ ունեցող աշակերտների, ինչն ինքնին գիտական գործունեություն է կամ առնվազն դրա սոցիալ-հոգեբանական նախադրյալները», - հարցի ռուսական փորձից գրում է Ի. Դեմինս¹⁰⁸:

Պատասխանելու համար վերոնշյալ հարց-մտահոգություն-մեղադրանքներին՝ Google-հարցման եղանակով փորձել ենք վեր հանել Արցախում գիտությամբ զբաղվող երիտասարդների շրջանում առկա խնդիրները՝ *Նպատակ* ունենալով ուսումնասիրել դրանք, վերլուծել ստացված տվյալները և, ըստ եզրակացությունների, առաջարկել խնդրի լուծման եղանակներ:

Այսպես, երկշաբաթյա կտրվածքով մոտ հարյուր հարցվածներից 74%-ը իգական, 26%-ը արական սեռի ներկայացուցիչներ են, որոնցից 20-ից 25 տարեկանները՝ 34%, 26-ից 30-ը՝ 19%, 31-ից 40-ը՝ 38% և միայն 9%-ը՝ 41 տարեկանից բարձր (տես՝ *աղյուսակ 1*):

Հարցվածների հարաբերակցությունն, ըստ գիտական կարգավիճակի, բաշխվել է հետևյալ կերպ՝ մագիստրանտ՝ 43%, հայցորդ՝ 13%, ասպիրանտ՝ 14%, գիտության թեկնածու՝ 31% (տես՝ *աղյուսակ 2*), որոնցից դասախոսական աշխատանքով զբաղվում է 54%-ը, գիտահետազոտական աշխատանքով՝ 86%-ը, գործնականում կիրառելի է 77%-ի հետազոտության արդյունքը: Հարցմանը գիտության դոկտորներ չեն մասնակցել:

Գիտության մեկ տասնյակից ավելի բնագավառները (տես՝ *աղյուսակ 3*) ներկայացնող հարցվածների 78%-ին

գիտության բնագավառ է բերել մասնագիտության ու մասնագիտական աշխատանք կատարելու նկատմամբ հետաքրքրությունը, 11%-ին՝ գիտական միջավայրը, 6%-ին՝ գիտական կարիերայի հեղինակությունը, 3%-ին՝ միջազգային գիտական կազմակերպություններում ընդգրկվելու ցանկությունը, 2%-ին՝ ֆինանսական լրացուցիչ աղբյուրներ գտնելը:

Իբրև գիտությամբ զբաղվելու հիմնական մոտիվացիա (շարժիչ ուժ) հարցվածների կեսը առանձնացնում է

¹⁰⁸ Девина И., Российский опыт ранней подготовки кадров для науки. подходы, формы, результаты, Науковедение, 2001, N 2, стр. 14.

մասնագիտական աճի հնարավորությունը (52.5%), ապա հավասարապես ինքնաիրացումն ու հետաքրքրությունը գիտահետազոտական աշխատանքի նկատմամբ (21.5%), որից հետո ճանաչողական գործընթացն (3%) ու մասնագիտական հեղինակությունը (1.5%):

Դիտարկենք գիտությամբ զբաղվելու այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք կարող են լինել սոցիալականը, կյանքականը, անձնականը և այլն: Հարցման մասնակիցները, իբրև *սոցիալական ու հոգեբանական պատճառ*, հավասարապես առանձնացրել են սեփական գիտելիքներն ու փորձը ապագա սերնդին փոխանցելու և հասարակությանն օգուտ բերելու ցանկությունը (48%), չնչին տոկոսը՝ մանկավարժական/ դաստիարակչական աշխատանքով զբաղվելը (4%): Հետաքրքիր պատկեր է արձանագրվել *կյանքական պատճառներն* ուսումնասիրելիս. երիտասարդների կեսն այն դիտարկում է իբրև եկամտի ստաբիլ/կայուն (49%), նույնքանն էլ՝ իբրև լրացուցիչ աղբյուր (51%): Հարցման արդյունքներից պարզվում է՝ գիտությամբ զբաղվելու *անձնական պատճառները* կարող են տարբեր լինել՝ ընտանեկան ավանդույթի շարունակում (1.5%), գիտական աստիճանի ու կոչման ձեռքբերում (8%), ինտելեկտուալ պոտենցիալի իրացում (12%), որակավորման բարձրացում (20%), ինքնագարգացում ու ինքնաիրացում, որն ամենաշատ ընտրվածն է՝ 58.5%:

Բացի այդ, երիտասարդ գիտնականներն ու մասնագետները առանձնացրել են գիտությամբ զբաղվելու *այլ պատճառներ*, որոնց մեջ ծանրակշիռ են գիտական մթնոլորտում աշխատելու հնարավորությունն (48%) ու ինտելեկտուալ շրջապատի առկայությունը (27.5%): Հաջորդիվ արդիական են պետական համակարգում աշխատանք ունենալու հեռանկարն (14%) ու աշխատանքային ազատ ժամանակացույցը (10.5%):

Հարցման արդյունքների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ դաշտում առկա են գիտությամբ զբաղվող երիտասարդների գործունեությունը խթանող ու խափանող գործոններ. բացասաբար անդրադարձող գործոնների ցանկում են պետական հոգաձության (33.5%), ֆինանսական աղբյուրների (33.5%) և գիտահետազոտական/փորձարարական հիմնարկների բացակայությունը (15.5%), սոցիալական կարգավիճակն (12.5%) ու տեխնոլոգիաների սղությունը (5%): Իրավիճակը շտկելու համար վերջիններս առաջարկում են գիտական գործունեությունը խթանող համակարգի ներդրում. գիտական հիմնադրամների/ ֆոնդերի ստեղծում (52.5%), համահայկական մրցույթների կազմակերպում (32.5%) և պետական մրցանակների սահմանում:

Իբրև ասվածի տրամաբանական շարունակություն՝ նկատենք, որ գիտությամբ զբաղվող երիտասարդներն ունեն նաև այլ բնույթի աջակցության կարիք: Առկա է հատկապես կյանքական (38.5%), մասնագիտական (32%), ապա՝ կազմակերպական (18.5%) ու բարոյահոգեբանական (11%) աջակցության անհրաժեշտությունը:

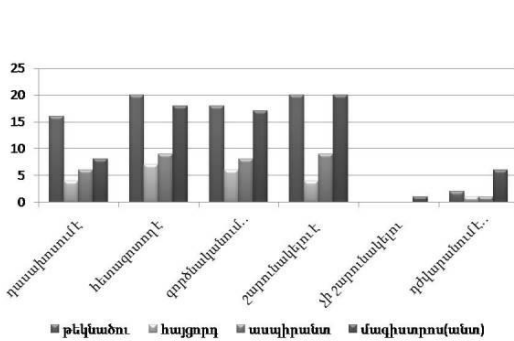
Հարցման հաջորդ հատվածում փորձել ենք ուսումնասիրել թիրախային խմբի վերաբերմունքը գիտության առաջընթացի և բուհերում գիտության վիճակի վերաբերյալ: Ըստ ստացված արդյունքների՝ մի ստվար զանգված (60%) համոզված է, որ ոլորտում դրական տեղաշարժեր կլինեն, ինչին հակադրվել է ընդամենը 6%-ը՝ նշելով, որ բացասական տեղաշարժերն առավել հավանական են: 15.5%-ը գտնում է, որ գիտության մասին մեր երկրում խոսելն անիմաստ է, 11%-ը՝ գիտության ոլորտում նախատեսվում են արմատական փոփոխություններ, 7.5%-ն էլ համոզված է, որ ոչինչ չի փոխվելու:

Հետաքրքիր փաստեր են արձանագրվել բուհերում գիտության վիճակի վերաբերյալ. հարցվածների 34%-ն այն համոզմունքն ունի, որ բուհերում գիտությունը վաղուց նահանջել է, 23%-ը կարծում է, որ բուհերում կրթությանն ավելի շատ ուշադրություն է դարձվում, քան գիտությանը: Հանդիպում է նաև հակառակ կարծիքը. 4.5%-ը գտնում է, որ բուհերում կրթությունը ստորադասվում է գիտությանը: Հարցին

պատասխանել դժվարացողներից (14%) և իրավիճակին չտիրապետողներից բացի (15%) ծայրահեղ (9,5%) պատասխան տվողներ ևս կան:

Չնայած այս ու այլ բնույթի կտրուկ պատասխաններին՝ հարցման մասնակիցների 78.5%-ը պլանավորում է շարունակել զբաղվել գիտությամբ, 20%-ը դժվարանում է պատասխանել և, բարեբախտաբար, միայն 1.5%-ն է մտածում իրաժարվել գիտությունից (տես՝ աղյուսակ 4):

ՆԵՐԳԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԳԻՏԱՄԱՍԽԱՆՎԱՐԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՈՒՄ

Աղյուսակ 4

արտասահմանում կարող է գրավել մասնագիտական աճի հեռանկարը, 18.5%-ին՝ բարձր աշխատավարձը, 12%-ին՝ գիտափորձարարական կենտրոնների առկայությունը: 18.5%-ը դժվարանում է պատասխանել, 1.5%-ն էլ կարծում է, որ երկրում առկա են գիտությամբ զբաղվելու բավարար պայմաններ:

Ընդհանրացնելով ստացված արդյունքները, հարցվածների առաջարկությունները, դիտողությունները՝ նկատենք, որ գիտահետազոտական աշխատանքով զբաղվելու համար հետազոտողից պահանջվում են բազմապիսի ռեսուրսներ, որոնցից նյութականն առաջնային տեղ է գրավում: Հարցման արդյունքների ամփոփումը թույլ է տալիս փաստելու, որ գիտության ոլորտին հատկացվող միջոցներն ու ֆինանսավորման աղբյուրների անփառունակ փնտրտուքը էական խոչնդոտներ են, որոնք կարող են վերաճել մարտահրավերների: Այսինքն՝ առկա իրավիճակը թելադրում է լուծումներ, որոնց համար փրկության օղակ կարող են լինել ֆինանսական, տեխնոլոգիական, գործակցային ուղղակի և անուղղակի ներդրումներն այն դեպքում, երբ, ըստ պատասխանատուների, 2017 թվականի տվյալներով գիտության ֆինանսավորմամբ տարածաշրջանում Հայաստանը (պատճառահետևանքային արդարացմամբ՝ նաև Արցախը) ամենավերջինն են¹⁰⁹:

Օգտվելով ԼՂՀ

Սահմանադրությամբ

և «Տեղեկատվության

ազատության մասին»

ԼՂՀ օրենքով սահման-

ված բաղաբացիների՝

տեղեկությունն ստա-

նալու հարցման իրա-

վունքից՝ լիազոր մարմնից, այն է՝ ԱՀ կրթության և գիտության նախարարությունից

ճշտել ենք վերջին վեց տարվա կտրվածքով պետական բյուջեով սահմանված

գիտության ֆինանսավորման ծավալները, որոնցից հույս է ներշնչում ընթացիկ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԲՅՈՒՋԵՆՎ «ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ» ԾՐԱԳՐՈՎ
ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ՓԱՍՏԱՑԻ ՀԱՏՎԱՅՈՒՄՆԵՐ

2014 թ.	2015 թ.	2016 թ.	2017 թ.	2018 թ.	2019 թ.
23,900,000 ՀՀ դրամ	27,811,800 ՀՀ դրամ	25,730,000 ՀՀ դրամ	28,486,600 ՀՀ դրամ	28,500,000 ՀՀ դրամ	38,025,600Հ Հ դրամ

Աղյուսակ 5

տարվանը, որ մոտ 10 միլիոնով գերազանցում է Նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը (*տես՝ արդյունակ 5*):

Դասախոսական ու գիտահետազոտական աշխատանքով զբաղվողների հարաբերակցության վերլուծությամբ կարելի է նշմարել՝ միշտ չէ, որ այդ երկուսը համատեղվում կամ փոխյուրացվում են: Ավելին՝ գիտահետազոտական աշխատանքի արդյունքը գործնականում հաճախ կիրառելի չէ, ինչը հանգեցնում է ռեսուրսների անհամաչափ բաշխվածության այն դեպքում, երբ մեր պայմաններում գիտություն-տնտեսություն կապն անհրաժեշտ պայման պիտի դիտարկվի (հիշենք, որ առաջ քաշված «գիտելիքահեն տնտեսություն» հասկացությունն առայժմ շոշափելի արդյունքներ չի նշմարել): Ուստի կիրառական արդյունքի ապահովումը ևս շարունակում մնալ օրակարգային:

Հարցման արդյունքների վերլուծությունը կադրերի իրացման՝ այդպիսով նաև ճշմարիտ արժեքների վերադասավորման, գնահատման և ուղղորդման կամքի առկայություն են առաջադրում: Այդ կապակցությամբ անհրաժեշտ ենք համարում ընդգծել, որ հատկապես կրթագիտական դաշտում նկատելի են պատկան մարմինների կողմից Նորի ու Նորարարի (ի դեմս Երիտասարդների) ռազմավարության ներդրման ու խրախուսման քայլեր, ինչը համակարգի վերարտադրողականության նպատակային նախաձեռնություններից է: Այդ կապակցությամբ կրկին անդրադառնանք ինտելեկտուալ կապիտալի զարգացման արժեքանական համակարգին: Ոչ ավանդական լուծումներ՝ ավանդական իրավիճակներում. ահա թե որն է տնտեսության իրական հատվածի ամենաիրական ակնկալիքը: Ստացվում է՝ տնտեսական, քաղաքական, սոցիալ-մշակութային, կրթագիտական և այլ բնույթի առաջադրանքներ պահանջում են համակողմանի գիտելիքներ:

Ամփոփելով Արցախում գիտությամբ զբաղվող երիտասարդների շրջանում անցկացված սոցիալարցման արդյունքների վերլուծությունը՝ նկատում ենք, որ վերջիններիս գործունեության հիմնախնդրային դաշտը պայմանավորվում է գործոններով, որոնք, որպես կանոն, պետական համապատասխան քաղաքականության բացակայության հետևանք են:

Հիմք ընդունելով հարցման արդյունքների վերլուծությունն ու երիտասարդական գիտական ոլորտում ունեցած մեր փորձը, իբրև Արցախում գիտությամբ զբաղվող երիտասարդների հիմնախնդրային լուծման ուղի, առաջարկվում է նախևառաջ հստակորեն սահմանել հանրապետության երիտասարդական դաշտն ու կադրային քաղաքականությունը, ինչը կհանգեցնի ենթահամակարգային վերանայումների, ինչպիսին է երիտասարդական գիտական քաղաքականությունը: Վերջինս իր հերթին կենթադրի՝

- գիտության և գիտությամբ զբաղվողների վարկանիշի բարձրացում,
- ստեղծագործական պոտենցիալի բացահայտման ու իրացման ապահովում,
- գիտական որակավորման հնարավորությունների ստեղծում,
- ֆինանսական հատկացումների մակարդակի բարելավում,
- կադրերի վերարտադրողականության մթնոլորտի ստեղծում:

Եթե գիտությամբ զբաղվող երիտասարդներին, նույնն է թե՝ ինտելեկտուալ կապիտալը դիտարկելու լինենք իբրև ստեղծագործական (կրեատիվ) կարողությունների, մարտահրավերների հաղթահարման Նորարար լուծումների, մտավոր աշխատանքի մշակույթի ու մոտիվացիայի, դրա արտադրողականության, հետևապես և՛ եկամուտների աճի փորձ, ապա պետք է փաստել, որ առկա իրավիճակի (չասենք՝ խնդիրների) խմբագրումն ու լուծումը կարող է իրականություն դառնալ քաղաքական գիտակցության ու կամքի դրսևորման պայմաններում բացառապես համապատասխան մեխանիզմների մշակմամբ ու ներդրմամբ:

FUNDAMENTAL PROBLEMS FACED BY ARTSAKH YOUNG SCHOLARS AND POTENTIAL WAYS OF THEIR SOLUTION

ANUSH DOLUKHANYAN

*Member of the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA),
Artsakh State University, Faculty of Philology,
PhD Student of the Department of Literature and Journalism,
Stepanakert, The Republic of Artsakh (NKR)*

The article analyses challenges faced by young scholars and ways of their possible solutions in view of the fact that young researchers are intellectual asset, apt to achieve innovative solutions, develop and invigorate intellectual culture, its efficiency and consequently remuneration increase.

The sociological survey held among Artsakh young researchers has revealed the gaps of the problem and on the basis of the results' analysis the ways of their solution are offered. In this regard it is worth mentioning that majority of the problems faced by young researchers are as a rule determined by corresponding policy or its absence.

The study suggests a portfolio of adjustment procedures, which may be implemented by developing and carrying out administrative-legal mechanisms in contexts of political consciousness and appropriate determination.

The challenges faced by young scholars may actually be addressed by versatile initiatives of government bodies and corresponding social units.

By implementing the above-mentioned this project may direct the Armenian, in particular Artsakh intellectual genetic potential to serve national economic and political interests. It might also lay new foundation for academic diplomacy and enhance its capacity.

Keywords: *Artsakh, academic diplomacy, academic community, young scholar, intellectual resource, the problem field.*

ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ АРЦАХА И ВОЗМОЖНЫЕ ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

АНУШ ДОЛУХАНИЯН

*Член Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА),
соискатель кафедры литературы и журналистики филологического факультета
Арцахского государственного университета,
г. Степанакерт, Республика Арцах (НКР)*

В статье анализируются проблемы, с которыми сталкиваются молодые ученые Арцаха и пути их возможного решения с учетом факта, что молодые ученые являются интеллектуальным капиталом, способным находить инновационные решения, развивать и укреплять интеллектуальную культуру и научную мотивацию, следовательно повышать эффективность и опыт роста прибыли.

Результаты социологического опроса молодых ученых Арцаха позволили выявить пробелы в сфере и на фоне результатов предлагаются пути их решения. В связи с этим следует отметить, что большинство проблем, с которыми сталкиваются молодые ученые, как правило, зависят от соответствующей политики государства или ее отсутствия.

В исследовании предлагается комплекс процедур, которые могут быть реализованы путем разработки и применения административно-правовых механизмов с учетом политического сознания и проявления воли.

Большинство проблем, с которыми сталкиваются молодые ученые, могут быть фактически решены с помощью разносторонних инициатив государственных органов и соответствующих социальных единиц.

Реализуя вышеупомянутое, генетическая интеллектуальная принадлежность армянских реалий, в частности арцахская, будет действительно служить национальным экономическим и политическим интересам, в то же время заложит новую основу для научной дипломатии и расширит ее возможности.

Ключевые слова: Арцах, академическая дипломатия, научное сообщество, молодой ученый, интеллектуальный ресурс, проблемное поле.

**ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**
POLITICAL SCIENCE, INTERNATIONAL RELATIONS
ПОЛИТОЛОГИЯ, МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

**ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ И ОСНОВНЫЕ
НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АРМЯНСКИХ
ЛОББИСТСКИХ СТРУКТУР США***

УДК 323.2 (73)

МАРТУН АЗАТЯН

*аспирант Российско-Армянского университета,
г.Ереван, Республика Армения
martun.azatyan2018@gmail.com*

Армянские лоббистские структуры прошли долгий путь формирования и развития, в течение которого были определены основные направления их деятельности. В данной статье представлена и проанализирована активность армянского лобби в США, отмечены его сильные и слабые стороны, а также указаны факторы, локальные и глобальные, влияющие на положительный или отрицательный результат продвижения отдельно взятых резолюций и законопроектов.

Целью данного исследования является выявление особенностей работы армянских лоббистских структур США на конкретных исторических этапах, их цели и задачи, реакция на те или иные действия или противодействия аналогичных групп интересов и давления других этнических элементов, а также руководящей элиты страны проживания.

В конце работы представлены основные факторы и причины провала продвижения определенных законопроектов с учетом внутренних и глобальных интересов американского государства, а также его союзников по ту сторону океана.

Ключевые слова: лобби, армянская община США, Геноцид армян, Арцах, дашнаки, Поправка 907

Зарождение той или иной общины на территории иностранного государства – отнюдь не случайное явление. Скопление этнической группы за пределами исторической родины и дальнейшее увеличение или уменьшение их численности обусловлены определенными факторами и обстоятельствами.

Представители армянской нации, потеряв свое государство и относительную независимость еще в средние века, были разбросаны по всему миру, часто находя пристанище во многих тысячах километрах от Южного Кавказа. Оседая в благоприятной для себя стране, где была более или менее обеспечена их жизнь и свобода, сохранность частной собственности и элементарные законные права, а также имелась возможность личностного роста и профессиональной занятости, армяне интегрировались в общество страны-пребывания, но зачастую старались сохранить свою национальную идентичность

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.02.2019թ., գրախոսվել՝ 22.03.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

и связь с исторической прародиной. Как же случилось так, что представители армянского народа оказались на территории самой дальней от себя части света?

В начале 19-ого века на территорию Османской империи прибывают американские миссионеры (США делали тогда первые шаги на пути становления глобальной сверхдержавой, а без отношений с ведущими региональными игроками и в отсутствии торговых связей сложно было дать толчок первоначальному международному диалогу). Именно армяне, жившие тогда под османским игом на своей исторической родине, становятся объектом внимания, так сказать, “целевой общиной” американских миссионеров. Выдающиеся представители армянского народа приглашались на обучение в США и зачастую оставались в Америке, оседая там и готовя почву для будущего армянского представительства. Со второй половины 19-ого века количество этнических армян на территории Соединенных Штатов неуклонно росло. К 1900 году их численность составляла уже примерно 12000 человек¹¹⁰.

Известно, что конец 19-ого века – это время зарождения армянской политической мысли. Как результат – создание политических партий, которые, в свою очередь, формировали различные религиозные, военные, общественные и благотворительные организации. Но пока филиалы первых армянских партий переключались бы через океан, в 1886 году, в Нью-Йорке, представители формирующейся армянской общины основали Союз армян США, целью которого было объединение и сохранение национальной идентичности представителей общины. Союз предоставил армянам США возможность знакомиться друг с другом, общаться на родном языке, устанавливать внутриобщинные связи и изучать историю армянского народа. Затем, в 1890 году, в США открылся филиал Революционной партии Гнчакян (с 1905 года – Социал-демократическая партия Гнчакян), а уже в 1895 году на американскую землю вступили дашнаки. Спустя 2 года после основания в 1906 году в Египте Армянского всеобщего благотворительного общества (АВБО) филиал организации был открыт в Соединенных Штатах. Также стоит отметить о Союзе армянской помощи (1910 год, Нью-Йорк) и Студенческом союзе армян США (1910 год, Нью-Йорк).

Возвращаясь к факторам, которые влияли на увеличение численности армян не только в США, но и во многих других странах, в которых поныне существуют, действуют и процветают армянские общины, стоит отметить следующие переломные моменты армянской истории: геноцид армянского населения в Османской империи, советизация Первой республики, а в конце 20-ого столетия – война в Арцахе и упадок уровня жизни в современной Республике Армения.

Для обоснования существенности вышеуказанных факторов, приведем динамику роста армянского населения в тех же Соединенных Штатах. До начала Первой мировой войны на территории США проживали около 60 тысяч армян, в середине 20-ых годов прошлого века иммигрировало еще 21 тысяча армян. С середины 50-ых годов миграционные темпы неуклонно росли, и в 1994 году численность армянской общины на территории США перевалила за миллион. На данный момент в Соединенных Штатах существует мощная армянская община, общая численность которой составляет больше 1.2 миллиона.¹¹¹

Итак, самым большим потрясением армянского народа стал геноцид в пределах Османской империи. Многотысячные группы беженцев, более или менее оправившись от физического и эмоционального потрясения, начали создавать общины в странах пребывания, вследствие чего стартовал этап формирования армянской диаспоры.

---

¹¹⁰ *Armenian Lobby: The Formation of the Armenian Lobby in the United States and Lobby Activities (English Summary of the Turkish Article)* URL: <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=241&Lisan=en>.

¹¹¹ Մալխասյան Մ., Հայերն աշխարհում, հեղինակային հրատարակություն, Երևան, 2007, էջ 94:

После провозглашения в 1918 году независимости Первой республики, основной целью как Родины, так и Спюрка (армянская диаспора) становится борьба за признание факта геноцида. Начинается создание различных организаций, структур и общественных движений для осуществления поставленной цели. Именно в эти тяжелейшие для армянского народа годы зарождается такое понятие, как “Ай Дат”. Это довольно-таки сложное явление, которое имеет массу научных и обывательских определений и которое оказывает существенное влияние даже на современное поколение – спустя век после своего появления. Самое широкое определение этого понятия – создание свободной, независимой и объединенной Армении.

Благодаря деятельности армянских национальных партий и различных общественных объединений Армянский вопрос постоянно оставался в поле зрения американских государственных структур. Так, в 1916 году Конгресс утвердил “Акт ближневосточной помощи”, который предусматривал оказание гуманитарной помощи христианским народам, находящимся под османским игом. В числе прочего, говорилось и о поддержке стремлений армянского и греческого народов на создание независимых государств. Известно, что до апреля 1917 года Соединенные Штаты не были напрямую вовлечены в военные действия и не участвовали в политических разборках. Но как только пробил час, и США вступили в войну, национальные партии, союзы и церковь организовали в Бостоне съезд, где было принято решение о создании Армянского национального союза Америки (*Armenian National Union of America*). Данный союз действовал до 1922 года, а особенность заключается в том, что он являлся первой армянской лоббистской структурой.

Поддерживая связь с Национальной делегацией, которая в тот момент находилась в Париже, Союз осуществлял плодотворную деятельность в различных госорганах Соединенных Штатов. Именно в результате целенаправленной деятельности представителей Союза, президент США Вудро Вильсон направил генерала Джеймса Харборда в Армению, чтобы тот на месте изучил детали осуществленной геноцидальной политики в отношении армянского населения со стороны османских властей. Также важно отметить деятельность бывшего консула Османской империи в Вашингтоне Ваана Кардашяна, который был назначен директором пресс-бюро Национального союза. Он еженедельно встречался с видными представителями американской прессы. Цель была проста: осуществлять нужную пропаганду посредством американских газет. К сожалению, в скором времени возникли противоречия между представителями Союза и самим Кардашяном. Его обвиняли в том, что он начал осуществлять самостоятельные действия, которые шли в разрез с общепринятым планом действий. В конечном итоге Кардашян решает отделиться от Союза, и в конце 1918 года он создает новую армянскую лоббистскую структуру – Американский комитет в поддержку независимости Армении (АКНА). Подавляющее большинство членов комитета не являлись армянами. В этом ряду были представители научного сообщества США – ректоры вузов, сенаторы, конгрессмены, судьи. Основная цель комитета заключалась в том, чтобы добиться от США прямой поддержки Армении, вплоть до согласия взять мандат на независимую республику. Усилия Кардашяна и его коллег привели к тому, что в 1920 году США признали независимость Армении. Не стоит умалчивать тот факт, что при этом американцы так и не признали независимость Грузии и Азербайджана. Самым большим успехом Кардашяна является кампания против утверждения Сенатом экономического соглашения между США и Турцией от 1923 года. А в 1927 году созданный Кардашяном “Американский комитет против Лозаннского договора” добивается отклонения ратификации этого соглашения в верхней палате законодательного органа США.

Было бы неправильно обойти стороной противоречия и конфликты, которые возникали внутри армянских общин в различных странах мира. Первоначальное скопление негатива имело место быть уже в 1918 году, когда руководящие посты в

независимой республике занимали в основном дашнаки. А вот антагонизм противоположной стороны всплыл на поверхность в конце 1920 года, когда в Армении установилась власть Красной Армии. Армянские общины разделились на два лагеря: АРФД и сподвижники, а с другой стороны – все остальные партии, которые выступали против партии Дашнакцутюн – и за советскую власть. Раскол не обошел стороной и представителей духовенства, деятели которого были и с той, и с другой стороны. Кульминацией стал 1933 год, когда представители партии Дашнакцутюн во время церковной службы убили архиепископа Дурьяна.

Кое-какая неопределенность среди представителей общины изначально прослеживалась и по отношению к иммиграции армян на территорию США. Поначалу были опасения касательно того, что слишком большой приток армян в США ослабит общины Европы и Ближнего Востока. Но после того как в 1927 году был принят акт Джонсона-Рида, устанавливающий квоты на иммиграцию, соответствующие армянские организации стали бороться за то, чтобы представители армянского этноса классифицировались как “беженцы”. Был создан “Американский национальный комитет по бездомным армянам”, усилиями которого более 25 тысяч представителей армянской нации после окончания Второй мировой войны получили возможность законно поселиться на территории США.

Параллельно всем этим действиям в 30-ые и 40-ые годы прошлого века начинается серьезное изучение Армянского вопроса и трагических событий в Османской империи. Это приводит к тому, что две важнейшие на тот момент проблемы армянского народа постоянно остаются в поле зрения американской общественности.

Плодотворная деятельность Кардашяна имела свои отголоски даже после смерти преданного патриота. В 1941 году на основе “Американского комитета в поддержку независимой Армении” создается “Армянский национальный комитет Америки” (ANCA). Данная структура известна также под названием “Комитет Ай Дата”. На тот момент ставилась цель защиты того самого явления “Ай Дат” на территории США. Для достижения поставленной цели удастся собрать около 165 тысяч долларов.

В сентябре 1944 года, когда война была еще в полном разгаре, в среде армянской общины США начинается кампания, требующая от союзников присоединения Западной Армении к Советской Армении. В данном контексте интересна позиция дашнаков: если СССР возьмет на себя обязательство по защите “Ай Дата”, тогда нужно будет всячески поддерживать действия советских властей.

Итак, окончательно проясним для себя логику действий АРФД: концепции марксизма во время создания партии; рассмотрение советизации Армении в качестве оккупации; поддержка советских властей. Для поддержки движения “Ай Дат” в том же 1944 году армяне США создали еще одну структуру, которая получила название “Национальный совет”. Ведущую роль в Совете играли гнчакяны и рамкавары. Они ставили цель поддержки американских военных сил, защиты прав представителей диаспоры, а также территориальных претензий армянского народа. Совет очень быстро получил поддержку со стороны представителей армянской общины. Как бы то ни было, даже после прекращения в марте 1945 года действия соглашения между СССР и Турцией (1925 год), а также отправки писем и меморандумов со стороны обеих армянских структур, Советский Союз не осуществляет приемлемых для армянского народа шагов, направленных на признание Геноцида и поддержку территориальных претензий армян. Хотя стоит отметить, что “Комитет Ай Дата” вполне справедливо ссылаясь на границы армянского государства согласно проекту Вильсона от 1920 года. Аналогичные меморандумы были направлены также в Госдепартамент и в британское правительство.

С апреля по июль 1945 года в Сан-Франциско проходила международная конференция, в которой участвовали представители 50 стран. “Национальный совет”, который отправляет на конференцию свою делегацию, получает возможность участвовать

во всех заседаниях в качестве наблюдателя. От имени армянской общины США Совет представляет “Дело армянского народа” (*The Case of the Armenian People*). В этом документе рассказывается история армянского народа, отмечаются трагические события в Османской империи, вновь упоминаются пункты Севрского договора и арбитражного решения Вудро Вильсона. “Комитет Ай Дата” также направляет свою делегацию в Сан-Франциско, которая представляет “Меморандум об Армянском вопросе” (*A Memorandum Relating to the Armenian Question* 1945). Текст и требования двух документов были в основном близки по смыслу. Различие заключалось в том, что дашнаки предлагали создать новую республику на всей армянской территории¹¹². Но вскоре комиссия поменяла свое решение, предложив присоединить территорию Западной Армении к АССР. Перед началом следующей конференции в Потсдаме, в июле 1945 года, две армянские структуры вновь обращаются к ведущим державам с просьбой принять во внимание требования армянского народа. О результатах, как говорится, принято умалчивать.

Еще одним важным событием послевоенного периода истории является организация в апреле-мае 1947 года Всемирного Армянского Конгресса. Организатором этого важнейшего и крупнейшего мероприятия выступил “Национальный совет”. Это было невиданное по масштабам мероприятие, на котором присутствовали делегаты из 22 стран, представители духовенства и различных общественных организаций, за исключением представителей партии Дашнакцутюн.

Стоит напомнить ситуацию, в которой в тот период пребывали ведущие державы всего мира. Фултонская речь была уже произнесена, и страны были уже поделены на два противоборствующих лагеря. Холодная война набирала обороты. Гарри Трумэн рассматривал границу между АССР и Турцией как американо-советскую. И когда армянская делегация пришла к заместителю главы Госдепа Дину Ачисону с целью добиться положительного отношения США к территориальным претензиям армянского народа, тот без колебаний заявил: “Чем сильнее будет Армения, тем мощнее будет наш противник – СССР”¹¹³. Несмотря на сокрушительный провал в деле сношения с американскими государственными структурами, созыв конгресса был значительным явлением для будущего армянского народа. По всей диаспоре стали создаваться организации и союзы, цели которых были идентичными: вернуть Западную Армению армянскому народу и объединить ее с АССР.

В 1959 году Конгресс США утверждает проект Льва Добрянского, который получает название “Неделя порабощенных народов” (*Public Law 86-90 Captive Nations Week Resolution*). Согласно данной резолюции президент США должен провозглашать “Неделю” (3-я неделя июля) до тех пор, пока все нации не получают свободу и независимость. В числе этих наций были поляки, украинцы, румыны, белорусы, эстонцы, литовцы, латыши и т.д. Попытки армянской общины США включить в этот список армянский народ не увенчались успехом.

Середину 60-ых годов прошлого века можно назвать одной из активнейших фаз деятельности политических партий, научных центров и общественных структур не только диаспоры, но и Армянской ССР. Данной активизации способствовало несколько факторов: во-первых, приближалось 50-летие трагических событий на территории Западной Армении. Для более глубокого понимания того, что происходило в те годы, можно вспомнить недавнее аналогичное и более современное событие – 100-летие годовщины Армянского геноцида. С одной стороны – круглая дата, полвека, с другой – развития в области прав человека и возможность открыто говорить о фактах, не

¹¹² A Memorandum Relating to the Armenian Question, p. 12 URL: <https://catalogue.nla.gov.au/Record/2151816>.

¹¹³ Անդրեասեան Ա., Հայկական դատին նոր հանգրուանը, Պէրիոդ, Տպ. Չարթօնք, 1967, էջ 24:

принимая во внимание политическую ситуацию и степень отношений между различными государствами. Еще одна причина, почему возрождение произошло именно в середине 60-ых годов: шел этап подъема и развития армянской диаспоры, т.е. были решены жизненно важные, насущные проблемы. Представители армянских общин были уже на пути интегрирования в общество страны пребывания, были вовлечены в экономику различных стран, проявляли себя как на научном, так и на политическом поприще. Отсюда можно сделать вывод, что возобновление борьбы за признание и осуждение Геноцида было просто неизбежным явлением. Плюс ко всему были еще свежи воспоминания о Холокосте, ярко прослеживалась борьба еврейского народа за ликвидацию последствий чудовищного преступления против человечества, а в обществе постепенно укоренялся тот подход, что если подобные зверские явления не будут поняты, проанализированы и осуждены, то в будущем невозможно будет избежать их повторения.

С середины 1960-ых годов усилия армянских лоббистских структур и общественных организаций были направлены на признание Геноцида со стороны США и утверждение 24-го апреля в качестве дня памяти жертв ужасного преступления. Начиная с 1965 года, как в Сенате, так и в Палате представителей время от времени звучат речи и комментарии в поддержку “Ай Дата”, проходят акции в Нью-Йорке – перед зданием ООН, представители общины получают письма от кандидатов в президенты, где звучат слова скорби и сожаления, тревоги и обещания. Сам Джеральд Форд, который спустя 10 лет должен был стать президентом США, выражает восхищение армянским народом, который, претерпев резню, продолжает бороться за свободу и независимость. Эдвард Кеннеди, сенатор от штата Массачусетс, во время своего выступления в Сенате напоминает о 1.5 миллионах убитых армян и призывает объединиться все человечество во избежание подобных трагедий в будущем¹¹⁴. Заседание Палаты представителей от 29 апреля 1965 года было в основном посвящено 50-летию Геноцида армян.

В последующие несколько лет в американском Конгрессе все чаще начинают произноситься речи в поддержку “Ай Дата”, с призывами осудить ужасающее преступление против целого народа. Важным моментом этих выступлений являлось то, что не раз делались ссылки на Конвенцию ООН от 9 декабря 1948 года. В тот период времени, уже внутри самой общины, происходил довольно-таки важный процесс, который в конечном итоге повлиял на развитие всей лоббистской деятельности армян США. Вплоть до 70-ых годов лоббированием армянских интересов занималась в основном одна единственная структура – “Армянский национальный комитет Америки” (ANCA) или, как ее еще называли, “Комитет Ай Дата”. Будучи созданной и развитой деятелями АРФД, он, вполне естественно, являлся “рупором” дашнаков и проводил политику в интересах партии. Однако в 1971 году двое сотрудников университета Джорджа Вашингтона – Джон Ханесян и Айказ Григорян – выдвигают идею создания новой структуры, которая объединила бы более мелкие формирования для целенаправленной деятельности во благо армянского народа. Поделившись своей идеей с видными представителями общины – Робертом Галустяном и Айком Тер-Мануэльяном, они получают поддержку и решают воплотить в жизнь свою задумку. В 1972 году создается “Армянская Ассамблея Америки” (*Armenian Assembly of America, AAA*). В центре внимания структуры сразу же оказались внешняя и внутренняя политика США и ее последствия для армянства. Вот почему работники структуры старались устанавливать связи с Конгрессом и администрацией президента.

Еще одним важным событием в жизни армянской общины США стало открытие в 1982 году в городе Кембридж Института Зоряна, основная деятельность которого и поныне направлена на изучение Геноцида, армянской диаспоры и Армении. В 1984 году

---

¹¹⁴ Tarkmanian H.A. *The truth about the massacres and deportations of the Armenian population of the Ottoman Empire (1915-1922)* // *National Committee of Lebanon*, N.p., 1975, p. 24.

усилиями сенатора от демократов Карла Левина и сенатора от Калифорнии Пита Уилсни в Сенат США была внесена резолюция номер 241, которая призвала учитывать факт Геноцида армян во время выработки внешней политики государства. Комитет Сената по международным отношениям поддержал резолюцию, однако она не была внесена на рассмотрение пленарного заседания.

1980-ые годы были как положительными, так и отрицательными для армянских лоббистских структур и, следовательно, для всего армянского народа. Десятки штатов признали и осудили Геноцид армян, было сделано несколько попыток внесения резолюций в Сенат, которые, однако, столкнулись с интересами протурецких структур. Если коротко охарактеризовать данное десятилетие, то можно сказать, что важность американо-турецких отношений превалировала над общечеловеческими ценностями. А вот конец 80-ых годов – это время возрождения политического сознания армянского народа, может быть, случайного, а может, вполне закономерного и неизбежного. Речь идет о начале Карабахского движения – явления, которое сумело возродить былые стремления армянского народа, столь голодного до триумфа и побед. Вдобавок ко всему, представители армянской диаспоры видели в зарождении этого движения возможность хотя бы частичной реализации “Ай дата”, следовательно, все ресурсы и потенциал армянских партий и созданных ими лоббистских структур должны были быть направлены на поддержку и развитие Карабахского движения – движения за свободу и независимость, движения за вершение справедливости.

В контексте объявленной политики перестройки, гласности и демократии, с февраля 1988 года жители Арцаха начинают требовать отделения Нагорно-Карабахской автономной области от Азербайджанской ССР и присоединения к Армянской ССР. Параллельно движениям в Ереване и Степанакерте активизируются также и армянские лоббистские структуры диаспоры. Благодаря целенаправленной деятельности “Комиссии Ай Дата”, Сенат США принимает резолюцию 178, в которой провозглашается поддержка Соединенными Штатами прав и стремлений народа Нагорного Карабаха¹¹⁵.

Именно так начинается долгая борьба армянских общин за признание мировым сообществом права народа Арцаха на самоопределение, что в конечном итоге трансформировалось в борьбу за признание независимости Нагорно-Карабахской Республики. Усилиями политических партий, общественных организаций и отдельных индивидов организовывается кампания по информированию общества страны пребывания о судьбе армянского народа, о сути конфликта и о расстановке политических сил в регионе. Видные представители армянского народа выступают в поддержку идеи присоединения НКАО к АССР, причем делают это открыто – посредством выступлений и интервью различным средствам массовой информации. В мае 1991 года усилиями ANCA Сенат США принимает резолюцию номер 128, где говорится о разрушениях армянских сел НКАО со стороны азербайджанских и советских вооруженных сил. Резолюция призвала также к прекращению блокады и различных военных операций против Армянской ССР и НКАО.

Начало Карабахского движения, по сути, послужило толчком к объединению усилий армянских лоббистских формирований, так как политические партии на время оставили в стороне свои разногласия и конфликты, пытаясь сообща найти возможности осуществления поставленных перед ними целей. Еще одним важным фактом является то, что само наличие проблемы иного характера вынудило лоббистские структуры диверсифицировать поле своей деятельности, ведь невозможно же целый век бороться только за признание и осуждение Геноцида. Вполне логично, что ведущие лоббистские организации модифицировали список своих целей, учитывая первостепенность решений

---

¹¹⁵ The U.S. government has consistently taken steps in support of Nagorno Karabakh URL: <https://anca.org/nagorno-karabakh-overview-2/>.

проблем армянского народа. Нужно было, во-первых, добиться расположения американских властей и общества в деле урегулирования карабахской проблемы, сделать все возможное для налаживания и развития связей США как с Республикой Армения, так и с Арцахом, добиться финансовой помощи, как для РА, так и НКР.

Самым важным этапом лоббистской деятельности армянских структур явилось принятие знаменитой “Поправки 907”. В конце 1991 года, когда “парад независимости” бывших советских республик был в самом разгаре, лоббистские формирования армянской, украинской, российской общин объединили свои усилия для выработки специального законопроекта, которые предусматривал бы финансовую помощь со стороны США только тем странам, где действует демократическая система. Необходимо отметить тот факт, что в списке таких стран не числился Азербайджан. Как результат, в 1992 году принимается “Акт в поддержку свободы” (*Freedom Support Act*). Во время слушаний в Сенате относительно вопроса принятия этого акта сенаторы Роберт Доул и Джон Керри предлагают внести “Поправку 907”, которая запретила бы финансовую и гуманитарную помощь Азербайджану до тех пор, пока тот продолжает блокаду Армении. Поправка принимается не только в Палате представителей, но и в Сенате, после чего ее подписывает президент Джордж Буш.

В 1993 году, в разгар военного конфликта в Нагорном Карабахе, Турция закрывает государственную границу с Республикой Армения. Ко всему прочему, это означало, что своими действиями Турция усложняет поставку гуманитарной помощи на территорию РА. Представители армянских лоббистских структур провели ряд встреч как с администрацией Билла Клинтона, так и с самим президентом, во время которых представили идею о том, что страна, получающая финансовую поддержку со стороны США, не имеет права блокировать поставки американской гуманитарной помощи третьим странам через свою территорию. Как следствие, принимается “Акт о гуманитарном коридоре” и прекращается финансовая помощь Турции. Аналогичный смысл имела “Резолюция 942” – явное послание Анкаре, что она не имеет права блокировать поставки американской гуманитарной помощи ни по суше, ни по воздуху. В 1996 году, после утверждения резолюции в Сенате и в Палате представителей, Билл Клинтон ставит под ней свою президентскую подпись. В 1994 и 1995 годы в Сенате США были предприняты попытки по отмене действия Поправки 907, которые, однако, не увенчались успехом. Не помогло даже “Соглашение века”, после подписания которого азербайджанское руководство пыталось использовать экономический фактор в деле лоббирования интересов своего государства в западных странах.

На фоне вражеских неудач, конечно же, ярче блещут победы армянских лоббистских структур. В частности, благодаря усилиям ААА в ноябре 1997 года в Вашингтоне открывается Постоянное представительство Нагорно-Карабахской Республики в США. В том же году происходит еще одно знаковое событие: представитель “Армянского кокуса” Джордж Раданович добивается того, что Арцах включается в список стран, которым полагается американская финансовая поддержка.

К сожалению, с началом 21-го века меняется внешняя политика Соединенных Штатов, что не могло не оказать влияния на отношение к государствам Южного Кавказа. После утверждения в Сенате США “Закона о стратегии шелкового пути”, президент страны получил право приостановить действие “Поправки 907”, если этого будут требовать интересы американского государства. После террористического акта 9/11, Азербайджан начинает рассматриваться как ключевой игрок в деле борьбы с терроризмом в кавказском регионе и в Средней Азии. Как следствие, Буш-младший отзывает Поправку 907. Азербайджан также начинает получать финансовую помощь от США, однако до сих

пор сумма денежной дотации Азербайджану примерно в 2 раза меньше аналогичной поддержки Республике Армения¹¹⁶.

В конце 2006 года в жизни армянской общины США происходит еще одно знаковое событие: создается новая лоббистская структура, которая получает название “США – Армения: комитет по общественным вопросам” (*U.S.-Armenia Public Affairs Committee – USAPAC*). В списке декларируемых целей организации числились ослабление роли Азербайджана в США, обусловленные экономическими факторами, мирное урегулирование Карабахского конфликта, расширение экономических связей США и РА, а также деятельность, направленная против территориального и экономического обособления Армении¹¹⁷.

Об огромной роли и мощи армянских лоббистских структур свидетельствует также факт влияния на утверждение тех или иных лиц в качестве послов США в Азербайджане. Самая громкая история была связана с Метью Брайзой, который по распоряжению Барака Обамы от 26 мая 2010 года был назначен Чрезвычайным и Полномочным послом США в Азербайджане¹¹⁸. Дело в том, что Брайза был известен своей отрицательной позицией по отношению к признанию Геноцида, отличался проазербайджанскими заявлениями и был женат на уроженке Турции. После целенаправленного давления со стороны Конгресса Обама сначала назначил своего кандидата в качестве исполняющего обязанности посла, а уже в сентябре 2011 года окончательно отозвал его из Баку.

В июне 2012 года происходит эскалация армяно-азербайджанского конфликта, во время которого азербайджанские военные совершают диверсию на территорию Республики Армения. Американские сенаторы и конгрессмены сразу же реагируют на эту ситуацию, отправляя письма и выступая с призывами к Хиллари Клинтон, которая в тот момент находилась с официальным визитом в государствах Южного Кавказа, заблокировать любые поставки американского оружия Азербайджану. Логика заключалась в следующем: США поставляют оружие стране, которая ведет агрессивные действия против соседа. В качестве ответа государственный департамент принял решение об исключении Азербайджана из списка стран, которым будет поставляться американское оружие.

Можно констатировать, что армянские лоббистские структуры США делают все возможное, чтобы американское государство предоставляло финансовую и гуманитарную помощь как РА, так и Арцаху; своевременно реагируют на эскалацию и агрессивные действия азербайджанской стороны; осуществляют информационную кампанию касательно ситуации не только на границе, но и во всем закавказском регионе.

Несмотря на первостепенную важность разрешения карабахского конфликта и признания независимости Арцаха, армянские лоббистские структуры не могли забыть о главной своей цели – признании и осуждении Геноцида армян. Ведь именно из-за трагических событий на территории Османской империи появилась армянская диаспора и, как следствие, армянские лоббистские формирования. Зарождению нового этапа борьбы за признание и осуждение Геноцида способствовал ряд факторов: во-первых, изменения геополитической ситуации в мире, т.е. распад СССР. В новых условиях Турция постепенно теряла свою значимость и вес в регионе, присущие ей в эру Холодной войны. Плюс ко всему, была провозглашена независимая Республика Армения, которая получила возможность бороться за признание и осуждение чудовищного преступления против человечества уже на межгосударственном уровне – в качестве самостоятельного субъекта

---

¹¹⁶ **Nichol J.**, *Armenia, Azerbaijan, and Georgia: Political Developments and Implications for U.S. Interests*, Congressional Research Service, Washington, 2014, p. 62.

¹¹⁷ ԱՄՆ-ում ստեղծվել է նոր լոբբիստական խումբ», Ազատության ռադիոկայան, 13 դեկտեմբերի, 2006 URL: <https://www.azatutyun.am/a/1585633.html>:

¹¹⁸ Послом США в Азербайджане назначен Мэтью Брайза URL: <http://www.1news.az/news/poslom-ssha-v-azerbaydzhane-naznachten-met-yu-brayza>.

международного права. В данном контексте стоит отметить об одной очень важной особенности: армянские лоббистские формирования не находились в зависимости от правительства РА, т.к. не получали от него никакой финансовой помощи (то же самое нельзя сказать о турецких и азербайджанских структурах). Можно сделать вывод, что за реализацию целей и решение проблем армянского народа боролись два, а то и больше независимых политических организаций.

Старт нового витка борьбы за признание и осуждение Геноцида был дан 23 марта 1995 года, когда члены Палаты представителей Дэвид Бониор и Питер Блут внесли в Комитет по иностранным делам Резолюцию № 47, суть которой заключалась в том, что Конгресс присоединялся к армянской общине в деле сохранения памяти жертв Геноцида армян, а США должны были всячески поощрять действия Турции, направленные на признание и осуждение геноцидальных действий в Османской империи 1915-1923 годов¹¹⁹. К сожалению, указанный документ не был принят на рассмотрение Палаты представителей, а аналогичную резолюцию номер 55, внесенную в Палату представителей Радановичем два года спустя, ждала та же печальная участь. В мае 1996 года, по инициативе Комитета по иностранным делам, в Конгрессе США организуются слушания по Геноциду армян. Уже тогда становится ясна позиция американского руководства: принятие подобных резолюций может отрицательно сказаться как на армяно-турецких, так и на американо-турецких отношениях.

Важным этапом в деле изучения Армянского геноцида и информирования об этих событиях обществ западных стран стал 1997 год, когда в Вашингтоне открылся Армянский национальный институт. Он специализируется на организации форумов и конференций на тему Геноцида, взаимодействует с Музеем Холокоста в США, а также работает над созданием энциклопедических и академических работ по указанной тематике.

Усилиями армянских лоббистских структур 28 апреля 1999 года 60 конгрессменов внесли в Палату представителей резолюцию номер 155, которая призвала президента предоставить Комитету по иностранным делам, Музею Холокоста в США и Музею Геноцида армян в Ереване все документы касательно трагических событий в Османской империи и решений турецких судебных инстанций, которые имелись в распоряжении США.

Следующим шагом в рамках данной кампании было внесение Радановичем и Бониором резолюции 398 в Комиссию по иностранным делам. Документ призывал президента США обеспечить соответствующими материалами о Геноциде всех представителей внешнеполитического ведомства, а также квалифицировать трагические события в Османской империи как “геноцид”¹²⁰. Как в случае Резолюции 398, так и в случае аналогичной Резолюции 596 (отличалась лишь отсутствием требования квалифицировать события как геноцид), американское руководство сделало все возможное, чтобы документы не были внесены на голосование. Оно все также ссылалось на возможные ухудшения отношений Армении и Турции, а также Турции и США.

Несмотря на все неудачи, связанные с блокировками обсуждений резолюций, изменения геополитической обстановки в мире после 9/11, а также разочарования по поводу отказа всех президентов США называть вещи своими именами, армянские лоббистские структуры не прекратили свою борьбу за достижение успеха в деле решения важнейших проблем всего армянского народа.

Война в Ираке стала основной причиной того, что с 2003 года наметился спад двухсторонних отношений между Турцией и США. Это стало отличным поводом для

¹¹⁹ H. Con. Res. 47, *Honoring the memory of the victims of the Armenian Genocide*. URL: <https://www.congress.gov/104/bills/hconres47/BILLS-104hconres47ih.pdf>.

¹²⁰ ՀՀ ԳԱԱ ՅՑԹԻ գիտական ֆոնդեր, բաժին 25, թղթապանակ 53, փաստաթուղթ 1:

проармянских организаций возобновить борьбу за признание и осуждение Геноцида. 10-го апреля того же года члены Палаты представителей Раданович, Шиф, Фалоне, Норнберг представили Резолюцию номер 193, которая утверждала приверженность пунктам “Конвенции о предупреждении преступления геноцида и наказании за него” от 9 декабря 1948 года¹²¹. Лишь под давлением Белого дома в последний момент резолюция была снята с голосования. Аналогичная судьба постигла резолюции номер 316 и 320.

Ярким свидетельством мощи и правильной организации политики армянских лоббистских структур стала ситуация вокруг резолюции 106. Внесенный в Комитет по международным делам, данный документ призывал президента США учитывать права человека, этнические чистки и факт геноцида армян во время выработки внешней политики страны. Примечательной особенностью данной резолюции было то, что подробно указывались временные рамки осуществления преступных деяний; отмечались более точные цифры погибших и переселенцев; делалось упоминание касательно того, что армяне жили на своей земле более 2500 лет, а преступное правительство уничтожило следы присутствия этого народа на своей исторической прародине.

Помимо действий турецких лоббистских структур и политической верхушки страны к блокированию резолюции подключились такие известные лица, как Кондолиза Райс, Роберт Гейтс, Генри Киссинджер, Мадлен Олбрайт и т.д. Резолюция так и не дошла до Сената, но панические заявления президента Турции частично окупил усилия армян и друзей нации. Благодаря активной деятельности ANCA и AAA 4 марта 2010 года Комитет по международным делам Палаты представителей принял Резолюцию 252, которая в точности повторяла текст Резолюции 106. А уже в 2011 году новоизбранный глава Армянского кокуса Эд Ройс представил резолюцию 306. Документ призывал Турцию остановить религиозную дискриминацию по отношению к христианам, а также вернуть конфискованное имущество армянских, греческих и ассирийских церквей¹²². Резолюция была принята в Палате представителей, а утешительной частью ее реализации стало возвращение в апреле 2012 года во владение Армянской апостольской церкви храма Св.Киракоса в Диярбакыре – в присутствии конгрессменов, которые инициировали принятие Резолюции 306.

В преддверии 100-летия Геноцида армян конгрессмены Шиф, Паллоне, Валадао, Энгель внесли в Палату представителей Резолюцию 154, призывающую президента США сделать конкретные шаги, направленные на установление армяно-турецких отношений, основанных на документе, который осуждал бы совершенное преступление против армянского народа¹²³. Отличительной особенностью резолюции являлось то, что от президента США требовалось лишь учитывать факт геноцида в деле выработки политики по отношению к Турции. В мае 2015 года в главной армянской церкви Вашингтона было отмечено 100-летие Армянского геноцида. Стоит отметить, что на мероприятиях

---

¹²¹ Res. 193-Reaffirming support of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide and anticipating the 15 th anniversary of the enactment of the Genocide Convention Implementation Act of 1987, URL: <https://www.congress.gov/bill/108th-congress/house-resolution/193/text>.

¹²² H. Res. 106, Calling on the President to ensure that the foreign policy of the United States reflects appropriate understanding and sensitivity concerning issues related to human rights, ethnic cleansing and genocide documented in the United States record relating to the Armenian Genocide and for other purposes, URL: <https://www.congress.gov/bill/110th-congress/house-resolution/106/text>.

¹²³ H. Res. 154, Calling on the President to work toward equitable, constructive, stable, and durable Armenian-Turkish relations based upon the Republic of Turkey’s full acknowledgment of the facts and ongoing consequences of the Armenian Genocide, and a fair, just, and comprehensive international resolution of this crime against humanity. URL: <https://www.congress.gov/bill/114th-congress/house-resolution/154/text>.

присутствовали президент Армении, патриархи обеих армянских церквей, вице-президент США Джо Байден, постоянный представитель США в ООН Саманта Пауэр и т.д.

Весь современный этап борьбы за признание и осуждение Геноцида армян можно представить в следующей последовательной цепочке, которую, естественно, нельзя назвать абсолютной, но подобную логику можно проследить во время изучения процесса принятия или же блокирования большинства резолюций:

1. Армянские лоббистские формирования и лояльные к армянской нации политики вырабатывают и вносят соответствующие резолюции.
2. Протурецкие организации и политическая верхушка страны выступают с предупреждениями и угрозами о негативных для США последствиях в случае принятия тех или иных документов.
3. Американское руководство ставит превыше всего военные и экономические интересы собственного государства.
4. В итоге – вековой статус-кво в деле признания и осуждения геноцида армянского народа.

ԱՄՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼՈՐՔԻՍՏԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐԻ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՄԱՐՏՈՒՆ ԱԶԱՏՅԱՆ

*Հայ-ռուսական համալսարանի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Հայկական լոբբիստական կառույցներն անցել են ստեղծման ու կայացման երկար ճանապարհ, որի ընթացքում սահմանվել են գործունեության հիմնական ուղղությունները: Սույն հոդվածում ներկայացված ու վերլուծված է ԱՄՆ հայկական լոբբիի ակտիվությունը, նշված են նրա ուժեղ ու թույլ կողմերը, ինչպես նաև մատնանշված են այն լոկալ ու գլոբալ գործոնները, որոնք դրական կամ բացասական ազդեցություն են ունենում բանաձևերի ու օրինագծերի ընդունման գործընթացում:

Սույն հետազոտության նպատակն է բացահայտել ԱՄՆ հայկական լոբբիստական կառույցների աշխատանքի առանձնահատկությունները պատմական կոնկրետ փուլերում, դրանց նպատակներն ու խնդիրները, հակահարվածներն այլ եթևիկ տարրերին պատկանող շահերի խմբերին, ինչպես նաև բնակության երկրի առաջատար Էլիտայի գործողություններին ու հակազդեցություններին:

Աշխատանքի վերջում ներկայացված են այս կամ այն օրինագծի առաջխաղացման անհաջողության հիմնական գործոններն ու պատճառները՝ հաշվի առնելով ամերիկյան պետության, ինչպես նաև օվկիանոսի այն կողմում նրա դաշնակիցների ներքին ու գլոբալ շահերը:

Բանալի բառեր՝ լոբբի, ԱՄՆ հայկական համայնք, հայոց ցեղասպանություն, Արցախ, դաշնակիցներ, 907 բանաձև:

THE PROCESS OF FORMATION AND THE MAIN ACTIVITIES OF ARMENIAN LOBBYING STRUCTURES OF THE USA

MARTUN AZATYAN

*PhD student of Russian-Armenian University,
Yerevan, Republic of Armenia*

Armenian lobbying framework has gone a long way of establishment and development, during which the main directions of its activity were defined. In this article the efforts of the Armenian lobby in the United States are represented and analyzed, the strengths and weaknesses as well as local and global factors, affecting a positive or negative result of the promotion of individual resolutions and bills are pointed out.

The purpose of this study is to identify the peculiarities of the work of the Armenian lobbying structures of the United States in specific historical stages, their goals and objectives, reaction to certain actions or counteractions of similar groups of interests and pressure of other ethnic elements, as well as the leading elite of the country of residence.

At the end of the work the main factors and reasons for the failure of the progress of certain bills, taking into account the internal and global interests of the American state, as well as its allies on the other side of the ocean are presented.

Keywords: lobby, Armenian Diaspora in the USA, The Armenian Genocide, Artsakh, Dashnaks, Section 907.

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՆՋԱՏՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԷՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԲՆՈՒՅԹԸ*

ՀՏԴ 323.173

ՌԱՖԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՀՀ ՊԿԱ քաղաքական կառավարման և
 հանրային քաղաքականության ամբիոնի ասպիրանտ,
 ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ravetisyan94@gmail.com

Հոդվածում ուսումնասիրված են անջատողականության հայեցակարգային ըմբռնումները: Ժամանակակից աշխարհում կենտրոնամետ ու կենտրոնախույս արդիականացման միտումները հանգեցնում են ինտեգրացման ու տեղայնացման գործընթացների ակտիվացմանը: 21-րդ դարից սկսած քաղաքական անջատողականության, ինքնավարության, ինքնիշխանության ու սեցեսիայի գաղափարները վերաարժևորվեցին:

Աշխատության նպատակն անջատման էության ըմբռնումն է, որի համար անհրաժեշտ է լուծել որոշակի հետազոտական խնդիրներ, որոնցից են՝ բնութագրել տեսական ու մեթոդական մոտեցումներն անջատողական դրսևորումների ուսումնասիրման համար, հստակեցնել «սեպարատիզմ» և «սեցեսիոնիզմ» հասկացությունների բնույթը:

Ուսումնասիրության օբյեկտը անջատումն է, որը դիտարկվում է որպես քաղաքական գործընթացների բաղկացուցիչ մաս: Իսկ ուսումնասիրության առարկան հանդիսանում է անջատման բովանդակությունն ու դինամիկան, որոնք դիտարկվում են քաղաքական գործընթացներում:

Հետազոտության մեթոդաբանական հիմքը կապմում են վերլուծության, համադրման, համակարգային մոտեցման մեթոդները: Հետազոտության շրջանակներում կիրառվել են տրամաբանական, պատմական, իրավական, մեկնաբանության և այլ մեթոդներ:

Ուսումնասիրելով քաղաքական անջատողականության էությունն ու բովանդակությունը, կարելի է եզրակացնել, որ ժամանակակից միջազգային հարաբերություններում անջատման միջոցով քաղաքական անկախության հասնելը բավականին տարածված է և «սեպարատիզմ» և «սեցեսիոնիզմ» հասկացությունների նորովի մեկնաբանության անհրաժեշտություն է առաջանում:

Հոդվածում դիտարկված են քաղաքական անջատողականության էության ու բնույթի արդի մոտեցումները: Այդ համատեքստում առաջարկված է անջատողականությունն ուսումնասիրել որպես քաղաքական արդիականացման բաղադրիչ:

Բանալի բառեր՝ Սեպարատիզմ, սեցեսիոնիզմ, պետություն, բաժանում, ավտոնոմիզմ, ինքնիշխանություն, անկախություն, կենտրոնական իշխանություն:

Արդի գլոբալացման պայմաններում քաղաքական գործընթացների մեծ մասը կապված է անջատողականության (лат. *separatus*-անջատ) խնդիրների հետ: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ձևավորված Յալթա-Պոտսդամյան համակարգի քայքայումը և ԽՍՀՄ փլուզմանը հաջորդած Չեխոսլովակիայի և

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.04.2019թ., գրախոսվել՝ 31.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Հարավսլավիայի կազմալուծման հիմքում որոշակի դեր են խաղացել նաև անջատողական ծգտումները: Ցանկացած անջատողականություն ունի սեփական պատմությունը, փաստարկները, հիմնավորումները, նպատակները, իրագործման մեթոդները:

«Անջատողականություն» եզրույթը, ժամանակաշրջանով պայմանավորված, տարբեր մեկնաբանություններ է ունեցել: Օքսֆորդի բառարանում սահմանվում է որպես «որոշակի մարդկանց խմբի բաժանում ավելի մեծ խմբից՝ պայմանավորված նրանց էթնիկական, կրոնական, գենդերային առանձնահատկությամբ»¹²⁴: Իսկ ըստ Քեմբրիջի բառարանի՝ անջատողականությունը նշանակում է ընդհանուրից անջատվելու ծգտում (սովորաբար որևէ հանրությունից կամ խմբից): Թեև հաճախ կարող է վերածվել նաև քաղաքական անջատման՝ սեցեսիայի¹²⁵:

Անջատողականությունը մի կողմից՝ հիմնված է ինքնորոշման սկզբունքին, մյուս կողմից էլ՝ խախտում է պետության տարածքային ամբողջականության պահպանման սկզբունքը: Ինչպես փորձը ցույց է տալիս, դա կարող է հանգեցնել միջպետական ու միջազգային հակամարտությունների: Անջատողականության պատճառները շատ հաճախ կապված են մարդու իրավունքների, ժողովուրդների, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական խմբերի իրավունքների խախտման հետ: Այդ առումով անջատողականությունը կարող է դրական նշանակություն ունենալ, ինչպես եղավ գաղութատիրության դեմ պայքարում, որի արդյունքում առաջացան նոր, ինքնիշխան պետություններ: Անջատողական շարժումներն այսօր կարող են բազմաթիվ խնդիրներ ստեղծել ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրների համար:

«Սեցեսիա» եզրույթը նույնպես ունի տարբեր մեկնաբանություններ: Ըստ Օքսֆորդի բառարանի՝ այն համարվում է պետության կազմից պաշտոնապես դուրս գալու գործողություն¹²⁶: Իսկ Քեմբրիջի բառարանում այն ներկայացվում է որպես որևէ պետությունից, կազմակերպությունից, տարածքից դուրս գալու և անկախության հասնելու գործընթաց¹²⁷: Այն ներառում է նաև գոյություն ունեցող պետությունից տարածքային անջատում և բնակչության առանձնացում՝ այդ պետության տարածքում նոր պետություն ստեղծելու նպատակով¹²⁸:

«Սեցեսիա» եզրույթը շատ հաճախ կարող է բացասական ընկալում ունենալ, քանի որ այն համարվում է տարածքային ամբողջականության խախտում: Բացասական ընկալումներից խուսափելու համար «անջատողական խմբավորումներ»-ը հաճախ փոխարինում են «անկախություն» եզրույթով¹²⁹: Անկախությունը ենթադրում է նոր պետության ստեղծում, որը պետք է իրագործվի իրավական ճանապարհով, սակայն աշխարհում շատ քիչ երկրներ կան, որոնք թույլ կտան իրավական ճանապարհով իրենց տարածքները մասնատել և նոր պետություններ ստեղծել, հակառակ դեպքում աշխարհը կլիներ ավելի մասնատված, քան այսօր է: Իսկ եթե քննարկենք սեցեսիայի և անկախության ներքին էությունը, ապա կարելի է փաստել, որ դրանց բուն էությունը գրեթե չի տարբերվում, քանի որ երկուսի պարագայում էլ նրանց հիմնական նպատակը տարածքային անջատումն ու նոր պետության ստեղծումն է:

¹²⁴ Oxford Living Dictionaries, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/separatist> [հասանելի էր՝ 10.12.2018].

¹²⁵ Cambridge Dictionaries Online, <http://dictionary.cambridge.org/ru/separatism> [հասանելի էր՝ 10.12.2018].

¹²⁶ Oxford Living Dictionaries, <https://en.oxforddictionaries.com/definition/secession> [հասանելի էր՝ 15.12.2018].

¹²⁷ Cambridge Dictionaries Online, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/secession> [հասանելի էր՝ 15.12.2018].

¹²⁸ Pavkovic, A., Radon, P., Secession, Ashgate Research Companion, GB, 2011, p. 1.

¹²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Ինչպես շատ այլ սոցիալական ու քաղաքական երևույթներ, քաղաքական անջատումը կամ սեցեսիան, որպես հասկացություն, կարիք ունի համակողմանի պարզաբանման: Այդ համատեքստում հատկապես կարևորվում է սեցեսիայի իրավական բացատրությունը, որն, ըստ Ջ.Կրավֆորդի մոտեցման, սահմանափակվում է տարածքային անջատումով, որը հակասում է կենտրոնական իշխանության շահերին¹³⁰: Համատեղ համաձայնեցված տարածքների դուրսբերումը կամ առանձնացումը, համաձայն տվյալ սահմանման, չի համարվում սեցեսիա:

Իրավագիտության տեսանկյունից «սեցեսիա» եզրույթն առավել շատ ներկայացվում է իրավական ակտերի, միջպետական համաձայնագրերի շրջանակներում, և քննարկվում է դրա իրավաչափության աստիճանը, այսինքն՝ ինչքանով է օրինական պետության կազմից դուրս գալը որոշակի պայմաններում: Իսկ եթե դիտարկենք քաղաքական գիտության տեսանկյունից, ապա կարելի է նշել, որ տվյալ ոլորտում առավել շատ քննարկվում են անջատման պատճառները, հետագա քաղաքական զարգացումները և նախադեպային լինելու հանգամանքները կոնկրետ տարածաշրջանային քաղաքական գործընթացներում:

Քաղաքական անջատողականության էությունն ավելի պարզ հասկանալու համար պետք է դիտարկենք ոչ թե տվյալ տարածքի նկատմամբ իշխանության կամ ռեժիմի փոփոխության հարցերը, այլ պետք է քննարկենք միջազգայնորեն ճանաչված պետությունների կազմում տարածքների մասնատման խնդիրները: Այսինքն՝ սեցեսիան ներառում է միջազգայնորեն ճանաչված պետության կազմից դրա որոշակի միավորի առանձնացումը, որը ենթադրում է դուրս գալ կենտրոնական իշխանության կառավարման շրջանակներից, ընդ որում՝ և՛ տարածքային, և՛ բնակչության առումով՝ ստեղծելով նոր սուվերեն պետություն:

Ա.Պավլովիչը, ընդհանրացնելով «սեցեսիա» եզրույթի էությանը, նշում է, որ այն համարվում է քաղաքական անջատման փորձ, որը կարող է հանգեցնել այլ պետությունների ստեղծմանը տվյալ պետության՝ միջազգայնորեն ճանաչված սահմաններում՝ առանց նախկին իշխանության համաձայնության, որն էլ կարող է ուղեկցվել ուժի սպառնալիքի կիրառմամբ¹³¹:

Ինչպես նշեցինք, իրավագիտության մեջ քաղաքական անջատման վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան: Որոշները կարծում են, որ ժամանակի ընթացքում հնարավոր է միջազգային իրավունքի նորմերի միջոցով կարգավորել գոյություն ունեցող պետությունների կազմից դուրս գալու և նոր պետություն ստեղծելու իրավաքաղաքական խնդիրները, իսկ մյուս մասը թերահավատ է, քանի որ համոզված են, որ միջազգային իրավունքի նորմերը երբեք չեն կարող դառնալ պարտադրող գործիք:

Այնուամենայնիվ, կարելի է փաստել, որ սեպարատիզմն ավելի շատ քաղաքական գնահատական պարունակող եզրույթ է, իսկ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից սեցեսիան ենթադրում է անջատվող սուբյեկտի իրավական գործողությունների ամբողջություն: Սեպարատիզմին քաղաքական գնահատական տալը՝ լինի դրական, թե բացասական, անմիջականորեն կապված է տվյալ երկրի շահերի հետ: Դա կարելի է փաստել ԵՄ օրինակով, որ ընդունում է Կոսովոյի անկախությունը, սակայն անտեսում է Արցախի ինքնորոշումը: Սա ապացուցում է այն հանգամանքը, որ յուրաքանչյուր պետություն կամ միջազգային կազմակերպություն անջատումը դիտում է միայն իր շահերի տեսանկյունից, այլ ոչ թե հարգելով որևէ շրջանում ապրող ժողովրդի ազատ ինքնորոշման իրավունքը:

Անջատողականությամբ զբաղվող շատ հեղինակներ, համեմատելով «բաժանում» ու «անջատում» հասկացությունները, հանգել են եզրակացության, որ

¹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 5:

թեն դրանք ունեն անվանական նմանություն, սակայն իմաստային առումով տարբեր են, քանի որ բաժանումը ենթադրում է երկու լեզվի միջև, իսկ անջատման պարագայում անջատվող կողմը չի համարվում լեզվի միջև, իսկ անջատման պարագայում անջատվող կողմը չի համարվում լեզվի միջև: Չնայած որոշակի տարբերություններին՝ հաճախ օգտագործվում է նաև «բաժանում» հասկացությունը, որն իրավական տեսանկյունից համարվում է օրինական և կարող է ամրագրվել նաև պայմանագրով: Պատմության մեջ հաճախ կարելի է հանդիպել այդպիսի դեպքերի, որոնցից կարելի է նշել Չեխոսլովակիայի բաժանումը, երբ բաժանման սկզբունքով ստեղծվեցին երկու առանձին պետություններ՝ Չեխիան ու Սլովակիան:

«Սեցեսիոնիզմ» և «սեպարատիզմ» հասկացությունները հաճախ կարող են փոխարինել միմյանց, քանի որ նրանց բառարանային թարգմանությունները գրեթե նույնն են: Անջատողականությամբ զբաղվող մի շարք հետազոտողներ սեպարատիզմը բնորոշում են որպես ավելի լայն հասկացություն, քան սեցեսիան, որը ներառում է քաղաքական օտարում կենտրոնական կառավարությունից և այդ տարածքի նկատմամբ իշխանության վերահսկողության կրճատում:

Ս.Սոկոլովսկին կարծում է, որ ի տարբերություն անջատողականության՝ սեցեսիան ավելի նեղ ու կոնկրետ հասկացություն է, ինչը ենթադրում է պետության կազմից պաշտոնապես առանձնացում, կապերի խզում կենտրոնական իշխանության հետ և ինքնիշխանության ձեռքբերում¹³²: Այնուամենայնիվ, այդ երկու հասկացությունները ենթադրում են կապերի խզում, ինչը տեղի է ունենում անջատվող կողմի և կենտրոնական իշխանության միջև, և հաճախ այդ հակասությունները վերածվում են լուրջ հակամարտության:

Անջատումն ու անջատողական շարժումները կարող են փոխակերպել միմյանց քաղաքական զարգացման տարբեր փուլերում, մասնավորապես նրանց ղեկավարները կարող են փոխել նպատակները, գիտակցաբար կամ անգիտակցաբար շահարկել այդ հասկացության նշանակությունը¹³³: Կարելի է փաստել, որ գրեթե բոլոր անջատողական շարժումներում ղեկավարները կարող են առաջնորդվել նաև անձնական փառասիրությամբ և կարող են կատարել այնպիսի որոշումներ, որոնք կարող են բխել նաև իրենց անձնական շահերից: Մասնավորապես՝ քննարկելով եվրոպական անջատողական շարժումները՝ կարելի է արձանագրել, որ հիմնականում դրանց կազմակերպման գլխավոր դերակատարները որոշ կուսակցություններ են, որոնց նպատակը, բացի անջատվելուց և առանձին պետություն ստեղծելուց, այն է որ ցանկանում են ավելի մեծ իշխանություն ձեռք բերել և ավելի մեծ ռեսուրսների տիրապետել: Այդ պարագայում կարելի է համաձայնվել այն մտքի հետ, որ որոշ կուսակցությունների ղեկավարներ հաճախ շահարկում են «անջատողականություն» հասկացությունը, որը վաղ թե ուշ կարող է ըմբռնելի դառնալ հասարակության համար:

Ա. Բյուկենենայի կարծիքով՝ որոշ դեպքերում անջատումը կարծես բարոյապես արդարացված է, քանի որ այն չի խախտում լիբերալիզմի հիմնական արժեքները, որոնք են՝ ազատությունը և մարդու իրավունքների գերակայությունը¹³⁴: Սակայն, եթե առաջնորդվենք միայն լիբերալիզմի հիմնական արժեքներով, ապա աշխարհում կլինեին ավելի շատ սուվերեն երկրներ, քան այսօր: Աշխարհում աստիճանաբար մեծանում է այն տարածքների թիվը, որոնք ցանկանում են դառնալ անկախ ու

¹³² **Соколовский С. В.**, Права меньшинств: антропологические, социологические и международно-правовые аспекты, Московский общественный научный фонд, 1997, http://society.polbu.ru/sokolovsky_prava/ch18_i.html [հասանելի էր՝ 08.12.2018].

¹³³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³⁴ **Бьюкенена А.**, “Сецессия. Право на отделение, права человека и территориальная целостность государства”, Музей и общественный центр имени Андрея Сахарова, Москва, 2001, <http://old.sakharov-center.ru/publications/sec/002.html> [հասանելի էր՝ 02.12.2018].

ինքնուրույն, սակայն նրանք հաճախ հաշվի չեն առնում այն խնդիրները, որոնք կարող են ծագել կենտրոնական իշխանությունից առանձնանալուց հետո:

«Սեպարատիզմ» եզրույթը հաճախ նույնականացվում է «ավտոնոմիզմ» եզրույթի հետ, ինչը կարող է հիմնավորված լինել այն փաստով, որ ինքնավարությունը հաճախ հանգեցնում է անջատման և կա հստակ տարանջատում այդ երկու հասկացությունների միջև: Դրանք հաճախ կարող են օգտագործվել միմյանց փոխարեն, սակայն ավտոնոմիզմի համար մղվող շարժումներն ավելի չափավոր են և, ի տարբերություն անջատողական շարժումների, պատրաստ են որոշակի փոխզիջումների¹³⁵:

Բ.Ռոհները պետությունը կառուցվածքային համախմբման առումով նմանեցնում է արեգակնային համակարգի հետ, այսինքն՝ եթե արեգակնային համակարգում թուլանա արեգակի ձգողականությունը, ապա որոշ մոլորակներ կհեռանան արեգակից, որին կհաջորդի նաև այլ մոլորակների հեռացումը, և դա կշարունակվի ընդհուպ մինչև արեգակնային համակարգի վերջնական վերացումը: Հնարավոր է նաև հակառակ երևույթը, երբ արեգակի ձգողականության մեծացմանը զուգահեռ այլ մոլորակներ, որոնք նախկինում չեն պատկանել արեգակնային համակարգին, ձգտեն միանալ դրան¹³⁶:

Այս նկարագրությունը հնարավորություն է ստեղծում ավելի պատկերավոր հասկանալու համար անջատողականությունը, որտեղ արեգակը համարվում է կենտրոնական կառավարությունը, իսկ մոլորակները՝ պետության տարբեր տարածաշրջանային բաղադրիչները, որոնք միասին կազմում են պետություն: Հաշվի առնելով այն փաստը, որ աշխարհի պետությունների մեծ մասում բնակվում են մեկից ավելի ազգերի ներկայացուցիչներ, որոնք սովորաբար կենտրոնացած են լինում որոշակի շրջաններում, ապա կենտրոնական կառավարության թուլացումից հետո հավանականությունը մեծանում է, որ պետության տարածքային բաղադրիչները կձգտեն ստանալ ինքնավարություն կամ ծայրահեղ դեպքում կփորձեն դառնալ անկախ պետություն:

Ըստ որոշ տվյալների՝ 1990-ական թվականներից ի վեր աշխարհում ստեղծվել է 34 նոր պետություն¹³⁷: Այդ պետություններից շատերն անկախություն ձեռք բերեցին հորիզոնական միության և Հարավսլավիայի փլուզումից հետո: Անջատողական շարժումների արդյունքում հետագայում աշխարհում ստեղծվեցին մի շարք նորանկախ պետություններ, որոնցից են՝ Հարավային Սուդանը, Կոսովոն, Էրիտրեան, Արևելյան Թիմորը, Չեռնոգորիան և այլն:

Եթե քննարկենք անջատողականության տեսահայեցակարգային հիմքերը Ղարաբաղյան հակամարտության համատեքստում, ապա կարելի է փաստել, որ Արցախի ինքնորոշումը չի կարող համարվել անջատման արդյունք, քանի որ այն երբևէ չի եղել անկախ Ադրբեջանի կազմում: Երբ Ադրբեջանը հռչակում էր իր անկախությունը, տվյալ ժամանակ Արցախն իրավական առումով չէր գտնվում Ադրբեջանի հանրապետության կազմում, ավելին՝ 1991թ.-ին Ադրբեջանը իրեն հայտարարեց 1918-1920թթ. Ադրբեջանի դեմոկրատական հանրապետության իրավահաջորդ, որի կազմում Արցախը չկար:

Արցախի ինքնորոշումը եղել է ԽՍՀՄ գործող սահմանադրության համապատասխան, ուստի այն չի կարելի համարվել անջատողական շարժում, քանի որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ինչպես մնացած այլ հանրապետությունները, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ը հավասար իրավունքներ են ունեցել ինքնորոշվելու:

¹³⁵ Roehner B., Rahilly L., *Separatism and disintegration*, University of Paris 6 (Pierre and Marie Curie), 2016, p.7.

¹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 8:

¹³⁷ Dayton R., *Separatism, Globalization, and the European Union*, Miami-Florida European Union Center of Excellence, Vol. 15 No. 2015, p.3.

Այժմ աշխարհի տարբեր հատվածներում ծավալվում են անջատողական շարժումներ, որոնց նպատակների վերջնակետը նույնպես անկախ պետական միավորի ստեղծումն է: Այդ համատեքստում կարելի է առանձնացնել քրդական անջատողականությունը Մերձավոր Արևելքում, Տիբեթի անջատողականությունը Չինաստանում, Զվերեկի անջատողականությունը Կանադայում և այլն:

Հաճախ անջատողական շարժումները զուգորդվում են ահաբեկչական գործողությունների հետ: Դրա վառ ապացույցներից են ռուս-չեչենական պատերազմի ժամանակ տեղի ունեցած ահաբեկչական գործողությունները: Կարելի է նաև առանձնացնել «Իսլամական պետություն» խմբավորման ահաբեկչական գործողությունները, որոնք նույնպես անմիջականորեն կապված են անջատողականության հետ: Կրոնական ծայրահեղականությունը որպես զաղափարախոսության հիմք ընդունելով՝ Նրանք փորձում են ստեղծել համաշխարհային խալիֆայություն:

Ահաբեկչական ակտ կարելի է համարել նաև արցախյան շարժման ժամանակ Բաքվի, Սումգայիթի, Կիրովաբադի և Ադրբեյջանի այլ հայաշատ քաղաքներում տեղի ունեցած դեպքերը: Այդ ժամանակ Բաքվի կողմից իրականացվում էին հայության նկատմամբ զանգվածային կոտորածներ, որոնց արդյունքում ունեցանք բազմաթիվ զոհեր, իսկ հայության մնացյալ հատվածը բռնի տեղահանության ենթարկվեց:

Ներկայումս աշխարհում կան անջատողականության մոտ 50 թեժ կենտրոններ, որոնք ներգրավվում են ավելի քան 200 միլիոն մարդու, դրանցից մոտ 20-ը գտնվում է Եվրոպայում: Տարբեր հաշվարկներով Եվրոպայում ներկայումս գործունեություն են ծավալում մոտ 200 անջատողական կուսակցություններ, շարժումներ, կազմակերպություններ¹³⁸: Նրանցից շատերի գործունեությունը համարվում է հակաօրինական, բայց կան նաև օրինական կազմակերպություններ: Նույնիսկ զարգացվածության աստիճանով աշխարհի առաջատար երկրներից Ֆինլանդիայում նույնպես կան նման կուսակցություններ, ինչպիսիք են՝ «Ալանդի ապագան» և «Սամիի խորհրդարանը»:

Եվրոպայում անջատողական կազմակերպությունների մեծ մասն իրենց գործունեությունը ծավալում են Իսլանդիայում, Իտալիայում և Ֆրանսիայում: Նրանց թվում են նաև այնպիսի հայտնի կազմակերպություններ, ինչպիսիք են՝ բասկյան «Բատասունա» և «Նիցյան ապստամբություն» կուսակցությունները: Ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, արտաքին կամ ներքին որոշակի ազդեցության պայմաններում անջատողական կազմակերպությունների Եվրոպցիան կարող է փոխվել և չափազանց վտանգավոր դառնալ պետությունների համար: Այդ դեպքում առաջ է գալիս նաև «գունավոր հեղափոխությունների» կանխման խնդիրը, որոնց հետևանքները հաճախ կապված են անջատողականության հետ:

Այսպիսով՝ ընդհանրացնելով «սեպարատիզմ» և «սեցեսիոնիզմ» հասկացությունների ուսումնասիրումը, կարելի է փաստել, որ թեև դրանք ունեն հասկացությամբ որոշակի նմանություններ, սակայն բուն էությունը տարբեր է, մասնավորապես՝ «սեպարատիզմ» հասկացությունը ենթադրում է ընդհանուրից առանձնանալու ձգտում, իսկ «սեցեսիոնիզմ» հասկացությունն ունի ավելի կոնկրետ բնորոշում՝ համարվում է քաղաքական անջատում և պետության կազմից առանձնացում:

Կարելի է փաստել, որ քաղաքական անջատողականությունը հիմնված է միջազգային իրավունքի՝ ազգերի ինքնորոշման սկզբունքի վրա, սակայն մյուս կողմից այն համարվում է միջազգային իրավունքի մեկ այլ Նորմի՝ պետության տարածքային ամբողջականության խախտում: Վերջինս անընդմեջ շեշտվում է պաշտոնական

¹³⁸ Носов М.Г., Сепаратизм в политической Жизни современной Европы, Институт Европы Российской академии наук, Москва, 2015, с. 9.

Բաբվի կողմից Արցախի հիմնահարցի առնչությամբ, սակայն փաստ է, որ Արցախը երբեք անկախ Ադրբեջանի կազմում չի եղել, հետևաբար չի կարող առկա լինել այդ պնդումը:

Կարելի է եզրակացնել նաև, որ յուրաքանչյուր պետություն կամ միջազգային կազմակերպություն, հաշվի առնելով սեփական շահերը, կարող է յուրովի մեկնաբանել քաղաքական անջատողականությունն ու ինքնորոշումը:

Թե հետագայում ինչպես կարող է զարգանալ անջատողականությունը, դժվար է ասել, բայց եթե հաշվի առնենք միգրացիայի, կրոնական առճակատման ու սոցիալական անհավասարության աճը, ապա կարելի է պնդել, որ անջատողական ձգտումները գնալով կմեծանան:

THE ESSENCE AND NATURE OF POLITICAL SEPARATISM

RAFIK AVETISYAN

*PhD Student of the Political Governance and Public Policy
At the Public Administration Academy of the RA,
Yerevan, Republic of Armenia*

The conceptualist perceptions of separatism are examined in the article. In the modern world, the centrifugal modernization trends lead to the activation of integration and localization processes. From the 21st century, the ideas of political separatism, sovereignty and secession have been re-evaluated.

The purpose of the work is to grasp the essence of secession, for which it is necessary to solve certain research problems, such as to describe the theoretical and methodological approaches for studying separatist manifestations, to clarify the nature of the concepts of "separatism" and "secessionism."

The object of the study is the separation that is viewed as part of the political process. And the subject of the study is the content and dynamics of separation, which are observed in political processes.

The methodological basis of the research is the methods of analysis, comparison, and system approach. The study included logical, historical, legal, interpretative and other methods. Studying the essence and content of political separatism, one can conclude that the achievement of political independence by secession in modern international relations is quite common, and there is a need for the interpretation of the terms of "separatism" and "secessionism."

The article considers current trends in the nature and nature of political separatism. In that context, it is proposed to study separatism as a component of political modernization.

Keywords: *Separatism, secession, state, division, autonomy, sovereignty, independence, central government.*

СУЩНОСТЬ И ХАРАКТЕР ПОЛИТИЧЕСКОГО СЕПАРАТИЗМА

РАФИК АВЕТИСЯН

*аспирант кафедры политического управления и публичной
политики Академии государственного управления РА,
г.Ереван, Республика Армения*

В статье рассматриваются концептуалистические представления о сепаратизме. В современном мире тенденции централизованной и центробежной модернизации приводят к активизации процессов интеграции и локализации. С 21-го века идеи политического сепаратизма, суверенитета и отделения были переоценены.

Цель работы – понимание сути отделения, для чего необходимо решить некоторые исследовательские задачи, такие как: охарактеризовать теоретические и методические подходы для изучения сепаратистских проявлений; уточнить характер понятий "сепаратизм" и "сецессионизм". Объектом исследования является отделение, которое рассматривается как составная часть политических процессов. А предметом исследования является содержание и динамика отделения, которые рассматриваются в политических процессах.

Методологическую основу исследования составляют методы анализа, сопоставления и системного подхода.

Изучая суть и содержание политического сепаратизма, можно сделать вывод о том, что в современных международных отношениях достаточно распространено достижение политической независимости посредством отделения, и поэтому возникает необходимость в новом толковании понятий "сепаратизма" и "сецессионизма".

В статье рассматриваются современные подходы к сущности и характеру политического сепаратизма. В данном контексте предлагается изучить сепаратизм как компонент политической модернизации.

Ключевые слова: *сепаратизм, сецессия, государство, разделение, автономия, суверенитет, независимость, центральное правительство.*

ՓՈՔՐ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԵԾ ԵՐԱԶԱՆՔԸ. ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՀԱՅՈՑ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ԳՈՅԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՐԱՍՈՒՄ*

ՀՏԴ 323.17:94 (479.25)

ԽԱԶԻԿ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ԵՊՀ քաղաքական գիտության պատմության և տեսության ամբիոնի դոցենտ,
քաղաքական գիտությունների դոկտոր, ԱԵԳՄՄ պատվավոր անդամ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
khqalstyan@yahoo.com

Հայ ժողովրդի նորագույն պատմության ամենալուսավոր, հայի հավաքական անպարտելի կերպարի հիշատակության արժանի էջերից է Արցախյան շարժումը, որը, վերաճելով ազգային ազատագրական պայքարի, վերստին ապացուցեց այս արևի տակ հայ ժողովրդի՝ իր հայրենիքում ապատ ու անկախ ապրելու անխախտ իրավունքը: 88-ի ազգային-ազատագրական վարթոնքը, խորհրդային ու ադրբեջանական իշխանությունների դեմ մղվող անհավասար գոյակռիվը, ազգային համերաշխությունն ու համախմբվածությունը հանգեցրեցին Արցախի ազատագրմանն ու հայրենիքի այդ հատվածում անկախ պետականության հռչակմանը: Այս առումով անժխտելի է շարժման նշանակությունը հայկական երկու հանրապետությունների հռչակման ու կայացման գործում: Միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ Արցախյան շարժման ներուժն ու նրա ազդեցությունը հայոց ինքնության գոյաբանության համատեքստում ոչ բավարար չափով է ուսումնասիրված: Իրականում Արցախյան շարժման ընդերքում շատ ավելի խորքային ծալքեր կան, որոնք շոշափում են հայության ինչպես անցյալ-ներկայի, այնպես էլ ապագային միտված արժեքային, գաղափարա-քաղաքական ու հոգևոր-մշակութային հիմքերը:

Հոդվածում Արցախյան շարժումը դիտարկվում է պասիոնարության տեսության լույսի ներքո, ինչպես նաև առաջ է քաշվում արարիկմի գաղափարախոսությունը՝ որպես արդի հասարակական-քաղաքական փոխակերպումների համատեքստում հայոց ինքնության գոյաբանության նոր բանաձև:

Բանալի բառեր՝ Արցախյան շարժում, հայկական ինքնություն, պասիոնարության տեսություն, խորհրդային և հետխորհրդային քրոնոտոպ, էթնոգենեզ, Արցախյան հակամարտություն, էստրակտիվ ու ինկյուլիվ ինստիտուտներ, գոյապահպանության գաղափարախոսություն, արարիկ:

Մեծ պատմահայրը՝ Մովսես Խորենացին, դեռևս 5-րդ դարում, ձեռնամուխ լինելով հայ ժողովրդի պատմության ու ծագումնաբանության հիմնահարցերի լուսաբանմանը, նշում է, որ հայ ժողովուրդը թեպետ փոքր է քանակով և շատ անգամ օտար թագավորությունների կողմից նվաճված, բայց և այնպես հայկական աշխարհում էլ քաջության շատ գործեր կան գործված՝ գրելու և հիշատակելու արժանի¹³⁹: Խորենացին, հայ ժողովրդի ծագումնաբանությունը հասցնելով մինչև աստվածաշնչյան Նոյի ժամանակներ, հին ազգերի «պանթեոնում» հայ ժողովրդի համար պատվավոր տեղ ապահովեց: Դարերի խորքից նա Հայկի սերունդներին արարչական սկիզբ ունեցող ազգի լույսով ողողեց ու թաքնված պատգամ հղեց. «...թեպետ մենք փոքր ածու

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.05.2019թ., գրախոսվել՝ 17.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

¹³⁹ Խորենացի Մ. Պատմություն հայոց. Ե., 1997թ. «Հայաստան», էջ 70:

ենք և շատ սահմանափակ թվով և շատ անգամ օտար թագավորության տակ նվաճված, բայց և այնպես մեր աշխարհում էլ քաջության շատ գործեր կան գործված, գրելու և հիշատակելու արժանի...»:

Այդ առումով սխալված չենք լինի, եթե պնդենք, որ հայ ժողովրդի նորագույն պատմության ամենալուսավոր, քաջության ու անձնուրացության, հայի հավաքական անպարտելի կերպարի հիշատակության արժանի էջերից է Արցախյան շարժումը, որը, վերաճելով ազգային ազատագրական պայքարի, վերստին ապացուցեց այս արևի տակ հայ ժողովրդի՝ իր հայրենիքում ազատ ու անկախ ապրելու անխախտ իրավունքը: 88-ի ազգային-ազատագրական զարթոնքը, խորհրդային ու ադրբեջանական իշխանությունների դեմ մղվող անհավասար գոյակռիվը, ազգային համերաշխությունն ու համախմբվածությունը հանգեցրին Արցախի ազատագրմանն ու հայրենիքի այդ հատվածում անկախ պետականության հռչակմանը: Այդ առումով անժխտելի է շարժման նշանակությունը հայկական երկու հանրապետությունների հռչակման ու կայացման գործում: Միաժամանակ պետք է ընդգծել, որ Արցախյան շարժման ներուժն ու նրա ազդեցությունը հայոց ինքնության գոյաբանության համատեքստում ոչ բավարար չափով է ուսումնասիրված: Իրականում Արցախյան շարժման ընդերքում շատ ավելի խորքային ծալքեր կան, որոնք շոշափում են հայության ինչպես անցյալին ու ներկային, այնպես էլ ապագային միտված արժեքային, գաղափարա-քաղաքական ու հոգևոր մշակութային հիմքերը:

Արցախյան շարժման էներգետիկան խորհրդային ու հետխորհրդային քրոնոտոպում

Գաղտնիք չէ, որ մարդկային օրգանիզմն օժտված է որոշակի կենսական էներգիայով, որն ակտիվ փոխազդեցության մեջ է գտվում շրջակա միջավայրի հետ, որ մեզնից յուրաքանչյուրին պարուրում է որոշակի էներգետիկ դաշտով, այլ կերպ ասած՝ աուրայով: Եթե անհատական մակարդակում մարդը որոշակի էներգիայի կրող ու ճառագող է, ապա հարց կարող է առաջանալ՝ մարդկային ավելի մեծ խմբերի, օրինակ՝ ազգերի կամ էթնիկական հանրույթների մակարդակում կարո՞ղ ենք արդյոք խոսել էներգիայի դրսևորման համապատասխան ձևերի մասին: Կենսոլորտի տեսության ներկայացուցիչների¹⁴⁰ համար պատասխանը միանշանակ է՝ այո՛, քանի որ մարդկային հանրույթները, այդ թվում՝ էթնիկական խմբերը կենսոլորտի անբաժան մաս են կազմում և ենթարկվում են կենսաքիմիական էներգետիկ փոխակերպումների: Ըստ Լ.Գումիլյովի՝ հենց նման բնույթի կենսաքիմիական էներգետիկ փոխակերպումների արդյունք են էթնոսները, որոնց՝ կենսոլորտի կենսաքիմիական էներգիայի կլանման ունակությունն էլ կանխորոշում է էթնոգենեզի գործընթացը¹⁴¹: Այլ կերպ ասած՝ պասիոնարության որոշակի քանակն ու դրսևորման մակարդակն ուղղակիորեն ազդում են էթնոսների ծագման, զարգացման, ինչու չէ՞ նաև անհետացման գործընթացների վրա: Գումիլյովի պասիոնարությունը մի կարևոր հատկանիշ էլ ունի՝ վարակիչ է: Բավական է հայտնվել պասիոնար անհատների կողքին, մարդիկ սկսում են իրենց պահել պասիոնար վարքաբանությամբ: Արդյո՞ք Արցախյան շարժումը նման չէր Գումիլյովյան պասիոնար բռնկումներին, երբ հարյուր հազարավոր մարդիկ, մեկ մարդու պես բռնեցք դարձած, խորհրդային լճացման ու գորշապատ միապաղաղության օդը ճեղքելով, միասնական վանկարկում էին ազգային ինքնանույնականացման ու արժանապատվության բառերը՝ ՄԻԱՏՈՒՄ: Պասիոնարության ինչպիսի՛ բռնկում, ազգային ստեղծարար էներգիայի ինչպիսի՛

¹⁴⁰ Вернадский В. Об условиях появления жизни на Земле. // Владимир Вернадский. Избранные труды./ Сост. Г. Аксенов. М., 1993.

¹⁴¹ Гумильев Л. Этногенез и биосфера Земли. М., Айрис-Пресс. 2016.

հորդառատ պարպում: Արցախյան շարժման առաջին ամիսներին հենց այդպիսի մթնոլորտ էր տիրում ողջ Հայաստանում ու Արցախում: Բազմահազարանոց ցույցեր, խաղաղ երթեր, բուռն քննարկումներ, ազգային ինքնագիտակցության վերելք ու հայ լինելու բերկրանք: Խորհրդային Միության գաղափարախոսական հավատամքին խորթ թվացող մի անբացատրելի երևույթ էր դա: Միլիոնավոր մարդկանց միավորում էր ոչ թե դասակարգային, կուսակցական կամ սոցիալական պատկանելությունը, այլ էթնիկական եւ-ը, հազարամյակների խորքից եկող, սերնդեսերունդ փոխանցվող, գենետիկորեն անջնջելի պատմական հիշողությունը: Օտարի համար անհասկանալի զգացում էր դա: Բնականաբար, բազմահազարանոց հանրահավաքների մասին օպերատիվ տեղեկատվությունը համապատասխան խողովակներով հասնում էր կենտրոն՝ Մոսկվա, որտեղ նստած չինովնիկների առաջին արձագանքը զարմանքն էր: Ըստ նրանց՝ անհավատալի էր, որ կովկասյան փոքրիկ հանրապետությունում տաքայրյունությամբ ու շուտ բռնկվող բնավորությամբ աչքի ընկնող ժողովրդի մեջ ոչ մի բախում, ոչ մի հրմշտոց չարձանագրվեց: Նույնիսկ գողերն էին դադարել գողություն անել: Այդպիսի էներգետիկա ուներ շարժումը:

Գորբաչովյան վերակառուցման քաղաքականությունը, ժողովրդավարացման ու հրապարակայնության՝ առերևույթ հռչակած կարգախոսները միևնույն ժամանակ հնարավորություն էին ընձեռում վերհանելու Լեռնային Ղարաբաղի՝ մայր հայրենիքին վերամիավորվելու՝ տասնամյակներ շարունակ ծխացող հարցը: Այսպես, հիմնվելով խորհրդային ղեկավարության հռչակված ժողովրդավարացման, հրապարակայնության ու վերակառուցման գաղափարախոսական սկզբունքների վրա՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի 1988թ.-ի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանում, ընդառաջ գնալով ԼՂԻՄ աշխատավորների ցանկությանը, որոշում ընդունվեց խնդրել Ադր ԽՍՀ և ՀԽՍՀ Գերագույն Խորհուրդներին՝ քննության առնելու ԼՂԻՄ-ի Ադր ԽՍՀ-ի կազմից դուրս բերելու և ՀԽՍՀ-ին միանալու վերաբերյալ հարցը՝ միաժամանակ միջնորդելով ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդին՝ հարցի դրական լուծման համար¹⁴²: Այդ որոշումը մեծ ռեզոնանս առաջացրեց ինչպես ադրբեջանական, այնպես էլ խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների շրջանում, որոնք միանշանակ բացասական արձագանք տվեցին այդ խնդրանքին: ԼՂԻՄ աշխատավորների խնդրանքին ադրբեջանական իշխանությունները ընդամենը մի քանի օր հետո պատասխանեցին սուլճայիթյան ողբերգությամբ՝ մինչ այդ ԽՍՀՄ-ում նմանը չունեցող ազգային պատկանելիության հողի վրա բնակչության մասսայական սպանության դեպքերով: 1988թ.-ի փետրվարի 27-29-ը ադրբեջանական Սուլճայիթ քաղաքում երեք օր շարունակ ամբողջ դաժանորեն սպանում, թալանում, բռնաբարում էր քաղաքի հայ ազգաբնակչությանը: Խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների թողտվությունն ու անգործությունը աստիճանաբար ավելի էին սրում իրավիճակը և ոգևորում ադրբեջանական իշխանություններին: 1988թ.-ի մարտի 24-ին ԽՍՀՄ Կենտկոմի և ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի՝ 1988-1995թթ. Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման միջոցառումների վերաբերյալ որոշումը, որով նախատեսված միջոցառումները հետագայում հիմնականում ուղղվեցին մարզի ադրբեջանական բնակավայրերի արհեստական խոշորացմանը և միակողմանի, ադրբեջանամետ քաղաքականության իրականացմանը: Ըստ էության, Լեռնային Ղարաբաղի հայության բարձրագույն քաղաքական հիմնահարցի իրական լուծման փոխարեն հիմնախնդիրը խճճվեց մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման միջոցառումների անհեռանկար փայթեթով: Աստիճանաբար պարզ էր դառնում, որ

¹⁴² Арутюнян В. События в Нагорном Карабахе. Ер., 1990. с. 38.

հիմնահարցի լուծման սահմանադրական-իրավական եղանակները սպառնում են, որ պետք են հիմնահարցի լուծման ավելի արմատական տարբերակներ: Ու նորից պասիոնար անհատների ժամանակաշրջան, որոնք, իրենց կյանքը վտանգելով, արյան ու մաքառման գնով ազատագրեցին հայրենիքի մի հատվածը՝ պաշտպանելով հայի՝ սեփական հողում խաղաղ գոյության իրավունքը:

Ինչպես նշում է Լ.Գումիլյովը, եթե ռեզիստենցիայի յուրաքանչյուր գործընթաց սկիզբ է առնում փոքրաքանակ պասիոնարների հերոսական, երբեմն նույնիսկ ինքնազոհաբերական գործողություններից, որոնց հետագայում միանում են ավելի մեծ թվով մարդիկ: Իհարկե, այս կամ այն մարդը կարող է տարբեր շարժառիթներ ունենալ, բայց մտնելով իր աչքի առջև ձևավորված համակարգի մեջ՝ դառնում է պասիոնար ինդուլցիայի կրող¹⁴³: Այդ իսկ պատճառով էլ հերոսականության այիքը վարակում է մեծամասնությանը, հանուն հայրենիքի կյանքը զոհաբերելը դառնում է հասարակական նորմ ու ընդօրինակման առարկա: Ինչպիսի՞ն կլիներ պատերազմի ընթացքը, եթե չլիներ Վազգեն Սարգսյանի կոչն ու 500 մահապարտների գնդի հավաքագրումը: Դժվար է ասել, սակայն փաստ է, որ այն, իրավամբ, բեկեց պատերազմի ընթացքը: Արցախյան կարգավորման համատեքստում մեր ուղեղներում ու կոնկրետ գործողություններում մենք միշտ պետք է նկատի ունենանք «ազգ-մահապարտ» հայեցակարգը: Աստված մի արասցե, սակայն անհրաժեշտության դեպքում մեր հակառակորդները կարող են բախվել բազմամիլիոնանոց մահապարտների բանակի հետ, ինչն արդեն անպարտելի ուժ է:

Ի՞նչ եղավ հետո: Արդեն պետք է ցավալի բաների մասին խոսենք: Ազգին ոգեշնչող ստեղծարար Էներգետիկան մի կողմից՝ բախվեց խորհրդային ու ադրբեջանական ղեկավարության բիրտ ուժին, մյուս կողմից՝ վերածվեց ավերման մոլուցքի ու ինքնառնչացման տենդի: Բիրտ ուժին փառքով դիմակայեցինք, հազարավոր հայորդիների պասիոնար Էներգիան պարպվեց մարտի դաշտում՝ վերածվելով հայրենիքի ազատագրման բաղձալի նպատակի, սակայն ներքին մարտահրավերները լիարժեք հաղթահարել չհաջողվեց: Հայաստանի անկախության հռչակումից շատ չանցած՝ շարժումը պառակտվեց: Երբեմնի հավատարիմ զինակիցները հայտնվեցին բարիկադների տարբեր կողմերում, իսկ ՀՀ քաղաքական կյանքում Արցախյան հիմնահարցը բազմիցս դարձավ ներքաղաքական շահարկումների ու լուրջ տարաձայնությունների առարկա: Արդյունքում՝ հանուն իշխանության մղվող ներտեսակային կոշտ պայքար, տասնյակ քաղաքական սպանություններ, սոցիալական ապատիա, զանգվածային անոմիայի երևույթներ ու անկախ հայրենիքից հեռանալու, օտար ափերում բախտ որոնելու անդամայի ու չդադարող հոսք: Ինչո՞ւ այդպես ստացվեց, արդյո՞ք սրանք են մեր բնական վիճակն ու հայկական ինքնության Էկզիստենցիալ բնութագրիչները՝ ցիրուցան լինել աշխարհով մեկ, տրոհել ազգի կենարար ներուժն ու առաջնորդվել այսրոպեական շահերով՝ «որտեղ հաց, այնտեղ կաց» կարգախոսով: Դժվար թե Արարիչը դրա համար ստեղծած լինե՞ր մեզ: Սակայն սրանք հարցեր են, որոնք շուտափույթ պատասխանների են սպասում:

Փոքր ազգին հարկավոր է մեծ երազանք. արարիկմի հայեցակարգային ուրվագծերը

Նորից վերադառնանք մեծ պատմահորը՝ Մովսես Խորենացուն: Հայոց ինքնության փնտրտուքներում Խորենացին երկու կարևոր ուղերձ է մեզ փոխանցում: Առաջին՝ մենք արարչական սկիզբ ունեցող ազգ ենք, երկրորդ՝ փոքր լինելով հանդերձ մենք մեծ գործերով ենք աչքի ընկնում: Այլ հարց է, որ հայ ժողովրդի զարգացման ընթացքում ազգային ինքնության այդ երկու կարևոր կողերը կարող էին որոշակիորեն

¹⁴³ Гумилев Л., նշվ. աշխ.:

ձևափոխվել: Օրինակ՝ արարչական սկզբի փոխարեն հազարամյակներ շարունակ սեփական տեսակի պահպանման կամ, ինչպես բնորոշում է Յ.Մանուչարյանը, հայության գոյապահպանության գաղափարախոսությունն է եղել առաջնայինը¹⁴⁴:

Պատմականորեն գտնվելով աշխարհակալ պետությունների շահերի բախման կիզակետում, դարերի ընթացքում բազմիցս վերականգնելով ու կորցնելով անկախ պետականությունը՝ հայ ժողովուրդն օբյեկտիվորեն ստիպված է եղել գոյատևել անորոշությունների մեծ շրջապտույտում, անընդմեջ կռիվ տալ սեփական տեսակի պահպանման հավերժական գոյամարտում, հաղթահարել բարոյահոգեբանական, սոցիալ-քաղաքական տարաբնույթ ինստիտուցիոնալ ճգնաժամերն ու անորոշությունները: Հետևաբար, մի կողմից՝ կարծես հայի տեսակը հանգիստ է վերաբերվում նմանատիպ անորոշություններին, հազարամյակների ընթացքում նույնիսկ մշակել է որոշակի իմունիտետ անորոշություններով լի իրավիճակների նկատմամբ, որը Գ.Պողոսյանի բնութագրմամբ՝ դրսևորվում է «հայկական կենսունակության» տեսքով¹⁴⁵, մյուս կողմից՝ նույն գոյատևման բնագործ ստիպել է դարերով անսասան պահել հայության ինքնության ձևավորման գործում մեծ ավանդ ունեցող այնպիսի կառույցներ, ինչպիսիք են՝ ընտանիքը, համայնքը, եկեղեցին: Պատմականորեն հիմնական արտաքին, ագրեսիվ էքսպանսիաներից պաշտպանվելու նպատակով հայկական մենթալիտետում արմատավորված է նաև անհատապաշտությունը, որը մեծապես օգնել է սեփական տեսակը պահպանելուն, սակայն, ինչպես շատ դիպուկ նկատում է Ա.Ենգոյանը, այն չի կարելի համարվել ազատական անհատապաշտության հիմք¹⁴⁶: Ինչու՞, որովհետև, ինչպես հեղինակն է բնորոշում, մեր դեպքում գործ ունենք հասարակության առաջնային բջիջ համարվող ընտանիքի ու նրա հետ կապված ցեղի «կոլեկտիվ անհատապաշտության» երևույթի հետ: Հայի անհատապաշտության դրսևորումները նախևառաջ ուղղված են եղել թեկուզև փոքր, բայց կոլեկտիվի՝ ընտանիքի ու ցեղի կենսունակության ապահովմանը¹⁴⁷:

Սակայն եթե պետականության բացակայության պայմաններում ընտանիքի՝ որպես բարձրագույն արժեքի ու դրանից ածանցված ազգակցական-արյունակցական կապերի շուրջ «կոլեկտիվ անհատապաշտության» մոդելի ձևավորումն անժխտելիորեն ունեցել է ազգապահպան մեծ առաքելություն, ապա անկախ պետականության գործառնության պարագայում ընտանեկան շահերի գերակայությունն ու դրանց պրիզմայի ներքո քաղաքականության իրագործումն իրական ու պոտենցիալ լուրջ վտանգներ է պարունակում: Նման արժեքային ու աշխարհայացքային կոդմնորոշման դեպքում պետության վարած քաղաքականությունն էլ կամա թե ակամա հայտնվում է «ընտանեկան-կլանային» շահերի ազդեցության տիրույթում, երբ հանրային, քաղաքական ու պետական շահերը ստորադասվում են նեղ անձնային-ընտանեկան շահերին, երբ պետական իշխանության ձևավորման, կադրային նշանակումներում ու քաղաքական սերնդափոխության գործում եթե ոչ դե յուրե, ապա դե ֆակտո բախվում ենք ժառանգականության ֆենոմենին, հայրերից որդիներին իշխանության փոխանցման տարաբնույթ դրսևորումներին: Ժողովրդավարության համախմբման տեսանկյունից սրանք լուրջ մարտահրավերներ են, որոնք պետք է հաղթահարվեն հայ հասարակությունում, եթե իրապես ձգտում ենք ունենալ հզոր պետականություն, զարգացող տնտեսություն ու բարեկեցիկ ընտանիք: Հետևաբար, զալիս ենք այն հարցադրմանը, թե ինչպիսի՞ պետություն ենք ցանկանում ունենալ, և ո՞րն է լինելու արդիականության պայմաններում հայության գոյաբանության նոր բանաձևը:

¹⁴⁴ Մանուչարյան Յ. Հայության գոյապահպանության գաղափարախոսությունը, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1994:

¹⁴⁵ Погосян Г. Армянское общество в трансформации. Ер., 2003, с. 368.

¹⁴⁶ Енгоян А. Նշվ. աշխ., էջ 174:

¹⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Մեր հայրենակից Տարոն Աճեմոյլուն և Ջեյմս Ռոբինսոնն իրենց հայտնի աշխատություններից մեկում¹⁴⁸ առաջ են քաշում թեզ, ըստ որի՝ պետությունների հարստության կամ աղքատության, այլ կերպ ասած՝ արդյունավետության կամ անարդյունավետության հիմնական պատճառները տվյալ հասարակական-քաղաքական համակարգում գործառնող արդյունահանող (էքստրակտիվ) և ներառող (ինկլյուզիվ) ինստիտուտներն են: Առաջինների դեպքում քաղաքական ընտրախավերը կառավարում են երկիրը՝ նեղ անձնական շահերից ելնելով, հասարակության առկա ռեսուրսները բաշխում են իշխանության մեջ գտնվող սակավաթիվ թվով մարդկաց միջև: Այդ հայեցակարգին մոտ է նաև մեկ այլ ամերիկյան գիտնական Մանսուր Օլսենի՝ Նստակյաց բանդիտի տեսությունը, ըստ որի՝ պետությունը կարող է գործառնել այնպես, որ երկարաժամկետ կտրվածքով ապահովի կոնկրետ տարածքի վերահսկումն ու բնակչությունից կայուն եկամուտների ստացումը (թալանը) հարկերի ու հավաքագրման այլ եղանակների տեսքով¹⁴⁹: Ծանոթ նկարագրություն է, չէ՞:

Երկրորդ դեպքում պետության արդյունավետ գործառնության կարևոր գրավական է համարվում ներառող ինստիտուտների գործունեությունը, որը թույլ է տալիս հնարավորինս շատ մարդկանց մասնակցելու նյութական բարիքների ստեղծման և դրանց արդյունքների արդարացի բաշխման գործընթացներին ինչպես տնտեսական, այնպես էլ քաղաքական ինստիտուտների միջոցով: Ի դեպ, 2018թ.-ի ներհայաստանյան փոռթկումը և թավշյա իշխանափոխությունը լիովին կարող են տեղավորվել ազգի ներքին ինքնապաշտպանական պասիոնար ալիքների բռնկման տեսահայեցակարգային մոդելի առարկայական դրսևորման հետ: Քաղաքական ու տնտեսական մենաշնորհներից ձերբազատման, քաղաքական ու տնտեսական հեղափոխության սկզբունքների հռչակման, սոցիալական արդարության վերականգման գաղափարները ՀՀ հարյուր հազարավոր քաղաքացիների փողոց հանեցին, որի արդյունքում էլ Հայաստանում տեղի ունեցավ ոչ բռնի իշխանափոխություն: Հետևաբար, ժամանակակից հայ հասարակության քաղաքական գիտակցության մեջ ու մշակութային ենթաշերտում պետք է տեղի ունենան հիմնարար տեղաշարժեր դեպի սոցիալական, հանրային կողմնորոշում ունեցող շահերի ձևավորման ու սպասարկման ուղղությամբ: Նման տեղաշարժերն իրենց հերթին թույլ կտան զերծ պահել պետության վարած քաղաքականությունը նմանատիպ ոչ ցանկալի միջամտություններից, թուլացնել հայ հասարակությունում առկա սոցիալ-տնտեսական խիստ բևեռացվածությունը, բացել քաղաքական համակարգը, քաղաքական ընտրանու հավաքագրման փակ – սելեկտիվ մոդելից անցում կատարել բաց-անթերսերտական մոդելին, մարդ-կուսակցությունների կամ քիզնես խմբավորումների փոխարեն ունենալ դասական՝ գաղափարական ու սոցիալ-քաղաքական շահերի սպասարկմանը միտված կուսակցություններ, վայրի կապիտալիզմին բնորոշ տնտեսական հարաբերություններից շուտափույթ անցում կատարել դեպի սոցիալական կողմնորոշում ունեցող շուկայական հարաբերությունների մոդելին՝ սերունդների համերաշխությունն ու սոցիալական գործընկերությունը հռչակելով որպես պետության սոցիալական քաղաքականության առաջնահերթություններ: Իսկ այդ ամենին հասնելու ամենակարճ, արդյունավետ ու քաղաքակիրթ ճանապարհը հայաստանյան հասարակական-քաղաքական կյանքում, արդիականության պայմաններում հայության հավաքական ինքնության ձևավորման Նոր բանաձևի՝ ԱՐԱՐԻՉՄԻ Նորամուծումն է:

Արարիզմը մեր Նախնիներից ժառանգած Արմենիա+Արցախ գոյաբանական կողի մարմնավորումն է, հայի ստեղծագործ ու արարչական բնույթի Նորովի

¹⁴⁸ Аджемоглу Д., Робинсон Дж. Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. М., АСТ, 2016.

¹⁴⁹ Олсон М. Диктатура, демократия и развитие // Экономическая политика. 2010. № 1., с. 170.

վերհանումն է, որովհետև հայ ժողովրդի նորոշյա պատմության շավիղներում մենք ազատ ու անկախ Արցախից ավելի լուսավոր կետ չունենք, ժամանակակից հայի համար ոգեշնչման, ինքնանվիրաբերման ու ինքնազոհաբերման ուրիշ աղբյուր չունենք: Մեզ հարկավոր է հայի կենսարար, արարչագործական էներգիայի մի նոր պոռթկում, պասիոնարության մի նոր բռնկում: Միայն այդպես կարող ենք մեր արժանի տեղը զբաղեցնել 21-րդ դարի առաջավոր ազգերի շարքում՝ կենսոլորտում տեղի ունեցող էթնոգենեզիսի ու ազգայնականության էներգետիկ փոփոխկերների այդ մեծ հորձանուտում:

THE GREAT DREAM OF SMALL NATION: THE ARTSAKH MOVEMENT IN THE CONTEXT OF ARMENIANS IDENTIFICATION ONTOLOGY

KHACHIK GALSTYAN

Yerevan State University, Associate Professor at the Chair of History and Theory of Political Science, Doctor of Sciences (Political Science), honorary member of UYSSA, Yerevan, Republic of Armenia

One of the brightest pages of modern history of Armenian nation is the Artsakh movement, which once again proved our right to live free and independent in our homeland. The 88th National Liberation Movement, the unequal battle for self-preservation against the Soviet and Azeri authorities, national solidarity and unity led to the liberation of Artsakh and the proclamation of an independent state in that part of the motherland. In this sense, the importance of the Artsakh movement in the proclamation and establishment of the two Armenian states is undeniable. But on the other hand it should be emphasized that the potential and influence of the Artsakh movement have not been studied sufficiently in the context of the ontology of Armenians identity. The Artsakh Movement has much deeper stratum that touches on both the past and the future of the Armenian people, as well as the ideological, political and spiritual bases.

In the article, the author considers the Artsakh movement in the light of the theory of passionary and proposes the ideology of ararism as a new formula for the ontology of the identity of the Armenian people in the context of contemporary socio-political transformations.

Keywords: Artsakh Movement, Armenian Identity, Passionary Theory, Soviet and Post-Soviet Chronotype, Ethnogenesis, Artsakh Conflict, Extractive and Inclusive Institutions, ideology of self - preservation, Ararism.

БОЛЬШАЯ МЕЧТА МАЛОЙ НАЦИИ: АРЦАХСКОЕ ДВИЖЕНИЕ В КОНТЕКСТЕ ОНТОЛОГИИ ИДЕНТИЧНОСТИ АРМЯНСКОГО НАРОДА

ХАЧИК ГАЛСТЯН

*доцент кафедры теории и истории политической науки ЕГУ,
доктор политических наук, почётный член ОМУСА,
г.Ереван, Республика Армения*

Одной из самых ярких страниц современной истории армянского народа является Арцахское движение, которое в очередной раз доказало право армян жить свободной и независимой жизнью на своей родине. Национально-освободительное движение 88-ых годов XX столетия, неравная борьба против советской и азербайджанской властей, национальная солидарность и единство привели к освобождению Арцаха и провозглашению независимого государства на этой части родины. Важность Арцахского движения в провозглашении и создании двух армянских государств неоспорима. Но, с другой стороны, следует подчеркнуть, что потенциал и влияние Арцахского движения недостаточно изучены в контексте онтологии идентичности армянства. Арцахское движение имеет гораздо более глубокие слои, затрагивающие идеологические, политические и духовные основы армянского народа.

В статье автор рассматривает Арцахское движение в свете теории пассионарности и предлагает идеологию "араризма" как новую формулу онтологии идентичности армянского народа в контексте современных социально-политических трансформаций.

Ключевые слова: *Арцахское движение, армянская идентичность, пассионарная теория, советский и постсоветский хронотип, этногенез, арцахский конфликт, экстрактивные и инклюзивные институты, идеология самосохранения, "араризм".*

ԵՄ ԱՇԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ՖՐԱՆՍ-ԱՖՐԻԿԱՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎՐԱ*

ՀՏԴ 32 (44+6)

ԺԱՆՆԱ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի միջազգային
հարաբերությունների և դիվանագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
թ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
jane.harutyunyan@gmail.com

Հոդվածի հիմնական նպատակն է պարզաբանել ԵՄ ազդեցությամբ Ֆրանսիայի արտաքին քաղականության փոփոխման միտումները հատկապես աֆրիկյան երկրների նկատմամբ և՛ քաղաքական, և՛ տնտեսական հարթություններում: Այդ նպատակով խնդիր է դրվել ուսումնասիրել Ֆրանսիայի արտաքին քաղաքականությունը աֆրիկյան երկրներում ԵՄ ստեղծումից առաջ ու դրանից հետո: Պատմահամեմատական մեթոդի կիրառմամբ ուսումնասիրել ենք Ֆրանսիայի քաղաքականությունը և զուգահեռ վերլուծությունների հիման վրա պարզել վերջինիս ծավալման ընթացքն ու արմատական փոփոխությունների դրդապատճառները: Արդյունքում՝ Ֆրանսիայի քաղաքականությունը աֆրիկյան երկրներում ռեալիստականից դարձավ ավելի լիբերալիստական ու հռետորական, միակողմ քաղաքականությունից անցում կատարվեց բազմակողմ քաղաքականության, մշակվեց նոր անվտանգության քաղաքականություն, տնտեսական հարաբերությունների հիմքում դրվեց տնտեսական համագործակցության սկզբունքը:

Հետապոտությունը հնարավորություն է տալիս վեր հանել Աֆրիկայում Ֆրանսիայի քաղաքականության հեռահար նպատակները, այն է՝ ԵՄ սկզբունքները խաղաքարտ դարձնելով պահպանել միջազգային հեղինակությունն ու ազդեցությունը: Սակայն նոր քաղաքական մոտեցումների մեջ դեռ նկատելի են նախկին «սովորությունները»: Խոսելով Ֆրանս-աֆրիկյան հարաբերությունների վրա ԵՄ ազդեցության մասին՝ երկու տեսակետ կարելի է առանձնացնել: Առաջինն այն է, որ Ֆրանսիան իրեն բավականին հեռացրել է Աֆրիկյան պետությունների քաղաքական, տնտեսական ու դիվանագիտական կյանքից, իսկ երկրորդն՝ այն, որ իրականում պահպանված է ստատուս քվոն և Ֆրանսիան դեռ շարունակում է գերիշխող դիրքում մնալ Աֆրիկայում, և Ֆրանսիայի՝ Աֆրիկայից «հեռանալը» բացատրվում է ԵՄ գործոնով, ինչը ստիպեց Ֆրանսիային ամբողջովին փոխել իր անվտանգության քաղաքականությունն Աֆրիկայում:

Բանալի բառեր՝ ԵՄ, ֆրանս-աֆրիկյան քաղաքական հարաբերություններ, ֆրանս-աֆրիկյան տնտեսական հարաբերություններ, բազմակողմ քաղաքականություն, անվտանգության քաղաքականություն, ռեալիստական քաղաքականություն, միգրացիոն քաղաքականություն, ֆինանսական աջակցության քաղաքականություն:

1990-ական թթ.-ին աշխարհում տեղի ունեցած փոփոխությունները, մասնավորապես Սառը պատերազմի ավարտը, ԽՍՀՄ փլուզումը, ԱՄՆ դերի բարձրացումը և, վերջապես, ԵՄ ստեղծումը մեծապես փոխեցին ուժերի

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.05.2019թ., գրախոսվել՝ 17.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

հավասարակշռությունն աշխարհում: Այդ ամենի հետևանքները նշմարելի են նաև Ֆրանսիայի՝ աֆրիկյան քաղաքականությունում:

Մասստրիխտի պայմանագիրը ստորագրվեց 1992 թ.-ի փետրվարի 7-ին և ուժի մեջ մտավ 1993 թվականին, որով Եվրոպական տնտեսական համայնքը վերանվանվեց ԵՄ-ի, և ներկայացրեց Ընդհանուր արտաքին ու անվտանգության քաղաքականությունը: Սակայն այդ փոփոխությունները չէին վկայում ԵՄ-ում արտաքին քաղաքականության ոլորտում կոնսենսուսի առկայության մասին, քանզի ԵՄ անդամ պետությունների քաղաքական կուրսերը կարող էին և տարբեր լինել: Միևնույն ժամանակ ԵՄ անդամների համար գրեթե անհնարին էր ունենալ արտաքին քաղաքական մեկ ընդհանուր կուրս: Սակայն Ֆրանսիան փորձում էր հասնել դրան՝ միևնույն ժամանակ ամրապնդելով իր դիրքերը Եվրոպական համայնքում: Լինելով Եվրոպական միասնության ջատագով՝ Ֆրանսիան պաշտպանելու էր իր տեղն ու ազգային շահերը ԵՄ կառույցների մեջ¹⁵⁰:

Ֆրանսիայի առաջնորդները ԵՄ ստեղծումից հետո սկսեցին իրենց քաղաքական կուրսը հարմարեցնել ԵՄ նպատակներին ու շահերին՝ փորձելով մեծապես ներգրավվել ԵՄ քաղաքականության մեջ, քանզի մտածում էին, որ այն դիվիդենտներ կտա Ֆրանսիային արտաքին քաղաքականության ոլորտում: ԵՄ գործընկերները մեծ ազդեցություն ունեին Ֆրանսիայի քաղաքականության վրա և հակառակը: Եթե մինչ ԵՄ ստեղծումը Ֆրանսիայի քաղաքականությունը ավելի ռեալիստական էր, ապա ԵՄ ստեղծումից հետո այն դարձավ լիբերալիստական ու հռետորական: Այդ ամենը պարզ երևում է Աֆրիկայում Ֆրանսիայի վարած քաղաքականության օրինակում, քանզի Նախկինում վարելով ռեալիստական քաղաքականություն՝ Ֆրանսիան այն համապատասխանեցնում էր իր շահերին: Բացի այդ, Աֆրիկայում ժողովրդավարական շարժում էր տարածվել, ինչը սպառնալիք էր Ֆրանսիայի տնտեսական, քաղաքական շահերին, միևնույն ժամանակ ԱՄՆ-ն ուժեղացրել էր իր դիրքերն Աֆրիկայում, ինչն էլ Ֆրանսիան դիտեց որպես սպառնալիք, և նրան մնում էր փոխել իր քաղաքականությունը Աֆրիկայում ԱՄՆ-ին հակակշռելու համար, սակայն այն ԵՄ շահերի հետ համատեղելը հեշտ չէր¹⁵¹: Ֆրանս-աֆրիկյան հարաբերությունները կառուցվածքային առումով չփոխվեցին, բայց բազմաթիվ նոր սկզբունքներ ընկան դրա հիմքում, ինչում էլ մեծապես կարևորվում է ԵՄ դերը: ԵՄ շահերից ելնելով՝ Ֆրանսիան իր քաղաքականության մեջ մտցրեց այնպիսի սկզբունքներ, ինչպիսիք են՝ խաղաղություն, անվտանգություն, կայունություն, ժողովրդավարություն, օրենքի գերակայություն: Այդ սկզբունքները կարևորվեցին նաև ֆրանս-աֆրիկյան զագաթնաժողովի ժամանակ, երբ Ֆրանսիան ընդունեց Լա Բոլ (La Baule) դոկտրինը¹⁵², ինչը պաշտպանեց Աֆրիկայում լիբերալիստական ու դեմոկրատական կարգերի հաստատումը: Դոկտրինի համաձայն՝ Ֆրանսիան կրճատելու էր իր ներկայությունն Աֆրիկայում և՛ տնտեսական և՛ քաղաքական ոլորտներում:

150

Սարյան Ս., Նախագահական ընտրությունները Ֆրանսիայում, 2007թ. http://noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=801.

151

Olson, G. R. 'Challenges to the Traditional Policy Options, Opportunities for New Choices: The African Policy of the EU, *The Round Table*, 375, July 2004, p.425-436.

152

Ֆրանսիական Բոլ քաղաքում 1990թ. հունիսի 20-ին Ֆրանսուա Միտտերանի ելույթը հայտնի է որպես Լա Բոլ դոկտրին: Ներկա էին աֆրիկյան 37 պետությունների առաջնորդներ: «Չկա զարգացում առանց ժողովրդավարության և չկա ժողովրդավարություն առանց զարգացման...», «...Ֆրանսիան չի պարտադրի Սահմանադրանաև օրենքի մոդել, այլ Աֆրիկայի ժողովուրդն ինքը կրկնորի իր կառավարման ուղին՝ հիմնված համընդհանուր արժեքների վրա, այն է՝ ժողովրդավարություն»: Այդուհետ Ֆրանսիան շարունակեց ղեկավարել աֆրիկյան պետություններում ժողովրդավարական գործընթացները (Cf. *Politique étrangère de la France*, Nov-Dec 1991, p.48):

Այնուամենայնիվ, այն ենթատեքստում պաշտպանում էր ավտորիտար վարչակարգը¹⁵³:

ԵՄ ձևավորումից հետո ստեղծված քաղաքական իրադրությունը Ֆրանսիային տարավ դեպի բազմակողմ քաղաքականության, մանավանդ որ միակողմ քաղաքականությունն արդեն հասցրել էր նվազեցնել Ֆրանսիայի հեղինակությունն Աֆրիկայում: Բազմակողմ քաղաքականությունը Ֆրանսիայի համար եական հնարավորություններ էր ստեղծում¹⁵⁴: Ֆրանսիան չդադարեց Աֆրիկայում ներխուժումներ իրականացնել, ինչն իր պատճառներն ուներ. նախ՝ տնտեսական, քաղաքական, մշակութային հետաքրքրությունն էր Աֆրիկայի նկատմամբ, ապա՝ Ֆրանսիան այնտեղ ուներ ստրատեգիական կենտրոններ, և խորն էին Ֆրանսիայի ու Աֆրիկայի առաջնորդների կապերը: Ֆրանսիան այս կերպ իր ռազմական ներխուժումներն Աֆրիկա ներկայացնում էր միջազգային կազմակերպությունների բողի ներքո: ԵՄ-ն իր քաղաքականության հիմքում դրել էր ահաբեկության դեմ պայքարը և Ֆրանսիան՝ այն դարձնելով խաղաքարտ և, որպես անվտանգության երաշխավոր, փորձում էր միջամտել Աֆրիկյան իր նախկին գաղութների գործերին՝ այդպիսով իրականացնելով իր նպատակները. 1. միջազգային ասպարեզում պահել իր երբեմնի բարձր դիրքը, որը խարխվեց, երբ դադարեց լինել մեծ գաղութատեր պետություն, 2. պահպանել իր ստրատեգիական ռեսուրսները, 3. պահպանել իր հսկայական շահույթները, որոնք ստանում էր իր մենաշնորհային կարգավիճակից¹⁵⁵:

ԵՄ ստեղծումից հետո Ֆրանսիան պարտավորվեց մշակել Նոր անվտանգության քաղաքականություն, որն իրենից ներկայացնում էր Աֆրիկայում ռազմական ներկայության կրճատում (1997-2002թթ.-ին Ֆրանսիական զորքի թիվը 8.000-ից դարձավ 5.600՝ տեղակայված լինելով հինգ կենտրոններում՝ Աբուջան, Դաբար, Ջիբուտի, Լիբրեիլ և Նճամենա)¹⁵⁶: Ֆրանսիայի ռազմական ներկայության կրճատումը հանգեցրեց տնտեսական և ֆինանսական աջակցության կրճատման (1995թ.-ին՝ 42.1 բիլիոն, 1998թ.-ին՝ 34.7 բիլիոն)¹⁵⁷, հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ Ֆրանսիան ցանկանում էր ամրապնդել Աֆրիկայի անվտանգության համակարգը միջազգային կազմակերպությունների, մասնավորապես ԵՄ միջոցով¹⁵⁸:

Ֆրանս-աֆրիկյան քաղաքական հարաբերությունների փոփոխության հարցում չի կարելի անտեսել նաև Ֆրանսիայի նկատմամբ աֆրիկյան առաջնորդների վերաբերմունքի փոփոխության գործոնը, որոնք սկսեցին բողոքել Աֆրիկայում Ֆրանսիայի ներկայությունից (մասնավորապես Ուգանդայի ու Ռուանդայի առաջնորդները. «Մենք չենք ուզում, որ Աֆրիկայի ժողովրդավարությունը պայմանավորված լինի քաղաքական ու տնտեսական շահերով: Մենք ուզում ենք, որ

¹⁵³ **Martin, G.**, 2000. France's African Policy in Transition: Disengagement and Redeployment. Illinois: University of Illinois, p. 13.

¹⁵⁴ **Chasles, J.M.**, 2011. Nicolas Sarkozy's African Policy in the Context of Franco-Chadian Relations. *DynamiquesInternationales*, Vol. 4., pg. 4.

¹⁵⁵ *The European Union Foreign Policy towards Africa, Rhetoric and Reality: Mozambique, a Case Study*, Name: Paulo MateusAntónioWacheDate: 23 August 2010 pg 22.

¹⁵⁶ **Jean-Dominique Geslin**, "Quels gendarmes pour l'Afrique?" *JeuneAfrique* (15-21 June 1999), pp. 27-8, which notes that the Zambakro training center is financed by France to the tune of 15 million francs.

¹⁵⁷ *French National Assembly, Adevah-Poeuf Report*, 1998, pp. 9, 23; P. Marchesin, "L'aidepublique au développement en 1997," *Observatoire permanent de la coopérationfrançaise, Rapport 1997* (Paris: Karthala, 1997), p. 17.

¹⁵⁸ *France Diplomatie*, 2010. *Africa-France Summit, Final Declaration*, 1 June 2010. Available from: http://www.diplomatie.gouv.fr/en/IMG/pdf/2010_Africa-France_Summit_Final_Declaration-2.pdf (Accessed 30 May 2013).

Աֆրիկայի ժողովրդավարական ձգտումներն ընկած լինեն ֆրանս-աֆրիկյան և եվրո-աֆրիկյան հարաբերությունների հիմքում»¹⁵⁹:

ԵՄ ազդեցությունը չորջանցեց նաև Ֆրանս-աֆրիկյան տնտեսական հարաբերությունները, քանզի ԵՄ ստեղծումից հետո արդեն Ֆրանսիան իր քաղաքականության հիմքում դրեց ԵՄ տնտեսական համագործակցության սկզբունքը՝ անդրադարձ կատարելով միգրացիոն քաղաքականությանը և ֆինանսական աջակցության քաղաքականությանը: Տնտեսական ոլորտում ԵՄ ընդհանուր քաղաքականության գաղափարը կարծես նշմարելի էր, քանզի գործում էր Եվրոպական զարգացման հիմնադրամ, որում կենտրոնացած էր Եվրոպական երկրների նախկին գաղութներում մեկ ընդհանուր տնտեսական քաղաքականության արդյունքը:¹⁶⁰ Այսպիսով՝ տնտեսական ոլորտն այն միակն էր, որի շուրջ ԵՄ պետությունները ընդհանուր համաձայնության էին եկել: Այդ ամենն անդրադարձավ նաև Ֆրանս-աֆրիկյան հարաբերություններին: Աֆրիկայում անկում ապրեց ավտորիտար ռեժիմը, ինչն էլ ստիպեց Ֆրանսիային փոխել իր քաղաքական կուրսը¹⁶¹:

1990-ական թթ.-ից հետո Ֆրանսիայի համար տնտեսական քաղաքականությունը Աֆրիկայում առաջնակարգ դիրքեր մղվեց: 1986-1988թթ.-ին և 1993-1995թթ.-ին Ֆրանսիան գործի դրեց միգրացիոն քաղաքականությունը՝ կիզակետում պահելով Ֆրանկոֆոն Աֆրիկան: Այս դեպքում ևս մեծապես նկատելի էր ԵՄ ազդեցությունը Ֆրանսիայի քաղաքականության վրա: Միգրացիայի ոլորտում ձևավորվել էին մի շարք դրդապատճառներ, որոնք ԵՄ-ին մղեցին քայլեր ձեռնարկելու միգրացիայի ոլորտում երրորդ երկրների հետ համագործակցությունն ավելի խորացնելու ուղղությամբ: Այն գաղափարը, թե միգրացիոն հոսքերը դեպի ԵՄ և դրա սահմաններից դուրս չեն կարող դադարեցվել, ԵՄ-ին ստիպեցին գործել և կոնկրետ, տարաբնույթ գործողություններ առաջարկել, որոնց նպատակն էր ապահովել, որ միգրացիան հնարավորինս ծառայի՝ ի շահ բոլոր շահագրգիռ պետությունների¹⁶²: Միանգամից նկատվեց դեպի Ֆրանսիա մուտքի արտոնագրերի տրամադրման կրճատում, բազմապատկվեցին արտոնագրերի տրամադրման վարչական խոչընդոտները, տեղի ունեցավ չարթեռային չվերթների պարտադրված չեղարկում¹⁶³: ԵՄ միգրացիոն քաղաքականությունը ստիպեց Ֆրանսիային 1990-ական թթ. անօրինական ներգաղթյալների նկատմամբ կիրառել սահմանային վերահսկողություն: Սակայն Ֆրանսիայի այդ քաղաքականությունը մեծապես վնասեց ֆրանս-աֆրիկյան հարաբերությունները: Իրավիճակից դուրս գալու համար Ֆրանսիան որդեգրեց աֆրիկյան պետություններին ֆինանսական աջակցության քաղաքականություն (aid policy), որպեսզի վերականգնի իր տնտեսական ազդեցությունը տարածաշրջանում¹⁶⁴: Եթե մինչ 1989թ. Ֆրանսիայի վարած աջակցության քաղաքականությունը կախվածության մեջ էր դնում Աֆրիկային, ապա 1990-ական թվականների աջակցության քաղաքականությունն իրենից ներկայացնում էր տնտեսական հիմք Աֆրիկայի համար: Աֆրիկյան պետությունների հետ պայմանագրերը, որոնց համաձայն Ֆրանսիան ֆինանսական աջակցություն էր ցուցաբերում վերջիններիս, հնարավորություն էին տալիս մոտ լինել աֆրիկյան ուրանին, նավթին ու բնական

¹⁵⁹ Politique étrangère de la France, May-August 1996, p.89.

¹⁶⁰ Article 98 of the Cotonou Convention.

¹⁶¹ **Martin, G.**, 2000. France's African Policy in Transition: Disengagement and Redeployment. Illinois: University of Illinois, p. 7.

¹⁶² **Վերխեր Է.**, «ԵՄ հետ միգրացիայի ոլորտում համագործակցության ընդլայնման և խորացման հնարավորությունները», 2012թ. հուլիս:

¹⁶³ Mentioned in Philippe Marchesin, "La politique africaine de la France en transition," *Politique africaine* no. 71 (October 1998), p. 93.

¹⁶⁴ **Conte, B.**, 1997. France's African Aid Policy: The End of an Era? Review of African Political Economy, Vol. 24, No. 71, pg. 141.

գազին¹⁶⁵: Աֆրիկյան երկրներին ֆինանսական աջակցության գլխավոր պայմանն այդ երկրների ժողովրդավար լինելն էր: Այդ ամենը փաստաթղթային հիմքով ամրապնդվեց Տոգոյի մայրաքաղաք Լոմեում 1985, 1990, 1995 թթ.-ին և Բենինի մեծ քաղաքներից մեկում՝ Կոտոնուում¹⁶⁶: Մինչ ԵՄ ստեղծումը Աֆրիկյան, Կարիբյան և Խաղաղօվկիանոսյան պետությունների հետ բանակցությունները վարվում էին համաձայն հենց այդ կոնվենցիաների: Աֆրիկյան պետությունների հետ կնքված այդ կոնվենցիաների էությունն այն էր, որ ոչ ժողովրդավար պետությունները տնտեսական աջակցություն չէին ստանում ԵՄ-ից: Սակայն այդ ֆինանսական աջակցությունն էլ Ֆրանսիան օգտագործում էր որպես քաղաքական ազդեցության գործիք՝ ստիպելով Աֆրիկյան պետություններին այն ծախսել Ֆրանսիական ապրանքների վրա: Ֆրանսիան նաև աջակցություն էր ցուցաբերում աֆրիկյան պետություններին ժողովրդավարության և մարդու իրավունքների բնագավառներում:

Այսպիսով՝ եթե մինչ 1990թ.-ը Ֆրանսիան տնտեսական կապեր էր հաստատում իր նախկին գաղութների հետ, ապա 1990թ.-ից հետո ընդարձակեց այն՝ կապեր հաստատելով շուրջ 114 պետությունների հետ: Այդ քաղաքականության ընդարձակման մեջ մեծ էր ԵՄ դերը, և Ֆրանսիան, հավատարիմ մնալով ԵՄ սկզբունքներին, փորձում էր ամրապնդել իր միջազգային հեղինակությունը¹⁶⁷:

EU IMPACT ON FRANCE-AFRICAN POLITICAL AND ECONOMIC RELATIONS

ZHANNA HARUTYUNYAN

Yerevan State University, PhD Student
of International Relations and Diplomacy Chair,
Yerevan, Republic of Armenia

The aim of the article is to elucidate the trends of the French foreign policy changes in relation to African countries both in political and economic spheres under the impact of EU. For this aim we have explored the French foreign policy in African countries before and after the EU creation. The application of historical-comparative method based on parallel analysis gave us an opportunity to examine the process of French policy expansion and the motives of its radical changes. The policy of France shifted from realistic to more liberal and rhetorical, unilateral policy transferred to multilateral policy, a new security policy was developed towards Africa. Economic relations acquired a new quality, economic policy being based on the principle of economic cooperation. The study shows that France wanted to achieve its long-term goals to maintain international reputation and influence in Africa by implementing the principles of EU. But there are former “habits” in the new policy. Speaking about the EU impact on French-African policy we may distinguish two views: first - France has dropped out of the African political, economic and diplomatic life; second - the status quo is still preserved and France still remains dominant in Africa. EU forced France to completely change its security policy in Africa.

Key words: EU, France-African political relations, France-African economic relations, multilateral policy, security policy, realistic policy, migration policy, financial aid policy.

¹⁶⁵ The European Union Foreign Policy towards Africa, Rhetoric and Reality: Mozambique, a Case Study, Name: Paulo Mateus António Wache Date: 23 August 2010 pg. 22.

¹⁶⁶ Articles 1, 8, and 9.2 of the Cotonou Convention.

¹⁶⁷ Agirici-Survie, Jacques Chirac et la Françafrique. Retour à la case Foccart? [Dossiers noirs de la politique africaine de la France no. 6] (Paris: L'Harmattan, 1995), pp. 108, 111.

ВЛИЯНИЕ ЕС НА ФРАНКО-АФРИКАНСКИЕ ПОЛИТИЧЕСКИЕ И ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ

ЖАННА АРУТЮНЯН

*аспирант кафедры международных отношений и дипломатии
Ереванского государственного университета,
г. Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является выяснение тенденций изменения французской внешней политики в отношении африканских стран как в политической, так и в экономической сферах под воздействием ЕС. Для этой цели мы изучили французскую внешнюю политику в африканских странах до и после создания ЕС. Применение историко-сравнительного метода, основанного на параллельном анализе, дало нам возможность изучить процесс расширения французской политики и мотивы ее радикальных изменений. Политика Франции перешла от реалистичной к более либеральной и риторической, односторонняя политика перешла к многосторонней политике, была разработана новая политика безопасности в отношении Африки. Экономические отношения приобрели новое качество, экономическая политика основана на принципе экономического сотрудничества. Исследование показывает, что Франция хотела достичь своих долгосрочных целей по поддержанию международной репутации и влияния в Африке путем реализации принципов ЕС. Но в новой политике есть прежние «привычки». Говоря о влиянии ЕС на франко-африканскую политику, мы можем выделить две точки зрения: первая – Франция выбыла из африканской политической, экономической и дипломатической жизни; вторая – статус-кво все еще сохраняется, а Франция по-прежнему остается доминирующей в Африке. ЕС заставил Францию полностью изменить свою политику безопасности в Африке.

Ключевые слова: ЕС, франко-африканские политические отношения, франко-африканские экономические отношения, многосторонняя политика, политика безопасности, реалистичная политика, миграционная политика, финансовая политика.

ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ-ԱՆՎՏԱՆԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՂԵԼԻՆ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ*

ՀՏԴ 321:355/359(479.25)

ՍԵՎԱԿ ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ

ՀՀ ԳԱՎ Փոլիտոկայության, սոցիոլոգիայի և
իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
sevakvachiki@mail.ru

Հողվածի նպատակն է հետապնդել ՀՀ պաշտպանության ոլորտի կառավարման բարեփոխումների էությունը, հիմնական դերն ու նշանակությունը անվտանգային ու ռազմաքաղաքական հիմնախնդիրների կարգավորման գործընթացում: Որպես խնդիրներ՝ կարելի է նշել հանրապետությունում խորհրդարանական կառավարման մոդելի կայացման համատեքստում պաշտպանական-անվտանգային համակարգի կառավարման բարեփոխումների հիմքերի ու ընթացքի ուսումնասիրումը, ինչպես նաև այդ բարեփոխումների արդյունավետության և ոլորտի կատարելագործման հնարավորությունների վրա ազդեցության գնահատումը: Հողվածում հետապնդվում են պետության պաշտպանության գործառնության էությունը և դրա իրագործման հիմնական մեթոդաբանությունը:

Հետապնդության ընթացքում օգտագործվել են ինչպես ընդհանուր բնույթի՝ դիալեկտիկական ու համակարգային գիտահետազոտական մեթոդները, այնպես էլ մասնավոր՝ իրավաքաղաքական վերլուծության, համեմատական ու մի շարք այլ մեթոդներ:

Ներկայացվում են Հայաստանի Հանրապետությունում պաշտպանության բնագավառի կառավարման ներկայիս կարգավորումները, այդ համատեքստում անդրադարձ է կատարվում սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում նախատեսված նոր մոտեցումներին:

Որպես ելրահանգում՝ ընդգծվում է, որ Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանական բարեփոխումների գերխնդիրը հակառակորդի պինված ուժերի նկատմամբ ՀՀ պինված ուժերի մարտունակության գերազանցության ապահովումն է, պինված ուժերում այնպիսի չափանիշների ստեղծումն ու ներմուծումը, որոնք լիարժեքորեն կհամապատասխանեն Հայաստանի ազգային անվտանգության առանձնահատկություններին:

Բանալի բառեր՝ պետություն, անվտանգություն, պաշտպանություն, քաղաքականություն, կառավարում, ռազմական կազմավորում, պինված ուժեր:

Յուրաքանչյուր պետության պաշտպանություն գործառնությանին ու նպատակային տեսակետից պետք է ձևավորի մեխանիզմ, որը կոչված է ազգային ու ռազմական անվտանգության ապահովման բնագավառում երկրի ընդունված հայեցակարգային մոտեցումներն ու քաղաքական որոշումները իրականացնելու իշխանության օրենսդրական, գործադիր մարմինների ու պետության ռազմական կազմավորման բոլոր կառույցների համակարգված գործունեությամբ:

* Հողվածը ներկայացվել է 06.02.2019թ., գրախոսվել՝ 01.04.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Պաշտպանության գործառույթի իրականացման հիմքում ընկած է երկրի պաշտպանական ռազմավարությունը, որը ներկայացվում է որպես ռազմական անվտանգության ապահովման անհրաժեշտ գործունեության համակարգ՝ պետության պաշտպանական քաղաքականությամբ¹⁶⁸։ Խաղաղության ժամանակ այն ներկայացվում է որպես պետության բազմակողմանի պատրաստություն՝ արտաքին հնարավոր հարձակումներին դիմակայելու համար, իսկ ռազմական գործողությունների ու պատերազմի պայմաններում նշված գործառույթն ընդունում է հակառակորդի դեմ զինված պայքարի ձև, որի ժամանակ տեղի է ունենում պետության բոլոր ուժերի միավորում՝ կառավարման համընդգրկուն համակարգով։

Պաշտպանական համակարգի ղեկավարման ու կառավարման հիմնահարցերին անդրադառնալով՝ համառոտ վերլուծենք Հայաստանի Հանրապետության կառավարման ձևի փոփոխությունները և այդ համատեքստում անվտանգային համակարգի գործառնության առանձնահատկությունները։ ՀՀ-ում 1995թ.-ին ընդունվեց առաջին Սահմանադրությունը, որը նորանկախ պետության իրավական երաշխիքն էր։ Այդ Սահմանադրության ընդունման ժամանակ առավելապես շեշտադրված էր իրավաքաղաքական երաշխավորված հիմքերի ձևավորումը, և առաջնային նշանակություն ունեին ոչ այնքան բուն ժողովրդավարական ինստիտուտները, մարդու իրավունքներն ու ազատությունները, որքան պետական իշխանության հոսսայի համակարգ ունենալը։ Չնայած այն փաստին, որ 1995թ.-ի Սահմանադրությունը սահմանում էր իշխանության ճյուղերի տարանջատման սկզբունքը, այնուամենայնիվ քաղաքական դաշտում նախագահին ընդգծված գերակայություն էր տրվում։ Այդ Սահմանադրությամբ ՀՀ-ն դեռևս ֆորմալ առումով կարելի էր համարել կիսանախագահական հանրապետություն¹⁶⁹։

Պետական իշխանության համակարգի հետագա կատարելագործման անհրաժեշտությունը, Եվրախորհրդին անդամակցելու առնչությամբ ստանձնած իրավական պարտավորությունները հետագա տարիներին հրատապ դարձրին սահմանադրական բարեփոխումների իրականացումը ՀՀ-ում և, որպես արդյունք, 2005թ.-ի նոյեմբերի 27-ին ՀՀ-ում անցկացված սահմանադրական հանրաքվեին ժողովուրդը կողմ քվեարկեց Սահմանադրության փոփոխված տարբերակին, որը հիմնովին նոր աստիճանի վրա դրեց Նախագահ-Ազգային ժողով փոխհարաբերությունների բովանդակությունը։ Մասնավորապես, դադարեցվեց ՀՀ Նախագահի իրավունքը՝ վերացական լիազորությամբ արձակելու Ազգային ժողովը, օրենքով չկարգավորված ցանկացած հարցի վերաբերյալ ընդունելու նորմատիվ բնույթի հրամանագրեր, կրճատվեցին նախագահի գործառնական լիազորությունները և շեշտը դրվեց համակարգող, հակակշռող ու զսպող լիազորությունների հստակեցման ու ամբողջականացման վրա¹⁷⁰։ Նույնիսկ 2005թ.-ի փոփոխություններով Սահմանադրությունը, միևնույն է, շարունակում էր մնալ իշխանակենտրոն իրավական ակտ, և անհրաժեշտություն էր առաջանում ամրապնդելու առավել մարդակենտրոն սահմանադրական լուծումներ։

Նշվածը ենթադրում էր իրավունքի գերակայության սկզբունքի իրացման սահմանադրաիրավական անհրաժեշտ ու բավարար նախադրյալների ստեղծում, ինչպես նաև պահանջվում էր համակարգային ամբողջականության մեջ առավել հետևողականորեն իրացնել իշխանությունների բաժանման և հավասարակշռման սահմանադրական սկզբունքը, ամրապնդել իշխանության տարբեր ճյուղերի պատշաճ

¹⁶⁸ ՀՀ Նախագահի հրամանագիրը «Հայաստանի Հանրապետության ռազմական դոկտրինը հաստատելու մասին», ՀՀ ՊՏ 2008/1, 25.12.2007, 3-րդ բաժինը։

¹⁶⁹ Լրացուցիչ տես ՀՀ Սահմանադրություն, 05.07.1995, <http://www.arlis.am>։

¹⁷⁰ Լրացուցիչ տես ՀՀ Սահմանադրություն (փոփոխություններով), ՀՀ ՊՏ 2005 (հատ. թող.), 05.12.2005, <http://www.arlis.am>։

գործունակությունը և գործառնության ղեկավարությունը: Սահմանադրական բարեփոխումների կարևոր ուղղություն դիտվեց մարդու հիմնական իրավունքների երաշխավորման, ապահովման ու պաշտպանության սահմանադրական երաշխիքների ամրապնդումը, այդ իրավունքների հնարավոր սահմանափակման շրջանակների հստակեցումը՝ ելնելով միջազգային իրավունքի՝ մասնավորապես՝ Մարդու իրավունքների և հիմնարար ազատությունների պաշտպանության մասին եվրոպական կոնվենցիայի դրույթներից:

2013թ. սեպտեմբերի 4-ին ՀՀ Նախագահը ստորագրեց «Հայաստանի Հանրապետության Նախագահին առնթրելով սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի ստեղծելու մասին» թիվ ՆՀ-207-Ն հրամանագիրը, որի համաձայն, ելնելով իրավունքի գերակայության սկզբունքի իրացման, մարդու հիմնական իրավունքների ու ազատությունների երաշխավորման սահմանադրական կառուցակարգերը կատարելագործելու, իշխանությունների լիարժեք հավասարակշռումն ապահովելու և հանրային կառավարման արդյունավետությունը բարձրացնելու անհրաժեշտությունից, ստեղծվեց ՀՀ Նախագահին առնթրելով սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողով: Նշված հանձնաժողովը վեր հանեց այնպիսի սկզբունքային հիմնահարցեր, որոնք հրատապ կարգավորման կարիք ունեին: Տվյալ հանձնաժողովը պահանջում էր համակարգային ամբողջականության մեջ առավել հետևողականորեն իրացնել իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սահմանադրական սկզբունքը, երաշխավորել գործառնության հիմնարար-լիազորություն շրջային ներդաշնակությունը, իշխանության մարմինների գործառնության, հակակշռող ու զսպող լիազորությունների հավասարակշռվածությունը, իշխանության ճյուղերի պատշաճ գործունակությունը և գործառնության ղեկավարությունը¹⁷¹:

2015թ.-ի դեկտեմբերի 6-ի հանրաքվեով ընդունված սահմանադրական բարեփոխումներն էականորեն տարբերվեցին 2005թ.-ին կատարված փոփոխություններից, քանի որ կիսանախագահական կառավարման համակարգից անցում կատարվեց խորհրդարանական կառավարման համակարգի, ինչն անխուսափելիորեն հանգեցրեց նաև պաշտպանական ոլորտի ղեկավարման համակարգի փոփոխության¹⁷²: Այդ փոփոխությունը մի շարք նպատակներ էր հետապնդում: Դրանց շարքին էին դասվում երկրում կայուն ժողովրդավարական համակարգի հաստատումը և իրավական պետության անկյունաքար համարվող իրավունքի գերակայության երաշխավորումը: Իրավական պետությունում իշխանությունը սահմանափակված է մարդու՝ անմիջականորեն գործող հիմնական իրավունքներով, իսկ պետական իշխանական համակարգի գործունեության հիմքում ընկած է իշխանությունների բաժանման ու հավասարակշռման սկզբունքը: Կենսունակ և ուժեղ հասարակությունում գերակայում են քաղաքական ազատություններն ու բազմակարծությունը, իսկ ժողովրդավարական քաղաքական համակարգն ապահովում է այնպիսի մեխանիզմներ, որոնք հանրության ձայնը վճռորոշ են դարձնում հանրային իշխանությունների գործունեության համար:

Նոր Սահմանադրությամբ ընդլայնվել են այն հիմնական իրավունքներն ու ազատությունները, որոնք ընդհանրապես ենթակա չէին սահմանափակման արտակարգ ու ռազմական դրության ժամանակ (օրինակ՝ մարդու արժանապատվությունը, ֆիզիկական ու հոգեկան անձեռնմխելիությունը, օրենքի

¹⁷¹ ՀՀ Նախագահին առնթրելով Սահմանադրական բարեփոխումների մասնագիտական հանձնաժողովի կողմից մշակված ՀՀ Սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, Եր., Մարտ 2014թ., <http://moj.am/storage/uploads/A1.pdf>:

¹⁷² ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ, 2015թ., ՀՀ ՊՏ հատուկ թողարկում/2015, 21.12.2015թ., <http://www.arlis.am>:

առաջ ընդհանուր հավասարությունը, ամուսնանալու ազատությունը և այլ հիմնարար իրավունքներ): Հարկ է նշել, որ փոփոխված Սահմանադրության ոչ բոլոր դրույթներն ուժի մեջ մտան փոփոխության պահից, դրանց մի մասը գործարկվեց 2017թ.-ի պաշտամենտական ընտրություններից հետո, մյուս մասը՝ ՀՀ Նախագահի պաշտոնավարման ժամկետի ավարտից հետո (2018թ. ապրիլ):

Հայաստանի Հանրապետության անվտանգությունն ապահովվում է նրա տրամադրության տակ եղած բոլոր ուժերի, միջոցների ու ռեսուրսների համընդհանուր ու ամբողջական կիրառմամբ¹⁷³: Կառավարման մոդելի փոփոխության արդյունքում երկրի պաշտպանական-անվտանգային համակարգում էականորեն նվազեց Նախագահի դերը, փոխարենը բավականին մեծ լիազորություններ տրվեցին Վարչապետին, ինչը տրամաբանական է և բխում է խորհրդարանական կառավարման մոդելի եությունից: Այսպես՝ նոր Սահմանադրությամբ Նախագահը շարունակում է մնալ պետության գլուխը և հետևել սահմանադրական նորմերի պահպանմանը, սակայն ի տարբերություն նախորդ Սահմանադրության՝ այդ լիազորությունների իրականացման համար Նախագահին բավարար լծակներ չեն տրամադրվում: Տվյալ պարագայում Նախագահի լիազորությունների իրականացումը կապվում է Վարչապետի կամ Կառավարության առաջարկությունների կամ համաձայնության հետ:

Փոփոխված Սահմանադրությամբ զինված ուժերի բնագավառում Նախագահի լիազորությունները սահմանվում են 133-րդ հոդվածում, որը Նախագահին իրավասություն է տալիս օրենքով սահմանված դեպքերում ու կարգով նշանակել ու ազատել զինված ուժերի և այլ զորքերի բարձրագույն հրամանատարական կազմին, շնորհել բարձրագույն զինվորական կոչումներ, սակայն Նախագահն իր այդ իրավունքը կարողանում է իրացնել միայն Վարչապետի առաջարկների հիման վրա: Այսինքն՝ Նախագահը կաշկանդված է Վարչապետի ներկայացրած առաջարկով, իսկ դրա բացակայության պարագայում սեփական նախաձեռնությամբ չի կարող նշանակումներ կամ ազատումներ կատարել, շնորհել կոչումներ¹⁷⁴:

ՀՀ պաշտպանական-անվտանգային գործող համակարգի կառավարման գլխավոր մարմինները և դրանց միջև ստորադասության հարաբերությունները սահմանվում են ՀՀ Սահմանադրությամբ ու օրենքներով: ՀՀ Ազգային ժողովը օրենսդրորեն սահմանում է ռազմական կազմակերպվածքի նպատակներն ու խնդիրները, պաշտպանության ոլորտի նկատմամբ իրականացնում է խորհրդարանական վերահսկողություն¹⁷⁵: Ըստ եության, սրանք կառավարման գործառնություններ են, սակայն Ազգային ժողովը ռազմական կառավարման մարմին չէ, քանի որ նախանշանակված չէ դրա համար, պետության ռազմական կազմակերպվածքի ոչ մի տարր անմիջականորեն չի ենթարկվում նրան (չունի ռազմական կառավարման օբյեկտ), այլ ժողովրդի ներկայացուցչական ու օրենսդիր իշխանություն իրականացնող մարմին է:

ՀՀ Կառավարությունը ռազմական կառավարման մարմին է, քանի որ սահմանված է, որ «զինված ուժերը Կառավարության ենթակայության ներքո են»: Կառավարությունն իրականացնում է պաշտպանության քաղաքականությունը, որի հիմնական ուղղությունները սահմանում է ՀՀ Անվտանգության խորհուրդը: Փոփոխված Սահմանադրության 155-րդ հոդվածի համաձայն՝ Չինված ուժերը

¹⁷³ **Զոչարյան Տ.**, ՀՀ ռազմական անվտանգության ապահովումը ազգային անվտանգության համատեքստում, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2012, էջ 167:

¹⁷⁴ ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ, 2015թ., ՀՀ ՊՏ հատուկ թողարկում/2015, 21.12.2015թ., 133-րդ հոդվածը, <http://www.arlis.am>:

¹⁷⁵ «Պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2017.12.06/73 (1348), 6-րդ հոդվածը, <http://www.arlis.am>:

գտնվում են Կառավարության ենթակայության ներքո¹⁷⁶: Կառավարությունն է որոշում դրանց կիրառման անհրաժեշտությունը, սակայն նույն հոդվածը նաև հնարավորություն է նախատեսում պաշտպանության նախարարի առաջարկության հիման վրա անհետաձգելի անհրաժեշտությամբ պայմանավորված՝ զինված ուժերի կիրառումը Վարչապետի որոշմամբ: Նման կարգավորման առկայությունը անհրաժեշտ է Հայաստանի Հանրապետության համար, քանի որ վերջինս գտնվում է բարդ աշխարհաքաղաքական գործընթացների խաչմերուկ համարվող տարածաշրջանում և խնդրահարույց է նաև Արցախի Հանրապետության անվտանգությունը երաշխավորելու հանգամանքը: Այնուամենայնիվ, Վարչապետն իր այդ իրավունքն իրացնելու պարագայում պարտավոր է անհապաղ տեղեկացնել Կառավարության անդամներին:

Ռազմավարական որոշումների ընդունման համակարգի վերլուծության տեսանկյունից կարելի է նաև առանձնացնել, որ սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում պաշտպանական ոլորտի կառավարման գործում իրավասություններ են նախատեսվել նաև Անվտանգության խորհրդի համար: Անվտանգության խորհուրդը պետական մարմին է, որը «պաշտպանության ոլորտի քաղաքականության հիմնական ուղղություններին վերաբերող հարցերով ընդունում է որոշումներ», որոնք ստորագրում է վարչապետը և ՀՀ պաշտպանության նախարարը (պաշտպանության քաղաքականությանը չառնչվող որոշումները ստորագրում է վարչապետը և անվտանգության խորհրդի քարտուղարը): Անվտանգության խորհրդի անդամներն են վարչապետը, առաջին փոխվարչապետը, փոխվարչապետերը, Անվտանգության խորհրդի քարտուղարը, պաշտպանության նախարարը, արտաքին գործերի նախարարը, ազգային անվտանգության ծառայության տնօրենը, ոստիկանության պետը, զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը¹⁷⁷:

Անվտանգության խորհուրդն իրականացնում է պաշտպանության ռազմավարական պլանավորում ու վերանայում, հաստատում է զինված ուժերի զարգացման, այլ գործերի զարգացման, զինված ուժերի ծավալման, զորահավաքման ու կիրառման, ՀՀ տարածքի պաշտպանության օպերատիվ սարքավորման, քաղաքացիական պաշտպանության հանրապետական պլանները¹⁷⁸:

ՀՀ Վարչապետը ղեկավարում է Կառավարության գործունեությունը և գլխավորում է Անվտանգության խորհուրդը: Նա համակարգում է պետական կառավարման մարմինների գործունեությունը պաշտպանության ոլորտում: Փաստորեն, ներակայումս Հայաստանում սահմանադրական մակարդակով ամրագրվել է, որ պաշտպանական ոլորտի քաղաքականության հիմնական ուղղությունները սահմանվում են Անվտանգության խորհրդի կողմից, իսկ պաշտպանության նախարարը, որպես ոլորտի անմիջական ղեկավար ու անվտանգության խորհրդի անդամ, իրականացնում է անվտանգության խորհրդի կողմից հաստատված քաղաքականության հիմնական ուղղություններին համապատասխան զինված ուժերի ղեկավարումը:

Չինված ուժերի անմիջական հրամանատարը զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետն է, որը զինված ուժերի ամենաբարձր զինվորական պաշտոնատար անձն է: Ոչ պատերազմական պայմաններում զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը ենթակա է Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության նախարարին: Չինված ուժերի գլխավոր շտաբը Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության

¹⁷⁶ ՀՀ Սահմանադրության փոփոխություններ, 2015թ., ՀՀ ՊՏ հատուկ թողարկում/2015, 21.12.2015թ., 155-րդ հոդվածը, <http://www.arlis.am>:

¹⁷⁷ Լրացուցիչ տես «Անվտանգության խորհրդի կազմավորման և գործունեության մասին» ՀՀ օրենք, ՀՀ ՊՏ 2018.03.21/20 (1378), 07.03.2018, <http://www.arlis.am>:

¹⁷⁸ «Պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2017.12.06/73 (1348), 8-րդ հոդվածը, <http://www.arlis.am>:

Նախարարության կառավարման ոլորտում գործող պետական մարմին է, որի գործունեությունը ղեկավարում է գլխավոր շտաբի պետը¹⁷⁹։ Բացի այդ, նշվեց, որ Սահմանադրության համաձայն՝ ՉՈՒ գլխավոր շտաբի պետը նույնպես նշանակվում է Վարչապետի առաջարկության հիման վրա՝ Նախագահի կողմից։ Այստեղ հատկանշական է, որ ի տարբերություն Նախորդ խմբագրության՝ ՉՈՒ գլխավոր շտաբի պետը խաղաղ ժամանակ ենթարկվում է պաշտպանության Նախարարին։ Կարծում ենք, որ փոփոխված Սահմանադրության մոտեցումն այդ հարցում նույնպես արդարացված է, քանի որ պաշտպանական բնագավառում ենթակայության բացակայության պայմաններում պետական այդ երկու կարևոր պաշտոնյաների միջև գործնականում կարող են առաջանալ հակասություններ, որոնք կարող են հանգեցնել համակարգի ոչ արդյունավետ կառավարման։

Այսպիսով՝ ոչ պատերազմական ժամանակաշրջանում ՀՀ ռազմական կառավարման մարմինների միջև ձևավորվում է հետևյալ շղթան՝ Վարչապետ-Կառավարություն, Անվտանգության խորհուրդ-Պաշտպանության Նախարար-Պաշտպանության Նախարարություն-ՉՈՒ ԳՇ պետ-ՉՈՒ Գլխավոր շտաբ։

Պատերազմի ժամանակ զինված ուժերի գերագույն հրամանատարը վարչապետն է։ Պատերազմի ժամանակ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը ենթակա է զինված ուժերի գերագույն հրամանատարին։ Միևնույն ժամանակ օրենքում չեղծվում է, որ «այդպիսի ուղիղ ենթակայությունը չի ձևավորվում զինված ուժերի գերագույն հրամանատարի կողմից չկարգավորված հարցերում զինված ուժերի ղեկավարումն իրականացնող և դրանց նկատմամբ քաղաքացիական վերահսկողությունն ապահովող Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության Նախարարին զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետի ենթակայությունը»։ Այսպիսով՝ պատերազմի ժամանակ ՉՈՒ-ի ԳՇ պետը մի կողմից՝ ենթակա է վարչապետին, մյուս կողմից՝ պաշտպանության Նախարարին։ Պատերազմի ժամանակ ՀՀ ռազմական կառավարման մարմինների միջև շղթան կարելի է արտահայտել հետևյալ կերպ՝ Վարչապետ (գերագույն հրամանատար) – ՉՈՒ-ի ԳՇ պետ, պաշտպանության Նախարար - ՉՈՒ-ի Գլխավոր շտաբ, պաշտպանության Նախարարություն։

Կարելի է փաստել, որ 2015թ.-ին իրականացված սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում պաշտպանական-անվտանգային համակարգի կառավարումը կենտրոնացվեց Կառավարության, Վարչապետի ու Անվտանգության խորհրդի ձեռքում։ Սահմանադրության փոփոխությունների արդյունքում զինված ուժերի գերագույն հրամանատարի իրավունքը վերապահվեց վարչապետին։ Կարծում ենք, որ նման մոտեցումն արդարացված է, քանի որ խորհրդարանական կառավարման համակարգում Նախագահի դերը պաշտպանական համակարգի կառավարման գործում բավականին սահմանափակված է, իսկ ունեցած բոլոր լիազորությունները պայմանավորված են վարչապետի ներկայացրած առաջարկներով։ Նման մոտեցումը արդեն իսկ ունի գործնական կիրառում և բավականին արդյունավետ է գործում խորհրդարանական կառավարման ձև ունեցող Իսրայելում, որը նույնպես գտնվում է աշխարհաքաղաքական զարգացումների բարդ տարածաշրջանում և պատերազմական գործողությունների մշտական վերսկսման վտանգի տակ։

Այդ համատեքստում կարելի է առանձնացնել հետևյալ խումբ հարցերը, որոնք պարտադիր կերպով պետք է դրվեն պաշտպանական-անվտանգային համակարգի ապահովման նոր իրավաքաղաքական կառուցակարգերի մշակման ու իրագործման հիմքում։

¹⁷⁹ «Պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2017.12.06/73 (1348), 15-17-րդ հոդվածները, <http://www.arlis.am>։

1. Ինչպիսի՞ն է պաշտպանական-անվտանգային համակարգի ապահովման իրավաբաղաքական հիմքը, և ի՞նչ կառուցակարգեր են ամրագրված սահմանադրական, օրենսդրական ու ենթաօրենսդրական նորմերով:

2. Ինչպե՞ս է ապահովվում անհատի, հասարակության ու պետության անվտանգությունը «սահմանադրություն-օրենք- ենթաօրենսդրական ակտ» շղթայի համատեքստում,

3. Որքա՞ն արդյունավետ են գործում ու համագործակցում պաշտպանական-անվտանգային համակարգի ապահովման սուբյեկտները (անվտանգության ապահովման իրավունքի ու պարտականության կրողները) երկրի անվտանգության դեմ ուղղված սպառնալիքների կանխման ու հետևանքների վերացման գործում,

4. Ի՞նչ օրենք կամ օրենքներ են անհրաժեշտ պաշտպանական-անվտանգային համակարգի ապահովման միասնական իրավական հենքի ձևավորման ու «սահմանադրություն - օրենք - ենթաօրենսդրական ակտ» շղթայի մեջ սահմանադրականի և ենթաօրենսդրականի միջև եղած օրենսդրական կապի ամրապնդման համար:

Առանձնակի ուշադրության է արժանի նաև պետության կառավարման ձևի հարաբերական բնույթը, ինչին ի հակակշիռ կարելի է ընդգծել, որ պետության պաշտպանության ու անվտանգության ապահովման, ինչպես նաև պետական իշխանության լեգիտիմության (իրավաբաղաքական հեղինակության) հիմնախնդիրները բացարձակ են: Պետության կառավարման ձևերը կարող են լինել տարբեր, բայց գիսավորը ձևը չէ, այլ պետության համար կենսական կարևորության խնդիրների, հատկապես՝ պաշտպանական-անվտանգային համակարգի արդյունավետ գործառնության ապահովումն է, դրանով իսկ՝ իշխանության գոյության իմաստի երաշխավորումը:

Հայաստանի Հանրապետությունում անցումը խորհրդարանական հանրապետության կառավարման մոդելին պաշտպանական-անվտանգային համակարգի համար պետք է իրականացվի առանց ավելորդ ցնցումների և երկրի անվտանգության համար սպառնալիքների ստեղծման, քանի որ այդ առումով ևս Սահմանադրության փոփոխությունները կատարվել են միջազգային լավագույն փորձի հաշվառմամբ: Սահմանադրական փոփոխությունների նոր կարգավորումները կոչված են նպաստելու պաշտպանական-անվտանգային համակարգի կառավարման արդյունավետության բարձրացմանը:

THE DEFENSE-SECURITY SYSTEM MANAGEMENT UNDER THE MODEL OF THE PARLIAMENTARY REPUBLIC OF ARMENIA

SEVAK NIKOGHOSYAN

*National Academy of Sciences of the Republic of Armenia,
Applicant at the Philosophy, Sociology and Law Institute,
Yerevan, Republic of Armenia*

The goal of the article is to examine the essence and significance of the reforms of the management of the defense sector of the Republic of Armenia in the process of ensuring security and regulating military-political problems. As a problem, we can note the study of the foundations and the process of reforming the defense security system in the context of modeling parliamentary administration in the republic, as well as evaluating the effectiveness of these reforms and their impact on improving the defense sphere.

In this article the essence of the protection function of the state and the methodology of its implementation are discussed. In the process of research, they were used as general dialectic and systematic methods, as well as specific methods of political, legal and comparative analysis and a number of other methods. The author presented management rules and regulations of the defense sphere of the Republic of Armenia, in this context, attention is drawn to the proposed new approaches in the pattern during the constitutional reform.

It can be concluded that the top priority of defence reform of the Republic of Armenia is the ensuring excellence combat readiness of RA armed forces with the enemy's armed forces, to have development and implementation of standards in armed forces fully comply with Armenia's national security features, completely solve the problems of military security.

Key words: state, security, defense, policy, management, military unit, armed forces.

УПРАВЛЕНИЕ СИСТЕМОЙ ОБОРОНЫ И БЕЗОПАСНОСТИ В УСЛОВИЯХ ПЕРЕХОДА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ НА ПАРЛАМЕНТСКУЮ МОДЕЛЬ ПРАВЛЕНИЯ

СЕВАК НИКОГОСЯН

*Соискатель Института философии, социологии и права
Национальной академии наук РА,
г.Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является рассмотрение сущности и значения реформ управления оборонным сектором РА в процессе обеспечения безопасности и регулирования военно-политических проблем. В качестве проблемы можно отметить исследование основ и процесса реформирования системы оборонной безопасности в контексте моделирования парламентского управления в республике, а также оценивание эффективности этих реформ и их влияния на улучшение сферы обороны. В статье исследуются суть оборонной функции государства и основная методология ее осуществления.

В процессе исследования были использованы как общие диалектические и систематические методы, так и специфические методы политико-правового и сравнительного анализа и ряд других методов. Автором представляется нынешнее регулирование управления оборонительной сферой Республики Армения, в данном контексте обращается внимание на новые подходы в процессе конституционных реформ.

В заключение делается вывод о том, что приоритетом оборонных реформ Республики Армения является обеспечение превосходства боеспособности вооруженных сил РА над вооруженными силами противника, создание и внедрение в вооруженных силах таких критериев, которые полноценно соответствуют особенностям национальной безопасности Армении.

Ключевые слова: государство, безопасность, оборона, политика, управление, военная организация, вооруженные сил.

Դ.ԹՐԱՄՓԻ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ՄԻՏՈՒՄՆԵՐԸ*

ՀՏԴ 327.8 (73:479)

ՄԱՐՈՒԹ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ

*ԵՊՀ միջապգային հարաբերությունների և դիվանագիտության
ամբիոնի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
marutvardazaryan@rambler.ru*

ԵՐԵՄ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆ

*ԵՊՀ միջապգային հարաբերությունների և դիվանագիտության
ամբիոնի դասախոս, քաղաքական գիտությունների թեկնածու, ասիստենտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
e.vardazaryan@ysu.am*

Հոդվածում լուսաբանվում է վերջին շրջանում Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի իրականացրած քաղաքականությունը, որը Վաշինգտոնը դիտարկում է որպես «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» բաղկացուցիչ մաս: Մեծ Մերձավոր Արևելք հայեցակարգի էությունը տարածաշրջանում ժողովրդավարական բարենորոգումների ու տնտեսական ազատականացման իրագործման տեսլականն էր: Այդպիսով տեսականորեն հիմնավորվում էր նաև այդ տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի միջամտության անհրաժեշտությունն ու նպատակահարմարությունը: Հարավային Կովկասը ԱՄՆ-ի համար ունի կարևոր, սակայն ոչ կենսական շահեր, և այդ տեսանկյունից այն հիմնականում կարևորվում է Ռուսաստանի, Իրանի ու Թուրքիայի հետ հարաբերությունների համատեքստում: Իրանի դեմ պատժամիջոցների խստացման պայմաններում Դ.Թրամփի վարչակարգը կրկին կարևորեց իր դերակատարման մեծացումն այդ տարածաշրջանում: ԱՄՆ-ը հարավկովկասյան տարածաշրջանը չի դիտարկում որպես մեկ ամբողջություն և կարևորում է երկկողմանի հարաբերությունների վարձացումը:

ՀՀ-ի համար հիմնական վտանգը իրանական խնդրի լուծման համատեքստում հայկական կողմից ցիջումներ կորսելու Վաշինգտոնի փորձերն են: Նման մոտեցումը ոչ միայն չի կարող արդյունավետ լինել, այլև կխախտի Հարավային Կովկասում հավասարակշռությունն ու կայունությունը:

Բանալի բառեր՝ ԱՄՆ, Մեծ Մերձավոր Արևելք, Սպիտակ տուն, Հարավային գաղային միջանցք, Հայաստան, Ադրբեջան, Վրաստան, Ռուսաստան, Իրան, Թուրքիա:

Վերջին շրջանում ԱՄՆ-ը կրկին փորձում է մեծացնել իր ներկայությունը Հարավային Կովկասում, որը Վաշինգտոնը դիտարկում է որպես «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» (այսուհետև՝ ՄՄԱ) բաղկացուցիչ մաս: Իրաքում Ս.Հուսեյնի գահընկեց անելուց հետո Սպիտակ Տան հանրապետական վարչակարգը որոշեց մշակել մի հայեցակարգ, որի էությունը մերձավորարևելյան տարածաշրջանում ժողովրդավարական բարենորոգումների ու տնտեսական ազատականացման

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.03.2019թ., գրախոսվել՝ 11.04.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

իրագործման տեսլականն էր: Վաշինգտոնը մի կողմից՝ ցանկանում էր վերացնել ահաբեկչություն ծնող պատճառները, մյուս կողմից՝ տարածաշրջանի «անհնազանդ» երկրներում հաստատել ամերիկամետ վարչակարգեր: Այդպիսով տեսականորեն հիմնավորվում էր նաև այդ տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի միջամտության անհրաժեշտությունն ու նպատակահարմարությունը:

«Մեծ Մերձավոր Արևելքի» ժողովրդավարացման խնդիրը միջազգային հանրության առջև բարձրաձայնվեց 2003 թ. նոյեմբերին ժողովրդավարության Ազգային հիմնադրամում նախագահ Զ. Բուշ կրտսերի ելույթում: Այդ հայեցակարգի մշակման հիմնական ոգեշնչողը ԱՄՆ-ի նախագահի Անվտանգության գծով խորհրդական Զ.Ռայսն էր, սակայն այդ փաստաթղթի մշակմանը ակտիվ մասնակցեցին նաև Յ.Զիսինսերը, Յ.Դոպրեյտը, Դ. Ռամսֆելդը, Դ.Չեյնին, Պ.Կուֆոլիցը, Մ.Գրոսմանը և ուրիշներ¹⁸⁰: Զ. Բժեզինսկին նշում է, որ «Մեծ Մերձավոր Արևելքի» առկայությունը հնարավորություն է տալիս ներագդելու նաև Եվրասիական Բալկանների վրա, որի մեջ ներառում են Հարավային Կովկասը, Կենտրոնական Ասիան, Աֆղանստանը, Թուրքիան և Պակիստանը»¹⁸¹:

Ամերիկյան այդ քաղաքականությունը միանշանակ չընկալվեց ինչպես Մերձավոր Արևելքում, այնպես էլ Եվրոպայի առաջատար երկրներում ու Ռուսաստանում: Ընդհանուր առմամբ, ՄՄԱ հայեցակարգի իրականացման փորձերն ավելի ապակայունացրին իրավիճակը տարածաշրջանում՝ այն դարձնելով առավել անկանխատեսելի ու պայթյունավտանգ: Բազմաթիվ երկրներում Վաշինգտոնի նմանատիպ գործողությունները գնահատվեցին նաև որպես «գունավոր» հեղափոխությունների քաղաքականության օրգանական շարունակություն: Բ.Զիսնտոնի նախագահության սկզբնական շրջանում Վաշինգտոնը կարևորում էր ՌԴ-ի հետ համագործակցությունը և տարածաշրջանում վարում էր Իրանի Իսլամական Հանրապետության (այսուհետ ԻԻՀ) զսպման քաղաքականություն: Այդ մարտավարության ճարտարապետը Սթրոուս Թոլբոտն էր: Այդուհետև ԱՄՆ-ը որդեգրեց ադրբեջանական Էներգետիկ ծրագրերի իրականացման օգնությամբ Ռուսաստանի Դաշնությանը (այսուհետև՝ ՌԴ) Հարավային Կովկասից դուրս մղելու քաղաքականությունը: Տարածաշրջանում սերտ դաշինքի գնալով Թուրքիայի հետ՝ Ադրբեջանը դուրս եկավ առաջավոր դիրքեր, իսկ ԻԻՀ-ն կաշկանդված էր պատժամիջոցներով: Իրավիճակը հավասարակշռելու նպատակով Իրանն իր հերթին աջակցեց Հայաստանի Հանրապետությանը (այսուհետև՝ ՀՀ) և փորձեց զարգացնել հարաբերությունները Վրաստանի հետ: Դրությունը փոքր ինչ փոխվեց Բ.Օբամայի նախագահության շրջանում, երբ Թեհրանի հետ կնքվեց միջուկային համաձայնագիրը և մեղմացվեցին պատժամիջոցները: ԱՄՆ նախագահ Դ.Թրամփի կառավարումը համընկավ լիբերալ աշխարհակարգի ճգնաժամի հետագա խորացման հետ: Եթե սկզբնական շրջանում լիբերալ աշխարհակարգի ձևավորումը փոխկապակցված է եղել զլոբալ առաջընթացի հետ, ապա վերջին 20 տարվա ընթացքում ԱՄՆ-ում և ԵՄ երկրներում բնակչության կենսամակարդակի բարձրացում չի գրանցվել, ինչն էլ իր հերթին նվազեցրել է զլոբալացման կողմնակից լիբերալ քաղաքական ուժերի ազդեցությունը և գաղափարների գրավչությունը:

Իշխանությունը ստանձնելուց հետո Դ.Թրամփը Մերձավոր Արևելքում Օբամայի վարած քաղաքականությունը համարեց «աղետալի» և որոշեց ավելի կոշտ քաղաքականություն որդեգրել Իրանի նկատմամբ: Միաժամանակ քրդական հարցի

¹⁸⁰ Политика США по демократизации Ближнего Востока: от суецкого кризиса Арабской весны // <https://article.com/article/16786>.

¹⁸¹ Zbigniew Bzezinski, *The Grand Chessboard: American Primacy and its Geo-strategic Imperatives*-N:2006.

հետ կապված՝ սրվեցին նաև հարաբերությունները Թուրքիայի հետ: Այդպիսով ԱՄՆ-ը որոշեց կրկին շունչ հաղորդել ՄՄԱ նախագծին: Ամերիկյան Նոր վարչակարգը կարծում է, որ ԱՄՆ-ին ուղղված հիմնական սպառնալիքներն ու մարտահրավերները բխում են հենց այդ տարածաշրջանից: Այդ է պատճառը, որ, ի տարբերություն ԱՄՆ-ի նախորդ նախագահների, Դ.Թրամփն առաջին օտարերկրյա այցելությունը սկսեց ոչ թե սահմանակից Կանադայից կամ Մեքսիկայից, այլ Սաուդյան Արաբիայից: 2018թ. մայիսի 20-21-ը հյուրնկալվելով այդ երկրում՝ նա այնուհետև այցելեց Իսրայել: Եր-Ռիյադում Դ.Թրամփը ելույթ ունեցավ 40 երկրների ղեկավարների առջև (մասնակցում էր նաև Ի.Ալիևը) և կարևորեց հակաիրանական խմբավորման ստեղծումը: Միաժամանակ Սաուդյան Արաբիայի հետ կնքվեց 110մլրդ դոլարի գնեթի մատակարարման, ինչպես նաև մոտակա 10 տարիների ընթացքում 350մլրդ դոլարի սպառազինություն տրամադրելու պայմանագրեր¹⁸²:

Այդ իրադարձությունները սկիզբ դրեցին ՄՄԱ-ի Նոր խանդավառությանը: Ամերիկյան Սենատում որոշում ընդունվեց Իսրայելում ԱՄՆ-ի դեսպանատունը տեղափոխել Երուսաղեմ, միաժամանակ Սիրիայի հարավում ամերիկյան ռազմական խորհրդականների մասնակցությամբ ակտիվացան ռազմական գործողությունները, արաբական մի շարք երկրներ Քաթարի հետ խզեցին դիվանագիտական հարաբերությունները: Այսպիսով՝ Սիրիայի, Յեմենի և Իրաքի կողքին ավելացավ նաև Քաթարը, որը «պատժվեց» Իրանի հետ համագործակցության պատճառով: ԱՄՆ-ը որոշեց մեծացնել ճնշումը Իրանի վրա, քանի որ վերջինս խոչընդոտում էր ԱՄՆ-ի ազդեցության ամրապնդմանը Սիրիայում, Յեմենում, Իրաքում ու Լիբանանում, ինչպես նաև աջակցություն ցուցաբերում հակաիսրայելական ուժերին: Այդպիսով հերթական անգամ մեծացնելով իր ներգրավվածությունը Մերձավոր Արևելքում և, հատկապես, ակտիվացնելով տարածաշրջանային քաղաքականության իրանական վեկտորը՝ Վաշինգտոնում կրկին կարևորեցին Հարավային Կովկասը: Վաշինգտոնում արդեն պարզ ըմբռնում են, որ Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ը ունի կարևոր, սակայն ոչ կենսական շահեր և այդ տեսանկյունից այն ավելի շատ կարևորվում է ՌԴ-ի, Իրանի ու Թուրքիայի հետ հարաբերությունների համատեքստում: Ստեղծված իրավիճակում, երբ Թբիլիսիի, Բաքվի ու Երևանի արտաքին քաղաքականության վեկտորները տրամագծորեն հակառակ են, ԱՄՆ-ը այն չի կարող դիտարկել որպես մեկ ամբողջություն և մշակել միասնական հարավկովկասյան քաղաքականություն: Այդ պարագայում Վաշինգտոնը կարևորում է երկկողմանի հարաբերությունների զարգացումը:

Հարավկովկասյան հանրապետություններից ամենասերտ հարաբերություններ հաստատվել են Վրաստանի հետ, որը հայտարարել է ՆԱՏՕ-ին և ԵՄ-ին անդամագրվելու իր հաստատակամության մասին: 2018թ. մայիսից Վազիանիում գործում է ՆԱՏՕ-ի մարտական պատրաստվածության կենտրոնը: Պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել նաև այդ կենտրոնի ընդլայման, ինչպես նաև Նույն վայրում խոշոր ռազմական օդանավակայանի կառուցման մասին, որն ունակ է ընդունելու ամենախոշոր ամերիկյան ռազմա-տրանսպորտային օդանավեր: Այն գտվում է ՌԴ սահմանից 80, իսկ ԻԻՀ սահմանից ընդամենը 300 կմ հեռավորության վրա: Այդ նպատակով Վրաստանին տրամադրվելու է մեկ միլիարդ դոլար¹⁸³: Այսպիսով՝ Վրաստանը հայտնվեց բաժանարար գծերի երկու կողմում: Հարավային Օսիայում տեղակայված է ռուսական ռազմակայանը (որն, ի դեպ, Թբիլիսին համարում է Վրաստանի անբաժանելի հատվածը), իսկ Վազիանիում՝ հյուսիսատլանտյան դաշինքի ռազմաբազան: Ամրապնդվելով Վրաստանում՝ ԱՄՆ-ը կարող է ՌԴ-ին կտրել

¹⁸² Трамп на выезде: почему президент США начал с Саудовской Аравии // <https://amp.rbc.ru.cdn.ampproject.org/v/slamp.rbc.ru/rbcnews/politics/21/05.2017/5921892d9a79476dcf9d117>.

¹⁸³ Зачем США база в грузинском Вазияни? // <https://regnum.ru/news/polit/2523143html>.

հարավկովկասյան իր միակ դաշնակից Հայաստանից, իսկ մյուս կողմից՝ ճնշումներ գործադրել ինչպես Բաքվի (որի կոմունիկացիաները անցնում են Վրաստանով), այնպես էլ Անկարայի վրա:

ԱՄՆ-ի համար հարավկովկասյան երկրներից կարևորվում է Նաև Ադրբեջանը: 2018թ. մայիսի 29-ին Բաքվում մեծ շուքով հայտարարվեց «Հարավային գազային միջանցքի» գործարկման մասին: Այդ նախագիծը վայելում էր ԱՄՆ-ի աջակցությունը, իսկ Դ. Թրամփը հեռագրով ողջունեց այդ միջոցառման մասնակիցներին¹⁸⁴: Պատահական չէ, որ այդ միջոցառումից մեկ օր առաջ ամերիկյան հեղինակավոր Foreign Policy ամսագրում լույս տեսավ ժառանգության հիմնադրամի (Heritage Foundation) արտաքին քաղաքականության կենտրոնի տնօրեն Լյուկ Քոֆֆիի և Վաշինգտոնի Կասպիական հետազոտությունների կենտրոնի տնօրեն Էֆգան Նիֆտիի համատեղ «Ինչու Արևմուտքը Ադրբեջանի կարիքն ունի» խորագրով հոդվածը: Հեղինակները ամերիկյան աշխարհաքաղաքականության տեսանկյունից կարևորվում են, այսպես կոչված, «Գյանջայի միջանցքը», որով անցնում են եվրասիական մայրցամաքային հաղորդակցության ուղիները: Դրանք են՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան, Բաքու-Սուլայսա Նավթային, Բաքու-Թբիլիսի-Էրզրում գազային, Բաքու-Թբիլիսի-Կարս երկաթուղին, Արևմտյան Եվրոպան Կասպյան տարածաշրջանի հետ կապող օպտիկական մալուխը, ինչպես նաև E 60 եվրոպական մայրուղին, որը ֆրանսիական Բրեստ քաղաքը կապում է Արևելյան Ասիայի հետ: Աֆղանական պատերազմի ժամանակ ամերիկյան ռազմական բեռների մեկ երրորդը նույնպես տեղափոխվել է այդ ճանապարհով¹⁸⁵: Արևմուտքի և, մասնավորապես, ԱՄՆ-ի համար Ադրբեջանը դեռևս 1990-ական թվականներին կարևորել էր Չ.Բեքդինսկին՝ Նշելով, որ այն հանդիսանում է Կասպյան ավազանի ու Միջին Ասիայի հարստություններով լի «շշի խցանը»¹⁸⁶, և որ Միջին Ասիայի երկրների անկախությունը փաստացի արժեզրկվում է, եթե Ադրբեջանը լիովին վերահսկվի ՌԴ կողմից¹⁸⁷: Ներկայումս, երբ Մոսկվան ցանկանում է իրականացնել «Հյուսիսային հոսք-2» գազատարի կառուցումը, և Եվրոպան 40 տոկոսով կախված է ռուսական գազից, Վաշինգտոնի համար կարևորվում է այդ ճանապարհը, որն, ի դեպ, գտնվում է Արցախի հանրապետությունից ոչ հեռու, և իրավիճակի ապակայունացման դեպքում այդ կոմունիկացիաների անվտանգությունը ևս կարող է հարցականի տակ դրվել:

Դ.Թրամփի ընտրվելուց հետո Ադրբեջանում հույսեր առաջացան, որ ԱՄՆ-ի նոր նախագահը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հարցում կօժանդակի Բաքվին: Այդ կապակցությամբ Լոս-Անջելեսի Ամերիկյան հրեական կոմիտեի ներկայացուցիչ Ջեյսոն Կացը Նշեց, որ Դ.Թրամփը հաղթանակ տարավ՝ հակառակ հայամետ լոբբիի ցանկության, և ԱՄՆ-ի շահերից է բխում Բաքվին աջակցելը, որն անկախանալուց ի վեր հանդիսանում է Վաշինգտոնի ռազմավարական գործընկերը և շարունակում է դեպի արևմուտք Նավթային ու գազային խողովակաշարերի կառուցումը՝ շրջանցելով Ռուսաստանը: Նա կարևորում է այն հանգամանքը, որ Ադրբեջանը ԱՄՆ-ին աջակցում է Նաև միջազգային թատերաբեմում և, միաժամանակ, հանդիսանում է Իսրայելի անփոխարինելի ու մերձավոր դաշնակիցը¹⁸⁸: Նշենք նաև, որ մինչև ԱՄՆ նախագահ ընտրվելը Դ.Թրամփը ադրբեջանական գործարար Ներկայացուցիչների հետ բազմիցս

¹⁸⁴ Газ для Европы: Азербайджан построит новый трубопровод //https://www.pravda.ru/news/world/Europe/17-02-2018/1371091-europa-01.

¹⁸⁵ LUKE COFFEY EFGAN NIFTI. WHY the West Needs Azarbaijan//https://foreignpolicy.com/2018/05/28/why-the-west-needs-azerbaijan.

¹⁸⁶ Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М. Международные отношения., 1999, с.155.

¹⁸⁷ Տես նույն տեղում էջ 172:

¹⁸⁸ Станислав Тарасов. На чьей стороне симпатии Трампа в деле Нагорного Карабаха?//https://regnum.ru/news/2487230.

քիզնես ծրագրեր է իրականացրել: 2018թ. մայիսին Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետության 100-ամյակի առիթով Ի.Ալիևին ուղղած շնորհավորական ուղերձում Դ. Թրամփը նշում էր, որ «Մենք բարեհաջող կերպով համագործակցում ենք Էներգետիկ ոլորտում, որի արդյունքը «Հարավային գազային միջանցքի» նախագծի իրականացումն է Եվրոպայի Էներգետիկ անվտանգության ապահովման համար»¹⁸⁹:

Եթե նախորդ տարիներին ԱՄՆ-ը հայտարարում էր, որ Ադրբեջանի հետ համագործակցությունը հավասարապես հիմնված է երեք ռազմավարական ուղղությունների՝ անվտանգության, Էներգետիկայի ու ժողովրդավարության վրա, ապա այդ ուղերձում խստաբացակայում են մարդու իրավունքների ու ժողովրդավարության ոլորտներում համագործակցության հիշատակումները:

2018թ. հունիսի սկզբներին Հարավային գազային միջանցքը գործարկելու և «Կասպյան նավթն ու գազը» միջազգային ցուցահանդեսի բացման կապակցությամբ Ի.Ալիևին ուղղված Դ. Թրամփի նամակում նշված էր, որ Ադրբեջանի նավթի խոշոր հանքավայրերի շահագործումը նպաստում է միջազգային Էներգետիկ շուկայի կայունացմանը, իսկ գազի արդյունահանումը՝ Թուրքիայի և Եվրոպայի Էներգետիկ անվտանգությունը¹⁹⁰:

Թվարկված գործոնների արդյունքում ԱՄՆ-ի նոր վարչակարգը անտեսում է Ադրբեջանում ալիևյան ռեժիմի հակառակորդների, քաղաքական ընդդիմության հալածանքները, մարդու իրավունքների ոտնահարումը, ՉԼՄ-ի ազատության սահմանափակումները: Փոխարենը՝ ՀՀ անկախության տարեդարձի կապակցությամբ Ն.Փաշինյանին հղած ուղերձում Դ.Թրամփը նշում է. «Այս տարի Հայաստանը տոնելու շատ բան ունի: Խաղաղ, ժողովրդական շարժումը մի նոր դարաշրջան բացեց Հայաստանում, և մենք պատրաստ ենք աշխատել Ձեզ հետ՝ օգնելու իրագործել կոռուպցիան արմատախիլ անելու, անկախ դատական համակարգի, քաղաքական ու տնտեսական մրցակցության վրա հիմնված ներկայացուցչական ու հաշվետու կառավարում և իրավունքի գերակայություն հաստատելու ձեր ժողովրդի կամքը»¹⁹¹:

Ի.Ալիևին ու Ն.Փաշինյանին ուղղված շնորհավորանքներում Դ.Թրամփը ակնարկում է, որ առաջիկա ամիսներին հնարավորություն է ստեղծվում լուծելու Արցախի հիմնախնդիրը: Սակայն ուշագրավն այն է, որ ՀՀ-ի և Ադրբեջանի ղեկավարներին հասցեագրած նամակներում արտացոլվել են այդ երկրների նկատմամբ Սալիտակ Տան քաղաքականության նրբերանգները: Եթե Երևանի ուղերձում արտացոլվել է Վաշինգտոնի համակրանքը գաղափարական առումով իրեն առավել մերձ ու ժողովրդավարական Հայաստանի նկատմամբ, ապա Բաքվին հասցեագրված նամակում գերակշռում են պրագմատիկ ու «քիզնես» շեշտադրումները:

Հարավկովկասյան հանրապետություններից թերևս բոլորից ավելի մերձավորարևելյան խնդրում միտքվել է Ադրբեջանը՝ խորացնելով հարաբերությունները Սաուդյան Արաբիայի հետ: Ի.Ալիևը 2015 և 2017 թվականներին այցելեց Էր-Ռիադ: Ադրբեջանական Slik Way Airlines-ը դիվանագիտական չվերթների թողի տակ 1 մլոդ դոլարի գենք է Բալկաններից տեղափոխել Սիրիայում գործող զրոհայինների համար՝ իրականացնելով 350 թռիչք¹⁹²: Սիրիայում ու Իրաքում կռվող ադրբեջանցի իսլամականների թիվը հասնում է մոտ հազարի¹⁹³: Ինչ խոսք, Իրանին անհանգստացնում է Իսրայելի ու Սաուդյան Արաբիայի մրցակցությունը Ադրբեջանում,

¹⁸⁹ Թրամփը ուղերձ է հղել Ալիևին // <https://www.newsinfo.am/arm/article/view/EyG4bh3V>:

¹⁹⁰ Թրամփի հզոր աջակցությունը Ալիևին // <http://hayeli.am/article/1091695>:

¹⁹¹ Դոնալդ Թրամփը շնորհավորական ուղերձ է հղել Նիկոլ Փաշինյանին // <https://www.Iragir.am/2018/09/20/3803311>:

¹⁹² Саудовская Аравия нацеливается на Иран с Кавказа // www.kavkazoved.info/news/2018/03/22/saudovskaja-aravija-nacelivaetsja-na-iran-s-kavkaza.html.

¹⁹³ Գրիգորյան Ս. Իսլամական արմատականությունը Կովկասում.Եր. ԵՊՀ հրատ, 2017. Էջ 89:

սունսի հավատացյալների թվի ավելացումը, որը կարող է հանգեցնել Ադրբեջանի լիբանանացման: Հասկանալի է նաև, որ նման գործողություններ կարող էին իրականացվել միայն ԱՄՆ-ի համաձայնությամբ:

Իրանի մեկուսացման նպատակով Վաշինգտոնը փորձում է «մտրակի և թխվածքաբլիթի» քաղաքականությամբ ճնշում գործադրելով ՀՀ և Ադրբեջանի վրա՝ փակել այդ երկրների սահմանները Իրանի հետ: Արտաքին քաղաքականության ամերիկյան խորհրդի վերլուծաբան, ռազմական փորձագետ Ստեֆան Բլանկը The Hill կայքում դեռևս 2018թ. ապրիլին հրապարակած «Ինչպես նախագահ Թրամփը կարող է Իրանին հարված հասցնել իր հարևանների միջոցով» հոդվածում նշում է, որ Ադրբեջանից ու Հայաստանից Իրանի մեկուսացումը զգալի հարված կլինի այդ երկրին: Նա նշում է նաև, որ Հայաստանը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության և Թուրքիայի կողմից իրականացվող շրջափակման արդյունքում բավական սերտ քաղաքական ու տնտեսական հարաբերություններ է հաստատել Իրանի հետ: Ս.Բլանկը նշում է, որ Հարավային Կովկասում ՀՀ-ը հանդիսանում է ոչ միայն Իրանի, այլև Ռուսաստանի հիմնական գործընկերը: Նկատի ունենալով իրանա-ադրբեջանական տարածայնությունները և հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Երևանը ամբողջությամբ չի կարող իր կապերը կտրել Արևմուտքի հետ՝ Վաշինգտոնը պետք է «մտրակի և թխվածքաբլիթի» քաղաքականությամբ այդ տարածաշրջանում հասնի իր նպատակին և նվազագույնի հասցնի ՌԴ և ԻԻՀ ազդեցությունը: Բլանկը Հարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի ներկայությունը մեծացնելու միջոց է համարում Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրում նրա դերակատարման մեծացումը և հնարավոր բոլոր լծակները օգտագործելով՝ այդ խնդրի հաղթահարումը¹⁹⁴:

Ադրբեջանը 1994թ. կնքված «Դարի համաձայնագրից» ի վեր փորձել է օգտագործել Էներգակիրների իր խաղաքարտը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունն իր օգտին լուծելու գործընթացներում: Տարբեր փուլերում նա ընտրել է ուրույն մարտավարություն՝ համագործակցելով կամ հակադրվելով Մոսկվային, դառնալով Թուրքիայի ռազմավարական դաշնակիցը, խաղալով կոլեկտիվ Արևմուտքի հետ, սակայն Եսկան հաջողությունների չի հասել: Ադրբեջանը այդպես էլ Հարավային Կովկասում չդարձավ ԱՄՆ-ի գլխավոր աշխարհաքաղաքական գործընկերը, քանի որ Վաշինգտոնն այդ տարածաշրջանը դիտարկում է որպես ՄԱԿ-ի բաղկացուցիչ մաս և ավելի շատ կարևորում Թուրքիայի ու Իրանի հետ հարաբերությունների համատեքստում: Սակայն ներկայումս իրավիճակը փոխվել է: Ղրիմի միավորմամբ Սիրիայում ՌԴ-ի ռազմական ներկայությունը, Կասպից ծովի կարգավիճակի վերաբերյալ կոնվենցիայի կնքումը և Կերչի իրադարձությունները վկայում են, որ Մոսկվան փաստացի իր վերահսկողությունն է հաստատել սևծովյան-կասպիական տարածաշրջանում: Ձևավորված նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում Վաշինգտոնի համար Հարավային Կովկասը Իրանի ու ՌԴ-ի դեմ մրցակցելու համար արդեն նոր կարևորություն է ստանում: Վրաստանի հետ ԱՄՆ-ը առանձնակի խնդիրներ չի տեսնում, և Վաշինգտոնի ազդակները հիմնականում ուղղված են Ադրբեջանին ու Հայաստանին: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Եվրոպան ներկայումս զբաղված է իր ներքին խնդիրների հաղթահարմամբ, ԱՄՆ-ը ՀՀ-ում իր դիրքերը ամրապնդելու համար պետք է հանդես գա Ռուսաստան-Իրան-Թուրքիա առանցքի դեմ, որոնց շահերը հիմնականում համընկնում են ոչ միայն Հարավային Կովկասում, այլև Սիրիայում: Վաշինգտոնին անհանգստացնում է հատկապես ռուս-թուրքական հարաբերությունների զարգացման դինամիկան: Սառը և հետսառը պատերազմյան շրջանի ԱՄՆ-ի մերձավորագույն դաշնակիցներից մեկը՝ Թուրքիան, շրջվելով դեպի Ռուսաստան, թուլացրեց ՆԱՏՕ-ի հարավային թևը և կարող

¹⁹⁴ Stephen Blank. How Prezident Trump can strike at Iran through its neighbours <https://thehill.com/opinion/international/38208-how-trump-can-strike-at-iran-through-its-neighbours>.

Ե Մոսկվա-Անկարա-Թեհրան առանցքին միավորել նաև Բաքվին: Այդ պարագայում ԱՄՆ-ի ՄՄԱ քաղաքականության շրջանակներում բարձրանում է Հարավային Կովկասի բուֆերային, սակայն դեռևս անորոշ դերակատարումը Մոսկվա-Անկարա-Թեհրան ալյանսի և Մերձավոր Արևելքի միջև: ԱՄՆ-ը փորձում է Բաքվին ու Երևանին կանգնեցնել ծանր ընտրության առջև: Եթե Ադրբեջանից պահանջվում է կշռքի մի նժարին դնել Անկարայի, Մոսկվայի ու Թեհրանի հետ հարաբերությունները, ապա Հայաստանը ստիպված է լինելու սառեցնել շփումները իր համար երկու առանցքային երկրների հետ:

Այդ տեսանկյունից ուշագրավ է 2018թ. հոկտեմբերի վերջերին ԱՄՆ նախագահի անվտանգության հարցերով խորհրդական Ջոն Բոյթոնի այցը Մոսկվա ու Հարավային Կովկաս: ԱՄՆ նախագահի ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդականը վերջին անգամ տարածաշրջան այցելել էր 1997թ.-ին (Սամուել Բերգեր): Պատահական չէ, որ Բոյթոնը սկզբից ժամանում է Մոսկվա, հետո՝ Հարավային Կովկաս: Պետք է նկատի ունենալ, որ նման պաշտոնյաները քիչ են ճանապարհորդում, և Բոյթոնը ավելի շատ մասնագիտացած է ազգային անվտանգության հարցերում, քան արտաքին քաղաքականության մեջ: Նա բավական մասնագիտացել է նախկին խորհրդային Միության հանրապետությունների զարգացումների և, հատկապես, ՌԴ-ի հետ հարաբերություններում: Ջ.Բոյթոնի այցը տարածաշրջան փաստացի նշանակում էր հարավկովկասյան տարածաշրջանի նկատմամբ ԱՄՆ-ի քաղաքականության փոփոխություն: Եթե մինչ այդ Վաշինգտոնում կարծել են, թե այն ՌԴ ազդեցության գոտի է և առանձնապես հետաքրքրություն չեն ցուցաբերել, ապա վերոնշյալ աշխարհաքաղաքական գործընթացների համատեքստում ԱՄՆ-ի համար կրկին կարևորվեց այդ տարածաշրջանը: Անշուշտ, ամերիկյան քաղաքական մոտեցման այդ փոփոխության հեղինակը Ջ.Բոյթոնն է, որն էլ անմիջապես փորձեց իրականացնել իր մտահաղացումները: Մինչև Բոյթոնի այցը ադրբեջանցի բազմաթիվ փորձագետներ հայտարարում էին, որ Ադրբեջանը, լինելով Իրանի անմիջական հարևանը և Նրա կարևոր գործընկերը, կշարունակի իր անկախ քաղաքականությունը, սակայն վերջինիս այցից հետո ստիպված էր որոշ զիջումների գնալ: Մասնավորապես Բաքուն անորոշ ժամանակով սառեցրեց Իրանի տարածքում «Հյուսիս-Հարավ» տրանսպորտային միջանցքի շրջանակներում երկաթուղու կառուցման շինարարությանը 500 մլն դոլարի ֆինանսավորումը¹⁹⁵:

Այնուամենայնիվ, Բոյթոնի այցի ընթացքում Բաքվի հույսերը չարդարացան, քանի որ Ղարաբաղյան հակամարտության վերաբերյալ վերջինս հայտարարեց, որ ԱՄՆ-ի դիրքորոշումները չեն փոխվել և չանդադարձավ ՄԱԿ-ի Ախ չորս բանաձևերին, փախստականների հարցերին և այլն:

Բոյթոնի այցն ավելի շատ թելադրված էր Իրանի դեմ ԱՄՆ ուժեղացող պատժամիջոցների հարցում Հարավային Կովկասի ընդգրկմամբ, ինչպես նաև տեղերում իրավիճակին ծանոթանալու և իրատեսական պատկերացում կազմելու խնդրով: Թրամփի վարչակազմը փորձում է նաև հստակեցումներ մտցնել Ռուսաստանի ու Հարավային Կովկասի երկրների նկատմամբ քաղաքականության մեջ: Այդ նպատակով Ջոն Բոյթոնն իր պատվիրակության մեջ ընդգրկել էր նաև Ֆիոնա Հիլին, որը Հարավային Կովկասի գծով լավագույն ամերիկյան մասնագետներից է և խորությամբ տիրապետում է ինչպես հայ-թուրքական, այնպես էլ Ղարաբաղյան հակամարտության խնդիրներին: Նշենք, որ մինչ այդ Հայաստան էր այցելել նաև Թրամփի մեկ այլ խորհրդական՝ Ռուդի Ջուլիանին, որը մասնակցում էր Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի կազմակերպած ֆորումին: Փաստորեն, ինչ որ տեղ ՀՀ-ն դարձել էր հարթակ՝ ռուսական կողմի հետ Ջուլիանիի շփումների համար: Պատահական չէ, որ ամերիկյան որոշ վերլուծաբաններ կարծում էին, թե հիմնական

¹⁹⁵ Иранская воронка может затянуть Азербайджан // <https://regnum.ru/news/2533867.html>.

մարտահրավերներին Բոյթոնը կհանդիպի Երևանում, որտեղ թափյալ հեղափոխությունից հետո ՀՀ-ն շարունակեց ռազմավարական դաշինք պահպանել Մոսկվայի հետ: Հայաստանը Արևմուտքի համար կարևորվում է որպես Թուրքիայի ու Իրանի սահմանակից երկիր և, օգտվելով այն հանգամանքից, որ ՀՀ գտնվում է քաղաքական ձևափոխության պայմաններում, որոշեցին մեծացնել միջազգային ճնշումը Ն.Փաշինյանի վրա՝ քաղաքական ընդդիմությանը «ոչնչացնելու» պատճառաբանությամբ¹⁹⁶: Բոյթոնի մի շարք հայտարարություններ վտանգ էին պարունակում Երևանի համար: Փոխանակ կողմերին հիշեցնելու դեռևս 2016թ. մայիսից ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ ու հովանու ներքո ձևավորված Վիեննայի օրակարգը, որը վերաբերվում էր հրադադարի պահպանման մեխանիզմներին ու հետաքննությանը, և որը մերժվեց Ադրբեյջանի կողմից՝ որակվելով որպես ստեղծված ստատուս-քվոն պահպանելու օրակարգ, Բոյթոնը Բաքվին ու Երևանին առաջարկեց ավելի որակյալ սպառազինություն: Իրականում ԱՄՆ-ը պետք է ճնշում գործադրեր հակամարտող կողմերին զենք վաճառող երկրների վրա, սակայն ձեռնարկեց իրավիճակը ապակայունացնող քայլեր, քանի որ պարզ էր, որ ամերիկյան զենքի գնորդ հիմնականում կհանդիսանա Ադրբեյջանը: Երևանին առավել անհագստացնողը Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը խաղաթուղթ դարձնելու՝ Վաշինգտոնի ձգտումն է: Մասնավորապես Բոյթոնը նշել էր, որ հակամարտության կարգավորմամբ Հայաստանը կազատվի արտաքին ազդեցությունից (Ռուսաստանի), և կարգավորման ճանապարհը լեգիտիմ ընտրություններից հետո զիջումների ու «վճռորոշ քայլերի» գնալն էր¹⁹⁷: Ընդ որում, Բոյթոնը Բաքվում Նոյնիսկ զիջումների կապակցությամբ ակնարկ չէր արել: Հիշեցնենք, որ հայկական կողմի տարածքային զիջումների մասին խոսել էր նաև ՀՀ-ից հեռացող ԱՄՆ դեսպան Ռիչարդ Միլսը¹⁹⁸: Stratfor-ը՝ «ստվերային ԿՀԿ»-ն, կանխատեսում է, որ 2019թ. ԱՄՆ-ը պետք է իր ուշադրությունը կենտրոնացնի Ռուսաստանի հարակից շրջաններին: Ուշագրավ է, որ առանձին ենթադրվում էր, որ Հայաստանի նկատմամբ «հոգաժողովան» կարևորությունը: Այդ հատվածում ուղղակի խոսվում է ՀՀ-ում Ռուսաստանի ու նրա մերձավորագույն դաշնակից Հայաստանի միջև լարվածությունն ստեղծելու մասին, և այդ տեսանկյունից կարևորվում է Ջ. Բոյթոնի այցը Երևան¹⁹⁹:

Փաստացի ստացվում է, որ Բոյթոնի այցի բուն նպատակը 2018թ. նոյեմբերի 5-ից Թեհրանի նկատմամբ իրականացվող խիստ պատժամիջոցների համատեքստում Իրանի շուրջ կովկասյան օդակն սեղմելու հնարավորությունների ստուգումն էր: Իրանի հետ ՀՀ սահմանը կազմում է 35, իսկ Արցախի հետ՝ 132 կմ: Արցախ-իրանյան սահմանը ներկայումս ավելի շատ ունի ռազմա-քաղաքական նշանակություն: Աշխարհաքաղաքական առումով այն կարևորվում է նաև Իրանի համար: Այդ պատճառով է, որ Վաշինգտոնը ձգտում է օգտագործելով Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը՝ վերահսկել նաև այդ սահմանը և հնարավորության դեպքում այնտեղ ամերիկյան զորամասեր տեղակայել: Եվ այդ ուղղությամբ Բաքուն ու Վաշինգտոնը համահունչ են գործում: Ինչպես Վաշինգտոնն է Թեհրանին մեղադրում Մերձավոր Արևելքում ահաբեկիչներին ու ծայրահեղական խմբավորումներին ֆինասավորելու հարցերում, այնպես էլ Ադրբեյջանը նշում է, որ արցախ-իրանյան սահմանին հարակից

¹⁹⁶ Уэс Маэтин. Почему Запад не должен игнорировать беспорядки в Армении. *The National Interest*//inosmi-ru.cdn.ampproject.org/v/s/inosm.ru/amp/social/20181021/243508118.html? amp_j.

¹⁹⁷ Դեսպան Ջոն Բոյթոնի մամուլի ասուլիսը Հայաստանում // <https://am.usembassy.gov/hy/Bolton-conference>:

¹⁹⁸ Ռիչարդ Միլս. ԼՂ հարցի ցանկացած կարգավորում պահանջում է «գրավալ տարածքների» մի մասի վերադարձ // <https://www.panorama.am/am/news/2018/10/16/Ռիչարդ-Միլս-ԼՂ-հարց/2019289>:

¹⁹⁹ Stratfor (США): США сосредоточат усилия на граничающих с Россией районах//inosmi.ru/politic/20/81119/244040802.html.

տարածքներում իբր զբաղվում են ահաբեկիչներ պատրաստվելով ու թմրանյութերի վաճառքով²⁰⁰:

Երևանը նույնպես ենթարկվեց արտաքին որոշակի ճնշումների: ԶՅ վարչապետի պաշտոնակատար Ն.Փաշինյանը նշեց, որ արսուրդ է, երբ մի երկիր մյուս երկրի հետ հարաբերությունները պայմանավորում է երրորդ երկրի հետ ունեցած հարաբերություններով և հավելեց, որ վերջերս մի շատ փորձված դիվանագետի (ամենայն հավանականությամբ, նկատի ունենալով Բոլթոնին) հետ հանդիպման ժամանակ նկարագրել է ԶՅ «կղզային» դիրքը, և այդ դիվանագետը ընդունել է հայկական փաստարկներն ու դիրքորոշումը²⁰¹:

Ամփոփելով Սպիտակ Տան նոր մարտավարությունը Զարավային Կովկասում կարող ենք հետևություններ անել:

Նախ և առաջ պետք է նկատի ունենալ, որ Կոնգրեսն ու Դ.Թրամփի հակառակորդները ստիպում են նրան արտաքին բնագավառում առավել վճռական քայլերի գնալ, և երբեմն այդ ճնշումների ազդեցության տակ նոր վարչակարգը դիմում է նման քայլերի: Մասնավորապես Foreign Policy Research Institute-ը, Carnegie Center-ը քննադատում են ամերիկյան նոր վարչակարգին, որ նա Զարավային Կովկասում ակտիվ չէ, որ այդ տարածաշրջանում ԱՄՆ-ի դաշնակիցները իրենց խաբված են զգում, նվազում է այդ տարածաշրջանի կարևորությունը ՆԱՏՕ-ի համար, որ Թրամփի վարչակարգը կորցնում է իր հետաքրքրությունը տարածաշրջանի նկատմամբ և այլն²⁰²: Հետևաբար, Մերձավոր Արևելքում ընդհանուր առմամբ անհաջողություն կրելով՝ անհրաժեշտ է «տանուլ տվածը» վերադարձնել Զարավային Կովկասում:

Ստեղծված պայմաններում ինչքան էլ սրվեն ռուս-ամերիկյան հարաբերությունները, Մոսկվայում լավ են ըմբռնում, որ ավելի «պուտինասեր» Նախագահ մոտ ժամանակներում Վաշինգտոնում չեն տեսնի: Միաժամանակ Թրամփի նկատմամբ երկրի ներսում ճնշումը չուժեղացնելու համար ՌԴ-ի և ԱՄՆ-ի ղեկավարները արտաքինապես սառնություն են ցուցաբերում, և նույն խաղը նկատվում է նաև Զարավային Կովկասում: Ջ.Բոլթոնի այցը Վրաստան Թբիլիսիի համար ՆԱՏՕ-ին անդամագրվելու հարցում այդպես էլ որևէ հստակություն չմտցրեց: Իր հերթին Բաթուն ևս մտածում է, որ ԱՄՆ-ը ադրբեջանամետ դիրքորոշում չունի: Զարավային Կովկասում ԱՄՆ-ի գլխավոր խնդիրը հարավկովկասյան հանրապետություններից Իրանին մեկուսացնելն է և Իրանի ու Սիրիայի հարցերում Մոսկվայի հետ փոխհամաձայնության գալը:

ԱՄՆ-ը մտահոգված է, որ հայկական թավշյա հեղափոխությունից հետո Ղարաբաղյան կարգավորման գործընթացը կարող է առժամանակ սառեցվել: Միևսկի խմբի անդամներին անհանգստացնում էր այն հանգամանքը, որ ԶԶ-ում կարող են ուժեղանալ արմատական տրամադրություններն ու ուժերը, և բանակցությունները կարող են սկսվել «սպիտակ էջից»: Զարավային Կովկասում փխրուն հավասարակշռությունը պահպանելու, ինչպես նաև ամերիկյան գործարար շրջանների շահերը պաշտպանելու համար ԱՄՆ-ին հարկավոր է ՌԴ-ի աջակցությունը: Վաշինգտոնում հասկանում են, որ ԶԿ երկրների համար ստեղծված իրավիճակում ՌԴ-ն դիտարկվում է որպես ստեղծված հավասարակշռության գլխավոր երաշխավոր: Եթե Թբիլիսիում հիմնականում լռում են, ապա Երևանում ու Բաքվում այդ մասին բարձրաձայնում են:

²⁰⁰ Բաթուն նշանառության տակ է վերցնում Իրանի և Լեռնային Ղարաբաղի միջև սահմանը // www.artsakhtert.com/arm/politics/item/25651.2018-11-22-1-57-35:

²⁰¹ Հայ-իրանական սահմանը ամեն պահի կարող է փակվել ԱՄՆ-իրան հարաբերությունների պատճառով. Փաշինյան // <https://news.am/arm/news/478858>. Html:

²⁰² СИИА. Азербайджан, Внешэкономсвязи, политика // regnum.ru. 19 января 2018, N: 2463317.

Իր հերթին Ադրբեջանը շահագրգռված չէ, որպեսզի Վրաստանը հարաբերությունները բարելավվի ՌԴ-ի և ՀՀ-ի հետ, քանի որ դրա արդյունքում կթուլանա Բաքվի ազդեցությունը այդ երկրում: Իսկ Վրաստանի համար ԼՂ խնդրի առկայությունը հնարավորություն է տալիս առանց այլընտրանքի տրանսպորտային միջանցքի իր դերակատարումը պահպանել:

Այսպիսով՝ շնորհիվ ամերիկյան ՄՄԱ հայեցակարգի՝ Հարավային Կովկասը, որ նախկինում գտնվում էր եվրոպական երկրների շահերի ոլորտում և կարևորվում էր միայն տարածաշրջանային երկրների համար, հայտնվեց գլոբալ քաղաքականության կենտրոնում: Այն կարող էր ՌԴ-ի համար հանդիսանալ ինչպես անվտանգության գոտի, որը նրան բաժանում է աշխարհաքաղաքական մրցակիցներից, այնպես էլ հենակետ՝ Մոսկվայի հակառակորդների համար: Տրանսպորտային ու ռազմական նոր տեխնոլոգիաների զարգացումը ՀՀ-ն վերածեցին յուրատեսակ կամրջի դեպի Մերձավոր Արևելք: Միաժամանակ ՀՀ-ն դարձավ ՌԴ-ի տարածքը շրջանցող ամենահեռանկարային տրանսպորտային միջանցքը, որով հնարավոր է կասայան ավազանի էներգակիրները հասցնել Եվրոպա և նվազեցնել նրա կախվածությունը Մոսկվայից:

2008թ. ռուս-վրացական պատերազմը, Ուկրաինայի արևելքում ծավալվող իրադարձությունները վկայում են, որ ՌԴ-ն չի հանդուրժի, որ մերձբալթյան հանրապետություններից բացի որևէ այլ հետխորհրդային երկիր ընդգրկվի ՆԱՏՕ-ում:

Տարածաշրջանի երկրների համար ԱՄՆ-ի քաղաքականության ռազմավարությունը ՀՀ-ում դեռևս վերջնականապես չի ձևավորվել, և Վաշինգտոնը պատրաստ չէ տարածաշրջանում ռազմական գործողություններ վարել: Դրա փոխարեն տարածաշրջանում ՌԴ-ն ունի մի շարք առավելություններ: Հյուսիսային Կովկասում ՌԴ-ն կենտրոնացրել է խոշոր ռազմական ուժեր, Հարավային Կովկասում առկա են ռուսական ռազմակայաններ, և ՌԴ-ն պարբերաբար դրսևորում է իր ազգային շահերը պաշտպանելու համար ուժ կիրառելու պատրաստակամությունը:

Իսկ ի՞նչ վտանգներ ու մարտահրավերներ են Երևանի առջև ծառացել ամերիկյան նոր մարտավարության համատեքստում: Զանի որ Վաշինգտոնում իրատեսորեն կարծում են, որ հնարավոր չէ արմատականորեն փոխել հայ-ռուսական համագործակցության ֆորմատը, ապա հիմնականում աշխատում են հայ-իրանական հարաբերությունների սառեցման ուղղությամբ: Երևանը պետք է փորձի ԱՄՆ-ին բացատրել, որ իր ազգային անվտանգության տեսանկյունից չի կարող փակել հայ-իրանական սահմանը, և ինքը երբեք չի խաղում տարբեր երկրների հակասությունները վրա, այլ, ընդհակառակը, պատրաստ է օժանդակել դրանք վերացնելու ջանքերին:

Ամերիկյան հետաքրքրությունը Հայաստանի նկատմամբ նվազեց 2013թ. սեպտեմբերի-3-ին, երբ ՀՀ-ն կողմնորոշվեց դեպի Եվրասիական միությունը և աճեց, երբ 2017թ. նոյեմբերին կնքվեց ԵՄ-ՀՀ պայմանագիրը: Թավշյա հեղափոխությունը կրկին մեծացրեց Վաշինգտոնի ուշադրությունը Երևանի նկատմամբ: ԱՄՆ-ի համար լիովին պարզ չէ, թե ինչ քաղաքականություն են պատրաստվում վարել ՀՀ նոր իշխանությունները: Սպիտակ Տունը դրական է գնահատում հայկական թավշյա հեղափոխության հաղթանակը և հասկանում, որ լարված իրավիճակում մեծանում է փոքր երկրների նշանակությունը ու դերակատարումը: Մինչև այժմ ՀՀ-ԱՄՆ հարաբերությունները համակարգային բնույթ չեն կրել և ավելի շատ ունեցել են տարբեր շրջանակներում համագործակցային բնույթ: Այստեղ կարևոր է Վաշինգտոնին համոզել, որ Երևանը կարող է միայն դրական դերակատարում ունենալ ռուս-ամերիկյան և ռուս-իրանական հարաբերություններում:

Մյուս կարևոր հանգամանքը ամերիկյան նոր վարչակարգին ներկայացնելն է, որ ՀՀ քաղաքականության առանցքային կողմերից է Արցախի անվտանգության երաշխավոր լինելը: Երևանի համար նոր իրավիճակն այն է, որ Վաշինգտոնը, ակտիվորեն «ներխուժելով» ՌԴ ավանդական գոտի, վիճարկում է Մոսկվայի

կարգավիճակը Հարավային Կովկասում, իսկ արցախյան հիմնախնդրի լուծման տրամաբանությունը կարող է դիտարկվել ամերիկյան շահերի տեսանկյունից: Եթե Նույնիսկ համարենք, որ ԱՄՆ-ը ԼՂ հակամարտության գոտում չի պատրաստվում մրցակցել Ռուսաստանի հետ, ապա միանշանակ է, որ Վաշինգտոնը ամրապնդում է իր ներկայությունը:

Երևանը անվտանգության ոլորտներում չի պատրաստվում շրջադարձային փոփոխություններ իրականացնել, և մի՞թե արտաքին քաղաքականության այդ շարունակականությունն ու կայունությունը ԱՄՆ-ի համար ավելի գերադասելի չէ, քան այն ճանապարհը, որով անցել է Վրաստանը, կամ այն խնդիրները, որոնք Նրա համար պարբերաբար ստեղծում է ՌԷկրախնա:

Միաժամանակ հարկ ենք համարում ընդգծել, որ ԱՄՆ-Ադրբեջան հարաբերությունների զարգացման վեկտորը անընդմեջ չի կարող դրական լինել, քանի որ անկախ այդ երկրի ռեսուրսներից՝ այնտեղ առկա կոռուպցիան, մարդու իրավունքների համատարած խախտումները, իշխանության ու կառավարման ոչ ժողովրդավարական բնույթը Վաշինգտոնում պարբերաբար առաջացնելու են դժգոհություններ եթե ոչ Թրամփի վարչակարգում, ապա՝ Կոնգրեսում: Այդ դեպքում հայկական կողմի համար կարևորվում է Մոսկվայի հետ ռազմավարական դաշինքի առկայության հետ մեկտեղ պահպանել նաև հավասարակշռություն հայ-ամերիկյան հարաբերություններում:

Բոլթոնի այցից հետո ԼՂ կարգավորման ուղղությամբ իր քաղաքականությունը ակտիվացրեց նաև Մոսկվան: Ս.Լավրովը մոտ տասը ժամ տևողությամբ հանդիպում ունեցավ Ի.Սիլինի հետ և հայտարարեց, որ Ադրբեջանը «կառուցողական է տրամադրված»²⁰³: Ադրբեջանը, իրական սպառնալիք զգալով (Իրան+ԱՄՆ), պետք է ապավինի նաև ՌԴ-ի աջակցությանը: Իր հերթին Մոսկվան, ՀՀ-ի հետ պահպանելով հարաբերությունների ներկա մակարդակը, փորձելու է ՀՀ-ում գլխավոր գործընկեր դարձնել Ադրբեջանին և դրանով մեծացնել ճնշումները Վրաստանի նկատմամբ: Օգտագործելով այդ վիճակը՝ ՌԴ-ն նաև կաշխատի մեծացնել իր ռազմական ներկայությունը ընդհուպ Արցախ-Ադրբեջան շփման գծում: Այդ իսկ պատճառով հայկական Նոր իշխանությունները, որոնք վայելում են բնակչության զգալի մասի աջակցությունը, ունեն անհրաժեշտ ռեսուրսներ՝ ճկուն ու իրատեսական քաղաքականություն վարելու համար, որի իրական գրավականը հայ-ռուսական դաշինքի հետագա ամրապնդումն է:

Ժամանակին Դ.Թամփը մեծ սխալ համարեց Մերձավոր Արևելք ամերիկյան զորք մտցնելը: Միաժամանակ նա սխալ համարեց Բ.Օբամայի կողմից այդ զորքի դուրս բերումը: Նույն սխալը կգործի Դ.Թրամփի վարչակարգը ներկայումս, եթե իրանական խնդրի լուծման համատեքստում փորձի կարգավորել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը: Առավել ևս հիմա, երբ 2016թ. ապրիլյան հնգօրյա պատերազմից հետո բանակցությունները փակուղի են մտել: Նման մոտեցումը չի կարող արդյունավետ լինել, քանի որ նախ՝ չի կարող տարածաշրջանի երկրների շրջանում անվտանգային տեսանկյունից վստահություն ներշնչել, ապա՝ կխաթարի ՀՀ-ի երկրների կայունությունն ու անվտանգությունը:

²⁰³ Փակ համաձայնություններ, գործարքներ. Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ինչ ծրագրեր են դիտարկվում Ռուսաստանում // <https://168.am/2018/12/16/1057>:

DONALD TRUMP ADMINISTRATION'S NEW TRENDS IN SOUTH CAUCASUS POLICY

MARUT VARDAZARYAN

*Yerevan State University, PhD in History, Associate Professor
of the Chair of International Relations and Diplomacy,
Yerevan, Republic of Armenia*

EREM VARDAZARYAN

*Yerevan State University, PhD in Political Sciences, Assistant Professor
of the Chair of International Relations and Diplomacy,
Yerevan, Republic of Armenia*

In recent times, the US has been again attempting to expand its presence in South Caucasus region as part of the «Greater Middle East». The essence of the concept of the Greater Middle East is the introduction of the implementation of democratic reforms and the liberalization of the economy. This theoretically substantiates the need and feasibility of US intervention in the region. South Caucasus has important but not vital benefit for the US as it is mostly valued in the context of relations with Russia, Iran and Turkey. D. Trump's administration especially highlighted the importance of the US presence in the region while tightening sanctions on Iran. The US sees the importance of bilateral relations development in the area, as it does not consider the region of South Caucasus as a single entity.

The main threat for the Republic of Armenia (RA) is Washington's attempts of imposing compromises on RA in the context of solving the Iranian issue. This approach cannot be beneficial and will jeopardise the balance and stability in South Caucasus.

Key words: *USA, Greater Middle East, White House, Southern Gas Corridor, Armenia, Azerbaijan, Georgia, Russia, Iran, Turkey.*

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В ЮЖНОКАВКАЗСКОЙ ПОЛИТИКЕ АДМИНИСТРАЦИИ Д. ТРАМПА

МАРУТ ВАРДАЗАРЯН

*Кандидат исторических наук, доцент кафедры международных
отношений и дипломатии ЕГУ,
г.Ереван, Республика Армения*

ЕРЕМ ВАРДАЗАРЯН

*Кандидат политических наук, ассистент кафедры международных
отношений и дипломатии ЕГУ,
г.Ереван, Республика Армения*

В статье освещается проводимая в последнее время Соединенными Штатами Америки политика на Южном Кавказе, который Вашингтон рассматривает как составную часть Большого Ближнего Востока. Концепция Большого Ближнего Востока предполагает реализацию в регионе демократических реформ и либерализацию экономики. Этим теоретически обосновывается необходимость и целесообразность вмешательства США в данный регион. Для США Южный Кавказ имеет важное, но не жизненное значение, и его важность рассматривается в контексте отношений с Россией, Ираном, Турцией. В условиях ужесточения санкций по отношению к Ирану администрация Д. Трампа снова придает значимость усилению своей роли в этом регионе. США не рассматривают южнокавказский регион как одно целое и считают важным развитие двухсторонних отношений.

Главная угроза для Республики Армения в том, что в контексте решений иранской проблемы Вашингтон пытается добиться от армянской стороны уступок. Подобный подход не только не может быть эффективным, но и нарушает стабильность и равновесие на Южном Кавказе.

Ключевые слова: США, Большой Ближний Восток, Белый дом, Южный газовый коридор, Армения, Азербайджан, Грузия, Россия, Иран, Турция.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ, ECONOMICS, ЭКОНОМИКА**ԲԼՈԿԵՅՆԻ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲՆԱԿՖՈՆԴԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԻ ԲԱՐԵԼԱՎԱՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ***

ՀՏԴ 004.65:332.87(479.25)

ԱՐՄԱՆ ԱՍՐՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի տնտեսագիտության և
կառավարման ֆակուլտետի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
arman.asryan@yahoo.com

Հոդվածում ներկայացվում է բլոկչեյնը՝ որպես կրիպտոգրաֆիկ վավերացմամբ ինֆորմացիայի մուտքագրման մեխանիզմ ունեցող տվյալների ապակենտրոնացված բազա: Բացահայտվում են բնակարանային ֆոնդի կառավարման համակարգի բարելավման համատեքստում այդ տեխնոլոգիայի կիրառման հնարավորությունները, որոնք բաժանվում են չորս հիմնական ուղղությունների՝ ա) բնակարանների թվային անձնագրերի ձևավորում, բ) բնակֆոնդի կառավարման գործընթացների վերափոխում, գ) բնակֆոնդի կառավարման համակարգի ինֆորմացիոն թափանցիկության բարձրացում, դ) խելացի պայմանագրերի ներդրում: Զննարկվում են բլոկչեյնի՝ ՀՀ բնակֆոնդի կառավարման ոլորտում ներդրման հնարավոր մարտահրավերները, որոնցից ամենաառանցքայիններն են՝ ա) բնակարանների թվայնացման ճշգրիտ ու ընդհանրական մեխանիզմների ու կանոնակարգերի ձևավորումը, բ) ոլորտի մասնակիցների միջև ինֆորմացիոն տարանջատվածության և դրանից բխող տեղեկատվական անհամապատասխանությունների վերացումը, գ) ոլորտի շահառուների գործունեության և նրանց համապատասխան բիզնես գործընթացների միջև առկա տարբերություններով պայմանավորված շահերի հնարավոր բախումների կանոնակարգումը, դ) տեխնոլոգիայի վերաբերյալ հայ հասարակության իրազեկվածության մակարդակի բարձրացումը: Առաջարկվում են բլոկչեյնի ներդրման գործընթացի խոչընդոտների հաղթահարման ուղղված համապատասխան մոտեցումներ ու լուծումներ:

Բանալի բառեր՝ բլոկչեյն, բնակարանային ֆոնդի կառավարում, տվյալների ապակենտրոնացված բազա, բնակարանի թվային անձնագիր, խելացի պայմանագրեր, թվայնացման կանոնակարգեր, տեղեկատվական ինտեգրում:

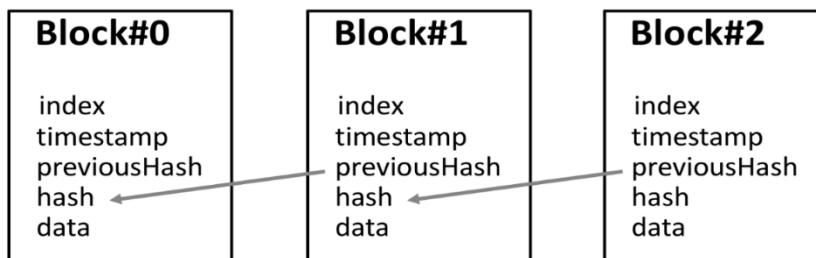
Բլոկչեյնը 21-րդ դարի տեխնոլոգիական առաջընթացի ամենաբեկումնային նմուշներից մեկն է: Այն հաջորդ սերնդի համացանցի, որը հայտնի է նաև ապակենտրոնացված ցանց և Web3 անուններով, շարժիչ ուժն է: Բլոկչեյնն իր նորարարական կառուցվածքի շնորհիվ երկու կարևոր խնդիր է լուծում. ա) վերացնում է գործառնությունների իրականացման պրոցեսի միջնորդներին, բ) օգտատերերի շրջանում վստահություն է ձևավորում ողջ համակարգի նկատմամբ: Ներկայումս այն

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2019թ., գրախոսվել՝ 20.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

ունի կիրառության բազմաթիվ ասպարեզներ, որոնցից են ապահովագրությունը, անշարժ գույքի կառավարումը, ֆինանսական ծառայությունները և այլն:

Բլոկչեյնի սահմանումն ու աշխատանքի նկարագիրը: Բլոկչեյնը երկու և ավելի շահառու կողմերի միջև տեղի գործառնությունների տվյալների բազա-ցանց է, որտեղ գործառնություններից յուրաքանչյուրին վերագրվող բլոկի պատճենները պարունակվում են ցանցի բոլոր հանգույցներում: Բազայի ներսում յուրաքանչյուր գործառնություն ներկայացվում է համապատասխան տվյալներ (վաճառողի, գնորդի վերաբերյալ ինֆորմացիա, պայմանագրի պայմաններ և այլն) պարունակող բլոկի տեսքով, որը վավերացվում է ողջ ցանցի կողմից՝ շնորհիվ համապատասխան կողավորման, որը կազմվում է գործառնության տվյալների և շահառու կողմերի թվային ստորագրությունների հիման վրա: Գործառնությունը համարվում է վավերացված, եթե ապակողավորման արդյունքը բոլոր հանգույցներում նույնն է: Վավերացման արդյունքում տվյալ բլոկն ավելացվում է Նախորդ գործառնությունների շղթային: Եթե բլոկի վավերացումը ձախողվում է, հանգույցների կոնսենսուսը հետադարձ վերլուծության միջոցով կարգավորումներ է իրականացնում ապակողավորման անհամապատասխան արդյունք գրանցած հանգույցներում²⁰⁴:

Տեխնիկական տեսանկյունից բլոկչեյնը տարատեսակ կեղծարարություններից ու ինֆորմացիայի անհամապատասխանությունից պաշտպանված տվյալների հանրային բազա է, որը պահպանում է իրականացված գործառնություններին վերաբերող տվյալները բլոկներ կոչվող արկղերում²⁰⁵: Բլոկները անփոփոխելի թղթապանակներ են, որոնք պատկանում են ցանցին: Յուրաքանչյուր նոր բլոկ ուղղվում է ամենաթարմ գործառնության գրանցմանը, որը դեռևս չի ձևակերպվել Նախորդ ոչ մի բլոկում: Այսպիսով՝ բլոկչեյնը կարելի է նմանեցնել ինքնատիպ գրանցամատյանի, որում ա)

Գծապատկեր 1. Պարզագույն բլոկչեյնի նմուշ

(աղբյուրը՝ www.medium.com, 09.04.2019)

յուրաքանչյուր գրանցում անփոփոխելի է վավերացվելուց հետո, ք) յուրաքանչյուր եջի լրացման դեպքում անցում է կատարվում հաջորդ եջին²⁰⁶: Յուրաքանչյուր ստեղծված ու վավերացված բլոկ կապվում է իրեն Նախորդող բլոկին՝ շնորհիվ հաշերի (անգլ.՝ hash)՝ թվային մատնահետքերի: Հաշը եզակի նույնացուցիչ է, որը ստեղծվում է դիտարկվող գործառնությանը վերաբերող տվյալները համապատասխան կրիպտոգրաֆիկ գործիքի միջով անցկացնելիս²⁰⁷: Հաշի ստեղծման նպատակը գործառնությանը վերաբերող տվյալները գաղտնի պահելն է: Հաշերի ձևավորման պահը պահպանվում և

²⁰⁴ Schneider, J., Blostein, A., Lee, B., Kent, S., Groer, I., Beardsley, E., *Blockchain: Putting Theory into Practice*, The Goldman Sachs Group Inc., 2016, p. 2-4.

²⁰⁵ Antonopoulos, A., *Mastering Bitcoin: Unlocking Digital Cryptocurrencies*, O'Reilly Media Inc., 2014, p. 20.

²⁰⁶ Deloitte UK, *Blockchain: Enigma. Paradox. Opportunity*, London: Deloitte LLP, 2016, p. 6-9.

²⁰⁷ Morrison, A., *Blockchain and smart contract automation: Blockchains defined*, 2015, Աղբյուրը՝ <http://usblogs.pwc.com/emerging-technology/a-primer-on-blockchain-infographic/>, 05.04.2019.

ավելացվում է բլոկի սկզբնական հատվածում: Այստեղից հետևում է, որ գործառնությունների՝ բլոկների վրա պահպանվող տվյալները կարելի է կապել Նախորդող (ծնող) և սկզբնական (գենեզիս) բլոկների հետ: Ծնող բլոկ ասելով՝ նկատի ունենք դիտարկվող բլոկին Նախորդող բլոկը տվյալ շղթայում, մինչդեռ գենեզիս բլոկը վերաբերում է շղթայի ամենաառաջին բլոկին: Հարկ է նշել, որ բլոկներում պահվող ինֆորմացիան պաշտպանված է նույնիսկ դրանք պահպանող ու օգտագործող շահառուների կողմից հնարավոր խարդախություններից: Դա հնարավոր է՝ շնորհիվ անկախ հանգույցների, որոնք ապակենտրոնացված կոնսենսուսի եղանակով ստուգում և համաձայնեցնում են դիտարկվող բլոկի բոլոր պատճենների նույնությունը:

Բլոկչեյնի կառուցվածքային բաղադրիչները: Բլոկչեյնի՝ տվյալների ավանդական բազաների համեմատությամբ առավել արդյունավետ լինելու հիմքում ընկած են դրա բաղադրիչները, որոնք ներկայացվում են հաջորդիվ:

1. Բլոկչեյնի ցանցում մայներները գործառնությունների՝ բլոկչեյնին ավելացնելուն Նախորդող վավերացումներն իրականացնողներն են: Նրանք բլոկչեյնի մասնակիցներ են, որոնք հաստատում են նոր գործառնությունները՝ այդպիսով ցանցն ավելի անվտանգ դարձնելով: Մայներների մասնակցությունը բլոկչեյնին պայմանավորված է կամ համապատասխան պարզևատրումների առկայությամբ (կրիպտոարժույթների տեսքով), կամ դիտարկվող գործառնություններին նրանց ցուցաբերած հետաքրքրությամբ: Օրինակ՝ բիզնեսները կարող են որպես մայներներ մասնակցել ոլորտին համապատասխանող բլոկչեյնին՝ մրցակիցների նկատմամբ ինֆորմացիոն, մրցակցային առավելություն ձեռք բերելու նպատակով²⁰⁸:

2. Տվյալների ավանդական բազաների ու բլոկչեյնի միջև առանցքային տարբերությունը տեղեկատվության ավելացման ու համակարգի ընդլայնման մեխանիզմների մեջ է: Բլոկչեյնում բոլոր մասնակիցներն իրավունք ունեն նոր բլոկներ ավելացնելու, որոնք, սակայն, պետք է վավերացվեն (իսկ անվավեր ճանաչվելու դեպքում՝ կոնսենսուսի եղանակով ուղղվեն) և ավելացվեն ցանցին: Սա հակասում է տվյալների ավանդական բազաների գործունեության սկզբունքին, ըստ որի՝ կամ տվյալների մուտքագրումը վերապահված է սահմանափակ քանակությամբ մասնակիցների, կամ տարբեր մասնակիցների կողմից տվյալների ազատ մուտքագրման հնարավորությունը զուգակցվում է միայն մեկ (կամ մի քանի) մասնակցի կողմից դրանց վավերացմամբ: Կոնսենսուսային արձանագրությունը (անգլ.՝ Consensus Protocol) այն մեխանիզմների ամբողջությունն է, որոնցով բոլոր մասնակիցները համաձայնության են գալիս տվյալ բլոկի հաստատման հարցում:

Բլոկչեյնի առանցքային կետերից մեկն այն է, որ դրա ներսում առկա ամեն տվյալ վավեր ու անվիճարկելի է բոլոր մասնակիցների համար: Եթե բլոկչեյնի մասնակիցներից որևէ մեկը կամենա առանց ընդունված ձևաչափերին հետևելու տվյալներ ձևափոխել, ապա բլոկչեյնը կտրոհվի երկու մասի, որոնք կպարունակեն տվյալ պոտենցիալ բլոկի հավաստի ու ոչ հավաստի պատճեններ: Սա կառաջացնի խզում (անգլ.՝ fork), որը հետագայում կլուծի կոնսենսուսը հետահայաց ուսումնասիրության ու ճշգրտման միջոցով:

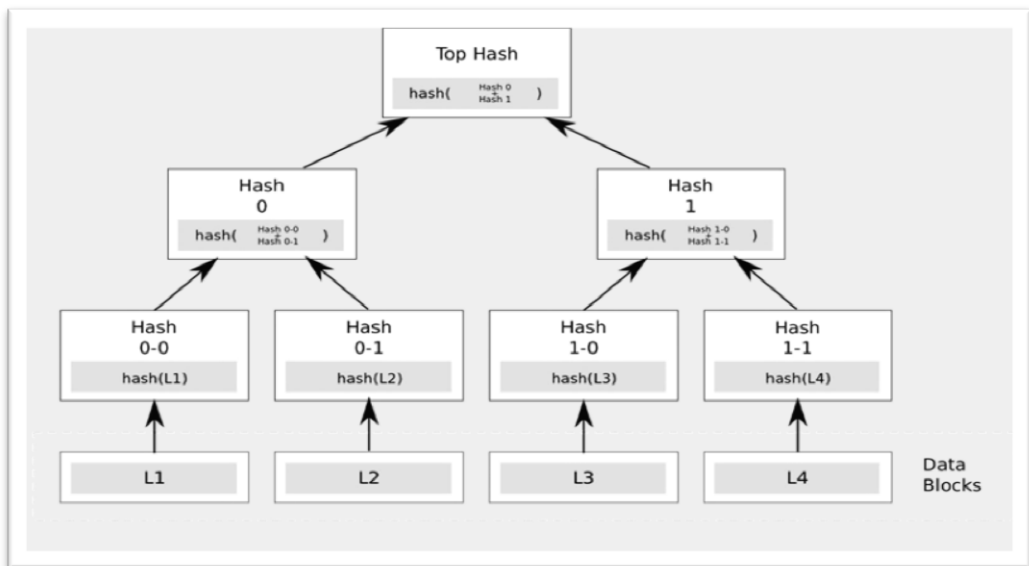
3. Բլոկի վավերացումն իրականացվում է կրիպտոգրաֆիայի կիրառությամբ: Ինչպես արդեն նշել ենք, հաշերն օգտագործվում են բլոկները միմյանց կապելու նպատակով: Յուրաքանչյուր բլոկ, համապատասխան տվյալներ պարունակելուն զուգահեռ, ունի նաև իրեն Նախորդող բլոկի հաշ-կոդը: Այսպիսով՝ յուրաքանչյուր բլոկ ոչ միայն պարունակում է Նախորդող բլոկի տվյալների հիման վրա ստացված հաշ-կոդը,

²⁰⁸ ENISA, *Distributed Ledger Technology & Cybersecurity*. European Union Agency for Network and Information Security, 2016, p. 10.

այլև որոշակի կրիպտոգրաֆիկ մեխանիզմի կիրառությամբ հաստատում է իր ծնող բլոկի տվյալների անփոփոխ լինելը:

Բլոկչեյն տեխնոլոգիան օգտագործում է ասիմետրիկ կրիպտոգրաֆիան համապատասխան հաղորդագրությունները թվային ստորագրությամբ նշելու նպատակով²⁰⁹: Կենտրոնական գաղափարը անձնական ու հանրային բանալիների զույգի կիրառման միջոցով տվյալների կոդավորումն է: Հանրային բանալին, որն իրենից ներկայացնում է թվերի ու տառերի յուրահատուկ համադրություն, տվյալ մասնակցի համար ստեղծում է հանրայնորեն տեսանելի թվային հասցե: Անձնական բանալին մասնակցի վերաբերյալ այն ինֆորմացիան է, որն ընկած է շահառուի թվային ստորագրության հիմքում: Վերջինս էլ իր հերթին օգտագործվում է հանրային բանալին ստեղծելու նպատակով: Հենց այդ ստորագրության առկայության դեպքում է միայն հնարավոր բլոկչեյնում նոր գործառնություն ավելացնել:

4. Բլոկչեյնի ծավալի նվազեցման և այն տարատեսակ, փոքրամասշտաբ սարքավորումների վրա տեսանելի դարձնելու նպատակով օգտագործվում է մերքլ ծառը (անգլ.՝ merkle tree, binary hash tree): Վերջինս, որը հայտնի է նաև «բինարային կոդավորմամբ ծառ» անունով, տվյալների ներկայացման տարբերակ է, որը կիրառվում է մեծածավալ տվյալների ընդհանրացման և դրանց հավաստիության ստուգման նպատակով: Մերքլ ծառերը բինարային մեխանիզմներ են, որոնք պարունակում են կրիպտոգրաֆիկ կոդավորումներ: Դրանց հիման վրա ձևավորվում է տվյալ

Գծապատկեր 2. Բինարային կոդավորմամբ ծառի (մերքլ ծառ) սևուշ (աղբյուրը՝ www.wikipedia.org, 08.04.2019)

գործառնության թվային ամփոփագիրը, որի զննման արդյունքում էլ հետազայում որոշվում է այն բլոկչեյնում ընդգրկել կամ (անհամատասխանություն ի հայտ գալու պարագայում) վերանայել:

ՀՀ բնակֆոնդի կառավարման ասպարեզում բլոկչեյնի ներդրման ակնկալվող արդյունքները: Հիմք ընդունելով բլոկչեյնի տեխնոլոգիական հնարավորությունները²¹⁰

²⁰⁹ Spielman, A., *Blockchain: Digitally Rebuilding the Real Estate Industry*, Massachusetts Institute of Technology (MIT), 2016, p. 30-38.

²¹⁰ Dijkstra, M., *Blockchain: Towards disruption in the real estate sector. An Exploration on the Impact of Blockchain Technology in the Real Estate Management Process*, University of Delft, Delft, 2017, p. 39-43.

և ՀՀ-ում բնակֆոնդի կառավարման համակարգի ներկայիս թերությունները՝ կարելի է առանձնացնել բնակֆոնդի կառավարման ասպարեզում բլոկչեյնի կիրառության չորս խոստումնալից հնարավորություն՝

1. բնակարանների թվային գրանցումների (անձնագրերի) ձևավորում,
2. բնակֆոնդի կառավարման գործընթացների վերափոխում,
3. բնակֆոնդի կառավարման համակարգի ինֆորմացիոն թափանցիկության բարձրացում,
4. խելացի պայմանագրերի ներդրում:

1. *Բնակարանների թվային գրանցումների (անձնագրերի) ձևավորում:* Բլոկչեյնը կարող է կիրառվել ցանկացած տիպի ակտիվի թվայնացման համար: Բնակֆոնդի կառավարման համատեքստում բնակարանի ողջ կենսապարբերաշրջանը կարող է թվայնացվել և փոխանցվել բլոկչեյնին: Այդ համակարգում յուրաքանչյուր բնակարան կունենա թվային անձնագիր, որը կպարունակի այդ ակտիվի վերաբերյալ ողջ ինֆորմացիան՝ ներառյալ նախորդ սեփականատերերի տվյալները, նախորդ վաճառքների/վարձակալությունների օրերը/տևողություններն ու գները, գրավի առարկա լինելու հետ կապված տեղեկությունը, բնակարանի տեխնիկական վիճակի մասին ինֆորմացիան և այլն:

Հարկ է նշել, որ բլոկչեյնի կիրառությամբ բնակարանների թվայնացման կիրառական փորձերը և թեմային վերաբերող գիտական աշխատությունները, չնայած տեխնոլոգիայի խոստումնալից լինելուն, սակավաթիվ են: Սպիլմանի աշխատանքն²¹¹, օրինակ, ուղղված է ԱՄՆ-ի Դեյվիդսոն շրջանի բնակարանների՝ բլոկչեյնի ստեղծման հիմքի վրա թվայնացման խնդրին: Նիդեռլանդներում արդեն իսկ ներդրվել է բավականին զարգացած (բլոկչեյնի հետ առնչություն չունեցող) ավանդական թվային համակարգ՝ *Կադաստեր* անունով, որը, ի համեմատություն նման այլ նախագծերի, հաջողությամբ լուծել է իր առջև դրված խնդիրները: Սակայն հետագայում միայն պարզվել է, որ հիշյալ համակարգը պարունակում է տեղեկատվական անվտանգության ու ինֆորմացիոն արտահոսքի լուրջ ռիսկեր: Անշարժ գույքի շուկայի գործառնությունների թվայնացման՝ բլոկչեյնի վրա հիմնված մեկ այլ փորձարարական ծրագիր է իրականացվել ԱՄՆ Իլինոյս նահանգի Քուկ շրջանում: Նախագիծը կյանքի է կոչվել velox.RE կազմակերպության կողմից, որի հիմնադիրը Միջազգային Բլոկչեյն Անշարժ Գույքի Անոցիացիայի ղեկավարն է: Ծրագրի իրագործման արդյունքում շահառու խմբերը հանգել են հետևյալ եզրակացություններին՝

1. բլոկչեյնի ներդրումը անշարժ գույքի հետ կապված գործառնություններին իրականացումը դարձնում է ավելի անվտանգ, ավելի ճշգրիտ ու պարզ,
2. բլոկչեյնի՝ անշարժ գույքի շուկայում ներդրմանը խոչընդոտում են մի շարք հանգամանքներ, որոնցից ամենանշանակալին շուկայի մասնակիցների դիմադրությունն է կառավարման համակարգի հնարավոր վերափոխումներին, որոնք անհրաժեշտ են համակարգը բլոկչեյնի ներդրմանը նախապատրաստելու համար²¹²:

Բլոկչեյն համակարգում բնակարանի կամ ցանկացած այլ անշարժ գույք հանդիսացող ակտիվի թվայնացման հիմքը դիտարկվող օբյեկտի վերաբերյալ ողջ ինֆորմացիան կրող կտրոնի (անգլ.՝ token) մշակումն է: Օրինակ՝ հոլանդական ABN AMRO բանկը իրականացրել է Torch անունը կրող փորձարարական այդպիսի մի

²¹¹ Spielman, A., *Blockchain: Digitally Rebuilding the Real Estate Industry*, Massachusetts Institute of Technology (MIT), 2016, p. 30-38.

²¹² Yarbrough, K., *Blockchain pilot program - Final Report*, Illinois: Cook County Recorder of Deeds, 2017.

Նախագիծ²¹³: Վերջինս, հիմնված լինելով թույլատվական տիպի բլոկչեյնի վրա, հնարավորություն էր ընձեռում բանկի՝ անշարժ գույքի շուկայում կոմերցիոն գործունեություն ծավալող հաճախորդներին մուտքագրելու բանկի կողմից ֆինանսավորվելիք վարձակալությունների պայմանագրերը համապատասխան հավելվածում: Հաջորդիվ բանկի համապատասխան աշխատակիցը վավերացնում էր պայմանագիրը: Եթե անշարժ գույքը գնահատելու անհրաժեշտություն էր առաջանում, բանկի աշխատակիցը կարող էր հավելվածի օգնությամբ անհրաժեշտ տեղեկություններն ուղղակիորեն փոխանցել անշարժ գույքի գնահատմամբ զբաղվող կազմակերպությանը: Գնահատման գեկույցը հետագայում հասանելի էր դառնում թե՛ բանկին, թե՛ հաճախորդին: Հարկ է նշել, որ Torch հավելվածը թույլ էր տալիս դիտարկվող օբյեկտի մասին ինֆորմացիա ստանալ նաև Հոդային ռեգիստրից և Առևտրի պալատից: Ի հավելումս՝ բանկերի կողմից անշարժ գույքի գնահատումն ու ֆինանսավորումը վերահսկող պետական մարմինը (Նիդեռլանդների դեպքում՝ Կենտրոնական Բանկը) վերահսկողական գործառնություններ կատարելիս ևս օգտվում էր հավելվածից:

Այսպիսով՝ ակներև է, որ բլոկչեյնի վրա հիմնված բնակարանների թվայնացման համակարգը ներդրման պարագայում ներկայիս այլընտրանքների համեմատ ավելի մեծ հնարավորություններ կընձեռի՝ հաշվի առնելով դրա ճկունությունն ու արդյունավետությունը: Չնայած փորձարարական նախագծերի իրականացման ժամանակ ի հայտ եկած տարաբնույթ մարտահրավերներին՝ բնակարանի ստանդարտ թվային անձնագրի մշակումը (որը կպարունակի տվյալ օբյեկտի հասցեն, ֆիզիկական պարամետրերը, իրականացված շինարարական աշխատանքների պատմությունը, Նախորդ/ներկա սեփականատերերի տվյալները և այլն) թույլ կտա շահառուներից յուրաքանչյուրին տեղաբաշխել ողջ ինֆորմացիան: Ի հավելումս տեղեկատվական ամբողջականության՝ բլոկչեյնն այդպիսով կապահովի նաև տվյալների համադրելիություն բնակֆոնդի կառավարման ոլորտի տարբեր շահառուների միջև:

2. *Բնակարանների նկատմամբ գործառնությունների իրականացման գործընթացի վերափոխում*: Բնակարանի թվային կտրոնի ստեղծումը թույլ կտա բլոկչեյնում իրականացնել տվյալ օբյեկտի նկատմամբ գործարքներ: Բլոկչեյնի անվտանգ, ստուգված համակարգի ներսում երկու կողմերը կկարողանան կատարել կամայական գործառնություն՝ առանց այն հաստատելու/վավերացնելու համար անհրաժեշտ երրորդ կողմի: Այդպիսով բնակարանների նկատմամբ տարատեսակ գործարքների իրականացման համար անհրաժեշտ ժամանակը էապես կկրճատվի՝ հաշվի առնելով գործարքի օբյեկտի վերաբերյալ ինֆորմացիայի թափանցիկությունը ու վավերականությունը²¹⁴: Ներկայումս բնակարանների նկատմամբ իրականացվող գործարքները ոչ միայն ժամանակատար են, այլև ծախսատար: Օրինակ՝ աշխարհի մի շարք երկրներում գործարքի իրականացումից առաջ օբյեկտի տարատեսակ հարկային ստուգումները բավականին միջոցներ են պահանջում տարբեր շահառուներից: Դրա հիմնական պատճառը միջնորդներն են՝ բրոքերները, պետական գույքային տվյալների բազաները, Էսթրոու ընկերությունները, տեսուչներն ու գնահատողները, նոտարները և այլն: Հիշյալ միջնորդների գործունեության հիմնավորումը նրանց կողմից հրապարակայնորեն ոչ մատչելի ինֆորմացիայի տիրապետումն է և/կամ հիմնական շահառուների շրջանում այդ տեղեկություններն

213 ABN AMRO, *Blockchain pilot in commercial real estate*, 2016, Աղբյուրը՝ <https://www.abnamro.com/en/newsroom/press-releases/2016/blockchain-pilot-in-commercial-real-estate.html>, 10.04.2019.

214 Froystad, P., Holm, J., *Blockchain: Powering the Internet of Value*, Evry Labs, Fornebu, Norway, 2015.

օգտագործելու լիազորության ու հմտությունների բացակայությունը²¹⁵: Վերոնշյալ ինֆորմացիայի՝ հրապարակայնորեն մատչելի ու ավտոմատ թարմացվելը էապես կնվազեցնի տարատեսակ ստուգումների վրա ծախսվող ժամանակն ու միջոցները:

3. *Բնակֆոնդի կառավարման համակարգի թափանցիկության բարձրացում*: Թվայնացված բնակարանների և ավտոմատ կերպով թարմացվող համակարգի շնորհիվ ինֆորմացիոն անհամապատասխանության բոլոր հնարավոր պատճառները բլոկչեյնում կվերանան: Բնակարանների հետ կապված կամայական գործարքի իրականացման համար անհրաժեշտ տեղեկությունները կպահպանվեն բլոկչեյնում և հասանելի կլինեն համապատասխան շահառուներին: Ի հավելումս՝ բլոկչեյնում որևէ օբյեկտի նկատմամբ գործարք իրականացնելիս հասանելի ու համեմատելի կլինի նաև նմանատիպ այլ օբյեկտների գների վերաբերյալ ինֆորմացիան: Այսպիսով՝ բնակֆոնդի կառավարման ասպարեզում մեկ միասնական բլոկչեյնի ներդրման արդյունքում միջնորդների ու տարատեսակ ստուգումների կարիքը զգալիորեն կնվազի:

Բնակֆոնդի կառավարման համակարգի թափանցիկության բարձրացումը էապես կիջեցնի հնարավոր խաբեությունների ռիսկերը: Օրինակ՝ եվրոպական որոշ բանկեր արդեն իսկ հետազոտություններ են իրականացնում պարզելու բլոկչեյնի հնարավոր կիրառությունը միջոցների տրանսֆերի ժամանակ: Մասնավորապես, ստեղծելով վավերացվող թվային նույնականացման մեխանիզմ՝ հնարավոր կլինի հետևել միջոցների շարժին: Օրինակ՝ ներկայումս գնորդի գնողունակությունը հավաստելու համար համապատասխան չափի հավաստող փաստաթուղթ կամ բանկից նամակ է օգտագործվում: Նմանատիպ փաստաթղթերը հեշտությամբ կարելի է կեղծել: Բացի այդ, այդ փաստաթղթերը հաճախ պահվում են որպես pdf ֆայլեր, ինչն ինֆորմացիոն արտահոսքի լուրջ վտանգ է առաջացնում: Բլոկչեյնը կլուծի այդ խնդիրը՝ կրիպտոգրաֆիկ համակարգի միջոցով վավերացնելով միջոցների սեփականությունը: Այն թույլ կտա երկու կողմերին արագ, անվտանգ և անգամ անանուն փոխանակել մեծածավալ ակտիվներ: Հանդիսանալով վստահելի ու անաղավաղելի համակարգ, որում գրանցված են բնակարանի նկատմամբ գործարք իրականացնող կողմերը, և որում պահպանվում են ակտիվների սեփականության թվային վկայականները, բլոկչեյնն էապես կնվազեցնի սեփականության կեղծ փաստաթղթերի ու վաճառքի/վարձակալության ստահող հայտարարությունների ի հայտ գալու ռիսկը: Սեփականության յուրահատուկ թվային վկայականները հնարավոր չի լինի կեղծել/կրկնօրինակել, քանի որ համակարգի մեջ յուրաքանչյուր վկայական կցված կլինի միայն մեկ բնակարանի, և յուրաքանչյուր բնակարանի կհամապատասխանի միայն մեկ սեփականության թվային վկայական²¹⁶:

Բլոկչեյնի շնորհիվ էապես կմեծանա նաև բնակարանային շուկայի տարատեսակ մասնակիցների գործունեության թափանցիկությունը: Հիշյալ շուկայում կոմերցիոն գործունեություն ծավալող ընկերությունների գործունեության արդյունքների հիման վրա կձևավորվեն նրանց կատարողականի նկարագրերը, որոնք հիմք կհանդիսանան նոր վարկանշային համակարգի ներդրման համար: Բլոկչեյնի վրա հիմնված համեմատական համակարգի միջոցով շուկայի յուրաքանչյուր (կոմերցիոն) մասնակից կգնահատվի՝ համաձայն իր գրանցած արդյունքների: Այդ ամենը էապես կփոխի այն մեխանիզմները, որոնց հիման վրա, օրինակ, բնակարան գնել ցանկացողը կընտրի համապատասխան գործակալությունը: Թափանցիկության բարձրացումը թույլ կտա

215 **Lifthrasir, R.**, *What is Blockchain And How Does It Apply To Real Estate*, 2016, Աղբյուրը՝ <http://www.realcomm.com/advisory/738/1/what-is-blockchain-and-how-does-it-apply-to-real-estate/>, 16.04.2019.

216 **Oparah, D.**, *3 Ways That The Blockchain Will Change The Real Estate Market*, 2016, Աղբյուրը՝ <https://techcrunch.com/2016/02/06/3-ways-that-blockchain-will-change-the-real-estate-market/>, 19.04.2019.

Նաև ոլորտը կարգավորող պետական մարմիններին և զանազան վարկանիշային գործակալություններին ավելի լավ պատկերացում կազմելու բնակարանների հետ կապված ռիսկերի մասին, ինչն իր հերթին ոլորտը ներդրումային առումով ավելի գրավիչ կդարձնի:

4. *Խելացի պայմանագրեր*: Բլոկչեյնը ոչ միայն միջոցների/ռեսուրսների փոխանակման և դրանց շարժին հետևելու նոր եղանակ է, այլև ունի ոլորտում գործարքներն ավելի արդյունավետ ու նվազ ժամանակատար դարձնելու պոտենցիալ: Բլոկչեյնի ստեղծմամբ պայմանավորված՝ կարևորագույն նվաճումներից մեկը հենց խելացի պայմանագրերի կնքման հնարավորության ընձեռումն է: *Խելացի պայմանագիր* տերմինը առաջին անգամ օգտագործվել է Նիկ Ցզաբոյի կողմից 1993 թվականին²¹⁷: Ընդհանրապես ավանդական պայմանագիրն իրենից ներկայացնում է որոշակի պայմանավորվածությունների և/կամ պարտավորությունների համախումբ, որն ուղղված է շահառու կողմերի միջև հարաբերությունների պաշտոնականացմանը²¹⁸: *Խելացի պայմանագրի* (անգլ.՝ smart contract) նպատակը պայմանագրի ստուգման ու վավերացման գործընթացներին մարդկային մասնակցության անհրաժեշտության վերացումն է: Բլոկչեյնի բաշխված համակարգը, որը կարող է ժամանակագրական հերթականությամբ ճշգրտորեն հետևել իրադարձությունների հաջորդականությանը, թույլ կտա կրիպտոգրաֆիայի միջոցով ստեղծել յուրահատուկ, չկրկնող նույնականացման համաթիվ ամեն իրադարձության համար: Այդ մեխանիզմի կիրառման օրինակ է հիփոթեքային վճարումների իրականացումը, որի պարագայում հիփոթեքային վճարումների իրականացման ավարտին թվային պայմանագիրը սեփականության իրավունքը կփոխանցի նոր տիրոջը: *Խելացի պայմանագրերի* կիրառման մեկ այլ օրինակ է թվային վարձակալությունը, որի դեպքում համակարգն ավտոմատ ու անսխալ կերպով կիրականացնի վարձավճարի ու սպասարկման այլ վճարների փոխանցումը համապատասխան կողմերին:

ՀՀ բնակարանային ֆոնդի կառավարման բարելավման համատեքստում բլոկչեյնի ներդրմանն առնչվող մարտահրավերները: ՀՀ բնակարանային ֆոնդի կառավարման բարելավման խնդրի շրջանակներում բլոկչեյնի կիրառմամբ բեկումնային առաջընթացի հասնելու համար անհրաժեշտ է հաղթահարել մի շարք փոխկապակցված մարտահրավերներ, ինչը թույլ կտա ավելի սահուն ու անխոչընդոտ դարձնելու այդ տեխնոլոգիայի ներդրումն ու կիրառումը դիտարկվող ասպարեզում:

ա) Բլոկչեյնի ներդրումն ու գործարկումը ՀՀ բնակարանային ֆոնդի կառավարման բարելավման խնդրում առաջին հերթին ելնադրում է բնակարանների թվայնացման ընդհանրական մեխանիզմների ու կանոնակարգերի ձևավորում: Բլոկչեյն տեխնոլոգիայի համընդհանուր ներդրման համար պետք է մշակվեն ու գործարկվեն համապատասխան ստանդարտներ, որոնք պետք է համաձայնեցվեն ոլորտի տարասեռ շահառուների հետ՝ ապահովելու գործընթացային ու տեխնոլոգիական համատեղելիություն²¹⁹: Բոլոր մասնակից կողմերի համագործակցության արդյունքում պետք է ստեղծվեն տեխնիկական ու իրավական նորմեր, որոնք կկարգավորեն թվայնացված բնակարանների հետ կապված տարաբնույթ գործառնությունների իրականացումը: Այդ տեսակետից հատկապես կարևորվում է ՀՀ օրենսդիր ու գործադիր մարմինների մասնակցությունը բլոկչեյնի ներդրման համար անհրաժեշտ կանոնակարգերի մշակմանը, քանզի բարեփոխումների արդյունքում երկրի ողջ բնակարանային ֆոնդի կառավարման

²¹⁷ Szabo N., Smart contracts: building blocks for digital markets. *EXTROPY: The Journal of Transhumanist Thought* (16), 1996, p. 18.

²¹⁸ Swan, M., *Blockchain, blueprint for a new economy*, California: O'Reilly Media, 2015, p. 16-18.

²¹⁹ Crosby, M., Pattanayak, P., Verma, S., Kalyanaraman, V., *Blockchain technology: Beyond bitcoin*, *Applied Innovation*, 2(6-10), 2016, p. 71.

հիմքում կործակել բլոկչեյն տեխնոլոգիան: Որպես մեկնարկային կետ՝ կարելի է դիտարկել Եվրամիության կողմից մշակված ու ներդրված INSPIRE (INfrastructure for SPatial InfoRmation in Europe) դիրեկտիվի ադապտացման հնարավորությունները ՀՀ-ում: Մասնավորապես, INSPIRE նախագծում առաջ են քաշվում ԵՄ տարածքում տեղեկատվության ստեղծման ու փոխանակման միասնական ստանդարտներ, որոնք ուղղված են ինֆորմացիայի համասեռության ապահովման միջոցով տնտեսական ու քաղաքական ինտեգրված որոշումների կայացմանն աջակցելուն:

բ) ՀՀ բնակարանային ֆոնդի կառավարման բարելավման համատեքստում բլոկչեյնի կիրառության երկրորդ մարտահրավերը տեխնոլոգիայի համընդհանուր ներդրման ապահովումն է ոլորտի մասնատվածության պարագայում: Բնակֆոնդի կառավարման ասպարեզում առկա ինֆորմացիոն տարանջատվածության արդյունքում ոլորտի տարբեր շահառուներ (տեղական ինքնակառավարման մարմիններ, համատիրություններ, ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտե և այլն) տիրապետում են տարբեր տեղեկությունների, ինչն Էականորեն նվազեցնում է ինֆորմացիայի պահպանման ու կիրառման արդյունավետությունը և նշանակալիորեն մեծացնում տեղեկատվական անհամապատասխանության հետ կապված ռիսկերը: Ի լրումն՝ շահառու կողմերի տիրապետած տեղեկությունների ձևաչափերի միջև առկա տարբերությունները կարող են Էապես խրթին դարձնել բլոկչեյնի հիմք հանդիսացող ինֆորմացիոն ինտեգրման գործընթացները: Օրինակ՝ բնակարանի սեփականատիրոջ փոփոխությունն անմիջապես արտացոլվում է ՀՀ անշարժ գույքի կադաստրի կոմիտեի ինֆորմացիոն համակարգում, սակայն այդ թարմացման արձանագրումը կոմունալ ծառայությունների տեղեկատվական բազաներում տեղի է ունենում միայն նոր սեփականատիրոջ կողմից համապատասխան քայլերի ձեռնարկմամբ:

գ) Բլոկչեյնի՝ բնակֆոնդի կառավարման բարելավման գործում կիրառման խոչընդոտ կարող են հանդիսանալ նաև շահերի հնարավոր բախումները²²⁰: Նկատենք, որ ոլորտի մասնակիցների գործունեության և նրանց համապատասխան բիզնես գործընթացների միջև առկա են Էական տարբերություններ, որոնցից բխող կոնֆլիկտները կարող են խոչընդոտել բլոկչեյնի ներդրմանը: Հատկանշական է, որ այդ ոլորտում գործունեություն իրականացնող յուրաքանչյուր շահառու կողմ (օրինակ՝ որևէ անշարժ գույքի գործակալություն) կարող է ձևավորել իր բլոկչեյնը, որը կգործի իր իսկ սահմանած նորմերի հիման վրա: Սակայն բլոկչեյնի համընդհանուր, ոլորտային ներդրման դեպքում է միայն հնարավոր Էապես օգտվել այդ տեխնոլոգիայի դրական ցանցային ազդեցությունից:

Բլոկչեյնի՝ բնակֆոնդի կառավարման մեջ ներդրման խոչընդոտ են ևս երկու հանգամանք, որոնք, սակայն, պայմանավորված չեն ոլորտի առանձնահատկություններով:

1. Բլոկչեյնը դեռևս իր զարգացման վաղ փուլում է, և դրա հասունացման համար անհրաժեշտ է աստիճանաբար մեծացնել տարբեր ոլորտներում այդ տեխնոլոգիայի հաջող ներդրման օրինակների թիվը²²¹: Այդպիսի նմուշներից է կրիպտոարժույթների ասպարեզը, որի՝ վերջին տարիներին գրանցած անսխալեղ առաջընթացը հնարավոր չէր լինի առանց բլոկչեյնի:

2. Բլոկչեյնի բազմաոլորտ կիրառության և դրանից բխող առաջընթացի ընդհանրական խոչընդոտներից է այդ տեխնոլոգիայի վերաբերյալ հայ հասարակության իրազեկվածության ցածր մակարդակը: Հարցի լուծումը

²²⁰ Dijkstra, M., *Blockchain: Towards disruption in the real estate sector. An Exploration on the Impact of Blockchain Technology in the Real Estate Management Process*, University of Delft, Delft, 2017, p. 43-46.

²²¹ Yli-Huomo, J., Ko, D., Choi, S., Park, S., Smolander, K., *Where is current research on Blockchain technology? - A systematic review*, PLoS ONE 11(10), Public Library of Science (PLoS), 2016.

տարատեսակ կրթական-տեղեկատվական բնույթի նախաձեռնությունների իրականացումն է, ինչը թույլ կտա հանրության տարբեր խմբերի շրջանում ձևավորել բլոկչեյնի և դրա կիրառական պոտենցիալի վերաբերյալ հստակ պատկերացումներ:

Բլոկչեյնն ունի բնակֆոնդի կառավարման ներկայիս ընթացակարգերը հիմնովին բարելավելու մեծ պոտենցիալ: Այդ ասպարեզում, որը բնութագրվում է միջնորդների մեծ թվով, գործընթացների անարդյունավետությամբ ու ինֆորմացիոն տարանջատվածության բարձր մակարդակով, դիտարկվող տեխնոլոգիան ունակ է վերափոխելու բնակֆոնդի կառավարման ու բնակարանների հետ կապված տարատեսակ գործառնությունների իրականացման գործընթացները: Հնարավոր բարելավումները տրոհվում են չորս հիմնական ուղղությունների՝ ա) բնակարանների թվային գրանցումների (անձնագրերի) ձևավորում, բ) բնակարանների հետ կապված տարատեսակ գործարքների ծախսային ու ժամանակային արդյունավետության բարձրացում, գ) բնակֆոնդի կառավարման համակարգի թափանցիկության մեծացում, դ) խելացի պայմանագրերի ներդրում: Թեպետ վերոհիշյալ բարեփոխումները խոստումնալից են, սակայն դրանց իրականացումը ուղեկցվում է տարատեսակ մարտահրավերներով ու սահմանափակումներով, որոնցից են տեխնիկական սահմանափակումները, ստանդարտացման անհրաժեշտությունը, հասարակության ընկալումը, պետական կարգավորումը և բլոկչեյնի համընդհանուր ներդրումը: ՀՀ բնակֆոնդի կառավարման ասպարեզում տեխնոլոգիայի ներդրումը ենթադրում է լրացուցիչ մարտահրավերներ՝ պայմանավորված իրավական ու տեխնիկական համապատասխան ստանդարտների ձևավորման ու ներկայիս բիզնես պրոցեսների ամբողջական վերափոխման անհրաժեշտությամբ, ինչպես նաև շահառու կողմերի շրջանում այդ տեխնոլոգիայի վերաբերյալ իրազեկվածության բարձրացման խնդրով:

APPLICATION OF BLOCKCHAIN IN IMPROVING THE HOUSING FUND MANAGEMENT SYSTEM

ARMAN ASRYAN

*Yerevan State University, PhD Student of the
Faculty of Economics and Management,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article presents the blockchain as a decentralized database, which has a cryptographically validated data entry mechanism. The possible uses of this technology for improving the housing fund management systems are identified, which are divided into four major categories: a) design of digital passports for apartments, b) transformation of the housing fund management processes, c) increasing the transparency of the housing fund management system, d) implementation of smart contracts. The possible challenges concerned with the deployment of blockchain in the housing fund management system of the RA are discussed, the most crucial of them being a) the formation of precise and generic mechanisms and regulations for the digitization of apartments, b) the elimination of informational discrepancies between the sector's participants, c) the regulation of possible conflicts of interests arising from existing differences between the stakeholders' business processes, d) the need to raise public awareness on the blockchain technology in Armenia. Applicable approaches and solutions are proposed to overcome the obstacles to the implementation of the technology.

Keywords: *blockchain, housing fund management, decentralized database, digital passport of an apartment, smart contract, digitization regulations, information integration.*

ПРИМЕНЕНИЕ БЛОКЧЕЙН В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ЖИЛИЩНЫМ ФОНДОМ

АРМАН АСРЯН

аспирант факультета экономики и менеджмента

Ереванского государственного университета,

г.Ереван, Республика Армения

В статье представлен блокчейн как децентрализованная база данных, имеющая криптографически проверяемый механизм ввода данных. Раскрываются возможные направления использования этой технологии в контексте совершенствовании системы управления жилищным фондом, которые разделяются на четыре основные области: а) разработка цифровых паспортов на квартиры, б) трансформация бизнес-процессов управления жилищным фондом, в) повышение прозрачности управления жилищным фондом, г) имплементация смарт-контрактов. Обсуждаются возможные проблемы внедрения технологии в систему управления жилищным фондом в РА, наиболее важными из которых являются: а) формирование точных и общих механизмов дигитализации квартир, б) устранение информационных расхождений между участниками сектора, в) регулирование возможных столкновений интересов, возникающих из-за существующих различий между бизнес-процессами и интересами участников, г) повышение осведомленности общества о технологии блокчейн в Армении. Предлагаются подходы и решения для преодоления препятствий на пути внедрения технологии блокчейн.

Ключевые слова: блокчейн, управление жилищным фондом, децентрализованная база данных, цифровой паспорт жилья, смарт-контракт, регламенты дигитализации, информационная интеграция.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴՐԱՄԱՎԱՐԿԱՅԻՆ ԵՎ
ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԿԱԲՅՈՒՋԵՏԱՑԻՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՀԱՐԹԵՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ***

ՀՏԴ 330.1:336.74(479.25)

ԵՎԳԵՆՅԱ ՀԱՅՐԻՅԱՆ

Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ)
անդամ, Արցախի պետական համալսարանի տնտեսագիտության ֆակուլտետի
ֆինանսահաշվային ամբիոնի դոցենտ, տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ,
ք.Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն (ԼՂՀ)
evgenyahayriyan@mail.ru

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության դրամավարկային և Արցախի Հանրապետության հարկաբյուջետային քաղաքականությունների համահարթեցման անհրաժեշտությունը: Նպատակից բխում են հետևյալ խնդիրները՝ ուսումնասիրել ՀՀ և ԱՀ մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկան 2003-2018թթ.-ին, վեր հանել վերջիններիս դրսևորման առանձնահատկությունները, ներկայացնել Հայաստանի Հանրապետության դրամավարկային և Արցախի Հանրապետության հարկաբյուջետային քաղաքականությունների համահարթեցման անհրաժեշտ քայլերը:

Հետազոտության ընթացքում կիրառվել են ընդհանուր գիտական (համակարգային վերլուծություն, համադրում, վերլուծում, ինդուկցիա, դեդուկցիա և ստուգում՝ հետևելով մակրոտնտեսական ցուցանիշների դինամիկային ու միտումներին), ինչպես նաև հատուկ գիտական (համեմատական-վերլուծական, նորմատիվ-տրամաբանական) մեթոդներ:

Որպես տնտեսական քաղաքականության կարևոր ուղղություն՝ դրամավարկային քաղաքականության իրականացման արդյունավետության բարձրացման տեսանկյունից կարևորվում է վերջինիս համահարթեցումը հարկաբյուջետային քաղաքականության հետ: ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության իրականացման գործընթացի ամբողջականության ապահովման տեսանկյունից անհրաժեշտ է համահարթեցումը նաև Արցախի Հանրապետության հարկաբյուջետային քաղաքականության հետ, ինչի արդյունքում կբարձրանա ինչպես ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության ծրագրերի կապման, այնպես էլ ԱՀ հարկաբյուջետային քաղաքականության իրականացման գործընթացի արդյունավետության մակարդակը: Հոդվածում ներկայացված է ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության և ԱՀ հարկաբյուջետային քաղաքականության համահարթեցման համար անհրաժեշտ քայլերը:

Բանալի բառեր՝ դրամավարկային քաղաքականություն, հարկաբյուջետային քաղաքականություն, համահարթեցում, վարկային ներդրումներ, համախմբված բյուջե:

Ազգային ֆինանսական համակարգերի և ֆինանսական շուկաների անկայունության ներկայիս պայմաններում դրամավարկային քաղաքականության արդյունավետության հետ կապված ուսումնասիրության, ինչպես նաև դրամավարկային քաղաքականության՝ հարկաբյուջետային քաղաքականության և

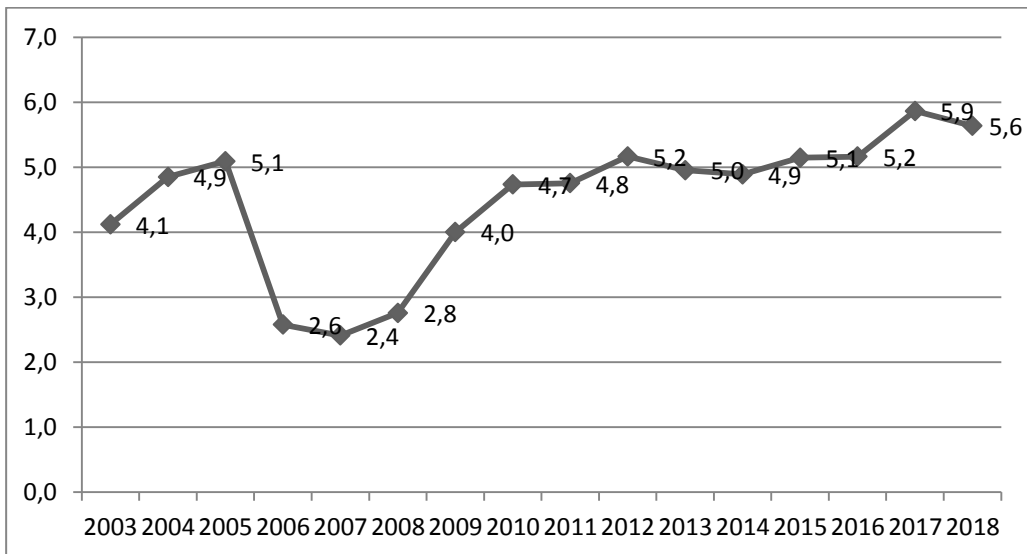
* Հոդվածը ներկայացվել է 15.05.2019թ., գրախոսվել՝ 03.06.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

ընդհանուր ֆինանսական համակարգի հետ համահարթեցման խնդիրները ձեռք են բերել բավականին մեծ արդիականություն, ինչը պայմանավորված է որոշումների կայացման օպերատիվության մակարդակի ապահովման և պետական մարմինների ու ֆինանսական շուկաների բոլոր մասնակիցների միջև փոխհամաձայնության ձեռքբերման անհրաժեշտությամբ: Դրամավարկային քաղաքականությունը պետության տնտեսական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից է: Վերջինիս արդյունավետ իրականացման միջոցով հնարավորություն է ստեղծվում կարճ ժամանակահատվածում ապահովել տնտեսական կայունություն և աճ, ինչպես նաև արագորեն փոփոխության ենթարկել ու հարթել զբաղվածության կարճաժամկետ տատանումները: Պետության մակրոտնտեսական քաղաքականության արդյունավետության ապահովման տեսանկյունից կարևոր է դրամավարկային ու հարկաբյուջետային քաղաքականությունների համահարթեցումը: Դրամավարկային ու հարկաբյուջետային քաղաքականությունների համահարթեցման անհրաժեշտությունը պայմանավորված է նաև հետևյալ հանգամանքներով.

1. Դրամավարկային ու հարկաբյուջետային քաղաքականությունները պետության տնտեսական քաղաքականության՝ միմյանց լրացնող երկու ուղղություններ են, հետևաբար վերջիններիս երկարաժամկետ ռազմավարական նպատակները պետք է համապատասխանեն միմյանց:
2. Դրամավարկային քաղաքականությունը ոչ թե ֆինանսական քաղաքականության սոսկ տարր է, այլ առանձնահատուկ քաղաքականություն, որն ունի իր սուբյեկտը, օբյեկտը, հետևաբար տնտեսության կարգավորման դրամավարկային ու ֆինանսական մեթոդները տնտեսության վրա ունենում են տարբեր ազդեցություն:

Դրամավարկային ու հարկաբյուջետային քաղաքականությունների համահարթեցման խնդիրը առանձնահատուկ կարևորություն ու հրատապություն է ստանում այն պետություններում, որտեղ ինքնուրույն դրամավարկային քաղաքականության բացակայության պայմաններում առկա է տվյալ երկրում շրջանառվող արժույթի թողարկման գործընթացն իրականացնող Կենտրոնական բանկի կողմից վարած դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը: Այդ պետությունների շարքին է դասվում Արցախի Հանրապետությունը: Արցախի Հանրապետությունում, օբյեկտիվ հանգամանքներից ելնելով, ազգային արժույթի բացակայությամբ պայմանավորված՝ չի իրականացվում դրամավարկային քաղաքականություն: Վերջինս ինքնուրույն հարկաբյուջետային քաղաքականություն վարելուն զուգահեռ իր վրա է կրում ՀՀ Կենտրոնական բանկի կողմից վարած դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը: ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը Արցախի Հանրապետության տնտեսության վրա կրում է երկակի անուղղակի բնույթ: Նախ՝ լինելով տնտեսության կարգավորման անուղղակի միջնորդ՝ ՀՀ Կենտրոնական բանկը, իրականացնելով դրամավարկային քաղաքականություն, անուղղակիորեն ազդում է ֆինանսական շուկայի մասնակիցների վրա: Վերջիններս էլ իրենց հերթին դրսևորելով որոշակի վարքագիծ՝ տնտեսության վրա ունենում են ընդլայնողական կամ զսպողական ազդեցություն: Մյուս կողմից՝ Արցախի Հանրապետությունը ուղղակիորեն չի հանդիսանում ՀՀ տնտեսության մասնակիցը: Իրականացնելով անկախ հարկաբյուջետային քաղաքականություն, բայց գտնվելով միասնական դրամավարկային քաղաքականության տիրույթում՝ ԱՀ տնտեսությունը ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունն իր վրա է կրում՝ ՀՀ բանկային համակարգի միջոցով, մասնավորապես վերջիններիս կողմից տնտեսությանը տրամադրվող վարկերի միջոցով: Կենտրոնական բանկի կողմից սահմանված դրամավարկային քաղաքականության տարբեր գործիքների տոկոսադրույքներից կախված՝ բանկերն իրենց վարքագիծն են դրսևորում վարկերի տրամադրման ու ավանդների

Ներգրավման տոկոսադրույքների սահմանման տեսանկյունից: Ու բանի որ ԱՀ բանկային համակարգը հանդիսանում է ՀՀ բանկային բանկային համակարգի մասը, վերոնշյալ փոխանցումային մեխանիզմների ազդեցության շնորհիվ ԱՀ տնտեսությունն իր վրա է կրում ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը: Սակայն Արցախի Հանրապետությունում իրականացվող ուրույն տնտեսական ու ֆինսկալ ուրույն քաղաքականության, ինչպես նաև տնտեսությունում կիրառվող որոշակի գործիքների, ինչպիսիք են՝ առևտրային բանկերի կողմից տրամադրված վարկերի տոկոսների գեղչումը, արտոնյալ պայմաններով տնտեսության որոշ հատվածներին վարկերի տրամադրումը, տնտեսական նշանակություն ունեցող որոշ ծրագրերի՝ բարեգործական հիմնադրամների միջոցների հաշվին իրագործումը և այլն, ստեղծում են փողի առաջարկի ձևավորման ու դրսևորման առանձնահատուկ վիճակ: Ընդ որում, ժամանակի ընթացքում տնտեսական քաղաքականության կիրառվող առանձնահատուկ գործիքների ու մեխանիզմների ծավալը ընդլայնվում է: Եթե 2006 թվականին Արցախի Հանրապետությունում տրամադրված վարկերի ծավալը կազմում էր ՀՀ-ում տրամադրված վարկերի 2.6 տոկոսը, ապա 2018 թվականին նշված ցուցանիշը կազմել է 5.6 տոկոս: Այսինքն՝ տարիներ շարունակ վարկավորման ծավալների անհամադրելիությունը վերացվել է, և ներկայումս ԱՀ-ում վարկավորման ծավալները լրիվությամբ համադրելի են ՀՀ-ում վարկավորման ծավալների հետ:

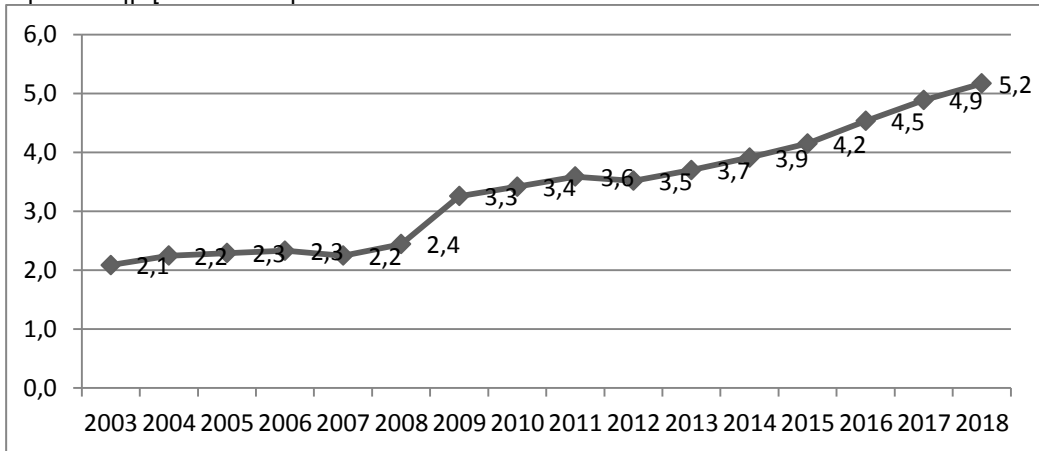

Գծապատկեր 1. Արցախի Հանրապետությունում տրամադրված վարկերի տեսակարար կշիռը ՀՀ-ում տրամադրված վարկերի մեջ 2003-2018թթ.-ին²²²

Արցախի Հանրապետությունում 2008 թվականից հիփոթեքային ու բիզնես վարկերի տարեկան տոկոսադրույքի մասնակի սուբսիդավորման պետական աջակցության ծրագրերը վարկային ներդրումների առաջանցիկ տեմպերի ապահովման հիմք են հանդիսացել ՀՀ նույն ցուցանիշի համեմատ, ինչի արդյունքում Արցախում տրամադրված վարկերի տեսակարար կշիռը ՀՀ-ում տրամադրված վարկերի նկատմամբ աճի դինամիկա է արձանագրել:

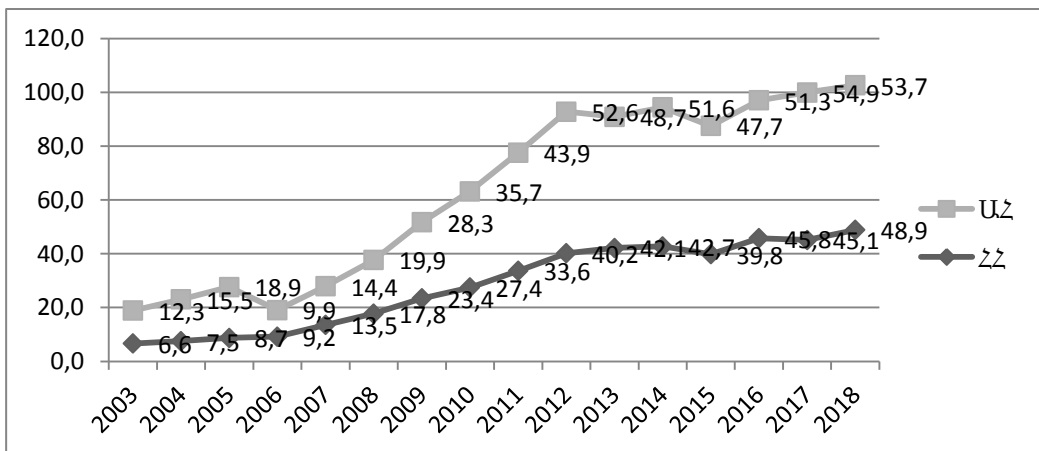
²²² Աղբյուր՝ www.armstat.am, www.stat-nkr.am, տարեգրքեր 2003-2018թթ.:

Անցած տասնհինգ տարիներին հայկական երկու հանրապետություններում արձանագրված ՀՆԱ-ի դինամիկան ցույց է տալիս, որ նշված ժամանակահատվածում ԱՀ-ում ՀՆԱ-ի աճի տեմպը գերազանցել է ՀՀ-ում արձանագրված ՀՆԱ-ի աճի տեմպին, ինչի արդյունքում Արցախի Հանրապետության ՀՆԱ-ի տեսակարար կշիռը Հայաստանի Հանրապետության ՀՆԱ-ի համեմատ գրանցել է աճի դինամիկա՝ 2003 թվականին արձանագրված 2.1 տոկոսից հասնելով մինչև 2018 թվականին արձանագրված 5.2 տոկոս:

Գծապատկեր 2. ԱՀ ՀՆԱ/ՀՀ ՀՆԱ հարաբերակցությունը 2003-2018թթ. -ին²²³

Դրամավարկային քաղաքականության՝ տնտեսության վրա ազդեցության դրսևորման կարևոր արդյունքներից է տնտեսության մեջ արձանագրված Վարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը:

Գծապատկեր 3. Վարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության դինամիկան ՀՀ-ում և ԱՀ-ում 2003-2018թթ.-ին²²⁴

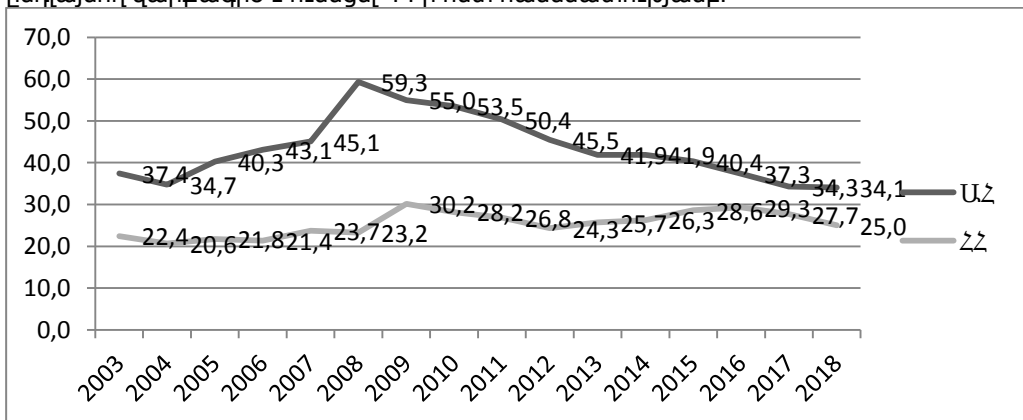
2003-2018թթ.-ին Արցախի Հանրապետությունում վարկեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշը գերազանցել է ՀՀ-ում արձանագրված համանման

²²³ Աղբյուր՝ www.armstat.am, www.stat-nkr.am, տարեգրքեր 2003-2018թթ.:

²²⁴ Աղբյուր՝ www.cba.am, www.armstat.am, www.stat-nkr.am, տարեգրքեր 2003-2018թթ.:

ցուցանիշին, որը մի կողմից՝ պայմանավորված էր ԱՀ-ում վարկային ներդրումների առաջանցիկ աճի տեսքով ՀՀ վարկային ներդրումների նկատմամբ, մյուս կողմից՝ ԱՀ-ում վարկային ներդրումների՝ ՀՆԱ-ի նկատմամբ առաջանցիկ աճի տեմպի արձանագրմամբ: Վերջինս վկայում է Արցախի Հանրապետության տնտեսության մեջ ֆինանսական համակարգի միջնորդության համեմատաբար բարձր մակարդակի մասին:

Ինչպես բոլոր երկրներում, այնպես էլ Արցախի Հանրապետությունում տնտեսության զարգացման տեսանկյունից կարևոր նշանակություն ունի արդյունավետ հարկաբյուջետային քաղաքականության մշակումն ու իրականացումը: Ի տարբերություն դրամավարկային քաղաքականության՝ ԱՀ-ում անկախության հռչակումից ի վեր իրականացվում է ինքնուրույն հարկաբյուջետային քաղաքականություն, որի հիմնական նպատակն է հարկաբյուջետային արդյունավետ ազդակների միջոցով նպաստել տնտեսության կայուն ու դինամիկ զարգացմանը: Նման փոքր տնտեսությունն ունեցող պետություններում, ինչպիսին Արցախի Հանրապետությունն է, հարկաբյուջետային ազդակի դերակատարությունը տնտեսության մեջ առանձնապես կարևոր է, և այն կոնկրետ դեպքում կարելի է համարել բավականին ճկուն: Մի կողմից՝ արդյունավետ հարկաբյուջետային քաղաքականությունը կարող է խթան հանդիսանալ, մյուս կողմից՝ վերջինիս անարդյունավետ իրականացումը՝ վտանգ տնտեսության զարգացման համար: Անցած տասնհինգ տարիներին արձանագրված ցուցանիշները վկայում են, որ Արցախի Հանրապետությունում հարկաբյուջետային ազդակը տնտեսության վրա առավել ընդլայնող վարքագիծ է ունեցել ՀՀ-ի հետ համեմատությամբ:

Գծապատկեր 4. Համախմբված բյուջեի ծախսեր/ՀՆԱ հարաբերակցության դինամիկան ՀՀ-ում և ԱՀ-ում 2003-2018թթ.-ին²²⁵

2003-2018թթ.-ին Համախմբված բյուջեի ծախսեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշը Արցախի Հանրապետությունում դրսևորվել է ՀՀ-ում արձանագրված նույն ցուցանիշին համահունչ, բայց ավելի բարձր դինամիկայով: 2003-2018 թթ.-ին ինչպես ՀՀ-ում, այնպես էլ ԱՀ-ում Համախմբված բյուջեի ծախսեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունը ունեցել է աճի դինամիկա, այնուհետև վերջինս սկսել է նվազել և 2018թ.-ին ԱՀ-ում ցուցանիշը կազմել է 34.1%: Նշված ժամանակահատվածում ԱՀ-ում Համախմբված բյուջեի ծախսեր/ՀՆԱ հարաբերակցությունն իր առավելագույն դրսևորումն ունեցավ

²²⁵ Աղբյուր՝ www.armstat.am, www.stat-nkr.am, տարեգրքեր 2003-2018թթ.

2008 թվականին՝ կազմելով 59.3%, ինչը պայմանավորված էր նախորդ տարվա նկատմամբ համախառն բյուջեի ծախսերի ավելի քան 60% աճով:

2003-2018թթ.-ին Համախմբած բյուջեի ծախսեր/ՀՆԱ հարաբերակցության ցուցանիշը ՀՀ-ում իր առավելագույն դրսևորումն է ունեցել 2010 թվականին, ինչը պայմանավորված էր նախորդ տարվա նկատմամբ ընթացիկ տարվա համախառն ներքին արդյունքի անկմամբ: Պետք է նշել, որ նշված ժամանակահատվածում, ի տարբերություն ՀՀ-ի, Արցախի Հանրապետությունում տնտեսական անկում չի գրանցվել:

Կարևոր է նշել, որ Արցախի Հանրապետությունում գործում է երկու հիմնադրամ՝ «Արցախի ներդրումային հիմնադրամ»-ը և «Գյուղի ու գյուղատնտեսության աջակցության հիմնադրամ»-ը, որոնց խողովակների միջոցով նպատակային փոխառություններ են տրամադրվում ֆիզիկական ու իրավաբանական անձանց: Հիմնադրամների կողմից տրամադրվող փոխառությունների ծավալները տարեցտարի ավելանում են: Եթե 2008 թվականին վերջիններիս կողմից տրամադրված փոխառությունների տեսակարար կշիռը Արցախի Հանրապետության վարկային ներդրումներում կազմում էր 10%, ապա 2018 թվականին նշված ցուցանիշը կազմել է 55%: Այդ ամենը վկայում է, որ նշված հիմնադրամները բավականին մեծ դերակատարում ունեն ԱՀ-ում փողի զանգվածի ձևավորման գործընթացում: Բացի վերոնշյալից, Արցախի Հանրապետությունում իրականացվում են բազմաթիվ բարեգործական ծրագրեր, որոնց նպատակը հանրապետության տնտեսության զարգացմանը նպաստելն է: Պետք է արձանագրել, որ թեև Արցախի Հանրապետությունը բնակչության թվաքանակով, տարածքային բաշխվածությամբ համադրելի է ՀՀ մարզերին, սակայն ֆինանսական հոսքերի առումով ԱՀ-ում գրանցվում են ավելի բարձր ցուցանիշներ: Այդ իրավիճակը օբյեկտիվորեն ձևավորվել է պատերազմից տուժած ԱՀ տնտեսության վերականգմանն ուղղվող բազմաթիվ ծրագրերի ու միջոցառումների իրականացման արդյունքում:

Այսպիսով, վերլուծելով 2003-2018 թվականներին Արցախի Հանրապետությունում մակրոտնտեսական որոշ ցուցանիշների դինամիկան և համադրելով այն ՀՀ-ում արձանագրված համանման ցուցանիշների հետ՝ ակնհայտ է, որ ԱՀ-ում, հաշվի առնելով վերջինիս տնտեսության համեմատական ծավալները, նշված ցուցանիշները ավելի բարձր աճի տեմպ են արձանագրել: Չունենալով անկախ դրամավարկային քաղաքականություն՝ Արցախի Հանրապետությունը լրիվությամբ իր վրա է կրում ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության ազդեցությունը: Ինչպես ցանկացած դրամավարկային քաղաքականություն իրականացնող մարմին, այնպես էլ ՀՀ Կենտրոնական բանկն իր դրամավարկային քաղաքականության ծրագրերը մշակելիս հաշվի է առնում տնտեսությունում արձանագրված մակրոտնտեսական ցուցանիշները: Տարածքային ծավալներով ու բնակչության թվաքանակով լինելով ՀՀ մարզերի հետ համադրելի՝ ԱՀ-ում տնտեսությանը ներարկված ֆինանսական միջոցները միանգամայն այլ վարքագիծ են ունենում՝ առաջացնելով փողի առաջարկի ձևավորման առանձնահատուկ դրսևորումներ: Նշված առանձնահատկությունները անհրաժեշտ է հաշվի առնել ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության իրագործման ընթացքում: ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության գործընթացի արդյունավետության բարձրացման, ինչպես նաև դրամավարկային քաղաքականության փոխանցումային մեխանիզմների՝ տնտեսության վրա ազդեցության լծակների հասցեականության մակարդակի բարձրացման համար կարևոր է ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության և ԱՀ հարկաբյուջետային քաղաքականության համահարթեցման հիմքերի ստեղծումը: Այդ առումով անհրաժեշտ է.

1. Արցախի Հանրապետությունում արձանագրված որոշ մակրոտնտեսական ցուցանիշներ հաշվի առնել ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության մշակման ժամանակ, մասնավորապես հաշվի առնելով ՀՀ-ում կիրառվող փորձը՝ ՀՀ Կենտրոնական բանկի և ԱՀ ֆինանսների նախարարության միջև անհրաժեշտ է կնքել համաձայնագիր, որով կկանոնակարգվեն երկու կառույցների միջև անհրաժեշտ համագործակցության սկզբունքները:
2. ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության և ԱՀ հարկաբյուջետային քաղաքականության համահարթեցման տեսանկյունից ցանկալի կլինի ամեն տարի ԱՀ պետական բյուջեի մասին օրենքի նախագծի վերաբերյալ ՀՀ Կենտրոնական բանկը տրամադրի եզրակացություն, որը հնարավորություն կտա Արցախի Հանրապետության առաջիկա տարվա հարկաբյուջետային քաղաքականության ուղղությունները նախանշելիս հաշվի առնել դրամավարկային քաղաքականության հիմնական կարգավորողի՝ ՀՀ Կենտրոնական բանկի կարծիքը:

Ընդհանուր առմամբ ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության և ԱՀ հարկաբյուջետային քաղաքականության համահարթեցման գործընթացները հնարավորություն կտան մի կողմից՝ ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության ծրագրերում կատարված կանխատեսումներն ավելի իրատեսական դարձնել, մյուս կողմից՝ ԱՀ հարկաբյուջետային քաղաքականությունը կինտեգրվի ՀՀ տնտեսական քաղաքականությանը՝ որպես վերջինիս բաղկացուցիչ տարր:

COORDINATION PROBLEMS OF THE REPUBLIC OF ARMENIA MONETARY POLICY AND FISCAL POLICY OF THE REPUBLIC OF ARTSAKH

YEVGENYA HAYRIYAN

*Member of the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA),
Artsakh State University, Department of Financial accounting, Faculty of Economics,
Ph.D. in Economics, Associate Professor,
Stepanakert, The Republic of Artsakh (NKR)*

The aim of the article is to present the necessity of coordinating RA monetary policy and fiscal policy of the Republic of Artsakh. The objectives of the aim are as follows: to study the dynamics of macroeconomic indicators from 2003 to 2018, to reveal the specifications of their manifestation, to present the necessary steps for coordination monetary policy of RA and fiscal policy of Artsakh Republic.

During the research general scientific (system analysis, synthesis, induction, deduction, checking and monitoring the dynamics and trends of macroeconomic indicators) and special scientific (comparative-analytical, standard-logical) methods were used.

As an important direction of the economy policy and in terms of improving the effectiveness of monetary policy implementation, it is important to coordinate the latter with the fiscal policy. For ensuring the integrity of the implementation process of RA monetary process, it is also necessary to coordinate it with fiscal policy of the Republic of Artsakh, in the result of which the level of effectiveness as well as the process of drafting RA monetary policy program and implementing the fiscal policy of the Republic of Artsakh will increase. The article presents the necessary steps for coordinating RA monetary policy and fiscal policy of the Republic of Artsakh.

Keywords: *monetary policy, fiscal policy, coordination, credit investments, consolidated budget.*

ПРОБЛЕМЫ КООРДИНАЦИИ ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНОЙ ПОЛИТИКИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ И ФИСКАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ АРЦАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

ЕВГЕНИЯ АЙРИЯН

*Член Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА),
кандидат экономических наук, доцент кафедры финансового учета
экономического факультета Арцахского государственного университета,
г.Степанакерт, Республика Арцах (НКР)*

Цель статьи заключается в том, чтобы представить необходимость координации денежно-кредитной политики Республики Армения с фискальной политикой Республики Арцах. Из цели вытекают следующие задачи: изучить динамику макроэкономических показателей Армении и Арцаха за 2003-2018гг, выявить особенности их проявления, представить необходимые шаги для координации денежно-кредитной политики Армении с фискальной политикой Арцаха.

В ходе исследования использовались общие (системный анализ, синтез, индукция, дедукция, проверка и отслеживание динамики и тенденций макроэкономических показателей) и специальные (сравнительный анализ, нормативно-логический метод) научные методы.

В качестве важного направления экономической политики и в деле повышения эффективности денежно-кредитной политики важную роль играет координация последнего с фискальной политикой. С целью обеспечения целостности реализации денежно-кредитной политики Республики Армения необходима также координация последней с фискальной политикой Республики Арцах, в результате чего повысится уровень эффективности процесса планирования денежно-кредитной политики Армении и процесса реализации фискальной политики Арцаха. В данной статье представлены необходимые шаги для координации денежно-кредитной политики Армении с фискальной политикой Арцаха.

Ключевые слова: *денежно-кредитная политика, фискальная политика, координация, кредитные вложения, консолидированный бюджет.*

СПЕЦИФИКА И ОСОБЕННОСТИ УПРАВЛЕНИЯ БИЗНЕС-ПРОЦЕССАМИ В АРМЕНИИ*

УДК 334.02 (479.25)

АШОТ МАРКОСЯН

*профессор кафедры бизнеса и управления факультета экономики и управления
Ереванского государственного университета, доктор экономических наук,
г.Ереван, Республика Армения
ashotmarkos@rambler.ru*

МАРИНЕ КАГРАМАНЯН

*соискатель международного университета «Евразия»,
г.Ереван, Республика Армения
mnk2007@mail.ru*

Основной целью данной статьи является анализ ситуации, связанной с внедрением процессного управления в ИТ-компаниях Армении. Учитывая тот факт, что управление бизнес-процессами или «процессный подход» на сегодняшний день является одной из наиболее востребованных методологий управления компаниями, на примере проекта по внедрению процессного подхода к управлению ИТ-компанией, анализируется специфика и этапы внедрения такого проекта.

В статье анализируются и подробно рассматриваются различные инструменты и средства для описания и автоматизации бизнес-процессов, такие как: текстовые, табличные и графические редакторы, системы аналитики и системы автоматизации бизнес-процессов предприятия. Также в статье подробно анализируется используемое для реализации проекта одно из наиболее известных решений внедрения BPM-методологий, программное обеспечение IBM WebSphere Business Modeler 8.5.5.

Помимо того, подробно проанализированы результаты внедрения этого проекта, классифицированы и систематизированы проблемы, связанные с внедрением процессного подхода в управлении предприятиями и предложены пути решения этих проблем. Основной вывод данного исследования заключается в том, что внедрение процессного подхода повышает эффективность деятельности предприятия.

Ключевые слова: бизнес-процесс, процессный подход, ключевые показатели эффективности, BPMS – системы управления бизнес-процессами, BPM – системы управления бизнес-процессами, структурный и системный анализ, моделирование, гибкие (Agile) технологии, проект, управление проектами.

Высокая конкуренция на рынке информационных технологий в Армении требует от руководителей коммерческих организаций постоянного совершенствования актуальной модели управления компанией. Внедрение новых, современных подходов к управлению организацией, позволит оптимизировать операционную деятельность и

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.04.2019թ., գրախոսվել՝ 24.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

повысить конкурентоспособность организации.²²⁶ Одним из решений этой задачи может служить внедрение процессно-ориентированного подхода к управлению компанией с применением современных программных продуктов (*BPMS*²²⁷ – системы управления бизнес-процессами). К сожалению, в отличие от российского рынка, идеи внедрения процессно-ориентированного подхода к управлению организациями в сфере ИТ рынка Армении пока не получили должного распространения. Это обусловлено в основном следующими причинами:

- недостаточной изученностью и проработанностью теоретических и методических инструментов процессно-ориентированного подхода со стороны армянских специалистов;
- отсутствием спроса на подобные инструменты, в результате недостаточной информированности об эффективности внедрения процессного подхода;
- отсутствием на рынке консалтинговых услуг компаний, имеющих опыт внедрения процессно-ориентированного подхода;
- высокой ценой на программные продукты (*BPMS*) и консалтинговые услуги в сфере *BPM*²²⁸;
- отсутствием локальных представительств известных разработчиков *BPMS* программных продуктов.

Большинство публикаций и научных трудов, в которых рассматриваются методы и инструменты по внедрению процессного подхода для улучшения и оптимизации деятельности предприятия, часто носят слишком утрированный, обобщённый и недостаточно проработанный характер, игнорирующий освещение наиболее важных аспектов процессного подхода. Это в свою очередь не позволяет в полной мере осознать преимущества процессного подхода и их серьезное воздействие на конкурентоспособность предприятия. Тем не менее авторы попытались экспериментальным путем на примере одной из ИТ компаний внедрить проект по оптимизации процессов компании.

Основная проблематика: Основная гипотеза и цель исследования состоит в том, что моделирование процессов организации и внедрение *BPMS*-системы повышает эффективность деятельности организации, одновременно обеспечивая прозрачность деятельности и отслеживаемость процессов организации. Проект исследования бизнес-процессов ИТ-компании для внедрения процессного подхода реализовывался в шесть основных этапов²²⁹.

Этап 1: Выявление причин изменения.

На этом этапе были определены основные причины проведения изменений. Несмотря на то, что проведение изменений было инициировано руководством и владельцами организаций и обусловлено колебаниями и изменением рынков, были проанализированы и все причины изменений. Например, низкий уровень эффективности функционирования компании, выход на новый рынок, расширение стратегической зоны действия компании и т.д.

Этап 2: Выявление причин изменений стратегических целей компании.

На этом этапе были сопоставлены основные причины изменений с актуальными корпоративными целями.

---

²²⁶ **Ефимов В.В.** Размышления о процессном подходе (Электронный ресурс, <http://quality.eup.ru/DOCUM4/rpp.htm>).

²²⁷ **BPMS (Business Process Management System)** – Системы управления бизнес-процессами, Brocke Jan vom, Rosemann Michael, *Handbook on Business Process Management 1 & 2*, London New York, Springer Heidelberg Dordrecht, ISBN 978-3-642-00415-5, 2010 & 2015., стр. 48-67.

²²⁸ **BPM (Business Process Management)** – Управление бизнес-процессами.

²²⁹ **В.В. Репин, В.Г. Елиферов**, Возможности процессной системы управления, (Электронный ресурс, <http://quality.eup.ru/MATERIALY3/evpp.html>).

Этап 3: Выбор методологии изменений.

Было решено, как проводить изменения – кардинальные или постепенные изменения. Этот выбор влияет на выбор процессов управления (процессы оптимизации, совершенствования или модернизации). Для данного исследования применялся кардинальный подход к изменениям.

Этап 4: Выбор инструмента изменений.

К инструментам изменений можно отнести:

- Инструменты и механизмы изменения процессов (бизнес и управленческие процессы, операционные процессы и т.д.);
- Инструменты реструктуризации компании (организационная структура, перераспределение функций, корпоративная культура);
- Инструменты и механизмы технологических изменений (автоматизация, оборудование, технологии, инновации));
- Инструменты и механизмы адаптации и повышения квалификации персонала);
- Инструменты и механизмы изменений маркетинговой деятельности.

Прежде чем перейти к представлению следующего, пятого этапа (этапа организации процессов изменений), рассмотрим инструменты и средства для описания и автоматизации бизнес-процессов. В рамках управления бизнес-процессом используются различные инструментальные средства, позволяющие существенно облегчить выполнение той или иной задачи управления. Такие программные продукты условно можно разделить на несколько групп, а именно:

- текстовые и табличные редакторы (используются для описания процессов и их регламентации);²³⁰
- графические средства моделирования;
- системы бизнес-аналитики;
- системы управления бизнес-процессами (BPMs).

Текстовый метод описания бизнес-процессов – один из самых распространенных и простых методов. Несмотря на это, попытка словесно или письменно описать процесс – довольно-таки трудное занятие, требующее большого количества времени и ресурсов. Преимущество метода – отсутствие требования специальных навыков, кроме, разумеется, навыков чтения и письма. Недостатки метода – сложность обработки и восприятия больших текстов, также как и сложность обработки любых массивов данных. Особенно ярко это проявляется при чтении сложных, неструктурированных или тяжело написанных текстов, так как при этом легко потерять суть и целостное восприятие текста/процесса. От автора требуется наличие писательских навыков, а также навыков структурированного представления информации.²³¹

Табличный метод описания бизнес-процессов. Этот метод более визуальный и легко обрабатываемый, при условии создания профессионального шаблона таблицы, описывающей бизнес-процесс. Преимущество метода – доступность и легкость (шаблон можно представить в любом табличном или текстовом редакторе, которые позволяют добавлять описание к ячейкам таблицы, например, Excel или Word). Структурированность цифровых и текстовых данных. Табличный подход, по своей сути, означает применение структурированного подхода к описанию бизнес-процесса. При этом, для облегчения восприятия, предпочтительно под процессы и операции отражать в строках, а данные в столбцах. Преимуществом также является применение связанных таблиц. Недостатки метода – объемное представление данных. Требуется большое

²³⁰ Цуканова О.А., Методология и инструментарий моделирования бизнес-процессов, учебное пособие, Санкт-Петербург, ИТМО, 2015, стр. 8-10.

²³¹ Ukelson Jacob, *Unstructured, Semi-Structured and Structured Processes* - Copyright ©, 2009, стр. 47-53.

количество времени. Более того, требования к большей детализации данных усложняют целостность их восприятия. Для представления и отражения большого количество ветвлений объём данных еще больше увеличивается в ущерб наглядности.

Графический метод описания бизнес-процессов. Графический метод описания бизнес-процессов предприятия, т.е. схематическое представление модели бизнес-процессов компании, считается одним из лучших методов описания бизнес-процессов. Графические средства моделирования бизнес-процессов представлены на рынке довольно широко. Наиболее распространены из них "Microsoft Visio", "Business Studio", "ARIS Express". С помощью продукта "Microsoft Visio" можно разрабатывать модели бизнес-процессов в нотации *BPMN 2.0*.²³² Преимущество метода. Помимо того, что графические объекты более просты для восприятия человеческим мозгом, схемы более наглядно и доступно показывают взаимосвязь между компонентами, элементами и подпроцессами бизнес-модели компании. При этом благодаря применению многоуровневого подхода к детализации модели сохраняется целостность модели бизнес-процессов. Каждый уровень графической модели бизнес-процесса дает комплексное представление о процессе в целом, о его границах, основных элементах, ветвлениях и т.д.

Многоуровневый подход, даже при детальном отображении множества элементов, позволяет сохранить качественный уровень восприятия бизнес-модели компании. Немаловажным преимуществом является также и тот факт, что современные методы и инструменты описания диаграмм и графических моделей бизнес-процессов (*UML*, *BPMN* и т.д.) облегчают их дальнейшее программирование и автоматизацию для создания автоматизированной системы управления бизнес-процессами компании. Недостатки метода. Основной недостаток – это требование к квалификации и бизнес-аналитика, а именно – знание различных нотаций²³³ по моделированию бизнес-процессов (*IDEF*, *BPMN* и т.д.). Следующий недостаток – это требование большого количества времени, так как для того чтобы создать простую, с первого взгляда понятную и прозрачную схему бизнес-модели компании, нужно реально постараться и потратить на это достаточное количество времени. Тем не менее хотелось бы отметить, что, несмотря на явные преимущества графического описания модели, наиболее эффективным методом описания бизнес-процессов компании является комбинация графиков/схем, таблиц и текстов.

Системы бизнес-аналитики (Business Intelligence – BI) используются для анализа данных и различных источников информации. В данном случае речь идет об анализе данных о ходе реализации бизнес-процессов, в целях определения их производительности, эффективности и результативности. Результатом их работы являются сгенерированные отчеты по запросу пользователей. Как правило, данные системы не покупаются специально для анализа реализации бизнес-процессов, а используются модули систем управления ресурсами предприятия.

Система управления бизнес-процессами (Business Process Management System – BPMS) предназначена для моделирования, проектирования, разработки бизнес-процессов и контроля выполнения работ и приложений в ходе реализации соответствующих бизнес-процессов. *BPMS* автоматически генерирует процессное приложение из процессных моделей и бизнес-правил, что позволяет осуществлять изменения очень быстро и под полным контролем. *BPMS* системы создавались в качестве средства для решения проблем, связанных с крайне плохой гибкостью таких корпоративных информационных систем, как *ERP*, *ECM*, *CRM* и т.п., поскольку в подавляющем большинстве программных продуктов, автоматизирующих деятельность предприятий, внесение изменений в бизнес-

²³² Кулябов Д. С., Королькова А. В., Введение в формальные методы описания бизнес-процессов, Учеб. пособие. — Москва.: РУДН, 2008, стр. 118-126

²³³ Нотация – система условных обозначений, принятая для моделирования бизнес-процессов, https://www.businessstudio.ru/articles/article/business_studio_notatsiya_bpmn_granitsy_protseessov/

процессы – довольно трудоемкое и затратное мероприятие. Как правило, данные программные продукты даже не успевают обновляться так быстро и часто, как того требуют внешние факторы и внутренние потребности бизнеса. Системы управления бизнес-процессами выступают в роли посредника между бизнес-моделями компании и специализированными программными приложениями за счет управления бизнес-процессами и поддержки возможности интеграции на уровне приложений и информации. *BPMS*-системы позволяют описывать их в виде моделей, которые могут исполняться соответствующей специализированной программой, в результате чего автоматизированный процесс может обновляться более оперативно, практически по требованию компании.

В проекте в качестве *BPMS* системы была использована одна из наиболее известных систем *BPM*-решений, **IBM WebSphere Business Modeler 8.5.5**. Рассмотрим подробнее программный пакет. *IBM WebSphere Business Modeler 8.5.5* является многофункциональной средой моделирования и анализа бизнес-процессов, предоставляемой *IBM* для бизнес-пользователей. Моделирование бизнес-процессов с помощью программных пакетов компании *IBM BPM, WebSphere Business Modeler* направлено на решение следующих крупных задач:

- проведение анализа, оценки и внесения предложений по совершенствованию деятельности компании;
- подготовка и проведение процедуры сертификации компании в соответствии с требованиями международных стандартов качества серии ИСО 9000;
- разработка и внедрение автоматизированной системы управления предприятием и ее компонентов, а также интеграция работы информационных систем;
- построение и автоматизация внешних взаимодействий – с клиентами, поставщиками, партнерами.

Можно сказать, что благодаря внедрению *IBM BPM* произошло фундаментальное изменение концепции управления бизнес-процессами. Основное отличие *IBM BPM*-решений от стандартного предложения на рынке в том, что при классическом подходе к управлению бизнес-процессами, бизнес-аналитики и ИТ-аналитики работали отдельно друг от друга над одной и той же задачей. Фундаментальное отличие нового подхода к *BPM* в том, что бизнес-аналитики и ИТ-аналитики на протяжении всего времени разработки вместе работают над созданием и автоматизацией процесса, попутно контролируя разрабатываемый процесс на соответствие бизнес-требованиям. Сотрудничество между бизнесом и ИТ позволяет улучшить сроки и повысить производительность пользователей по сравнению с традиционными методами разработки.

Кроме того, *IBM BPM* предназначен для масштабирования бизнеса, позволяет перейти от проекта к программе. Такой подход наиболее эффективен для достижения требуемого результата, но он создает определенные трудности для обеих сторон. От бизнеса требуется иное отношение и иной уровень организации своего участия, чем при традиционной разработке процессов. Представители всех подразделений должны осознавать свою равную с ИТ ответственность за происходящее.

Платформа *IBM* представляют собой *Java Enterprise* приложения, запускаемые на сервере *WebSphere application server*. Корпорация *IBM* предлагает два решения для управления и оптимизации бизнес-процессов предприятия, это – **IBM Business Process Manager** и **IBM Blueworks Live**. Оба решения объединены с помощью общего инструмента моделирования и единого репозитория процессов. Оба эти решения представлены на рынке Армении²³⁴.

---

²³⁴ Официальный представитель корпорации *IBM*, представительство *ISTC (Innovative Solutions and Technologies Center)*, <https://istc.am>.

Этап 5: Организация процессов изменений.

Это один из трудоемких и длительных этапов проекта. В качестве примера в проекте были выбраны два процесса ИТ-компании:

- процесс разработки программного продукта,
- процесс организации обучения с его помощью.

С этой целью были проведены следующие работы:

- проанализирована корпоративная модель управления бизнес-процессами обоих подразделений (управления персоналом и управления программированием);
- выявлены, а во многих случаях созданы основные документы, циркулирующие в системе документационного обеспечения ИТ- компании;
- проведен анализ документов и их структуризация;
- определены области пересечения информации в различных документах, используемых в процессах, а также способы их оптимизации в системе документооборота ИТ-компании;
- принято решение выбрать кардинальный подход для обеспечения оптимизации основных бизнес-процессов компании;
- описаны с помощью программного обеспечения **IBM® Blueworkslive** существующие в компании бизнес-процессы разработки программного продукта и организации обучения **AS-IS (Как-есть)**;
- предложена оптимизация этих процессов **TO-BE (Как-должно-быть)**, с применением программного обеспечения **IBM® WebSphere Business Modeler 8.5**;
- создана интегрированная системная модель бизнес-процессов компании, позволяющая минимизировать время обработки и стоимость на обработку бизнес-процессов;
- проанализированы проблемы организации реинжиниринга компании;
- разработаны методики проектирования интегрированной системы управления компанией, а также определены механизмы их мониторинга.

При выполнении исследования были применены следующие инструменты и методы: методы структурного и системного анализа; методы моделирования бизнес-процессов; методы гибких (*Agile*) технологий управления проектами; программное обеспечение *IBM®Blueworkslive* и *IBM®WebSphere Business Modeler 8.5.5*.

Этап 6: Оценка эффективности проведенных изменений.

Для анализа экономической эффективности необходимо сравнить существующую и внедряемую информационную систему, обновленные технологические процессы, проанализировать необходимые для внедрения новой системы затраты. Сравнение эффективности необходимо осуществлять как по количественным, так и по качественным показателям. Новая стратегия развития компании должна отражать те изменения, которые в данный момент осуществляет компания.

Результаты исследования. Внедрение **BPMS (BPM-систем)** позволило организации повысить прозрачность и улучшить видение процессов, их слабых и сильных сторон, дублирования процессов, несоответствия существующих процессов и сегодняшней стратегии предприятия. На примере внедрения проекта по оптимизации бизнес- процессов, вызвавшего структурные изменения и реорганизацию ИТ- компании, были подтверждены основная гипотеза и выдвинутое в данной диссертации предположение о том, что эффективность деятельности предприятия повышается благодаря внедрению процессного подхода. На примере оптимизации бизнес-модели одного из проектов подразделения программирования, а именно проекта по созданию *Web-сайта Интернет- магазина*, было продемонстрировано, что в результате пересмотра и оптимизации бизнес-процессов компания добилась следующих результатов:

- скорость выполнения операций увеличилась в 3 раза;

- повысилась прибыль (*cost-benefit* анализ) с 16% до 23%;
- уменьшилась себестоимость продукта на 5 %;
- улучшилось качество работ;
- повысилась удовлетворенность клиента;
- повысилась мотивация и лояльность сотрудников.

Результаты оценки эффективности данного пилотного проекта и разработанную методику внедрения процессного подхода можно экстраполировать и распространить на всю деятельность компании и ощутимо усилить конкурентоспособность предприятия. Ведь эффект от внедрения систем управления бизнес-процессами (BPM) и систем электронного документооборота появляется сразу после перевода системы в эксплуатацию. Речь идет как о чисто экономических эффектах, таких как: сокращение общей длительности и трудоемкости бизнес-процессов, сокращение затрат на обработку одного документа, так и об инфраструктурных эффектах, т.е. повышение контролируемости и отслеживаемости выдаваемых поручений, глубинного понимания и четкого соблюдения внутренних регламентов, снижение вероятности наступления управленческих и финансовых рисков. Естественно, чем дольше на предприятии используется система управления бизнес-процессами, тем более значительными становятся экономические и управленческие эффекты. Но стоит понимать, что для поддержания уровня этих эффектов система должна полноценно сопровождаться, а для их увеличения – развиваться, охватывать все новые и новые аспекты бизнес-процессов предприятия. При длительном использовании системы полностью меняется стиль управления и создается новая корпоративная культура предприятия, при которой даже новые сотрудники легче обучаются и внедряются в трудовой процесс и совершают меньше ошибок на начальном этапе работы. Более того, благодаря появлению новых инструментов контроля, оптимизация и автоматизация процессов позволяют повысить не только эффективность предприятия, но также повысить личную эффективность каждого сотрудника. Новые встроенные в BPMS инструменты контроля и отчетности позволяют отследить как ключевые показатели деятельности структурных подразделений, так и ключевые показатели личной эффективности.²³⁵ При грамотно выстроенной системе мотивации сотрудников можно получить ощутимые результаты.

*«Длительное использование систем управления бизнес-процессами способствует приходу новой корпоративной культуры и появлению нового стиля управления. Система становится одним из основных инструментов как вертикальных, так и горизонтальных коммуникаций. Это позволяет делать эти коммуникации устойчивыми и гибкими, исключать из процессов «точки потерь», и в конечном итоге делает организацию более устойчивой к внешним влияниям и позволяет гораздо легче приспосабливаться к изменяющимся экономическим условиям».*²³⁶

Тем не менее анализ рынка BPM показал, что у многих руководителей армянских предприятий существует мнение, что внедрение процессного подхода означает всего лишь детальное описание всех процессов и их реорганизацию. Большинство из них ограничиваются разовыми улучшениями процессов, которые чаще всего проходят в рамках внедрения обязательной сертификации ИСО. После внедрения этих улучшений, руководители компаний обнаруживают, что с течением времени эффективность тех же бизнес-процессов снова начинает снижаться. И это нормальный и естественный процесс, ведь организации, также как и происходящие в них процессы, для постоянного развития, обеспечения и удержания уровня конкурентоспособности нуждаются в постоянной адаптации к изменчивому внешнему окружению. Для достижения этих целей необходимо

²³⁵ Ключков А., KPI и мотивация персонала. Полный сборник практических инструментов, 2009, Эскимо., стр. 5-8.

²³⁶ Артем Пермяков Журнал "Современные технологии делопроизводства и документооборота", май 2015 г., <http://e.deloprost.ru/>.

постоянно совершенствовать бизнес-процессы компании²³⁷. Анализ ИТ-рынка Армении показал, что одной из основных проблем внедрения процессного подхода в управлении армянскими предприятиями является недостаточная квалификация руководства предприятия. Ведь для достижения успешных результатов менеджер должен не только постоянно совершенствоваться и обладать определенными знаниями и навыками в области управления бизнес-процессами, но и должен уметь мотивировать свой персонал и суметь донести до сотрудников значимость, смысл и последствия конкретных преобразований при предстоящем реинжиниринге компании. Необходимо также отметить, что многие менеджеры не представляют себе, что внедрение процессного подхода требует больших затрат, как материальных, так и временных. Помимо этих причин, существуют и другие проблемы, из-за которых реальное, а не формальное внедрение процессного подхода к управлению не получило серьезного распространения в Армении. Эти причины можно сгруппировать по следующим признакам:

- Руководство не уделяет достаточное внимание проекту, а поручает работы по организации и внедрению *BPM*-методик персоналу, который, в свою очередь, формально относится к своей роли. Лучшим решением этой проблемы является осознание руководителями того факта, что в первую очередь они должны быть идеологами всех происходящих изменений, и именно они должны внедрять новое мышление на предприятии, решать, какие новые методики и программные продукты необходимо выбрать для внедрения.
- Как уже выше отмечалось – низкая квалификация руководителей. Более того, сами руководители стараются избегать ответственности за подобные проекты и чаще всего перепоручают ответственность за подготовку проекта отделу ИТ, который может отвечать только за техническую, а не за бизнес-составляющую проекта.
- Руководство компании не готово к серьезным переменам и не до конца представляет себе, какие стратегические изменения ожидают предприятие и насколько серьезные материальные и временные затраты потребуются для получения ощутимых результатов. В итоге получается ситуация, когда проект кое-как доводится до завершения, процессы описаны и регламентированы, назначены владельцы процессов, однако все это несет формальный характер и не развивается в дальнейшем.
- Система процессов, выделенных для описания, оптимизации и дальнейшей автоматизации, должна соответствовать стратегии, развитию и целям бизнеса. Внедрение процессного подхода не даст никакого ощутимого результата, если бизнес-процессы в организации выделяются субъективно, а система процессов носит формальный характер и не соответствует реальному бизнесу.
- Непонимание связи между неформальной регламентацией проанализированных и оптимизированных процессов и ростом эффективности деятельности предприятия. Сотрудники предприятия, а чаще всего и руководство, не понимают, что реальная регламентация процессов позволяет: анализировать проблемы, потери и узкие места процессов, разрабатывать и реализовывать мероприятия по их улучшению, стандартизировать деятельность компании для обеспечения повторяемости процессов и возможности управления ими. Полученные результаты, позволяют распространить опыт в другие филиалы и передавать его новым сотрудникам, облегчая процесс их интеграции в предприятие и т.д.
- Одна из наиболее распространенных проблем – это проблема недостаточно проработанной системы показателей эффективности. Чаще всего в системе показателей, разработанных компанией, отсутствует ряд серьезных показателей, необходимых для управления бизнес-процессами, или часть показателей

---

²³⁷ Деминг, «continuous development».

противоречива, что означает, что достижение одного из них исключает достижение другого. К другим проблемам в этой сфере можно отнести тот факт, что многие показатели не соответствуют стратегическим целям компании и не ориентированы на конечный результат. Для поддержки уровней эффективности процессов необходимо создать систему показателей эффективности, которая соответствует действующему бизнесу.

- И самая стандартная проблема, существующая практически во всех предприятиях и во всех сферах деятельности – это неспособность руководства предприятия создать систему постоянного улучшения процессов. Даже если компании удастся внедрить систему, оптимизирующую и совершенствующую процессы компании, часто дальше формальных описаний и дополнений в документах ничего не происходит. Система непрерывных улучшений (*continuous Improvement*, Деминг) сама по себе не создается, руководство должно создать специальные подходы и механизмы, стимулирующие сотрудников быть заинтересованными в постоянном контроле и улучшении бизнес-процессов. В реальности же руководство компании слишком загружено рутинными проблемами и не хочет заниматься проектами, которые не приносят сиюминутный ощутимый прирост прибыли или сокращение затрат, особенно если раньше в этих компаниях уже был один неудачный опыт неформального внедрения системы менеджмента качества (СМК) ИСО 9001:2000.

Перечислим некоторые выявленные в рамках исследования дополнительные характеристики, которые также усложняют внедрение процессного подхода в армянских предприятиях рынка ИТ. Отметим, что эти проблемы тоже специфичны для многих компаний постсоветского пространства. К ним относятся следующие проблемы:

- Отсутствие прозрачности компаний. Компании, как правило, с трудом предоставляют любую документацию, необходимую для описания бизнес-процессов. Некоторые сотрудники компании и вовсе саботируют процесс предоставления необходимой информации. Несмотря на статистические данные о увеличении роста проектов по внедрению сертификации ИСО, в Армении культура менеджмента качества еще находится в стадии развития.
- Ожидание быстрых результатов. Проект по внедрению оптимизированной и автоматизированной системы по управлению бизнес-процессов занимает довольно продолжительное время, в некоторых случаях до нескольких лет. На результаты проекта часто влияют не только внутренние, но и внешние факторы, которые усложняют процесс измерения эффективности таких проектов. Это в свою очередь негативно влияет на принятие решения о запуске подобных проектов на предприятии.
- Существующая система монополизма. Для армянской экономики характерны различные формы монополизма, поэтому многие предприятия просто не нуждаются в улучшении качества продукции и снижении цен и, как следствие, во внедрении процессного подхода.
- Отсутствие стандартов, методик моделирования в сфере ИТ. Многие предприятия пытаются описать и оптимизировать все бизнес-процессы одновременно, не имея для этого ни соответствующих ресурсов, ни достаточного опыта. Привлечение же специализированных компаний достаточно дорого.
- Соппротивление и противостояние сотрудников предприятия. Психологически люди не любят и сопротивляются изменениям и нововведениям. Это связано прежде всего со страхом потерять работу после внедрения автоматизированных систем управления бизнес-процессами. Другой распространённой проблемой является нежелание работников после внедрения проектов учиться новым навыкам и выполнять дополнительные функции. Руководители предприятия должны

превентивно реагировать на подобные потенциальные проблемы и грамотно осуществлять такие структурные реорганизации.

В Армении ВРМ-системы потенциально и реально могут быть востребованы в крупных телекоммуникационных, энергетических, транспортных компаниях и в финансовых организациях. Причина в том, что крупный бизнес обладает ресурсами для внедрения подобных проектов, и внедрение процессного подхода в сложный бизнес будет иметь наибольший эффект. У среднего и малого бизнеса ограничены финансовые и кадровые возможности. Хотя надо отметить, что, исходя из международного опыта, именно среди средних предприятий отмечен наибольший процент успешно внедренных ВРМ-проектов. Это объясняется тем, что по сравнению с крупными компаниями, менеджеры среднего звена в среднем бизнесе наиболее интенсивно вовлечены в трудовые процессы и активнее сотрудничают с работниками.

Кроме этого, внедрение процессного подхода наиболее целесообразно в так называемых В2С²³⁸-отраслях, там, где существует большая клиентская база и где необходимо обеспечить отслеживаемость и прозрачность рабочей, сквозной цепочки:

Клиент → Фронт-офис → Бэк-офис → Клиент.

Другой потенциальной областью могут выступать и государственные структуры, так называемое G2C²³⁹-взаимодействие.

Заключение. На развитие рынка ВРМ-решений влияют и многие другие факторы. Это и продолжающийся экономический кризис, осложненный целым рядом политических решений, и нестабильная ситуация на границах Армении. Другими факторами являются распространенная практика сокращения затрат на ИТ во времена кризиса, высокая стоимость лицензий на иностранные программные продукты, сложности обоснования расчетов возврата инвестиций. Тем не менее надо отметить, что, как известно, любое ограничение ресурсов приводит к увеличению конкуренции, и в этих условиях средства повышения эффективности бизнеса, такие как ВРМ, становятся особенно востребованными. Дополнительно, можно предположить, что создание в вузах Армении новой магистерской программы по подготовке ВРМ-менеджеров в свою очередь поможет стимулировать интерес к таким проектам, благодаря интеграции выпускников этих факультетов на рынок труда. Желательно дифференцировать преподавание ВРМ-дисциплин. В заключение, к сожалению, стоит отметить, что на сегодняшний день в Армении, в отличие от российских и зарубежных компаний, практически не существует предприятий, успешно внедривших процессный подход и тем самым повысивших свою эффективность. Остается надеяться, что в будущем процессный подход к управлению предприятием получит широкое распространение и в нашей стране. И как обычно показывает мировая практика, внедрение процессного подхода начнется именно с ИТ-компаний.

---

²³⁸ **B2C** (бизнес-для-потребителя) — термин, обозначающий коммерческие взаимоотношения между организацией (Business) и частным, так называемым "конечным" потребителем (Consumer). Потребитель покупает товар с целью удовлетворения индивидуальных потребностей. http://www.marketch.ru/marketing_dictionary/marketing_terms_b/business-to-consumer/.

²³⁹ **G2C** (сокр. от Government-to-Citizen — правительство для гражданина) — это категория отношений между правительством и гражданами посредством использования электронных сервисов. <https://www.financialguide.ru/encyclopedia/g2c>.

ԲԻԶՆԵՍ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԳԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

ԱՇՈՏ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

*ԵՊՀ տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի
կառավարման և գործարարության ամբիոնի պրոֆեսոր,
տնտեսագիտության դոկտոր,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

ՄԱՐԻՆԵ ՂԱԶՐԱՄԱՆՅԱՆ

*Եվրասիա միջազգային համալսարանի հայցորդ,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Սույն հոդվածի հիմնական նպատակն է Հայաստանում տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի ընկերություններում գործընթացային կառավարման հետ կապված իրավիճակի վերլուծությունը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ բիզնես գործընթացների կառավարումը կամ «գործընթացային մոտեցումը» այսօր հանդիսանում է կազմակերպությունների առավել արդյունավետ կառավարման մեթոդներից մեկը, օգտագործելով տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի ընկերությունում գործընթացային կառավարման ներդրման նախագծի օրինակը, նկարագրվում և վերլուծվում են այդ նախագծի իրականացման և ներդրման առանձնահատկությունները և հիմնական փուլերը:

Հոդվածում մանրամասնորեն վերլուծվում և նկարագրվում են գործընթացային կառավարման ներդրման նախագծում կիրառվող այն տարբեր գործիքներ և ավտոմատացման ծրագրային փաթեթները, ինչպիսիք են՝ տեքստային, աղյուսակային և գրաֆիկական խմբագրիչները, վերլուծական համակարգերը և բիզնես գործընթացների ավտոմատացման համակարգերը: Մանրամասնորեն վերլուծվում է նաև նախագծի իրականացման համար օգտագործվող BPM մեթոդի կիրառման ամենատարածված լուծումներից մեկը՝ IBM WebSphere Business Modeler 8.5.5 համակարգը:

Բացի այդ, մանրամասնորեն վերլուծվել, դասակարգվել և համակարգվել են այդ նախագծի ներդրման արդյունքները, և ներդրման հետ կապված խնդիրները: Առաջարկվել են այդ խնդիրների լուծման ուղիները: Սույն հետազոտության հիմնական եզրակացությունն այն է, որ գործընթացային մոտեցման ներդրումը խրախուսում է ձեռնարկության արդյունավետությունը:

Բանալի բառեր՝ բիզնես-գործընթաց, գործընթացային մոտեցում, կատարողականների հիմնական ցուցանիշները, BPMS – բիզնես գործընթացների կառավարման համակարգ, BPM – բիզնես գործընթացների կառավարում, կառուցվածքային եւ համակարգային վերլուծություն, մոդելավորում, ճկուն (Agile) տեխնոլոգիաներ, նախագիծ, նախագծերի կառավարում:

THE SPECIFICS AND PECULIARITIES OF BUSINESS PROCESS MANAGEMENT IN ARMENIA

ASHOT MARKOSYAN

*Yerevan State University, Professor of Chair of Business and Management,
Faculty of Economics and Management, Doctor of Economics,
Professor, Yerevan, Republic of Armenia*

MARINE GHAHRAMANYAN

*PhD Student of Eurasia International University,
Yerevan, Republic of Armenia*

The main purpose of this article is to analyze the situation, related to the implementation of process management in IT companies in Armenia. Nowadays the business process management or the “process approach” is one of the most popular company management methodologies. Using the example of a project to introduce a process approach to managing an IT company the specifics and stages of implementing such a project are analyzed.

The article discusses in detail various tools and means for describing and automating business processes, such as text, spreadsheet and image editors, analytical systems and enterprise business processes automating systems.

The article also reviews IBM WebSphere Business Modeler 8.5.5 software, which is one of the most well-known solutions for implementing BPM methodologies. In addition, the results of the project implementation were analyzed in detail, the problems associated with the implementation of the process approach to the enterprises management were classified and systematized, and ways to solve these problems were proposed. The main conclusion of this study is that the introduction of the process approach increases the efficiency of the enterprise.

Keywords: *business-process, process approach, key performance indicators, BPMS – business process management system, BPM – business process management, structured and system analysis, modeling, Agile technology, project, project management.*

**ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ «ՃԳՆԱԺԱՄԸ» ԵՎ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՔԻՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏՔԻ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ***

ՀՏԴ 336.1(479.25)

ԱՇՈՏ ՄԱՐԿՈՍՅԱՆ

*ԵՊՀ տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի
կառավարման և գործարարության ամբիոնի պրոֆեսոր,
տնտեսագիտության դոկտոր,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
ashotmarkos@rambler.ru*

ԷԼԵՈՆՈՐԱ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

*ԵՊՀ տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետի ֆինանսահաշվային
ամբիոնի ասիստենտ, տնտեսագիտության թեկնածու,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
meleonora06@rambler.ru*

Ցանկացած երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացման և արտաքին տնտեսական հարաբերությունների կառուցման գործում Էական նշանակություն ունի արտաքին պետական պարտքի կառավարումը: Հատկապես վերջին 20-30 տարիների ընթացքում համաշխարհային տնտեսության զարգացման հիմնական միտումներից մեկը դարձել է համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ-ի) նկատմամբ արտաքին պետական պարտքի առաջանցիկ աճը: Ըստ որում, վերջին տարիներին բազմաթիվ երկրների արտաքին պետական պարտքի աճի տեմպերը գերազանցել են ՀՆԱ-ի աճի տեմպերին: Իր հերթին, արտաքին պետական պարտքի ձևավորումն ունի սահմաններ (սահմանափակումներ), ինչը պահանջում է փոխառու միջոցների արդյունավետ օգտագործում: Այդ տեսանկյունից բացառություն չէ նաև Հայաստանի Հանրապետությունը, որի արտաքին պետական պարտքը մոտ է ՀՆԱ-ի նկատմամբ օրենսդրությամբ սահմանված առավելագույն շեմին և նոր պարտքի ներգրավման համար անհրաժեշտ է առաջին հերթին լուծել արտաքին պարտքի կառավարման արդյունավետության հիմնախնդիրը: Վերջինս ենթադրում է, որ արտաքին պետական պարտքի աճի տեմպերը պետք է ավելի դանդաղ լինեն, քան երկրի հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշներինը, ինչպիսիք են՝ ՀՆԱ-ի, զբաղվածության, զուտ արտահանման և մի շարք այլ մակրո-ցուցանիշների աճի տեմպերը:

Հեղինակները փորձել են 2000-2018թթ. ժամանակահատվածի համար որոշակի մեթոդաբանության կիրառմամբ գնահատել ՀՀ արտաքին պետական պարտքի արդյունավետությունը:

Բանալի բառեր՝ արտաքին պետական պարտք, արտաքին պետական պարտքի արդյունավետության, համեմատական արդյունավետության գործակից, վճարային հաշվեկշիռ, ՀՆԱ-ի հավելած, զբաղվածության հավելած, զուտ արտահանման հավելած:

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 28.04.2019թ., գրախոսվել՝ 24.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Պետական պարտքի «ճգնաժամը»: Ժամանակակից շուկայական տնտեսության պայմաններում դժվար է պատկերացնել որևէ երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն առանց արտաքին պետական պարտքի ներգրավման: Ավելին, հատկապես վերջին 20-30 տարիների ընթացքում ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ ազգային տնտեսությունների առաջընթացի անհրաժեշտ գործիքներից մեկը (հաճախ նաև՝ ամենակարևորը) դարձել է փոխառական կապիտալը: Զանի որ ֆինանսական միջոցները չեն կարող միաժամանակ մատչելի լինել տնտեսավարող բոլոր սուբյեկտների համար, դրանցից շատերը, ցանկանալով ապահովել անխափան ֆինանսատնտեսական գործունեություն, այդ միջոցները ձեռք են բերում այլ աղբյուրներից՝ ներգրավման ճանապարհով՝ առաջացնելով փոխառական հարաբերություններ: Փողի՝ կուտակման և որպես վճարման միջոց գործառնությունների զարգացումը հանգեցրեց ֆինանսական միջոցների համակենտրոնացմանն ու վերաբաշխմանն այդ միջոցների կարիքն ունեցող ինչպես գործարարությամբ զբաղվող սուբյեկտների, այնպես էլ առանձին տնտեսական միությունների ու տարածաշրջանների միջև: Ասվածի ապացույցն է այն իրողությունը, որ զարգացած երկրները կամ նրանց տնտեսական միավորումները (օրինակ՝ ՏՀԶԿ-ն, Եվրամիությունը) ֆինանսավորում են զարգացող երկրների տնտեսությունները:

Փոխառական կապիտալի միջազգային շուկայի շրջանակներում որևէ երկրի կառավարությունը, բանկերը կամ մասնավոր ընկերությունները, ինչպես նաև միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները միջոցներ են տրամադրում այլ երկրի կառավարությանը, բանկերին ու մասնավոր ընկերություններին: Հաճախ երկիրը հանդես է գալիս երկու դերում միաժամանակ (և՛ որպես վարկառու, և՛ որպես վարկատու), քանի որ միջազգային փոխառությունների շարժը չի կարող միակողմանի ընկալվել:

Միջազգային վարկերի ու փոխառությունների ներգրավումը որոշակի պարտավորություններ է առաջացնում ոչ միայն վարկատուների, այլև տվյալ երկրի համար՝ դրանք առավել արդյունավետ օգտագործելու առումով: Հայտնի է, որ նշված փոխառական միջոցները, որպես կանոն, նպատակային են և նախատեսված են որոշակի ոլորտի (ոլորտների) և առանձին ծրագրերի իրականացման համար: Որպեսզի տվյալ երկիրը կարողանա օգուտ քաղել օտարերկրյա փոխառություններից, բացի նպատակայնության ապահովումից, անհրաժեշտ է դրանք հնարավորին չափ արդյունավետ օգտագործել թե՛ ֆինանսական միջոցների տնտեսման և թե՛ արտասահմանյան փորձի ու տեխնոլոգիաների ներդրման իմաստով: Անհրաժեշտ է հիշել, որ ապագայում առաջընթաց ապահովելու համար պետության գերիմրիկն է հետագա սերունդներին թողնել ոչ թե անցած ժամանակաշրջանի կուտակած պարտավորությունները, այլ կայուն տնտեսական հիմք (ներուժ), որի վրա հնարավոր կլինի ստեղծել առողջ ու արագ զարգացող արդյունավետ տնտեսություն:

Երկրների կառավարությունները առողջապահության, կրթության, գիտության, բնակչության սոցիալական ապահովության ու պաշտպանության, սոցիալական ու արտադրական ենթակառուցվածքների, ազգային անվտանգության ու պաշտպանության ոլորտներում ծախսեր կատարելու և այլ ծառայություններ մատուցելու առաքելություն ունեն: Այդպիսի ծրագրերի իրականացման համար երկրների (այդ թվում՝ ամենահարուստ) կառավարությունները ստիպված են փոխառու միջոցներ ներգրավել, քանի որ սեփական զանապետական համակարգում հավաքագրված գումարները միշտ չէ, որ բավարարում են: Դրա պատճառներից մեկը կարող է լինել հարկային եկամուտների հավաքագրումը կանխատեսվածից քիչ չափով, կամ փոխառու միջոցներով կառավարությունը կարող է ծածկել բյուջեի ժամանակավոր դեֆիցիտը (պակասուրդը)՝ առանց սպառման ծախսերի կրճատման: Երբեմն կառավարությունները բախվում են ինչպես տնտեսության օպտիմալ ճյուղային, այնպես էլ ժողովրդագրական կառուցվածքների ձևավորման դժվարությունների հետ,

որոնք հաճախ ծագում են, երբ տվյալ երկրի տնտեսության կառուցվածքը չի համապատասխանում ներքին ու արտաքին շուկաների պահանջներին, կամ երբ երկրի բնակչությունը ծերանում է, ուստի և՛ կենսաթոշակների վճարման, առողջապահական ու սոցիալական բնույթի մյուս ծախսերն աճում են ավելի արագ տեմպերով, քան պետության դրամական եկամուտներն ու ՀՆԱ-ն:

Պետք է նկատել, որ փոխառու ֆինանսական միջոցների ձեռքբերումը հատկապես արդարացվում է տնտեսական աճի անկման կամ դանդաղեցման պայմաններում, երբ ավելի ձեռնտու է փոխառու ֆինանսական միջոցներ ներգրավել, քան բարձրացնել տնտեսավարող սուբյեկտների ու քաղաքացիների հարկային բեռը: Կառավարության կողմից պետական պարտքի ներգրավման համար էականն այն է, որ կառավարությունը պետք է ի վիճակի լինի ձևավորելու առաջնային հավելյալ եկամուտներ (մասնավորապես՝ հարկային եկամուտները պետք է գերազանցեն կառավարության ծրագրերի իրականացման համար պարտքով վերցված գումարները), որոնք կբավարարեն սահմանված ժամկետներում (համապատասխան ժամանակացույցով) գումարները հետ վերադարձնելու համար:

Երկրի պետական պարտքը կարող է նպաստել ապագա տնտեսական աճին, սակայն միայն այն դեպքում, երբ խստորեն ապահովվում է ֆինանսական կարգապահությունը և նպատակ է դրվում արդյունավետ կառավարել այն: Անընդմեջ ավելացող պետական բյուջեի պակասուրդը ենթադրում է, որ վատագույն դեպքում այդպիսի բյուջետային քաղաքականությունը կարող է հանգեցնել ֆինանսական դեֆոլտի, իսկ լավագույն դեպքում արտաքին պետական պարտքի ֆինանսավորման ձևազնդին ապագա սերունդների համար կարող է բեռ դառնալու:

Նույնիսկ Եվրագոտու շատ երկրներում (որոնք ունեն բնակչության բարձր կենսամակարդակ և առողջ տնտեսություն) պետական պարտքի ծավալներն ավելացան 2008 թվականի համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո, երբ հարկաբյուջետային անհավասարակշռությունը կայունացնելու համար անհրաժեշտ էին բյուջետային խնայողությունների կտրուկ միջոցառումներ, որոնք միևնույն ժամանակ ուղեկցվեցին կառուցվածքային բարեփոխումներով:

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից մեկ տասնամյակ անց պետք է ենթադրել, որ բազմաթիվ երկրների կառավարություններ դասեր են քաղել Նախկին սխալներից, սակայն միջազգային կազմակերպությունների (ՎԶԵԲ, ԱՄՅ, ՀԲ) տվյալներն այլ բանի մասին են վկայում: Այդ ժամանակից ի վեր շատ զարգացած երկրներում զգալիորեն ավելացել է պետական պարտքը, սակայն ավելի անհանգստացնողն այն է, որ, օրինակ, ԱՄՅ-ի մասնագետների կանխատեսմամբ զարգացող, ցածր եկամուտներով 59 երկրներից 24-ում ներկայումս առկա է պարտքային ճգնաժամ կամ այդպիսի ճգնաժամի հավանականությունը շատ բարձր է²⁴⁰: Եվ եթե այդպիսի կանխատեսումներն իրականանան, ապա, ինչպես միշտ, ամենաշատը տուժելու են այդ երկրների քաղաքացիների խոցելի ու անպաշտպան խմբերն ու շերտերը:

Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո՝ 2008-2012 թվականներին, նկատելիորեն ավելացավ նաև ամենազարգացած երկրների տնտեսական միության՝ ՏՀԶԿ երկրների արտաքին պետական պարտքը, որի աճի տեմպերը դանդաղել են վերջին տարիների ընթացքում: Առանձին գնահատականների համաձայն՝ ՏՀԶԿ անդամ երկրների կառավարությունները ինչպես 2017թ.-ին, այնպես էլ 2018թ.-ին տարբեր ֆինանսական շուկաներից ներգրավել են շուրջ 10.5 տրիլիոն ԱՄՆ դոլարի չափով փոխառություններ: Ընդհանուր առմամբ, այդ երկրների ընդհանուր պարտքը 2018թ.-ին կազմել է շուրջ 45 տրիլիոն ԱՄՆ դոլար, 2017թ.-ին՝

²⁴⁰ "Percentage of public debt to GDP around the world 2018", ինտերնետային հղումը՝ <https://www.gfmg.com/global-data/economic-data/public-debt-percentage-gdp>.

շուրջ 43.6 տրիլիոն ԱՄՆ դոլար, մինչդեռ 2008թ.-ին այն կազմում էր 25 տրիլիոն ԱՄՆ դոլար²⁴¹:

Նշված օրինակները վկայում են, որ անգամ արդյունաբերական զարգացած երկրներում հարկաբյուջետային քաղաքականության ընդլայնման կարևորագույն գործիքներից շարունակում է մնալ փոխառու ֆինանսական միջոցների ներգրավումը, ինչը հանգեցնում է պետական (կամ կենտրոնական կառավարությունների) պարտքի ավելացմանը: Ցածր տոկոսադրույթները և շուկայական կայուն պայմանները նույնիսկ ՏՀԶԿ երկրներում ստեղծել են «անկախ թողարկողների համար խթանող ֆինանսավորման միջավայր»²⁴², ինչն իր հերթին, կառավարություններին հնարավորություն է տալիս ցածր գնով ֆինանսավորել փոխառությունների պահանջները:

ԱՄՅ-ի վերլուծությունները վկայում են, որ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամից հետո ընկած ժամանակահատվածում ինչպես զարգացած, այնպես էլ զարգացող երկրներում պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերությունը մեծացել է՝ հասնելով ամսախառեպ բարձր ցուցանիշների: Եվ քանի որ գրեթե բոլոր երկրներում դրամավարկային պայմանները խստացվում են, ուստի և պարտքի բեռի կարգավորման գործիքակազմի սորացումն էլ ավելի է կարևորվում:

Դիտարկելով զարգացած երկրներում պետական պարտքի չափերի շարժը (դինամիկան)՝ կարող ենք նկատել այնպիսի օրինաչափություն, որ զարգացած երկրների մեծ մասում պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերությունը նշանակալի է, իսկ մի շարք երկրներում այն գերազանցում է 100%-ը: Այսպես, ԱՄՆ-ում պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերությունը 2012թ.-ի 103.4%-ից 2018թ.-ին հասել է 106.1%-ի, Բելգիայում՝ համապատասխանաբար՝ 104.3%-ից 101.2%-ի, Իտալիայում՝ 123.4%-ից 130.3%-ի, Սինգապուրում՝ 105.1%-ից 112.8%-ի, Ֆրանսիայում՝ 90.6%-ից 96.7%-ի, Միացյալ Թագավորությունում՝ 84.1%-ից 87.4%-ի, Ֆինլանդիայում՝ 53.9%-ից 60.5%-ի (իսկ Գերմանիայում այն նվազել է՝ 79.9%-ից հասնելով 59.8%-ի): Պետական պարտք/ՀՆԱ ամենաբարձր ցուցանիշը, ինչպես 2012թ.-ին, այնպես էլ 2018թ.-ին, եղել է ճապոնիայում՝ 2012թ.-ին կազմելով 229.1%, իսկ 2018թ.-ին՝ 238.2%:

Պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերության ամենացածր ցուցանիշը գրանցվել է Յունկոնգում, որտեղ այն 2012թ.-ին կազմում էր 0.545%, իսկ 2018թ.-ին՝ 0.052%, իսկ մյուս ամենացածր ցուցանիշը Բրունեյ-Դուրասսավլամինն է, համապատասխանաբար՝ 2.1% և 2.4%:

Արաբական Միացյալ Էմիրություններում պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերության մեծությունը 2012թ.-ին կազմել է 16.9% և 2018թ.-ին՝ 17.8%: Այդ երկրի հետ համադրելի ցուցանիշներ են արձանագրվել Ռուսաստանի Դաշնությունում՝ համապատասխանաբար 11.9% և 15.3%²⁴³:

Ինչ վերաբերում է ԵԱՏՄ մյուս երկրներում դիտարկվող ցուցանիշի մեծությանը, ապա միևնույն աղբյուրը նշում է, որ պետական պարտք/ ՀՆԱ հարաբերությունը Բելառուսում 2012թ.-ին կազմում էր 36.9%, իսկ 2018թ.-ին՝ 55.9%, Ղազախստանում՝ համապատասխանաբար՝ 12.1% և 17.8%, Ղրղզստանում՝ 48.9% և 54.9%: Իսկ Հայաստանի հարևան երկրներում առկա է հետևյալ պատկերը. Թուրքիայում պետական պարտք/ՀՆԱ հարաբերության մեծությունը 2012թ.-ին կազմել է 32.7%, իսկ 2018թ.-ին՝ 32.3%, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում՝ 12.1% և 44.2%, Վրաստանում՝ 34.8% և 43.9%, իսկ Ադրբեյջանում՝ 13.7% և 48.3%²⁴⁴:

²⁴¹ Նույն տեղում:

²⁴² OECD Sovereign Borrowing Outlook 2018, <http://www.oecd.org/governance/oecd-sovereign-borrowing-outlook-23060476.htm>.

²⁴³ Տե՛ս Percentage of public debt to GDP աղյուսակը. <https://www.gfmaq.com/global-data/economic-data/public-debt-percentage-gdp>.

²⁴⁴ Նույն տեղում:

Վերը շարադրվածի տեսանկյունից կարևորագույն հարցն այն է, թե ինչպես է, օրինակ, ճապոնիայի նման երկիրը կառավարում իր պետական պարտքը, որը գերազանցում է ՀՆԱ-ի մեծությունն ավելի քան երկու անգամ, մինչդեռ Ուկրաինան, որտեղ 2015թ.-ին պետական պարտքի մեծության հարաբերությունը ՀՆԱ-ին կազմում էր շուրջ 30%, հայտնվել էր ֆինանսական դեֆոլտի եզրին: Թեև պետական պարտքի մեծությունը նշանակություն ունի, սակայն շատ ավելի կարևոր է պարտքը սպասարկելու (պարտքի դիմաց վճարումներ կատարելու) երկրի ունակությունը: Գաղափարի պարտքի զգալի մասը ներքին է, և եթե երկրների մեծ մասը պարտք են վերցնում հիմնականում օտարերկրյա պարտատերերից, ապա ճապոնիայի դեպքում պետական պարտքը ձևավորվում է «ծագող արևի երկրի» քաղաքացիների փոխատվություններից, ինչն էլ զգալիորեն նվազեցնում է չվճարման (կամ դեֆոլտի) ռիսկը: Երբ պարտքը վերահսկվում է օտարերկրյա պետությունների, պարտատերերի կողմից (օրինակ, Ուկրաինայի դեպքում. այդ երկիրը չէր կարողանում կատարել 3 միլիարդ ԱՄՆ դոլարի պարտատոմսերի վերաբերյալ պարտավորությունները), կարող է զգալի լարվածություն առաջանալ պարտավորությունների կատարման իմաստով և դրանով իսկ նկատելիորեն վնասել երկրի ֆինանսական ու միջազգային վարկանիշներին:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին պետական պարտքը և դրա արդյունավետության գնահատումը: Աղյուսակ 1-ում բերված են ՀՀ արտաքին պետական պարտքի մեծությունները և դրանց կառուցվածքը 2000-2018թթ. ժամանակահատվածում: Աղյուսակ 1-ի տվյալներից հետևում է, որ 2018թ.-ին 2000թ.-ի համեմատությամբ ՀՀ արտաքին պետական պարտքն ավելացել է ավելի քան 6.5 անգամ:

ՀՀ արտաքին պետական պարտքի կազմում ավելի արագ տեմպերով ավելացել է ՀՀ կառավարության պարտքը, ինչի հետևանքով նրա բաժինը արտաքին պետական պարտքի կառուցվածքում 2000թ.-ի 75.7%-ից 2018թ.-ին հասել է 90%-ի, և, համապատասխանաբար, նվազել է ՀՀ կենտրոնական բանկի պարտքը (թեև այն բացարձակ արժեքով 2000-2018թթ. ավելացել է ավելի քան 3 անգամ, սակայն արտաքին պետական պարտքի կազմում նրա բաժինը 2000թ.-ի 20.4%-ից 2018թ.-ին հասել է 9.9%-ի: ՀՀ արտաքին պետական պարտքի կտրուկ աճ է արձանագրվել 2009թ.-ին, երբ նախորդ տարվա համեմատությամբ արտաքին պետական պարտքի մեծությունը գրեթե կրկնապատկվեց: Այդ հանգամանքը կապված էր ՀՀ տնտեսության վրա համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքների (երբ ՀՆԱ-ն դրամական արտահայտությամբ նվազեց 14.1%-ով իսկ դոլարային արտահայտությամբ՝ 25.84%-ով, ինչը աշխարհի ամենաբարձր ցուցանիշներից մեկն է) հաղթահարմամբ: Աղյուսակում բերված ժամանակագրական շարքի 19 տարիների ընթացքում միայն երկու տարիներին (2005 և 2014 թվականներին) չի ավելացել ՀՀ արտաքին պետական պարտքը, մնացած տարիներին այն տարբեր չափերով ավելացել է:

Աղյուսակ 1

ՀՀ արտաքին պետական պարտքը և կառուցվածքը 2000-2018 թվականներին

Տարիները	Արտաքին պետական պարտք		այդ թվում՝							
			ՀՀ կառավարության պարտք		ՀՀ կենտրոնական բանկի պարտք		Վարկեր, տրամադրված ՀՀ կառավարության և ԿԲ երաշխիքներով		Հատուկ ծրագրեր	
	մլն ԱՄՆ դոլար	%								
2000	859.510	100.0	651.036	75.7	175.453	20.4	19.120	2.2	11.895	1.4
2001	905.467	100.0	684.272	75.6	172.459	19.0	27.854	3.1	20.882	2.3
2002	1025.507	100.0	793.134	77.3	194.802	19.0	19.438	1.9	18.133	1.8
2003	1097.676	100.0	872.186	79.5	214.639	19.6	7.341	0.7	3.510	0.3
2004	1182.934	100.0	917.030	77.5	217.629	18.4	5.243	0.4	3.032	0.3
2005	1099.232	100.0	916.418	83.4	176.397	16.0	3.146	0.3	3.272	0.3
2006	1205.635	100.0	1036.863	86.0	163.671	13.6	1.049	0.1	4.052	0.3
2007	1448.905	100.0	1257.162	86.8	191.749	13.2	0.000	0.0	0.000	0.0
2008	1577.106	100.0	1401.077	88.8	176.029	11.2	0.000	0.0	0.000	0.0
2009	2966.677	100.0	2565.921	86.5	500.756	16.9	0.000	0.0	0.000	0.0
2010	3299.021	100.0	2736.394	82.9	562.627	17.1	0.000	0.0	0.000	0.0
2011	3568.197	100.0	2950.865	82.7	617.331	17.3	0.000	0.0	0.000	0.0
2012	3739.090	100.0	3144.476	84.1	594.614	15.9	0.000	0.0	0.000	0.0
2013	3899.063	100.0	3390.794	87.0	508.269	13.0	0.000	0.0	0.000	0.0
2014	3785.208	100.0	3345.255	88.4	439.953	11.6	0.000	0.0	0.000	0.0
2015	4316.219	100.0	3839.882	89.0	476.337	11.0	0.000	0.0	0.000	0.0
2016	4805.588	100.0	4300.923	89.5	504.665	10.5	0.000	0.0	0.000	0.0
2017	5494.902	100.0	4893.364	89.1	601.538	10.9	7.396	0.1	0.000	0.0
2018	5532.900	100.0	4982.800	90.1	550.000	9.9	0.142	0.0	0.000	0.0

Աղբյուրը կազմվել ու հաշվարկվել է 2000-2018 թվականների Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի (www.armstat.am) և «ՀՀ կառավարության պարտքը» ամսական ամփոփ տեղեկագրի (2018 թվականի դեկտեմբերի 31-ի դրությամբ, www.minfin.am) տվյալներով:

Նկատի ունենալով նշված հանգամանքը, ինչպես նաև այն, որ առաջիկա տարիներին ամենևին էլ չի բացառվում արտաքին պետական պարտքի

ավելացումը²⁴⁵ օրակարգային հրատապություն են ստանում արտաքին պետական պարտքի արդյունավետության գնահատման հիմնահարցերը:

ՀՀ արտաքին պետական պարտքի արդյունավետության գնահատման (համապատասխան գործակիցների հաշվարկման միջոցով)²⁴⁶ և մակրոտնտեսական ցուցանիշների միջև համեմատական վերլուծություն իրականացնելու նպատակով ընտրվել ենք մի քանի հիմնական ցուցանիշ, որոնցից են՝ երկրի ՀՆԱ-ն՝ որպես տնտեսությունը լավագույնս բնութագրող ցուցանիշ, այնուհետև՝ զբաղվածության մակարդակը ՀՀ-ում՝ առաջնորդվելով այն կանխադրությամբ, որ տարբեր վարկային ծրագրերի շնորհիվ երկրում տնտեսական աճի համար նպաստավոր պայմանների ապահովումը ենթադրում է նաև նոր աշխատատեղերի ստեղծում տնտեսության տարբեր հատվածներում, արտահանման ցուցանիշը, որն արտացոլում է համաշխարհային շուկայի համար երկրի մրցունակ արտադրանք թողարկելու հնարավորությունները: Վերլուծվել են նաև զուտ արտահանման, արտաքին առևտրի համեմատական առավելությունների գործակիցները, ինչպես նաև հանրապետության վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի և արտաքին պետական պարտքի միջև կապի ցուցանիշները:

ՀՆԱ-ի և արտաքին պետական պարտքի համեմատական արդյունավետության գործակիցները: ՀՆԱ-ի հավելածի և արտաքին պետական պարտքի հավելածի ցուցանիշների համեմատական արդյունավետության գործակիցները (k_1) հաշվարկվել են համաձայն ներկայացված (1) բանաձևի.

$$k_1 = \frac{\left(\frac{GDP_n}{GDP_{n-1}} \times 100\%\right) - 100\%}{\left(\frac{ED_n}{ED_{n-1}} \times 100\%\right) - 100\%} \quad (1)$$

որտեղ՝ GDP_n -ն ընթացիկ տարվա ՀՆԱ-ի ցուցանիշն է բացարձակ արժեքով,

GDP_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը,

ED_n -ն ընթացիկ տարվա արտաքին պետական պարտքի ցուցանիշն է բացարձակ արժեքով, ED_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

Հաշվարկների արդյունքներն ամփոփված են աղյուսակ 2-ում, որի տվյալները վկայում են, որ 2000-2008թթ. ընթացքում ՀՆԱ-ի և արտաքին պետական պարտքի

²⁴⁵ Նկատենք, որ դեռևս 2017թ.-ին ՀՀ կառավարության և ֆինանսների նախարարության պատվերով Արժույթի Միջազգային Հիմնադրամն իրականացրել է «Հայաստանի Հանրապետություն հարկաբյուջետային կանոնների արդիականացում» հետազոտությունը (նախագիծը՝ ՀՀ ֆինանսների նախարարության www.minfin.am կայքում), որի եզրակացություններից մեկն այն էր, որ ՀՀ-ում պետական պարտքի վերին շեմը պետք է պահպանվի ՀՆԱ-ի 60 տոկոսի չափով: Չեկոյցում բերված են փորձագետների վերլուծություններն ու հիմնավորումները: Մյուս կողմից էլ, հատկապես վերջին ժամանակահատվածում, կարծիքներ են հնչում, որ ՀՀ տնտեսության զարգացման հիմնական մայրուղին արտաքին պետական պարտք վերցնելն է: Տե՛ս, մասնավորապես. «Հորդորում եմ կատարել տնտեսության զարգացման այդ համարձակ քայլը. Արայիկ Հարությունյանի բաց նամակը՝ Փաշինյանին» (հղվածի հղումը՝ <https://news.am/arm/news/498140.html>), որում հեղինակը եզրակացնում է. «Ընդամենը 10-12 տարում 22 մլրդ ԱՄՆ դոլար պետական պարտքի ավելացման արդյունքում ՀՀ ՀՆԱ-ն կկազմի ավելի քան 45 մլրդ ԱՄՆ դոլար, իսկ բնակչության մեկ շնչի հաշվով՝ 15,000 ԱՄՆ դոլար»:

²⁴⁶ Տե՛ս, մասնավորապես, IMF (International Monetary Fund) and World Bank. 2003. *Guidelines for Public Debt Management - Amended*. Washington, DC: IMF and World Bank. Internet source: <http://www.imf.org/external/np/mfd/pdebt/2003/eng/am/index.htm>.

ցուցանիշներն ունեցել են փոփոխման համանման ուղղություն՝ որոշակի տատանումներով: Բացառություն է կազմել 2005թ.-ը, երբ նկատվել է ցուցանիշների փոփոխման հակադարձ միտում. այն է՝ ՀՆԱ-ի կայուն բարձր աճի պայմաններում դիտվել է արտաքին պետական պարտքի կրճատում: Նշված ժամանակահատվածը, թերևս, առավել բարենպաստն էր ՀՀ տնտեսության համար (այդ հանգամանքը հիմնականում պայմանավորված էր համաշխարհային տնտեսության վերելքի փուլով), որին անմիջապես հաջորդել է 2009թ. կրիտիկական ժամանակահատվածը, երբ տնտեսության անկումն ուղեկցվեց արտաքին պետական պարտքի բեռի նկատելի ավելացմամբ: Սակայն 2010թ.-ից հանրապետության մակրոտնտեսական ցուցանիշները վերադարձել են նախաճգնաժամային վիճակին: 2010-2013թթ. և 2017-2018թթ. ընթացքում ՀՆԱ-ի և արտաքին պետական պարտքի ցուցանիշներն ունեցել են փոփոխման համանման ուղղություններ, իսկ դիտարկվող ժամանակահատվածի՝ 2009թ.-ին և 2014-2016թթ.-ին ՀՆԱ-ի ու արտաքին պետական պարտքի ցուցանիշներն ունեցել են փոփոխման հակառակ ուղղություններ:

Վերը նշված հանգամանքը հիմքեր է ստեղծում ենթադրելու, որ ՀՀ նախաճգնաժամային (2009թ.-ին նախորդող) հատվածում հանրապետությունում նշմարվել են կայուն տնտեսական աճի նախադրյալներ, որոնց կախվածությունն արտասահմանյան վարկային ֆինանսավորումից հետզհետե թուլանում էր: Այնուհանդերձ, իրադրությունը կտրուկ փոխվեց 2009թ.-ի ճգնաժամի աննախադեպ անկման հետևանքով (երրորդ ամենավատ ցուցանիշն աշխարհում), երբ դիտարկվող ժամանակահատվածում ՀՆԱ-ի բացարձակ արժեքն առաջին անգամ անկում ունեցավ, իսկ պետական բյուջեի էական բացասական մնացորդը հնարավոր եղավ ծածկել միայն հսկայական արտաքին պետական պարտքի կուտակման պայմաններում:

Աղյուսակ 2

ՀՀ ՀՆԱ-ի և արտաքին պետական պարտքի հավելաճերի համեմատական արդյունավետության գործակիցները 2000-2018 թթ.-ին

Տարիները, ժամանակահատվածները	ՀՆԱ (մլն ԱՄՆ դոլար)	ՀՆԱ-ի հավելաճի տեմպը, %	Արտաքին պետական պարտք, մլն ԱՄՆ դոլար	Արտաքին պետական պարտքի հավելաճի տեմպը, %	Համեմա- տական արդյունա- վետության գործակից- ները
2000	1912	3.60	859.510	-1.24	-2.90
2001	2118	10.77	905.467	5.35	2.02
2002	2376	12.18	1025.507	13.26	0.92
2003	2807	18.14	1097.676	7.04	2.58
2004	3577	27.43	1182.934	7.77	3.53
2005	4900	36.99	1099.232	-7.08	-5.23
2006	6384	30.29	1205.635	9.68	3.13
2007	9206	44.20	1448.905	20.18	2.19
2008	11662	26.68	1577.106	8.85	3.02

2000-2008թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	4993.6	23.36	1155.8	7.09	3.30
2009	8648.0	-25.84	2966.677	88.11	-0.29
2010	9260.0	7.08	3299.021	11.20	0.63
2011	10142.0	9.52	3568.197	8.16	1.17
2012	10619.4	4.71	3739.090	4.79	0.98
2013	11121.3	4.73	3899.063	4.28	1.10
2014	11609.5	4.39	3785.208	-2.92	-1.50
2015	10553.3	-9.10	4316.219	14.03	-0.65
2016	10546.1	-0.07	4805.588	11.34	-0.01
2017	11536.5	9.39	5494.902	14.34	0.65
2018	12428.0	7.73	5532.900	0.69	11.17
2009-2018թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	10646.4	1.25	4140.7	15.40	1.33
2000-2018 միջին տարեկան ցուցանիշները	7968.7	11.73	2726.8	11.46	1.18

**Աղյուսակը կազմվել ու հաշվարկվել է ՀՀ ԱՎԾ-ի (ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի)
2000-2018 թվականների Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի և
մյուս պաշտոնական տվյալների հիման վրա:**

Այդ է վկայում նաև ՀՆԱ-ի և արտաքին պետական պարտքի միջև կապի խզումը 2009թ.-ին²⁴⁷: Սակայն 2010թ. ՀՆԱ-ի և արտաքին պետական պարտքի միջև դարձյալ նկատվել է ուժեղ դրական համեմատական կախվածություն, երբ արտաքին պետական պարտքի 1%-ով աճը պայմանավորել է ՀՆԱ-ի 0,63% աճ: 2011թ., 2013թ. և 2018թ.-ի փոփոխականների միջև դարձյալ նկատվել է ուժեղ դրական համեմատական կախվածություն, երբ արտաքին պետական պարտքի 1%-ով աճը պայմանավորել է, համապատասխանաբար, ՀՆԱ-ի 1,17%, 1,10% և 11,17% հավելում: 2014-2016թթ. փոփոխականների միջև նկատվել է հակադարձ կապ, իսկ 2018թ.-ին դարձյալ նկատվել է ուժեղ դրական համեմատական կախվածություն, երբ արտաքին պետական

²⁴⁷ Կարևոր է նկատել, որ ԱՄՆ դոլարի միջին տարեկան փոխարժեքը հայկական դրամի նկատմամբ 2008թ.-ի 306.0-ի փոխարեն 2009թ.-ին կազմել է 363.3 (աճը՝ 118.7%, որը 2000-2018թթ. ժամանակահատվածի ամենաբարձր ցուցանիշն էր, իսկ երկրորդ ամենաբարձր ցուցանիշը գրանցվել է 2015թ.-ին, երբ ԱՄՆ դոլարի փոխարժեքը կազմում էր 477.9 ՀՀ դրամ, որը նախորդ տարվա (2014թ.-ի) ցուցանիշը գերազանցում էր 114.9%-ով): Թեև ՀՀ ՀՆԱ-ն հետզհետեաժամային հատվածում ունեցել է աճի ցուցանիշներ, սակայն դոլարային արտահայտությամբ 2010-2018թթ. ՀՆԱ-ի մեծությունները չգերազանցեցին նախաճանաչմամբ 2008թ.-ի ՀՆԱ-ի մեծությունը: Այդ պատճառով էլ, կարծում ենք, որ մեր ուսումնասիրությունում դոլարային արտահայտությամբ մակրոտնտեսական ցուցանիշների օգտագործումն արդարացված և ավելի քան հիմնավորված է:

պարտքի 1%-ով հավելածը պայմանավորել է ՀՆԱ-ի 11,17% հավելումը:

Ընդհանուր առմամբ, 2000-2008թթ. միջին տարեկան ցուցանիշների վերլուծությունից հետևում է, որ ՀՀ ՀՆԱ-ի և արտաքին պետական պարտքի համեմատական արդյունավետության գործակիցը կազմել է 3,30%, 2009-2018թթ. միջին տարեկան ցուցանիշը՝ 1,33%, ինչն ավելի քան 2,5 անգամ ցածր է նախորդ ժամանակահատվածի ցուցանիշից (այդ հանգամանքը պայմանավորված է 2009թ.-ի համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքներով): Իսկ 2000-2018թթ. ժամանակահատվածի համար վերը նշված համեմատական արդյունավետության գործակիցը կազմել է 1,18%, ինչը նշանակում է, որ այդ ժամանակահատվածում արտաքին պետական պարտքն ունեցել է ցածր արդյունավետություն (քանի որ համեմատական արդյունավետության գործակիցը փոքր չափով (0,18%) է մեծ 1-ից):

Այսպիսով, ՀՆԱ-ի և արտաքին պետական պարտքի արդյունավետության գործակիցների համեմատական վերլուծությունը և դրանց միջև կապերի խիստ տատանողական բնույթն առանձին տարիների և ժամանակահատվածներում թույլ են տալիս եզրակացնելու, որ արտաքին պետական պարտքի օգտագործումն ունեցել է ցածր արդյունավետություն (համեմատական արդյունավետության գործակիցը 2000-2018թթ. ժամանակահատվածում փոքր չափով է մեծ եղել 1-ից): ՀՀ-ում տնտեսական աճի և մյուս մակրոտնտեսական ցուցանիշների միջև կապերի ուսումնասիրությունն ու վերլուծությունը բերված է առանձին հետազոտողների աշխատություններում²⁴⁸:

Զբաղվածության և արտաքին պետական պարտքի համեմատական արդյունավետության գործակիցները: ՀՀ արտաքին պետական պարտքի և զբաղվածության հավելածի տեմպերի համեմատական արդյունավետության գործակիցները (k_2) հաշվարկվել են համաձայն հետևյալ (2) բանաձևի.

$$k_2 = \frac{\left(\frac{EN_n}{EN_{n-1}} \times 100\%\right) - 100\%}{\left(\frac{ED_n}{ED_{n-1}} \times 100\%\right) - 100\%} \quad (2)$$

որտեղ՝ EN_n -ն ընթացիկ տարվա զբաղվածության ցուցանիշն է բացարձակ արժեքով, EN_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

ED_n -ն ընթացիկ տարվա արտաքին պետական պարտքի ցուցանիշն է բացարձակ արժեքով, ED_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

Արտաքին պետական պարտքի հավելածի տեմպի ու զբաղվածության մակարդակի փոփոխության համեմատությունը (աղյուսակ 3) ցույց է տալիս, որ ի տարբերություն արտաքին պետական պարտքի՝ դիտարկվող ժամանակահատվածում ՀՀ տնտեսությունում զբաղվածության մակարդակի կտրուկ տատանում չի նկատվել, թեև սկսած 1990-ական թվականներից զբաղվածության մակարդակը հիմնականում ունեցել է նվազման միտում՝ անկախ տնտեսական աճի տեմպերից, ինչը, թերևս, պայմանավորված է նաև բնակչության արտագաղթով: Զբաղվածության մակարդակի աճ արձանագրվել է միայն 2003թ., 2005թ., 2007թ., 2008թ., 2010թ. և 2017թ.-ին:

²⁴⁸ Տե՛ս, օրինակ, Մարկոսյան Ա. «Քոչարյանական «աճի» առասպելը».- Երևան., «Անտարես» հրատ., 2018թ., 120 էջ:

Աղյուսակ 3

**ՀՀ-ում զբաղվածության և արտաքին պետական պարտքի հավելածների
համեմատական արդյունավետության գործակիցները 2000-2017 թթ.-ին**

Տարիները, Ժամանակա- հատվածները	Զբաղվածու- թյուն, 1000 մարդ	Զբաղվածու- թյան հավելածի տեմպը, %	Արտաքին պետական պարտքը, մլն ԱՄՆ դոլար	Արտաքին պետական պարտքի հավելածի տեմպը, %	Համեմա- տական արդյունա- վետության գործակիցները
2000	1277.7	-1.58	859.510	-1.24	1.27
2001	1264.9	-1.00	905.467	5.35	-0.19
2002	1106.4	-12.53	1025.507	13.26	-0.95
2003	1107.6	0.11	1097.676	7.04	0.02
2004	1081.7	-2.34	1182.934	7.77	-0.30
2005	1097.8	1.49	1099.232	-7.08	-0.21
2006	1092.4	-0.49	1205.635	9.68	-0.05
2007	1101.5	0.83	1448.905	20.18	0.04
2008	1117.6	1.46	1577.106	8.85	0.17
2000-2008թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	1138.6	-1.56	1155.8	7.09	-0.22
2009	1089.4	-2.52	2966.677	88.11	-0.03
2010	1185.2	8.79	3299.021	11.20	0.78
2011	1175.1	-0.85	3568.197	8.16	-0.10
2012	1172.8	-0.20	3739.09	4.79	-0.04
2013	1163.8	-0.77	3899.063	4.28	-0.18
2014	1133.5	-2.60	3785.208	-2.92	0.89
2015	1072.6	-5.37	4316.219	14.03	-0.38
2016	1006.2	-6.19	4805.588	11.34	-0.55
2017	1011.7	0.55	5494.902	14.34	0.04
2009-2017թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	1112.3	-1.02	3986.0	17.04	-0.05
2000-2017 միջին տարեկան ցուցանիշները	1125.4	-1.29	2570.9	12.06	-0.01

Աղյուսակը կազմվել ու հաշվարկվել է ՀՀ ԱՎԾ-ի (ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի) 2000-2018 թվականների Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի տվյալների հիման վրա:

Արտաքին պետական պարտքի հավելածի ու զբաղվածության մակարդակի փոփոխությունն ցուցանիշների համեմատական արդյունավետության գործակիցների համաձայն՝ ՀՀ արտաքին պետական պարտքի ցուցանիշը զբաղվածության մակարդակի վրա հիմնականում ունեցել է բացասական ազդեցություն. արտաքին պետական պարտքն աճել է զբաղվածության մակարդակի նվազման պայմաններում: Նույնիսկ այն տարիներին, երբ երկրում արձանագրվել է զբաղվածության մակարդակի որոշակի աճ (2003թ., 2005թ., 2007թ., 2008թ., 2010թ., 2017թ.), այն ուղեկցվել է արտաքին պետական պարտքի առաջանցիկ աճի տեմպերով: Մասնավորապես, ներկայացված գործակիցների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ 2003թ.-ին զբաղվածության մակարդակի 0.11% հավելածն ապահովվել է արտաքին պետական պարտքի 7.04%-ով հավելածի պայմաններում, իսկ 2010թ.-ին արտաքին պետական պարտքի 11.20% հավելածի պայմաններում նկատվել է զբաղվածության մակարդակի հավելած 8.79%-ով:

Ընդհանուր առմամբ, արտաքին պետական պարտքի հավելածի և զբաղվածների թվաքանակի փոփոխության միջև նկատվել է հակադարձ փոխկապվածություն, այսինքն՝ արտասահմանյան վարկերի ներգրավումը չի նպաստել հանրապետությունում աշխատատեղերի ավելացմանը, այլ ընդհակառակը՝ արտաքին պետական պարտքի ավելացումն անգամ ՀՆԱ-ի առաջանցիկ աճի տեմպերի պայմաններում հանգեցրել է զբաղվածության մակարդակի նվազեցման:

Զուտ արտահանման և արտաքին պետական պարտքի համեմատական արդյունավետության գործակիցները: ՀՀ արտաքին պետական պարտքի և զուտ արտահանման հավելածի տեմպերի համեմատական արդյունավետության գործակիցները (k_3) հաշվարկվել են համաձայն հետևյալ (3) բանաձևի.

$$k_3 = \frac{\left(\frac{NE_n}{NE_{n-1}} \times 100\% \right) - 100\%}{\left(\frac{ED_n}{ED_{n-1}} \times 100\% \right) - 100\%} \quad (3)$$

որտեղ՝ NE_n -ն ընթացիկ տարվա զուտ արտահանման ցուցանիշն է բացարձակ արժեքով, NE_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

ED_n -ն ընթացիկ տարվա արտաքին պետական պարտքի ցուցանիշն է բացարձակ արժեքով, ED_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

Ինչպես տեսնում ենք աղյուսակ 4-ում, դիտարկվող ժամանակահատվածում զուտ արտահանման ցուցանիշն ունեցել է բացասական մեծություն՝ տվյալ տարվա արտահանումը զիջել է ներմուծմանը: Դա նշանակում է, որ յուրաքանչյուր տարի ներմուծման ցուցանիշը մեր երկրում ունեցել է աճի ավելի բարձր հավելածի տեմպ, քան արտահանման ցուցանիշը: Այդպիսի բացասական խզումը մինչև 2014թ.-ն ունեցել է աճի միտում, որից հետո՝ 2015-2016թթ.-ին զգալիորեն կրճատվել է, իսկ 2017-2018թթ.-ին կրկին ունեցել է աճման միտում: Համեմատական արդյունավետության գործակցի վերլուծությունը ցույց տվեց, որ ուսումնասիրվող ցուցանիշների միջև դրական կապ նկատվել է միայն 2001թ., 2004-2008թթ. և 2017-2018թթ.-ին: Մյուս տարիներին կապը կամ բացակայում է, կամ չնչին է:

ՀՀ զուտ արտահանման ու արտաքին պետական պարտքի հավելածների համեմատական արդյունավետության գործակիցը 2000-2018թթ. համար կազմել է 0.94%, ինչը վկայում է զուտ արտահանման ցուցանիշի էական վատթարացման մասին: Հատկապես բնութագրական է, որ այդ ցուցանիշը 2009-2018թթ.

Ժամանակահատվածում կազմել է 0.56%, որը 2000-2008թթ. ժամանակահատվածի համեմատությամբ (3.49%) հսկայական տարբերություն է:

Աղյուսակ 4

ՀՀ զուտ արտահանման և արտաքին պետական պարտքի հավելաճերի համեմատական արդյունավետության գործակիցները 2000-2018 թթ.-ին

Տարիները, Ժամանակա- հատվածները	Զուտ արտահան- ման ծավալները (մլն ԱՄՆ դոլար)	Զուտ արտահան- ման հավելաճի տեմպը, %	Արտաքին պետական պարտքը, մլն ԱՄՆ դոլար	Արտաքին պետական պարտքի հավելաճի տեմպը, %	Համեմա- տական արդյունա- վետության գործակից- ները
2000	-587.6	1.38	859.510	-1.24	-1.11
2001	-684.8	16.54	905.467	5.35	3.09
2002	-595.8	-13.00	1025.507	13.26	-0.98
2003	-593.9	-0.32	1097.676	7.04	-0.05
2004	-627.8	5.71	1182.934	7.77	0.73
2005	-827.8	31.86	1099.232	-7.08	-4.50
2006	-1206.5	45.75	1205.635	9.68	4.73
2007	-2115.5	75.34	1448.905	20.18	3.73
2008	-3368.9	59.25	1577.106	8.85	6.70
2000- 2008թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	-1178.7	24.72	1155.8	7.09	3.49
2009	-2552.9	-24.22	2966.677	88.11	-0.27
2010	-2707.8	6.07	3299.021	11.20	0.54
2011	-2811.0	3.81	3568.197	8.16	0.47
2012	-2881.0	2.49	3739.09	4.79	0.52
2013	-2907.2	0.91	3899.063	4.28	0.21
2014	-2877.1	-1.04	3785.208	-2.92	0.35
2015	-1753.9	-39.04	4316.219	14.03	-2.78
2016	-1481.8	-15.51	4805.588	11.34	-1.37
2017	-1939.8	30.91	5494.902	14.34	2.15
2018	-2017.2	3.99	5532.9	0.69	5.77

2009-2018թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	-2393.0	-3.16	4140.7	15.40	0.56
2000-2018 միջին տարեկան ցուցանիշները	-1817.8	10.05	2726.8	11.46	0.94

Աղյուսակը կազմվել ու հաշվարկվել է ՀՀ ԱՎԾ-ի (ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի) 2000-2018 թվականների Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի և ՀՀ ԿԱ ՊԵԿ 2000-2018թթ. «Արտաքին առևտրի մաքսային վիճակագրության» տվյալների հիման վրա:

Այսպիսով, կարող ենք փաստել, որ արտաքին պետական պարտքի և զուտ արտահանման ցուցանիշների միջև գոյություն ունի հակադարձ կախվածություն, այսինքն՝ անընդհատ ավելացող արտաքին պարտքի ծավալները բացասական ազդեցություն են ունենում զուտ արտահանման բացասական հաշվեմնացորդի վրա: Բացի վերը նշված ցուցանիշներից միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում²⁴⁹ օգտագործվում է նաև համեմատական առավելությունների գործակիցը²⁴⁹, որն ըստ էության բնութագրում է երկրի մասնագիտացման աստիճանը: Այն հաշվարկվում է հետևյալ բանաձևի օգնությամբ.

$$ՀԱԳ = \frac{Ա - Ն}{Ա + Ն} \times 100 \quad (4)$$

որտեղ՝ ՀԱԳ-ը՝ համեմատական առավելությունների գործակիցն է, Ա-ն՝ արտահանման ծավալը, Ն-ն՝ ներմուծման ծավալը:

ՀԱԳ-ը տատանվում է [-1, +1] կամ [-100%, +100%] միջակայքում (տոկոսային արտահայտության դեպքում): Ըստ որում՝ ՀԱԳ-ը -1 կամ -100% մեծություն է ստանում, երբ երկիրը միայն ներմուծում է, իսկ +1 կամ +100 մեծություն, երբ երկիրը միայն արտահանում է: Որքան որևէ երկրի ՀԱԳ-ը մոտ է +1-ին կամ +100%-ին, այնքան բարձր է տվյալ երկրի մասնագիտացման աստիճանը և ընդհակառակը: Քանի որ երկրի ՀԱԳ-ն իր մեջ խտացնում է երկրի ապրանքների ու ծառայությունների արտահանման ու ներմուծման ողջ ներուժը, այն իր մեջ խտացնում է ինչպես երկրի միկրո- և մակրոտնտեսության, այնպես էլ մեզատնտեսության որակը:

Արտաքին առևտրի համեմատական առավելությունների ու արտաքին պետական պարտքի համեմատական արդյունավետության գործակիցները: ՀՀ արտաքին պետական պարտքի ու արտաքին առևտրի համեմատական առավելությունների գործակիցների հավելածերի տեմպերի համեմատական արդյունավետության գործակիցները (k_4) հաշվարկվել են համաձայն հետևյալ (5) բանաձևի.

²⁴⁹ Մարկոսյան Ա., Հախվերդյան Դ., Նազարյան Գ., «Հայաստանը միջազգային տնտեսական հարաբերությունների համակարգում», Ե., «ԱՌՏ», 2002թ., էջ 22, Մարկոսյան Ա., Հախվերդյան Դ., Նազարյան Գ., «Միջազգային տնտեսական հարաբերություններ», Եր., ԵրճՇԴՀ, 2012թ., հատոր I, էջ 32:

$$k_4 = \frac{\left(\frac{CA_n}{CA_{n-1}} \times 100\%\right) - 100\%}{\left(\frac{ED_n}{ED_{n-1}} \times 100\%\right) - 100\%} \quad (5)$$

որտեղ՝ CA_n -ն ընթացիկ տարվա համեմատական առավելությունների գործակիցն է բացարձակ արժեքով, CA_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

ED_n -ն ընթացիկ տարվա արտաքին պետական պարտքի ցուցանիշն է բացարձակ արժեքով, ED_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

Աղյուսակ 5-ի տվյալներից հետևում է, որ 2000-2018թթ. ՀՀ արտաքին առևտրի ՀԱԳ-երն ունեցել են բացասական մեծություն: Ըստ որում այն ամենամեծ բացասական մեծությունն է ունեցել 2009թ.-ին (-0.624), իսկ ամենափոքր արժեքը՝ 2016թ.-ին (-0.293):

Աղյուսակ 5

ՀՀ արտաքին առևտրի համեմատական առավելությունների գործակիցների (ՀԱԳ) և արտաքին պետական պարտքի հավելածների համեմատական արդյունավետության գործակիցները 2000-2018թթ.-ին

Տարիները, Ժամանակա- հատվածներ ը	ՀԱԳ-երը	ՀԱԳ-երի հավելածի տեմպը, %	Արտաքին պետական պարտքը, մլն ԱՄՆ դոլար	Արտաքին պետական պարտքի հավելածի տեմպը, %	Համեմա- տական արդյունա- վետության գործակից- ները
2000	-0.497	-10.63	859.510	-1.24	8.57
2001	-0.528	6.25	905.467	5.35	1.17
2002	-0.370	-29.91	1025.507	13.26	-2.26
2003	-0.302	-18.32	1097.676	7.04	-2.60
2004	-0.303	0.18	1182.934	7.77	0.02
2005	-0.298	-1.49	1099.232	-7.08	0.21
2006	-0.380	27.35	1205.635	9.68	2.82
2007	-0.479	26.02	1448.905	20.18	1.29
2008	-0.614	28.37	1577.106	8.85	3.21
2000- 2008թթ. միջին տարեկան ցուցանիշ- ները	-0.419	3.09	1155.77	7.09	0.44

2009	-0.624	1.61	2966.677	88.11	0.02
2010	-0.565	-9.45	3299.021	11.20	-0.84
2011	-0.513	-9.25	3568.197	8.16	-1.13
2012	-0.511	-0.45	3739.09	4.79	-0.09
2013	-0.496	-2.93	3899.063	4.28	-0.69
2014	-0.482	-2.81	3785.208	-2.92	0.96
2015	-0.371	-22.95	4316.219	14.03	-1.64
2016	-0.293	-21.20	4805.588	11.34	-1.87
2017	-0.302	3.19	5494.902	14.34	0.22
2018	-0.295	-2.32	5532.9	0.69	-3.36
2009-2018թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	-0.445	-6.66	4140.7	15.40	-0.84
2000-2018 միջին տարեկան ցուցանիշները	-0.433	-2.04	2726.8	11.46	0.21

Աղյուսակը կազմվել և հաշվարկվել է ՀՀ ԱՎԾ-ի (ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի) 2000-2018 թվականների Հայաստանի վիճակագրական տարեգրքերի և ՀՀ ԿԱ ՊԵԿ 2000-2018թթ.

«Արտաքին առևտրի մաքսային վիճակագրության» տվյալների հիման վրա:

Ընդհանուր առմամբ 2000-2009թթ.-ին նկատվել է ՀՀ արտաքին առևտրի ՀԱԳ-երի աճ (2000թ.-ի -0.497-ից 2009թ.-ին այն հասել է -0.624-ի), ինչը նշանակում է համաշխարհային շուկայում երկրի ընթացիկ հաշվի նկատելի վատթարացում, ինչն էլ, ի վերջո, հանգեցրել է զգալի մեծությամբ (շուրջ 2 անգամ) արտաքին պետական պարտքի ավելացման: 2010-2018թթ. ՀՀ արտաքին առևտրի ՀԱԳ-երն ունեցել են նվազման միտում (2009թ.՝ -0.624-ից 2018թ.՝ 0.295): Այդ ամենով հանդերձ, եթե 2000-2008թթ. միջին տարեկան ՀԱԳ-երի մեծությունը կազմել է -0.419, հավելածի տեմպը՝ 3.09%, ապա արտաքին պետական պարտքի հավելածի տեմպը կազմել է 7.09%, իսկ համեմատական արդյունավետության գործակիցը՝ 0.44: Այսինքն՝ նշված ժամանակահատվածում ՀԱԳ-երի վրա արտաքին պետական պարտքի ազդեցությունը եղել է անարդյունավետ, քանի որ համեմատական արդյունավետության գործակիցը եղել է 1-ից զգալիորեն փոքր: 2000-2018թթ. միջին տարեկան համեմատական արդյունավետության գործակիցը նույնպես ունեցել է 1-ից շուրջ 5 անգամ փոքր արժեք (0.21), ինչը նույնպես վկայում է ՀՀ արտաքին առևտրի վրա արտաքին պետական պարտքի անարդյունավետ ազդեցության մասին:

Արտաքին աշխարհի հետ երկրի տնտեսական փոխհարաբերությունների պատկերը լավագույնս դրսևորվում ու արտացոլվում է վճարային հաշվեկշռի և Նրա հաշվեմնացորդի տարբերության միջոցով: Ըստ որում՝ եթե վերջինս դրական է, ապա այն արձանագրում է, որ երկիրը շահում է այդ փոխհարաբերություններից և ընդհակառակը:

ՀՀ վճարային հաշվեկշռի (տարեկան) առանձին հոդվածները և հաշվեմնացորդի տարբերությունը 2000-2018թթ., մլն ԱՄՆ դոլար

	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1. Ընթացիկ հաշիվ	-301.7	-123.9	-1,261.4	-1,058.9	-1,057.9	-813.0	-882.9	-272.4	-238.1	-279.7	-1,130.6
Ապրանքներ և ծառայություններ	531.8	782.6	2,326.5	2,175.6	2,214.0	2,321.1	2,168.9	1,281.8	1,015.8	1,403.3	1,913.8
Ապրանքներ	466.9	634.7	2,065.7	2,109.8	2,111.9	2,196.2	2,055.4	1,186.4	-944.4	1,375.4	1,766.0
Ծառայություններ	-64.8	-147.9	-260.8	-65.8	-102.1	-125.0	-113.5	-95.4	-71.4	-27.9	-147.8
Սկզբնական եկամուտներ	59.0	206.0	458.3	360.1	423.0	682.5	541.1	442.9	224.2	463.3	162.1
Երկրորդային եկամուտներ	171.1	452.7	606.8	756.7	733.1	825.6	744.9	566.5	553.4	660.3	621.1
2. Կապիտալի հաշիվ	13.0	84.0	98.9	94.6	108.4	84.4	70.4	65.3	34.9	46.3	67.6
3. Ֆինանսական հաշիվ	-216.1	-203.3	-1,318.5	-1,001.0	-759.0	-1,027.8	-848.9	-356.5	-431.6	-540.1	-689.2
Պահուստային ակտիվներ	19.2	214.0	-128.7	132.9	-48.3	470.6	-659.6	332.9	454.6	49.8	-46.3
Չուտ սխալներ և բացթողումներ	72.6	-163.4	-155.9	-36.8	190.5	-299.2	-36.5	-149.3	-228.3	-306.7	373.8
Վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի տարբերությունը	-413.0	-192.7	-2,765.7	-1,869.2	-1,566.2	-1,585.0	-2,357.5	-380.0	-408.5	-1,030.4	-1,424.8

Աղբյուրը կազմվել ու հաշվարկվել է ՀՀ կենտրոնական բանկի տվյալներով,
ինտերնետային հղումը սկզբնաղբյուրին՝

<https://www.cba.am/am/SitePages/statexternalsector.aspx>

Աղյուսակ 6-ի տվյալները վկայում են, որ 2000-2018թթ. ժամանակահատվածում ՀՀ վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդն ունեցել է բացասական նշան այդ ժամանակահատվածի՝ առանց բացառության բոլոր տարիներին, ինչը խիստ մտահոգիչ է այն առումով, որ երկրի վճարային հաշվեկշռի շարունակական բացասական հաշվեմնացորդն, ի վերջո, հանգեցնելու է արտաքին աղքյուրներից վարկերի ու փոխառությունների ավելացման:

Վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի և արտաքին պետական պարտքի համեմատական արդյունավետության գործակիցները: ՀՀ արտաքին պետական պարտքի ու վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի համեմատական արդյունավետության գործակիցները (k_5) հաշվարկվել են համաձայն բանաձևի 6-ի.

$$k_5 = \frac{\left(\frac{BP_n}{BP_{n-1}} \times 100\%\right) - 100\%}{\left(\frac{ED_n}{ED_{n-1}} \times 100\%\right) - 100\%} \quad (6)$$

որտեղ՝ BP_n -ն ընթացիկ տարվա վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի տարբերությունն է բացարձակ արժեքով, BP_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

ED_n -ն ընթացիկ տարվա արտաքին պետական պարտքի ցուցանիշն է բացարձակ արժեքով, ED_{n-1} -ը՝ նախորդ տարվա համապատասխան ցուցանիշը:

Աղյուսակ 7-ի տվյալները վկայում են, որ 2000-2008թթ. միջին տարեկան վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի տարբերության հավելածի տեմպը կազմել է 121.89%, իսկ արտաքին պետական պարտքի հավելածի տեմպը՝ 8.85%, այսինքն՝ համեմատական արդյունավետության գործակիցը կազմել է 17.20% (այսինքն՝ այդ կապը եղել է հակադարձ. արտաքին պետական պարտքի ավելացմանը զուգահեռ ավելացել է վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի տարբերությունը): Թեև 2009-2018թթ. վճարային հաշվեկշռի բացասական հաշվեմնացորդը զգալիորեն նվազել է, նորից այդ ժամանակահատվածում արտաքին պետական պարտքի հավելածի տեմպը (15.40%) գերազանցել է վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի տարբերության հավելածի տեմպին (10.61%): Ընդհանուր առմամբ, 2000-2018թթ. միջին տարեկան համեմատական արդյունավետության գործակիցը կազմել է 5.97%, ինչը վկայում է այն մասին, որ արտաքին պետական պարտքի ավելացմանը զուգահեռ ավելի արագ տեմպերով ավելացել է ՀՀ վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի տարբերության հավելածի տեմպը:

Մեր կողմից ուսումնասիրված մակրոտնտեսական ցուցանիշների հավելաճերի ու արտաքին պետական պարտքի հավելածի արդյունքում հաշվարկված համեմատական արդյունավետության գործակիցները բերված են աղյուսակ 8-ում:

ՀՀ վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի և արտաքին պետական պարտքի հավելածների համեմատական արդյունավետության գործակիցները 2000-2018 թթ.-ին

Տարիները, ժամանակա- հատվածները	Վճարային հաշվեկշռի հաշվե- մնացորդի տարբերու- թյունը (մլն ԱՄՆ դոլար)	Վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնացորդի տարբերության հավելածի տեմպը, %	Արտաքին պետական պարտքը, մլն ԱՄՆ դոլար	Արտաքին պետական պարտքի հավելածի տեմպը, %	Համեմա- տական արդյունա- վետության գործա- կիցները
2000	-413.0	42.02	859.510	-1.24	-33.85
2001	-254.8	-38.31	905.467	5.35	-7.16
2002	-82.1	-67.78	1025.507	13.26	-5.11
2003	-99.1	20.71	1097.676	7.04	2.94
2004	-354.7	257.92	1182.934	7.77	33.21
2005	-192.7	-45.67	1099.232	-7.08	6.45
2006	-96.0	-50.18	1205.635	9.68	-5.18
2007	-501.0	421.88	1448.905	20.18	20.91
2008	-3288.7	556.43	1577.106	8.85	62.89
2000-2008թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	-586.9	121.89	1155.775	7.09	17.20
2009	-2279.8	-30.68	2966.677	88.11	-0.35
2010	-2765.7	21.31	3299.021	11.20	1.90
2011	-1869.2	-32.41	3568.197	8.16	-3.97
2012	-1566.2	-16.21	3739.09	4.79	-3.38
2013	-1585.0	1.20	3899.063	4.28	0.28
2014	-2357.5	48.74	3785.208	-2.92	-16.69
2015	-380.0	-83.88	4316.219	14.03	-5.98
2016	-408.5	7.50	4805.588	11.34	0.66
2017	-1030.4	152.24	5494.902	14.34	10.61
2018	-1424.8	38.28	5532.900	0.69	55.35
2009-2018թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	-1566.7	10.61	4140.7	15.40	3.84
2000-2018 թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	-1102.6	63.32	2726.8	11.46	5.97

**ՀՀ առանձին մակրոտնտեսական ցուցանիշների հավելածների և
արտաքին պետական պարտքի հավելածի համեմատական
արդյունավետության գործակիցները**

Տարի- ները, ժամա-նակա- հատված-ները	ՀՆԱ/ արտաքին պետական պարտք	Զբաղվա- ծություն/ արտաքին պետական պարտք	Չուտ արտահա- նում/ արտաքին պետական պարտք	ՀԱԳ-եր/ արտաքին պետական պարտք	Վճարային հաշվեկշռի հաշվեմնա- ցորդ/ արտաքին պետական պարտք
2000	-2.90	1.27	-1.11	8.57	-33.85
2001	2.02	-0.19	3.09	1.17	-7.16
2002	0.92	-0.95	-0.98	-2.26	-5.11
2003	2.58	0.02	-0.05	-2.60	2.94
2004	3.53	-0.30	0.73	0.02	33.21
2005	-5.23	-0.21	-4.50	0.21	6.45
2006	3.13	-0.05	4.73	2.82	-5.18
2007	2.19	0.04	3.73	1.29	20.91
2008	3.02	0.17	6.70	3.21	62.89
2000-2008 միջին տարեկան ցուցանիշները	3.30	-0.22	3.49	0.44	-0.51
2009	-0.29	-0.03	-0.27	0.02	-0.35
2010	0.63	0.78	0.54	-0.84	1.90
2011	1.17	-0.10	0.47	-1.13	-3.97
2012	0.98	-0.04	0.52	-0.09	-3.38
2013	1.10	-0.18	0.21	-0.69	0.28
2014	-1.50	0.89	0.35	0.96	-16.69
2015	-0.65	-0.38	-2.78	-1.64	-5.98
2016	-0.01	-0.55	-1.37	-1.87	0.66
2017	0.65	0.04	2.15	0.22	10.61
2018	11.17	-	5.77	-3.36	55.35
2009-2018թթ. միջին տարեկան ցուցանիշները	1.33	-0.05	0.56	-0.84	3.84
2000-2018 միջին տարեկան ցուցանիշները	1.28	-0.01	0.94	0.21	5.97

* Ժամանակահատվածի վերջնագիծը 2017 թվականն է:
Կազմվել է Նախորդ աղյուսակների տվյալների հիման վրա:

Եզրակացություն: Հետազոտությունը թույլ է տալիս կատարելու հետևյալ եզրահանգումները.

➤ 2000-2018թթ. ժամանակահատվածում շարունակաբար (առանց որևէ թվականի բացառության) ավելացել է ՀՀ արտաքին պետական պարտքը (ըստ երկրանի, 2000-2018թթ.-ին ձևավորվել է «պարտքամուկ» պետություն), որի մեծությունը 2018թ.-ին 2000թ.-ի համեմատությամբ աճել է 643.7%-ով այն դեպքում, երբ ՀՆԱ-ի հավելվածը կազմել է 550%, արտահանմանը՝ 710.7%, ներմուծմանը՝ 400.4%, զուտ արտահանմանը՝ 243.3%, առևտրաշրջանառությանը՝ 470.5%, իսկ զբաղվածության ցուցանիշը նվազել է 20.8%-ով,

➤ ուսումնասիրված ՀՀ հիմնական մակրոտնտեսական ցուցանիշների վրա արտաքին պետական պարտքի ազդեցությունը ադեկվատ չի եղել (հատկապես պատկերը վատ է զբաղվածության ապահովման մասով),

➤ արտաքին պետական փոխառությունների կնքման գործընթացում առաջիկա տարիներին անհրաժեշտ է հատուկ ուշադրություն դարձնել ներգրավվող արտաքին պետական պարտքի արդյունավետության ցուցանիշների վրա՝ այն հաշվով, որ դրանք ոչ թե վատացնեն, այլ բարելավեն հանրապետության հիմնական սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշները:

«CRISIS» OF THE STATE DEBT AND EFFICIENCY OF THE EXTERNAL STATE DEBT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA

ASHOT MARKOSYAN

*Yerevan State University, Professor of Chair of Business and Management,
Faculty of Economics and Management, Doctor of Economics,
Professor, Yerevan, Republic of Armenia*

ELEONORA MATEVOSYAN

*Yerevan State University. Ph.D. in Economics, Lecturer of the Chair of
Finance and Accounting Faculty of Economics and Management,
Yerevan, Republic of Armenia*

The management of foreign public debt is necessary to ensure the socio-economic development of any country and the building of foreign economic relations. One of the main trends in the development of the world economy, especially over the last 20–30 years, is the outpacing growth of external public debt in comparison with gross domestic product (GDP). At the same time, the growth rate of the external debt of many countries in recent years has exceeded the growth rate of their GDP. In turn, the formation of external public debt has their limit (restrictions), which requires the effective use of borrowed funds. From this point of view, the Republic of Armenia, the external state debt of which is close to the maximum threshold established by the legislation, should first of all solve the problem of the effectiveness of managing this debt. The latter suggests that the growth rate of the country's external public debt should be lower than the growth rate of the main macroeconomic indicators, such as GDP, employment, net exports and the growth rate of a number of other macroeconomic indicators.

Using a certain methodology, the authors conducted a study and assessed the effectiveness of the external public debt of Armenia for the period 2000-2018.

Keywords: *external public debt, external public debt efficiency, comparative efficiency ratio, balance of payments, GDP growth, employment growth, net export growth.*

«КРИЗИС» ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА И ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕШНЕГО ГОСУДАРСТВЕННОГО ДОЛГА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

АШОТ МАРКОСЯН

*профессор кафедры бизнеса и управления факультета экономики и управления
Ереванского Государственного Университета, доктор экономических наук,
г.Ереван, Республика Армения*

ЭЛЕОНОРА МАТЕВОСЯН

*ассистент кафедры финансов и бухгалтерского учета факультета экономики и
управления Ереванского государственного университета,
кандидат экономических наук,
г.Ереван, Республика Армения*

Управление внешним государственным долгом необходимо для обеспечения социально-экономического развития любой страны и выстраивания внешнеэкономических связей. Одной из основных тенденций развития мировой экономики, особенно за последние 20–30 лет, является опережающий рост внешнего государственного долга по сравнению с валовым внутренним продуктом (ВВП). В то же время темпы роста внешнего долга многих стран за последние годы превысили темпы роста их ВВП. В свою очередь, формирование внешнего государственного долга имеет свои пределы (ограничения), что требует эффективного использования заемных средств. С этой точки зрения Республика Армения, внешний государственный долг которой близок к максимальному пороговому значению, установленному законодательством, должна прежде всего решить проблему эффективности управления этим долгом. Последнее предполагает, что темпы роста внешнего государственного долга страны должны быть ниже, чем темпы роста основных макроэкономических показателей, таких как ВВП, занятость, чистый экспорт и темпы роста ряда других макроэкономических показателей.

С применением определенной методологии, авторами проведено исследование и дана оценка эффективности внешнего государственного долга Армении за период 2000–2018 годы.

Ключевые слова: *внешний государственный долг, эффективность внешнего государственного долга, сравнительный коэффициент эффективности, платежный баланс, прирост ВВП, рост занятости, прирост чистого экспорта.*

ԲՆԱԿԱՆ ՄԵՆԱՇՆՈՐՀՆԵՐԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՄԵԹՈԴՆԵՐԻ ԵՎ ԿԱՌՈՒՑԱԿԱՐԳԵՐԻ ԿԱՏԱՐԵԼԱԳՈՐԾՄԱՆ ՈՒՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

ՀՏԴ 332:339.1(479.25)

ՄԻՔԱՅԵԼ ՍՈՐՈՍՈՆՅԱՆ

ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող

հանձնաժողովի նախագահի տեղակալ,

Հայաստանի ազգային ագրարային համալսարանի հայցորդ,

թ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն

mikayelsoghomonyan@mail.ru

Հոդվածի հիմնական նպատակն է վերլուծել բնական մենաշնորհների պետական կարգավորման կառուցակարգերը և գնահատել ՀՀ-ում բնական մենաշնորհի սուբյեկտների շահերի հավասարակշռությունը ծառայությունների մատուցման ու սպառման կապակցությամբ բնագավառում: Խնդիր է դրվել հետազոտել պետության մասնակցության չափը բնական մենաշնորհի կարգավորման գործում, ինչպես նաև առանձնացնել բնական մենաշնորհի պետական կարգավորման հիմնական մեթոդները, որոնք ընդունելի կլինեն Հայաստանում բնական մենաշնորհի կառավարման բնագավառում:

Ներկայացվում են կարգավորման գործընթացում կիրառվող մեթոդների արդյունավետության ապահովման կառուցակարգերը՝ շեշտը դնելով կարգավորման գնային, ներդրումային ու սոցիալական քաղաքականություններին: Հեղինակն առանձնակի տեղ է հատկացնում ոլորտը կարգավորող հիմնական սկզբունքներին, որոնցով առաջնորդվում է ՀՀ հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմինը:

Շուկայական տնտեսավարման պայմաններում ՀՀ-ում խնդիրներ են առաջադրվում ոչ միայն բնական մենաշնորհների գործունեության ապահովման հարցում, այլ նաև ազգային տնտեսության համակարգում դրանց կարգավորիչ գործառույթների ամրապնդման ու ընդլայնման գործում: Կարգավորման մակրոտնտեսական ու ռեսուրսային մեթոդների համատեղ օգտագործումը լրացուցիչ հնարավորություն կընձեռնի իրականացնելու ներդրումային հոսքերի արդյունավետ կառավարում, կենտրոնացնելու դրանք տնտեսության գերակա ճյուղերում, ինչպես նաև այդ գործընթացների պետական կարգավորումը հասցնելու որակական նոր մակարդակի:

Բանալի բառեր՝ բնական մենաշնորհ, պետական կարգավորում, կառավարում, մեթոդ, կառուցակարգ, գնային քաղաքականություն, ենթակառուցվածք:

Պետության տնտեսական կարևոր գործառույթներից է արդարացի մրցակցության ու բնական մենաշնորհների հավասարակշռված համակարգումը, ուստի ելնելով համապետական ու հանրային շահերի զարգացումից՝ պետք է ապահովվեն այնպիսի պայմաններ, որոնք առավել ռացիոնալ ու արդյունավետ օգտագործեն տնտեսական ռեսուրսները: Ռեսուրսների հոսքերի կառավարումն իրականացվում է բնական մենաշնորհների՝ որպես կարգավորման համակարգի

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.02.2019թ., գրախոսվել՝ 30.03.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

կենտրոնական սուբյեկտի միջոցով, իսկ բնական մենաշնորհների կառավարման միջոցով ստեղծվում է նշված նպատակներին հասնելու՝ երկրի տնտեսության կարգավորման գործիքակազմ: Կարգավորման ռազմավարության սահմանում երկրի բարձրագույն ղեկավար մարմինների մենաշնորհն է, որի հիման վրա էլ պետական համապատասխան կառույցները որոշում են նպատակային ցուցանիշների համակարգը, ինչն էլ տնտեսության զարգացման ինդիկատորն է ու կարգավորման կառուցակարգի նպատակային գործառնությունը:

Նպատակային ցուցանիշների համակարգը հենվում է տնտեսության կոնկրետ մոդելի վրա, որի կենտրոնական օղակը արտադրական ոլորտի բաժանումն է երկու հիմնական հատվածի՝ ա) բնական մենաշնորհի հատված, բ) տնտեսության մրցակցային հատված:

Այդ հատվածների փոխգործունեությունը կատարվում է աշխատանքային, ներդրումային ու ֆինանսական ռեսուրսների հոսքերի միջոցով, որոնց կառավարումն իրականացվում է բնական մենաշնորհի հատվածի կողմից: Այդ հատվածում ընդգրկվում են կարևոր, բնական մենաշնորհները, որոնք հանդիսանում են տնտեսության ենթակառուցվածքային ճյուղերի առանցքը: Տնտեսության մրցակցային հատվածի մեջ մտնում են ծառայություններ մատուցող ձեռնարկությունները, որոնք գործում են շուկայական միջավայրի պայմաններում: Մրցակցային հատվածն իր հերթին ստորաբաժանվում է տնտեսության ֆոնդաստեղծող ու սպառողական բարիքներ արտադրող հատվածներին:

Տնտեսության կառավարման համակարգում բնական մենաշնորհները երկակի դեր են խաղում. նախ՝ հանդիսանում են պետական ակտիվ կարգավորման օբյեկտ, որում բնական մենաշնորհների հանդեպ կիրառում են պետական վերահսկողություն, ապա՝ բնական մենաշնորհները հանդես են գալիս որպես պետական քաղաքականության իրականացման միջոց տնտեսության մյուս ճյուղերի ու մակրոտնտեսական ընդհանուր կարգավորման պարագայում: Ընդ որում, բնական մենաշնորհն օգտագործում է իր բացառիկ դիրքը և, գտնվելով ամբողջ տնտեսական համակարգի ստորաբաժանումների շահերի բարձրագույն կետում, էական ազդեցություն է թողնում տնտեսության մյուս ճյուղերի վրա: Փաստորեն, պետությունն անուղղակիորեն բնական մենաշնորհի միջոցով իր պայմաններն է թելադրում մրցակցային հատվածի ձեռնարկություններին:

Բնական մենաշնորհի կառավարման հիմքի վրա տնտեսության կարգավորումը հնարավորություն է տալիս ստեղծելու տնտեսության տարբեր ստորաբաժանումների տարբերակված ներգործություններ, ընդհուպ մինչև «հասցեագրված ներգործություն», քանի որ տնտեսական համակարգի մեջ մտնող ձեռնարկությունները անհատականություններ են բնական մենաշնորհի ծառայությունների ու արտադրանքի սպառման հարցում: Նման իրավիճակը հնարավորություն է տալիս հասնելու տնտեսության «նուրբ կառավարման» կիրառմանը:

Նման համակարգի կիրառությունը բոլորովին չի ժխտում կառավարման առկա մեթոդների օգտագործումը: Չնայած բնական մենաշնորհների կառավարումը կարող է օգտագործել տնտեսության մակրոտնտեսական մեթոդներում օգտագործվող կարգավորող ազդանշանները, որոնք վերաբերում են տնտեսության խոշոր ստորաբաժանումներին, այդուհանդերձ դրանց ներգործության ոլորտներն ավելի մեծ են և վերաբերում են շուկայի բոլոր սուբյեկտներին:

Բնական մենաշնորհի հատվածի կարգավորման կատարելագործման նպատակով առաջարկվում է օգտագործել նոր մեթոդոլոգիական մոտեցում՝ սահմանելով գների առաստաղ: Դրա էությունն այն է, որ տնտեսվարող սուբյեկտների հանդեպ հերթականորեն սահմանվեն ներգործության տարբեր ուղղություններ այն պայմանով, որ կառուցվի հակադարձ կապի համակարգ կարգավորողի ու ճյուղի միջև, ինչը հնարավորություն կտա կարգավորողին ստանալու ստույգ տեղեկություն

կարգավորվող վիճակի վերաբերյալ և գործնականորեն գնահատելու նախաձեռնված միջոցառումների արդյունավետությունը²⁵⁰:

Մեր կարծիքով, բնական մենաշնորհի երկարաժամկետ զարգացման հայեցակարգը պետք է լինի կենտրոնացված, համալիր կերպով հաշվի առնվեն բոլոր (այդ թվում՝ պետական) ձեռնարկությունների ու կից ճյուղերի ներդրողների պլաններն ու ծրագրերը: Օրինակ, էլեկտրաէներգետիկայի ճյուղում էլեկտրակայանի կառուցումը և էլեկտրահաղորդակցության գծերի մոնտաժումն էներգասակավ տարածաշրջաններում որոշ դեպքերում հանդիսանում են համարժեքային լուծում, և նպատակահարմար է ընտրել դրանցից առավել քիչ ծախսատար (հաճախ դա էլեկտրագծերի մոնտաժումն է) տարբերակը: Սակայն, եթե գոյություն ունի տվյալ տարածաշրջանում էներգատար արտադրություն զարգացնելու ծրագիր, ապա այդ դեպքում առաջնահերթությունը պետք է տրվի պոտենցիալ էլեկտրակայանի շինարարությանը:

Հարկ է նշել, որ ներդրումների համար անհրաժեշտ ֆինանսական աղբյուրների ու համարժեք խթանների հստակեցումը, ինչպես նաև տնտեսության տարբեր հատվածների զարգացման ժամանակային համապատասխանեցումը համարվում են ձևափոխման արդյունավետության կարևոր չափանիշ:

Այդ համատեքստում հարկ է համաձայնել մասնագիտական գրականության մեջ արտահայտված այն տեսակետին, համաձայն որի՝ անցումը շուկայական կողմնորոշիչ կարգավորմանը պայմանավորված է բնական մենաշնորհների մեթոդների կարգավորման առկա երեք ուղղությունների կատարելագործմամբ:

Առաջին ուղղությունը, որը կարելի է անվանել անցման շրջանի կարգավորում, անմիջականորեն վերաբերում է բնական մենաշնորհների սկզբունքների ու գործիքների ստեղծման ձևափոխմանը, որի նպատակը բնական մենաշնորհների գործունեության նոր կառուցակարգերի կարգավորումն է:

Երկրորդ ուղղությունը բնական մենաշնորհի հատվածի կարգավորումն է. որի հիմնական նպատակը բնական մենաշնորհի ճյուղի ազատ ու առանց խտրականության մուտքի ապահովումն է:

Կարգավորման երրորդ ուղղությունը նախատեսում է ինստիտուցիոնալ հիմքի ստեղծման հիման վրա նոր մրցակցային միավորի ձևավորում: Դրա հիմնական նպատակը հնարավոր մենաշնորհագման արգելափակումն է կամ էլ հակամրցակցային համաձայնությունների խափանումը²⁵¹:

Բնական մենաշնորհի կարգավորման հիմնական մեթոդը գնային քաղաքականությունն է: Տնտեսվարող սուբյեկտների գնային կարգավորումը կարող է իրականացվել տարբեր մակարդակներում՝ գլոբալ, ստորաբաժանումային, ճյուղային, տարածաշրջանային ու տեղային:

Գլոբալ մակարդակը բնական մենաշնորհների գների ընդհանուր փոփոխությունն է: Գնային կարգավորման այդ մակարդակը շաղկապվում է պետության հարկաբյուջետային ու դրամավարկային քաղաքականության հետ, ինչը (մյուս մեթոդների հետ միասին) հնարավորություն է տալիս ապահովելու բյուջետային եկամուտների մուտքը, կարգավորելու սղաճի տեմպերը, բնական մենաշնորհի հատվածում ձևավորելու ներդրումային քաղաքականություն:

Տնտեսության ստորաբաժանումային մակարդակը ներկայացնում է բնական մենաշնորհների գների համեմատական փոփոխությունը տնտեսության երկու խոշոր ստորաբաժանումների՝ ֆոնդագոյացնող ու սպառողական ապրանքների շուկաների,

²⁵⁰ Богачкова Л., Налбандян М., Государственное регулирование цен в современной российской электроэнергетике: Монография-Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2006, с. 44-45.

²⁵¹ Патрушев Д., Карелин В., Прянков Б., Развитие конкуретных отношений в отрасли естественной монополий. М.: Экономика, 2006, с. 122.

ինչպես նաև բնական մենաշնորհի հատվածների կտրվածքով: Այդ մակարդակը հնարավորություն է տալիս լուծելու տնտեսության նշված հատվածների ռացիոնալ զարգացումները, աշխատանքային ու ներդրումային ռեսուրսների հոսքերը նշված ստորաբաժանումների միջև, կուտակման ու սպառման նորմաների կառավարման խնդիրները: Միջին հաշվով տնտեսության բնական մենաշնորհների ստորաբաժանումային մակարդակով գնային քաղաքականությունն ուղղված է տնտեսության օպտիմալ, հավասարակշռված աճի խնդրի լուծմանը:

Ճյուղային ու տարածաշրջանային մակարդակները կոչված են ձևավորելու բարենպաստ գնային քաղաքականություն առանձին ճյուղերի կամ մի խումբ ձեռնարկությունների համար, ինչպես նաև ապահովելու առանձին տարածաշրջանների զարգացման աջակցությունը: Դրանք հիմնականում օգտագործվում են առանձին ճյուղային զարգացման ու սոցիալական խմբերի պետական ծրագրերի իրականացման նպատակով: Կարող է օգտագործվել նաև տնտեսության տեխնոլոգիական վերազինման կամ էլ փոքր ձեռներեցության աջակցման համար, ինչպես նաև հակաճգնաժամային ծրագրերում:

Տեղայինը նախատեսված է առանձին ձեռնարկությունների աջակցման համար: Այն կարող է օգտագործվել ձեռնարկությունների համար հակաճգնաժամային ծրագրերի իրականացման ընթացքում, որոնք ունեն ռազմավարական նշանակություն:

Տնտեսության կարգավորման նշված մակարդակներում բնական մենաշնորհի գնային քաղաքականությունը նախատեսում է շրջանառել ապրանքների ու ծառայությունների տարբերակված գներ: Կարգավորման մակրոտնտեսական մեթոդների հետ միասին դիտարկվող գնային քաղաքականությունը հնարավորություն է ստեղծում ռեսուրսների հոսքերի կառավարման միջոցով նպաստելու երկրի տնտեսության զարգացմանը²⁵²:

Բնական մենաշնորհի կարգավորման կարևոր գործիք է նաև ներդրումային քաղաքականությունը: Բնական մենաշնորհները, գտնվելով պետական վերահսկողության ներքո, ֆոնդաստեղծող հատվածից պատվիրում կամ գնում են (օրինակ՝ տնտեսության տեխնոլոգիական վերազինման ծրագրով) անհրաժեշտ տեխնիկա, դրանով իսկ աջակցում տնտեսության կոնկրետ ոլորտին կամ կոնկրետ ձեռնարկություններին: Այդ գործիքի կիրառման հնարավորությունները բավականին մեծ են, քանի որ չունեն մասշտաբային, գնային ու ժամանակային սահմանափակումներ, որոնք բնորոշ են վերը նշված մեթոդներին²⁵³:

Բնական մենաշնորհի էական գործիքներից է սոցիալական քաղաքականությունը: Օգտագործելով բնական մենաշնորհի ենթաճյուղերում կիրառվող աշխատավարձը, սոցիալական վճարումների, աշխատանքի պայմանների փորձը՝ կարելի է դրանց միջոցով կառավարել աշխատանքային ռեսուրսների հոսքերը, բնակչության զբաղվածությունը, թուլացնել սոցիալական լարվածությունը երկրում: Քանի որ բնական մենաշնորհները, գտնվելով ենթակառուցվածքային ոլորտի համակարգում, տեղաբաշխված են ամբողջ հանրապետությունում, ապա բնական մենաշնորհների սոցիալական քաղաքականությունը կարող է ուղղվել աշխատանքային ռեսուրսների հոսքերի կարգավորմանը երկրի ոչ միայն տնտեսության ստորաբաժանումային, այլև տարածաշրջանային (մարզերի, համայնքների) մակարդակների միջև:

Քննարկված մեթոդները տնտեսության կարգավորման արդյունավետ գործիքներն են, քանի որ հենվում են տնտեսական համակարգում առանցքային տեղ

²⁵² **Войтков В.**, Новые подходы к тарифообразованию // Тарифное регулирование и экспертиза. - М., 2006. -N 2, с. 41-42.

²⁵³ **Щербина М.**, Осенности государственного регулирования естественных монополий в России // Бизнес Академия - М., 2009, N 10 (20), с. 17.

գրադեցնող բնական մենաշնորհների վրա: Գնային քաղաքականությունն արդյունավետ կերպով ներգործում է տնտեսության մրցակցային հատվածի վրա, քանի որ վերջիններս գնում են բնական մենաշնորհների արտադրանքը կամ ծառայությունը, ինչն էլ անխուսափելի է՝ կապված դրանց տեխնոլոգիական անփոխարինելիության ու բնական մենաշնորհի մենատիրության հետ: Բնական մենաշնորհների գնային, ներդրումային ու սոցիալական քաղաքականության ներգործությունը, շնորհիվ «մոլտիպլիկատորի էֆեկտի», ուժեղանում է և տարածվում ամբողջ տնտեսական համակարգում:

Պետական կարգավորման կարևորագույն պահանջ է հանրային նշանակության նպատակների ու կարգավորման ենթակա ճյուղի սուբյեկտների միջև շահերի հավասարակշռության պահպանումը: Օրինակ, էլեկտրաէներգետիկայի համակարգում այդպիսիք են՝ համակարգային օպերատորը, դիսպետչերական կառավարումը, իրացման, ցանցային ու գեներացնող ընկերությունները:

Բնական մենաշնորհի պետական կարգավորման գործիքները մասնավորապես էլեկտրաէներգետիկայի ճյուղում հանդիսանում են²⁵⁴:

ա) հարկային քաղաքականությունը՝ մրցակցության ձևավորում փոքր ու միջին ձեռնարկությունների աջակցմամբ՝ հարկային ու վարկային արտոնությունների տրամադրման միջոցով,

բ) հակամենաշնորհային քաղաքականություն. մենաշնորհային ճյուղերի ապամենաշնորհացում, մենաշնորհների վարքագծի կարգավորում, այդ թվում՝ չարդարացված մրցակցային առավելությունների դեմ պայքար,

գ) ճյուղի մակարդակով աշխատանքային կանոնների կարգավորում,

դ) սակագնային կարգավորում:

Յուրաքանչյուր երկիր յուրովի է լուծում այդ խնդիրները: Համաձայն «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենքի՝ Հայաստանի Հանրապետությունում կիրառվում են ոլորտը կարգավորող հետևյալ հիմնական սկզբունքները²⁵⁵.

ա) կարգավորման իրականացումն ինքնավար պետական մարմնի կողմից՝ օրենքներով սահմանված իրավասությունների շրջանակում,

բ) կարգավորող մարմնի որոշումների ընդունման կոլեգիալությունը և անկախությունը,

գ) կարգավորման թափանցիկության ապահովումը հանրության համար,

դ) սպառողների և կարգավորվող որևէ անձի նկատմամբ խտրականության բացառումը,

ե) սպառողների ու կարգավորվող անձանց շահերի հավասարակշռումը՝ սպառողներին որակյալ ծառայությունների մատուցում երաշխավորելու համար անհրաժեշտ իրավատնտեսական նախադրյալների ձևավորման ու ծառայությունների հիմնավորված սակագների սահմանման միջոցով՝ միաժամանակ ապահովելով ներդրողների՝ ռիսկերին համարժեք, ողջամիտ հասույթ ստանալու հնարավորությունը,

զ) մրցակցային շուկաների զարգացմանը համընթաց՝ կարգավորման շրջանակների սահմանափակումը, ինչպես նաև հանրային ծառայությունների ոլորտում ոչ մրցակցային շուկաների առաջացման դեպքում կարգավորման ներդրումը,

է) հանրային ծառայությունների ոլորտում շուկաներ մոլուքի խոչընդոտների կրճատումը և կարգավորվող անձանց կողմից մատուցվող ծառայությունների (վաճառվող ապրանքների) հասանելիության կանոնների պահպանման ապահովումը,

²⁵⁴ Трачук А., "Новая вертикальная интеграция" в реформированной электроэнергетике // Энергетик.- М., 2010, N 8, с. 6-9.

²⁵⁵ Տե՛ս «Հանրային ծառայությունները կարգավորող մարմնի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2004.02.04/7(306) Հոդ. 120, 5-րդ հոդվածը, <http://www.arlis.am>:

ը) հասցեական կարգավորումը,

թ) հանձնաժողովի կողմից սահմանվող սակագների համապատասխանությունը մատուցվող ծառայությունների (վաճառվող ապրանքների) սպասարկման որակին:

Միաժամանակ, ըստ ոլորտների, համապատասխան օրենքներով սահմանվել են սակագնային կարգավորման սկզբունքներ.

1. «Էներգետիկայի մասին» ՀՀ օրենք (21-րդ հոդվածով սահմանված են էլեկտրական, ջերմային էներգիայի և բնական գազի սակագների ձևավորման սկզբունքները)²⁵⁶,

2. ՀՀ ջրային օրենսգիրք (79-րդ հոդվածով նախատեսված են ջրային ռեսուրսների ու ջրային համակարգի օգտագործման սակագների ձևավորման սկզբունքները)²⁵⁷,

3. «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին» ՀՀ օրենք (29-րդ հոդվածով սահմանված են սակագների դրույթաչափերի առանձնահատկությունները, իսկ 31-րդ հոդվածով՝ սակագնային կարգավորման ենթակա ծառայություններ մատուցողներին ներկայացվող լրացուցիչ պահանջները)²⁵⁸,

4. «Փոստային կապի մասին» ՀՀ օրենք (18¹ հոդվածում կարգավորված են փոստային կապի ունիվերսալ ծառայությունների մատուցման սակագները և դրանց ձևավորման սկզբունքները)²⁵⁹ և այլն:

Այսպիսով, վերլուծելով բնական մենաշնորհների գործունեության կառուցակարգերի փոփոխությունները՝ հանգում ենք եզրակացության, որ վերափոխման ընթացքում այն բերում է ապահովագրման գործընթացների: Հետևաբար, բնական մենաշնորհների ձևափոխման գործունեության կարգավորման կառուցակարգերը նոր շուկա նախագծելիս պետք է մշակվեն՝ հաշվի առնելով նաև նրա գործունեության կառուցակարգերի հետագա փոփոխությունները:

Պետության ու շուկայի մասնակիցների հիմնական ուշադրությունը պետք է կենտրոնացված լինի նոր շուկայի մանրամասն նախագծմանը, որը կընդգրկի մրցակցային ու մենաշնորհի շուկայական հատվածների ստեղծման կանոնները, նոր ծառայությունների շուկաների ձևավորման ու զարգացման կառավարման նոր համակարգի ստեղծումը: Միջոցառումների համակարգը պետք է լինի համալիր, ընդգրկի բնական մենաշնորհի, դրա պետական կարգավորման ու սպառողների մակարդակները:

Բնական մենաշնորհների գործունեության կառուցակարգերի արդիականացման վճռորոշ պայման պետք է լինի սպառողների շահերի առաջնության ապահովումը և շուկայի վերափոխումների ընթացքում նոր գնորդների ներգրավումը: Սպառողների շահերի գնահատման հաշվառման համար առաջարկվում է կիրառել որակական ցուցանիշների փոփոխված գնահատականներ:

Ենթակառուցվածքային բնական մենաշնորհների ձևավորումը հիմնված է ապամենաշնորհացման, վերակառուցավորման ու ապակարգավորման սկզբունքների վրա: Ապակարգավորումը դիտարկվում է որպես անցման գործընթաց ուղղակի գնային կարգավորումից շուկայական կողմնորոշիչ կարգավորմանը և, որպես կառուցակարգ, մրցակցության ձևավորմանն ու զարգացման անհրաժեշտությանը: Շուկայական կողմնորոշիչ կարգավորումը նշանակում է, որ կարգավորողի հիմնական ուշադրության

²⁵⁶ Տե՛ս «Էներգետիկայի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2001.03.22/10(142) Հոդ.205, 21-րդ հոդվածը, <http://www.arlis.am>:

²⁵⁷ Տե՛ս ՀՀ ջրային օրենսգիրքը, ՀՀ ՊՏ 2002.07.10/24(199) Հոդ.581, 79-րդ հոդվածը, <http://www.arlis.am>:

²⁵⁸ Տե՛ս «Էլեկտրոնային հաղորդակցության մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2005.08.24/54(426) Հոդ. 1034, 29-րդ և 31-րդ հոդվածները, <http://www.arlis.am>:

²⁵⁹ Տե՛ս «Փոստային կապի մասին» ՀՀ օրենքը, ՀՀ ՊՏ 2005.01.26/7(379) Հոդ.120, 18¹ հոդվածը, <http://www.arlis.am>:

կենտրոնը պետք է դառնա հենց շուկայական միջավայրը և շուկայի ենթակառուցվածքը, այլ ոչ թե կոնկրետ ձեռնարկությունների վարքագիծը:

Բնական մենաշնորհների ձևափոխման հիմնական մոդել պետք է հանդիսանա վերակառուցվածքում՝ ուղղահայաց-ինտեգրված ընկերությունների տրոհումն՝ ըստ քիզնեսի տեսակների: Սակայն շուկայական ուժերի ազդեցության ներքո, ինչքան էլ որ մանրագնին լինի իրականացված վերակառուցվածքում, կարող է տեղի ունենալ առանձին կառույցների ապահիտեզում: Արդյունքում ձևավորվում է մի իրավիճակ, երբ կարգավորումն ավելի շատ պաշտպանում է ճյուղին, քան վերջնական սպառողներին, ինչը բնորոշ է վաճառողի շուկային:

Ելնելով անկատար մրցակցային պայմաններում բնական մենաշնորհների առանձնահատկություններից՝ անհրաժեշտ է ներգրավել վերահսկողության լրացուցիչ կառույցներ, որոնք գոյություն չեն ունեցել մենաշնորհի պայմաններում, կամ էլ ազդեցություն չեն գործել բնական մենաշնորհի գործունեության վրա մինչև ձևափոխում իրականացնելը:

Բացի այդ, բնական մենաշնորհների արդյունավետ զարգացման ռազմավարության մշակումը պահանջում է կատարել ինստիտուցիոնալ բնույթի վերափոխումներ՝ հաշվի առնելով սոցիալ-տնտեսական հնարավոր փոփոխությունների հետևանքները: Ընդ որում, բնական մենաշնորհների գործառնության կառուցվածքի ձևավորումը ենթադրում է այն դիտարկել որպես միասնական համալիր՝ պահպանելով ենթակառուցվածքի մենաշնորհային ամբողջությունը:

Ինստիտուցիոնալ վերափոխումները պետք է իրականացվեն՝ հաշվի առնելով երկրի զարգացման տնտեսական շահերը, նպաստելով սահուն կերպով անցնելու հին տնտեսական համակարգից նոր տնտեսական հարաբերություններին: Մեր կարծիքով, ՀՀ-ում բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրներ ունեն իրենց ինստիտուցիոնալ պատճառները և կապված են ինստիտուտների ոչ արդյունավետ գործունեության հետ (ստվերային տնտեսության մեծ տեսակարար կշիռ, բարձր գործառնական ծախսեր, ֆինանսական ու հատկապես բանկային համակարգի հանդեպ անվստահություն, երկրի միջազգային ռեյտինգի (վարկանիշի) անկում, բնակչության աղետալի միգրացիան, կոռուպցիան, կառավարության կողմից ՓՄՁ-ի սատարման գրեթե բացակայումը և այլն):

Ամփոփելով վերլուծությունն ու հետազոտական հիմնավորմամբ արված առաջարկությունները՝ կարելի է ներկայացնել նաև կիրառական արժեքայնություն պարունակող հետևյալ եզրահանգումները.

1. Բնական մենաշնորհի կառավարման գործընթացում պետք է միաժամանակ օգտագործվեն ՀՀ տնտեսության կառավարման գործող մեթոդները, որոնք էլ իրենց հերթին կընձեռնեն կարգավորման նոր հնարավորություններ: Բնական մենաշնորհի կառավարման հետ կարգավորման մակրոտնտեսական ու ռեսուրսային մեթոդների համատեղ կիրառումը հնարավորություն կտա ունենալու ներդրումային ու աշխատանքային հոսքերի արդյունավետ կառավարում, դրանք կենտրոնացնելու տնտեսական զարգացման գերակա ճյուղերում և, ընդհանուր առմամբ, տնտեսության պետական կարգավորումը հասցնելու որակական նոր մակարդակի:

2. Բնական մենաշնորհի կառավարման բազայի վրա տնտեսության պետական կարգավորումը պետք է իրականացվի հետևյալ սկզբունքների կիրառման միջոցով՝ համակարգավածություն, ռեսուրսների հոսքերի կառավարում, բավարար հիմնավորվածություն, մրցակցային հատվածի կարգավորման անուղղակիություն, լրիվություն, անհակասականություն, գործող մեթոդների հետ համադրելիություն, ինչպես նաև անընդհատություն ու ճկունություն:

3. Բնական մենաշնորհի հատվածի կարգավորման նպատակով անհրաժեշտ է կիրառել գների առաստաղի սահմանման մեթոդ: Տվյալ համակարգը պետք է

տեղեկացնի կարգավորողին կարգավորման ենթակա ճյուղի վիճակի վատացման կամ լավացման մասին, ինչպես նաև հնարավորություն տա գնահատելու գների «շեմքային» մակարդակը, որպեսզի կարգավորողն ի վիճակի լինի համապատասխան ձևով արձագանքելու, խստացնելու պայմանները, եթե ճյուղում իրավիճակը զգալիորեն բարելավվել է (դարձել է ավելի լավ, քան ՀՀ ամբողջ տնտեսությունում է), կամ էլ թուլացնելու ճնշումը բացասական գործոնների առաջացման պարագայում:

4. Ներկայումս Հայաստանի էլեկտրաէներգիայի ոլորտի գործունեության կարգավորման գործող կառուցակարգերը սահմանափակում են պետության միջամտության շրջանակները: Կառավարության հիմնական խնդիրը օրենսդրական դաշտի ապահովումն է, գործառույթների ու վերահսկողության իրականացումը, նորմատիվ-իրավական առաջադրանքների իրականացումը:

ՀՀ-ի համար այդ հարցում ուղենշային կարող է լինել Սկանդինավյան երկրների փորձը, որտեղ էլեկտրաէներգիայի ոլորտի բարեփոխումներն իրականացվեցին նորմատիվ-իրավական հենքով: Այդ երկրների խորհրդարաններն ընդունեցին օրենսդրական ակտեր՝ ուղղված էլեկտրաէներգետիկայի իրավական հիմքերի վերափոխմանը, մշակվեցին միասնական շուկայական տնտեսավարման նոր հայեցակարգեր, սահմանվեցին ոլորտի սուբյեկտների պատասխանատվության ընդհանրական շրջանակներն ու աստիճանը: Սակայն Սկանդինավյան ամեն մի երկիր, ելնելով իրեն բնորոշ առանձնահատկություններից, այդ շրջանակներում ընտրեց սեփական տնտեսության համար տեղայնացված մոտեցում:

THE WAYS TO IMPROVE THE METHODS AND MECHANISMS OF STATE REGULATION OF NATURAL MONOPOLIES

MIKAYEL SOGHOMONYAN

*Deputy chairman of public services regulatory commission of the Republic of Armenia,
PhD Student of the Armenian National Agrarian University,
Yerevan, Republic of Armenia*

The main purpose of the article is to analyze the mechanisms of state regulation and assess the balancing of the interests of the subjects of natural monopolies in the sphere of production and consumption of services in the RA. With this goal, the task is to study the degree of state participation in the regulation of natural monopolies, as well as to identify the main methods of state regulation of natural monopolies that will be acceptable in the management of natural monopolies in Armenia.

The mechanisms of the effectiveness of the methods used in the regulatory process are presented, with particular attention to pricing, investment and social settlement policies. The author especially emphasizes the basic principles governing this area, which guide the relevant bodies of the RA. In a market economy, the Republic of Armenia sets goals not only in ensuring the activities of natural monopolies, but also in strengthening and expanding their regulatory functions in the national economy.

The joint use of macroeconomic and resource management methods will provide an additional opportunity for the effective management of investment flows, to concentrate them in priority sectors of the economy, as well as to bring the state regulation of these processes to a qualitatively new level.

Key words: *natural monopoly, state regulation, management, method, mechanism, price policy, infrastructure.*

ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ МЕТОДОВ И МЕХАНИЗМОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ МОНОПОЛИЙ

МИКАЭЛ СОГОМОНЯН

*Заместитель председателя Комиссии по регулированию
общественных услуг Республики Армения,
соискатель Национального аграрного университета Армении,
г.Ереван, Республика Армения*

Основной целью статьи является анализ механизмов государственного регулирования и оценка балансирования интересов субъектов естественных монополий в сфере производства и потребления услуг в РА. С данной целью поставлена задача изучить степень участия государства в регулировании естественных монополий, а также выделить основные методы государственного регулирования естественных монополий, которые будут приемлемы в сфере управления естественными монополиями Армении.

Представлены механизмы эффективности методов, используемых в процессе регулирования. При этом особое внимание уделяется ценовой, инвестиционной и социальной политике урегулирования. Автор особенно подчеркивает регулирующие данную сферу основные принципы, которыми руководствуются соответствующие органы РА. В условиях рыночной экономики в РА ставятся задачи не только в вопросе обеспечения деятельности естественных монополий, но и в деле укрепления и расширения их регулирующих функций в системе национальной экономики.

Совместное использование методов макроэкономики и управления ресурсами предоставит дополнительную возможность для эффективного управления инвестиционными потоками, сосредоточения их в приоритетных секторах экономики, а также позволит вывести государственное регулирование этих процессов на качественно новый уровень.

Ключевые слова: *естественная монополия, государственное регулирование, управление, метод, механизм, ценовая политика, инфраструктура.*

ՀՆԴԿԱՑՈՐԵՆԻ ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՎԵՐԱՄՇԱԿՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԵՆԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱԴԱՅՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵԶՍՈՒՄ*

ՐՏԴ 633.12(479.25)

ԱՐԱՄ ՎԵՐԴՅԱՆ

*Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի հայցորդ,
ք.Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն (ԼՂՀ)
verdyan.aram@gmail.com*

Հոդվածում քննության են առնվում հնդկացորենի արտադրության ընդլայնման ուղիներն Արցախում՝ հիմնվելով հայաստանյան ու միջազգային փորձերի վրա: Արցախի Հանրապետությունում հնդկացորենի մշակաբույսը մեծ մասշտաբով սկսել են մշակել 2016թ.-ից: Հետազոտության նպատակն է՝ պարզել հնդկացորենի դերը պարենային անվտանգության ապահովման մեջ, պետության աջակցման ծրագրերի արդյունավետությունը և դրա ապդեցությունը հնդկացորեն արտադրողների ու վերամշակողների վրա:

Վերլուծության ընթացքում վեր են հանվել մի շարք խնդիրներ՝ կապված ֆերմերների շրջանում մասնագիտական գիտելիքների պակասի, տեխնոլոգիայի թերի տիրապետման, արտադրության մեջ արդյունավետությամբ աչքի չընկնող շրջանառու միջոցների տրամադրման, արտադրողի ու վերամշակողի կապի բացակայության հետ:

Հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են էմպիրիկ մեթոդն ու մասնագիտական տրամաբանությունը, որպեսզի հնարավոր լինի եղած բազիսային տվյալներով կատարել ընդհանրական ու օբյեկտիվ վերլուծություն: Ելնելով ուսումնասիրության արդյունքներից՝ ներկայացնում ենք հիմնախնդրի լուծման իրական առաջարկներ՝ կապված ֆերմեր-վերամշակող-պետություն համագործակցության մոդելի կառուցման, արտադրության տեմպերի ծավալների ճկուն պլանավորման, համապատասխան գիտելիքներով պինված տնտեսվարող սուբյեկտներ ունենալու, տնտեսական մեխանիզմների միջոցով ազգային արտադրողի շահերի պաշտպանության ապահովման հետ:

Բանալի բառեր՝ հնդկացորեն, հնդկաձավար, մեղր, շահութաբերություն, արժեշտ, շուկա, ցանքաշրջանառություն:

Հնդկացորենը կարևոր ձավարային մշակաբույսերից է: Հնդկաձավարն ունի բարձր սննդային արժեք, հեշտ մարսելի է ու շատ սննդարար: Այն համարվում է լավագույն մեղրատու մշակաբույս՝ շնորհիվ հարուստ նեկտարով ծաղիկների. ամեն հեկտարից մեղուները հավաքում են 2-4 գ մեղր²⁶⁰: Հնդկացորենը կարճ վեգետացիոն շրջան ունենալու և ուշ ցանվելու պատճառով կարող է օգտագործվել ձմռան ու վաղ գարնան ընթացքում փչացած աշնանացան հացաբույսերի դաշտերը զբաղեցնելու նպատակով: Հնդկացորենը (*Fagopyrum sagittatum* Gilib) պատկանում է մատիտեղագգիների ընտանիքին: Այն լավ նախորդ է հանդիսանում մի շարք մշակաբույսերի համար, ինչպես նաև նպաստավոր մշակաբույս է ցանքաշրջանառություն կազմակերպելու համար²⁶¹:

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.04.2019թ., գրախոսվել՝ 27.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

²⁶⁰ Մատթեոսյան Ա. Ա., Գյուլխայան Մ. Ա., Բուսաբուծություն, Աստղիկ, Երևան, 2000, էջ 144-145:

²⁶¹ Вавилов П. П., Растениеводство, Агропромиздат, Москва, 1986, с. 154.

Հետազոտության համար օգտագործել ենք թե՛ ԱՀ, թե՛ ՀՀ տարբեր գերատեսչությունների և թե՛ միջազգային կազմակերպությունների ու տարբեր երկրների աղբյուրները: Բայց մի շարք տվյալներ ունեն հակասական պատկեր ու հաճախ չեն համընկնում: Փորձել ենք համադրել տվյալները, գտնել ավելի օբյեկտիվ հիմքերով սկզբնաղբյուրներ: Հետազոտության ընթացքում օգտագործվել են էմպիրիկ մեթոդն ու մասնագիտական տրամաբանությունը, որպեսզի հնարավոր լինի եղած բազմաթիվ տվյալներով ստանալ ընդհանրական ու օբյեկտիվ վերլուծություն: Մեր կողմից կատարվել են դիտարկումներ հնդկաձավարի արժեզրայի բոլոր օղակներում՝ առաջնային արտադրություն՝ հնդկացորենի արտադրություն, բարձրարժեք արտադրություն՝ վերամշակում, մեծածախ ու մանրածախ իրացման կետեր: Այդ դիտարկումների արդյունքում հավաքագրվել են անհրաժեշտ տվյալները, որոնք և օգտագործել են վերլուծության ընթացքում:

Արցախի Հանրապետությունում հնդկացորենի մշակաբույսը նոր է: Այն մեծ մասշտաբով սկսել են մշակել 2016թ.-ից, և այդ ժամանակաշրջանից արդեն անհրաժեշտ տվյալներն առկա են: 2018թ.-ի դրությամբ ցանվել է 737 հա հնդկացորեն, որն ընդհանուր գյուղատնտեսական մշակաբույսերի տարածությունների մեջ կազմում է 0,79%, ընդհանուր հացահատիկային ու հատիկաընդեղեն մշակաբույսերի ու դրանց համախառն բերքի մեջ համապատասխանաբար՝ 0,92% և 0,3% (տե՛ս Աղյուսակ 1): 2018թ.-ին 737 հա հնդկացորենի ցանքատարածություններից 476,7 հա-ի վրա կատարվել է բերքահավաք, փաստացի հավաքվել է 375,3տ համախառն բերք՝ 7,9ց/հա բերքատվությամբ: Արցախի Հանրապետության հնդկացորենի շուկայի ներկա իրավիճակի վերլուծությունն անհնար է՝ առանց ՀՀ-ի հնդկացորենի շուկայի՝ հաշվի առնելով երկու երկրների տնտեսական սերտ կապվածությունը: Ուսումնասիրելով ՀՀ-ում և ԱՀ-ում վերջին 5 տարիներին հնդկացորենի արտադրության ու ներմուծման տվյալները (տե՛ս Աղյուսակ 1, տե՛ս Աղյուսակ 2)՝ պարզվում է, որ ՀՀ-ում և ԱՀ-ում արտադրված հնդկացորենը կազմում է ներմուծած հնդկացորենի ու հնդկաձավարի միայն 16,8 %-ը: Այդ թվի մեջ մտնում են նաև հնդկացորենի վերամշակումից ստացված թափոնները:

Աղյուսակ 1

Հնդկացորենի ցանքատարածությունները, տեսակարար կշիռը ԱՀ ցանքատարածությունների ու բերքի կազմում, համախառն բերքը, միջին բերքատվությունը ԱՀ-ում^{262 263}

Ընդհանուր գյուղատնտեսական մշակաբույսեր	Տարածությունները (հա)		
	2016թ.	2017թ.	2018թ.
	65745,8	71402,6	92941,7
Ընդհանուր հացահատիկային ու հատիկաընդեղեն մշակաբույսեր	59973,5	63999,4	80180,5
Հնդկացորեն	456	2218,9	737
Հնդկացորենի բերքահավաք իրականացրած տարածքները	438	1623,9	476,7
Հնդկացորենի ցանքատարածությունները ընդհանուրի նկատմամբ (%)	0,69	3,1	0,79

²⁶² ԱՀ ԱԿԾ հրապարակումներ, ԱՀ Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքային տարածությունները և համախառն բերքը 2018-ին, էջ 3, ԼՀՀ վիճակագրական տարեգիրք 2013-2017թթ, էջ 188, 191, www.stat-nkr.am:

²⁶³ Արցախի Հանրապետության Գյուղատնտեսության նախարարությունից տեղեկություններ ստանալու հարցման պատասխան, 21.12. 2018թ.:

Հնդկացորենի ցանքատարածությունները հացահատիկային ու հատիկաընդեղեն մշակաբույսերի նկատմամբ (%)	0,76	3,5	0,92
Ընդհանուր հացահատիկային ու հատիկաընդեղեն մշակաբույսեր	Համախառն բերքը (տ)		
	2016թ.	2017թ.	2018թ.
	148158,8	156241,4	138813,0
Հնդկացորեն	691,7	1278,6	375,3
Հնդկացորենի համախառն բերքը ընդհանուրի նկատմամբ (%)	0,5	0,8	0,3
Ընդհանուր հացահատիկային ու հատիկաընդեղեն մշակաբույսեր	Բերքատվությունը (գ/հա)		
	2016թ.	2017թ.	2018թ.
	25,2	25,5	20,0
Հնդկացորեն	15,8	7,9	7,9

Կան նաև տարբեր մասնագիտական կարծիքներ, ըստ որոնց՝ ներմուծման իրական թվերը ավելի մեծ են, այսինքն՝ այդ շուկայում կա նաև ստվերային հատված: Երկու հայկական հանրապետությունների բնակչության թվաքանակը 2018թ.-ի հունվարի 1-ի դրությամբ կազմում է 3 մլն 119,7 հազ. մարդ²⁶⁴: Ըստ ՀՀ ՎԿ կատարած տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտությունների արդյունքների՝ 2015-2017թթ-ին տնային տնտեսություններում հնդկաձավարի տարեկան սպառումը կազմել է միջինացված 2,56կգ 1 շնչին²⁶⁵: Այսպիսով՝ երկու հանրապետություններում տարեկան սպառումը ընդհանուր կազմում է 7986,432 տ, այսինքն՝ մոտ 8000տ սպառում: Սպառման այդպիսի ծավալի եզրահանգման են եկել նաև ENPARD ծրագրի կողմից իրականացված վերլուծության արդյունքում: Վերլուծությունն իրականացվել էր 2015թ.-ին և վերաբերում էր ՀՀ-ի հնդկաձավարի ու հատիկաընդեղենի շուկային²⁶⁶: Եթե հաշվի առնենք այդ դրույթները, կստացվի, որ բուն հայկական հնդկաձավարի տեսակարար կշիռն ավելի քիչ է: Վերոհիշյալ հանգամանքները բացասական ազդեցություն են ունենում ինքնաբավության ու պարենային անվտանգության համակարգի վրա:

ՀՀ-ում հնդկացորենի արտադրության ու վերամշակման աջակցմանը որոշ օժանդակություն վերջին տարիներին տրամադրվել է պետության կողմից, բայց հիմնական խթանող ծրագիրը սկսվել էր Եվրոպական հարևանության գյուղատնտեսության և գյուղի զարգացման (ENPARD) եռամյա ծրագրի միջոցով: Ծրագիրը ֆինանսավորվել է Եվրոմիության կողմից և իրականացվել է Միավորված ազգերի կազմակերպության Արդյունաբերական զարգացման կազմակերպության (UNIDO) և Միավորված ազգերի զարգացման ծրագրի (UNDP) կողմից: 2015թ.-ից

²⁶⁴ ՀՀ ՎԿ, ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակը տեղեկագիր, Երևան-2018, էջ 3, https://www.armstat.am/file/article/nasel_01.01.2018.pdf: ԱՀ ԱՎԾ, Արցախի Հանրապետությունը ժողովրդագրական ժողովածու, Ստեփանակերտ-2018, էջ 10, http://stat-nkr.am/files/publications/2018/Social_joxovurt_2017.pdf:

²⁶⁵ Հայաստանի Հանրապետության Վիճակագրական կոմիտեից տեղեկություններ ստանալու հարցման պատասխան, 11.12.2018թ.:

²⁶⁶ ENPARD ծրագրի մասին ամբողջական տվյալները տրամադրվել են Միավորված ազգերի կազմակերպության Արդյունաբերական զարգացման կազմակերպության (UNIDO) Հայաստանյան գրասենյակի կողմից, պաշտոնական հարցման պատասխան առ 14.03.2019թ.:

մեկնարկեց ծրագիրը: Հենց սկզբնական փուլում իրականացվել է հնդկացորենի ու որոշ հատիկաընդուն մշակաբույսերի արժեչաքայի ծավալուն վերլուծություն՝ ՀՀ մասշտաբով: Այնուհետև սկսվել է ծրագրի իրագործումը՝ հիմք ընդունելով կատարված վերլուծությունը: Առաջին քայլը առաջնային արտադրական խմբերի ստեղծումն էր: Դրա շուրջ կազմակերպվել են խորհրդատվություններ ու հանդիպումներ տարբեր ֆերմերների հետ: Արդյունքում, հնդկացորեն արտադրող 67 համայնքներում 551 ֆերմերներ ընդգրկվեցին Շիրակի, Լոռու, Արագածոտնի, Կոտայքի ու Գեղարքունիքի մարզերի 34 կոոպերատիվներում, որոնք ֆերմերների քվեարկությամբ միավորվել են Բավրայի ու Ծովագյուղի 2 կլաստերային կոոպերատիվների շուրջ: Յուրաքանչյուր ֆերմեր տրամադրել է 1 հա հողատարածք և 50 000 ՀՀ դրամ՝ կոոպերատիվին անդամակցելու համար:

Աղյուսակ 2

ՀՀ հնդկացորենի ցանքատարածությունները, համախառն բերքը, միջին բերքատվությունը, ներմուծման քանակը ՀՀ-ում և ԱՀ-ում^{267 268 269}

	2014թ.*	2015թ.*	2016թ.	2017թ.	2018թ.**
Տարածությունները (հա)	-	-	519,5	449,5	157,5
Համախառն բերքը (տ)	-	-	639,5	436	212,6
Բերքատվությունը (գ/հա)	-	-	12,3	9,7	13,5
Ներմուծած հնդկացորենի և հնդկաձավարի քանակը (տ)***	4562,0	3934,6	4068,7	5321,3	3750,3
ԱՀ ներմուծված հնդկացորենի և հնդկաձավարի քանակը (տ)****	194,1	186,3	131,7	327,8	152,9

*2014-2015թթ. ՀՀ-ում հնդկացորենի արտադրություն չի իրականացվել:

**2018թ. տվյալը ընդգրկում է 01.01.2018-30.11.2018թթ.:

***ՀՀ պետեկամուտների տեղեկատվական բազայում հնդկացորենի և հնդկաձավարի մասով առանձնացված հաշվառում չի վարվում, ուստի տվյալները ներկայացվում են միասնական ձևով.

****հնդկացորենի (այդ թվում սերմացուի) և հնդկաձավարի մասով ԱՀ ՖՆ տեղեկատվական բազայում առանձնացված հաշվառում չի վարվում, ուստի տվյալները ներկայացվում են միասնական ձևով:

²⁶⁷ Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարությունից տեղեկություններ ստանալու հարցման պատասխան, 10.12.2018թ.:

²⁶⁸ Հայաստանի Հանրապետության պետական եկամուտների կոմիտեից տեղեկություններ ստանալու հարցման պատասխան, 12.12.2018թ.:

²⁶⁹ Արցախի Հանրապետության ֆինանսների նախարարությունից տեղեկություններ ստանալու հարցման պատասխան, 29.01.2019թ.:

Ծրագրի տեխնիկական աջակցության բաղադրիչների շնորհիվ միջազգային փորձագետների կողմից ֆերմերների հետ անցկացվել են ուսուցողական դասընթացներ հնդկացորենի ցանքսի, պարարտացման, բերքահավաքի, բերքի պահպանման, վերամշակման, ինչպես նաև հնդկացորենից մեղրի արտադրության կազմակերպման վերաբերյալ: Այնուհետև յուրաքանչյուր հեկտարի համար ֆերմերներին տրամադրվել են 80կգ հնդկացորենի սերմ և 300կգ հանքային պարարտանյութ: Ավելի ակտիվ ու նախաձեռնող 2 խմբերին, որոնք կարողացան ապահովել համապատասխան շենքային պայմանները, ծրագրի կողմից տրամադրվեցին վերամշակող գործարանների համար անհրաժեշտ բոլոր սարքավորումները: Բացի դրանից, վերամշակման տեխնոլոգիայի ներդրման և ուսուցման աշխատանքներ ևս կազմակերպվեցին: Շիրակի մարզի Բավրա գյուղում հիմնվել է «Նոր հատիկ» կոոպերատիվը, որը զբաղվում է հնդկացորենի արտադրությամբ՝ ներառելով Շիրակի, Լոռու, Արագածոտնի մարզերի արտադրական խմբերը: Բացի դրանից, հիմնվել է «Նշանի» հնդկաձավարի արտադրության կոոպերատիվ, որը զբաղվում է հնդկացորենի վերամշակմամբ ու հնդկաձավարի արտադրությամբ: Դրա նմանությամբ Գեղարքունիքի մարզի Ծովագյուղ գյուղում հիմնվել է «Ծովհատիկ» կոոպերատիվը, որը զբաղվում է հնդկացորենի ու հնդկաձավարի արտադրությամբ՝ ներառելով Գեղարքունիքի ու Կոտայքի մարզերի արտադրական խմբերը: Այդ գործարանները արտադրում են 3 տեսակի փաթեթավորված արտադրանք՝ բոված ու կանաչ տեսակի հնդկաձավար՝ 500գ քաշով, հնդկացորենի այլուր, իսկ թափոններից ստացվում է հիմնականում անասնակեր ու հումք տեքստիլ արդյունաբերության համար: Շուկայում այդ արտադրանքները հանդես են գալիս «Նոր Հատիկ» ու «Ծովհատիկ» ապրանքանիշներով: Գործարանները ներկայումս աշխատում են գազով, անթափոն համակարգով: Նրանցից յուրաքանչյուրի արտադրական հզորությունը թույլ է տալիս վերամշակելու մոտ 5000 տ հնդկացորեն: Տեխնիկապես գործարանները լիարժեք դիվերսիֆիկացված են:

Այդ ծրագրի իրականացման համար ներդրվել է 613 417 475 ՀՀ դրամ, որից ENPARD-ի կողմից՝ 434 730 242 ՀՀ դրամ կամ ընդհանուր գումարի 71%-ը, առաջնային ու վերամշակող կոոպերատիվների կողմից՝ 109 959 960 ՀՀ դրամ կամ 18%-ը, այլ գործընկեր կազմակերպությունների կողմից՝ 68 727 273 ՀՀ դրամ կամ ընդհանուրի 11%-ը: Ստացվում է, որ 1 կգ համախառն բերք ստանալու համար ծրագրի կողմից ծախսվել է 476 դրամ: Դա բավականին մեծ գումար է, բայց հաշվի առնելով, որ այդ գումարի մեջ մտնում են հիմնական միջոցները, կարողությունների զարգացման գումարները, կարելի է պնդել, որ գումարն արդարացված է, քանի որ այդ ակտիվները դեռ լրիվությամբ ներգրավված չեն արտադրության մեջ: Իսկ 1կգ-ի հաշվով ծախսերը առաջնային արտադրության համար կազմում են 162 դրամ: Այդ թիվն, ըստ էության, նույնպես մեծ է, բայց հաշվի առնելով, որ այն կատարվել է մասնավորի ու մեծամասամբ արտերկրի դոնորի կողմից, ինչպես նաև նկատի առնելով, որ ծրագիրը փորձնական է և դեռ իր վերջնական արդյունքները չի տվել, կարելի պնդել, որ ծրագիրը ինքնին արդյունավետ է: Ներդրումների մանրամասն բաշխվածությունը ներկայացված է ստորև (տե՛ս Աղյուսակ 3, տե՛ս Աղյուսակ 4):

Աղյուսակ 3

Հնդկացորենի արտադրության ներդրումների բաշխվածություն, առաջնային խմբեր և բարձրարժեք արտադրության խմբեր/վերամշակում

ՀՀ դրամ

ENPARD-ի կողմից ներդրումներ	Առաջնային կոոպերատիվների կողմից ներդրումներ	Կոոպերատիվների ներդրումը, %
112,785,382	95,359,960	46%

ENPARD-ի կողմից ներդրումներ	Գործընկեր կազմակերպություններ	Բարձրաժեք արտադրության կոոպերատիվների կողմից ներդրումներ	Կոոպերատիվների ներդրումը, %
187,070,936	68,727,273	14,600,000	5%

Աղյուսակ 4**ENPARD-ի կողմից կարողությունների զարգացման և ուսումնասիրությունների ուղղված ներդրումներ**

ՀՀ դրամ

Ուսումնասիրություններ և գործարար ծրագրեր	Այրանքանիշ և շուկայի խթանում	Դասընթացներ	Ընդամենը
57,436,364	18,360,000	59,077,560	134,873,924

ՀՀ-ում իրականացվող հնդկացորենի արտադրության աջակցման ծրագիրը ներառում է ամբողջ արժեչղթան՝ դրանով ավելի արդյունավետ դարձնելով այն: Ծրագրի սկզբից մինչև վերջ առկա էր պլանավորումն ու հստակ նախագծած գործողությունների քայլերը, որոնք դրական անդրադարձան արդյունքի վրա: Բայց առկա էին բացթողումներ՝ կապված վերամշակող տեխնոլոգիաների թերի ուսումնասիրման և պետական մարմինների աջակցման գրեթե բացակայության հետ: Ծրագրի արդյունքը երևաց հենց հնդկացորենի արտադրության շղթայի սկզբնական շրջանում: Հնդկացորենի աճեցման ժամանակ հիմնականում պահպանվում են ագրոտեխնիկական միջոցառումների կանոնները: Միևնույն ժամանակ ֆերմերային տնտեսությունները համապատասխան գիտելիքներով զինված են, մեղվափեթակները օգտագործվում են բույսի փոշոտման համար: Ծրագրի իրականացման ընթացքը հաջող կլիներ, եթե հնդկացորենի արտադրության ընթացքում առաջացած տեխնիկական խնդիրները չլինեին: Հնամաշ գյուղատնտեսական տեխնիկայի առկայությունը, մանավանդ՝ բերքահավաք կոմբայնը լուրջ խոչընդոտ է առաջացնում: Կազմակերպչական լուրջ խոչընդոտ է նաև կոոպերացման գաղափարի թերի ընկալումը, որն առկա է գյուղատնտեսական կոոպերատիվներում: Եթե նույնիսկ առկա խնդիրներով հնարավոր է կազմակերպել հնդկացորենի արտադրություն, ապա հնդկաձավարի արտադրությունում առկա խնդիրները այն գրեթե անհնար են դարձնում: Արտադրության ընթացքում առաջին խնդիրն առաջացավ տեխնոլոգիայի ներդրման ժամանակ, քանի որ ընտրված տեխնոլոգիան ու տեխնիկական միջոցները, շահագործման տեսակետից ելնելով, պարզ էին ու հարմարեցված տեղի մարդկային ներուժին: Բայց որոշ մասնագետների կարծիքով՝ տվյալ տեխնիկական միջոցներն արդյունավետ չեն Հայաստանի պայմաններում աշխատելու համար: Այդքանից ելնելով՝ վերջնական եզրահանգման կարելի է գալ միայն այդ երկու գործարանների՝ զազով աշխատելու և ստացված արտադրանքի որակական հատկանիշների դեպքում:

Վերոնշյալ տեխնոլոգիան ընդօրինակվել է ՌԴ-ից և Ուկրաինայից, որոնք, որպես այրման հումք, օգտագործում են փայտը կամ հնդկացորենից ստացված թեփը: Բայց քանի որ Հայաստանը բարձրադիր ռեյեֆ ունի և այրման ջերմաստիճանը տարբեր է ՌԴ-ի և Ուկրաինայի համեմատ, անհրաժեշտություն առաջացավ գործարանները զազաֆիկացնել: Դա մեծ դժվարությամբ իրագործվեց ու տևեց մոտ 1,5-2 տարի:

Հաջորդ խնդիրը կապված էր իրացման հետ: 2016թ.-ի սեպտեմբեր ամսից (տե՛ս Դիագրամ 1) ՌԴ-ում հնդկաձավարի իրացման գների անկումը նպաստեց ՀՀ հնդկաձավարի իրացման գների նվազմանը: Այդպիսի կտրուկ անկումները (2017թ.-ի

սեպտեմբերին 2016թ.-ի սեպտեմբերի համեմատությամբ շուրջ 30,5%-ով)²⁷⁰ բացասական հետևանքներ թողեցին ծրագրի վրա: Այդ գործարանները փոխեցին իրենց իրացման ռազմավարությունը: Սկսեցին կիրառումով վաճառվող հնդկաձավարից հրաժարվել, ու դրանք վաճառել արդեն փաթեթավորված տեսքով: Նման ձևով նրանք կարողանում էին մրցակցել ռուսական ու ուկրաինական փաթեթավորված հնդկաձավարի ապրանքի հետ: Դրանից զատ, սկսեցին արտադրել կանաչ հնդկաձավար ու փաթեթավորված տեսքով հանդես գալ շուկայում: Կանաչ հնդկաձավար ներմուծող կազմակերպությունների համեմատ ունեին մրցակցային առավելություններ և՛ գնային առումով, և՛ որակական: Մենք կատարել ենք գնային դիտարկում Երևան քաղաքի մանրածախ վաճառքի կետերում: Մոնիթորինգում ներառվել են 8 տարբեր կազմակերպությունների կողմից շուրջ 15 անուն փաթեթավորված հնդկաձավարի տեսակներ 9 տարբեր ապրանքանիշներով, որոնք և՛ ՌԴ, և՛ ՀՀ փաթեթավորված արտասահմանյան հումքով արտադրանքներ են: Բոված ու շոգեխաշած 1կգ փաթեթավորված հնդկաձավարի միջին գինը կազմել է՝ հայկականը՝ 1064 դրամ, ռուսականը՝ 1137 դրամ, ռուսական կանաչ հնդկաձավարը՝ 3609 դրամ: Իսկ Բավրայի ու Շովազյուղի գործարանների կողմից վաճառվող 1կգ բոված հնդկաձավարի մեծածախ գինը կազմում է 500 դրամ, կանաչինը՝ 700 դրամ:

Չնայած այսպիսի գնային առավելություններին՝ այն ոգևորությունը, որ կար ֆերմերների շրջանում՝ կապված նոր ու շահութաբեր մշակաբույսի հետ, անկում ապրեց: Իրացման խնդրին գումարվեցին վերամշակման տեխնոլոգիայի դժվարությունները, ինչը հանգեցրեց որոշ ֆերմերների՝ այդ մշակաբույսի աճեցումից հրաժարվելուն: Բացի դրանից, հնդկաձավարի խոշոր ներկրողների ու վաճառողների կողմից կիրառվում էր ոչ առողջ մրցակցային վարվելակերպ: Վերամշակող այդ գործարանները շատ դժվարությամբ են կարողանում մտնել իրացման շուկա: Հնդկաձավարի հիմնական ներկրողները սերտ կապված են մանրածախ վաճառքի խոշոր ցանցերի հետ, որտեղ վաճառվում են ոչ միայն իրենց կողմից ներկրված հնդկաձավարը, այլ նաև՝ ձավարեղենի մի շարք տեսակներ: Սա լուրջ խոչընդոտ է, որի հաղթահարումը առանց պետական միջամտության անհնար է պատկերացնել: 2014-2018թթ.-ին արտադրվել է ընդամենը 1288,1 տ հնդկացորեն (տե՛ս Աղյուսակ 2): Թեև այդ փոքր մասշտաբը չէր կարող լուրջ մրցակցություն ստեղծել, այնուամենայնիվ, պայմանավորված մեր տեղային բիզնես մտածողությամբ, ինչպես նաև խոշոր կազմակերպությունների շրջանում կորպորատիվ սոցիալական պատասխանատվության բացակայությամբ կամ ոչ լիարժեք գիտակցմամբ, խոշոր ներկրողների ու վաճառողների կողմից ստեղծվեց արհեստական խոչընդոտների մի շղթա հնդկացորեն վերամշակող գործարանների համար:

Արցախի Հանրապետությունում հնդկացորենի արտադրությամբ սկսեցին զբաղվել 2016թ.-ից: Հիմնականում պետական բյուջեի հաշվին էր իրականացվում հնդկացորենի արտադրությունը խթանող ծրագիրը: 2016թ.-ին հողօգտագործողներին անհատույց տրամադրվեցին 50կգ ազոտական, 100կգ ֆոսֆորական պարարտանյութեր և 80կգ սերմ²⁷¹: 2017թ.-ին անհատույց տրվեց 65կգ սերմ²⁷², 2018թ.-ին՝ անհատույց 80կգ սերմ²⁷³: Ծրագիրը շարունակվում է նաև 2019թ.-ին²⁷⁴:

²⁷⁰ Средние потребительские цены (тарифы) на товары и услуги РФ, Крупа гречневая-ядрица, <https://fedstat.ru/indicator/31448>.

²⁷¹ ԼՂՀ զարնանացան մշակաբույսերի ցանքաշրջանառության խթանման 2016 թվականի ծրագիր, էջ 8, <https://goo-gl.ru/579R>:

²⁷² ԼՂՀ զարնանացան մշակաբույսերի ցանքաշրջանառության խթանման 2017 թվականի ծրագիր, էջ 9, <https://goo-gl.ru/579X>:

²⁷³ Արցախի Հանրապետությունում բուսաբուծության համալիր զարգացման ծրագիր, էջ 12, <https://goo-gl.ru/57a4>:

2018 և 2019թթ.-ի հնդկացորենի մշակաբույսի աճեցմանը խթանող պետական քայլերը ներառված են ԱՀ գյուղատնտեսության զարգացման հայեցակարգից բխող՝ գյուղատնտեսության նախարարության բուսաբուծության զարգացման ծրագրում: Վերոհիշյալ ծրագրերը իրականացվել են Գյուղի և գյուղատնտեսության աջակցման հիմնադրամի միջոցով: 2016-2018թթ.-ին հիմնադրամի միջոցով տրամադրվել է շուրջ 252,101 տ սերմ՝ ընդհանուր 136 136 129 դրամ արժողությամբ (տե՛ս Աղյուսակ 5): Աջակցման այդպիսի քայլերը խթանեցին հնդկացորենի մշակման ցանքատարածությունների ընդլայնմանը: Բայց 2018թ.-ին կրճատվեցին ցանքատարածությունները՝ կապված 2017թ.-ի ցածր բերքատվության, մթերվող բերքի գների անկման, սպասվող բարձր եկամուտների չիրականացման հետ (տե՛ս Աղյուսակ 1): Բերքատվության ցածր ցուցանիշներն այժմ էլ պահպանվում են: Միջին բերքատվությունը վերջին երեք տարիներին կազմում է 10,5 g/հա, իսկ վերջին երկու տարիներին չի հասնում նույնիսկ 8 g/հա-ին (եթե համախառն բերքը ճշգրտենք ԳԳԱՀ-ի կողմից մթերված քանակի հետ, ապա կստացվի ավելի քիչ՝ 6,8 g/հա): Ընթացիկ տարում նախատեսվում է 2000 հա-ից ավել ցանքս²⁷⁵: Բերքատվության ցածր մակարդակը նաև պայմանավորված է սերմերի ոչ որակյալ լինելով: Մեր կողմից դիտարկված սերմերի խմբաքանակը ու նաև կատարված ցանքսի մեթոդիկան ապացուցում են, որ ներկրված սերմերը չեն համապատասխանում սերմերի ստանդարտներին: Բացի այդ, սերմերի տրամադրման քանակը չի համապատասխանում ինտենսիվ գյուղատնտեսության ստանդարտներին: Հավելենք նաև, որ եթե նույնիսկ տրամադրվեն ինտենսիվ գյուղատնտեսությանը համապատասխան քանակությամբ ու որակով սերմեր, այնուհանդերձ չենք ստանա ընդհանուր մասշտաբով բարձր բերքատվություն, քանի որ ֆերմերների մեծ մասը չունի անհրաժեշտ գիտելիքներ ու հմտություններ, չի տիրապետում տեխնոլոգիային:

Հողի մշակման, պարարտացման ու քիմիացման աշխատանքները թերի են կամ ընդհանրապես չեն կատարվում: Մշակաբույսի փոշոտման համար չեն օգտագործվում մեղվափեթակներ, ինչի հետևանքով պակասում է բերքը, և մեղր չի հավաքվում: Արդյունքում և՛ հնդկացորենի բերքն ենք կորցնում, և՛ օժանդակ բերքը՝ մեղրը: Սա բացասաբար է անդրադառնում ամբողջ արժեշտային առաջնային արտադրության արդյունավետության վրա: Մեղվափեթակներ ունեցող ֆերմերները խուսափում են հնդկացորենի մշակվող դաշտերի տարածքում տեղակայել իրենց փեթակները, նույնիսկ՝ խրախուսման դիմաց՝ պատճառաբանելով հնդկացորենից ստացված մեղրի իրացման շուկայի բացակայությունը: Իրականում շուկան առկա է, բայց բացակայում են այդ արտադրանքի իրացման կազմակերպումը, մարքեթինգն ու մենեջմենթը: Բերքահավաքը հաճախ ուշ է կատարվում, որը նույնպես բացասաբար է անդրադառնում բերքատվության վրա: Բերքահավաքի ուշ կազմակերպան պատճառը հիմնականում բերքահավաք տեխնիկայի պակասն է կամ դրա ոչ ռացիոնալ կառավարումը: Արդյունքում ցածր բերքատվությունը բարձրացնում է արտադրանքի ինքնարժեքը, որին գումարվում է նաև իրացման ցածր գինը: Բերքատվության նման ցուցանիշի՝ 6,8 g/հա (ըստ ԳԳԱՀ-ից ստացված տվյալների) և առկա տարածված էքստենսիվ արտադրության ծախսերի դեպքում 1կգ հաշվով ունենում ենք բարձր ինքնարժեք՝ 132 դրամ և ավել: 2018թ.-ին կանխիկ վճարման դեպքում 1 կգ-ը մթերվել է 125 դրամով և 133 դրամով՝ պետության հանդեպ ունեցած պարտավորությունների հաշվանցման դեպքում: Տվյալ պարագայում եկամուտները հերիքում են միայն ծախսածածկման մակարդակը հաղթահարելուն, վատագույն դեպքում՝ բացասական արդյունք է գրանցվում: Արդյունքում ունենում ենք ցածր արդյունավետությամբ աշխատող ֆերմերներ: Հնդկացորենի մշակության դաշտում մեր կողմից 2017թ.-ին և

²⁷⁴ Արցախի Հանրապետությունում բուսաբուծության համալիր զարգացման ծրագրի փոփոխություններ, էջ 22, <https://goo-gl.ru/57a8> :

²⁷⁵ Տե՛ս հոդում 274-ը:

2018թ.-ին կատարված փորձնական ուսումնասիրությունների արդյունքներով կարող ենք պնդել, որ Արցախում հեշտությամբ հնարավոր է ապահովել միջինը 15-20 g/հա բերք, և իրացման առկա գներով ապահովել ցածր, բայց կայուն՝ 40-60% շահութաբերություն, եթե հաղթահարվեն վերոհիշյալ խնդիրները:

Հնդկացորենի մթերման գործընթացը նույնպես կազմակերպում է Կառավարությունը՝ Գյուղի և գյուղատնտեսության աջակցման հիմնադրամի (ԳԳԱՀ) միջոցով: Արցախում 2016-2018թթ.-ին արտադրվել է 2345,6 տ համախառն բերք (տե՛ս Աղյուսակ 1)՝ ըստ ԱՀ գյուղատնտեսության նախարարության տվյալների, բայց ԳԳԱՀ-ի կողմից մթերված բերքը ապրանքային տեսքով կազմում է 1720,9 տ ընդհանուր 624,7 տ շեղումով: Այդ տարբերությունն առաջացել է Գյուղնախարարության կողմից բազմաթիվ տվյալների հավաքագրման հուսալի մեխանիզմների բացակայության հետևանքով: Տվյալների հավաքագրման մեջ հիմնականում հիմք է ընդունվում համախառն բերքի մասին ֆերմերի բանավոր խոսքը, իսկ ԳԳԱՀ-ի կողմից տարվում է համապատասխան հաշվապահական հաշվառում, ուստի անճշտության հավանականությունը գրեթե բացառված է: Տեսականորեն հնարավոր է, որ տարբերությունն առաջանա ֆերմերների կողմից համախառն բերքը ԳԳԱՀ-ին չհանձնելու հետևանքով, սակայն հաշվի առնելով միակ մթերողի առկայությունն ու նաև հնդկացորենի տեխնոլոգիական առանձնահատկությամբ պայմանավորված պահեստում երկարատև պահելու անհնարինությունը՝ այդ տեսակետը քիչ հավանական է կամ էլ ընդհանուր ծավալի մեջ չնչին մաս է կազմում: Հիմնադրամի կողմից հնդկացորենը մթերվում, չորացվում, զտվում ու պահեստավորվում է: Հիմնադրամը 2016թ.-ին մթերվող հնդկացորենի 1կգ արժեքը սահմանել է 250 դրամ, 2017թ.-ին՝ 125 դրամ՝ կանխիկ վճարման դեպքում և 150 դրամ պետության հանդեպ ունեցած պարտավորությունների հաշվանցման դեպքում, իսկ 2018թ.-ին՝ 125 դրամ՝ կանխիկ վճարման դեպքում և 133 դրամ՝ պետության հանդեպ ունեցած պարտավորությունների հաշվանցման դեպքում²⁷⁶: Վերջնական արդյունքում 2016թ.-ին 1կգ հաշվով մթերվել է միջինացված 244 դրամով, 2017թ.-ին՝ 146 դրամով, 2018թ.-ին՝ 129 դրամով: Երկրորդ ու երրորդ տարիների միջին մթերման գներից կարելի է եզրակացնել, որ երկրորդ տարում մթերման հիմնական մասի վճարումները կատարվել են պետության հանդեպ ունեցած պարտքերի հաշվանցման միջոցով, իսկ երրորդ տարում հավասարվել է կանխիկ վճարումների ու պարտավորությունների հաշվանցման քանակը: Վերջինս դրական միտում է, քանի որ ֆերմերները հնդկացորենի արտադրությունը դիտում են որպես եկամտի աղբյուր, այլ ոչ թե պարտավորությունների մարման մեխանիզմ: 2016-2018թթ.-ին չորացման և այլ ուղղությամբ ծախսված միջոցները կազմում են մոտ 8 մլն դրամ: Բացի դրանից, մթերման ու չորացման հետևանքով, ինչպես նաև մթերման փորձի պակասությունից ծագած որոշ այլ ծախսեր (կորուստներ) նույնպես ստանձնել է ԳԳԱՀ-ը:

2016թ.-ին Ստեփանակերտում հիմնվեց հնդկացորենի վերամշակման արտադրամաս: 2016թ.-ին մթերված բերքի մեծ մասը հիմնադրամի կողմից իրացվել է վերամշակող կազմակերպությանը՝ 1 կգ-ը միջինացված 170 դրամով: Նույն տարվա մթերված բերքից արտադրամասում կարողացան վերամշակել և ստանալ ցածր որակի հնդկաձավար, ինչը շուկայում չի վաճառվել, այլ օգտագործվել է պետության կարիքների համար: Արտադրության գործունեությունը դադարեցվել է 2017թ.-ի սկզբներին: 2018թ.-ին Մարտունու շրջանի Բերդաշեն համայնքում «Էրիզ գրուպ» ՍՊԸ-ի կողմից հիմնվել է հնդկացորեն վերամշակող արտադրամաս: Արտադրությունը կազմակերպվում է անթափոն եղանակով, որպես այրման էներգիայի աղբյուր՝ օգտագործվում է հնդկացորենից ստացված թեփը: Հնդկացորենի կեղևի անջատումը

²⁷⁶ Արցախի Հանրապետության Գյուղի և գյուղատնտեսության աջակցման հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի որոշում, <https://goo-gl.ru/57s9>:

կատարվում է շոգեխաշման եղանակով. ստացվում է մեկ տեսակի արտադրանք՝ շոգեխաշած հնդկաձավար: 2017-2018թթ.-ին ԳԳԱՀ-ի կողմից մթերված բերքից Նոր ստեղծվող վերամշակող կազմակերպությանը 1 կգ-ը իրացվել է միջինը 100 դրամ արժողությամբ, ընդհանուր՝ 445,21 տ: ԳԳԱՀ-ի կողմից մթերված հնդկացորենի մնացորդն էլ, ըստ Նախնական պայմանավորվածության, մթերվելու է այդ կազմակերպության կողմից: Հնդկացորենից ստացված հնդկաձավարը օգտագործվում է պետության կարիքների համար: Չնայած վերամշակման առկա բազում խնդիրներին՝ վերամշակման գործարանի ղեկավարությունն ունի տրամադրվածություն՝ գործունեությունն ավելի ծավալելու ու իր դերակատարումն ավելի մեծացնելու հնդկացորենի արտադրության արժեշտայնում, որին, հուսով ենք, ականատես կլինենք ապագայում:

2016-2018թթ.-ին Արցախի Հանրապետության կողմից կատարված ներդրումները հնդկաձավարի արժեշտային առաջնային արտադրության մեջ կազմել են շուրջ 234,557 մլն դրամ (տե՛ս Աղյուսակ 5): Սրանից բացի, բարձրարժեք արտադրության՝ վերամշակման համար տարբեր գործիքակազմով տրամադրվել են պետական աջակցություններ:

2015թ.-ին Արցախում հնդկացորենի արտադրության համեմատությամբ (երբ ընդհանրապես հնդկացորեն չէր մշակվում, այսինքն՝ արդյունքը 0 էր), 2016-2018թթ.-ին (երբ սկսվեց արտադրությունը) արդեն ունենք ընդհանուր 2345,6 տ արտադրության բացարձակ աճ (ըստ ԱՀ գյուղնախարարության), այսինքն՝ տարեկան միջինացված 781,9 տ: Առաջին հայացքից 0-ից մինչև 2345,6 տ-ն գերազանց արդյունք է, բայց ցանկացած տնտեսական աճ ուսումնասիրելիս պետք է հաշվի առնել, թե ինչի հաշվին է գրանցվել աճը և արդյո՞ք արդարացված է այն: Այսպես, պետության կողմից հնդկացորենի ծրագիրը իրագործելիս ծախսվել է 234,557 մլն դրամ: Դրան գումարելով ներկա պայմաններին համապատասխան մթերված բերքի մնացորդի հնարավոր իրացման ու մթերման գնի բացասական տարբերությունը, որը կազմելու է 27,870 մլն դրամ, կստանանք 262,427 մլն դրամ: Այդ գումարը բաժանելով 2345,6 տ արտադրության ծախսին (ըստ ԱՀ գյուղնախարարության) կամ 1720,9 տ-ին (ըստ ԳԳԱՀ-ի)՝ 1 կգ հաշվով կստանանք համապատասխանաբար 111,9 դրամ կամ 152,5 դրամ: Համեմատության համար, օրինակ, բերենք ՌԴ-ում գյուղատնտեսական մթերքներ արտադրողների կողմից հնդկացորենի իրացման միջին գները: 2018թ.-ին 1 տ հնդկացորենի արժեքը կազմել է 7520 ՌԴ ռուբլի, իսկ վերջին երեք տարվա միջին գինը՝ 16352 ՌԴ ռուբլի²⁷⁷: Այսպիսով, 2018թ.-ին 1 կգ հնդկացորենն արժեք 58 դրամ (2018թ.-ին ՀՀ ԿԲ-ի կողմից տարվա արտադրության միջինացված փոխարժեքը 1 ՌԴ ռուբլու համար կազմել է 7,71 դրամ²⁷⁸), իսկ վերջին երեք տարիների համար՝ 127 դրամ (ՀՀ ԿԲ-ի կողմից 2016-2018թ-ի տարիների 1 ՌԴ ռուբլու համար արտադրության միջինացված փոխարժեքը կազմել է 7,74 դրամ²⁷⁹): Ստացվում է՝ ՌԴ-ում հնդկացորեն արտադրողների կողմից իրացման գնի արժեքը 1 կգ հաշվով ավելի քիչ է, քան Արցախում պետությունից հաշվին կատարված ընդհանուր ծախսերի միջինացված արժեքը: Եթե ՌԴ-ում հնդկացորեն արտադրողներն իրացման այդպիսի գներով կարողանում են վերարտադրություն կազմակերպել, ապա մեր ֆերմերները պետական բյուջեի հատկացումների հաշվին ընդամենը կարողանում են մի կերպ կազմակերպել

²⁷⁷ Средние цены производителей сельскохозяйственной продукции РФ, http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/tariffs/#.

²⁷⁸ ՀՀ Կենտրոնական բանկի պաշտոնական կայքի փոխարժեքային արխիվ, <https://www.cba.am/am/sitepages/ExchangeArchive.aspx?DateFrom=2018-01-01&DateTo=2018-12-31&ISOCodes=USD,GBP,RUB,EUR>:

²⁷⁹ ՀՀ Կենտրոնական բանկի պաշտոնական կայքի փոխարժեքային արխիվ, <https://www.cba.am/AM/SitePages/ExchangeArchive.aspx?DateFrom=2016-01-01&DateTo=2018-12-31&ISOCodes=USD,GBP,RUB,EUR> :

արտադրությունը: Ստացվում է, որ արտադրության ծավալի աճը պարզապես թվի բացարձակ աճ է, այլ ոչ թե արտադրության իրական աճ:

Աղյուսակ 5

Արցախի Հանրապետության հնդկացորենի խթանման ծրագրի համար պետական բյուջեի հաշվին կատարվող աջակցություններն ու սուբսիդավորման գումարները^{280 281},

Հազ. դրամ

	2016թ.	2017թ.	2018թ.	Ընդամենը
Սերմացու հնդկացորենի գծով	19200	83588	33348,1	136136,1
Պարարտանյութերի գծով	14000	-	-	14000
Մթերման ժամանակ կատարվող չորացման և այլ ծախսեր, ներառյալ կորուստներ	3427,5	16614,8	350	20398,3
Մթերման և իրացման ժամանակ առաջացած բացասական տարբերություն*	36111	-	27911,3	64022,3**
Ընդամենը	72738,5	100208,8	61609,4	234556,7

* Մթերման և իրացման ժամանակ առաջացած բացասական տարբերության տվյալները հաշվել ենք՝ հիմք ընդունելով ԳԳԱՀ-ից ստացված տվյալները և ընդհանուր հաշվապահական հաշվառման սկզբունքները (FIFO մեթոդ):

** Եթե մթերված հնդկացորենի մնացորդը իրացվի ներկայիս իրացման գներով, ապա կգումարվի ևս 27,870 մլն դրամ:

2017թ.-ի դրությամբ աշխարհի խոշոր արտադրողը ՌԴ-ն է (շուրջ 1,5 մլն տոննա արտադրանք)²⁸²: Հաշվի առնելով, որ ՀՀ-ն Եվրասիական տնտեսական միության անդամ է և որ մեզ ամենամոտ միջազգային շուկան ՌԴ-ի շուկան է, ուստի մեր վերլուծության մեջ դիտարկվում է նաև ՌԴ-ի շուկան:

ՌԴ-ում հնդկաձավարը ազգային ուտեստ է: Այն աշխարհում ամենաշատ քանակությամբ օգտագործում են այդտեղ, ինչը պայմանավորված է նաև նրանով, որ այդ երկրում այն առաջին անհրաժեշտության ապրանք է: Սակայն պետք է հաշվի առնել, որ ՌԴ-ում հնդկացորենը զգալի զիջում է այլ հատիկների: Օրինակ, 2018թ.-ին ՌԴ-ի ցորենի ցանքատարածությունները մոտ 26 անգամ ավելի էին, քան հնդկացորենինը, համախառն բերքը՝ 77 անգամ ավելի: Ի տարբերություն մնացած հատիկների՝ հնդկացորենի արտահանման շուկան փոքր է և հիմնականում օգտագործվում է ներքին սպառման համար, արտահանվում է հիմնականում Նախկին

²⁸⁰ ԼՂՀ զարնանացան մշակաբույսերի ցանքաշրջանառության խթանման 2016 թվականի ծրագիր, էջ 9, <https://goo-gl.ru/57v1>:

²⁸¹ Արցախի Հանրապետության Գյուղի և գյուղատնտեսության աջակցման հիմնադրամից տեղեկություններ ստանալու հարցման պատասխան, 18.01.2019թ.:

²⁸² Food and Agriculture Organization of the United Nations, FAOSTAT, <http://www.fao.org/faostat/en/#data/QC>:

Խորհրդային Միության երկրներ: Դա է պատճառը, որ մեկ տարվա երաշտը բերում է հնդկաձավարի գների կտրուկ աճի: Դա տեղի ունեցավ 2010 և 2014թթ.-ին, երբ երաշտային տարիներ էին, ինչից հետո հաջորդեց գների կտրուկ աճ: 2014թ.-ի երաշտից հետո գների կտրուկ աճ տեղի ունեցավ (տե՛ս Դիագրամ 1), և այդ միտումը շարունակվեց մինչև արտադրության կտրուկ ավելացումների և շուկայում առաջարկի գերազանցումը պահանջարկին: 2016 և 2017թթ.-ին հնդկացորենի ցանքատարածությունների ու համախառն բերքի (տե՛ս Աղյուսակ 6) կտրուկ ավելացումները հանգեցրին գների կտրուկ նվազման (տե՛ս Դիագրամ 1): Հնդկաձավարի տարեկան սպառումը ՌԴ-ում տատանվում է 400-450 հազ. տ կամ հնդկացորենի տեսքով՝ 570-650 հազ.տ.: Հնդկացորենի արտահանումը 2016-2017թթ.-ի գյուղատնտեսական տարում կազմել է 27 հազ. տ, հնդկաձավարինը՝ 52 հազ. տ, 2017-2018թթ.-ին՝ 90 հազ. տ հնդկացորեն և 69 հազ. տ հնդկաձավար²⁸³: Արտահանման տեմպերի ավելացումը միայն թեթևակի մեղմացրեց գերարտադրության տեմպերը: Գերարտադրության այդպիսի տեմպերը հանգեցրին գների կտրուկ նվազման ոչ միայն ՌԴ-ում, այլ նաև Նախկին Խորհրդային Հանրապետություններում: 2018թ.-ին ՌԴ-ի հնդկացորենի ցանքատարածությունները կրճատվեցին գերարտադրության, ինչպես նաև ոլորտը կարգավորող մարմնի միջամտության պատճառով:

Ամփոփելով կարող ենք հստակ պնդել, որ հայկական երկու հանրապետություններում գյուղատնտեսության հնդկացորենի խթանման քաղաքականություն մշակելիս անհրաժեշտ է առաջին հերթին մանրամասն վերլուծել ՌԴ-ի համապատասխան ոլորտը, որից հետո արդեն կայացնել անհրաժեշտ որոշումներ:

Աղյուսակ 6

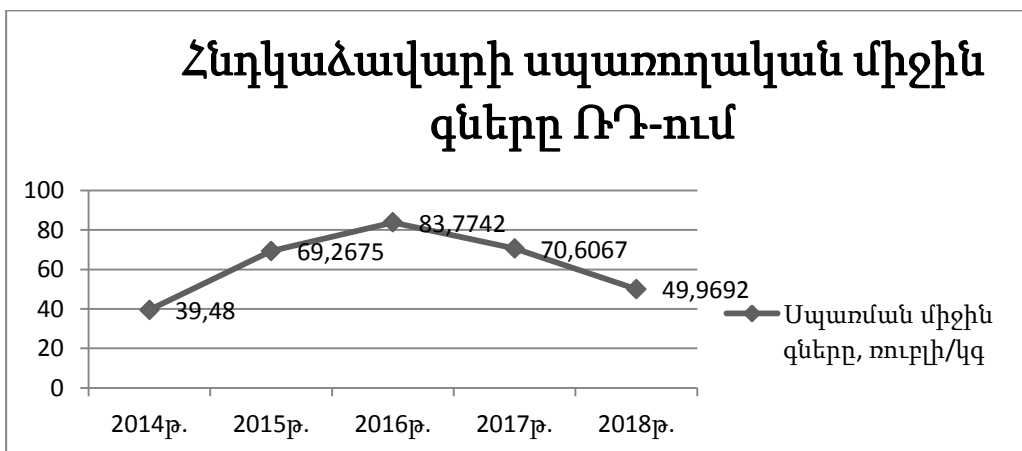
ՌԴ հնդկացորենի ցանքատարածությունները, համախառն բերքը, միջին բերքատվությունը²⁸⁴

	2014թ.	2015թ.	2016թ.	2017թ.	2018թ.
Տարածությունները (հազ. հա)	1008	957	1205	1692	1044
Համախառն բերքը (հազ. տ)	662	861	1187	1525	930
Բերքատվությունը (գ/հա)	9,3	9,5	10,6	10,2	9,5

²⁸³ По оценке Института конъюнктуры аграрного рынка (ИКАР), <http://ikar.ru/press/4692.html>.

²⁸⁴ Посевные площади, валовой сбор, урожайность сельскохозяйственных культур в хозяйствах всех категорий РФ, http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/enterprise/economy/#.

Թեման վերլուծելով՝ կարելի է գալ այն եզրահանգման, որ հնդկացորենի արտադրության խթանմանը նպաստող քայլերը առաջացնում են արհեստական տնտեսական ակտիվություն: Սույն տնտեսական ակտիվությունը նպաստում է հնդկացորենի արտադրության մեջ շրջանառու միջոցներ մատակարարողների տնտեսական գործունեության ակտիվացմանը: Դրանց թվում են՝ սերմերը, պարարտանյութերը, թունաքիմիկատներ մատարարողներն ու նաև գյուղատնտեսական մեքենայացված աշխատանքների ծառայություններ մատուցող ընկերություններն ու անհատները, բեռնափոխադրման ծառայություններ մատուցող ընկերություններն ու անհատները: Տնտեսական ակտիվությունն անդրադառնում է նաև ֆերմերների վրա, բայց այն հիմնովին տարբերվում է արժեշդային մնացած մասնակիցների տնտեսական ակտիվությունից: Բերքատվության այդպիսի ցուցանիշներով, ինչպես նաև վերջնական քիչ շահույթ ստանալով կամ հաճախ ծախսածածկում ապահովող ցուցանիշներով դժվար է գրանցել, որ ունենք հնդկացորենի ինքնուրույն կազմակերպվող վերարտադրություն: Ներկա դրությամբ կարող ենք արձանագրել, որ վերջին տարիներին հնդկացորենի արտադրության խթանման ընթացքում ձևավորվել են էքստենսիվ ճանապարհով զարգացող, հնդկացորեն արտադրող ֆերմերային տնտեսություններ՝ իրենց բոլոր բացասական տնտեսական հետևանքներով: Դրանից զատ, միաժամանակ, հնդկացորենի արտադրության արժեշդային ունենք շահեկան դիրք ունեցող այլ մասնակիցներ, որոնց տնտեսական գործունեության արդյունքները, ի հաշիվ պետական այդպիսի մեծածավալ ուղղակի և անուղղակի աջակցությունների, գտնվում են բավարար ու նույնիսկ գերազանց վիճակում:

ՀՀ-ում և ԱՀ-ում արտադրված հնդկացորենն ունի առավելություն ՌԴ-ում, Ուկրաինայում արտադրված հնդկացորենի նկատմամբ: Այստեղ հնդկացորենի աճեցման ընթացքում չեն օգտագործում այնքան քիմիկատներ, ինչքան վերոնշյալ երկրներում. մենք գրեթե չենք օգտագործվում հերբեցիտներ: Կարևորն այն է, որ բերքահավաքից առաջ մոլախոտերի ու մշակաբույսի չորացման համար հերբեցիտներ չեն օգտագործվում: Մեր բնակլիմայական պայմանները թույլ են տալիս արտադրանք ստանալ առանց թունաքիմիկատների: Այդ առավելությունը պետք է օգտագործել, իսկ

²⁸⁵ Федеральная служба государственной статистики РФ, Цены и тарифы, Средние потребительские цены (тарифы) на товары и услуги, Крупа гречневая-ядрица, кг, <https://fedstat.ru/>.

պարենային անվտանգության տեսանկյունից անհրաժեշտ է հիմնվել տեղական արտադրության վրա:

Հնդկացորենի արտադրության որակական զարգացման համար անհրաժեշտ է ԱՀ-ում բուսաբուծության զարգացմանը խթանող առկա ծրագրերից բացի նաև՝

1. Վերլուծել շուկան: Ուսումնասիրելով ՀՀ և ԱՀ շուկաները՝ կարող ենք ասել, որ հնդկաձավարի պոտենցիալ սպառումը կազմում է մոտ 8000 տ կամ մոտ 10000-13000 տ հնդկացորեն: Եթե կարողանանք միջին բերքատվությունը հասցնել ու պահպանել 10-15 ց/հա շրջակայքում, ապա վարելահողերի հաշվեկշռում հնդկացորենի ցանքսի համար կստացվեն մոտ 6000-13000 հա ցանքատարածություններ: Սա մեր շուկայի ներուժն է և այս ներուժի ծավալի շուրջ արժեշդային բոլոր մասնակիցների հետ խորհրդակցելով՝ կարելի է պլանավորել արտադրության տեմպերը, որպեսզի խուսափենք թերարտադրությունից կամ գերարտադրությունից: Արտադրության պլանավորման ժամանակ պետք է հաշվի առնել ՌԴ հնդկացորենի շուկայի միտումները:

2. Գիտելիք արտադրական բոլոր փուլերում ընդգրկված անձանց համար, որն իր մեջ ներառում է ագրոմշակույթի տիրապետում, ագրոքիզնետով զբաղվելու հմտություն, նորագույն տեխնոլոգիաների տիրապետում ու ներդրում, շարունակական վերապատրաստումներ: Դասընթացների կազմակերպման գործընթացն իր վրա կարող է վերցնել ԱՀ գյուղատնտեսության նախարարությունը Շուշիի տեխնոլոգիական համալսարանի հետ՝ անպայման ներգրավելով արտերկրի՝ մասնավորապես ՌԴ-ի մասնագետներին:

3. Պետություն - վերամշակող կազմակերպություններ - ֆերմերներ ամուր կապի ստեղծում՝ հիմնված փոխադարձ վստահության, հարգանքի, փոխհամաձայնեցված պայմանների վրա: ԱՀ-ում գործում է մեկ վերամշակող կազմակերպություն, որի շուրջ պետք է հավաքվեն հնդկացորեն արտադրող ֆերմերները: Մի շարք գործընթացներ իր վրա պետք է վերցնի վերամշակող կազմակերպությունը: Այս փոփոխությունը առաջնահերթ շահեկան է այդ կազմակերպության համար: Այդ գործընթացներն են՝ պետության ֆինանսական աջակցությամբ հնդկաձավարի տնտեսապես արդյունավետ արտադրության համար անհրաժեշտ սերմերի ձեռքբերումն ու տրամադրումը ֆերմերներին՝ ինքնարժեքով: Երկրորդ՝ հնդկացորենից ստացված մեղրի մթերման ու իրացման կազմակերպումը: Սա մեծ ազդակ կլինի մեղվաբույծներին՝ սկսելու հնդկացորենի ցանքատարածությունների մոտ տեղադրել իրենց փեթակները, ինչն էականորեն կազդի բերքատվության ցուցանիշի վրա: Երրորդ՝ վերամշակող կազմակերպությունը պետք է աշխատի ֆերմերների հետ՝ պայմանագրային հիմունքներով: Այդ գործընթացին նպաստելու համար ցանկալի է պետության խրախուսանքը՝ սուբսիդավորման մեխանիզմներով մթերող կազմակերպությանը տրամադրելով մատչելի բանկային վարկային գումարներ, որպեսզի կարողանան մթերված հնդկացորենի դիմաց վճարումներ կատարել ֆերմերներին:

4. ՀՀ-ում և ԱՀ-ում արտադրված հնդկացորենից ստացված հնդկաձավարի արտադրության համար առկա հարկային արտոնություններից բացի սահմանել նաև հավելյալ արտոնություններ, ինչը պետության կարիքների համար հնդկաձավարի ձեռքբերման տեղերներին արտոնյալ պայմաններով հանդես գալու առավելություն է:

2018թ.-ի փետրվարի 7-ին ԱՀ Կառավարությունը ընդունեց Արցախի Հանրապետությունում գյուղատնտեսության զարգացման վերաբերյալ հայեցակարգ, որը ներառում է նաև բուսաբուծության զարգացման ուղղությունը: Կարծում ենք, նշված հայեցակարգային առաջարկների ներառումը Արցախի Հանրապետությունում բուսաբուծության համալիր զարգացման ծրագրում էական ազդեցություն կունենա դրա արդյունավետության բարձրացմանը:

THE PROBLEM OF PRODUCTION AND PROCESSING OF BUCKWHEAT IN THE CONTEXT OF ARTSAKH REPUBLIC'S FOOD SECURITY PROVIDING

ARAM VERDYAN

*Applicant of Shushi Technological University,
Stepanakert, The Republic of Artsakh (NKR)*

In this article the ways of expansion of buckwheat production in Artsakh basing on both Armenian and international experiences are researched. The buckwheat cultivation in the Republic of Artsakh has increased since 2016. The purpose of the research is to find out the role of buckwheat in food security ensuring, the effectiveness of state support programs and its impact on buckwheat producers and processors. In the analysis a number of issues related to the topic under discussion, namely the lack of professional knowledge among farmers, incomplete mastery of technology, the supply of inefficient turnaround tools in production, the absence of contact between producer and processor have been raised. The empiric method and professional logic were used in order to gain a general and objective analysis with the available baseline data. The results of the investigation undertaken allow suggesting possible ways of overcoming the difficulties under discussion. The suggestions are connected with the farmer-processor-state cooperation structuring model, the flexible planning of the production rates volumes, proficient economic entities and protection of national producer's interests through economic mechanisms provision.

Keywords: buckwheat, buckwheat groats, honey, profitability, value chain, market, crop rotation.

ПРОБЛЕМЫ ПРОИЗВОДСТВА И ПЕРЕРАБОТКИ ГРЕЧИХИ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ПИЩЕВОЙ БЕЗОПАСНОСТИ РЕСПУБЛИКИ АРЦАХ

АРАМ ВЕРДЯН

*соискатель Шушинского технологического университета,
г.Степанакерт, Республика Арцах (НКР)*

В данной статье рассматриваются пути расширения производства гречихи в Арцахе, опираясь как на армянский, так и на международный опыт. В Республике Арцах гречневую культуру в больших масштабах начали выращивать с 2016 года. Цель исследования – выяснить роль гречихи в обеспечении продовольственной безопасности республики, определить эффективность программ государственной поддержки и их влияние на производителей и переработчиков гречихи. В ходе анализа был поднят ряд проблем, связанных с недостатком профессиональных знаний у фермеров, неполным владением технологией, поставками неэффективных оборотных средств в производстве, отсутствием связи между производителем и переработчиком. В исследовании были использованы эмпирический метод и профессиональная логика для того, чтобы с помощью существующих базисных данных можно было получить общий и объективный анализ. Исходя из результатов исследования, мы выступаем с реальными предложениями для решения этой проблемы. Представленные в статье предложения связаны с построением модели партнерства между фермером, переработчиком и государством, гибким планированием объемов производства, наличием основанных на знаниях хозяйствующих субъектов, защитой интересов национальных производителей с помощью экономических механизмов.

Ключевые слова: гречиха, гречневая крупа, мед, прибыльность, цепочка создания стоимости, рынок, севооборот.

ՀՀ-ԻՆ ԲՆՈՐՈՇ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՌԻՍԿԵՐԸ. ԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԱՅՂ ՌԻՍԿԵՐԻ ԶՄՈՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄ*

ՀՏԴ 368.5(479.25)

ԼԵՎՈՆ ԲՈՉԱՐՅԱՆ

*Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի
բանկային գործի և ապահովագրության ամբիոնի ասպիրանտ,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
levonkocharyan@outlook.com*

Գյուղատնտեսությունը համարվում է ՀՀ տնտեսության կարևորագույն ոլորտներից մեկը: 2018թ.-ի ՀՀ ՀՆԱ-ն կազմել է 6,002,747,800,000 ՀՀ դրամ, որից 926,360,500,000 ՀՀ դրամը, կամ ՀՆԱ 15.4%-ը կազմել է գյուղատնտեսությունը²⁸⁶: Այդ ոլորտը ՀՀ ամենախոցելի, ամենափխրուն և ֆորս մաժորային իրավիճակների ամենաշատ ենթարկվող ոլորտն է: Գրեթե բոլոր տեսանկյուններից՝ ներառյալ պարենային անվտանգության, վթադվածության, սոցիալական, սպառողական և այլն, գյուղատնտեսությունը կարելի է համարել Հայաստանի համար ամենակարևոր ոլորտը: Հետևաբար, անհրաժեշտ է ապահովել այդ ոլորտի կայուն պարզացումը և պաշտպանել ռիսկերից: Գրեթե ամեն տարի ՀՀ գյուղատնտեսությունը ենթարկվում է այնպիսի տարերային աղետների, ինչպիսիք են՝ կարկուտը, երաշտն ու ցրտահարությունը, տարբեր տեսակի վարակներն ու հիվանդությունները, իսկ վերջին տարիներին ավելացել են նաև հրդեհի ռեպերը:

Սույն հոդվածում կփորձենք բացահայտել Հայաստանին բնորոշ գյուղատնտեսական ռիսկերը, դրանց զսպման ու կանխարգելման մեխանիզմները միջազգային պրակտիկայում, կեննարկենք, թե բացահայտված ռիսկերից որո՞նք են հնարավոր ապահովագրել:

Բանալի բառեր՝ ապահովագրություն, գյուղատնտեսություն, ռիսկեր, մշակաբույս, աղետ, կարկուտ, երաշտ, ցրտահարություն:

Համաձայն արտադրողների, փորձագետների ու գյուղատնտեսների ներկայացրած նախնական տվյալների՝ Հայաստանում հիմնական ընկալվող ռիսկերն են կարկուտը, ցրտահարությունը, սառը հոսանքներն ու երաշտը²⁸⁷:

Համաձայն ՄԱԿ Զարգացման Ծրագրի կողմից կատարված հետազոտության ու ուսումնասիրության՝ ցրտահարության ժամանակ վեգետացիոն շրջանի ընթացքում օդի ջերմաստիճանը երկրի մակերևույթին մոտ կամ երկրի մակերևույթին իջնում է մինչև սառեցման վիճակի (0°C) կամ ավելի ցածր: Եղամային ցրտահարության ժամանակ սառցաբյուրեղներ են հայտնվում օբյեկտների վրա՝ օդից ջրային գոլորշու

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.04.2019թ., գրախոսվել՝ 26.04.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

²⁸⁶ https://www.armstat.am/file/article/sv_12_18a_122.pdf:

²⁸⁷ Կարիքների գնահատում կլիմայական ռիսկերը մեղմելու համատեքստում Հայաստանում գյուղատնտեսական ապահովագրության ներդրման համար, Պատվիրատու՝ ՄԱԶԾ հայաստանյան գրասենյակ, «Տեղական զարգացման բարելավված պլանավորման միջոցով կլիմայի փոփոխության ռիսկերի մեղմումը գյուղական համայնքներում» ՄԱԶԾ-ԳԿԿԲ Ծրագիր, հեղինակ՝ Կլեմանս Տատեն-Ժալերան:

ուղղակի սուբյեկտների միջոցով: «Սև ցրտահարությունը», որը տեղի է ունենում ցածր խոնավության ու ցածր ջերմաստիճանի պայմաններում, սակայն առանց սառույցի ակնհայտ առաջացման, հանգեցնում է որոշ օրգանիզմների ու հյուսվածքների տեսանելի մեռուկացման (նեկրոզի): Գարնանը ցրտահարությունը վնասում է նուրբ հյուսվածքները: Բազմամյա բույսերի համար ձմեռային ցրտահարությունը վնասում է բոլոր օրգանները, այդ թվում՝ արմատները – դա «սպանող ցրտահարությունն» է:

Ցրտահարությունը կամ սառչելը հանգեցնում են մշակաբույսի վնասման, որովհետև ջերմաստիճանը նվազում է բույսի դիմացկունության աստիճանից ցածր: Այդ երևույթը հիմնականում տեղի է ունենում, երբ ջերմաստիճանը իջնում է մինչև 0°C-ին մոտ կամ գիշերային սառցակալման դեպքում (ռադիացիոն ցրտահարություն) կամ ավելի սառն օդային զանգվածների տեղաշարժման ու ազդեցության դեպքում: Կլիմայական այդպիսի «աղետների» ի հայտ գալը այնպիսի ժամանակահատվածում, երբ բույսերը դիմացկուն չեն (վաղ կամ ուշ ձմռանը և վաղ գարնանը, վաղ աշնանը), և բույսերի հյուսվածքները կարող են վնասվել ցրտահարությունից, պատճառում են ահռելի վնասներ, որոնք կարող են ազդեցություն ունենալ ոչ միայն տվյալ տարվա բերքի, այլև հետագա 2-3 տարիներին սպասվելիք բերքի վրա: Բույսերի բջիջները սառչում են և անդամալիորեն վնասվում:

Ցրտահարության դեմ հնարավոր է պայքարել ակտիվ ու պասիվ եղանակով²⁸⁸: Ըստ ՄԱՉԾ հետազոտության՝ միևնույն ակտիվ միջոցները (տաքացուցիչների կամ ցնցուղների կիրառում) պահանջում են էներգիայի սպառում և կարող են ծախսատար լինել, պասիվ մեթոդները կարող են կիրառության ու հարմարեցման առումով լինել ավելի ծախսարդյունավետ և դիտարկվել որպես ապահովագրության հետ համադրաբար կիրառելի միջոցներ: Պասիվ միջոցները ներառում են տեսակների ընտրությունը ֆենոլոգիական դիտարկումների ժամանակի համաձայնեցման համար, բերքի տարածքի ընտրությունը, լանդշաֆտի և միկրոկլիմայի փոփոխությունը, մուգման կարգավիճակի վերահսկումը և հողերի կառավարման զարգացման խթանումը ռիսկի մեղմման նպատակով: Այդպիսով ցրտահարության որոշ երևույթներ կարող են կանխատեսվել և անկկալելի լինել:

Հաշվի առնելով ցրտահարության հնարավոր երևույթի և ազդեցության բազմազանությունը՝ ապահովագրության նպատակով ցրտահարության սահմանումը կարող է խնդրահարույց լինել: Կարիքները գնահատելու նպատակով ապահովագրության ծածկույթի, հնարավոր ծախսերի ու պրոդուկտի տեսակի առումով անհրաժեշտ են ցրտահարման ռիսկերի վերաբերյալ հավելյալ տվյալներ ու քարտեզագրում՝ ըստ մարզերի ու բերքի տեսակի:

Որպես կանոն՝ ցրտահարության ապահովագրությունը ամենադժվարն ու ամենաթանկն է՝ ի տարբերություն կարկուտի ու վնասների այլ տեսակների²⁸⁹: Ցրտահարությունը հիմնականում ընդգրկում է ավելի մեծ տարածքներ, պատճառում է ավելի մասշտաբային վնասներ, իսկ գյուղացին ու ապահովագրական ընկերությունները հայտնվում են ավելի խոցելի վիճակում: Ցրտահարության ռիսկերի ապահովագրության ամենապրակտիկ ռիսկը «Գարնանային ցրտահարություն» ռիսկն է, քանի որ ձմռան ցրտահարությունը դուրս է ապահովագրության սկզբունքներից՝ կանխատեսելի լինելու պատճառով: Ցրտահարությունը ավելի անկանխատեսելի է և ավելի շատ վնասներ է հասցնում գարնանը, հետևաբար ակտուալ է հենց գարնանային ցրտահարության ռիսկը:

Կարկուտը ի հայտ է գալիս ամպրոպաբեր ամպերի առկայության պայմաններում՝ ամպրոպների ու մթնոլորտային անկայունության ժամանակ: Երբ

²⁸⁸ Risks in Agriculture, Farmer's perspective, Authors: **Parikh, Alka**, 2017.

²⁸⁹ *Agricultural Risk Transfer: From Insurance to Reinsurance to Capital Markets*, Roman Marco Hohl, ISBN: 978-1-119-34563-3.

օղը խոնավ է ու անկայուն, օդի՝ դեպի վեր շարժման առկայությամբ քրի կաթիլները, բախվելով տաք շերտերին, սառչում են և կազմավորում կարկտահատիկներ: Կարկտի հատիկները չափով կարող են լինել մի քանի մմ կամ մի քանի սմ 5-ից մինչև 50 մմ: Որքան մրրիկի ժամանակ ավելի ուժեղ է օդի շարժը դեպի վեր այնքան ավելի խոշոր են կարկտահատիկները: Երբ դրանք թափվում են ամպերից, կարող են հասնել վայրկյանում ինը մետր արագությունից (մ/վ) (մեկ սմ կարկտահատիկ) մինչև 48 մ/վ արագության (ուրթ սմ կարկտահատիկներ):

Կարկուտի ազդեցությունը բերքի վրա կարող է ավերիչ լինել: Բերքը կարող է ամբողջովին (100%-ով) վնասվել: Վնասի աստիճանը կախված է ուժգնությունից և այն բանից, թե արտադրության ցիկի որ փուլում է կարկուտը տեղում:

- վաղ սեզոնին որոշ մրգեր կարող են թափվել կամ վնասվել: այդուհանդերձ, եթե որոշ մրգեր վնասվում են, որոշ բողբոջներ հնարավոր է դեռևս կարողանան տալ պտուղներ (փոխհատուցող աճ): Այդ դեպքում բերքը կարող է լինել սպասվածից քիչ:

- վաղ ամռանը, երբ միզն ու բանջարեղենը դեռևս հավաքված չեն, ամբողջ բերքը կարող է կորսվել:

- ուշ ամառային փոթորիկների ժամանակ շատ խոցելի են նաև խաղողի այգիները:

Եթե մրգերն ու բանջարեղենը վնասվում են կարկուտից, դրանց որակը և, հետևաբար, գինը հնարավոր է ավելի ցածր լինի՝ նվազեցնելով արտադրողի եկամուտը: Ավելին, կարկուտի հարվածած ծառերը կարող են ենթակա լինել վնասատուների ու հիվանդությունների, քանի որ կարկուտի ծեծած կետերը կարող են հիվանդությունների ներթափանցման ուղիներ դառնալ: Կարկուտի ազդեցությունը կարող է գնահատվել տեսողական ճանապարհով, եթե ազդեցության գործոնները փաստաթղթերով արձանագրված են մասնագետ գյուղատնտեսների կողմից:

Հայաստանում կարկտահողմեր լինում են շոգ սեզոնին՝ մայիսից օգոստոս ժամանակահատվածում: Կարկուտ առավել հաճախ սպասվում է մայիս-հունիսին, իսկ խոշոր հատիկներով՝ հուլիս-օգոստոսին: Կարկուտներն առավել հաճախակի են Շիրակում, Լոռիում, Տավուշում, Արագածոտնի բարձրադիր գոտիներում, Գեղարքունիքում ու Կոտայքի լեռնային գոտիներում, միջինը՝ տարեկան 4-5 դեպք: Հովտային գոտիներում կարկուտի հաճախականությունն ավելի ցածր է՝ տարեկան 1-2 անգամ:

Կարկուտի կանխարգելման հարցում ամենակիրառելի ձևերը ամպերի ցրման ու հակակարկտային կայանների կիրառումն է, սակայն դրանց արդյունավետության վերաբերյալ ապացուցված տվյալներ չկան²⁹⁰: Արտադրողները կարող են կիրառել հակակարկտային ցանցեր, եթե պաշտպանության միջոցառումներում ներդրում կատարելը հանգեցնում է ավելի մեծ ծախսարդյունավետության, քան ժամանակակից պտղատու և խաղողի այգիների դեպքում ռիսկը փոխանցելը: Որակյալ ցանցերը շատ հաճախ կարկուտի ռիսկը նվազեցնում են մինչև 100%²⁹¹:

Կարկուտի ռիսկը ապահովագրության տեսանկյունից ամենապրակտիկն է ու կիրառելի²⁹²: Կարկուտի հետևանքները ավելի հեշտ են երևում, կարկուտի վնասները ավելի հեշտ են գնահատվում: Կարկուտը դիսկրետ է, տեսանելի ու շոշափելի՝ ի տարբերություն ցրտահարության ու երաշտի: Հետևաբար, այն ապահովագրողների կողմից ապահովագրության ենթակա «ամենացանկալի» ռիսկն է՝ չնայած պատճառած ահռելի վնասների: Կարկուտի ապահովագրության սակագները ավելի ցածր են, իսկ վնասների կարգավորման ծախսերը՝ մատչելի:

²⁹⁰ *MANAGING RISK in farming by David Kahan, FOOD AND AGRICULTURE ORGANIZATION OF THE UNITED NATIONS, Rome 2008*

²⁹¹ *Hail cover for pilot in Armenia, October 29th 2018, Michael J. McCord*

Գյուղատնտեսության դեպքում երաշտը հետևանք է օդերևութաբանական (կամ հիդրոլոգիական) տարբեր իրավիճակների՝ տեղումների սակավություն, փաստացի և հնարավոր գոլորշիացման ու տրանսպիրացիայի միջև տարբերություններ, հողի խոնավության դեֆիցիտ, ստորերկրյա ջրերի կամ ջրամբարների մակարդակի նվազում, և դրանց ազդեցություններն անմիջապես չեն տեղի ունենում: ՅՕԿ զեկույցում փորձագետն ընդգծում է, որ «*Երաշտը պետք է դիտարկվի կոնկրետ տարածքում տեղումների և գոլորշիացման ու տրանսպիրացիայի հավասարակշռության միջին երկարաժամկետ պայմանների հետ համեմատությամբ: Դա կապված է նաև ժամանակի հետ (ի հայտ գալու գլխավոր սեզոնը, անձրևների սեզոնի մեկնարկի ուշանալը, անձրևների հայտնվելը՝ կապված բերքի աճի հիմնական փուլերի հետ) և անձրևների արդյունավետությունը (այն է՝ անձրևների ինտենսիվությունը, անձրևելու երևույթների քանակը)*»:

ՀՀ-ում սովորաբար երաշտ է կանխատեսվում հուլիս-սեպտեմբեր ամիսներին, բայց լինում է գարնանն ու աշնանը: Մեծամասամբ երևույթը նկատվում է Արարատյան դաշտավայրում և, երբեմն, Արարատի նախալեռնային հատվածում, Տավուշի մարզում ու Սյունիքի հովիտներում:

ՀՀ-ն վերջին շրջանում ականատես է եղել երաշտի երկու մասշտաբային դեպքի՝ 2000 և 2006 թվականներին՝ երաշտ է գրանցվել Հայաստանի ողջ տարածքում՝ նույնիսկ ծովի մակերևույթից 3,000 մ բարձրությամբ տարածքներում: Երաշտի հաճախականությունը մոտավոր հաշվարկներով կարող է լինել 2-4 տարին մեկ անգամ. կոնկրետ տվյալների համար անհրաժեշտ են ավելի շատ մանրամասներ:

Երաշտի սահմանումը ապահովագրության նպատակով կարող է խնդրահարույց լինել, և Հայաստանում այդ ռիսկի վերաբերյալ տեղեկություններն ու հետազոտություններն ավելի սակավ են հանդիպում, քան այլ ռիսկերի դեպքում:

Երաշտի ապահովագրությունը ավելի բարդ ու համապարփակ միջոցառում է, քանի որ դժվար է հաստատել պատճառահետևանքային կապը վնասի ու երաշտի միջև:

Որպես ամփոփում՝ նշենք, որ գյուղատնտեսական ռիսկերի ապահովագրության հարցում կարևոր են հետևյալ կետերը.

1. Հստակ բացահայտել վնասի առաջացման պատճառը՝ կարկուտ է, երաշտ, թե՛ հիվանդություն, վարակ: Շատ հաճախ ցրտահարության ու վարակի ֆիզիկական ախտանիշները նման են, և միայն պրոֆեսիոնալ գյուղատնտեսները կարող են դրանք տարանջատել:

2. Կախված հատուցման մեխանիզմից՝ որոշել վնասի հստակ չափը: Այստեղ կարևոր է իմանալ, թե որն ենք համարում վնաս՝ միևնույն բերքի վնասվելը ծախսած գումարներից, թե՛ ապագայում վաճառվելիք բերքի շուկայական արժեքը կամ հետագայում նմանատիպ բերք ստանալու համար անհրաժեշտ ծախսերը:

Ուսումնասիրելով ՀՀ կլիմային հատուկ գյուղատնտեսական ռիսկերը՝ կարելի է եզրակացնել, որ գյուղատնտեսական ռիսկերի ապահովագրությունը մեր երկրում ներդնելը բարդ ու երկարաժամկետ պրոցես է՝ հաշվի առնելով ռիսկերի հաճախականությունը, կլիմայական բազմազանությունը, վնասների մեծ չափերը, ապահովագրական ընկերությունների նկատմամբ մարդկանց անվստահությունը, վիճակագրական տվյալների պակասը, անճշտությունը և այլն: Սակայն դիտարկելով հարևան երկրների հաջող փորձը՝ միանշանակ հարկ է նշել, որ ՀՀ-ում նույնպես հնարավոր է ներդնել համապարփակ ապահովագրություն գյուղացիների պաշտպանության ու ռիսկերի զգալի նվազման համար:

SPECIFIC AGRICULTURAL RISKS IN ARMENIA. INSURANCE, AS A RISK MITIGATION MECHANISM

LEVON KOCHARYAN

*Armenian State University of Economics,
PhD Student of the Chair of Banking and Insurance,
Yerevan, Republic of Armenia*

Agriculture is one of the most important spheres of Armenian economy. The GDP of Armenia in 2018 was AMD 6,002,747,800,000, out of which AMD 926,360,500,000, or the 15.4% of the GDP is from agricultural activities. This sphere is the most vulnerable and fragile, also the most affected by force major. Almost from all points of view, including the food security, labor, sociological, customer, etc, agriculture surely is the most important line of Armenian economical and sociological life. Hence, necessity emerges to take care of stable development and keep it safe from different hazards. Almost every year the agriculture of the Republic of Armenia is being affected by different natural catastrophes, such as hail, frost, drought, different types of illnesses and infections, also fires, which have significantly increased during the past few years. This article discovers the specific risks in agriculture of Armenia, finds mitigation mechanisms and discusses the possibility of insurance to control the risks.

Key words: *Insurance, agriculture, risks, crop, catastrophes, hail, drought, frost.*

ХАРАКТЕРНЫЕ ДЛЯ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ РИСКИ: СТРАХОВАНИЕ КАК МЕХАНИЗМ СНИЖЕНИЯ ЭТИХ РИСКОВ

ЛЕВОН КОЧАРЯН

*аспирант кафедры банковского дела и страхования,
Армянского государственного экономического университета,
г.Ереван, Республика Армения*

Сельское хозяйство является одной из важнейших сфер экономики Армении. ВВП Армении в 2018 году составил 6 002 747 800,00 драмов, из коих 926 360 500 000 драмов или 15,4% ВВП приходится на сельскохозяйственную деятельность. Эта сфера является наиболее уязвимой и хрупкой, сильно подверженной влиянию форс-мажорных ситуаций. Уязвима почти со всех точек зрения, включая продовольственную безопасность, занятость, социальный и потребительский аспекты и т. д. Сельское хозяйство можно назвать самой важной сферой для Армении. Следовательно, возникает необходимость заботиться о его стабильном развитии и защите от различных рисков. Почти каждый год сельское хозяйство Республики Армения подвергается воздействию различных природных катастроф, таких как град, заморозки, засуха, различные виды болезней и инфекций, а за последние годы увеличились также случаи пожаров. В данной статье попробуем раскрыть характерные для Армении сельскохозяйственные риски, представить применяемые в международной практике механизмы их сдерживания, а также обсудить возможности страхования выявленных рисков.

Ключевые слова: *страхование, сельское хозяйство, риски, урожай, катастрофы, град, засуха, заморозки.*

SELF-DETERMINATION: A FOUNDATIONAL PRINCIPLE OF TODAY'S INTERNATIONAL ORDER THAT CONFIRMS ARTSAKH'S RIGHT TO INDEPENDENCE*

UDC 341.01

ALFRED DE ZAYAS

Former United Nations Independent Expert on the Promotion of a Democratic and Equitable International Order (2012-2018), J.D. Harvard, Dr. phil. Göttingen, former Secretary UN Human Rights Committee, Professor of law at the Geneva School of Diplomacy, former Chief of the Petitions Department at the Office of the UN High Commissioner for Human Rights, author of 9 books including «The Genocide against the Armenians and the relevance of the 1948 Genocide Convention» (Haigazian University Press, Beirut, 2010)), U.S. and Swiss citizen, resides in Geneva, Switzerland
alfreddezayas@gmail.com

The article deals with the issue of the right of self-determination as a key principle of a peaceful, democratic and equitable international order. Its realization constitutes an effective conflict-prevention strategy and a contribution to local, regional and international stability. The precedents of the given principle realization for several countries, such as Estonia, Latvia, Lithuania, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo are viewed and the possibility of the same right application for Artsakh people is discussed based on the corresponding regulatory and legal framework of the international law.

It is emphasized that the people of Artsakh have the same right of self-determination as the people of Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Macedonia, Montenegro, Estonia, Latvia and Lithuania, all of whom live today as independent peoples. Armenians must not be subject to discrimination. Thus, the solution for the Karabakh conflict is to recognize the primacy of the right of self-determination worldwide and to work for peaceful cooperation among all peoples and nations.

Keywords: Territorial integrity, self-determination, international law, violation of international law, UN Charter, Nagorno Karabakh, discrimination, military confrontation.

The progressive development of international law responds to economic, social and political needs of peoples and nations. New conventions, UN Security Council and General Assembly resolutions, judgments and advisory opinions of the International Court of Justice continuously advance international law, as does the actual practice of States, which generates legal precedents.

The principle of self-determination in the international law has evolved substantially since the adoption of the UN Charter in 1945. It is no longer what it was at the time of the GA Resolutions on decolonization in the late 1950's and 1960's²⁹³, or at the time of the Advisory

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.05.2019թ., գրախոսվել՝ 20.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

²⁹³ https://www.un.org/en/decolonization/ga_resolutions.shtml.

Opinions of the International Court of Justice respecting Namibia²⁹⁴, Western Sahara²⁹⁵, the Wall built by Israel on Palestinian land²⁹⁶, or the judgment in the contentious case Portugal v. Australia concerning the people of Timor Leste²⁹⁷. The practical application of the right of self-determination experienced a substantial leap forward when the Soviet Union and Yugoslavia dissolved into multiple State entities, and when Czechoslovakia split into the Czech Republic and the Slovak Republic – in an act of friendly divorce.

The tension between the principle of territorial integrity of States and the right of peoples of self-determination was partly resolved in the watershed advisory opinion of the ICJ on the Legality of Kosovo's declaration of independence²⁹⁸, which clarified that the principle of territorial integrity is for external application, and can be invoked to reject annexations of foreign territory, to prevent country A from encroaching on the territorial integrity of country B. The principle, however, has no internal application and cannot be invoked to prohibit the exercise of the right of self-determination by peoples who do not want to continue living under the sovereignty of other peoples, frequently of a different ethnic, religious or linguistic origin. This right of self-determination, anchored not only in the UN Charter but also in common article 1 of the International Covenant on Civil and Political Rights and of the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, is recognized as peremptory international law (*jus cogens*) by most international law professors²⁹⁹.

Paragraph 80 of the Advisory Opinion elucidates the scope of application of the principle of territorial integrity in a manner that will have increasing application and already has been applied in numerous parts of the world, even though there are still some international law “negationists”, who refuse to recognize that the Kosovo Advisory Opinion and the reality of Kosovo's existence as an independent entity gave rise to valid international law precedents, and that in the name of the noblest goal of the United Nations -- namely promotion and protection of local, regional and international peace -- the right of self-determination necessarily must take precedence over the principle of territorial integrity:

“Several participants in the proceedings before the Court have contended that a prohibition of unilateral declarations of independence is implicit in the principle of territorial integrity. The Court recalls that the principle of territorial integrity is an important part of the international legal order and is enshrined in the Charter of the United Nations, in particular in Article 2, paragraph 4, which provides that :“All Members shall refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any State, or in any other manner inconsistent with the Purposes of the United Nations.” In General Assembly resolution 2625 (XXV), entitled “Declaration on Principles of International Law concerning Friendly Relations and Co-operation among States in Accordance with the Charter of the United Nations”, which reflects customary international law (Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (*Nicaragua v. United States of America*), Merits, Judgment, I.C.J. Reports 1986, pp. 101-103, paras. 191-193), the General Assembly reiterated “[t]he principle that States shall refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any State”. This resolution then enumerated various obligations incumbent upon States to refrain from violating the territorial integrity of other sovereign States. In the same vein, the Final Act of the Helsinki Conference on Security and Co-operation in Europe of 1 August 1975 (the Helsinki Conference)

²⁹⁴ <https://www.icj-cij.org/files/case-related/53/5597.pdf>.

²⁹⁵ <https://www.icj-cij.org/files/case-related/61/061-19751016-ADV-01-00-EN.pdf>.

²⁹⁶ <https://www.icj-cij.org/en/case/131>.

²⁹⁷ <https://www.icj-cij.org/en/case/84/judgments>.

²⁹⁸ <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>.

²⁹⁹ McWhinney, Edward (2007). *Self-Determination of Peoples and Plural-Ethnic States in Contemporary International Law: Failed States, Nation-Building and the Alternative, Federal Option*. Martinus Nijhoff Publishers. p. 8. ISBN 9004158359.

stipulated that “[t]he participating States will respect the territorial integrity of each of the participating States” (Art. IV). Thus, the scope of the principle of territorial integrity is confined to the sphere of relations between States”³⁰⁰.

Paragraphs 118 and 119 of the Advisory Opinion conclude that notwithstanding the text of Security Council Resolution 1244, which reaffirmed “the commitment of all Member States to the sovereignty and territorial integrity of the Federal Republic of Yugoslavia”,³⁰¹ and notwithstanding the commitment to reach a political settlement between the peoples of Kosovo and Serbia, the Court observed that the term “political settlement” is subject to various interpretations, and concluded “that this part of Security Council resolution 1244 (1999) cannot be construed to include a prohibition... against declaring independence. The Court accordingly finds that Security Council resolution 1244 (1999) did not bar the authors of the declaration of 17 February 2008 from issuing a declaration of independence from the Republic of Serbia. Hence, the declaration of independence did not violate Security Council resolution 1244 (1999).”

It is futile to pretend that Kosovo is “*sui generis*” and that its emergence as a new State did not set a precedent. The genie is out of the bottle and cannot be forced back in. On the other hand, it is unnecessary to go along the mavericks of international law who contend that faits accomplis necessarily evolve into law according to the postulate *ex factis oritur jus*. In any event, we cannot ignore the reality that *de facto* States do exist, that peoples do succeed in separating from former State entities and do function within the international community as new State entities, even if they do not enjoy international recognition or membership in the United Nations. Recognition remains a desirable but is not a constitutive element of statehood. This applies clearly to the people of Nagorno Karabakh and justifies their existence as an independent State entity, which, according to the right of self-determination of peoples, certainly can be reunited with Armenia, if it so wishes.

While the UN Charter serves as a kind of world Constitution and article 103 stipulates that the Charter prevails over all other international agreements, the political narrative does not always conform to this legality. There is a degree of “fragmentation” in international law, which States invoke self-servingly to apply international law selectively, violating other general principles of law -- not by accident, but deliberately and calculatingly, just to see how far they can go and whether they can get away with it. Any historical observer will confirm that the application of international law *à la carte* was not uncommon in the past. What has always been missing is an effective enforcement mechanism, and in their absence States will continue breaching international law with impunity, even in matters of *jus cogens* like flouting the prohibition of the use of force laid down in article 2(4) UN Charter, or flouting the right of self-determination – e.g. of the Igbo people of Biafra³⁰², that was crushed by Nigeria in the war of 1967-70, or the Tamil population of Sri Lanka³⁰³, who were similarly massacred by the Sinhalese government of Sri Lanka, while the world community watched.

There is no doubt that in the international law of the 21st century, the right of self-determination plays and will continue to play a crucial role. It is a key principle of a peaceful, democratic and equitable international order. Its realization constitutes an effective conflict-prevention strategy and a contribution to local, regional and international stability.

---

³⁰⁰ Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo, Advisory Opinion of 22 July 2010, <https://www.icj-cij.org/files/case-related/141/141-20100722-ADV-01-00-EN.pdf>.

³⁰¹ <https://www.un.org/Docs/scres/1999/sc99.htm>.

³⁰² Toyin Falola, *Writing the Nigeria-Biafran War*, Boydell and Brewer, 2016. <https://www.jstor.org/stable/10.7722/j.ctt1c3qxm9>.

³⁰³ <https://www.bbc.com/news/world-south-asia-12004081>.

My 2014 report to the General Assembly³⁰⁴ is devoted to the theory and practice of the right of self-determination and formulates the criteria how and under what conditions the right can be implemented. The report demonstrates that countless wars since 1945 found their origin in the unjust denial of self-determination, and argues that the United Nations should have exercised its responsibilities under Chapter VII of the UN Charter and adopted preventive measures to avert the outbreak of hostilities that have endangered local, regional and international peace. Pursuant to the UN's overarching objective of achieving sustainable peace, the UN could and should offer its good offices to facilitate dialogue and, where appropriate, organize self-determination referenda. It reflects badly on the United Nations, and on the international community in general, that UN self-determination referenda in Ethiopia/Eritrea, East Timor, and Sudan were organized only after tens of thousands of human beings had been killed.

Rights holders of self-determination are "all peoples". Common Article 1(1) of the International Covenant on Civil and Political Rights and of the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, stipulates that "All peoples have the right of self-determination." Neither the text nor the *travaux préparatoires* limit the scope of "peoples" to those living under colonial rule or otherwise under occupation. Pursuant to article 31 of the Vienna Convention on the Law of Treaties, "All peoples" means just that -- and cannot be arbitrarily restricted. Admittedly, the concept of "peoples" has never been conclusively defined, notwithstanding its frequent use in United Nations fora. Participants at a UNESCO expert meeting on self-determination in 1998 endorsed what has been called the "Kirby definition", recognizing as a "people" a group of persons with a common historical tradition, racial or ethnic identity, cultural homogeneity, linguistic unity, religious or ideological affinity, territorial connection, or common economic life. To this should be added a subjective element: the will to be identified as a people and the consciousness of being a people. A people must be numerically greater than just "a mere association of individuals within the State". Their claim becomes more compelling if they have established institutions or other means of expressing their common characteristics and identity. In plain language, the concept of "peoples" embraces ethnic, linguistic and religious minorities, in addition to identifiable groups living under alien domination, or under military occupation, and indigenous groups who are deprived of autonomy or sovereignty over their natural resources. Without a doubt, the people of Nagorno Karabagh are a "people" for purposes of article 1 of the ICCPR.

Pursuant to common article 1(3) of the Covenants, duty bearers of the right of self-determination are all States parties to the Covenants, who are not merely prohibited from interfering with the exercise of the right, but "shall promote" its realization proactively. In other words, States cannot pick and choose according to their whims and do not have the prerogative to grant or deny self-determination claims *ad libitum*. They must not only respect the right, but implement it. Moreover in modern international law, self-determination is an *erga omnes* commitment stipulated in numerous articles of the UN Charter and in countless Security Council and General Assembly resolutions. The empowerment of peoples to enjoy human rights without discrimination and to exercise a degree of self-government is crucial for national and international stability. Otherwise, a significant potential for conflict remains.

Even though self-determination has emerged as a *jus cogens* right, superior to many other international law principles, including territorial integrity, it is not self-executing. There have been many legitimate claimants to the right of self-determination who have seen their right denied with impunity by occupying powers, notably the Kurds, the Saharouis, the Palestinians, the Kashmiris, the Catalans, the Corsicans. Others possessing all the elements of entitlement, including the Igbo of Biafra and the Tamils of Sri Lanka, have valiantly fought for their culture and identity and suffered disenfranchisement and even genocide. Others, like the Bangladeshis,

---

³⁰⁴ <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N14/497/95/PDF/N1449795.pdf?Open.>

did succeed in obtaining their independence from Pakistan, but they had to fight a nearly genocidal war in 1971, with estimates of civilian deaths ranging from 300,000 to three million human beings.

Over the past decades, some peoples have achieved self-determination through effective separation from the State entities with which they had hitherto been associated, but their international status remains inchoate because of the political bickering among the great powers and consequent lack of international recognition. Among these are the Russian-Ukrainian entities of Lugansk and Donetsk, the Republic of Pridnestrovia (Transnistria-Moldavia), the Republic of Artsakh (Nagorno Karabagh), Abkhazia, and Southern Ossetia. One day, when the Permanent members of the Security Council decide to give precedence to human rights over geopolitical considerations, there will be a political solution whereby the United Nations will welcome into its ranks not only the Kosovars, but also the Kurds, the Biafrans, the Abkhazians, Ossetians, Catalans -- and the people of Artsakh.

Focusing on the historical conflict concerning the Republic of Artsakh³⁰⁵

When evaluating the self-determination aspirations of different peoples, many facets have to be examined. First and foremost the will of the people today. And in order to determine that, it is important to conduct objective investigations and rely on referenda far from propaganda and manufactured consent³⁰⁶. It is crucial that the United Nations and the OSCE take a more active role in organizing and monitoring referenda, so as to assure the democratic legitimacy of the process.

It is also important to know the history of each people aspiring to self-determination. Alas, most politicians seldom have historical knowledge, and when they reject a self-determination claim out of hand, it is frequently because they have no clue about hundreds or even thousands of years of history that have contributed to a specific identity, culture, traditions and hence sense of belonging together and a desire not to be subjected to foreign rule.

The history of Nagorno Karabagh goes back thousands of years and its Armenian population have an identity that they have nurtured and developed through the centuries. When the Russian empire annexed Karabagh in 1805, they found a “people” with a defined identity that continued through the 19th century until the collapse of Tsarist rule in 1917, leading to the emergence of the briefly independent republics of Armenia and Azerbaijan. Historically it is from this time that Azerbaijan asserts claims over the more than 300,000 Armenians of Karabagh, who had declared the region self-governing and, in August 1919, by decision of the Karabagh National Council, entered into a provisional treaty with the Azerbaijani government, which was repeatedly violated by Azerbaijan, culminating in March 1920 with the massacre of some 20,000 Armenians in Karabagh’s former capital Shushi. Thereupon the Karabagh Assembly denounced the treaty and pronounced its union with Armenia. Indeed, from 1918 to 1920 Karabagh possessed all the necessary attributes of statehood – population, territory, government, relations with other State entities, as well as an army. The League of Nations neither recognized the sovereignty of Azerbaijan over Karabagh nor accepted Azerbaijan as a member state. In November 1920 the sovietised government of Azerbaijan initially recognized Karabagh as a part of Armenia, but soon reversed the decision and started exercising authority over the territory, while the Soviet Republic of Armenia declared Karabagh as its integral part on the basis of the will of its population. In 1923 Karabagh had a population of 158,000 – 95 percent of which were Armenians – and Soviet Azerbaijan unilaterally dismembered the territory so as to geographically separate it from Armenia, a separation giving rise to protests

---

³⁰⁵ <https://www.cfr.org/interactive/global-conflict-tracker/conflict/nagorno-karabakh-conflict>.

³⁰⁶ Edward Herman and Noam Chomsky, *Manufacturing Consent*, Pantheon books, 1988.

both from Karabagh and from the Republic of Armenia. In 1966 a petitions campaign led to a request by Armenia for the return of Karabagh.

31 years ago, in February of 1988, the Karabagh Armenians began to break free from Azerbaijani control. On 20 February 1988, the People's Deputies of the Nagorno Karabagh Autonomous Oblast officially requested the USSR to transfer Karabagh to Armenian sovereignty. The Azerbaijani response was a military suppression of the Armenians in Sumgait. On 15 June the Armenian Supreme Soviet approved Karabagh's proposal, but on 18 July 1988 the USSR Supreme Soviet decided to leave Karabagh within Azerbaijan. On 1 December 1989 at the joint session of Parliaments of Armenia and Karabagh, the reunification was decided and the Karabagh assembly voted for secession from Azerbaijan, a decision which the Supreme Soviet of Azerbaijan declared to be illegal.

In 1989 according to the official USSR census, Karabagh had 189,000 inhabitants of whom 76.9 percent were Armenians and 21.5 percent Azerbaijanis, an intermingling that reflected the demographic manipulations that had occurred during the Soviet period, and which in 1991 were intensified by the destruction of Armenian villages accompanied by forced population transfers³⁰⁷. On 18 October 1991 the Azerbaijani Republic declared itself independent from the Soviet Union and adopted a resolution abolishing the Nagorno Karabagh Autonomous Oblast. On 10 December 1991 the Nagorno Karabagh Republic held a referendum on independence in the presence of international observers, resulting overwhelmingly in independence, and on 6 January 1992 the Parliament declared independence. Thereupon Azerbaijan conducted indiscriminate bombardment and shelling of Karabagh and launched ground attacks, occupying half the territory by the summer of 1992. The Karabagh Armenians broke the Azerbaijani blockade and established a land link with Armenia across the Lachin region. On 20 September 1992 the Nagorno Karabagh Parliament requested recognition from the United Nations and the Commonwealth of Independent States. Following a negotiated cease-fire in 1994, Nagorno Karabagh continued demonstrating its ability to maintain governmental institutions, political parties and free local and parliamentary elections. On 28 December 1994 the post of President of the Republic was established and in November 1996 national elections were held with the presence of international observers.

The mediation by the Russian Federation and the Commonwealth of Independent States led to the establishment of a cease-fire in May 1994. Meanwhile the Security Council had adopted resolutions 822, 853, 874 and 884 calling for cessation of all hostilities and accompanied by proposals for a peaceful settlement³⁰⁸. The OSCE and the Minsk Group contributed by establishing a multinational OSCE peacekeeping force to support the cease fire. At the 1996 Lisbon Summit OSCE chairman made a non-binding statement that a settlement of the conflict should be based on the territorial integrity of the Republics of Armenia and Azerbaijan. This statement proved counter-productive for the peace process since ever since Azerbaijan has insisted on its fictional territorial integrity and has invoked it to justify its blockade of Nagorno Karabagh.

On 14 March 2008, the UN General Assembly adopted resolution 62/243 on Nagorno Karabagh³⁰⁹, condemning the "occupation" of Nagorno Karabagh by Armenia. This rather unbalanced resolution was adopted by a mere 39 votes in favour, 7 against and 100 abstentions, while 46 States did not even vote, because they were not in the room. The resolution reaffirmed "continued respect and support for the sovereignty and territorial integrity" of Azerbaijan "within its internationally recognized borders". It is clear that the ICJ's Advisory Opinion on

---

³⁰⁷ Alfred de Zayas, "Forced Population Transfer" in *Max Planck Encyclopedia of Public International Law*, Oxford, 2012, Vol. IV, pp. 165-175.

³⁰⁸ <https://karabakhfacts.com/karabakh-and-un-security-council-resolutions/>
https://ipfs.io/ipfs/QmXoyvizjW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXWo6uco/wiki/List_of_United_Nations_Security_Council_resolutions_on_the_Nagorno-Karabakh_conflict.html.

³⁰⁹ <https://www.un.org/press/en/2008/ga10693.doc.htm>.

Kosovo renders this Resolution obsolete. On 26 September 2018 Secretary General Antonio Guterres encouraged the Armenians and Azerbaijanis to take confidence-building steps and to continue peaceful dialogue.³¹⁰

At this juncture it is useful to recall that neither the right of self-determination nor the principle of territorial integrity is absolute. Both must be applied in the context of the UN Charter and human rights treaties so as to serve the purposes and principles of the United Nations and promote and protect the human dignity of all persons concerned.

It is undisputable that international law is not a static concept and that it continues to evolve through practice and precedents. The independence of the former Soviet republics and the secession of the peoples of the former Yugoslavia created important precedents for the implementation of self-determination. These precedents cannot be ignored when modern self-determination disputes arise. It is not possible to say yes to the self-determination of Estonia, Latvia, Lithuania, Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, but then say no to the self-determination of the people of Abkhazia, Southern Ossetia or Nagorno Karabagh. All these peoples have the same human rights and must not be discriminated against. As in the case of the successful claimants, these peoples also unilaterally declared independence. There is no justification whatever deny them recognition by applying self-determination selectively and making frivolous distinctions that have no base in law or justice. Unquestionably, the principle of territorial integrity was significantly weakened when many countries, especially European countries, not only accepted the destruction of the territorial integrity of the Soviet Union, but rushed to recognize the unilateral declaration of independence of its parts, ditto with regard to the unilateral declarations of the Yugoslav republics. Most significantly, in 1999 NATO countries undertook a frontal attack on the territorial integrity of the Federal Republic of Yugoslavia, when it bombarded Yugoslavia without any resolution of the UN Security Council under Chapter VII. This massive violation of international law has remained unpunished to this day. But one clear consequence of that war was the tacit consent to the abandonment of the sacrosanct principle of territorial integrity. Although the "remedial theory" of self-determination may have some appeal, especially if one considers the universal desire for justice and the general rejection of impunity for gross human rights violations, it is difficult to apply "remedial self-determination", because there is no objective measuring-stick and no one has defined where lies the threshold of violation under which self-determination would not be envisaged and above which it would require separation as punishment. It is far more practical to see self-determination as a fundamental human entitlement, not dependent on anyone's wrongdoing. It is a stand-alone right. All peoples have the right because they are peoples with their own culture, identity, traditions – not because someone committed a crime or otherwise violated international law. The right attaches to peoples by their very ontology. Similarly, the doctrine of "responsibility to protect" does not help our analysis, because R2P is highly subjective and can be easily abused, as the debate in the General Assembly on 23 July 1999 amply demonstrated³¹¹.

The aspiration of peoples to fully exercise the right of self-determination did not end with decolonization. There are many indigenous peoples, non-self-governing peoples and populations living under occupation who still strive for self-determination. Their aspirations must be taken seriously for the sake of conflict prevention. The post-colonial world left a legacy of frontiers that do not correspond to ethnic, cultural, religious or linguistic criteria. This is a continuing source of tension that may require adjustment in keeping with Article 2 (3) of the Charter. The doctrine of *uti possidetis* is obsolete and its maintenance in the twenty-first century without possibility of peaceful adjustments may perpetuate human rights violations. In any event, *uti possidetis* is clearly incompatible with self-determination, and any treaty pretending to maintain

---

³¹⁰ <https://www.un.org/press/en/2018/sqsm19266.doc.htm>.

³¹¹ See my 2012 report to the General Assembly, <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N12/457/95/PDF/N1245795.pdf?OpenElement>, para 14.

it against self-determination would be void under article 64 Vienna Convention on the Law of Treaties³¹².

Pursuant to the UN Charter, the United Nations has a crucial role to play, and States should appeal to the Secretary General to take the initiative and assist in the preparation of models of autonomy, federalism and, eventually, referenda. A reliable method of determining public opinion and avoiding manufactured consent must be devised so as to ensure the authenticity of the expression of public will in the absence of threats of or the use of force. Long-standing historical links to a territory or region, religious links to sacred sites, the consciousness of the heritage of prior generations as well as a subjective identification with a territory must be given due weight. Agreements with persons who are not properly authorized to represent the populations concerned, and agreements with puppet representatives are a fortiori invalid. In the absence of a process of good-faith negotiation or plebiscites, there is a danger of armed revolt.

In order to ensure sustainable internal and external peace in the twenty-first century, the international community must react to early warning signs and establish conflict-prevention mechanisms. Facilitating dialogue between peoples and organizing referenda in a timely fashion are tools to ensure the peaceful evolution of national and international relations. Inclusion of all stakeholders must be the rule, not the exception.

The people of Artsakh have the same right of self-determination as the people of Slovenia, Croatia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Macedonia, Montenegro, Estonia, Latvia and Lithuania, all of whom live today as independent peoples. Armenians must not be subject to discrimination. And yet geopolitical considerations frequently contravene human rights and government lawyers rush to make all sorts of specious arguments to escape clear erga omnes obligations to respect the right of self-determination and to condemn the use of force. Recent statements from Baku give reason to concern, because there are those in Azerbaijan who would use force to destroy the independence of the people of Artsakh³¹³. In February 2019 Azerbaijan's ambassador to Ukraine, Azer Khudiev, said that Azerbaijan could use force to restore its territorial integrity: "We don't see constructive steps by the Armenian leadership regarding the conflict's settlement", adding that while Baku desires a peaceful settlement, military options are not off the table. Military options would, of course, violate Article 2(4) of the UN Charter and would constitute the crime of aggression under the Rome Statute to the International Criminal Court³¹⁴. This, however, would not be enough to deter Baku from such dangerous adventures. The best deterrence is history: In August 2008 Georgia thought that it was possibly to bombard the civilian population of South Ossetia and take it over by force³¹⁵. The response was immediate. Russia pushed back Georgia's aggression and formally recognized South Ossetia and Abkhazia as independent States. I doubt whether Azerbaijan wants to risk a military confrontation with Russia. Bottom line: as argued above, the solution is to recognize the primacy of the right of self-determination worldwide and to work for peaceful cooperation among all peoples and nations.

In conclusion, let us celebrate the realization of the right self-determination of all peoples on this planet, let us promote it as a conflict-prevention strategy. Indeed, self-determination is an expression of democracy, as democracy is a form of self-determination.

³¹² <https://treaties.un.org/doc/publication/unts/volume%201155/volume-1155-i-18232-english.pdf>.

³¹³ <https://caspiannews.com/news-detail/azerbaijani-envoy-says-force-may-be-used-to-end-nagorno-karabakh-conflict-2019-2-21-12/>.

³¹⁴ https://asp.icc-cpi.int/en_menus/asp/crime%20of%20aggression/Pages/default.aspx.

³¹⁵ <https://www.rferl.org/a/1069982.html>; <https://www.youtube.com/watch?v=MzqlBQep5sI>; <https://www.youtube.com/watch?v=R-Oj6vx8Q2Q>; <https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault>.

ANNEX I

Excerpts from my 2014 report to the General Assembly A/69/272

63. Any process aimed at self-determination should be accompanied by participation and consent of the peoples concerned. It is possible to reach solutions that guarantee self-determination within an existing State entity, e.g. autonomy, federalism and self-government.³¹⁶ If there is a compelling demand for separation, however, it is most important to avoid the use of force, which would endanger local, regional and international stability and further erode the enjoyment of other human rights. Therefore, good-faith negotiations and the readiness to compromise are necessary; in some cases these could be coordinated through the good offices of the Secretary-General or under the auspices of the Security Council or the General Assembly.

64. To address the multiple and complex issues involved in achieving self-determination, a number of factors have to be evaluated on a case-by-case basis. In this context, it would be useful if the General Assembly were to request the International Court of Justice to issue advisory opinions on the following questions: What are the criteria that would determine the exercise of self-determination by way of greater autonomy or independence? What role should the United Nations play in facilitating the peaceful transition from one State entity to multiple State entities, or from multiple State entities to a single entity?

65. Some of the factors to be taken into consideration in the context of unification, autonomy or secession are described in the following paragraphs.

66. Self-determination has emerged as a *jus cogens* norm and is enshrined in Article 1 of the Charter as one of the purposes of the Organization. The right is not extinguished with lapse of time because, just as the rights to life, freedom and identity, it is too important to be waived. All manifestations of self-determination are on the table: from a full guarantee of cultural, linguistic and religious rights, to various models of autonomy, to special status in a federal State, to secession and full independence, to unification of two State entities, to cross-border and regional cooperation.

67. The implementation of self-determination is not exclusively within the domestic jurisdiction of the State concerned, but is a legitimate concern of the international community.

68. The rule of law entails more than positivism, which is seldom adequate to solve complex political situations that require flexibility and compromise. More important is the spirit of the law, those principles that underlie the codification of norms as an approximation of justice ...

74. A consistent pattern of gross and reliably attested violations of human rights against a population negates the legitimacy of the exercise of governmental power. In case of unrest, dialogue must first be engaged in the hope of redressing grievances. States may not first provoke the population by committing grave human rights abuses and then invoke the right of self-defence in justification of the use of force against them. That would violate the principle of

---

³¹⁶ See the rationale for the judgement of the Supreme Court of Canada concerning Québec, available from www.scc-csc.gc.ca/case-dossier/info/dock-regi-eng.aspx?cas=25506.

estoppel (ex injuria non oritur jus), a general principle of law recognized by the International Court of Justice. Although all States have the right of self-defence from armed attack under Article 51 of the Charter, they also have the responsibility to protect the life and security of all persons under their jurisdiction. No doctrine, not that of territorial integrity nor that of self-determination, justifies massacres; neither doctrine can derogate from the right to life. Norms are not mathematics and must be applied with flexibility and a sense for proportionality in order to reduce and prevent chaos and death.

75. *Secession presupposes the capacity of a territory to emerge as a functioning member of the international community. In this context, the four statehood criteria of the Montevideo Convention on the Rights and Duties of States (1933) are relevant: a permanent population; a defined territory; government; and the capacity to enter into relations with other States.³¹⁷ The size of the population concerned and the economic viability of the territory are also relevant. A democratic form of government that respects human rights and the rule of law strengthens the entitlement. The recognition of a new State entity by other States is desirable but it has declaratory, not constitutive, effect.*

76. *When a multi-ethnic and/or multi-religious State entity is broken up, and the resulting new State entities are also multi-ethnic or multi-religious and continue to suffer from old animosities and violence, the same principle of secession can be applied. If a piece of the whole can be separated from the whole, then a piece of the piece can also be separated under the same rules of law and logic. The main goal is to arrive at a world order in which States observe human rights and the rule of law internally and live in peaceful relations with other States.*

Annex II

Excerpts from my 2018 report to the UN Human Rights Council A/HRC/37/63

Principles of international order

14. *The reports of the Independent Expert have been guided by numerous General Assembly Resolutions, notably resolutions 2625 and 3314, which, together with the UN Charter, propound a vision of a democratic and equitable international order. Based on the work of the mandate, the following should be generally recognized as principles of international order:*

(a) *Pax optima rerum.³¹⁸ The noblest Principle and Purpose of the United Nations is promoting peace, preventively and in case of armed conflict, facilitating peace-making, reconstruction and reconciliation.*

(b) *The UN Charter takes priority over all other treaties (UN Charter Article 103).*

(c) *Human dignity is the source of all human rights, which, since 1945, have expanded into an international human rights treaty regime, many aspects of which have become customary international law. The international human rights treaty regime takes priority*

---

³¹⁷ See www.jus.uio.no/english/services/library/treaties/01/1-02/rights-duties-states.xml.

³¹⁸ Peace is the highest good (motto of the Peace of Westphalia 1648).

over commercial and other treaties (A/HRC/33/40 paras.18-42). The right of self-determination of peoples, constitutes *jus cogens* and is affirmed in the UN Charter and in article 1 common to the International Covenant on Civil and Political Rights and the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights. Rights holders of self-determination are peoples. Duty bearers are States. The exercise of self-determination is an expression of democracy and attains enhanced legitimacy when a referendum is conducted under UN auspices. Although the enjoyment of self-determination in the form of autonomy, federalism, secession or union with another State entity is a human right, it is not self-executing. Timely dialogue for the realization of self-determination is an effective conflict-prevention measure (A/69/272, paras. 63-77).

(d) Statehood depends on four criteria: population, territory, government and ability to enter into relations with other countries. While international recognition is desirable, it is not constitutive but only declaratory. A new State is bound by the principles of international order, including human rights.

(e) Every State has an inalienable right to choose its political, economic, social and cultural systems, without interference in any form by another State. Already in 1510 the Spanish Dominican Francisco de Vitoria³¹⁹, Professor of law in Salamanca, stated “All nations have the right to govern themselves and can accept the political regime they want, even if it is not the best.”³²⁰

(f) Peoples and nations possess sovereignty over their natural resources. If these natural resources were “sold” or “assigned” pursuant to colonial, neo-colonial or “unequal treaties” or contracts, these agreements must be revised to vindicate the sovereignty of peoples over their own resources.

(g) The principle of territorial integrity has external application, i.e. State A may not invade or encroach upon the territorial integrity of State B. This principle cannot be used internally to deny or hollow-out the right of self-determination of peoples, which constitutes a *jus cogens* right (A/HRC/33/40).

(h) State sovereignty is superior to commercial and other agreements (A/HRC/33/40).

(i) States shall refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any State or in any other manner inconsistent with the purposes of the United Nations (UN Charter Article 2(4)).

(j) States have a positive duty to negotiate and settle their international disputes by peaceful means in such a manner that international peace, security and justice are not endangered. (UN Charter Art. 2(3)).

(k) States have the duty to refrain from propaganda for war (Article 20(1) ICCPR).

(l) States shall negotiate in good faith for the early conclusion of a universal treaty on general and complete disarmament under effective international control (A/HRC/27/51).

(m) States may not organize or encourage the organization of irregular forces or armed bands including mercenaries, for incursion into the territory of another State.

³¹⁹ <http://ir.lawnet.fordham.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1325&context=ilj>.

³²⁰ http://www.academia.edu/7222085/The_Foundations_of_Human_Rights_Human_natureand_jus_gentium_as_articulated_by_Francisco_de_Vitoria.

- (n) States must refrain from intervening in matters within the domestic jurisdiction of any State.
- (o) No State may use or encourage the use of economic, political or any other type of measures to coerce another State in order to obtain from it the subordination of the exercise of its sovereign rights and to secure from it advantages of any kind.
- (p) No State may organize, assist, foment, finance, incite or tolerate subversive, terrorist or armed activities directed towards the violent overthrow of the regime of another state, or interfere in civil strife in another state. (ICJ 1986 Judgment in Nicaragua v. United States³²¹)
- (q) The use of force to deprive peoples of their national identity constitutes a violation of their inalienable rights and of the principle of non-intervention.
- (r) The ontology of States is to legislate in the public interest. The ontology of business and investment is to take risks to generate profit. A treaty that stipulates one-way protection for investors and establishes arbitration commissions that encroach on the regulatory space of States is by nature contra bonos mores. Hence, the Investor-State-Dispute-Settlement mechanism cannot be reformed. It must be abolished (A/HRC/30/44 and A/70/285).
- (s) States must respect not only the letter of the law, but also the spirit of the law, as well as general principles of law (ICJ Statute, article 38), such as good faith, the impartiality of judges, non-selectivity, uniformity of application of law, the principle of non-intervention, estoppel (*ex injuria non oritur jus*), the prohibition of abuse of rights and the prohibition of contracts or treaties that are contra bonos mores. It is not only the written law that stands, but the broader principles of natural justice as already recognized in Sophocles' Antigone, affirming the unwritten laws of humanity (*αγραφος νομος*), and the concept of a higher moral law prohibiting unconscionably taking advantage of a weaker party, which could well be considered a form of economic neo-colonialism or neo-imperialism (Annex II).
- (t) States have the duty to cooperate with one another, irrespective of the differences in their political, economic, and social systems, in order to maintain international peace and security and to promote international economic stability and progress. To this end, States are obliged to conduct their international relations in the economic, social, cultural, technical and trade fields in accordance with the principles of sovereign equality and non-intervention. State should promote a culture of dialogue and mediation.
- (u) The right to access to reliable information is indispensable for the domestic and international democratic order. The right of freedom of opinion and expression necessarily includes the right to be wrong. "Memory laws"³²² which pretend to crystalize history into a politically correct narrative, and penal laws enacted to suppress dissent are anti-democratic, offend academic freedom and endanger not only domestic but also international democracy (A/HRC/24/38, para 37).
- (v) States have a duty to protect and preserve nature and the common heritage of mankind for future generations.

---

³²¹ <http://www.icj-cij.org/files/case-related/70/070-19860627-JUD-01-00-EN.pdf>.

³²² United Nations Human Rights Committee, General Comment 34, paragraph 49.

ԻՆՔՆՈՐՈՇՈՒՄ. ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԿԱՐԳԻ ՀԻՄՆԱՐԱՐ ՍԿԶԲՈՒՆԶ, ՈՐԸ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄ Է ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆԵՐԸ

ԱԼՖՐԵԴ ԴԵ ԶԱՅԱՍ

ՄԱԿ-ի ժողովրդավարական և արդար միջազգային կարգի խթանման նախկին անկախ փորձագետ (2012-2018), ի.գ.դ., Հարվարդ, փ.գ.դ., Գոթինգեն, ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների կոմիտեի նախկին քարտուղար, Ժնևի դիվանագիտության դպրոցի իրավունքի պրոֆեսոր, ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների գերագույն հանձնակատարի վարչության հանրագրերի բաժնի նախկին պետ, 9 գրքի հեղինակ, այդ թվում՝ «Հայոց ցեղասպանությունը և ցեղասպանության մասին 1948 թվականի կոնվենցիայի արդիականությունը» (Haigazian University Press, Beirut, 2010), ԱՄՆ և Շվեյցարիայի քաղաքացի, բնակվում է Ժնևում, Շվեյցարիա

Հոդվածում քննարկվում է ինքնորոշման իրավունքի՝ որպես խաղաղ, ժողովրդավարական և արդար միջազգային կարգի առանցքային սկզբունքի հարցը, դրա իրականացումը, հակամարտությունների կանխարգելման արդյունավետ ռազմավարությունն ու ներդրումը տեղական, տարածաշրջանային ու միջազգային մակարդակներում կայունության ապահովման գործում: Դիտարկվում են այս սկզբունքի իրագործման նախադեպերը մի շարք երկրներում, ինչպիսիք են Էստոնիան, Լատվիան, Լիտվան, Սլովենիան, Խորվաթիան, Բոսնիա և Հերցեգովինան, Կոսովոն, ինչպես նաև քննարկվում է միջազգային իրավունքի համապատասխան սորմատիվ-իրավական բազայի հիման վրա ինքնորոշման իրավունքի կիրառման հնարավորությունն Արցախի ժողովրդի համար:

Ընդգծվում է, որ Արցախի ժողովուրդն ունի ինքնորոշման նույն իրավունքը, ինչ Սլովենիայի, Խորվաթիայի, Բոսնիա և Հերցեգովինայի, Կոսովոյի, Մակեդոնիայի, Չեռնոգորիայի, Էստոնիայի, Լատվիայի և Լիտվայի ժողովուրդները, որոնք այսօր ապրում են որպես անկախ ժողովուրդներ. հայերը չպետք է խտրականության ենթարկվեն: Այսպիսով՝ դարաբաղյան հակամարտության լուծումն ամբողջ աշխարհում ինքնորոշման իրավունքի գերակայության ճանաչման և բոլոր ժողովուրդների միջև խաղաղ համագործակցության ջանքերի մեջ է:

Բանալի բառեր՝ տարածքային ամբողջականություն, ինքնորոշում, միջազգային իրավունք, միջազգային իրավունքի խախտում, ՄԱԿ-ի կանոնադրություն, Լեռնային Ղարաբաղ, խտրականություն, ռազմական դիմակայություն:

САМООПРЕДЕЛЕНИЕ: ОСНОВОПОЛАГАЮЩИЙ ПРИНЦИП СОВРЕМЕННОГО МЕЖДУНАРОДНОГО ПОРЯДКА, ПОДТВЕРЖДАЮЩИЙ ПРАВО АРЦАХА НА НЕЗАВИСИМОСТЬ

АЛЬФРЕД ДЕ ЗАЙАС

Бывший независимый эксперт ООН по поощрению демократического и справедливого международного порядка (2012-2018), доктор юридических наук (Гарвард), доктор философии (Геттинген), бывший секретарь Комитета ООН по правам человека, профессор права Женевской школы дипломатии, бывший начальник отдела петиций Управления Верховного комиссара ООН по правам человека, автор 9 книг, в том числе книги «Геноцид армян и актуальность Конвенции 1948 года о геноциде» (Haigazian University Press, Beirut, 2010), гражданин США и Швейцарии, проживает в Женеве, Швейцария

В статье рассматривается вопрос о праве на самоопределение как ключевом принципе мирного, демократического и справедливого международного порядка. Его реализация представляет собой эффективную стратегию предотвращения конфликтов и вклад в обеспечение стабильности на местном, региональном и международном уровнях. Рассматриваются прецеденты реализации данного принципа для ряда стран, таких как Эстония, Латвия, Литва, Словения, Хорватия, Босния и Герцеговина, Косово, и обсуждается возможность применения того же права для народа Арцах на основе соответствующей нормативно-правовой базы международного права.

Подчеркивается, что народ Арцах имеет такое же право на самоопределение, как и народы Словении, Хорватии, Боснии и Герцеговины, Косово, Македонии, Черногории, Эстонии, Латвии и Литвы, которые сегодня живут как независимые народы. Армяне не должны подвергаться дискриминации. Таким образом, решение карабахского конфликта заключается в признании приоритета права на самоопределение во всем мире и в усилиях по мирному сотрудничеству между всеми народами и нациями.

Ключевые слова: территориальная целостность, самоопределение, международное право, нарушение международного права, Устав ООН, Нагорный Карабах, дискриминация, военное противостояние.

ПЕРСПЕКТИВЫ СЕМИОТИЧЕСКОЙ ПАРАДИГМЫ СОВРЕМЕННОЙ ЮРИСПРУДЕНЦИИ*

УДК 340.1

НАТАЛЬЯ КОВКЕЛЬ

УО «Белорусский государственный экономический университет»,
факультет права, кафедра теории и истории права, кандидат юридических
наук, доцент, докторант УО «Белорусский государственный университет»,
г. Минск, Республика Беларусь
natfrkov@mail.ru

В статье анализируются перспективы семиотической эпистемологической парадигмы юриспруденции. Определяются такие преграды на пути ее развития, как отсутствие единства внутри семиотики, и прежде всего отсутствие общепризнанных научных концептов, постструктуралистская и постмодернистская критика сциентистских установок семиотики. Указывается на необходимость антропологической и историко-культурной переориентации семиотики права. Вводятся и определяются следующие основные концепты семиотики права: правовой знак, правовая знаковая система, базисный знак правовой знаковой системы, правовая семиосфера и правовой семиозис. Проводится классификация правовых знаков и знаковых систем, основанная на критерии абстрактности их базисного знака. Она позволяет выделить следующие виды правовых знаков и знаковых систем: естественные, образные, действия, языковые, записи и кодовые. Анализируются основные черты правовой семиосферы: наличие границы, или отграниченность от внесемиотического или иносемиотического пространства; неравномерность организации, наличие ядерных структур и периферии; несинхронность развития различных участков; диалогический механизм функционирования; пространственная симметрия – ассиметрия.

Ключевые слова: семиотическая парадигма, семиотика права, основные концепты семиотики права, правовой знак, правовая знаковая система, правовая семиосфера, правовой семиозис.

Парадигмальный кризис социогуманитарных наук стал одной из актуальных проблем современных исследований как в области философии и методологии науки, так и в отдельных научных отраслях, включая юриспруденцию. Многие авторы обращают внимание прежде всего на «эпистемный вакуум», т.е. отсутствие «единой эпистемы, которая определяла бы внутреннюю структуру пространства познания всех гуманитарных дискурсов»³²³. С.С. Хоружий, анализируя развитие двух альтернативных эпистем гуманитарного знания XX века – «парадигму жизненного мира» и «структуралистскую эпистему», заключает, что «конкуренция двух этих эпистемных принципов так и не успела достичь какого-либо итога, когда пришли постструктурализм и постмодернизм – как своеобразный негативный синтез, который отверг оба принципа, но отказался от задач

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 03.05.2019թ., գրախոսվել՝ 05.06.2019թ., տպագրության
ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

³²³ Хоружий С.С. Дискурсивные трансформации в построении новой эпистемы для гуманитарного знания // Методология науки и дискурс-анализ [Текст] / Рос. акад. наук, Ин-т философии; Отв. ред. А.П. Огурцов. М.: ИФ РАН, 2014. С. 74.

позитивного эпистемостроительства, создания цельной эпистемы (хотя и представил ряд весьма дельных эвристических и методологических установок)»³²⁴. Представляется, что на роль общей эпистемологической парадигмы социогуманитарного знания может претендовать семиотическая. Семиотика изначально формировалась как метанаука, своеобразная надстройка над всеми науками, оперирующими понятием знака. При всем различии подходов к семиотике уже ее основоположники трактовали данную науку как «универсальную алгебру отношений» (Ч.С. Пирс) либо как обобщающую часть гуманитарных наук, основным разделом которой должна была стать лингвистика (Ф. де Соссюр). Понимание семиотики как особой метанауки характерно и для многих ее современных интерпретаций. Например, М.В. Ильин, руководитель Центра перспективных методологий социально-гуманитарных исследований ИНИОН РАН, справедливо замечает, что общая семиотика наряду с математикой, когнитивной наукой, морфологией и компаративистикой «может и должна стать своего рода математикой гуманитарных и общественных наук, способной дать им универсальные инструменты определения меры, прежде всего оценки смыслов человеческой деятельности, подобно тому, как математика создала инструменты определения меры для природных процессов»³²⁵.

Однако на пути превращения семиотики в эпистемологическую парадигму социогуманитарных наук, в том числе и юриспруденции, находится ряд преград. В качестве первой следует назвать отсутствие единства внутри самой семиотики. Вместо превращения в универсальный органон гуманитарных наук, семиотика распалась на множество частных семиотик, таких как биосемиотика, этносемиотика, семиотика искусства, археологии, медицины, религии, права и др. По проблемам семиотики проводится множество научных конференций и симпозиумов, создаются международные объединения семиотиков (Международная ассоциация семиотических исследований, Американское семиотическое общество и др.). В настоящее время функционирует 53 периодических издания, посвященных проблемам семиотики, 42 из которых – печатные, 16 издается только в электронном виде (в указанных журналах публикуются статьи на 16 языках)³²⁶. С 1988 года издается специализированный журнал по семиотике права – *International Journal for the Semiotics of Law (Revue internationale de Sémiotique juridique)*. Однако даже при такой развитости и высоком уровне институционализации единство внутри семиотики так и не достигнуто. Представляется, что общая семиотика как некая эпистемологическая социогуманитарная парадигма может состояться только после обобщения результатов развития частных семиотик, анализирующих конкретный эмпирический материал. Видимо, анализ в области частных семиотик проведен еще недостаточно полно, не позволяет перейти к общепризнанным метанаучным выводам.

Эффективному развитию как общей, так и частных семиотик, значительно препятствует отсутствие общепризнанных научных концептов. Так, уже изначально общая семиотика развивалась по обозначенным Ч.С. Пирсом и Ф. де Соссюром, принципиально отличным друг от друга, логико-математическому и лингвистическому направлениям. Для логико-математического направления, получившего интенсивное развитие в США, был характерен акцент на проблеме знака, предельно широкий подход к пониманию знака и знакового процесса. При этом объектом семиотических исследований выступали самые разнообразные знаки и знаковые системы (искусственные языки, жесты людей, «языки» животных и т.д.). Лингвистическое направление получило более широкое распространение в Европе, где вслед за Ф. де Соссюром семиотика

³²⁴ Хоружий С.С. Указ. соч. С. 75.

³²⁵ Ильин М.В. Семиотика как основа изучения языка политики и развития дискурс-анализа // Дискурс-пи. *Discours-P*. 2015. № 1 (18). С. 43.

³²⁶ Kull K., Maran T. *Journals of semiotics in the world // Sign Systems Studies*. 2013. Vol. 41 (1). P. 144.

рассматривалась как применение лингвистических методов к вне-лингвистическим объектам и первоочередное внимание уделялось не столько знаку, сколько коммуникативному акту. Дальнейшая эволюция общей и частных семиотик происходила в самых различных направлениях, с использованием иногда противоречащих друг другу научных концептов.

Существенной причиной кризиса семиотики стала постструктуралистская и постмодернистская критика ее сциентистских установок. По справедливому замечанию многих исследователей, семиотика «была в существенной степени сциентистской переориентацией гуманитарной науки»³²⁷. Некоторые ученые и сегодня рассматривают ее как «эзотерическую субдисциплину», которая оперирует слишком сложной и потому отталкивающей терминологией, не пригодной для объяснения. Известный специалист в области семиотики религии Роберт Йелль подчеркивает, что именно стремление семиотики конституироваться на научной основе и тем самым добиться признания своей легитимности привело к фиксации на сциентистских видах анализа и предубеждению против исторических и культурных подходов, что значительно ограничило ее объяснительную силу³²⁸.

Представляется, что для преодоления кризиса семиотики и ее становления в качестве эпистемологической парадигмы социогуманитарных наук необходима прежде всего антропологическая переориентация. Среди трех основных направлений семиотики, выделенных еще Ч.У. Моррисом, – семантического, синтаксического и прагматического анализа знаков и знаковых систем, безусловный приоритет необходимо отдавать последнему. Важно исследовать не столько семантику и синтактику изолированных знаков и знаковых систем, сколько развивать прагматический анализ, концентрирующийся на индивидуальном и социальном измерении процессов порождения, передачи и интерпретации знаков. Целью развития прагматического направления должно стать изучение семиотической природы человека, особенностей его существования в культуре как прежде всего знаковой среды. В этой связи особенно перспективным представляется использование теории семиосферы Ю.М. Лотмана – основоположника культурологического направления семиотики и создателя Тартуской семиотической школы.

Антропоцентристский аспект семиотики представляется возможным развить и посредством использования историко-культурного анализа. В этой связи особый интерес вызывает предложенное Робертом Йеллем «историческое измерение семиотики религии», которое может послужить образцом как для многих частных семиотик, в том числе семиотики права, так и для общей семиотики. Р. Йелль выстраивает эту перспективу от работы У. Эко над ранними религиозными проектами «идеального языка», через исследование П. Харрисоном религиозных измерений семиотического сдвига в раннем модернизме и Реформации, к анализу самоопределения современной европейской культуры как лингвистически, и даже шире – семиотически прозрачной, что неизбежно порождает колониальное столкновение с неевропейскими культурами. Историческое исследование способствует пониманию тех глобальных семиотических изменений, которые происходили и происходят в различных культурах, и особенно ярко проявляются в сфере религиозных практик. Вся христианская интерпретация была основана на семиотически более ясных символах, нежели предшествовавшие ей религии, а «протестантские нападки на мифологический и ритуальный язык, которые нигде так не очевидны как в колониальном столкновении, способствовали тому, что мы понимаем как

---

³²⁷ Живов В. Московско-тартуская семиотика: ее достижения и ее ограничения // Новое литературное обозрение. 2009. № 98. С. 11.

³²⁸ Yelle R. *Semiotic Approaches to Religion* // *SemiotiX. A Global Information Magazine*. 2010. XN-1.

«секуляризацию» мира»³²⁹. Именно поэтому Р. Йелль предлагает такую парадигму семиотики религии, которая «включает в себя как структурные, так и исторические измерения, как необходимые компоненты семиотики культуры, и ставит своей целью разработать гибкую теорию, способную к учету семиотических различий, а не стремится к вечным подтверждениям некоторой заранее заданной модели»³³⁰.

Особое значение для утверждения эпистемологического статуса семиотики имеет разработка общепризнанных концептов как общей, так и частных семиотик. Представляется, что для общей семиотики в качестве таковых могут выступить концепты знака, знаковой системы, базисного знака знаковой системы, семиосферы и семиозиса. Исходя из данных концептов общей семиотики, в ряде предыдущих работ мы определили основные концепты семиотики права. В частности, *правовой знак* был определен как нечто, что обозначает или кодирует объекты правовой реальности (материальной или идеальной) в целях их описания, нахождения или для обработки и получения новой правовой информации. Под *правовой знаковой системой* предлагалось понимать совокупность правовых знаков, функционирующих в соответствии с правилами, приданными или имманентно присущими данной системе. Под *базисным знаком правовой знаковой системы* – знак, который превалирует в данной системе и обуславливает уровень ее абстракции и знаковых трансформаций. Концепт *правовой семиосферы*, следуя Ю.М. Лотману, определялся нами как континуум, в котором функционируют правовые знаки и знаковые системы, реализуются правовые коммуникативные процессы и создается правовая информация. Концепт *правового семиозиса* – как деятельность, связанная с созданием и функционированием правовых знаков и знаковых систем³³¹. Указанные концепты могут быть основой для развития семантического, синтаксического и прагматического анализа правовых знаков и знаковых систем в любом юридическом исследовании, затрагивающем семиотическую проблематику.

При этом семантический анализ правовых знаков и знаковых систем может исходить из их классификации по критерию степени возрастающей абстрактности базисного знака на: естественные, образные, действия, языковые, системы записи и кодовые знаковые системы. Так, *естественные знаки и знаковые системы* функционируют в различных видах правового дискурса как знаки, выступающие частями (или элементами) тех или иных предметов, явлений, процессов. В силу их разнородности, естественные знаки невозможно подвергнуть обобщающей научной классификации. Исследование этих знаков идет по следующему пути: выделяется какой-либо вид или подвид юридической деятельности и анализируются присущие ему наиболее распространенные естественные знаки (например, в криминалистике широко исследуются различные следы). *Образные знаки и их системы* представлены в правовой коммуникации самыми разнообразными видами. Наиболее распространенной классификацией образных правовых знаков является их деление по способу внешнего выражения на: 1) предметные знаки (флаг, форменная одежда, государственные награды и др.); 2) изобразительные знаки (герб, товарный знак, дорожные знаки и др.); 3) звуковые (гимны, марши и др.) и световые знаки (сигналы при регулировании дорожного движения и др.). *Знаки действия и соответствующие им знаковые системы* широко представлены в праве в виде

³²⁹ Yelle R. Ibid.

³³⁰ Yelle R. Ibid.

³³¹ Ковкель Н.Ф. Семиотика права: проблемы определения основных концептов и выбора парадигмы // Правоведение. 2017. № 4. С. 47-52; Ковкель Н.Ф. Семиотические стратегии, методы и модели правовой интерпретации // Парадигмы юридической герменевтики: монография. Под ред. Е.Н. Тонкова, И.Л. Честнова. СПб.: Алетейя, 2017. С. 108–109; Ковкель Н.Ф. Правовая семиосфера как концепт культурального измерения права // Культуральные исследования права: монография. Под ред. И.Л. Честнова, Е.Н. Тонкова. СПб.: Алетейя, 2018. С. 153-170.

различных правовых процедур и процессов. Причем в связи с т.н. прагматическим поворотом в философии и юриспруденции правовые процедуры и процессы стали объектами самого пристального интереса со стороны исследователей. Объясняется этот интерес, видимо, тем, что с правильностью их проведения принято связывать достижение справедливости. *Слово и языковые знаковые системы* выражены во всех видах правовой речи, а также зафиксированы посредством *иероглифических знаков в системах записи* в разнообразных правовых текстах. Правовые языковые знаковые системы, базисным знаком которых является слово, и системы их записи представлены в следующих видах правовых текстов и правовой речи: 1) текстах источников права; 2) правореализационных, и прежде всего правоприменительных, правовых текстах; 3) правовой речи правотворческого, правоинтерпретационного и правореализационного процессов (как профессиональной, так и обыденной); 4) научных и учебных правовых текстах; 5) научной правовой речи и правовой речи образовательного процесса. Относительная обособленность указанных видов правовых текстов и правовой речи позволяет рассматривать их как языковые знаковые подсистемы или подсистемы записи. Причем указанные виды правовых языковых знаковых систем и систем их записи подлежат дальнейшей, более сложной классификации на основании юридических критериев³³². Наконец, даже самые формализованные из знаков и знаковых систем – *кодовые системы*, могут быть представлены в праве, например, в случаях формализации правовых текстов, т.е. их перевода на язык формальной логики. Актуальность перевода самых разнообразных правовых текстов на язык логических символов в наш компьютерный век очевидна, поскольку только такой перевод позволяет разрабатывать и эффективно использовать компьютерные технологии как в правотворческом, так и в правоприменительном процессах.

Синтаксический анализ предполагает исследование взаимосвязи различных правовых знаков как внутри отдельных знаковых систем, так и между ними, в пространстве правовой семиосферы. Каждая знаковая система обладает следующими основными характеристиками: базисными и производными знаками, функциональными элементами системы, метаязыком системы, логиками оперирования системой, системой записи правил и операций знаковой системы, а также возможностью верификации промежуточных и окончательных результатов работы с системой. Анализ по обозначенным параметрам могут быть подвергнуты самые разнообразные правовые знаковые системы: от естественных до кодовых. В ряде предыдущих работ мы представили семиотический анализ законодательства как знаковой системы, определив особенности его базисных и производных знаков, функциональных элементов, метаязыка и логик оперирования³³³.

Для развития прагматического анализа правовых знаков и знаковых систем, его антропоцентрической переориентации, особое значение имеет исследование правовой семиосферы и правового семиозиса. Правовой семиосфере как элементу глобальной семиосферы присущи следующие признаки: 1) наличие границы, или отграниченность от внесемиотического или иносемиотического пространства; 2) неравномерность организации, наличие ядерных структур и периферии; 3) несинхронность развития различных участков; 4) диалогический механизм функционирования; 5) пространственная симметрия – ассиметрия. Анализ указанных признаков правовой семиосферы позволяет по-новому взглянуть на многие правовые процессы. Так, *наличие границы, или отграниченность правовой семиосферы от внесемиотического или иносемиотического*

³³² Ковкель Н.Ф. Основные элементы структуры правового языка // Вестник Пермского университета. 2013. № 4 (22). С. 44-51.

³³³ Ковкель Н.Ф. Логика и язык закона: монография. Минск: Право и экономика, 2009. С. 184-244; Ковкель Н.Ф. О перспективах семиотического анализа права и законодательства // Вестник БГЭУ. 2010. № 5 (82). С. 78-86.

пространства порождает проблему перевода неправовой информации, неправовых знаков и знаковых систем в правовые, и наоборот. Как функционируют эти билингвальные переводческие «фильтры» в правовой семиосфере? Очевидно, что это не только и не столько официально-властное признание правовых знаков и знаковых систем, сколько сложный процесс их легитимации на индивидуальном и разных уровнях социума, причем в самых разнообразных формах. Такой подход позволяет анализировать легитимацию как сложный семиотический процесс, как билингвальный, буферный механизм между правовыми и неправовыми знаками. Роль правового языка в процессах правовой семиотизации может оказаться лишь вспомогательной, а первостепенное значение приобретут невербальные процессы. Следует также отметить относительный характер границы правовой семиосферы, ее подвижность в понимании правового и неправового, справедливого и несправедливого. Так, невзирая на многократные попытки провести демаркационную линию между правом и моралью, она по настоящее время остается весьма условной.

Неравномерность организации правовой семиосферы означает наличие в ее структуре ядра и периферии. К ядерным структурам относятся доминирующие семиотические элементы правовой семиосферы – большинство видов правовых текстов, особенно тексты источников права, и правовых процедур. Однако возможно включение в ядро и нормативно признанных образных знаков, таких как герб, флаг, гимн и др. На периферии правовой семиосферы находятся разнообразные естественные, образные знаки, различные виды правовой речи (правотворческой, правоинтерпретационной, правореализационной, научной и т.д.) и др. В юридической доктрине наличие ядерных структур и периферии правовой семиосферы анализировалось в виде известного деления права на официальное и неофициальное. Метаязыком для правовых знаков и знаковых систем выступает сама юриспруденция, обеспечивающая уровень «идеального единства» правовой семиосферы. Семиотически право может быть представлено в виде конгломерата разноуровневых и разнотипных правовых знаков и знаковых систем, организованных неиерархично, и подлежащих самой разнообразной интерпретации. «Структурная неоднородность семиотического пространства, – замечает Ю.М. Лотман, – образует резервы динамических процессов и является одним из механизмов выработки новой информации внутри сферы»³³⁴. В менее организованных периферийных участках, обладающих гибкими, скользящими конструкциями, динамические процессы встречают меньше сопротивления и развиваются быстрее. Создание же метаструктурных самоописаний является фактором, резко увеличивающим жесткость структуры и замедляющим процесс ее развития. Это подготавливает в будущем перемещение центра на периферию и бывшей периферии – в центр. Правовой семиосфере присуща та же динамика, исследование которой особенно значимо для понимания трансформации неофициального права в официальное.

Несинхронность развития различных участков правовой семиосферы означает то, что различные правовые знаки и знаковые системы, а также языки их описания, имеют различные циклы эволюции. Наиболее очевидно несинхронность развития проявляется на уровне разнообразных правовых текстов. Так, даже среди самого распространенного вида правовых текстов – текстов источников права – обнаруживаются совершенно различные циклы развития. Канонические тексты и тексты судебных прецедентов развиваются гораздо медленнее, нежели динамичные тексты нормативных правовых актов и нормативных правовых договоров. Даже внутри отдельных видов текстов источников права существуют различные циклы эволюции. Например, в группе текстов нормативных

³³⁴ Лотман Ю.М. О семиосфере // Избранные статьи в трех томах. Т. 1. Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллин: «Александра», 1992. С. 16.

правовых актов конституционные акты обладают наибольшей стабильностью. Значительно быстрее, чем тексты источников права, развиваются иные виды правовых текстов (правоприменительные, иные правореализационные, научные, учебные) и правовой речи. Еще большей подвижностью и изменчивостью обладают естественные и образные правовые знаки и знаковые системы. Новая правовая информация формируется именно на границах между несинхронно развивающимися правовыми знаками и знаковыми системами внутри правовой семиосферы. Применительно к правовой семиосфере особенно важно отметить изоморфизм, существующий между индивидуальным правосознанием, отдельными правовыми знаками и правовой культурой в целом. Эта взаимосвязь часто упускается из вида в процессе научного исследования, отдельные правовые знаки и знаковые системы анализируются изолированно от правовой культуры, а также вне породившего и интерпретирующего их сознания. Тиражирование правовых знаков в правовой семиосфере также далеко не всегда принимается во внимание. Как правило, обнаруживаются лишь связи между текстами источников права и связанными с ними правоприменительными, реже – иными правореализационными текстами. Различные виды естественных, образных правовых знаков, правовой речи и иные виды правовых текстов остаются за пределами научного анализа.

Диалогический механизм функционирования правовой семиосферы позволяет актуализировать все элементы процесса правового семиозиса, особенно правосознание адресанта (отправителя) и адресата (получателя) правовых знаков. Диалогическое функционирование правовой семиосферы обращает наше внимание на то, что правовые знаки и знаковые системы в ее структуре – лишь производные процессов правовой коммуникации, основными акторами которой выступают субъекты права. В качестве одной из существенных особенностей диалогического функционирования семиосферы Ю.М. Лотман называет дискретность в передаче информации. «Диалог включает в себя взаимность и обоюдность в обмене информацией. Но для этого нужно, чтобы время передачи сменялось временем приема. А это подразумевает дискретность – возможность делать перерывы в информационной передаче. Способность выдавать информацию порциями является всеобщим законом диалогических систем... Следует иметь в виду, что дискретность может возникать на уровне структуры там, где в материальной ее реализации существует циклическая смена периодов высокой активности и периодов максимального ее снижения»³³⁵. Дискретность в передаче информации характерна и для правовой семиосферы на всех уровнях ее существования. Активные адресанты (отправители) могут посредством самых разнообразных правовых знаков и знаковых систем, особенно правовых текстов и речи, создавать и транслировать новую правовую информацию, причем как внутри отдельных правовых систем, так и в процессе взаимодействия между ними. Так, если в первое десятилетие вестернизации постсоветских правовых систем наблюдалась заметная активность культурного влияния Запада на Восток, то в настоящее время очевидно изменение направления этого влияния. В этой связи Ю.М. Лотман отмечал, что «...процесс культурного воздействия Востока на Запад и Запада на Восток связан с несинхронностью синусоид их имманентного развития и для внешнего наблюдателя представляется дискретной сменой разнонаправленных активностей»³³⁶.

Пространственная симметрия – асимметрия, или зеркальный механизм правовой семиосферы. Ю.М. Лотман утверждал, что в основе всех коммуникативных процессов лежит принцип, который строится на сочетании симметрии-асимметрии и может быть сведен к более общему единству. Симметрия-асимметрия «может рассматриваться как расчленение некоторого единства плоскостью симметрии, в результате чего возникают

³³⁵ Лотман Ю.М. Указ. соч. С. 18.

³³⁶ Лотман Ю.М. Указ. соч. С. 19.

зеркально отраженные структуры — основа последующего роста разнообразия и функциональной спецификации. ...Сочетание этих двух принципов наблюдается на самых разных уровнях — от противопоставления цикличности (осевой симметрии) в мире космоса и атомного ядра однонаправленному движению, господствующему в животном мире и являющемуся результатом плоскостной симметрии, до антитезы мифологического (циклического) и исторического (направленного) времени. Поскольку сочетание этих принципов имеет структурный характер, выходящий за рамки не только человеческого общества, но и живого мира, и позволяет установить подобие самых общих структур, например, поэтическому произведению, то, естественно, напрашивается вопрос: не является ли весь универсум сообщением, входящим в еще более общую семиосферу? Не подлежит ли вселенная прочтению?»³³⁷. В правовой семиосфере зеркальный механизм действует и осознается прежде всего как проблема Другого, присутствующая на всех уровнях правовой коммуникации и выражаемая посредством любых видов правовых знаков и знаковых систем.

Прагматический анализ правового семиозиса позволяет установить особенности правовой коммуникации в самых различных видах правовой деятельности: от правотворческой до правореализационной. При этом их исследование должно исходить из особой семиотической модели правовой коммуникации. Представляется, что элементами такой модели являются: 1) адресант (отправитель) правового знака; 2) адресат (получатель) правового знака; 3) правовой знак (совокупность знаков); 4) коды (языки) адресанта и адресата; 5) контексты, в которых создается и интерпретируется правовой знак (совокупность знаков); 6) коммуникативный канал; 7) тематическое поле; 8) коммуникативная компетенция адресанта и адресата. На основании данной модели могут быть построены и иные семиотические конструкции правовой деятельности: правотворческие, правосистематизационные, правоинтерпретационные, правоприменительные и др.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑՆԵՐԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

ՆԱՏԱՆՅԱ ԿՈՎԿԵԼ

*Բելառուսի պետական տնտեսագիտական համալսարանի իրավագիտության
ֆակուլտետի իրավունքի տեսության և պատմության ամբիոնի դոցենտ,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու,
Բելառուսի պետական համալսարանի դոկտորանտ,
ք.Մինսկ, Բելառուսի Հանրապետություն*

Հոդվածում վերլուծվում են իրավագիտության նշանագիտական իմացաբանական հարացույցի հեռանկարները: Սահմանվում են նրա զարգացման այնպիսի խոչընդոտներ, ինչպիսիք են նշանագիտության ներսում միասնականության և, առաջին հերթին, համընդհանուր ճանաչված գիտական հասկացությունների բացակայությունը, սցիենտիստական սարքերի նշանագիտության հետստորոկոտորալիստական և հետմոդեռնիստական քննադատությունը: Նշվում է իրավունքի նշանագիտության մարդաբանական և պատմամշակութային վերակողմնորոշման անհրաժեշտությունը: Ներկայացվում և սահմանվում են իրավունքի նշանագիտության

³³⁷ Лотман Ю.М. Указ. соч. С. 20.

հետևյալ հիմնական հասկացությունները՝ իրավական նշան, իրավական նշանային համակարգ, իրավական նշանային համակարգի բազիսային նշան, իրավական նշանություն (սեմիոսֆերա) և իրավական սեմիոզիս: Անցկացվում է իրավական նշանների ու նշանային համակարգերի դասակարգում՝ հիմնված դրանց բազիսային նշանի վերացական չափորոշիչների վրա: Այն թույլ է տալիս տարբերակել իրավական նշանների ու նշանային համակարգերի հետևյալ տեսակները՝ բնական, փոխաբերական, գործողությունների, լեզվական, ծայնագրությունների և կողային: Վերլուծության են ենթարկվում իրավական նշանությունի հիմնական հատկանիշները՝ սահմանի առկայություն կամ արտամարմնային ու ինոսեմիոտիկ տարածությունից առանձնացում, կազմակերպության անհավասարություն, միջուկային կառույցների ու ծայրամասերի առկայություն, տարբեր հատվածների զարգացման անհամաժամություն, գործունեության երկխոսության մեխանիզմ, տարածական համաչափություն-անհամաչափություն:

Բանալի բառեր՝ *նշանագիտական հարացույց, իրավունքի նշանագիտություն, իրավունքի նշանագիտության հիմնական հայեցակարգեր, իրավական նշան, իրավական նշանային համակարգ, իրավական նշանություն, իրավական սեմիոզիս:*

PROSPECTS OF THE SEMIOTIC PARADIGM OF MODERN JURISPRUDENCE

NATALIA KOVKEL

*Belarus State Economic University, Faculty of Law, Department of Theory and History
of Law, PhD in Law, Associate Professor, Minsk, Republic of Belarus*

The article analyzes the perspectives of the semiotic epistemological paradigm of jurisprudence. Such obstacles in the way of its development are defined as the lack of unity within semiotics, and above all the lack of generally accepted scientific concepts, poststructuralist and postmodernist criticism of the scientific attitudes of semiotics. The necessity of anthropological, historical and cultural reorientation of the semiotics of law is pointed out. The following basic concepts of the semiotics of law are introduced and defined: legal sign, legal sign system, basic sign of a legal sign system, legal semiosphere and legal semiosis. The classification of legal signs and sign systems based on the criterion of the abstractness of their basic sign is carried out. It allows distinguishing the following types of legal signs and signing systems: natural, figurative, actions, language, records and code. The main features of the legal semiosphere are analyzed: the presence of a border, or delimitation from extra-semiotic or non-semi-semiotic space; uneven organization, the presence of nuclear structures and periphery; asynchronous development of various sites; dialogue mechanism of functioning; spatial symmetry - asymmetry.

Keywords: *semiotic paradigm, semiotics of law, basic concepts of semiotics of law, legal sign, legal sign system, legal semiosphere, legal semiosis.*

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻ
ԼԻԱԶՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ԸՍՏ 2015 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
(ՀԱՄԵՄԱՏԱ-ԻՐԱՎԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ)***

ՀՏԴ 342.4

ՌՈՒԶԱՆՆԱ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

*Գավառի պետական համալսարանի ռեկտոր,
իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ,
թ. Գավառ, Հայաստանի Հանրապետություն
ruzanna.hakobyan@mail.ru*

Հոդվածը նվիրված է Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի լիազորություններին և սահմանադրական պատասխանատվության հիմնախնդիրներին 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունների համատեքստում: Պատմական ու համեմատադրական վերլուծության մեթոդներով ներկայացվում է Նախագահի սահմանադրական ինստիտուտի Էվոյուցիան Հայաստանի Հանրապետությունում, ուսումնասիրվում են Նախագահի թեկնածուին ներկայացվող պահանջները, պետության գլխի լիազորություններն ու դրանց իրականացման կառուցակարգերը՝ ըստ 1995թ.-ին ընդունված Սահմանադրության, ապա 2005 և 2015թթ.-ի սահմանադրական փոփոխությունների: Ուսումնասիրման առարկա են կազմում նաև ՀՀ և այլ պետությունների Նախագահների պոպիտիվ ու նեգատիվ սահմանադրական պատասխանատվության խնդիրները, Նախագահի պաշտոնակության հիմքերն ու կարգը: Նշվում է, որ ՀՀ Նախագահի համար առաջնային խնդիր է Սահմանադրության պահպանմանը հետևելը, քանի որ այդ պարտականությունը բխում է պետության գլխի սահմանադրական կարգավիճակից:

Իսկ եթե Նախագահն ինքն է խախտում Սահմանադրության ու օրենքների պահանջները, ապա պետք է վերածվի նեգատիվ սահմանադրական և այլ իրավաբանական պատասխանատվություն կրող սուբյեկտի: Կարևորվում է Նախագահի թեկնածուի համար լեզվական ցենզ նախատեսելը և առաջարկվում է սահմանել նաև կրթական ցենզ:

Առաջարկվում է ապագայում սահմանադրորեն չնախատեսել ՀՀ Նախագահին փոխարինողի ինստիտուտը՝ հաշվի առնելով պետության գլխի լիազորությունների արարողակարգային ու ներկայացուցչական բնույթը: Իսկ որպես լուծում՝ առաջարկվում է ամրագրել, որ Հանրապետության Նախագահի պաշտոնի թափուր մնալուց հետո տասը (և ոչ թե քսանհինգից երեսունհինգ) օրվա ընթացքում կազմակերպվում է Նախագահի արտահերթ ընտրություն:

Բանալի բառեր՝ Նախագահ, պետության գլուխ, Ազգային ժողով, կառավարման ձև, սահմանադրական կարգավիճակ, լիազորություն, գործառույթ, սահմանադրական պատասխանատվություն, պաշտոնի ստանձնում, պաշտոնակալություն:

2015 թվականի դեկտեմբերի 6-ին կայացած սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում Հայաստանում ընդունվեց պառլամենտական հանրապետության կառավարման ձևը և, համապատասխանաբար, ընդլայնվեցին ՀՀ

* Հոդվածը ներկայացվել է 16.05.2019թ., գրախոսվել՝ 03.06.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Ազգային ժողովի, ՀՀ վարչապետի իրավասություններն ու սահմանափակվեցին Հանրապետության Նախագահի լիազորությունները: Պետության Նախագահը պառլամենտական հանրապետություններում (Գերմանիա, Իտալիա, Հնդկաստան, Չեխիա և այլն) օրինաչափորեն չունի այնպիսի լայն լիազորություններ, ինչպիսին ունի Նախագահական կամ կիսանախագահական կառավարման ձև ունեցող հանրապետություններում:

Խորհրդային Միության փլուզումից առաջ՝ 1990թ.-ի մարտի 17-ին, հիմնադրվեց ԽՍՀՄ պրեզիդենտի պաշտոնը, որն ի սկզբանե ստացավ «պետության գլխի» սահմանադրական կարգավիճակ: Հայաստանում 1991թ.-ի օգոստոսի 1-ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետության Նախագահի մասին» օրենքը, ըստ որի՝ «Նախագահը Հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձն է, գլխավորում է Հանրապետության գործադիր իշխանությունը»: 1995թ.-ին ընդունված ՀՀ Սահմանադրությունը Նախագահին ճանաչեց որպես Հանրապետության անկախության, տարածքային ամբողջականության և անվտանգության երաշխավոր: 2005թ.-ի սահմանադրական բարեփոխումների արդյունքում հստակեցվեց Նախագահի սահմանադրաիրավական կարգավիճակը՝ Սահմանադրության 49-րդ հոդվածում սահմանելով, որ «Հանրապետության Նախագահը պետության գլուխն է»: Պետության գլուխը սահմանադրական մարմին է, պետության ղեկավարը, որ ներկայացնում է երկիրը թե՛ ներքին, թե՛ արտաքին հարաբերություններում ու հանդիսանում է ժողովրդի պետականության խորհրդանիշը: 2015թ.-ին փոփոխված Սահմանադրության 5-րդ գլուխը (123-145-րդ հոդվածներ) ամրագրում է Հանրապետության Նախագահի սահմանադրական կարգավիճակը³³⁸: Սահմանադրության 123-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության Նախագահին դարձյալ վերապահվում է պետության գլխի սահմանադրական կարգավիճակ, սակայն սահմանափակ լիազորություններով: Նրա համար որպես առաջնային խնդիր է սահմանված Սահմանադրության պահպանմանը հետևելը, քանի որ այդ պարտականությունը բխում է Նախագահի սահմանադրական կարգավիճակից: ՀՀ Նախագահը հետևում է ոչ միայն Սահմանադրության պահպանման կառուցակարգերի անխափան գործողությանը, այլև հանրային իշխանության սուբյեկտների կողմից սահմանադրական իրավանորմերի պահանջների հստակ կատարմանը:

ՀՀ Սահմանադրության 123-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն՝ Հանրապետության Նախագահն իր գործառնություններն իրականացնում է Սահմանադրությամբ սահմանված լիազորությունների միջոցով: Պետության գլուխ ընտրվելու փաստով Նախագահը ստանձնում է պոզիտիվ սահմանադրական պատասխանատվություն՝ իր լիազորություններն իրականացնելիս լինել անաչառ և առաջնորդվել բացառապես համապետական ու համազգային շահերով (123-րդ հոդվածի 3-րդ մաս): Իսկ եթե Նախագահն ինքն է խախտում Սահմանադրության ու օրենքների պահանջները, ապա պետք է վերածվի նեգատիվ սահմանադրական և այլ իրավաբանական պատասխանատվություն կրող սուբյեկտի: Պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող երկրներում Նախագահին ընտրում են պառլամենտի կամ հատուկ ընտրիչների միջոցով: Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունում Նախագահին վեց անգամ (1991, 1996, 1998, 2003, 2008, 2013 թվականներին) անմիջականորեն ընտրել է ժողովուրդը՝ որպես իշխանության աղբյուր, և Նախագահին վերապահել առաջնային մանդատ, իսկ 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխություններից հետո Ազգային ժողովն առաջին անգամ 2018 թվականի մարտի 2-ին ընտրեց ՀՀ Նախագահ, որ 2018 թվականի ապրիլի 9-ին ՀՀ Ազգային ժողովի հատուկ նիստում ժողովրդին տված երդմամբ ստանձնեց իր պաշտոնը, այսինքն՝

³³⁸ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն. 2015թ. փոփոխություններով, Երևան, 2015:

կայացավ ՀՀ Նախագահի երդման ու պաշտոնի ստանձնման արարողությունը՝ ինագուրացիան³³⁹։ Կարծում ենք, որ ՀՀ Նախագահին, ով Սահմանադրության համաձայն առաջնորդվում է ոչ միայն համապետական, այլև համազգային շահերով, պետք է օրենսդիր, ներկայացուցչական մարմնի անդամներից բացի ընտրեն նաև Սփյուռքի ընտրողները։ Գործող Սահմանադրության 125-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության Նախագահի հերթական ընտրությունն անցկացվում է Հանրապետության Նախագահի լիազորությունների ավարտից ոչ շուտ, քան քառասուն և ոչ ուշ, քան երեսուն օր առաջ։ Հանրապետության Նախագահի թեկնածու առաջադրվելու իրավունք ունի պատգամավորների ընդհանուր թվի առնվազն մեկ քառորդը։ Հանրապետության Նախագահ է ընտրվում այն թեկնածուն, որը ստացել է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երեք քառորդը։ ՀՀ Սահմանադրության 125-րդ հոդվածի երկրորդ մասի երկրորդ դրույթի համաձայն՝ «Եթե Հանրապետության Նախագահ չի ընտրվում, ապա անցկացվում է ընտրության երկրորդ փուլ, որին կարող են մասնակցել առաջին փուլին մասնակցած բոլոր թեկնածուները»։ Վիճելի ենք համարում բոլոր թեկնածուներին երկրորդ փուլին մասնակցելու հնարավորություն ընձեռելը։ Մեր կարծիքով, կարելի է թույլ տալ միայն առավել ձայներ ստացած երկու թեկնածուի մասնակցությունը երկրորդ փուլին, և այդ պարագայում ընտրության երրորդ փուլի անհրաժեշտություն չի առաջանա։ Գործող սահմանադրական կարգավորմանը համաձայն՝ երկրորդ փուլում Հանրապետության Նախագահ է ընտրվում այն թեկնածուն, որը ստացել է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երեք հինգերորդը։ Իսկ եթե կրկին Հանրապետության Նախագահ չի ընտրվում, ապա անցկացվում է ընտրության երրորդ փուլ, որին կարող են մասնակցել երկրորդ փուլում առավել ձայներ ստացած երկու թեկնածուները։ Երրորդ փուլում Հանրապետության Նախագահ է ընտրվում այն թեկնածուն, որը ստանում է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությունը։ Եթե Հանրապետության Նախագահ չի ընտրվում, ապա տասնօրյա ժամկետում անցկացվում է Հանրապետության Նախագահի նոր ընտրություն։ ՀՀ Նախագահն ընտրվում է յոթ տարի ժամկետով։ ՀՀ Նախագահի պաշտոնի հավակնորդի համար Սահմանադրությունը նախատեսում է համապատասխան պահանջներ, մասնավորապես՝ պետության քաղաքացիության պահանջը, տարիքային ցենզը։ Լյսյաե, ՀՀ Սահմանադրության 124-րդ հոդվածի համապատասխան՝ «Հանրապետության Նախագահ կարող է ընտրվել քառասուն տարին լրացած, վերջին վեց տարում միայն Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի հանդիսացող, վերջին վեց տարում Հայաստանի Հանրապետությունում մշտապես բնակվող, ընտրական իրավունք ունեցող և հայերենին տիրապետող յուրաքանչյուր ոք»։ Կարծում ենք, որ ճիշտ էր Նախագահի թեկնածուի տարիքային ցենզը հինգ տարով բարձրացնել, սակայն նույնը չենք կարող ասել քաղաքացիության ու նստակեցության ցենզերը չորս տարով նվազեցնելու մասին։ Կարծում ենք, որ տասը տարվա ՀՀ քաղաքացիության և ՀՀ-ում մշտական բնակության պահանջներն ավելի հիմնավորված էին։ Տասը տարվա ընթացքում անձը շատ ավելի իրազեկ ու հաղորդ է դառնում հասարակության ու պետության խնդիրներին, քան վեց տարում։ Կարևորում ենք Նախագահի թեկնածուին առաջադրվող պահանջների շարքում առաջին անգամ լեզվական ցենզ նախատեսել, սակայն մայրենի լեզվին տիրապետելու հանգամանքը, որքան էլ անհրաժեշտ, սակայն բավարար չենք համարում։ Կարծում ենք, որ այն պետք է լրացվի նաև կրթական ցենզով՝ սահմանադրորեն նախատեսելով, որ Նախագահ կարող է ընտրվել ոչ թե սոսկ հայերենին տիրապետող, այլ «... հայերենին լիարժեք տիրապետող և բարձրագույն կրթություն ունեցող յուրաքանչյուր ոք», քանի որ Նախագահի թեկնածուն պետք է ոչ միայն հասուն լինի, ունենա որոշակի կենսափորձ, որը ձևավորվում է ապրած

³³⁹ Տե՛ս ՀՀ Նախագահի պաշտոնական կայք // president.am:

տարիների ընթացքում, այլև ունենա ընդհանուր աշխարհայացքային ու մասնագիտական գրագիտություն, պատշաճ արժեքային կողմնորոշումներ:

Հայաստանում 2003 և 2008 թթ.-ին Հանրապետության Նախագահի թեկնածուների չգրանցման դեպքեր արձանագրվեցին, քանի որ հավակնորդները չէին բավարարում քաղաքացիության (վերջին տասը տարում չէին հանդիսացել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացի) և նստակեցության (վերջին տասը տարում մշտապես չէին բնակվել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում) ցենզերը: Կարևորում ենք սահմանադրական այն իմպերատիվ պահանջը, որ նույն անձը Հանրապետության Նախագահ կարող է ընտրվել միայն մեկ անգամ: Նախագահի կարգավիճակն այնքան պատասխանատու ու պարտավորեցնող է, որ Նա Սահմանադրության ուժով չի կարող զբաղեցնել որևէ այլ պաշտոն, զբաղվել ձեռնարկատիրական գործունեությամբ, կատարել վճարովի այլ աշխատանք: Պետության գլխի գործառնությունն անկախ ու անաչառ կատարելու համար Հանրապետության Նախագահն իր լիազորությունների իրականացման ընթացքում չի կարող լինել որևէ կուսակցության անդամ: Կարծում ենք, որ այդ պահանջը կարելի է տարածել նաև ՀՀ Նախագահի աշխատակազմի վրա:

ՀՀ Սահմանադրության 126-րդ հոդվածը սահմանում է ՀՀ Նախագահի արտահերթ ընտրության կարգը: Այսպես, Հանրապետության Նախագահի պաշտոնանկության, լիազորությունների կատարման անհնարինության, հրաժարականի կամ մահվան դեպքերում Հանրապետության Նախագահի պաշտոնը թափուր մնալուց ոչ շուտ, քան քսանհինգ և ոչ ուշ, քան երեսունհինգ օր հետո անցկացվում է Հանրապետության Նախագահի արտահերթ ընտրությունը: Հանրապետության Նախագահը պաշտոնը ստանձնում է Հանրապետության Նախորդ Նախագահի լիազորությունների ավարտման օրը: Իսկ արտահերթ ընտրության միջոցով ընտրված Հանրապետության Նախագահը պաշտոնը ստանձնում է ընտրվելուց հետո՝ տասներորդ օրը: Կարելի է տասներորդ օրվա փոխարեն Նախատեսել ՀՀ Նախագահի պաշտոնի ստանձնում ընտրվելուց հետո՝ երկրորդ օրը: ՀՀ Սահմանադրությունը 127-րդ հոդվածում նախատեսում է ՀՀ Նախագահի կողմից պաշտոնը ստանձնելու, դրանով իսկ՝ պոզիտիվ սահմանադրական պատասխանատվություն ստանձնելու հատուկ կարգ՝ ամրագրելով, որ Հանրապետության Նախագահը պաշտոնը ստանձնում է Ազգային ժողովի հատուկ նիստում, ժողովրդին տրված հետևյալ երդմամբ. «Ստանձնելով Հանրապետության Նախագահի պաշտոնը՝ երդվում եմ հավատարիմ լինել Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությանը, իմ լիազորություններն իրականացնելիս լինել անաչառ, առաջնորդվել միայն համապետական ու համազգային շահերով, և իմ ողջ ուժը ներդնել ազգային միասնության ամրապնդման գործում»:

Հիմնական օրենքի 128-րդ հոդվածը նախատեսում է, որ Հանրապետության Նախագահն իր իրավասության մեջ մտնող հարցերի վերաբերյալ կարող է ուղերձ հղել Ազգային ժողովին, իսկ Նախկինում իրավասու էր ուղերձ հղել թե՛ ժողովրդին, թե՛ Ազգային ժողովին: Մինչև 2015 թվականի սահմանադրական փոփոխությունները Նախագահն իրավունք ուներ վետո (արգելափակ) դնելու օրենքի ընդունման վրա: Սահմանադրական փոփոխությունների արդյունքում ՀՀ Ազգային ժողովի ընդունած օրենքը Հանրապետության Նախագահը դարձյալ ստորագրում ու հրապարակում է քսանմեկօրյա ժամկետում կամ նույն ժամկետում ոչ թե իր առարկություններով ու առաջարկություններով հետ է վերադարձնում Ազգային ժողով (ինչպես Նախկինում), այլ դիմում է Սահմանադրական դատարան՝ Սահմանադրության օրենքի համապատասխանությունը որոշելու հարցով: Եթե Սահմանադրական դատարանը որոշում է, որ օրենքը համապատասխանում է Սահմանադրությանը, ապա Հանրապետության Նախագահը հնգօրյա ժամկետում ստորագրում ու հրապարակում է օրենքը: Եթե Հանրապետության Նախագահը չի կատարում 129-րդ հոդվածով

սահմանված պահանջները, ապա Ազգային ժողովի նախագահը հնգօրյա ժամկետում ստորագրում ու հրապարակում է օրենքը: ՀՀ Սահմանադրության 158-րդ հոդվածով սահմանված դեպքերում, այն է՝ Նորընտիր Ազգային ժողովի առաջին նստաշրջանի օրը Կառավարությանը վստահություն չհայտնելու, Կառավարության ծրագրին հավանություն չտալու, վարչապետի կողմից հրաժարական ներկայացվելու դեպքերում կամ վարչապետի պաշտոնը թափուր մնալու օրը Հանրապետության նախագահն անհապաղ ընդունում է Կառավարության հրաժարականը: ՀՀ Սահմանադրության 131-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության նախագահը վարչապետի առաջարկությամբ փոփոխություններ է կատարում Կառավարության կազմում: Ակնհայտ է, որ ՀՀ Նախագահի այդ լիազորությունները սոսկ արարողակարգային նշանակություն ունեն: Ըստ ՀՀ Սահմանադրության 149-րդ հոդվածի 1-ին մասի՝ Հանրապետության նախագահը Նորընտիր Ազգային ժողովի լիազորությունների ժամկետի սկսվելուց հետո անհապաղ վարչապետ է նշանակում Սահմանադրության 89-րդ հոդվածով սահմանված կարգով ձևավորված խորհրդարանական մեծամասնության ներկայացրած թեկնածուին: Իսկ ՀՀ վարչապետի հրաժարական ներկայացնելու կամ վարչապետի պաշտոնը թափուր մնալու այլ դեպքերում 149-րդ հոդվածի 5-րդ մասի համաձայն «Հանրապետության նախագահն անհապաղ վարչապետ է նշանակում Ազգային ժողովի կողմից ընտրված թեկնածուին»: Կարծում ենք, որ ՀՀ Նախագահի՝ վարչապետին նշանակելու լիազորությունը նույնպես զուտ արարողակարգային բնույթ է կրում: Հարց է ծագում՝ ինչպիսի՞նք իրավական հետևանքներ կառաջանան, եթե Հանրապետության նախագահն օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ պատճառներով «անհապաղ» չընդունի Կառավարության հրաժարականը կամ «անհապաղ» չնշանակի ՀՀ Ազգային ժողովում քաղաքական մեծամասնության ներկայացրած կամ օրենսդիր մարմնի ընտրած վարչապետին, կամ վարչապետի առաջարկությամբ չնշանակի և հետ չկանչի օտարերկրյա պետություններում ու միջազգային կազմակերպություններում դիվանագիտական ներկայացուցիչներին (Սահմանադրության 132-րդ հոդվածի 1-ին մասի 2-րդ կետ): Սահմանադրությունը այս և համանման այլ հարցերի պատասխաններ չի տալիս:

Նախկինում ՀՀ Նախագահի սահմանադրական լիազորությունների շրջանակում էին նաև պետության ու հասարակության կենսագործունեության հատուկ իրավական ռեժիմների՝ ռազմական ու արտակարգ դրության հայտարարման լիազորությունների իրականացումը: Սակայն փոփոխված Սահմանադրության 119-րդ և 120-րդ հոդվածներով դրանք փոխանցվել են ՀՀ Կառավարությանը: Երկու դեպքում էլ նախատեսվում է իրավունքի ուժով Ազգային ժողովի հատուկ նիստի անհապաղ գումարում:

Սահմանադրության 133-րդ հոդվածի համապատասխան՝ ՀՀ Նախագահը զինված ուժերի բնագավառում իրականացնում է հետևյալ լիազորությունները՝

«1. ՀՀ վարչապետի առաջարկությամբ, օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով նշանակում և ազատում է զինված ուժերի և այլ զորքերի բարձրագույն հրամանատարական կազմը:

2. Վարչապետի առաջարկությամբ, օրենքով սահմանված դեպքերում և կարգով շնորհում է բարձրագույն զինվորական կոչումներ»:

Նախագահը նախկինում սահմանադրորեն ճանաչվում էր որպես զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատար: Այժմ այդ պատասխանատվությունը կրում է վարչապետը, որ պատերազմի ժամանակ զինված ուժերի գերագույն հրամանատարն է: Օրենքով սահմանված դեպքերում ու կարգով քաղաքացիության վերաբերյալ հարցերի լուծումը, դատապարտյալներին ներում շնորհելը, պարգևատրելն ու պատվավոր կոչումներ շնորհելը, բարձրագույն դասային աստիճաններ շնորհելը ևս ՀՀ Նախագահի սահմանադրական լիազորություններն են (134-137-րդ հոդվածներ): Եթե նախկինում պետության գլխի սահմանադրական լիազորություններն էին պետական

բարձր պաշտոններում նշանակումներ կատարելը, ՀՀ Սահմանադրական դատարանի չորս անդամ նշանակելը, ապա այժմ ՀՀ Նախագահի իրավագոր է Ազգային ժողովին ներկայացնելու Սահմանադրական դատարանի երեք դատավորի թեկնածություն և կատարելու պաշտոնատար անձանց ժամանակավոր նշանակում: Այսպես, եթե Ազգային ժողովը եռամսյա ժամկետում չի ընտրում հետևյալ պաշտոնատար անձանց՝ Բարձրագույն դատական խորհրդի անդամներին, գլխավոր դատախազին, Մարդու իրավունքների պաշտպանին, Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահին և մյուս անդամներին, Հեռուստատեսության և ռադիոյի հանձնաժողովի անդամներին, Հաշվիչ պալատի նախագահին և մյուս անդամներին, Կենտրոնական բանկի նախագահին և խորհրդի մյուս անդամներին, ապա մինչև Ազգային ժողովի կողմից նրանց ընտրությունը Հանրապետության նախագահը նշանակում է ժամանակավոր պաշտոնակատարներ: Իր լիազորություններն իրականացնելիս Հանրապետության նախագահն ընդունում է հրամանագրեր ու կարգադրություններ: Նախագահի հրամանագրերն ուղղված են պետության գլխի սահմանադրական լիազորությունների իրականացմանը, օրենքների պահանջների կատարմանը: Նախագահի հրամանագրերն ու կարգադրությունները չեն կարող հակասել Սահմանադրությանը, սահմանադրական օրենքներին, հակառակ դեպքում Սահմանադրական դատարանի կողմից սահմանված կարգով կճանաչվեն հակասահմանադրական, ուստի և՛ անվավեր: Պետության գլխի համար նախատեսված սահմանադրաիրավական ամենախիստ սանկցիան պաշտոնանկությունն է: ՀՀ Սահմանադրության 140-րդ հոդվածը սահմանում է, որ Հանրապետության նախագահն անձեռնմխելի է: Հանրապետության նախագահն իր լիազորությունների ժամկետում և դրանից հետո չի կարող հետապնդվել և պատասխանատվության ենթարկվել իր կարգավիճակից բխող գործողությունների համար: Իր կարգավիճակին չառնչվող գործողությունների համար Հանրապետության նախագահը կարող է պատասխանատվության ենթարկվել միայն իր լիազորությունների ավարտից հետո: Հատկանշական է, որ անձեռնմխելիությունը տարածվում է միայն Նախագահի կարգավիճակից բխող գործողությունների վրա, իսկ իր կարգավիճակի հետ չկապված գործողությունների համար նա կարող է պատասխանատվության ենթարկվել լիազորությունների ավարտից հետո: Պետության գլխի անձեռնմխելիությունն ապահովում է Նախագահի կողմից իր սահմանադրական լիազորությունների ազատ, անկաշկանդ ու միաժամանակ պատասխանատու իրականացումը և երաշխիք դառնում պետության գլխի անխափան ու արդյունավետ գործունեության համար: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ Հանրապետության Նախագահի անձեռնմխելիությունը բացարձակ չէ: Այսպես՝ ՀՀ Սահմանադրության 141-րդ հոդվածի համաձայն՝ «Հանրապետության նախագահը կարող է պաշտոնանկ արվել պետական դավաճանության, այլ ծանր հանցագործության կամ Սահմանադրության կոպիտ խախտման համար»: Կարծում ենք, որ հիմք ընդունելով ՀՀ քրեական օրենսգրքի 19-րդ հոդվածում սահմանված հանցագործությունների դասակարգման չափանիշները, որոնց համաձայն պետական դավաճանությունը ոչ թե ծանր, այլ առանձնապես ծանր հանցագործություն է, պետք է ՀՀ Սահմանադրությամբ պետական դավաճանությունից հետո նախատեսել «այլ առանձնապես ծանր, ծանր հանցագործություն կատարելը»: Ինչ վերաբերում է «Սահմանադրության կոպիտ խախտման» հիմքին, ապա այն առաջին անգամ նախատեսվել է ՀՀ Սահմանադրության 2015թ.-ի փոփոխությունների արդյունքում: Կարծում ենք, որ նշված ձևակերպումը հայեցողության լայն հնարավորություն է ընձեռում, ուստի ՀՀ Սահմանադրական դատարանը համապատասխան հիմքի (հիմքերի) առկայության դեպքում ՀՀ Ազգային ժողովի դիմումի հիման վրա պետք է հիմնավոր որոշում ընդունի կատարված արարքը (արարքները) որպես «Սահմանադրության կոպիտ խախտում» որակելու մասին:

Տարբեր պետությունների նախագահների սահմանադրական կարգավիճակի տարրերի համեմատադրական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ պաշտոնանկությունը նախագահի նեգատիվ սահմանադրական պատասխանատվության ամենախիստ միջոցն է, որի կիրառմանը կարող են հետևել իրավաբանական պատասխանատվության այլ տեսակներ: Այսպես՝ պետական դավաճանությունը կամ այլ առանձնապես ծանր կամ ծանր հանցագործությունը իրավաբանական փաստ է պաշտոնանկ արված նախկին նախագահին օրենքով նախատեսված կարգով քրեական պատասխանատվության ու պատժի ենթարկելու համար: Բոլոր պետություններում նախագահի նկատմամբ պաշտոնանկությունը կարող է կիրառվել միայն Սահմանադրությամբ նախատեսված հիմքերի առկայության դեպքում: Պաշտոնանկությունը նախատեսված է կառավարման հանրապետական ձև ունեցող երկրների մեծամասնությունում, մասնավորապես այն ամրագրված է Հայաստանի, Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Իռլանդիայի, Բուլղարիայի, Խորվաթիայի, Լեհաստանի սահմանադրություններում: Եվ գրեթե ամենուր, որպես պաշտոնանկության հիմքեր, նշվում են պետական դավաճանությունը կամ այլ հանցագործության կատարումը, Սահմանադրության «ցանկացած խախտումը» (Լեհաստան, Խորվաթիա, Մակեդոնիա, Բուլղարիա), «կոպիտ կամ լուրջ խախտումը» (Ռումինիա, Չեխիա, Սլովենիա, Հայաստան), «իր պաշտոնավարության ընթացքում Սահմանադրության կամ այլ օրենքների խախտումը» (Հունգարիա): Լիտվայի Սահմանադրության 74-րդ հոդվածի համաձայն՝ Սահմանադրության կոպիտ խախտման, երդումը չկատարելու համար կամ հանցագործության կատարման դեպքում պաշտոնանկ կարող է պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների 3/5-ով պաշտոնից ազատել երկրի նախագահին: Իսկ Ավստրիայի Հանրապետության Նախագահը կարող է պաշտոնանկ արվել համաժողովրդական քվեարկության արդյունքների հիման վրա (Ավստրիայի Հանրապետության դաշնային սահմանադրական օրենքի 60-րդ հոդվածի 6-րդ մաս)³⁴⁰: ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում է որոշակի պայմաններ, որոնց առկայության դեպքում հնարավոր է նեգատիվ սահմանադրական պատասխանատվության նշված միջոցի կիրառումը: Այսպես, ՀՀ Նախագահը կարող է պաշտոնանկ արվել, եթե.

1. կատարել է պետական դավաճանություն, այլ (առանձնապես ծանր-Ռ. Հ.) ծանր հանցագործություն կամ Սահմանադրության կոպիտ խախտում,
2. Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների մեծամասնությամբ ընդունել է որոշում՝ սահմանադրական դատարանին դիմելու մասին,
3. սահմանադրական դատարանը տվել է եզրակացություն ՀՀ Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին,
4. այդ եզրակացության հիման վրա Ազգային ժողովը պատգամավորների ընդհանուր թվի ձայների առնվազն երկու երրորդով կայացրել է որոշում՝ ՀՀ Նախագահին պաշտոնանկ անելու մասին:

Որպես կանոն, Նախագահի պաշտոնանկությունը բարդ ընթացակարգ է, ինչը պահանջում է օրենսդիր մարմնի անդամների ձայների տարբեր համամասնություններ, այսպես՝ կեսից ավելին (Շվեդիա), առնվազն 2/3-ը կամ 2/3-ից ավելին (Հայաստան, Ռուսաստան, Լեհաստան, Ռումինիա, Մակեդոնիա, Բուլղարիա, Խորվաթիա), 3/5-ը (Լիտվա): Պատգամավորները, նախաձեռնելով Նախագահի պաշտոնանկության գործընթացը, որպես կանոն, դիմում են սահմանադրական դատարան (սահմանադրական տրիբունալ, գերագույն դատարան, այլ բարձր ատյան)՝ եզրակացություն (որոշում, վճիռ) ստանալու համար (Հայաստան, Ռուսաստան, Չեխիա,

³⁴⁰ Ст'ю Конституции государств Европы, М., 2001; Конституции государств Восточной Европы, М., 1996; Новые Конституции стран СНГ и Балтии // Сборник документов, М., 1998.

Ռումինիա, Մակեդոնիա, Սլովակիա, Սլովենիա, Ֆինլանդիա և այլն)³⁴¹։ Ընդ որում, պետությունների մեծամասնությունում՝ Նախագահի պաշտոնանկության գործընթացը նախաձեռնում է օրենսդիր մարմինը, իսկ որոշում է ընդունում սահմանադրական դատարանը։ Օրինակ, Լիտվայի Հանրապետության սահմանադրական դատարանը Սահմանադրության կոպիտ խախտում որակեց Նախագահ Ռոլանդաս Պասկասի գործողությունները՝ կապված ֆինանսական աջակցության դիմաց Լիտվայի քաղաքացիության շնորհման, պետական գաղտնիքները չպահպանելու և մասնավոր անձանց ու տնտեսավարող սուբյեկտների գույքային հարաբերությունների վերաբերյալ որոշումներ ընդունելու գործընթացին ապօրինի միջամտելու հետ³⁴²։ Եվ արդյունքում նախագահի նկատմամբ կիրառվեց իմպիչմենտի ընթացակարգ, ու նա ենթարկվեց նեգատիվ սահմանադրական պատասխանատվության խիստ միջոցի՝ պաշտոնանկության։ Ինչպես վերը նշվեց, նախագահի սահմանադրական պատասխանատվության հիմք է պետական դավաճանության կամ այլ (առանձնապես ծանր-Ռ.Հ.) ծանր հանցագործության կատարումը։ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների Սահմանադրության 3-րդ բաժնի 3-րդ հոդվածում դավաճանությունը սահմանվում է որպես «Պատերազմի վարում ԱՄՆ-ի դեմ, ԱՄՆ-ի թշնամիների կողմն անցնելը և նրանց աջակցելը»³⁴³։ Ֆրանսիայում պետական դավաճանությունը Ֆրանսիայի Նախագահի կողմից իր սահմանադրական պարտականությունների դիտավորյալ ու կոպիտ խախտումն է³⁴⁴։ ՀՀ Սահմանադրությունը չի բովանդակում «պետական դավաճանության» և «այլ ծանր հանցագործության» հանցակազմերը։ Իսկ ըստ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 299-րդ հոդվածի՝ պետական դավաճանության հանցակազմի օբյեկտիվ կողմը կազմում են թշնամու կողմն անցնելը, լրտեսությունը, օտարերկրյա պետությանը, օտարերկրյա կազմակերպությանը կամ դրանց ներկայացուցիչներին պետական գաղտնիք հանձնելը, թշնամական գործունեություն իրականացնելու համար այլ օգնություն ցույց տալը, որը կատարել է ՀՀ քաղաքացին՝ ի վնաս Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանության, տարածքային անձեռնմխելիության կամ արտաքին անվտանգության³⁴⁵։ Աշխարհում գոյություն ունի Նախագահի պաշտոնանկության երեք ձև.

1) Պառլամենտական ձև, որը նախատեսված է, Ավստրիայում, Մոլդովայում, Վիետնամում, այլ հանրապետություններում։ ԱՄՆ-ի Սահմանադրության համաձայն՝ Նախագահի իմպիչմենտի ընթացակարգը տեղի է ունենում Կոնգրեսում, որին կարող են հաջորդել դատավարություններ դատարաններում։ Որպես կանոն, եթե խորհրդարանը երկպալատանի է, ապա պալատների գործառույթները տարանջատված են։ Մի պալատը ներկայացնում է մեղադրանքը (օրինակ, Ներկայացուցիչների պալատը՝ ԱՄՆ-ում, Պետական դոման՝ ՌԴ-ում), մյուսը քննարկում է այն և որոշում կայացնում երկրի Նախագահի պաշտոնանկության կամ մեղադրանքը մերժելու մասին (Սենատը՝ ԱՄՆ-ում, Դաշնության խորհուրդը՝ ՌԴ-ում)։

2) Պառլամենտա-դատական, որի դեպքում Նախագահի պաշտոնանկությունը նախաձեռնում է պառլամենտը, սակայն որոշումն ընդունում է դատական ատյանի՝ օրինակ սահմանադրական դատարանի (Հայաստանում, Գերմանիայում, Իտալիայում),

³⁴¹ Տե՛ս Конституции государств Европы, М., 2001; Конституции государств Восточной Европы, М., 1996; Новые Конституции стран СНГ и Балтии // Сборник документов, М., 1998.

³⁴² Տե՛ս Решение Конституционного Суда Литовской Республики от 31 марта 2004 года; նաև՝ *Amendment to allow Paksas to run for Lithuanian parliament, president to be submitted* // *Lithuania Tribune*, 27 March 2018. Retrieved 25 March 2019.

³⁴³ Տե՛ս Мишин А. А., Влашкин В. А. Конституция США: Политико-правовой комментарий, М., 1985, էջ 111-112:

³⁴⁴ Տե՛ս Конституции государств Европы, М., 2001.

³⁴⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգիրք [//www.arlis.am](http://www.arlis.am):

գերագույն դատարանի (Անգոլայում, Պորտուգալիայում, Ռումինիայում), արդարադատության վերին դատարանի (Ֆրանսիայում, Սենեգալում) դրական եզրակացության դեպքում:

3) Պաշտոնատա-պեքիսցիտար, որի դեպքում պաշտոնատա համաժողովրդական քվեարկության է ներկայացնում Նախագահի պաշտոնանկության հարցը: Այդ ձևը նախատեսված է Ավստրիայում, Իսլանդիայում, սակայն գործնականում երբեք չի կիրառվել³⁴⁶:

Որոշ պետություններում Նախագահին պաշտոնանկ անելու հիմք է նրա կողմից խորհրդարանի արձակման հանրաքվեի նախաձեռնումը, եթե հանրաքվեի արդյունքում ընտրողները որոշում չեն կայացնում խորհրդարանի արձակման մասին, ինչն ընտրողների շրջանում Նախագահի նկատմամբ վստահության կորուստ է նշանակում: Այդ հիմքը նախատեսված է Լատվիայի Հանրապետության Սահմանադրությամբ (48-50-րդ հոդվածներ)³⁴⁷: Կան պետություններ, որտեղ Նախագահին սահմանադրորեն արգելվում է զբաղեցնել այլ պաշտոն կամ կատարել այլ, Նախագահի պաշտոնի հետ անհամատեղելի գործառնություններ, և եթե նա խախտում է անհամատեղելիության մասին նորմի պահանջը, ապա ենթարկվում է նեգատիվ սահմանադրական պատասխանատվության՝ պաշտոնանկության ձևով: Որոշ երկրներում Նախագահը կարող է լքել պետական տարածքը խորհրդարանի կամ կառավարության համաձայնության դեպքում միայն: Առանց նման համաձայնություն ստանալու երկրից հեռանալու դեպքում նա զրկվում է պաշտոնից³⁴⁸: Օրինակ, Պորտուգալիայի Հանրապետության Սահմանադրության 132-րդ հոդվածի համաձայն՝ Նախագահը չի կարող լքել ազգային տարածքն՝ առանց Հանրապետության Ասամբլեայի համաձայնության³⁴⁹: Այդ պահանջի չպահպանումը հանգեցնում է երկրի Նախագահի պաշտոնանկության: Համանման կարգ է սահմանված նաև Իռլանդիայում³⁵⁰, Կոլումբիայում³⁵¹:

Սահմանադրորեն կարգավորվում են նաև ՀՀ Նախագահի հրաժարականի կամ ՀՀ Նախագահի կողմից իր լիազորությունների կատարման անհնարինության դեպքերը: Հանրապետության Նախագահին իր հրաժարականը ներկայացնում է Ազգային ժողով: Հրաժարականը համարվում է ընդունված օրենքով սահմանված կարգով այն հրապարակելու պահից: Ինչ վերաբերում է ՀՀ Նախագահի լիազորությունների կատարման անհնարինությանը, ապա Նախագահի ծանր հիվանդության կամ նրա լիազորությունների կատարման համար այլ անհաղթահարելի խոչընդոտների առկայության դեպքերում, որոնք տևականորեն անհնարին են դարձնում նրա լիազորությունների կատարումը, Սահմանադրական դատարանը Կառավարության դիմումի հիման վրա որոշում է կայացնում Հանրապետության Նախագահի լիազորությունների կատարման անհնարինության մասին:

Պետության գլխի սահմանադրական լիազորությունների պատշաճ կատարման համար պատասխանատվություն է կրում նաև նրան փոխարինող պաշտոնատար անձը: ՀՀ Սահմանադրության 144-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հանրապետության Նախագահի պաշտոնանկության, լիազորությունների կատարման անհնարինության,

³⁴⁶ Տե՛ս Конституционное право зарубежных стран, М., 1999, էջ 312-313:

³⁴⁷ Տե՛ս Конституции государств Европы, Т.1; Конституции государств-участников СНГ, М., 1999.

³⁴⁸ Տե՛ս Մեքսիկայի Սահմանադրության 88-րդ հոդված, Արգենտինայի Սահմանադրության 86-րդ հոդվածի 21-րդ կետ:

³⁴⁹ Տե՛ս Конституция Португальской Республики // Конституции государств Европы, М., 2001.

³⁵⁰ Տե՛ս Իռլանդիայի Սահմանադրության 12-րդ հոդված, Պորտուգալիայի Սահմանադրության 129-րդ հոդված:

³⁵¹ Տե՛ս Կոլումբիայի Զաղաքական Սահմանադրության 128-րդ հոդված:

հրաժարականի կամ մահվան դեպքերում մինչև նորընտիր Հանրապետության Նախագահի կողմից պաշտոնի ստանձնումը Հանրապետության Նախագահի լիազորությունները կատարում է Ազգային ժողովի Նախագահը: Սակայն Հանրապետության Նախագահին փոխարինող անձն ունի սահմանադրաիրավական կարգավիճակի որոշակի առանձնահատկություններ, հետևաբար, Նախագահի և նրան փոխարինող անձի սահմանադրական լիազորությունների ծավալները չեն համընկնում: Այսպես, Նախագահին փոխարինող անձը, որպես կանոն, չի իրականացնում հետևյալ լիազորությունները՝ հանրաքվեի նշանակում, վարչապետի նշանակում, Հայաստանի Հանրապետության շքանշաններով ու մեդալներով պարգևատրում, բարձրագույն զինվորական ու պատվավոր կոչումների, բարձրագույն դիվանագիտական ու այլ դասային աստիճանների շնորհում, դատապարտյալներին ներման շնորհում: Առաջարկում ենք ապագայում սահմանադրորեն չնախատեսել ՀՀ Նախագահին փոխարինողի ինստիտուտը՝ հաշվի առնելով պետության գլխի լիազորությունների արարողակարգային ու ներկայացուցչական բնույթը: Որպես լուծում կարելի է ամրագրել, որ Հանրապետության Նախագահի պաշտոնը թափուր մնալուց հետո տասն (և ոչ թե քսանհինգից երեսունհինգ) օրվա ընթացքում կազմակերպվում է Նախագահի արտահերթ ընտրություն:

Հանրապետության Նախագահի գործունեության ապահովմանն է նվիրված ՀՀ Սահմանադրության 145-րդ հոդվածը, ըստ որի՝ Հանրապետության Նախագահի աշխատակազմի ձևավորման կարգը, Նախագահի վարձատրության չափը, սպասարկման ու անվտանգության ապահովման կարգը սահմանվում են օրենքով:

Այսպիսով, Հայաստանի Հանրապետության Նախագահը պետության գլուխն է, որ օժտված է պառլամենտական կառավարման ձև ունեցող պետությունների Նախագահներին բնորոշ սահմանադրական լիազորություններով և պոզիտիվ սահմանադրական պատասխանատվություն է կրում երկրի Հիմնական օրենքի պահպանման համար, միաժամանակ ՀՀ Սահմանադրությամբ նախատեսված հիմքերի առկայության դեպքում և սահմանված կարգով ենթակա է նեգատիվ սահմանադրական պատասխանատվության՝ պաշտոնանկության ձևով:

POWERS OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF ARMENIA AND CONSTITUTIONAL RESPONSIBILITY ACCORDING TO THE CONSTITUTIONAL CHANGES IN 2015 (COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS)

RUZANNA HAKOBYAN

*Rector of Gavar State University, Doctor of Law, Associate Professor,
Gavar, Republic of Armenia*

The article is dedicated to the issues of constitutional responsibilities and powers of the President of the Republic of Armenia, in the context of the constitutional amendments in 2015. Applying historical, comparative and legal analysis methods, the evolution of the President's Constitutional Institute in the Republic of Armenia is presented, the requirements for the presidential candidate, the powers of the head of state and their implementation mechanisms are examined according to the Constitution adopted in 1995, and then constitutional amendments in 2005 and 2015. The issues of positive and negative constitutional responsibility of Presidents of the Republic of Armenia and other states, as well as the grounds and order of president's resignation also serve as a subject matter for the study.

It is noted that as a priority for the President of the Republic of Armenia is the observance of the Constitution, as this obligation derives from the constitutional status of the head of the state.

And if the President violates the requirements of the Constitution and the laws himself/herself, then it should turn into a negative constitutional and other legally liable subject. It is important to foresee a linguistic dimension for the presidential candidate, and it is also proposed to establish an educational qualification.

It is proposed not to foresee the institute of substitution of president of the RA taking into account the ceremonial and representative nature of the power of the head of state. And, as a solution, it is suggested to fix that an extraordinary election is organized during ten (and not twenty-five) days after the office of the president of the Republic of Armenia is vacant.

Keywords: *President, head of state, National Assembly, management form, constitutional status, powers, function, constitutional responsibility, to take office, resignation.*

ПОЛНОМОЧИЯ И КОНСТИТУЦИОННАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ В СООТВЕТСТВИИ С КОНСТИТУЦИОННЫМИ ИЗМЕНЕНИЯМИ 2015 ГОДА (СРАВНИТЕЛЬНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ)

РУЗАННА АКОПЯН

*Ректор Гаварского государственного университета,
доктор юридических наук, доцент,
г.Гавар, Республика Армения*

Статья посвящена проблемам конституционной ответственности и полномочий Президента Республики Армения в контексте конституционных изменений 2015 года. Методами исторического и сравнительного анализа представлена эволюция конституционного института президентства Республики Армения, рассматриваются требования, предъявляемые кандидату в президенты, полномочия главы государства и механизмы их реализации, в соответствии с Конституцией, принятой в 1995 году, а затем согласно конституционным изменениям 2005 и 2015 годов. Предметом исследования являются также проблемы позитивной и негативной конституционной ответственности президентов Республики Армения и других государств, основания и порядок отставки президента.

Отмечается, что для Президента Республики Армения слежение за соблюдением Конституции определено как основной приоритет, поскольку данная обязанность вытекает из конституционного статуса главы государства. И если сам президент нарушит требования Конституции и законов, то он превратится в субъект, несущий негативную конституционно-правовую или иную юридическую ответственность. Придается важное значение введению языкового ценза для кандидата в президенты, а также предлагается установить и образовательный ценз. Учитывая церемониальный и представительный характер полномочий главы государства, предлагается в будущем не предусматривать Конституцией институт замещения Президента РА. И, в качестве решения, предлагается, чтобы внеочередные выборы главы государства проводились в течение десяти (а не двадцати пяти) дней после того, как должность Президента РА становится вакантной.

Ключевые слова: *Президент, глава государства, Национальное собрание, форма правления, конституционный статус, полномочия, функция, конституционная ответственность, вступление в должность, освобождение от должности.*

ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԱՐԺԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ՍԱՀՄԱՆԱԴՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴՐԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՄԲ ԶԲԱՂՎՈՂ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆ*

ՀՏԴ 342.4

ԱՎԵՏԻԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Արցախի Հանրապետության Նախագահի աշխատակազմի
Անվտանգության խորհրդի աշխատանքների ապահովման բաժնի վարիչ,
Արցախի երիտասարդ գիտնականների և
մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) հիմնադիր նախագահ,
«Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր,
«Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքի նախաձեռնող ու ղեկավար,
Արցախի պետական և Մեսրոպ Մաշտոց համալսարանների դոցենտ,
իրավաբանական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
բ.Ստեփանակերտ, Արցախի Հանրապետություն (ԼՂՀ)
aveti.hh@aeqmm.org

Հոդվածի նպատակն է առաջ քաշել և հիմնավորել այն մոտեցումը, ըստ որի՝ սահմանադրական արժեքանությունը կոչված է հետապնդելու սահմանադրականության հիմնախնդիրը և նպաստելու երկրում սահմանադրականության հաստատմանը: Մեր խնդիրն է բացահայտել սահմանադրական արժեքանության էությունը, տալ վերջինիս բնորոշումը, հստակեցնել առարկան, օբյեկտն ու սուբյեկտը, ինչպես նաև դրա դերը սահմանադրականության հաստատման գործում:

Հետապնդողական իրականացման ընթացքում կիրառվել են ինչպես համագիտական (անալիզ, սինթեզ, պատմականության սկզբունք), այնպես էլ հատուկ (ձևական-տրամաբանական, համեմատական-իրավական) մեթոդներ:

Հետապնդողական արդյունքում հանգել ենք այն եզրակացության, որ սահմանադրականությունը, լինելով բարդ ու բազմակողմ երևույթ, ուսումնասիրվում է ինչպես իրավաբանական, այնպես էլ ոչ իրավաբանական գիտությունների (քաղաքագիտություն, սոցիոլոգիա և այլն) կողմից: Նկատի ունենալով, որ իրավագիտության բնագավառում սահմանադրականության ձևավորումն ու հաստատումն անխզելիորեն կապված են իրավական արժեքների ընկալման ու իրացման հետ, իսկ դրա ուսումնասիրությամբ զբաղվում է սահմանադրական արժեքանությունը, հեղինակը հիմնավորում է, որ հենց վերջինս է կոչված բազմակողմանի հետապնդելու սահմանադրականության հիմնախնդիրը և նպաստելու դրա հաստատմանը:

Բանալի բառեր՝ Սահմանադրություն, արժեք, սահմանադրական արժեք, սահմանադրական արժեքանություն, բարիք, երիտասարդ գիտական ուղղություն, սահմանադրականություն:

Վերջին ժամանակներս աշխարհում տեղի ունեցող բացասական երևույթների վերլուծությունը միարժեքորեն վկայում է, որ դրանց հիմնական պատճառներից մեկն

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.05.2019թ., գրախոսվել՝ 04.06.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

իրավական ու բարոյական արժեքների արհամարհումը, աղճատումն ու նենգափոխված կիրառումն է:

Արժեքների հիմնախնդիրը մարդկությանը հուզել է դեռևս անտիկ ժամանակաշրջանից: Այսպես, աթենական ժողովրդավարության ճգնաժամը Սոկրատեսին ստիպել է առաջին անգամ հարց տալ. «Ի՞նչ է բարիքը»: Սա արժեքների ընդհանուր տեսության հիմնական հարցն է: Աթիոլոգիան, որպես փիլիսոփայական հետազոտությունների ինքնուրույն ոլորտ, առաջացավ այն ժամանակ, երբ «կեցություն» հասկացությունը տրոհվեց երկու տարրերի. իրականությունը և արժեքը որպես զանազան մարդկային ցանկությունների և ձգտումների (սկրտումների) օբյեկտ»³⁵²:

Հիշյալ թեմային առնչվող գրականության ուսումնասիրությունը վկայում է, որ արժեքանությունն ի սկզբանե ձևավորվել է որպես փիլիսոփայական ուսմունք, իսկ ժամանակի ընթացքում՝ հատկապես 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբներին, բացառիկ կարևորություն է ձեռք բերել նաև իրավագիտության ոլորտում, ինչը մի կողմից՝ պայմանավորված է արդի իրավամտաճողության վրա խարսխված սահմանադրությունների ընդունմամբ և դրանցում ամրագրված հիմնարար սկզբունքներին փիլիսոփայական ու արժեքային նշանակություն տալու անհրաժեշտությամբ, մյուս կողմից՝ բնական ու պոզիտիվ իրավունքների միջև առկա հակասությունների հաղթահարման արդյունքում մարդու, նրա իրավունքների ու ազատությունների՝ որպես բարձրագույն արժեքի ձևակերպմամբ ու պաշտպանությամբ:

Իրավագիտության համակարգում արժեքանությունը ձևավորվել ու զարգացել է որպես իրավական արժեքանություն, որի առարկայական բնագավառն ու հիմնական թեմատիկան իրավունքի՝ որպես արժեքի ընկալման ու մեկնաբանման հիմնախնդիրներն են: Սահմանադրությունը և նրանում բովանդակվող հիմնարար սկզբունքները որպես արժեք որակելը, թերևս, հիմք հանդիսացավ, որպեսզի սահմանադրական իրավունքի գիտության շրջանակներում, իբրև ինքնուրույն գիտական ուղղություն, ձևավորվի սահմանադրական արժեքանությունը:

Չնայած այն հանգամանքին, որ սահմանադրական արժեքանությունը երիտասարդ, ինքնուրույն գիտական ուղղություն է և ենթադրելի է, որ, բազմաթիվ հիմնարար ուսումնասիրություններ պետք է կատարված լինեն դրա՝ իբրև նոր և հետազոտություն կատարելու մեծ մասշտաբներ ունեցող ոլորտի վերաբերյալ, պարզվում է, որ հիմնականում թեկնածուական ատենախոսությունների ու հոդվածների շրջանակներում են անդրադառնում իրավական ու սահմանադրական տարբեր արժեքներին, որոնցում չեն կոնկրետացվում սահմանադրական արժեքանության բովանդակությունն ու վերջինիս առանձին տարրերը: Այդ առումով պետք է փաստել, որ սահմանադրական արժեքների նկատմամբ առկա հետաքրքրությունը չի սպառվում և տարեցտարի ավելանում է: Ինչպես արդարացիորեն նկատում է պրոֆեսոր Գ.Հարությունյանը, «ցավոք, սահմանադրական արժեքանությունը մեր իրականության մեջ որպես ինքնուրույն գիտական ուղղություն դեռևս չի ձևավորվել, և այս ոլորտում հետազոտություններ գրեթե չկան: Սակայն հասարակական հարաբերությունների սահմանադրականացման հիմնախնդիրների լուծումն առանց Սահմանադրության արժեքանական խոր վերլուծությունների՝ գրեթե անհնարին է»³⁵³: Այդ համատեքստում տեղին է մեջբերել Վ.Կրուսսի այն միտքը, թե

³⁵² Киссель М., Ценностей теория // Философский энциклопедический словарь / Под ред. А.Л.Геркулова, М., Сов. Энциклопедия, 1989, էջ 731:

³⁵³ Հարությունյան Գ., Սահմանադրական հիմարար արժեքների իրացման երաշխիքները պետական քաղաքականության մակարդակում և հասարակական պրակտիկայում // Օրենք և իրականություն, թիվ 10, հոկտեմբեր, 2008թ., էջ 1:

«ռուսական սահմանադրական արժեքանությունը գործնականորեն չի հայտարարել իր՝ որպես ինքնուրույն ուղղության մասին»³⁵⁴: Առաջադրելով արժեքների վերաբերյալ մի շարք հարցեր և չունենալով դրանց միանշանակ պատասխանները՝ Չ.Չաջիևը հանգում է հետևության, որ «սահմանադրական արժեքանությունը նոր է ծնունդ առնում»³⁵⁵: Մ.Սալեյը նշում է, որ «սահմանադրական արժեքանությունն Ուկրաինայում գտնվում է մշակման սկզբնական փուլում և պահանջում է համալիր հետազոտություն»³⁵⁶:

Վերոհիշյալ կարծիքներն ամփոփելով՝ գալիս ենք հետևության, որ գիտական այս նոր ուղղությունն իր ծանրակշիռ տեղը չի զբաղեցրել ինչպես Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, որտեղ քննարկվող հիմնահարցի վերաբերյալ վերջին ժամանակներս զգալի հետազոտություններ են իրականացվել, այնպես էլ Հայաստանի ու Արցախի Հանրապետություններում:

Կարծում ենք՝ այս իրողությունն ունի որոշակի պատճառներ: Դրանցից, թերևս, կարելի է նշել այն, որ սահմանադրական արժեքանությունն ունի ոչ հարուստ պատմություն, իրավունքի այդ ճյուղի հիմնախնդրով զբաղվող մասնագետներն այնքան էլ շատ չեն, իսկ արժեքանությունը, որպես փիլիսոփայության բաժին, ավելի հիմնարար ուսումնասիրության է ենթարկվել, քան իրավագիտության բնագավառում և այլն: Համաման կարծիք է հայտնել նաև Վ.Կրուսը՝ նշելով, որ «սահմանադրական արժեքանությանը՝ որպես իրական սահմանադրականության մոդելի և պրակտիկայի հանդեպ անմիջական հարաբերության ձևի, զանազանում է, ամենից առաջ, նրա աղբյուրի՝ Սահմանադրության բացառիկ կարգավիճակը, որի իմաստավորումն ու իրացումը ենթադրում է արժեքական մեկնաբանության պահիր»³⁵⁷:

Սահմանադրական արժեքանության գոյությունը նախ և առաջ պայմանավորված է Սահմանադրության առկայությամբ, որոնք գտնվում են անբակտելի կապի մեջ, ուստի սահմանադրական արժեքանությունը չի կարող գոյություն ունենալ վերացական ձևով, այլ պետք է լինի հստակ ու առարկայական: Չուգահեռաբար կարիք կա հստակեցնելու վերջինիս գիտաճյուղային պատկանելության հարցը: Այդ առումով կարծում ենք, որ վերջինս համալիր իրավաբանական գիտաճյուղ է, քանի որ արժեքների ուսումնասիրությամբ զբաղվող գիտությունը՝ արժեքանությունը, որը փիլիսոփայության բաժիններից է, սահմանադրական իրավունքի բնագավառում զբաղվում է զուտ սահմանադրական արժեքների բովանդակության բացահայտմամբ, իրացման հնարավորությունների հստակեցմամբ ու հասարակական հարաբերությունների վրա ունեցած ազդեցության զննահատմամբ:

Այդ դեպքում կարող է տրամաբանական հարց առաջանալ, թե ո՞րն է սահմանադրական արժեքանության էությունը: Որոշ հեղինակներ³⁵⁸ անդրադարձել են

---

³⁵⁴ **Крусс В.**, Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы // Конституционное и муниципальное право, 2007, №2, էջ 8.

³⁵⁵ **Гаджиев Г.**, Онтология права (критическое исследование юридического концепта действительности), М., Норма: ИНФРА-М, 2013, էջ 272-273.

³⁵⁶ **Салей М.**, Предмет конституционной аксиологии как направления конституционно-правовых исследований // Молодой ученый, 2016, №5 (32), էջ 432-435.

³⁵⁷ **Крусс В.**, Теория конституционного правопользования, М., 2007, էջ 184:

³⁵⁸ **Крусс В.**, Российская конституционная аксиология: актуальность и перспективы // Конституционное и муниципальное право, 2007, №2, էջ 7-14. **Малько М.**, Предмет конституционной аксиологии // Вестник Челябинского государственного университета, 2010, №19(200), Право, Вып. 24, էջ 34-37. **Пресняков М.**, Конституционная аксиология: к вопросу о сущности конституционных ценностей // Современное право, 2009, № 10, էջ 13-17: **Пермиловский М.**, Основы конституционной аксиологии: структура ценности // Государственная власть и местное самоуправление, 2014, №2, էջ 3 - 7.

սահմանադրական արժեքանության տարբեր ասպեկտներին, բայց նրանց դիտարկումներում նախ՝ բացակայում է սահմանադրական արժեքանության նկատմամբ համալիր մոտեցումը, երկրորդ՝ սահմանափակ ու հպանցիկ է անդադարձ կատարվում իրավական կամ սահմանադրական արժեքներին՝ առանց կոնկրետացնելու հոդվածի վերնագրում տեղ գտած սահմանադրական արժեքանության բովանդակության բացահայտման հարցը: Կան մի շարք ատենախոսական հետազոտություններ³⁵⁹, որոնցում սահմանադրական արժեքանության պրիզմայի լույսի ներքո բացահայտվում է այս կամ այն սահմանադրական արժեքը:

Այդ առումով հատկանշական է, որ ուսումնասիրությունների ընթացքում որևէ տեղ չենք հանդիպել «սահմանադրական արժեքանություն» հասկացության համապարփակ բնորոշմանը: Պրոֆեսոր Գագիկ Հարությունյանի ձևակերպմամբ՝ «սահմանադրական արժեքանությունն արժեքների այն համակարգն է, որն ընկած է սահմանադրական իրավակարգավորումների հիմքում»³⁶⁰: Ա.Օվչինիկովը նշում է, որ «վերջին տարիներին Ռուսաստանի սահմանադրական իրավունքում կազմավորվել է մի ամբողջ ինքնուրույն ուղղություն՝ սահմանադրական արժեքանություն»³⁶¹, որն, ըստ Օ.Աբրամովայի, «իրենից ներկայացնում է սահմանադրա-իրավական արժեքների գիտատեսական ճանաչման ոլորտ, դրանց աստիճանակարգային փոխադարձ կապ, օբյեկտիվացում և արտացոլում սահմանադրական նորմերում ու սկզբունքներում, սահմանադրա-իրավական քաղաքականության առաջնահերթություններում»³⁶²: Իսկ Ի.Կովալյովը հիմնավորում է, որ «սահմանադրական արժեքանությունը կոչված է համակարգային վերլուծության ենթարկելու սահմանադրականությունը»³⁶³:

Հաշվի առնելով քննարկվող հարցի արդիականությունը՝ փորձենք տալ սահմանադրական արժեքանության հեղինակային բնորոշումը:

Սահմանադրական արժեքանությունը գիտական ուղղություն է, որը կոչված է բացահայտելու Սահմանադրության (և /կամ/ սահմանադրական օրենքների) մեջ բովանդակվող արժեքները և սահմանելու օրենսդրության մեջ ամրագրման ճանապարհով իրավակիրառ պրակտիկայում դրանք իրացնելու, մարդկանց կենսագործունեության անբախտելի մասը դարձնելու կառուցակարգերը, ինչպես նաև այդ արժեքների իրացման միջոցով երկրում սահմանադրականություն հաստատելու ուղիները: Առավել ընդհանրացված ձևով կարելի է ասել, որ սահմանադրական արժեքանության գլխավոր առաքելությունը երկրում սահմանադրականության հաստատումն ու դրա հետագա զարգացումն է:

³⁵⁹ **Джантуханов В.**, Равенство и справедливость как конституционные ценности гражданского общества: Автореф. Дис канд-та юрид. наук. - Махачкала, 2006, 30 էջ; **Ереклинцева Е.**, Суверенитет и демократия как конституционные ценности современной России: Автореф. дис. канд-та юрид. наук. - Челябинск, 2010, 26 էջ; **Колоцей И.**, Право на охрану здоровья и медицинскую помощь как конституционная ценность: Автореф. дис. канд-та юрид. наук. М., 2010, 22 էջ; **Магадов Ш.**, Нравственность как конституционная ценность в Российской Федерации: Автореф. дис. ... канд-та юрид. наук. -М., 2012, 26 էջ; **Ройзман Г.**, Ценности в конституционном праве Российской Федерации: Автореф. дис. канд-та юрид. наук. - Челябинск, 2012, 25 էջ.

³⁶⁰ **Հարությունյան Գ.**, Սահմանադրականության արդի մարտահրավերները // Բանբեր Երևանի համալսարանի. Իրավագիտություն, Երևան, 2018, № 3 (27), էջ 7:

³⁶¹ **Овчинников А.**, Конституционно-правовая аксиология в современной России // Философия права, №5 (72), 2015, էջ 63-67.

³⁶² **Абрамова О.**, Конституционные ценности как особая форма выражения права // Конституционное и муниципальное право, 2013, 12, էջ 24 - 25.

³⁶³ **Ковалев И.**, Конституционная аксиология как форма системного анализа конституционализма, Право Донецкой Народной Республики, №3, 2016, էջ 30-37.

Սահմանադրական արժեքանության բովանդակության բացահայտումից հետո տեղին է անդրադառնալ ինչպես օբյեկտի ու սուբյեկտի, այնպես էլ առարկայի բացահայտման հարցերին:

Գիտության օբյեկտի վերաբերյալ կան տարբեր կարծիքներ: Այսպես, Վ.Լեքսյանցի բնորոշմամբ՝ «օբյեկտն այն է, որ դեռևս ենթակա է ուսումնասիրման համապատասխան գիտության ճանաչողական միջոցների ու հնարքների օգնությամբ: Գիտության օբյեկտն այն է, ինչ մենք դրա մասին գիտենք մինչև գիտական ուսումնասիրումը, իսկ առարկան ուսումնասիրված օբյեկտն է, այսինքն՝ այն, ինչ մենք դրա մասին գիտենք գիտական ճանաչումից հետո»³⁶⁴: Մեկ այլ բնորոշման համաձայն՝ «օբյեկտն առարկա կամ երևույթ է, որ մարդը ձգտում է ճանաչել և դեպի որն ուղղված է նրա գործունեությունը»³⁶⁵: Ըստ փիլիսոփայական մեկնաբանման՝ «օբյեկտ ասելով հասկացվում է այն, ինչին ուղղված է սուբյեկտի ճանաչողական և այլ գործունեությունը»³⁶⁶: Այստեղից էլ կարելի է գալ հետևության, որ սահմանադրական արժեքանության օբյեկտը Սահմանադրության մեջ ամրագրված արժեքներն ու սկզբունքներն են: Ի դեպ, տվյալ գիտական ուղղությունն ուսումնասիրում է նաև այն, թե սահմանադրական արժեքն ի՞նչ ճանապարհ է անցել և ինչպե՞ս ամրագրվել իրավական ակտերում:

Ինչ վերաբերում է սահմանադրական արժեքանության սուբյեկտին, ապա որպես այդպիսիք հանդես են գալիս պետությունը՝ ի դեմս պետական իշխանության տարբեր մարմինների, ինչպես նաև քաղաքացիները:

Սահմանադրական արժեքանությունը սերտորեն կապված է այնպիսի հասկացությունների հետ, ինչպիսիք են՝ Սահմանադրության բովանդակությունը, եությունը և մեկնաբանությունը: Ինչպես ինքը՝ սահմանադրական արժեքանությունը, համարվում է սահմանադրական իրավունքի և ինքնին Սահմանադրության բովանդակության բնութագրերից մեկը, այնպես էլ դրա առարկան կարելի է համարել սահմանադրական իրավունքի առարկայի հետ³⁶⁷: Շարունակելով միտքը՝ Մ.Մալկոն նշում է, որ «սահմանադրական արժեքանության առարկան կարելի է համարել հասարակության առավել լայն շրջանակի արժեքների սահմանումն ու ամրագրումը Սահմանադրության մեջ, որոնք իրենց հերթին պետական, տնտեսական ու սոցիալական քաղաքականության կառուցման և վարման հիմք են»³⁶⁸: Ընդհանրացնելով նշենք, որ սահմանադրական արժեքանության առարկայի վերաբերյալ նման ձևակերպումը համապատասխանում է մեր մոտեցմանը, իսկ ինչ վերաբերում է դրա կայացվածությանը, ապա կարելի է պնդել, որ սահմանադրական արժեքանությունը դեռևս ձևավորման փուլում է:

Ամեն մի գիտություն արժևորվում է այն դեպքում, երբ հաջողությամբ լուծում է իր առջև դրված խնդիրները կամ դրանց զգալի մասը: Հենց այդ համատեքստում պետք է կարևորել սահմանադրական արժեքանության դերը երկրի սահմանադրականության հաստատման գործում: Այդ առումով տեղին է հիշատակել Մ.Պրեսնյակովի այն համոզմունքը, որ արժեքն ամենից առաջ իդեալ է, որը ցույց է տալիս ոչ թե «ինչպես

³⁶⁴ **Լեքսյանց Վ.**, Իրավունքի և պետության տեսություն, Երևան, Նաիրի, 2001, էջ 17-18:

³⁶⁵ Քաղաքական համառոտ բառարան, կազմող-հեղինակ Ի.Լեխին, թարգմանությամբ՝ Ս.Խաչատրյանի, Երևան, «Հայաստան», 1968, էջ 320-321:

³⁶⁶ Փիլիսոփայական բառարան, Մ.Ռոզենտալի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան» իրատ., 1975, էջ 395:

³⁶⁷ **Малько М.**, Предмет конституционной аксиологии // Вестник Челябинского государственного университета, 2010, №19(200), Право, Вып. 24, էջ 34.

³⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

անել», այլ «ինչին ձգտել»³⁶⁹: Սահմանադրության մեջ ամրագրված նորմ-սկզբունքներն ու նորմ-նպատակները կազմում են այն հենասյուներն ու կողմնորոշիչները, որոնք արժեք են ներկայացնում և, որոնց վրա հիմնվելով, պետությունը պետք է որոշակիորեն ուղղագծի հետագա զարգացման հայեցակարգը: Յենց այդ համատեքստում է կարևորվում սահմանադրական արժեքանության դերակատարությունը: Իսկ վերջինս իր հիմնական նպատակին կարող է հասնել միայն այն ժամանակ, երբ սահմանադրական արժեքները գիտակցաբար ընկալվեն և հետևողականորեն իրացվեն և՛ պետական իշխանության մարմինների ներկայացուցիչների, և՛ քաղաքացիների կողմից:

Սահմանադրական արժեքանության և դրա միջոցով երկրում սահմանադրականություն հաստատելու փիլիսոփայությունը ենթադրում է, որ ամեն մի երկրի Սահմանադրության ընդունման հիմք պետք է լինի սահմանադրական մշակույթը, ինչը ենթադրում է հասարակական պրակտիկայում և պետական քաղաքականության մակարդակում սահմանադրական արժեքների առկայության որոշակի աստիճան: Այդ արժեքները պետք է ամրագրվեն երկրի Յիմնական օրենքում, որոնք իշխանությունների ու հասարակության կողմից ներդաշնակ ընկալվելուց հետո պետք է իրացվեն առօրյա կյանքում: Իսկ իրացման արդյունքը կլինի երկրում սահմանադրականության հաստատումը:

Սահմանադրականության ձևավորումն ու հաստատումը կապված է ինչպես առաջին հերթին Սահմանադրության սահմանադրական կարգի հիմունքներում նախատեսված դրույթներով, օրենսդիր մարմնի կողմից ընդունվող իրավական ակտերի որակով ու դրանցում տեղ գտած արժեհամակարգով, այնպես էլ հասարակությունում «սահմանադրականություն» երևույթի վերաբերյալ պատկերացումներով, մարդկանց վարքագծով, նաև դատական իշխանության կողմից ընդունվող ակտերում սահմանադրական արժեքների արտացոլվածությամբ, դրանցով ղեկավարվելու պատրաստակամությամբ:

Եթե հասարակության կողմից Սահմանադրությունն ընկալվում է որպես արժեհամակարգ, առանց որի կենսագործման հնարավոր չէ ապահովել երկրի կայուն զարգացումը, քաղաքացիների բարեկեցիկ ու երջանիկ կյանքը, ապա երկրում սահմանադրականության հաստատումը դառնում է ավելի գիտակցված, պահանջված ու հեշտ իրացվող: Իսկ եթե Սահմանադրությունը կամ դրա առանձին դրույթները հասարակության կողմից ընկալվում են իբրև հռչակագրային բնույթ ունեցող դրույթներ (իրականում այդպես է կամ գրեթե այդպես է), ապա սահմանադրականության հաստատման հետ կապված կարող ենք ունենալ լրջագույն խնդիրներ: Նման խնդիրներ կարող են ի հայտ գալ նաև այն դեպքում, երբ սահմանադրական արժեքները կտրված են իրականությունից, դրանց իրացման համար պատասխանատու անձանց շրջանում բացակայում է Սահմանադրությամբ ապրելու կամքն ու գիտելիքները, ինչպես նաև մեծ է Սահմանադրությամբ հռչակված արժեքների և իրականության միջև խզումը:

Երկրում սահմանադրականության հաստատման գործում սահմանադրական արժեքանության դերը գնահատելու համար կարևոր է գտնել այն հարցի պատասխանը, թե սահմանադրական արժեքները գոյություն ունեն միայն դոկտրինա՞լ մակարդակում, թե՞ դրանք ամրագրվել են նաև օրենսդրության մեջ և կիրառվում են պրակտիկայում: Այդ առումով կարևոր է ներկայացնել սահմանադրական արժեքների ճակատագիրը, որոնք նախ հայտնվում են մարդկանց գիտակցության մեջ, ապա նրանց գործողություններում արտացոլվում է դրանց անհրաժեշտությունը (կարևորությունը), հետո մարդիկ այդ արժեքներով ապրում են, առաջնորդվում:

³⁶⁹ Пресняков М., Конституционная аксиология: к вопросу о сущности конституционных ценностей // Современное право, 2009, №10, էջ 17.

Միատեսակ կարծիք ու մոտեցում ձևավորելու նպատակով այդ արժեքները պետք է մեկնաբանվեն, ինչպիսի լիազորությամբ սովորաբար օժտված է սահմանադրական դատարանը: Ընդհանրացնելով կարելի է նշել, որ սահմանադրականության հաստատումը ոչ միայն պետք է իշխանության որևէ թևի, առանձին մարմինների կամ մի խումբ մարդկանց գործունեության առանցքային ուղղությունը լինի, այլև պետք է կրի համապետական ու համազգային բնույթ, դառնա ապրելակերպ:

CONSTITUTIONAL AXIOLOGY AS A SCIENTIFIC DISCIPLINE EXPLORING THE ISSUE OF CONSTITUTIONALISM

AVETIK HARUTYUNYAN

*Head of the Department of ensuring the work of the Security
Council of the Office of the President of the Republic of Artsakh,
Founder-Chairman of the Union of Young Scientists and
Specialists of Artsakh (UYSSA),
Editor-in-chief of «Scientific Artsakh» journal,
Initiator and head of the «Artsakh E-library» website,
Associate Professor of Artsakh State University and Mesrop Mashtots University,
PhD in law, Associate Professor,
Stepanakert, The Republic of Artsakh (NKR)*

The purpose of the article is to put forward and justify the approach according to which the constitutional axiology is designed to study the topical issues of constitutionalism and contribute to its formation in the country. Our task is to reveal the essence of constitutional axiology, give it a definition, clarify the subject, object and subject, as well as its role in the establishment of constitutionalism.

In the course of the study, both scientific (analysis, synthesis, the principle of historicity) and special (formal-logical, comparative-legal) methods were applied.

As a result of the study, the following conclusion was formed: constitutionalism, which is a complex and multifaceted phenomenon, is studied by both legal and non-legal sciences (political science, sociology, etc.). Taking into account the fact that the formation and the development of constitutionalism in the field of jurisprudence is inextricably linked with the perception and implementation of legal values, and it is the constitutional axiology that deals with their study, the author argues that the latter is designed to investigate the problem of constitutionalism and promote its formation.

Key words: *Constitution, value, constitutional value, constitutional axiology, good, young scientific direction, constitutionalism.*

КОНСТИТУЦИОННАЯ АКСИОЛОГИЯ КАК НАУЧНОЕ НАПРАВЛЕНИЕ, ИССЛЕДУЮЩЕЕ ПРОБЛЕМУ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА

АВЕТИК АРУТЮНЯН

*Заведующий отделом обеспечения работы Совета безопасности
аппарата Президента Республики Арцах,
учредитель и председатель Объединения молодых ученых и
специалистов Арцаха (ОМУСА),
главный редактор журнала «Научный Арцах»,
инициатор и руководитель сайта «Электронная библиотека Арцаха»,
доцент Арцахского государственного университета и Университета Месроп
Маишоц, кандидат юридических наук, доцент,
г.Степанакерт, Республика Арцах (НКР)*

Цель статьи - выдвинуть и обосновать подход, согласно которому конституционная аксиология призвана исследовать актуальные вопросы конституционализма и способствовать его становлению в стране. Наша задача - раскрыть сущность конституционной аксиологии, дать ей определение, уточнить предмет, объект и субъект, а также ее роль в деле установления конституционализма.

В ходе исследования были применены как научные (анализ, синтез, принцип историчности), так и специальные (формально-логические, сравнительно-правовые) методы.

В результате исследования было сформировано следующее заключение: конституционализм, представляя собой сложное и многосторонне явление, изучается как юридическими, так и не юридическими науками (политология, социология и т.д.). Принимая во внимание тот факт, что формирование и становление конституционализма в сфере юриспруденции неразрывно связаны с восприятием и реализацией правовых ценностей, а их изучением занимается конституциональная аксиология, автор обосновывает, что именно последняя призвана многосторонне исследовать проблему конституционализма и способствовать его становлению.

Ключевые слова: Конституция, ценность, конституциональная ценность, конституциональная аксиология, благо, молодое научное направление, конституционализм.

МИРНЫЙ ДОГОВОР КАК ИНСТРУМЕНТ ЛЕГАЛИЗОВАННОГО ПРИНУЖДЕНИЯ: НЕКОТОРЫЕ СПОСОБЫ ПРИМЕНЕНИЯ*

УДК 341.01

СОНА МАНТАШЯН

соискатель кафедры международного и европейского права
Российско-Армянского университета,
г.Ереван, Республика Армения
sona.mantashian@gmail.com

В данной статье с помощью ретроспективного историко-правового анализа международного права представляются и анализируются различные методы принуждения, осуществляемые в рамках заключения мирных договоров посредством ратификации, вовлечения в миротворческий процесс третьих лиц, правосубъектности договаривающейся стороны и пр. Применение подобных методов, в отличие от классических методов принуждения, выраженных в явных формах применения силы, вопрос законности которых на протяжении развития международного права не был однозначным и претерпел различные изменения, давало возможность скрыть наличие дефекта в согласии договаривающихся сторон и создать гарантии исполнения закрепленных обязательств, устраняя опасность возможных попыток оспаривания действительности достигнутых соглашений в будущем. Таким образом, методы принуждения требуют отдельного детального исследования, исключительно на основе которого возможно сделать выводы о том, был ли нарушен принцип свободы согласия договаривающихся сторон, и только затем толковать нормы заключенных ими договоров в контексте права, действующего на том или ином историческом отрезке времени. Вышесказанное особо актуализируется с учетом многочисленности заключенных в период отсутствия запрета на угрозу силой или ее применения и сохраняющих силу по сей день мирных договоров, которые представляют интерес для международного сообщества как с юридической, так и политической точек зрения.

Ключевые слова: свобода согласия, мирный договор, принуждение, волеизъявление, договор, применение силы, государство, недействительность.

Воля сторон на вступление в договорные отношения не всегда имела одинаковое значение и применение в международном праве. Так, первые упоминания о воле договаривающихся сторон можно обнаружить в Римском праве древнейшего периода (VI – середина III вв. до н. э.). На данном историческом этапе право, всецело проникнутое принципами формализма в ущерб содержанию, придерживалось подхода, согласно которому лицо, принявшее на себя обязанность по договору, должно было его выполнить вне зависимости от обстоятельств его заключения. Сделка, совершенная под влиянием принуждения или силы, сама по себе считалась действительной.³⁷⁰ Римские юристы придерживались концепции: «Coactus tamen volui», что означало: хоть и под давлением,

* Հոդվածը ներկայացվել է 11.05.2019թ., գրախոսվել՝ 20.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

³⁷⁰ И.Б. Новицкий, Римское право, Воля и выражение воли, Теис, Москва, РФ, 2012, с. 167.

под принуждением, но все-таки волю свою он выразил.³⁷¹ Это было делом лица, вступавшего в сделку – подчиниться угрозе или противостоять насильственной силе. По мере развития права возрастающее значение начало придаваться содержанию выраженного согласия. Одна из первых идей относительно содержательной стороны волеизъявления государств была выражена в начале XVI века Франсиском де Витория (1483-1546 гг.), утверждающим, что договаривающееся государство на момент заключения договора должно быть свободным.³⁷² Еще через век Гуго Гроций (1583-1645 гг.), придерживаясь терминологической и концептуальной связи с римским правом, скажет о недопустимости подписания договора под влиянием страха, вызванного у договаривающегося лица его контрагентом.³⁷³ Еще позже, во второй половине XVIII века, аналогичный подход будет поддержан Эмер де Ваттелем (1714-1767 гг.), согласно которому, договор действителен в том случае, если процесс его подписания не содержит дефектов.³⁷⁴ В XIX веке Каспар Блюнчли (1808-1881 гг.) в поддержку данной концепции давал следующее объяснение « [...] государство не связано подписью государя, если действие его руки обусловлено применением насилия против него [...] ». ³⁷⁵ Описанный подход находил свое подтверждение и на практике: договоры со ссылкой на заключение под принуждением признавались международным сообществом недействительными. Примерами таких договоров были Мадридский договор от 14 января 1526 года, Договор о разделе Польши от 5 августа 1772 года, Байонский договор от 15 июня 1808 года, Договор между Францией и Голландией от 16 марта 1810 года, Бардоский договор от 12 мая 1881 года, Договор о финансовом, экономическом развитии и мире в Гаити от 16 сентября 1915 года, Японо-корейский договор о протекторате от 17 ноября 1905 года, Договор о протекторате Богемии и Моравии от 15 марта 1939 года, Договору между Великобританией и Ирландией от 6 декабря 1921 года и пр. Большинство из вышеперечисленных договоров так и не были исполнены по указанным основаниям. Пройдя долгий путь развития и преобразований, окончательное оформление и закрепление принципа свободы договора было воплощено в Венской конвенции о праве международных договоров от 23 мая 1969 года. В своей преамбуле конвенция подчеркивает всеобщее признание принципа свободы согласия и в качестве инструмента защиты данного принципа в статье 51 отрицает юридическую значимость согласия государства, выраженное в результате принуждения его представителя, а статьей 52

---

³⁷¹ **P. Bonfante**, *Istituzioni di diritto romano*, 8th ed., 1925 by Milan Vallardi; § 6; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, 2011, p.1179.)

³⁷² **F. Vitoria**, *Depote state civili*, 1528, § 21; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, *Oxford Scholarly Authorities on International Law [OSAIL]*, 2011, p. 1179.)

³⁷³ **H. Grotius**, *The Law of War and Peace*, 1625, Book II, chapter XII, Sect. 10; translated by T. Nugent, revised by J. V. Prichard, 1914; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, *Oxford Scholarly Authorities on International Law [OSAIL]*, 2011, p. 1179.)

³⁷⁴ **E. Vattel**, *The Law of Nations or Principles of the Law of Nature Applied to the Conduct and Affairs of Nations and Sovereigns*, Amsterdam, 1758, Book II, Chapter XII, § 157; (см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, *Oxford Scholarly Authorities on International Law [OSAIL]*, 2011, p. 1180.)

³⁷⁵ **O. Corten, P. Klein**, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, см.по Olivier Corten, Pierre Klein, *The Vienna Conventions on the Law of Treaties: A Commentary*, Book 1, *Oxford Scholarly Authorities on International Law [OSAIL]*, 2011, p.1182.)

закрепляет ничтожность договора, заключенного в результате угрозы силой ее применения.³⁷⁶

Таким образом, с момента вступления конвенции в силу недействительность договоров, заключенных под принуждением, не нуждается в доказывании. Однако, как было отмечено выше, на предшествующем этому событию длительном историческом отрезке времени значимость принципа свободы согласия, как и практика его применения были неоднородными. Классическими нарушениями этого принципа были угроза силой или ее непосредственное применение. Однако особый интерес представляют наименее явные способы нарушения рассматриваемого принципа, которым к тому же сторона его нарушающая придает легализованное оформление. Подобное можно более всего наблюдать на различных фазах изменений курса международного права в пользу постепенного отказа от угрозы силой и ее применения в качестве инструмента разрешения международных споров. Как ни парадоксально, в качестве одного из таких инструментом служил мирный договор. Ведь сам термин «мирный договор», казалось бы, по своей сути противопоставляется каким бы то ни было формам проявления насилия: этимология слова «мир» (“peace”) происходит от классического латинского “pacem” или “pax”, что переводится как «мирный договор, спокойствие, отсутствие войны».³⁷⁷ Тем не менее способы применения одноименного документа в целях сокрытия принуждения были достаточно разнообразными. В данной связи, с точки зрения исследования, проводимого в рамках этой статьи, в условиях отсутствия запрета на угрозу силой или ее применения, классический способ принуждения, применяемый победившей стороной над побежденной в целях заключения насильственного мира на наиболее выгодных для победившей стороны условиях, являясь, скажем так, классикой жанра данного периода, не нуждается в дополнительном рассмотрении. Наибольший интерес представляют методы, которые *per se* являясь правовыми, использовались в рамках заключения мирных договоров в целях сокрытия и легализации применяемого над другой стороной принуждения. Рассмотрим некоторые из них.

Обязательства, закрепляемые в мирных договорах периода позднего средневековья, можно разделить на две основные группы: личные обязательства суверенов как фактических сторон договора, которые должны были быть исполнены в их личном качестве, и обещания суверенов использовать свою власть в целях исполнения договора его подданными.³⁷⁸ Согласно обещаниям, несмотря на то, что договор был согласован между правителями, он также должен был быть применен к их территориями, подданными и союзниками.³⁷⁹ Иными словами, заключение и исполнение договоров находилось в правосубъектности суверена, соответственно, территории и подданные могли стать носителями прав или обязанностей по тому или иному договору лишь опосредованно, исключительно через выражение соответствующей воли суверена. Подобная практика имела место быть вплоть до начала XVI века. Похожее положение дел наблюдалась и в вопросе волеизъявления наследника суверена, в части того, должен ли был им исполняться договор, заключенный его предшественником. В качестве соответствующей гарантии исполнения в договоре закреплялось обещание суверена, согласно которому, он заключал договор в том числе от имени своих наследников. Для

---

³⁷⁶ Венская конвенция о праве международных договоров от 23 мая 1969 года, преамбула, ст. 51, 52.

³⁷⁷ Online Etymology Dictionary <https://www.etymonline.com/search?q=peace> (датаобращения: 15.04.2019 г.)

³⁷⁸ R. Lesaffer, *Peace Treaties and International Law in European History, From he Late Middle Ages to World War One*, Hanna Vollarth, *The Kiss of Peace*, p. 19.

³⁷⁹ R. Lesaffer, *Peace Treaties and International Law in European History, From he Late Middle Ages to World War One*, Hanna Vollarth, *The Kiss of Peace*, p. 18. // *Peace treaty of Madrid, January 14, 1526, art. 1; Peace treaty of Vervenis, May 2, 1598, art. 1.*

договоров особой важности, в основном договоров сецессий, в подкрепление данного сувереном обещания применялся институт «параллельной» ратификации: договор подписывался также наследниками, правителями находящихся в подданстве территорий и пр.).³⁸⁰ В некоторых случаях, согласно условиям договора, он должен был сохранять обязательную силу для наследника в течение одного года после смерти подписавшего его суверена, по истечении которого новый правитель мог вновь его заключить или отказаться от заключения.³⁸¹ По существу, наследники, как квазивид третьих лиц, выступали не только в качестве гарантов, но и непосредственных носителей прав и обязанностей по договору, вне зависимости от наличия или отсутствия согласия последних. Таким образом, основываясь на двух вышеописанных процессах и подходах, можно сделать вывод о том, что, во-первых, право рассматриваемого периода не содержало прямой обязанности подданных, правителей подданных территорий и наследников исполнять и подчиняться условиям заключенного сувереном договора. Во-вторых, суверен обладал властью наложить на них соответствующие обязательства вне зависимости от их на то согласия. Такое положение дел являлось прямым следствием наличия договорной правосубъектности исключительно у суверена, а не государства как такового, и свидетельством движения вертикали власти сверху вниз. Отметим, что с развитием международного права такое положение дел подверглось существенным изменениям. Обладателем международной правосубъектности начало признаваться государство, а не его правитель, последний становился лицом, выражающим волю государства и отождествлялся с ним в международно-правовых отношениях. Вместе с тем широкое признание и закрепление получил принцип *pacta sunt servanda*. Вышесказанное привело к тому, что закрепление обязательности договора для подданных и наследников постепенно стало исчезать из текстов договоров.

Следующий способ, который будет здесь рассмотрен, связан с вовлечением в подписание мирного договора третьей стороны, что получило широкое распространение еще с XV века. Наименьший интерес с точки зрения исследования, проводимого в рамках данной статьи, представляет вовлечение государства, не преследующего личные интересы, как правило, вовлеченного с обоюдного согласия всех заинтересованных сторон и преследующего цель мирного урегулирования конфликта или соблюдения норм международного права. При условии нейтральности, последовательности и легитимности институт третьей стороны не нуждается в рамках данного исследования в дополнительном рассмотрении. Несколько иначе обстоят дела в случаях, когда третья сторона обладает собственным интересом в миротворческом процессе – наблюдается явное нарушение чистоты процесса. Особым проявлением сказанного является ситуация, когда в качестве третьей стороны мирного договора привлекается государство, имевшее непосредственное вовлечение в вооруженный конфликт, на урегулирование которого направлено предстоящее заключение договора. В данном случае граница между первой и третьей стороной и, соответственно, выраженной ими волей, более чем размыта. Ситуация еще более усложняется, когда третья сторона разделяет интересы одной из непосредственных сторон миротворческого процесса. Возникает риск, обратный тому, который преодолевался оговоркой о всеобщем мире: распространяясь на союзников, в том числе тех, которые не были открытыми сторонами конфликта, подобная оговорка лишала их возможности возобновления военных действий и выступала в качестве меры обеспечения достигнутого мира. Так, посредством вовлечения в миротворческий процесс

---

³⁸⁰ R. Lesaffer, *Peace Treaties and International Law in European History, From the Late Middle Ages to World War One*, Hanna Vollarth, *The Kiss of Peace*, p. 21. // *Peace treaty of Madrid, January 14, 1526*, art. 1; *Peace treaty of Madrid, November 16, 1630*; *Treaty of London, 1518*, art. 1.

³⁸¹ R. Lesaffer, *Peace Treaties and International Law in European History, From the Late Middle Ages to World War One*, Hanna Vollarth, *The Kiss of Peace*, p. 21. // *Peace treaty of Madrid, January 14, 1526*, art. 44.

третьей стороны, разделяющей интересы одной из непосредственных сторон конфликта, имело место быть нарушение баланса сил и равенства сторон в данном процессе. Применение силы переносилось с поля боя за стол переговоров, оформляя принуждение к определенным действиям в легальную форму договора.

Легализация принуждения с использованием мирного договора имела место также в двухсторонних отношениях. В период классического международного права, с 1648 по 1919 годы, мирные договоры подтверждали закрепленный Вестфальской системой принцип суверенного равенства правителей, позже государств, оставляя народы за рамками международной правосубъектности. Международная правосубъектность последних возникла лишь во второй половине XX века. В связи с вышесказанным парадоксальным является то обстоятельство, что еще задолго до указанного периода между государствами и народами заключались мирные договоры. Так, например, только в Соединенных Штатах Америки в период с 1778 по 1868 гг. было подписано более 367 договоров с индейцами. Очевидец этих событий гуманист и защитник коренных американцев Генри Бенджамин Уипл (1822-1901гг.) описал события следующим образом «...наше первое общение с дикарями [...] было одной из тех ошибок, что хуже преступления. Мы признали кочующие племена независимой суверенной нацией. Мы отправили послов заключать с ними договоры, как с равными нам, зная, что каждое условие договора было нашим собственным условием, что те, с кем мы заключаем договор не могут нас вынудить его соблюдать [...] зная, что они не являются субъектами права [...] и ничего не получают от нас».³⁸² Тожественная позиция разделялась и Советом индейских уполномоченных, который в 1869 году был наделен со стороны Конгресса полномочиями осуществлять совместный с Министерством внутренних дел контроль как за политикой в отношении индейцев, так и непосредственно над индейцами. Председатель Совета Феликс Брыюнот в своем первом ежегодном отчете высказал от имени Совета позицию осуждения проводимой в отношении индейцев политики США и представил рекомендации по ее реформированию, в частности, открыто заявляя, что такие методы «являются посягательством против цивилизации и прогрессивного движения эпохи».³⁸³ Помимо официальных осуждений, рассматриваемая практика заключения договоров столкнулась с рядом практических проблем: Верховный суд США в толковании указанных договоров последовательно придерживался принципа, согласно которому «все вызывающие сомнения выражения должны разрешиться в пользу слабого и незащитного народа», «договоры не должны читаться как обыкновенные договоры, согласованные сторонами, действующими на расстоянии вытянутой руки с равной переговорной позицией», особенно в случаях, когда договор касается передачи территорий.³⁸⁴ Вышеописанный способ легализации принуждения был наилучшим образом проиллюстрирован американским историком Френсисом Пол Пручем (1921-2015 гг.) в представленной им диаграмме отношений государства с коренными народом.³⁸⁵ Согласно его теории, цикл начинает развиваться с переговорного этапа, затем на

---

³⁸² **H. B. Whipple**, *Lights and Shadows of a Long Episcopate*, Macmillan Company, New York, US, 1899, 50-53, 24, 138-140 (см. по Francis Pol Prucha, *American Indian Treaties, The history of Political Anomaly*, University of California Press, London, England, 1997, p. 290).

³⁸³ **C. L. Slattery, F. R. Brunot**, 1820-1898: *Civilian in the War for the Union, President of the First board of Indian Commissioners*, Longmans, Green, and Company, New York, US, 1901, p. 56 (см. по Francis Pol Prucha, *American Indian Treaties, The history of Political Anomaly*, University of California Press, London, England, 1997, p. 291.).

³⁸⁴ **F. P. Prucha**, *American Indian Treaties, The history of Political Anomaly*, University of California Press, London, England, 1997, p. 386. // *McClanahan v. Arisona State Tax Commission*, 411, USA, 1973, p.173-175.

³⁸⁵ **F. P. Prucha**, *American Indian Treaties, The history of Political Anomaly*, University of California Press, London, England, 1997, p. 289-310.

основании права вступления в договорные отношения формируется этап приобретения международной правосубъектности, а в результате ее «осуществления» посредством вступления в международные договорные отношения и непосредственно заключения договора происходит утрата правосубъектности и возвращение отношений с коренными народами в сферу внутригосударственных отношений. Такой механизм отношений наглядно демонстрирует применение принуждения и осуществления процессов колонизации, оформленных в мирные инструменты разрешения международных споров. За миротворческим процессом продолжает скрываться насильственное принуждение. Данное объяснение рассматриваемого механизма в своих исследованиях также разделяет профессор Энтони Анги (1961г.), который назвал подобные процессы «попыткой превратить колонизацию в легальный процесс».³⁸⁶ Вышеуказанный механизм также можно описать парадоксом Мишеля Фуко «конституция оправдывает общество, оправдывающее конституцию»,³⁸⁷ только в обратном направлении: нация, пользуясь наделенной правосубъектностью, вступает в договорные отношения, в результате чего теряет ее и прекращает существование.

Аналогичная ситуация применения договора как инструмента сокрытия принуждения наблюдалась и в период деколонизации. Государство-колонизатор считало необходимым заключить договор с субъектом, не обладающим на момент его заключения международно-правовой правосубъектностью, чтобы народы смогли выйти на международную арену в качестве полноправных участников международного общения. Процесс деколонизации в истории международного права принято считать положительным прогрессом развития. Тем не менее нельзя не заметить, что подобного рода договоры касались не только форм выхода из колониального господства, но и ставили бывшего колонизатора в положение лица, участвующего в формировании конституционного строя нового государства. Факт того, что переговоры по деколонизации не были простым процессом по согласованию условий выхода из колониального господства, отражен в определении деколонизации Джона Харгривза как «намерение прекратить формальный политический контроль над колониальными территориями и заменить его некоторыми новыми отношениями».³⁸⁸ Подобный подход был продемонстрирован в ходе заключения таких договоров, как, например, договор от 1921 года между Великобританией и ирландскими лидерами, согласно которому Ирландия должна была получить одинаковый с другими владениями содружествами статус; или подписанный в 1967 году между Соединенным Королевством и Национальным фронтом освобождения оккупированного южного Йемена Меморандум согласованных пунктов, касающихся независимости Южной Аравии. Документ предусматривал прекращение британского суверенитета над Южной Аравией и создание нового государства Народная республика Южный Йемен.

Как мы смогли убедиться, нарушение принципа свободы согласия может проявляться не только посредством классических методов принуждения, выраженных в явных формах применения силы. Международное сообщество на различных этапах развития международного права прибегало к разнообразным способам принуждения, оформленным в мирные договоры, чем создавало гарантии исполнения закрепленных обязательств и устраняло опасность возможных попыток оспаривания действительности достигнутых соглашений в будущем. Таким образом, методы принуждения требуют отдельного детального исследования, исключительно на основе которого возможно

---

³⁸⁶ C. Bell, *On the Law of Peace. Peace Agreements and Lex Pacificatoria*, Oxford University Press, New York, US, 2008, p. 89.

³⁸⁷ C. Bell, *On the Law of Peace. Peace Agreements and Lex Pacificatoria*, Oxford University Press, New York, US, 2008, p. 89.

³⁸⁸ C. Bell, *On the Law of Peace. Peace Agreements and Lex Pacificatoria*, Oxford University Press, New York, US, 2008, p. 97.

сделать выводы о том, был ли нарушен принцип свободы согласия договаривающихся сторон, и только затем толковать нормы заключенных ими договоров в контексте права, действующего на том или ином историческом отрезке времени. Вышесказанное особо актуализируется с учетом многочисленности заключенных в период отсутствия запрета на угрозу силой или ее применения и сохраняющих силу по сей день мирных договоров, которые представляют интерес для международного сообщества как с юридической, так и политической точек зрения.

ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳԻՐԸ ՈՐՊԵՍ ՀԱՐԿԱԴՐԱՆՔԻ ՕՐԻՆԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԻՔ. ԿԻՐԱՌՄԱՆ ՈՐՈՇ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ

ՍՈՒԱ ՄԱՆԹԱՇՅԱՆ

*Հայ-ռուսական համալսարանի միջազգային և
եվրոպական իրավունքի ամբիոնի հայցորդ,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Սույն հոդվածում միջազգային իրավունքի ռետրոսպեկտիվ պատմաիրավական հետազոտման միջոցով ներկայացվում ու հետազոտվում են հարկադրանքի տարատեսակ մեթոդներ, որոնք իրականացվում են հաշտության պայմանագրերի կնքման շրջանակներում վավերացման, հաշտության գործընթացին երրորդ անձանց ներգրավմամբ, պայմանավորվող կողմի իրավասուբյեկտության միջոցներով և այլն: Նման մեթոդների կիրառումը, ի տարբերություն ուժի կիրառման դասական ձևերի, որոնց օրինականության հարցը միջազգային իրավունքի զարգացման ընթացքում միանշանակ չի եղել և կրել է տարբեր փոփոխություններ, հնարավորություն է տվել թաքցնել արատների առկայությունը պայմանավորվող կողմերի համաձայնություններում և ստեղծել ամրագրված պարտավորությունների կատարման երաշխիքներ՝ վերացնելով ձեռք բերված պայմանավորվածությունների վավերության վիճարկման հնարավորությունը ապագայում: Այսպիսով, հարկադրանքի մեթոդները պահանջում են առանձին մանրամասն ուսումնասիրություն, որի հիման վրա կարելի է եզրակացություններ անել այն խնդրի շուրջ, թե արդյոք խախտվել է պայմանավորվող կողմերի համաձայնության ազատության սկզբունքը, և միայն դրանից հետո մեկնաբանել կնքած պայմանագրերի նորմերը՝ տվյալ պատմական ժամանակաշրջանում կիրառելի իրավունքի համատեքստում: Վերոհիշյալը հատկապես արդիական է դառնում հաշվի առնելով ուժի կամ ուժի սպառնալիքի կիրառման արգելի բացակայության շրջանում կնքված և մինչ օրս ուժը պահպանած բազմաթիվ խաղաղության պայմանագրերի առկայությունը, որոնք միջազգային հանրության համար հետաքրքրություն են ներկայացնում ինչպես իրավական, այնպես էլ քաղաքական տեսանկյուններից:

Բանալի բառեր՝ *համաձայնության ազատություն, հաշտության պայմանագիր, հարկադրանք, կամահայտնություն, պայմանագիր, ուժի կիրառում, պետություն, անվավերություն:*

PEACE TREATY AS TOOL OF LEGALISED COERCION: SOME METHODS OF APPLICATION

SONA MANTASHYAN

Russian-Armenian University,

PhD Student of the Department of International and European Law,

Yerevan, Republic of Armenia

In this article, through retrospective historical-legal analysis of international law, various methods of coercion carried out in the framework of the conclusion of peace treaties through ratification, third parties involvement in the peace process, legal personality of the contracting party, etc are presented and analyzed. The use of such methods, unlike the classical methods of coercion expressed in explicit forms of the use of force, the issue of the legality of which was not straightforward and underwent various changes during the development of international law, made it possible to hide the defect in the consent of the contracting parties and create guarantees of performance of the fixed obligations, eliminating risks of possible challenging validity of agreements reached in the future. Thus, the methods of coercion require separate detailed study, only on the basis of which it is possible to draw conclusions about whether the principle of freedom of consent of the contracting parties was violated, and only then interpret the norms of the treaties concluded by them in the context of the law valid for a particular historical period. The abovementioned is particularly actual taking into account the large number of valid peace treaties concluded in the absence of prohibition of threat or use of force and which are under of interest of the international community from both legal and political points of view.

Key words: *free consent, peace treaty, coercion, expression of will, treaty, use of force, state, invalidity.*

ТЕМАТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА РОССИЙСКОЙ ДОКТРИНЫ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА*

УДК 341.01

ВЛАДИСЛАВ ТОЛСТЫХ

*Ведущий научный сотрудник Института философии и права Сибирского
отделения Российской академии наук, заведующий кафедрой международного
права Новосибирского государственного университета,
доктор юридических наук, профессор,
г.Новосибирск, Российская Федерация
vlt73@mail.ru*

Российская доктрина международного права испытывает серьезный кризис. Одним из его симптомов являются дисбалансы тематической структуры исследований. Отечественные ученые проявляют интерес лишь к определенному кругу вопросов, в который входят вопросы прав человека, соотношения порядков, международного правосудия, европейского, уголовного, экологического и экономического права. Фундаментальные теоретические вопросы, имеющие отношение к истории международного права, государственности, источникам права, международной ответственности, режиму применения силы и др., находятся на периферии научных исследований. То же самое можно сказать о вопросах, имеющих отношение к актуальной внешней политике России. Данные дисбалансы не только отрицательно сказываются на общем уровне доктрины, но и негативно влияют на эффективность защиты национальных интересов. Эта проблема касается не только международного права, но и остальных направлений отечественного правоведения. Ее решение соответственно может быть только общим и состоять в качественном переформатировании образовательной и научной среды.

Ключевые слова: права человека, международное право, доктрина, юридическая наука, позитивное право, государственность, международная ответственность.

Российская доктрина международного права, как и другие отрасли отечественного правоведения, испытывает серьезный кризис. Наиболее острыми проблемами являются отсутствие собственной идеологической основы, низкий уровень аргументации (неразвитость техник толкования, подчиненность политическим установкам и др.), низкое качество научных текстов, дефицит оригинальных и самостоятельных разработок, стремительная деградация институциональной среды (университетского образования и академической науки) и коммуникативных традиций, отсутствие преемственности между поколениями ученых.³⁸⁹ Одним из симптомов кризиса являются дисбалансы тематической структуры, т.е. повышенное внимание к одним вопросам при почти полном игнорировании других. Наиболее серьезным дисбалансом является пренебрежение фундаментальной теорией. Теоретические проблемы редко анализируются в

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2019թ., գրախոսվել՝ 20.05.2019թ., տպագրության
ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

³⁸⁹ См.: Толстых В.Л. Очерк современного состояния российской доктрины международного права // Электронное приложение к «Российскому юридическому журналу». 2016. № 3. С. 50-58.

диссертациях и монографиях и очень поверхностно освещаются в общих курсах, как правило, на основе идей, высказанных советской наукой в 70-90-х гг. Последние, в свою очередь, едва ли соответствуют потребностям современной науки.³⁹⁰ Российские ученые, конечно, ведут теоретические споры, однако эти споры ведутся в отрыве, с одной стороны, от фундирующих их философских проблем, а, с другой стороны, от конкретных практических задач и ситуаций. Примерами могут служить дискуссии о правосубъектности индивида, непосредственном действии международного права во внутреннем порядке, возможности ограничения суверенитета государства и др.

Вопросы, относящиеся к *государственности* (суверенитет, юрисдикция, правопреемство, признание, самоопределение), редко исследуются на серьезном уровне, – из больших исследований можно отметить лишь обзорную работу Н.А. Ушакова о государстве и работу П.П. Кремнева, посвященную правопреемству.³⁹¹ Как результат, здесь очень много схоластики, лжетеорий и некомпетентности. Возможно, такое положение вещей представляет собой инерцию принципиального отказа советской доктрины от разрешения спора об отмирании государства, который будоражил умы в первые годы после революции 1917 г. Даже воссоединение Крыма и России, вызвавшее острые дебаты в западной науке, не изменило ситуации: большинство специалистов обошли его молчанием, а работы А.Я. Капустина, В.Л. Толстых и В.А. Томсинова не вызвали серьезного резонанса.³⁹² Современные работы по *истории международного права* практически отсутствуют, данный пробел отчасти компенсируется усилиями юристов-историков, прежде всего Л.Л. Кофанова, и отдельных ученых из постсоветских стран.³⁹³ На Западе, наоборот, наблюдается оживление интереса к истории международного права, не в последнюю очередь вызванное ощущением переживаемого исторического перелома.³⁹⁴ Российская наука уделяет мало внимания *территориальным вопросам*. Так, в большинстве учебников не излагается теория оккупации, не описывается принцип *uti possidetis juris* и т.д. Такое пренебрежение идет вразрез с национальными интересами, требующими более четкого определения принадлежности Курильских островов, статуса непризнанных государств, режима арктических пространств и др. Вопросами *населения* в советский период занимались С.В. Черниченко и Ю.Р. Боярс, в настоящее время ими преимущественно занимаются

---

³⁹⁰ Так, часто цитируемая работа Ю.А. Баскина и Д.И. Фельдмана по истории международного права является весьма лаконичной (205 с.) и не носит проблемного характера (История международного права. М.: МО, 1990), а монография Г.И. Тункина, считающаяся образцом высокой теории, отражает лишь одну, радикальную волюнтаристскую концепцию (Теория международного права. М.: Международные отношения, 1970).

³⁹¹ Ушаков Н.А. Государство в системе международно-правового регулирования. М.: Институт государства и права, 1997; Кремнев П.И. Распад СССР и правопреемство государств. М.: Юрлитинформ, 2012.

³⁹² Капустин А. *Crimea's Self-Determination in the Light of Contemporary International Law // Heidelberg JIL. Vol. 75. 2015. № 1. P. 101–118*; Толстых В. Л. Право на самоопределение как юридическое основание воссоединения Крыма с Россией // Сравнительное конституционное обозрение. 2014. № 5 (102). С. 73–81; Томсинов В.А. Воссоединение Крыма с Россией с точки зрения международного права // Законодательство. 2014. № 6. С. 10–27.

³⁹³ Кофанов Л.Л. Внешняя система римского права: право природы, право народов и коммерческое право в юридической мысли античности. М.: Статут, 2015; Буткевич О.В. У истоков международного права. СПб.: Юридический центр-Пресс, 2008 (в основном рассматривается международное право Средних веков); Mälksoo L. *Russian Approaches to International Law*. OUP, 2015.

³⁹⁴ См.: *Time, History and International Law / ed. by M. Craven et al. MNP, 2007*; *Grew W.G. The Epochs of International Law*. Walter de Gruyter, 2000; *The Oxford Handbook of the History of International Law / Ed. by B. Fassbender and A. Peters*. OUP, 2012.

конституционалисты.³⁹⁵ Весьма насущные проблемы миграции, двойного гражданства и дипломатической защиты, таким образом, не получают должного освещения со стороны международных. *Право внешних сношений* излагается в нескольких работах дидактической направленности и в целом находится на периферии исследований, несмотря на многочисленные казусы с участием России, имевшие место в последние годы.³⁹⁶

Ситуация, связанная с *правом международных организаций*, выглядит парадоксально. В 1996 г. в МГИМО и в 1998 г. в МГЮА были открыты кафедры европейского права; их сотрудники перевели официальные тексты и написали ряд монографий и статей.³⁹⁷ Многие университеты включили курс европейского права в учебную программу. В результате научная специальность 12.00.10 стала двусоставной (международное право; европейское право). Правовые проблемы постсоветской интеграции, наоборот, почти не исследовались; во многом это было вызвано несовершенством правовой базы СНГ. Ситуация изменилась с началом работы Суда ЕАЭС (2009-2012), который в отличие от Экономического суда СНГ был наделен правом вынесения обязательных решений. Другим фактором стало общее охлаждение отношений с Западом и раздраженная реакция Конституционного суда на активистские решения ЕСПЧ. Кафедры европейского права частично переключились на евразийские исследования, некоторые университеты открыли соответствующие специализации, а несколько авторов начали на системной основе комментировать решения Суда ЕАЭС (А.С. Исполинов, Т.Н. Нешатаева, А.С. Сибатян, В.Л. Толстых). Евразийская тематика стала приоритетной для некоторых журналов, большинство статей, однако, содержат голословную апологию интеграции. Среди общих работ можно отметить коллективные монографии, вышедшие под редакцией С.Ю. Кашкина и Т.Н. Нешатаевой.³⁹⁸

Данный переход не был резким и не предполагал отказа от наработанных схем, т.к. правовая модель евразийской интеграции в целом следует европейской модели, – например, почти в каждом своем решении Суд ЕАЭС ссылается на решения Суда ЕС. Проведение евразийских исследований, однако, затруднено рядом проблем. Проблемы *первой группы* связаны с несовершенством нормативной базы ЕАЭС: базовые документы содержат противоречия, пробелы, неточности или просто написаны плохим языком. Неизбежным следствием дефектов первичного права являются дефекты решений Комиссии и Суда ЕАЭС, анализировать которые крайне сложно. Проблемы *второй группы* вызваны несовершенством институциональной структуры Союза, архитекторы которой, кажется, так и не смогли сформировать целостное видение его природы: является ли он улучшенной версией СНГ или по-настоящему наднациональным образованием. Проблемы *третьей группы* обусловлены деятельностью Суда ЕАЭС, первый этап которой оказался, скорее, неудачным: Суд часто и не всегда обоснованно

---

³⁹⁵ См.: **Кутафин О.Е.** Российское гражданство. М.: Проспект, 2014; **Хабриева Т.Ю.** Миграционное право России. Теория и практика. М.: Юриспруденция, 2008.

³⁹⁶ **Блищенко И. П.** Дипломатическое право. М.: Высш. шк., 1990; **Матвеева Т.Д.** Дипломатическое и консульское право. М.: РАГС, 2009; **Мешериков В., Павельева Э. и др.** Дипломатическое и консульское право. М.: Проспект, 2015; **Плотникова О.В., Дубровина О.Ю.** Консульские отношения и консульское право. М.: Норма, 2018.

³⁹⁷ **Энтин Л.М.** и др. Европейское право. Право Европейского Союза и правовое обеспечение защиты прав человека. М.: Норма, 2007; **Энтин Л.М.** Право Европейского союза: новый этап эволюции: 2009-2017 г. М.: Аксиом, 2009; Право Европейского Союза / под ред. С.Ю. Кашкина. М.: Юрайт, 2010.

³⁹⁸ Основы правового регулирования интеграционных процессов на постсоветском пространстве / Под ред. **С. Ю. Кашкина**. М.: Норма, 2015; Евразийская интеграция: роль Суда / под ред. **Т.Н. Нешатаевой**. М.: Статут, 2015.

выносил активистские решения, в связи с чем в 2013 г. государства лишили его некоторых важных компетенций (прежде всего, преюдициальной).

Общая теория международных организаций представлена трехтомной «Энциклопедией международных организаций», носящей справочный характер, статьями А.Я. Капустина и монографией Т.Н. Нешатаевой, разделяющей позицию Ф. Сейерстеда о самостоятельном характере права международных организаций.³⁹⁹ Деятельность ООН освещается в нескольких монографиях политологического содержания, а также в статьях Ю.Н. Малеева (вопросы реформы ООН) и В.А. Карташкина (механизм защиты прав человека).⁴⁰⁰ Российские юристы редко дают постатейный анализ Устава ООН или комментируют конкретные резолюции Совета Безопасности, в лучшем случае ограничиваясь общими упреками своих западных *vis-à-vis* за отступление от принципов *Ялтинско-Потсдамской системы*. Они также не проявляют должного внимания к некоторым важным тенденциям (эволюция понятия «угроза международному миру и безопасности», режим *smart* санкций, изменение функций миротворческих операций и др.). Результатом является ограничение круга аргументов, имеющих в распоряжении российской дипломатии (чрезмерная политизация риторики).

Источники международного права освещаются неравномерно. Волюнтаризм предполагает повышенное внимание к праву международных договоров; среди авторов старшего поколения следует отметить А.Н. Талалаева, И.И. Лукашука и О.И. Тиунова⁴⁰¹; среди молодых авторов – Н.С. Симонову, А.С. Исполинова. Их усилий, однако, недостаточно, – некоторые вопросы, в частности, относящиеся к толкованию договоров, временному применению и юридической силе договоров, нуждаются в более активном обсуждении. Пассивность, проявляемая в этом отношении, является одной из главных причин негативного исхода нескольких судебных процессов с участием России, – прежде всего, процесса по делу ЮКОС.⁴⁰² Обычай, которым в советское время занимались Г.И. Тункин и Г.М. Даниленко, практически исчез из поля зрения российских ученых; одно из немногих исключений – обзорная статья А.Н. Вылегжанина и Р.А. Каламкаряна⁴⁰³. Некоторые российские авторы ошибочно воспринимают обычай как вспомогательный источник международного права, значение которого близко к значению обычая делового оборота в гражданском праве. Ситуация с общими принципами права еще более проблематична: чаще всего они неверно отождествляются с принципами международного права⁴⁰⁴, иногда – с нормами *jus cogens*⁴⁰⁵. Судебная практика долгое

³⁹⁹ Энциклопедия международных организаций. В 3 т. Под ред. Л. Н. Галенской, С. А. Малинина. СПб.: СПбГУ, 2003; Нешатаева Т.Н. Международные организации и право. Новые тенденции в международно-правовом регулировании. М.: Дело, 1998; *Seyersted F. Common law of international organizations. Brill, 2008.*

⁴⁰⁰ Заемский В.Ф. Новейшая история реформы ООН. М.: МГИМО, 2008; Заемский В.Ф. Теория и практика миротворческой деятельности ООН. М.: МГИМО, 2008; Арутюнян Д.Г. Генеральный секретарь ООН и международное право. М.: Институт ИТОУР, 2010; ООН в начале XXI века / под ред. А.А. Громыко. М.: Институт Африки, 2008.

⁴⁰¹ Талалаев А.Н. Венская конвенция о праве международных договоров: Комментарий. М., 1997; Талалаев А.Н. Право международных договоров. В 3 т. М.: Зерцало, 2009; Лукашук И.И. Современное право международных договоров. В 2-х т. М.: Волтерс Клувер, 2006.

⁴⁰² В Решениях арбитражного суда по делу “Hulley и др. против Россия” от 30 ноября 2009 г. Россия не смогла доказать неприменение Договора к Энергетической хартии 1994 г. Данный вывод был сделан только в Решении Гаагского окружного суда от 20 апреля 2016 г. В обоих случаях значительная часть доводов, в т.ч. относящихся к толкованию российского права, была подготовлена западными юристами.

⁴⁰³ Вылегжанин А.Н., Каламкарян Р.А. Международный обычай как основной источник международного права // Государство и право. 2012. № 6. С. 78-89.

⁴⁰⁴ Данный подход был обозначен В.М. Корецким: «Если толковать выражение „общие принципы права“ в том смысле, что они дают обобщение принципов внутреннего права, то

время вызывала глубокое недоверие; в подавляющем большинстве учебников она продолжает игнорироваться. В последние годы, однако, здесь произошли качественные изменения, прежде всего благодаря усилиям А.С. Исполинова, И.В. Рачкова, А.С. Сибатян и авторов, связанных с журналом «Международное правосудие». Исследования *мягкого права* редко выходят за пределы констатации его существования.⁴⁰⁶ Игнорирование недовольных источников имеет своим следствием пассивность по отношению к процессам их формирования, неумение использовать соответствующие технологии и в итоге – ущемление национальных интересов.⁴⁰⁷

Основой российского подхода к *соотношению порядков (международного и внутреннего права)* является классический дуализм Г. Трипеля и Д. Анцилотти, дополненный тезисом об автоматической трансформации норм международного права, осуществляемой даже в случае отсылки. Известными российскими дуалистами являются С.В. Черниченко, Л.П. Ануфриева, В.В. Гаврилов, Б.Л. Зимненко и Е.Т. Усенко.⁴⁰⁸ Некоторые авторы, однако, отстаивают постулаты монизма (Г.В. Игнатенко, И.П. Блищенко)⁴⁰⁹, а другие не отождествляют себя ни с одной из школ, предлагая сосредотачиваться на практических аспектах применения международного права.⁴¹⁰ Иногда позиции в этой области формулируются конституционалистами, недостаточно хорошо разбирающимися в международном праве.⁴¹¹ Академический дуализм мало влияет на позицию законодателя. И ст. 15 Конституции, и некоторые другие документы свидетельствуют, скорее, в пользу монизма; так, Россия является одним из немногих

пришлось бы признать: Международный суд не должен считаться с основными принципами международного права, ибо статья 38 не упоминает – среди возможных источников международного права – иных принципов, кроме „общих принципов права“» («Общие принципы права» в международном праве // **Корецкий В. М.** Избранные труды: в 2 кн. Киев, 1989. Кн. 2. С. 194–195).

⁴⁰⁵ См.: Постановление Пленума Верховного Суда от 10 октября 2003 г. «О применении судами общей юрисдикции общепризнанных принципов и норм международного права и международных договоров РФ».

⁴⁰⁶ Среди имеющихся работ по *softlaw* можно отметить монографию **С.В. Бахина** «Субправо» (СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002).

⁴⁰⁷ Можно привести следующий пример. На постсоветском пространстве существуют шесть непризнанных государств, все они в той или иной степени поддерживаются Россией. Их правовой режим носит обычно-правовой характер, при этом есть ряд насущных проблем, связанных с признанием их документов, пересечением их гражданами границ и т.п. Несмотря на остроту ситуации, ни власти РФ, ни отдельные ученые не попытались обосновать наличие определенных обычаев в данной сфере и представить проект статей.

⁴⁰⁸ **Ануфриева Л. П.** Соотношение международного публичного и международного частного права: правовые категории. М.: Спарк, 2002; **Гаврилов В. В.** Понятие и взаимодействие международной и национальной правовых систем. Владивосток: Изд-во ДВГУ, 2005; **Зимненко Б.Л.** Международное право и правовая система РФ. М.: РАП, Статут, 2006; **Усенко Е.Т.** Очерки теории международного права. М.: Норма, 2008; **Черниченко С.В.** Международное право: современные теоретические проблемы. М.: МО, 1993.

⁴⁰⁹ Международное право / Отв. ред. **Г.В. Игнатенко, О.И. Тиунов.** М.: Норма, 2013.

⁴¹⁰ **Марочкин С.Ю.** Действие и реализация норм международного права в правовой системе РФ. М.: Норма, 2017.

⁴¹¹ Как уже отмечалось, в Постановлении от 10 октября 2003 г. Верховный суд РФ отождествил «общепризнанные принципы и нормы международного права», с *jus cogens*. Таким образом, международные обычаи были фактически исключены из сферы действия ст. 15 (4) Конституции, а, значит, из внутреннего порядка в целом. Другой пример: в Постановлении от 14 июля 2015 г. Конституционный суд заявил о своем праве проверять решения ЕСПЧ на предмет их соответствия ст. 31 Конвенции о праве международных договоров 1969 г. и указал, что в соответствии со ст. 46 Конвенции 1969 г. государство может отказаться от исполнения договора, нарушающего важные конституционные положения.

государств, признающих непосредственное действия норм ВТО (т.е. допускающих оспаривание актов, им не соответствующих, во внутренних судах и Суде ЕАЭС).⁴¹² Конституционный Суд, наоборот, проводит последовательную дуалистическую линию и стремится утвердить приоритет Конституции над договорами и свое право контролировать исполнение решений ЕСПЧ.⁴¹³ Напряжение между тремя уровнями дискурса не способствует прояснению ситуации и эффективности правоприменения.

Несмотря на то, что Россия вовлечена в конфликт в Сирии и в несколько локальных конфликтов на территории бывшего СССР, серьезный анализ *режима применения силы* и современных тенденций его развития отсутствует. Российские авторы в целом разделяют позицию официальных властей, выступают за последовательное соблюдение Устава ООН и осуждают проявления «гуманитарной интервенции»⁴¹⁴. Одновременно они избегают анализа конкретных казусов, в том числе тех, в которые вовлечена Россия (война в Сирии и на востоке Украины). Среди общих работ по данной теме следует упомянуть монографии Н.Л. Ушакова и В.С. Котляра⁴¹⁵; в последнее время этой проблематикой также занимается И.З. Фархутдинов, опубликовавший несколько статей в «Евразийском юридическом журнале». Вопросы *ответственности* были подробно рассмотрены И.И. Лукашук⁴¹⁶, в настоящее время ими активно занимается Я.С. Кожеуров. Их усилий, однако, едва ли достаточно. Некоторые учебники до сих пор содержат устаревшую терминологию, не соответствующую Статьям 2001 г.

Большой прогресс наблюдается в части анализа процедур *мирного разрешения споров*. Советская доктрина рассматривала этот институт довольно поверхностно и отрицала саму возможность адекватного судебного урегулирования спора между государствами, представляющими различные экономические системы. Российская доктрина отказалась от этой точки зрения и включилась в обсуждение проблем международного правосудия, – как частных, так и общих (прецеденты, пролиферация, особые мнения и др.). Наиболее активными авторами являются Л.П. Ануфриева, Г.М. Вельяминов, А.С. Исполинов, Р.А. Каламкарян, Т.Н. Нешатаева, И.В. Рачков, А.С. Сибатян и В.Л. Толстых.⁴¹⁷ Некоторые ученые регулярно комментируют судебные решения: А.С. Исполинов – решения Суда ЕАЭС и Суда ЕС, А.И. Ковлер – решения

---

⁴¹² См.: пар.151, 163, 186 Доклада Рабочей группы по присоединению РФ к ВТО, а также ст. 1 Договора о функционировании Таможенного союза в рамках многосторонней торговой системы 2011 г.

⁴¹³ См.: Постановления Конституционного суда: по делу о проверке конституционности положений ст. 1 Федерального закона "О ратификации Конвенции о защите прав человека"; от 14 июля 2015 г.; по делу о возможности исполнения Постановления ЕСПЧ по делу "Анчугов и Гладков против России" от 19 апреля 2016 г.; по делу о возможности исполнения Постановления ЕСПЧ по делу "ЮКОС против России" от 19 января 2017 г.

⁴¹⁴ Исключением является позиция *И.П. Блищенко*, высказанная в начале 90-х (*Блищенко И.П., Солнцева М.М.* Мировая политика и международное право. М., 1991. С. 132).

⁴¹⁵ *Ушаков Н.Л.* Правовое регулирование использования силы в международных отношениях. М.: ИГПАН, 1997; *Котляр В.С.* Международное право и современные стратегические концепции США и НАТО. М.: Научная книга, 2007.

⁴¹⁶ *Лукашук И.И.* Право международной ответственности. М.: Волтерс Клувер, 2004.

⁴¹⁷ *Сибатян А.С.* Международные торговые споры в ГАТТ/ВТО. М.: Волтерс Клувер, 2006; докторская диссертация «Решения органов международного правосудия и их роль в укреплении международного правопорядка» (М., РУДН, 2013); *Абашидзе А.Х., Солнцев А.М.* Мирное разрешение международных споров: современные проблемы. М.: РУДН, 2011; *Каламкарян Р.А.* Международный Суд в миропорядке на основе господства права. М.: Наука, 2012; Институты международного правосудия / под ред. *В.Л. Толстых*. М.: Международные отношения, 2014; *Толстых В.Л.* Международные суды и их практика. М.: Международные отношения, 2015; *Вельяминов Г.М., Вознесенская Н.Н.* и др. Механизм решения споров в региональных интеграционных группировках на примере Европейского Союза, ЕАЭС, АСЕАН, МЕРКОСУР, НАФТА и в ГАТТ/ВТО. М.: Международные отношения, 2018.

ЕСПЧ, И.В. Рачков – решения инвестиционных арбитражей, А.С. Смбатян – решения Суда ЕАЭС и решения органов ВТО, В.Л. Толстых – решения МС ООН, ППТС и Суда ЕАЭС. Авторы, рассматривающие практику Суда ЕАЭС, часто обвиняют Суд в предвзятости, активизме, слабой аргументации и т.п. Суд (в лице отдельных судей) возражает против этих упреков, но, с другой стороны, старается учитывать их. Недавняя критика ЕСПЧ со стороны Конституционного суда почти никак не повлияла на общее рациональное отношение к международным судам: в 2016 г. в журналах «Сравнительное конституционное обозрение» и «Международное правосудие» были опубликованы несколько интересных статей по этому вопросу, излагающих аргументы *pro* и *contra* (авторы – К.В. Арановский, Г.В. Вайпман, С.Д. Князев, Д.В. Красиков, Т.Г. Морщакова).

Российская доктрина уделяет пристальное внимание *праву прав человека, гуманитарному праву и уголовному праву* и за последние годы отметилась несколькими крупными монографиями и большим количеством диссертаций. Среди авторов стоит отметить А.Х. Абашидзе, Г.И. Богуша, С.А. Егорова, А.Я. Капустина, В.А. Карташкина и В.Н. Русинову.⁴¹⁸ Многие работы содержат хороший позитивный анализ, но лишены серьезной концептуальной и критической составляющей. Исключение составляют труды А.Б. Мезяева, содержащие глубокую критику системы уголовного правосудия⁴¹⁹, и Г.В. Вайпана, посвященные принципу пропорциональности. Российская доктрина хорошо знакома с практикой ЕСПЧ, которую на регулярной основе комментируют А.И. Ковлер, Д.В. Красиков, М.Т. Тимофеев и др., однако практически не влияет на ее развитие.

В России, имеющей выход сразу в три океана, всегда было развито *морское право*; сегодня в этой области работают К.А. Бекашев, А.Н. Вылегжанин, А.А. Ковалев, Р.А. Колодкин и др.⁴²⁰ В целом неплохой уровень исследований не сопровождается дипломатическими успехами: Россия не смогла добиться выгодного для себя решения вопроса о границе с Норвегией в Баренцевом море и вопроса о границе с США в Беринговом море и пока не может обосновать свои особые права в Арктике. Справедливости ради следует отметить, что последние судебные решения по морской проблематике выглядят, как минимум, активистскими, а, как максимум – неправомерными⁴²¹, кроме того, они высвечивают целый ряд пробелов в правовом регулировании и недостаточность Конвенции по морскому праву 1982 г. Здесь, таким образом, имеется огромный потенциал для развития.

⁴¹⁸ **Карташкин В.А.** Права человека: международная защита в условиях глобализации. М.: Норма, 2011; **Международное гуманитарное право** / под ред. **А.Я.Капустина**. М.: Юрайт, 2011; **Русинова В.Н.** Права человека в вооруженных конфликтах: проблемы соотношения норм международного гуманитарного права и международного права прав человека. М.: Статут, 2015; **Богуш Г.И., Есаков Г.А., Русинова В.Н.** Международные преступления: модель имплементации в российское уголовное законодательство. М.: Проспект, 2017; **Абашидзе А.Х.** Договорные органы *по* правам человека. М.: РУДН, 2012.

⁴¹⁹ **Мезяев А.Б.** Права обвиняемого в международном уголовном процессе. Казань: НОУ ВПО «Акад. Упр. «Тисби», 2010; **Вайпан Г.В.** Концепция пропорциональности в современном международном праве: малое зло ради великого блага // *Международное правосудие*. 2015. № 2. С. 66-84.

⁴²⁰ **Сидорченко В.Ф.** Правовое регулирование морских споров. СПб., 2001; **Колодкин А.Л., Гуцуляк В.Н., Боброва Ю.В.** Мировой океан. Международно-правовой режим. Основные проблемы. М.: Статут, 2007; **Ковалев А. А.** Современное международное морское право и практика его применения. М.: Научная книга, 2003; **Бекашев Д.К.** Международно-правовые проблемы управления рыболовством. М.: *Проспект*, 2017; **Вылегжанин А.Н.** Решения Международного Суда ООН по спорам о разграничении морских пространств. М.: Юридическая литература, 2004.

⁴²¹ См. арбитражные решения по делу *Arctic Sunrise* от 14 августа 2015 г. (Нидерланды и Россия); по делу о Южно-Китайском море от 12 июля 2016 г. (Филиппины и Китай), по территориальному и морскому спору между Хорватией и Словенией от 29 июня 2017 г.

Воздушным правом занимаются В.Д. Бордунов и Ю.М. Малеев⁴²²; *космическим правом* – Г.П. Жуков⁴²³. Широких дискуссий по данной проблематике не ведется, что во многом связано с высокой степенью ее автономности. *Экологическим правом* занимаются А.Н. Вылегжанин, Н.А. Соколова, А.М. Солнцев и др.⁴²⁴, для кафедр РУДН и МГЮА оно является одним из основных направлений исследования. Работы носят содержательный характер, однако в целом не соответствуют высокому уровню развития данной дисциплины на Западе, где за последние годы вышло множество первоклассных монографий.

После распада СССР Россия, как и другие постсоветские государства, присоединилась к мировой капиталистической системе. Это повлекло за собой заключение новых договоров о гарантиях инвестиций и двойном налогообложении, вступление в МВФ и ВТО, создание ЕАЭС и т.п. и, конечно, вызвало значительный интерес к *экономическому праву*. Сегодня им занимаются несколько известных ученых – Л.П. Ануфриева, Г.М. Вельяминов, А.С. Исполинов, В.А. Канашевский, А.С. Смбатян, Ю.М. Юмашев и др., в работах которых в основном воспроизводятся западные концепции.⁴²⁵ Также как и в предыдущем случае, уровень исследований здесь – хороший, но явно отстает от уровня западной науки. Ясно, что в ближайшее время это направление будет интенсивно развиваться, в первую очередь за счет молодых кадров, выпускаемых специализированными московскими магистратурами.

Отдельно следует рассмотреть вопрос о тематике диссертаций. В настоящее время в стране действуют 9 ученых советов по специальности 12.00.10 Международное право; европейское право, из них 8 – в Москве, 1 – в Казани (Казанский государственный университет).⁴²⁶ В 2013-2017 гг. по этой специальности было защищено 127 диссертаций⁴²⁷, из них 117 – кандидатских и 10 – докторских⁴²⁸. Истории международного

---

⁴²² **Бордунов В.Д.** *Международное воздушное право*. М.: Научная книга, 2006. В небольшом эссе, опубликованном в 2013 г., В.Д. Бордунов делает вывод о закате российской науки воздушного права после распада СССР и о неопределенности его будущего (*Российская наука воздушного права*, <https://www.aex.ru/docs/2/2013/12/10/1945>); **Малеев Ю.Н., Подберезный В.А.** *Полет без посадки*. М.: МНИМП, 1996.

⁴²³ *Международное космическое право* / под ред. Г.П. Жукова, Ю.М. Колосова. М.: Международные отношения, 1999. *Международное космическое право* / под ред. А.Х. Абашидзе и Г.П. Жукова. М.: РУДН, 2014.

⁴²⁴ **Вылегжанин А.Н.** *Морские природные ресурсы (международно-правовой режим)*. М.: СОПС, 2001; **Соколова Н. А.** *Международно-правовые проблемы управления в сфере охраны окружающей среды*. М.: Проспект, 2010; *Международное экологическое право* / под ред. **Р.М. Валеева**. М.: Статут, 2012.

⁴²⁵ *Право ВТО: теория и практика* / под ред. **Л.П. Ануфриевой**. М.: Норма, Инфра-М, 2016; **Вельяминов Г.М.** *Международное экономическое право и процесс*. М.: Волтерс Клувер, 2004; **Канашевский В.А.** *Правовой режим оффшорных компаний и трастов*. М.: Международные отношения, 2015; **Смбатян А.С.** *Толкование и применение правил ВТО*. М.: Инфра-М, 2017; **Фархутдинов И.З.** *Международное инвестиционное право и процесс*. М.: Проспект, 2010; **Юмашев Ю.М., Постникова Е.В.** *Экономическое право ЕС*. М.: Норма, Инфра-М, 2015.

⁴²⁶ См.: <http://vak.ed.gov.ru>

⁴²⁷ В 2013 г. было защищено 23 диссертации; в 2014 г. - 9; в 2015 г. - 30; в 2016 г. - 42; в 2017 г. - 23.

⁴²⁸ **Месяев А.Б.** *Права обвиняемого в современном международном уголовном процессе (вопросы теории и практики)* (ИЗИСП); **Толочко О.Н.** *Международное экономическое право и имплементация его норм в национальную правовую систему (на примере Республики Беларусь)* (СПбГУ); **Талимончик В.П.** *Международно-правовое регулирование отношений в сфере информации* (СПбГУ); **Тюрнина Н.Е.** *Публичный интерес в международном торговом праве (Казанский ГУ)*; **Давлетгильдеев Р.Ш.** *Международно-правовое регулирование труда на региональном уровне (Казанский ГУ)*; **Русинова В.Н.** *Права человека в вооруженных конфликтах: соотношение норм международного гуманитарного права и международного права прав человека*

права⁴²⁹ была посвящена всего 1 диссертация, нормам и источникам международного права – 3, праву международных договоров – 1, соотношению международного и внутреннего права – 4, вопросам государственности, признания и правопреемства – ни одной (!)⁴³⁰, вопросам населения – 2, международным организациям – 4, праву ЕС – 19⁴³¹, праву ЕАЭС – 2⁴³², праву внешних сношений – 3, вопросам безопасности – 8, ответственности – 4, правам человека – 23, гуманитарному праву – 3, уголовному праву – 25, морскому праву – 13, воздушному праву – 5, космическому праву – 4, экологическому праву – 16, общим вопросам экономического права – 11, праву ВТО – 8, финансовому праву – 3, инвестиционному праву – 3, другим вопросам – 2.⁴³³ Таким образом, тематика диссертаций отражает общий дисбаланс, присущий российской доктрине: приоритет узких специальных исследований и пренебрежение фундаментальными теоретическими вопросами.

Многие диссертации содержат выводы, которые сложно признать новыми и научными. Речь идет о констатации очевидных фактов, новых определениях старых понятий, введении сомнительной терминологии и др. Новизна некоторых диссертаций состоит исключительно в переносе зарубежных теорий на отечественную почву. Вопрос о научной ценности таких диссертаций нуждается в дополнительном обсуждении: с одной стороны, их научный уровень часто превосходит научный уровень работ, основанных на отечественном материале; с другой – они являются *адаптациями*, а не самостоятельными исследованиями.

Таким образом, по результатам данного обзора можно выделить две группы вопросов. Первые вызывают интерес со стороны российских ученых, освещаются в статьях и монографиях, обсуждаются на конференциях и т.д. К ним относятся вопросы, имеющие отношение к правам человека, европейскому праву, уголовному праву, экономическому праву, международным судам и соотношению порядков. Вторые находятся на периферии научных исследований. К ним относятся вопросы, имеющие отношение к истории права, государственности, источникам права, ответственности, режиму применения силы и др. Тематические дисбалансы не только отрицательно сказываются на общем уровне доктрины, но и негативно влияют на эффективность защиты национальных интересов. Данная проблема касается не только международного права, но и остальных направлений отечественного правоведения. Ее решение

(Дипломатическая академия); **Данельян А.А.** Международно-правовой режим иностранных инвестиций (Дипломатическая академия); **Боклан Д.С.** Взаимодействие международного экологического и международного экономического права (МГИМО университет); **Каюмова А.Р.** Уголовная юрисдикция в международном праве: вопросы теории и практики (Казанский ГУ); **Хаванова И.А.** Избежание двойного налогообложения и предотвращение уклонения от налогообложения в условиях взаимодействия национального и международного права (ИЗИСП).

⁴²⁹ Некоторые диссертации в данном перечне относятся сразу к двум отраслям, например, диссертация **И.К. Никишкина** «Правовое регулирование полицейского сотрудничества в Европейском Союзе» – и к уголовному праву, и к праву ЕС.

⁴³⁰ В 2018 г. представлена на защиту диссертация **С.Р. Алексанян** «Принцип равноправия и самоопределения народов в современном международном праве».

⁴³¹ Праву ЕС посвящена почти половина диссертаций, защищенных в МГИМО и МГЮА.

⁴³² Диссертации **П.П. Мысливского** «Международно-правовое регулирование создания Евразийского экономического союза и способа разрешения споров» и **Е.К. Нечаевой** «Правовое регулирование научных исследований и технологического развития в рамках региональных интеграционных организаций (на примере Европейского союза и Евразийского экономического союза)».

⁴³³ Диссертации **В.П. Талимончик** «Международно-правовое регулирование отношений в сфере информации» и **Д.И. Видинцева** «Прогрессивное развитие института международно-правовой защиты культурных ценностей».

соответственно может быть только общим и состоять в качественном переформатировании образовательной и научной среды.

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԴՈԿՏՐԻՆԻ ԹԵՄԱՏԻԿ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾԸ

ՎԼԱԴԻՍԼԱՎ ՏՈԼՍՏՈՅԻՆ

*Ռուսաստանի գիտությունների ակադեմիայի փիլիսոփայության և իրավունքի
ինստիտուտի Սիբիրի բաժանմունքի ավագ գիտաշխատող,
Նովոսիբիրսկի պետական համալսարանի միջազգային իրավունքի ամբիոնի
վարիչ, իրավաբանական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
թ.Նովոսիբիրսկ, Ռուսաստանի Դաշնություն*

Միջազգային իրավունքի ռուսական դոկտրինը գտնվում է լուրջ ճգնաժամում: Վերջինիս ցուցիչներից են հետազոտությունների թեմատիկ կառուցվածքի անհամաչափությունները: Հայրենական գիտնականները հետաքրքրություն են ցուցաբերում միայն հարցերի որոշակի շրջանակի նկատմամբ, այն է՝ մարդու իրավունքներ, միջազգային արդարադատության կարգերի հարաբերակցություն, եվրոպական իրավունք, քրեական իրավունք, Եկոլոգիական իրավունք և տնտեսական իրավունք: Մինչդեռ այնպիսի հիմնարար տեսական խնդիրներ, որոնք առնչվում են միջազգային իրավունքի պատմությանը, պետականությանը, իրավունքի աղբյուրներին, միջազգային պատասխանատվությանը, ուժի կիրառման ռեժիմին և այլ ոլորտների, գտնվում են գիտական ուսումնասիրությունների հետևաբեմում: Նույնը վերաբերում է նաև Ռուսաստանի կիրառական արտաքին քաղաքականության հիմնահարցերին:

Նշված անհամաչափությունները ոչ միայն բացասաբար են ազդում դոկտրինի ընդհանուր մակարդակի վրա, այլև խաթարող ներազդեցություն են ունենում ազգային շահերի պաշտպանության արդյունավետության վրա: Սույն խնդիրը վերաբերում է ոչ միայն միջազգային իրավունքին, այլև հայրենական իրավագիտության մնացյալ ուղղություններին: Հետևաբար դրա լուծումը կարող է լինել միայն ընդհանուր և իրենից ներկայացնել կրթական ու գիտական ոլորտների որակական վերափոխում:

Բանալի բառեր՝ մարդու իրավունքներ, միջազգային իրավունք, դոկտրինա, իրավաբանական գիտություն, պոպիտիվ իրավունք, պետականություն, միջազգային պատասխանատվություն:

THEMATIC STRUCTURE OF THE RUSSIAN DOCTRINE OF INTERNATIONAL LAW

VLADISLAV TOLSTYKH

Senior Researcher at the Institute of Philosophy and Law of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Head of the International Law Department of the Novosibirsk State University, Doctor of law, Professor, Novosibirsk, Russian Federation

The Russian doctrine of international law is experiencing a serious crisis. One of its symptoms is the imbalance in the thematic structure of the research. Russian scientists are interested only in a certain range of issues, which includes issues of human rights, interaction of orders, international courts, European, criminal, environmental and economic law. Fundamental theoretical issues related to the history of international law, statehood, sources of law, international responsibility, use of force, etc. are on the periphery of scientific research. The same can be said about issues relating to the current foreign policy of Russia.

These imbalances not only negatively affect the overall level of doctrine, but also negatively affect the effectiveness of the protection of national interests. This problem concerns not only international law, but also other areas of Russian legal science. Thereby its solution must be general and consist in radical reformatting of the educational and scientific environment.

Keywords: *human rights, international law, doctrine, legal science, positive law, statehood, international responsibility.*

ՄԱՆԿԱԿԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ, PEDAGOGY, ПЕДАГОГИКА**ԲՈՒՅԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՈՂ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ***

ՀՏԴ 338.2:378.4

ԱՆՆԱ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի մանկավարժության և կրթության
վարձագման կենտրոնի մանկավարժության ամբիոնի դոցենտ,
մանկավարժական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ
Ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
annaaleksanyan@gmail.com

ՀՐԱՆՏ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի
«կրթության կապակերպում» բաժնի մագիստրոս,
Ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
hakobianhrant@gmail.com

Հոդվածի նպատակն է ներկայացնել ու վերլուծել բուհի կառավարման
ժամանակակից հիմնախնդիրները օրեցօր արդիականացող աշխարհի
պայմաններում: Նպատակից բխում են հետևյալ խնդիրները՝ կրթական ոլորտը
դիտարկել որպես երկրի առաջնային վարձագումն ապահովող հիմնական գործոն,
վեր հանել ու դիտարկել կրթության կառավարման ոլորտում ձևավորված
հիմնախնդիրները, վերլուծել այդ հիմնախնդիրների առանձնահատկությունը ՀՀ-
ում, քննարկել դրանց լուծման հնարավոր ուղիները:

Հետապոտության ընթացքում կիրառվել է համադրում, վերլուծում և
ստուգում՝ հետևելով գործընթացների դինամիկային ու միտումներին, ինչպես նաև
կիրառելով դրա համար մտաբանական-տրամաբանական (վերլուծություն,
համադրում, վերացարկում, իդեալականացում, ընդհանրացում, մակածում
(ինդուկցիա), արտածում (դեդուկցիա), համանմանություն (անալոգիա) և
մոդելավորում) մեթոդներ:

Զարգացած երկրներն իրենց համախառն ներքին արդյունքի աճի զգալի
մասն ապահովում են բարձրագույն կրթության վարձագման շնորհիվ:
Համապատասխան կրթություն ու կրթական համակարգ ապահովելու և
վարձացնելու համար կարևոր է հստակ առանձնացնել, վերհանել ու հասկանալ
կրթության կառավարման հիմնական խնդիրները, քանի որ դրանք
թիրախավորելով և լուծելով միայն կարելի է հասնել կրթության առջև դրած
նպատակներին: Այս հոդվածը ներկայացնում է կրթության կառավարման
հիմնախնդիրները, որոնք առաջ են քաշվել տարբեր հետապոտությունների
արդյունքների հիման վրա: Այնուհետև կրթության կառավարման
հիմնախնդիրները մասնավորեցվում են Հայաստանի բուհական կրթության
ոլորտում:

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.04.2019թ., գրախոսվել՝ 15.05.2019թ., տպագրության
ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Քանալի բառեր՝ կրթության կառավարում, բուհական կրթություն, կրթության հիմնախնդիրներ, ՀՀ բուհական կրթություն, կրթության համապատասխանությունը հասարակությանը, բարձրագույն կրթության ռազմավարություն, կրթության որակ:

Ժամանակակից զարգացած հասարակություններում առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում հատկապես կրթության ոլորտի հիմնախնդիրներին և հրատապորեն մշակում են դրանց լուծմանն ուղղված մոտեցումներ ու գործողություններ: Մարդկության պատմությունը ցույց է տվել, որ հասարակության առաջընթացը կարող է պայմանավորված լինել մի քանի գերակա ոլորտներով, որոնցից առանցքայինը կրթությունն է: Կրթության՝ որպես հասարակության զարգացումն ապահովող գերակա ոլորտի կարևորությունն ընդգծվեց 21-րդ դարում, և 21-րդ դարի հասարակությունն էլ անվանվեց գիտելիքի ու տեղեկատվության հասարակություն: Նման մոտեցումը գիտության մեջ սահմանվեց հենց 21-րդ դարի սկզբին Ֆրանկ ֎եբստերի կողմից⁴³⁴:

Եթե մենք ասում ենք, որ ապրում ենք գիտելիքի ու տեղեկատվության հասարակությունում, ապա պետք է հստակեցնենք նաև կրթության համապատասխանության ուղիները նման հասարակությանը և ապահովենք կրթության հարաշարժ զարգացումը նույնպես: Ինչպես նշում է գերմանացի հայտնի գիտնական Կառլ Մայերը՝ «Կրթությունը 21-րդ դարի քաղաքական և սոցիալական հրատապ լուծում պահանջող առաջնային հիմնահարցն է»⁴³⁵:

Պատահական չէ նաև այն, որ կրթության կառավարման հիմնախնդիրները սկսեցին առանձնացնել և դուրս բերել ինչպես ազգային, այնպես էլ միջազգային կազմակերպությունների կողմից բազմակողմանի իրականացված հետազոտությունների արդյունքում: Այդ հետազոտությունների հիմնական նպատակն այն է, որպեսզի հետազոտողների, կրթության կառավարման ոլորտում ներգրավված շահագրգիռ կողմերի, քաղաքական գործիչների, պրակտիկ մասնագետների և այլոց ուշադրությունը սևեռվի առավել հրատապ լուծում պահանջող հարցերի վրա:

Կրթության ոլորտը բավականին ընդգրկուն է ու բազմաբովանդակ, այդ իսկ պատճառով կարելի է առանձնացնել հիմնախնդիրների մի քանի խմբեր: Երկու հիմնական խմբերից **առաջին խումբն** այն հիմնախնդիրներն են, որոնք կրթության կառավարմանն են առաջադրվում հասարակության կողմից: Որպես այդ խմբի օրինակ՝ կարելի է առանձնացնել ՅՈՒՆԵՍԿՕ⁴³⁶-ի կողմից առաջ քաշված կրթության կառավարման հիմնախնդիրները, որոնք մշակվում են ամեն տարի հասարակության լայն շերտերում իրականացրած սոցիոլոգիական մեծ ընտրանքով հարցումների արդյունքում: Այսպես, ըստ 2017թ.-ի ուսումնասիրությունների՝ կրթության կառավարման ոլորտում առանձնացվել են հետևյալ հիմնախնդիրները.

1. **Կրթության հասանելիության և հավասար «մուտք»-ի ապահովում:** Սա բնորոշ է բոլոր երկրներին և, հատկապես, հետխորհրդային երկրներին, քանի որ նշվում է, որ բարձրագույն կրթությունը ստացողները կազմում են հասարակության փոքր մասը: Ավելի քիչ թիվ են կազմում բարձրագույն կրթությունը գերազանցությամբ ավարտողները: Սրանից էլ բխում է հաջորդ հիմնախնդիրը:

2. **Կրթության որակի ապահովում և վերահսկողություն:** Սա ևս շատ առանձնահատուկ հիմնախնդիր է մեր տարածաշրջանի համար, քանի որ տարբեր հետազոտությունների արդյունքում պարզվում է, որ հետխորհրդային երկրներում

⁴³⁴ Webster, F., *Theories of Information Society*, Routledge., London, 2002

⁴³⁵ Mayer, K. U., *Arbeit und Wissen., Die Zukunft von Bildung und Beruf*, Frankfurt am Main: Campus, 2000, 383.

⁴³⁶ <https://en.unesco.org/themes/education>:

ուսանողի առաջադիմության ցուցանիշներն ավելի ցածր են, քան Եվրոպայում սովորող ուսանողին:

3. Անկանխատեսելի իրավիճակների և պատրաստ լինելու և ճիշտ կառավարելու հիմնախնդիրը: Սրա հետ են կապվում բոլոր տեսակի իրավիճակները՝ ներառյալ բարեփոխումները, դրանց հետևանքները, արդյունքում ձևավորված իրադրությունները և դրանց ճիշտ կառավարման հնարավորություններն ու պայմանները:

4. Ֆինանսավորման ու կառավարման մեխանիզմների հիմնախնդիրը: Անցումային հասարակության պայմաններում մեր երկրում դեռևս վերջնականապես հաստատված չեն կառավարման արդյունավետ մեխանիզմներ և դրանից բխող ֆինանսավորման մեխանիզմներ: Մի կողմից՝ դա պայմանավորված է անցումային ու փոփոխական իրավիճակով, մյուս կողմից՝ զարգացած փորձի տեղայնացման առանձնահատկություններով⁴³⁷:

Հիմնախնդիրների երկրորդ խմբի մեջ են մտնում կրթական հետազոտությունների միջոցով կրթության ոլորտում վեր հանած կառավարման ամենահրատապ ու գործնական լուծումներ պահանջող հիմնախնդիրները: Կրթության կառավարման արդի ուսումնասիրությունների ոլորտում ընդհանրական ձևով այսօր առանձնացվում է կրթության կառավարման ամենաառանցքային հիմնախնդիրը, որը կապված է կառավարման կենտրոնացման և ապակենտրոնացման հետ:⁴³⁸ Ղեկավարման ապակենտրոնացման գործընթացն անմիջական ու մեծ նշանակություն ունեցավ կրթության համակարգի վրա: Պաշտոնական ձևով հրահանգվեց կառավարող կենտրոնական մարմնի հիմնական կառավարող գործառնությունը սահմանափակել և այն կապել կառավարող կենտրոնական մարմինների հետ: Դրա նպատակն էր ընդլայնել կրթության զարգացման ուղղությունները, կրթության կազմակերպման կոնկրետ հիմնահարցերը արագ ու տեղում լուծելու հնարավորություններ ստեղծել: Կրթության կառավարման ապակենտրոնացման գործընթացին միացել է նաև Հայաստանի կրթության համակարգը:

Անդրադառնալով ֆինանսավորման ու կառավարման հիմնախնդիրներին՝ «ՀՀ բարձրագույն կրթության ֆինանսավորման ռազմավարության» մեջ նշվում է, որ Հայաստանի Հանրապետության երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարության՝ Կայուն զարգացման ծրագրի կարևոր գերակայություններից է բարձրագույն կրթության ոլորտի բարեփոխումը և զարգացումը:⁴³⁹ Այդ նպատակներն այսօր ավելի այժմեական են, քանի որ Հայաստանն աստիճանաբար արագացնում է իր քայլերը Եվրոպական բարձրագույն կրթական տարածքին միանալու ուղղությամբ՝ համաձայն Բոլոնիայի գործընթացի: Այդ ուղղությամբ արձանագրվել են մի շարք կարևոր ձեռքբերումներ, որոնցից են՝ բակալավրական ու մագիստրոսական ծրագրերի գործարկումը, Եվրոպական կրեդիտների փոխանցման համակարգի ներդրումը և այլն:

Վերջին տասնամյակում Հայաստանում մի շարք միջոցառումներ են ձեռնարկվել բարձրագույն կրթության ոլորտը վերափոխելու ուղղությամբ, սակայն դեռևս գոյություն ունեն չլուծված խնդիրներ ու բարդություններ, որոնք շեղում են ուշադրությունը ոլորտի կողմից իրականացվող դասավանդման ու գիտահետազոտական աշխատանքների

⁴³⁷ Michaela M. & Shreya P., *Quality management in higher education: Developments and drivers, Results from an international survey, Paris, France, 2017*, 42-65

⁴³⁸ Vulfson B.L., *Actual problems of education management: centralization and decentralization, 2012*, 88

⁴³⁹ ՀՀ Կառավարություն, Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն կրթության ֆինանսավորման ռազմավարություն, հունիսի 30-ի նիստի N 25 արձանագրային որոշման Հավելված N 1, Երևան, 2011:

որակից և դանդաղեցնում ոլորտի հետագա վերափոխումների արդյունավետ իրականացման ընթացքը: Այդ հիմնախնդիրներից են.

1. Ֆինանսավորումը հիմնված է մուտքերի վրա

Թեև ՀՀ կառավարությունը անցում է կատարել պետպատվերի համակարգից ուսանողական նպաստների համակարգի, այնուհանդերձ ֆինանսավորման մեխանիզմը մնում է հիմնականում մուտքերի վրա հիմնված, այլ ոչ թե արդյունքների: Այլ կերպ ասած՝ ֆինանսավորման հիմքում ընկած է ուսանողների քանակը տարբեր կուրսերում, այլ ոչ թե հաջողությամբ ու անհրաժեշտ գիտելիքների պաշար ունեցող բուն ավարտածների թվաքանակը: Վերջինս հանդիսանում է նաև ՀՀ-ում ակտիվորեն ներդրվող ծրագրային բյուջետավորման սկզբունքներով ու ձևաչափով բյուջեի ներկայացման կարևոր արդյունքային ցուցանիշներից մեկը:

2. Խթանների ու հաշվետվողականության պակասը

Ըստ բուհերի՝ «պետպատվերային» տեղերի բաշխումը հիմնված է գերազանցապես փաստացի տվյալների վրա և, չի կապվում համալսարանների կողմից ապահովվող որակի կամ արդյունավետության հետ: Բացի այդ, շատ անհաշիվ կամ ընդհանրապես ոչ մի տեղեկատվություն չի հրապարակվում բուհերի գործունեության, ինչպես, օրինակ, ուսանողների դուրս մնալու, դասընթացների տևողության, արդյունավետության և այլնի վերաբերյալ: Արդյունքում՝ բուհերը ներկայումս չունեն միանշանակ խթաններ՝ իրենց կատարողականները բարելավելու համար:

3. Գերմասնագիտացում.

Գործող համակարգի շրջանակներում ՀՀ կառավարությունը դեռևս սահմանում է ուսանողական նպաստներ ավելի քան 200 առանձին մասնագիտացման բնագավառներում, իսկ մեկ բուհին հատկացվող ուսանողական նպաստները մեկ մասնագիտության գծով կարող են տատանվել 2-ից մինչև 60-ը: Մասնագիտացման նման բարձր մակարդակը սահմանափակում է ուսանողների շարժունակությունն ու բուհերի ճկունությունը:

4. Շուկայի պահանջարկին անհամապատասխանությունը

Ուսանողների ընտրությունն ու պահանջարկը անհաշիվ են խաղում բարձրագույն կրթության ֆինանսավորման գործող համակարգում: Առկա է նշանակալից չբավարարված պահանջարկ: Մասնագիտացման քվոտաները խնդրահարույց են՝ հաշվի առնելով կառավարության կողմից կանոնակարգման բարձր աստիճանը: Հաճախ բուհերը չեն տալիս աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան գիտելիք ու հմտություններ, ինչը կարող է պայմանավորված լինել բուհի կառավարման գործընթացում և հատկապես ուսումնական պլանների մշակման գործընթացում շուկայի պահանջները հաշվի չառնելով:

5. Ուսանող/աշխատակազմ ցածր գործակիցը

Հայաստանի բուհերում ուսանող/դասախոս միջին գործակիցը կազմում է ընդամենը 9.4, մինչդեռ դասախոս/վարչական անձնակազմ գործակիցը 1 է: Տնտեսական համագործակցության և զարգացման կազմակերպության (ՏՀԶԿ) երկրներում ուսանող/դասախոս միջին ցուցանիշը 15 է: Այսպիսի անարդյունավետությունը գլխավորապես հորիզոնային Միության ժառանգությունն է, երբ աշխատանքի էր նշանակվում վարչական աշխատողների ավելի մեծ քանակ, քան անհրաժեշտ էր:

6. Չափազանց մեծ ուշադրություն սոցիալական հարցերին

Բարձրագույն կրթության բյուջեի զգալի մի բաժին հատկացվում է սոցիալական, այլ ոչ թե կրթական նպատակների համար: Ուսանողների կրթաթոշակը էական ազդեցություն չի գործում ոչ մատչելիության և ոչ էլ կյանքի որակի վրա, մինչդեռ

Էապես ավելացնում է կառավարության ծախսերը՝ ուսանողներին ֆինանսական աջակցությունն ցուցաբերելու մասով⁴⁴⁰:

ՀՀ կրթության համակարգի համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի զարգացող համաշխարհային փորձին արագ արձագանքելը և համապատասխան քայլեր ձեռնարկելը: Հայաստանի Հանրապետությունում հատկապես կարևոր է կրթության համակարգի զարգացումը և, որպես արդյունք, դրանում որոշակի ավանդույթների, մշակույթի ձևավորումը, քանի որ կրթությունը հենարանային է մյուս համակարգերի զարգացման համար: Կրթական համակարգի ձեռքբերումները հաճախ հանդես են գալիս որպես կոնկրետ ռեսուրսներ պետության զարգացման համար: Եվ քանի որ կրթությունը ռեսուրսային սնող օղակ է մյուս ոլորտների համար, ապա դեռևս զարգացող Հայաստանի Հանրապետության պարագայում ակնհայտ է կրթական համակարգի զարգացման, կատարելագործման ու արդյունավետության բարձրացման ռազմավարական նշանակությունը:

ՀՀ-ում բարձրագույն կրթության ոլորտում ծառացած կարևորագույն հիմնախնդիրը, որ առանձնացնում են փորձագետները, շրջանավարտների ու աշխատաշուկայի դինամիկ համապատասխանության հիմնախնդիրն է: Ժամանակակից պայմաններում շուկայական մեխանիզմներն ու հարաբերությունները չեն կարող շրջանցել կրթական ոլորտը. ինքնին հասկանալի է, որ կրթական ծառայությունների շուկան պետք է ձևավորվի համապատասխան առաջարկի ու պահանջարկի հիման վրա: Սակայն այդ պարագայում պարտադիր է հաշվի առնել կրթական ոլորտի առանձնահատկությունները և սոցիալական կարևոր նշանակությունը, հատկապես բարձրագույն կրթությունն ստանալու իրավունքը և դրա պաշտպանվածությունը:

Կրթության կառավարման բնագավառում իրականացվել են մի շարք բարեփոխումներ, որոնց շնորհիվ մեծացել են ուսումնական հաստատությունների ինքնավարությունն ու պատասխանատվությունը, ընդլայնվել է քաղաքացիական հասարակության մասնակցությունը, նպաստավոր պայմաններ են ստեղծվել կրթության համակարգի և գործարար հանրության արդյունավետ երկխոսության համար, կառավարման մարմինների գործունեությունը դարձել է ավելի թափանցիկ, սակայն արդյունավետ կառավարման համակարգ ունենալու համար դեռևս բազմաթիվ հիմնախնդիրներ կան, որոնք պետք է լուծվեն:

Հայաստանի մրցունակության ապահովման տեսանկյունից կրթության համակարգը երկու հիմնական մարտահրավերների առաջ է կանգնած: Կրթության համակարգը դեռևս Էական դերակատարում չունի հանրապետության տնտեսական խնդիրներում, մինչդեռ առանց կրթության համակարգի արմատական բարեփոխման անհնար կլինի ապահովել զարգացման շարունակականությունը, գիտելիքահեն տնտեսության և հասարակության ձևավորումը: Կրթության համակարգը պետք է լինի բարձր մտավոր ու ստեղծագործական ունակություններով օժտված, միջազգային մակարդակում մրցունակ գիտության և բարձր տեխնոլոգիաների բնագավառի կադրերի պատրաստման պատասխանատուն ու երաշխավորը: Կայուն տնտեսական աճը երկարաժամկետ հեռանկարում, ինչպես նաև երկրի արդիականացման աստիճանն ու ինստիտուցիոնալ կարողությունների աճը մեծապես պայմանավորված են կրթության ոլորտի բարեփոխումների հաջող իրականացմամբ:

Միջազգային ու տարածաշրջանային համագործակցությունը չափազանց կարևոր հանգամանք է և, գտնվելով մի տարածաշրջանում, որտեղ խաչվում են տարբեր աշխարհաբաղադրական ուժերի շահեր, Հայաստանը որդեգրել է միջազգային

⁴⁴⁰ **ՀՀ կառավարություն**, Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն կրթության ֆինանսավորման ռազմավարություն, հունիսի 30-ի նիստի N 25 արձանագրային որոշման Հավելված N 1, Երևան, 2011:

ակտիվ ներգրավվածության ռազմավարություն: Դա մի կողմից՝ ենթադրում է կրթության բնագավառի ակտիվ մասնակցություն զլորալ ու տարածաշրջանային գիտակրթական գործընթացներին, մյուս կողմից՝ խնդիր է առաջադրում կրթությանը՝ մեծացնելու նման մասնակցության ներուժը, ապահովելու լեզվական ու միջմշակութային շփումների դժվարությունների հաղթահարումը:

Հարկ է նշել, որ զլորալացումը մարտահրավեր է նետել արդի հասարակությանը և կրթության ոլորտին նույնպես, որին համապատասխանելու հիմնական պայմանը՝

1. **մրցունակ կադրերի պատրաստումն** է, որոնք կկարողանան նորարարական մոտեցումներ ցուցաբերել առկա հիմնախնդիրների լուծման գործընթացին և կանխատեսել ապագայի կառավարման մարտահրավերները՝ հիմնվելով համընդհանուր ունիվերսալ գիտելիքների վրա:

2. Որպես արդի հասարակության գործառնական գերակայություն՝ **գիտելիքի կառավարումն** իր յուրահատկությամբ ու համընդհանրությամբ պայմանավորում է տեղեկատվական հասարակության բնույթը⁴⁴¹:

Նորովի մոտեցումն էլ հիմք ընդունելով՝ տեղեկատվական հասարակության տեսաբաններ Դ. Բեյլը, Է. Թոֆլերը, Մ. Կաստելը գիտելիքի կառավարման տիրույթ ընդգրկեցին կրթության որակի ապահովման գործունեության զարգացման գործընթացը⁴⁴²: Որպես հեղափոխություն՝ այդ գործընթացը նորագույն տեխնոլոգիաների ազդեցությամբ արմատապես փոխեց իշխանության երեք հիմնական ռեսուրսի՝ մարդկային ու տնտեսական կապիտալի, ինչպես նաև գիտելիքի կառավարման արժեքաբանության փոխհարաբերությունները: Ուսումնասիրելով արևմտյան և արևելյան քաղաքակրթությունների կրթական համակարգերը՝ Է. Թոֆլերը կարծում է, որ գիտելիքն այսօր տեղեկատվություն է՝ օժտված գործնական արժեքավորությամբ և ծառայում է որոշակի արդյունքների ստացմանը: Ուստի գիտելիքների կառավարումը, որոշակի մասնագիտական, գործնական փորձով պայմանավորված, շարունակական գործընթաց է, որ սկսվում է նախակրթարանից և ավարտվում մարդու մահով: Սակայն դա այն դեպքում, երբ մարդն ինքը գիտակցորեն կառավարում է իր գործունեությունը: Մարդկության պատմությունն ապացուցում է, որ այդպիսի մարդկանց թիվը քիչ է, ուստի հասարակության զարգացման ապահովման համար արդյունաբերական դարաշրջանից սկսած մինչև այսօր գիտելիքի կառավարման հիմնական պատասխանատուն այն բոլոր ինստիտուտներն են, որոնց միջոցով հասարակությունը կենսագործունեություն է իրականացնում⁴⁴³: Ելակետ ընդունելով թոֆլերյան մոտեցումը՝ փաստենք, որ արդի դարաշրջանում փոխվել է կրթության կառավարման փիլիսոփայությունը, քանի որ առաջին պլան է մղվել ստեղծագործ-արարող մարդը՝ մրցունակ գիտելիքներով, նորարարական մտածողությամբ, ինչպես նաև նոր տեխնոլոգիաները տնօրինելու ունակությամբ:

Այսօր ՀՀ-ում առկա է գերխնդիր՝ ուսումնասիրել կրթական ծառայության որակը և բնականոն արդիականացնել կրթական համակարգի կառավարումը՝ իրականացնելով ռազմավարական պլանավորում: Վերջինս, որպես հասարակության գերակա արժեք, հնարավորություն է ընձեռում ուսումնասիրելու հասարակական առաջընթացի վրա մրցունակ կրթության ազդեցությունը, ինչը նորացնում է քաղաքական, հանրային ու պետական կառավարման գործառնականությունը, կառավարող ընտրանու կողմից նոր հանրային կառավարման կիրառումը կրթական համակարգում: Նշված հանգամանքների տիրույթներում ՀՀ-ում նոր սերնդի գիտելիքի կառավարման և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների տիրապետման միջոցով հիմնավորվում է այն գաղափարը, որ անհ-

⁴⁴¹ Кастельс М., Информационная эпоха, экономика, общество и культура. OSIAF, Москва, 2000, ст. 493.

⁴⁴² Тоффлер Э., Третья волна, Пер, с агл., Москва, 2004, ст. 87.

⁴⁴³ Тоффлер Э., Третья волна, Пер, с агл., Москва, 2004, ст. 87.

րաժեշտ է որակի կառավարում իրականացնել «լավ կառավարման» սկզբունքների ներդրման միջոցով: Այդ համատեքստում կրթական ծառայություն է համարվում՝

1. հասարակության սուբյեկտների անհատական ու միասնական ներուժի ընդլայնված վերարտադրության ու զարգացման գործընթացը, որն իրականացվում է սպառողին մասնագիտական գիտելիքներ, ունակություններ, հմտություններ հաղորդելու և կարողություններ ձևավորելու նպատակով;

2. նպատակաուղղված գործունեություն, որը ծավալվում է հասարակության կրթական պահանջները բավարարելու նպատակով՝ նպաստելով ինչպես համապատասխան գիտելիքների, հմտությունների և կարողությունների ձեռքբերմանը, այնպես էլ ժամանակի, բախումների, սթրեսի, կարիքի գնահատմանը, արդյունքի ու որակի կառավարմանը: Այդ բազմաչափ գործընթացը կառավարելիս անհրաժեշտ է հաշվի առնել ինչպես ուսումնական հաստատության կողմից մատուցվող ծառայությունների, այնպես էլ կրթական ծառայության սպառողի (սովորողի) ներուժի որակները: Այդ առումով ուսումնական հաստատությունը պետք է.

- Ապահովի կրթական համակարգում որակի բարելավումը, մասնավորապես կատարող անձնակազմի անհրաժեշտ արհեստավարժությունը,
- Խթան հանդիսանալ՝ բարձրացնելու մասնագետների պատրաստվածությունը և միջոցներ տրամադրի այն նորարարացնելու համար,
- Գնահատի ձեռնարկված միջոցների արդյունավետությունը:

Բարձրագույն կրթությունը մարդկության առջև ծառացած բազմաթիվ նոր, գլոբալ խնդիրների լուծման կարևորագույն միջոց է: Մեր երկիրը, ունենալով սահմանափակ բնական ռեսուրսներ և ներդրումային հնարավորություններ, կրթական ոլորտը դիտարկում է որպես առաջնային ու զարգացում ապահովող հիմնական գործոն: Դրա լուծման անհրաժեշտ պայմանը բարձրագույն կրթությունն է, որի զարգացումը ամենակարևոր ազգային առաջնահերթություններից է, ինչի շնորհիվ զարգացած երկրներն ապահովում են համախառն ներքին արդյունքի աճի զգալի մասը: Հայաստանի Հանրապետությունում ավանդաբար գոյություն է ունեցել բարձրագույն կրթություն ստանալու հասարակական բարձր պահանջարկ: Ներկայումս, առավել քան երբևիցե, բնակչությունը դիտարկում է բարձրագույն կրթությունը որպես նյութական բարեկեցություն, սոցիալական կարգավիճակ, շարժունություն ապահովող հիմնական միջոց: Հասարակության մեջ ձևավորվել է կայուն մոտեցում կրթությանը՝ որպես կապիտալի ներդրման առավել հեռանկարային ու շահութաբեր մի ոլորտի: Կրթական ծախսերը բնակչությունն արդեն ընդունում է որպես այլընտրանք չունեցող անհրաժեշտություն և անխուսափելիություն: Մասնագետների պատրաստում հիմնականում իրականացնում են պետական բուհերը, որոնցում սովորում է ուսանողների հիմնական մասը՝ շուրջ 86%-ը:

Բարձրագույն մասնագիտական կրթության մակարդակը և վիճակը բնութագրող մի շարք ցուցանիշներ կան: Կարող ենք առանձնացնել բնակչության մեջ բարձրագույն կրթություն ունեցողների բաժինը, բուհերում ուսանողների ընդհանուր քանակը, ուսանողների քանակը բնակչության մեջ, կրթական ծառայությունների արտահանման մակարդակը, տասը հազար բնակչի հաշվով ուսանողների քանակը, պրոֆեսորադասախոսական կազմի որակավորման աստիճանը, մեկ դասախոսի հաշվով ուսանողների քանակը⁴⁴⁴:

Բարձրագույն կրթության կառավարման համակարգում առաջնային խնդիր է ուսանողների ներգրավումը պետական ուսումնական հաստատություններում: Կառավարման գործընթացի հնարավորինս արդյունավետ կազմակերպված լինելու

⁴⁴⁴ Карпенко О.М., Бершадская М.Д., Вознесенская Ю.А., Социология образования», Показатели уровня образования в странах мира: анализ данных международной статистики, 2008, ст. 4-20.

պարագայում ենթահամակարգերի համագործակցային աշխատանքները բերում են բնակչության շրջանում բուհի վարկանիշի բարձրացման: Արդի պայմաններում յուրաքանչյուր բուհի կառավարման գործունեությունը միտված է բարձրացնելու բուհի գործունեության արդյունավետության աստիճանը, ինչպես նաև աշակերտներին ուղղորդելու դեպի բարձրագույն ուսումնական հաստատություն:

Պետք է նշել, որ արդի պայմաններում առավել պահանջարկ վայելող մասնագիտությունների ընդլայնման միտումը բացասաբար է անդրադառնում աշխատաշուկայի հավասարակշռության վրա, առաջացնում բարձրագույն կրթությամբ կադրերի ավելցուկ որոշ մասնագիտությունների գծով և պակաս՝ մյուսների գծով: Այսինքն՝ բարձրագույն կրթության կառավարման հիմնախնդիրներից է նաև կրթական ծառայությունների և աշխատանքի շուկայի միջև փոխկապվածությունների ապահովումը: Բարձրագույն կրթության համակարգում մասնագիտությունների ընտրության հարցում նույնպես առաջանում են խնդիրներ, քանի որ բուհերում մի շարք մասնագիտություններ ուղղակի պահանջարկ չունեն: Այս դեպքում հատկանշականն այն է, որ կրթական ծառայությունների շուկայի գործունեությունն ուղղված է ինչպես աշխատանքի, այնպես էլ կրթական շուկայի պահանջների բավարարմանը: Սովորողները և գործատուները հաճախ ներկայացնում են տարբեր պահանջներ առանձին մասնագիտությունների նկատմամբ:

Ամբողջացնելով բարձրագույն կրթության կառավարման արդի հիմնախնդիրները՝ ավելացնենք նաև հետևյալները՝

- Հայաստանում դեռևս բարվոք չէ իրավիճակը ուսանողական շարժունության ասպարեզում: Ուսումնական պլաններով կոշտ ռեգլամենտավորված ուսուցման կազմակերպման առկա ձևը խիստ սահմանափակում է ուսանողների տեղափոխությունները մասնագիտությունից մասնագիտություն և բուհից բուհ անգամ Հայաստանում:
- Հիմնականում արտաքին օբյեկտիվ պատճառներով գրեթե բացակայում է ուսանողների միջազգային ակադեմիական շարժունությունը՝ կրեդիտների հետագա փոխանցումով: Չեն գործում ուսանողների միջազգային շարժունությանը նպաստող եվրոպական մեխանիզմները, սահմանափակ բնույթ են կրում արտասահմանյան բուհեր երկկողմանի պայմանագրերով փոխադրումները:
- Կրթական ծրագրերում գերակշռում է սովորողների տեսական պատրաստվածությունը, շրջանավարտները չունեն կյանքի և մասնագիտական գործունեության համար բավարար կարողություններ ու հմտություններ, արդյունավետ մասնագիտական կողմնորոշում:
- Դեռևս ապահովված չէ կրթական ծրագրերի ամբողջական համադրելիությունը միջազգային չափանիշներին: Բուհերի մեծամասնությունը դեռևս չունի ուսանողների ակադեմիական տվյալների գրանցման ու կառավարման ավտոմատացված էլեկտրոնային (ցանցային) համակարգեր:
- Խիստ ցածր է կրեդիտային համակարգի վերաբերյալ բուհական հանրության իրազեկվածության մակարդակը:
- Դասավանդող անձնակազմը բավարար չի տիրապետում կրթության ժամանակակից մեթոդներին ու տեխնոլոգիաներին, ցածր է մանկավարժական կադրերի պատրաստման, վերապատրաստման արդյունավետությունը, չկա մանկավարժների մասնագիտական առաջխաղացման արդյունավետ համակարգ:
- Անբավարար է ժամանակակից տեղեկատվական ու հեռահաղորդակցման տեխնոլոգիաների հասանելիությունը և կիրառումը ուսումնական գործընթացում, կա էլեկտրոնային ուսումնական նյութերի պակաս, շատ

ուսումնական հաստատությունների ուսումնականության բազան չի համապատասխանում ժամանակակից պահանջներին:

- Կրթության կառավարման բոլոր մակարդակներում կա կառավարչական կարողությունների, կառավարման արդյունավետ մեխանիզմների զարգացման անհրաժեշտություն: Բարելավման կարիք ունեն կրթության ֆինանսավորման և դրանց անդունավետ օգտագործման մեխանիզմները:

HIGHER EDUCATION MANAGEMENT ISSUES IN THE MODERN WORLD

ANNA ALEKSANYAN

*Yerevan State University, Department of Pedagogy,
Center of Petagogy and Educaiton Development,
Ph.D. in Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

HRANT HAKOBYAN

*Yerevan State University, Department of Education Management,
MA in Education,
Yerevan, Republic of Armenia*

The main aim of article is to present the dominated issues of higher education management in the modern world. The following objectives are set: to consider education sphere as a main factors for the development of the country; to identify and address the key issues in the field of education management; to analyze the peculiarities of these problems in Armenia; to discuss the possible ways of solving them.

Logical (analysis, synthesis, refinement, idealization, generalization, induction, deduction, analogy) methods were used in the research to check and monitor the dynamics and trends of processes.

Developed countries ensure the increase of their GDPs through increasing their higher education quality. For the development and adjustment of quality higher education, it is crucial to identify, know and understand the main issues of the higher education management, as in order to achieve the goals of higher education management and provide quality education, these issues need to be targeted and solved. Current article presents the issues of higher education management, which were identified through different researches. The article emphasizes the case of Armenia and their issues of higher education management.

Keywords: *education management, higher education, education issues, RA higher education, adjusting education to the needs of the society, higher education strategy, quality education.*

СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ВУЗОМ В МОДЕРНИЗИРУЮЩЕМСЯ МИРЕ

АННА АЛЕКСАНЫ

*доцент кафедры педагогики Центра развития педагогики и образования
Ереванского государственного университета, кандидат педагогических наук,
г.Ереван, Республика Армения*

ГРАНТ АКОПЯН

*Магистр отдела организации образования
Ереванского государственного университета
г.Ереван, Республика Армения*

Цель статьи – представить актуальные проблемы управления вузом в условиях современного мира. Из цели следуют следующие задачи: рассматривать сферу образования как один из основных факторов развития страны; выявить и представить ключевые проблемы в сфере управления образованием; проанализировать особенности этих проблем в Армении; обсудить возможные пути их решения.

В ходе исследования использовались логические (анализ, синтез, уточнение, идеализация, обобщение, индукция, дедукция, аналогия) методы проверки и отслеживания динамики и тенденций процессов.

Развитые страны обеспечивают значительную часть своего валового внутреннего продукта за счет развития высшего образования. Для обеспечения и развития соответствующей системы образования и обучения важно четко определить и понять основные проблемы управления образованием, поскольку, только определив и решив их, можно достичь изначально поставленных целей. В данной статье представлены ключевые проблемы управления образованием, в основе которых лежат результаты различных исследований. Затем проблемы управления образованием детализируются в контексте высшей образовательной системы Армении.

Ключевые слова: *управление образованием, университетское образование, проблемы образования, высшее образование в Армении, соответствие образования обществу, стратегия высшего образования, качество образования.*

ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ՄԵԴԻԱԿՈՄՊԵՏԵՆՏՈՒԹՅԱՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԱՆԳԼԵՐԵՆԻ ԻՐԱՎԱԳԻՏԱԿԱՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ԴԱՍԸՆԹԱՑՈՒՄ*

ՀՏԴ 378.147:811.111

ՄԱՐԻԱՄ ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարանի
օտար լեզուների դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի հայցորդ,
Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության կրթահամալիրի լեզուների
ամբիոնի դասախոս, ոստիկանության կապիտան,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mariamarakelyan89@mail.ru

Արդի տեղեկատվական դարաշրջանում տեղեկատվության անսահման ու անկառավարելի հոսքերի պայմաններում, ի թիվս գրագիտության մեզ հայտնի տեսակների, չափազանց կարևոր է դարձել մեդիա ու տեղեկատվական գրագիտությունը՝ որպես տեղեկատվական անվտանգության, անձի վարզացման, շարունակական կրթության և ինքնակրթության երաշխիք: Հոդվածում ներկայացվում են անգլերենի իրավագիտական կողմնորոշման դասընթացում ուսանողների մեդիակոմպոտենտության ձևավորվածության մակարդակի ուսումնասիրության արդյունքները, որն անհարժեշտ է համացանցում անգլերենով իրավագիտական մեդիատեքստերի արդյունավետ որոնման, գնահատման ու օգտագործման համար: Մեդիակոմպոտենցիայի ձևավորումը իրավագիտական կողմնորոշման անգլերենի դասընթացում բավականին կարևոր է, քանի որ ապագա իրավաբանների համար մասնագիտական ոլորտի նորություններին ու փոփոխություններին իրապես լինելու միջոցներից մեկը օտար լեզվով ուսումնասիրությունն կատարելն է ժամանակակից մեդիատեխնոլոգիաների միջոցով: Բացի այդ, մեդիակոմպոտենցիայի բարձր մակարդակ ունեցող անհատը կարող է նաև արդյունավետ կերպով օգտագործել մեդիատեխնոլոգիաները շարունակական լեզվակրթության ու ինքնակրթության նպատակով:

Հոդվածում ներկայացված ուսումնասիրությունը հիմնված է ՀՀ մի շարք բուհերի իրավագիտական ֆակուլտետներում անցկացված հայտորոշիչ թեստավորման արդյունքների վրա: Թեստավորման արդյունքում հաջողվել է հստակորեն սահմանել ուսանողների՝ մեդիակոմպոտենցիայի տիրապետման դժվարությունները, որոնց հաղթահարումը հնարավորություն կընձեռի՝ արդյունավետ ձևավորելու այդ հմտությունները:

Բանալի բառեր՝ մեդիակոմպոտենցիա, հայտորոշիչ թեստավորում, մեդիա և տեղեկատվական գրագիտություն, տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիաներ, մոլտիմեդիա, գործունեական մոտեցում, փաստական գիտելիքներ:

Այսօր տեղեկատվությունը դարձել է համաշխարհային տնտեսության շարժիչ ուժը և, իհարկե, կրթության ու գիտատեխնիկական առաջընթացի կարևորագույն բաղադրիչը: 21-րդ դարում անհատն իր թե՛ անձնական կյանքում, թե՛ աշխատանքային և ուսումնական գործունեության մեջ բազմաբնույթ տեղեկատվության անսահման ու

* Հոդվածը ներկայացվել է 08.03.2019թ., գրախոսվել՝ 13.03.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

անկառավարելի հոսքերի պայմաններում կանգնում է այդ հոսքերի մեջ կողմնորոշվելու և ճիշտ ընտրություն կատարելու խնդրի առջև: Տեղեկատվությունը, որպես կանոն, մարդկանց հասանելի է դառնում գրքերի, դասագրքերի, գրադարանների, լրատվամիջոցների, համայնքային ռեսուրսների, մասնավոր կազմակերպությունների, իսկ էլեկտրոնային տեղեկատվությունը՝ նաև մեդիայի ու համացանցի միջոցով: Եվ եթե տեղեկատվության ավանդական աղբյուրները (գրքեր, պաշտոնական ՉԼՄ-ներ), որպես կանոն, անցնում են ստուգման ու վերահսկման ինչ-որ գտիչների միջով, էլեկտրոնային ու համացանցային ռեսուրսները հիմնականում չեն վերահսկվում: Չվերահսկվող տեղեկատվական հոսքերը, բնականաբար, խնդիր են հարուցում դրանց հավաստիության, իսկության ու հուսալիության վերաբերյալ:

Տեղեկատվությունը հանդես է գալիս նաև մոլտիմեդիայի տեսքով՝ ներառելով գրաֆիկական, ձայնային ու տեքստային ձևաչափեր, ինչն էլ Նոր խնդիրներ է առաջ բերում գնահատման ու ընկալման տեսանկյունից: Այսինքն՝ տեղեկատվության անորոշ որակը և մեծացող քանակը հասարակության համար լուրջ մարտահրավերներ են դառնում: Տեղեկատվության մեծ ծավալն ինքնին չի կարող տեղեկացված հասարակությունն ստեղծել՝ առանց տեղեկատվությունն արդյունավետ օգտագործելու համար անհրաժեշտ, լրացուցիչ հմտությունների⁴⁴⁵: Նման հմտությունների ձեռքբերումն այսօր պայմանավորված է համակարգչային, համացանցային, մեդիա և տեղեկատվական գրագիտությամբ: Գրագիտության այդ Նոր ձևերն իրենց հերթին ենթադրում են կոմպետենցիաների մի համակարգ, որը թույլ կտա փնտրելու, գտնելու, գնահատելու և ճիշտ ընկալելու ցանկացած մեդիատեքստ:

Ժամանակակից մասնագիտական կրթության համակարգը հիմնվում է կոմպետենտային և գործունեական մոտեցման վրա: Այս մոտեցումը շեշտը դնում է կրթության վերջնարդյունքի վրա՝ ընդ որում, վերջնարդյունք համարելով ոչ թե յուրացված գիտելիքների քանակը, այլ անձի ունակությունը արդյունավետ գործելու տարբեր խնդրահարույց իրավիճակներում ձեռք բերված գիտելիքների, հմտությունների ու անձնային որակների կիրառմամբ:

Ըստ Կուզմինովի և Շադրիկովի՝ «կոմպետենտությունը գործունեության սուբյեկտի ձեռքբերումն է, որը տեղի է ունենում մասնագիտական պատրաստականության գործընթացում և իրենից ներկայացնում է սովորողի գիտելիքների, կարողությունների, ունակությունների և անձնային որակների մի համակարգ, որը թույլ է տալիս մասնագիտական գործունեության ընթացքում ծագած խնդիրներին հաջող լուծում գտնել»⁴⁴⁶: Կոմպետենտությունը կոնկրետ անձի կողմից կոմպետենցիաների համակարգի յուրացումն է: Իսկ կոմպետենցիան սովորողի՝ գործունեության ընթացքում առարկայացված կոմպետենտությունն է, գիտելիքների, կարողությունների, անձնային որակների, գործնական փորձառության համակարգը, որն էլ որոշում է անձի՝ գործունեությանը պատրաստ լինելը⁴⁴⁷: Գործունեությունն այդ դեպքում ենթադրում է Նորն ընկալելու և փոփոխվող պայմաններում արագ ադապտացվելու ունակություն, ինքնուրույն որոշումներ կայացնելու և դրանք իրականացնելու հմտություն, ճկուն մտածողության և հաղորդակցական հմտությունների տիրապետում, մասնագիտական ոլորտում գործունեության մեթոդների ու միջոցների ընտրություն, ինքնակրթությամբ և շարունակական կրթությամբ զբաղվելու ցանկություն և այլն:

⁴⁴⁵ (ALA) American Library Association. Association of College and Research Libraries, Information Literacy Competency Standards for Higher Education, Chicago, Illinois, 2000, p. 2.

⁴⁴⁶ Кузьминов Я. И., Матросов, В. Л., Шадриков В. Д., Профессиональный стандарт педагогической деятельности // Весник образования N 7, 2007. С. 21

⁴⁴⁷ Մանկավարժական կրթության զարգացման հայեցակարգ, ՀՊՄՀ Գիտահետազոտական կենտրոն, Երևան 2015, էջ 20:

Այսպիսով, կոմպետենցիաները շրջանավարտի ինտեգրված, դինամիկ բնութագրիչներին են, որոնք արտացոլում են ուսուցման ակնկալվող և չափելի վերջնարդյունքները (գիտելիքներ, կարողություններ, հմտություններ, անձնային որակներ, գործնական փորձառնություն), այսինքն՝ շրջանավարտի ձեռքբերումները ամբողջ դասընթացի կամ նրա մի հատվածի յուրացումից հետո, որոշակի գործունեություն ծավալելու նրա պատրաստակամությունն ու կարողությունը⁴⁴⁸։ Այս դեպքում կոմպետենցիա ասելով հասկանում ենք կարողություն՝ համացանցային ռեսուրսների միջոցով փնտրելու, գտնելու, գնահատելու և ընկալելու իրավաբանական ուղղվածության անգլերեն տեքստեր՝ գործադրելով տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիաների անսահմանափակ հնարավորությունները։ Ըստ այդմ՝ խնդիր է առաջանում գնահատել ուսանողների մեդիակոմպետենտության մակարդակը իրավագիտական կողմնորոշման անգլերենի դասընթացում՝ մատնանշելով առկա խնդիրները և դրանց հիման վրա մշակել մեթոդական համակարգ՝ բուհերի ուսանողների մեդիակոմպետենցիայի ձևավորման համար։ Իսկ անգլերենի իրավագիտական կողմնորոշման դասընթացում սովորողի մեդիակոմպետենտության ձևավորումը կարևոր է հետևյալ տեսանկյուններից.

1. Միջազգային իրավունքի ընդունված նորմերին տիրապետելու և դրանցում ցանակացած փոփոխության հաղորդակից դառնալու համար սովորողը պետք է վարժ լինի անգլերենով, համապատասխան մեդիատեխնոլոգիաների միջոցով իրականացնելու ուսումնաճանաչողական գործունեություն : Իսկ մեդիադաշտն այսօր լի է ապատեղեկատվությամբ։ Ուստի սովորողին խիստ անհրաժեշտ է մեդիակոմպետենտության բաղկացուցիչ մաս կազմող քննադատական մտածողություն՝ զանազանելու, համեմատելու ու համադրելու տարբեր աղբյուրներից բաղած իրավագիտական տեքստեր։ Պակաս կարևոր չէ նաև համակարգչային ու տեղեկատվական գրագիտությունը՝ համապատասխան որոնողական աշխատանք կատարելու, ինչպես նաև գտնված մեդիատեքստի խսկությունն ու արժանահավատությունը գնահատելու համար։
2. Անգլերենի իրավագիտական բլոկն ունի համապատասխան տերմինաբանություն ու ոճական առանձնահատկություններ։ Շատ հաճախ անգլերենի ընդհանուր բառաֆոնդից սովորողին հայտնի բառերը կարող են իրավագիտության ոլորտում միանգամայն այլ իմաստ ստանալ։ Հետևաբար մեդիատեքստերի փնտրման ու գնահատման կարողությունից բացի, խնդիր է առաջանում նաև դրանց ընկալման կարողությունների առումով։ Իսկ ինտերնետ գրագիտության շնորհիվ այն միանգամայն հնարավոր է։
3. Իրավագիտական կողմնորոշման անգլերենի տիրապետումը կարևոր է նաև գործնական գրագրության ասպարեզում։ Այս դեպքում բախվում ենք նոր մեդիապրոդուկտի ստեղծման խնդրի հետ։ Սովորողներին խիստ անհրաժեշտ են համապատասխան կոմպետենցիաներ՝ հասկանալու մուլտիմեդիական տեխնոլոգիաների ներուժը և դրանց ճիշտ օգտագործումը նոր իրավագիտական մեդիատեքստեր ստեղծելու նպատակով։
4. Զանի որ իրավագիտական կողմնորոշման անգլերենի դասընթացներն իրականացվում են բուհերի բակալավրիական կրթության հիմնականում առաջին և երկրորդ կուրսերում, ապա դասընթացի ավարտից հետո անխուսափելի կարիք է առաջանում պահպանելու ու զարգացնելու լեզվի տիրապետման մակարդակը։ Ուստի իրավագիտական կողմնորոշման անգլերենի դասընթացում սովորողների մեդիակոմպետենտության

448

Մանկավարժական կրթության զարգացման հայեցակարգ, ՀԴՄՀ Գիտահետազոտական կենտրոն, Երևան, 2015, էջ 21:

ձևավորումը հնարավորություն է տալիս նրանց զբաղվելու շարունակական լեզվակրթությամբ:

Գիտական գրականության մեջ կրթական տարբեր մակարդակներում սովորողների մեղիա և տեղեկատվական գրագիտության գնահատման հիմնախնդրին նվիրված մի շարք ուսումնասիրություններ են կատարել Մ. Աստվածատրյանը, Մ. Բուխարկինայը, Ա. Ֆյոդորովը, Ս. Սիմակովայը, Ս. Ուիլսոնը, Ջ. Բուբարթև և ուրիշներ: Սակայն մասնագետների առջև դեռևս ծառացած է մեղիագրագիտությունը սահմանող կոմպետենցիաների որոշակիացման և դրանց հիման վրա սովորողների մեղիակոմպետենտության գնահատման խնդիրը⁴⁴⁹:

Անգլերենի իրավագիտական կողմնորոշման դասընթացում մեղիակոմպետենցիայի տիրապետման դժվարությունները սահմանելու և դրանց ձևավորման համապատասխան ռազմավարություն մշակելու նպատակով ՀՀ ոստիկանության ակադեմիայում և Եվրոպական տարածաշրջանային ակադեմիայում մեր կողմից անցկացվել է ուսանողների մեղիակոմպետենցիայի հայտորոշիչ թեստավորում: Թեստավորմանը մասնակցել են իրավագիտության ֆակուլտետի հարյուր ուսանող, որոնք անգլերենն ուսումնասիրում են ոչ որպես մասնագիտական դասընթաց: Թեստավորումն անցկացվել է երկու փուլով, որից առաջինը վերաբերում էր ուսանողների մեղիակոմպետենցիայի մակարդակի որոշմանը, իսկ երկրորդը՝ անգլերենով իրավագիտական մեղիատեքստերի ընթերցանության կարողությունների ստուգմանը: Ստորև ներկայացված են հայտորոշիչ թեստավորման առաջին փուլի արդյունքները:

Հայտորոշիչ թեստավորման առաջին փուլի առաջադրանքների հիմքում ընկած են մեղիա և տեղեկատվական գրագիտության բաղկացուցիչ այն կոմպետենցիաները, որոնք միտված են ստուգելու տեղեկատվության պահանջմունքի որոշման, տեղեկատվության ձեռքբերման, գնահատման, պահպանման և օգտագործման կարողությունները: Թեստի հիմքում ընկած են հայրենական և արտասահմանյան մի շարք հեղինակների աշխատությունները, ինչպես նաև ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և Ամերիկյան գրադարանների ընկերակցության կողմից մշակված մեղիա և տեղեկատվական գրագիտության չափորոշիչները⁴⁵⁰:

Թեստային առաջադրանքները համակարգվել են երեք խմբով.

Առաջադրանքների առաջին խումբը (Առաջադրանք 1-2) վերաբերում է համացանցում իրավագիտական տեքստեր որոնելու հմտությանը, որը ենթադրում է գիտելիքներ և կարողություններ որոնողական համակարգերի, դաշտերի, օպերատորների, բանալի բառերի մասին:

Երկրորդ խմբի առաջադրանքները (Առաջադրանք 3-6) նպատակ ունեն ստուգելու համացանցից ձեռքբերված տեղեկատվության գնահատման կարողությունները, որն իր հերթին ենթադրում է գիտելիքներ կայքէջերի ստեղծման ու

⁴⁴⁹ **Жижина М. В.** Медиаграмотность как стратегическая цель медиаобразования: о критериях оценки медиакомпетентности // Эл. журнал Медиаобразование N 4/ 2016. с. 47.

⁴⁵⁰ **Աստվածատրյան Մ., Թերզյան Գ. և այլք,** Տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիաների կիրառումը հանրակրթական դպրոցում: Ուսումնական ձեռնարկ ուսուցիչների համար, «Ասողիկ», Երևան, 2004թ., 231 էջ: **Бухаркина М. Ю.** Использование телекоммуникций в обучении иностранным языкам в общеобразовательной школе: Дис. канд. пед. наук, Москва, 1994. 198 с.: **Федоров А. В.** Медиаобразование и медиакомпетентность: анкеты, тесты, контрольные задания, Изд-во Таганрог, Таганрог, 2009. 136 с.: **Симакова С. И.** Формирование медиакомпетентности в системе вузовского образования // Вестник Челябинского государственного университета. 2013. N 22 (313). С. 160-165. **Wilson C.,** *Media and Information Literacy Curriculum for Teachers*, UNESCO, France, 2011. 192 p.: **Burkhardt, J. M.** *Teaching Information Literacy Reframed: 50+ framework based exercises for creating information literate learners*, Neal-Shuman, Chicago, 2016, 182 p.

թարմացման, դրանց իսկության, հեղինակի, աղբյուրների ու հղումների տեղեկատվության հավաստիության ու օբյեկտիվության մասին:

Առաջադրանքների երրորդ խումբը (Առաջադրանք 7-8) առնչվում է համացանցի ընձեռած անսահմանափակ հնարավորությունների պայմաններում իրավագիտական տեքստերի ընկալման և օգտագործման կարողությունների ստուգմանը:

Հայտորոշիչ թեստավորման արդյունքներն ամփոփվել են Նշված տարբերակների հանրագումարից ստացված տոկոսային հարաբերության հաշվարկով: Առաջադրանքների ստուգումը կատարվել է գնահատման հետևյալ սանդղակով.

1. «Ծիշտ» պատասխան, եթե առաջադրանքը կատարված է լիարժեք՝ առանց սխալների:
2. «Սխալ» պատասխան, եթե առաջադրանքը կատարված է ամբողջությամբ սխալ:
3. «Թերի» պատասխան, եթե առաջադրանքը կատարված է որոշակի սխալներով կամ բացթողումներով:
4. «Չկատարված», եթե առաջադրանքի պատասխանը բացակայում է:

Ստորև ներկայացված են հայտորոշիչ թեստը և արդյունքները.

Հայտորոշիչ թեստ

1. Համացանցում գտնել տեղեկույթ՝ «Դատարան» թեմայով՝ պայմանով, որ այն լինի միայն կրթական կայքէջերից: Նշել հղումը (URL):

.....

2. Կատարել նույն թեմայով որոնում՝ որոնողական 5 տարբեր համակարգերով: Նշել հղումները (URL):

.....

3. Համացանցում գտնել տեղեկույթ՝ «Դատարան» թեմայով և Նշել կայքէջի ստեղծման ամսաթիվը:

.....

4. Նշել կայքէջի թարմացման ամսաթիվը:

.....

5. Ստուգել կայքէջի իսկությունը: Նշել ստուգման ձևը:

.....

6. Նշել կայքէջի հեղինակի անունը:

.....

7. Ներբեռնել առաջադրանք 3-ի կատարման արդյունքում գտնված մեդիատեքստն առցանց ընթերցարան և լսել ընթերցանությունը:

.....

8. Առաջադրանք 3-ի կատարման արդյունքում գտնված մեդիատեքստում Նշել երեք իրավագիտական տերմին և թարգմանել առցանց բառարանի միջոցով:

.....

.....

Ինչպես նշվեց, հայտորոշիչ թեստի առաջին փուլի նպատակն էր ճշտել ուսանողների մեդիակոմպետենցիայի տիրապետման մակարդակը և վեր հանել մեդիակոմպետենցիայի տիրապետման դժվարությունները: Թեստում ներառված առաջադրանքների վերաբերյալ գիտելիքներն ու կարողությունները վերաբերում են մեդիագրագիտությանը (տեղեկատվական, համակարգչային, համացանցային): Ցավոք, դրանք չեն ուսուցանվում որևէ կոնկրետ առարկայի շրջանակներում, սովորողները դրանք ձեռք են բերում որպես փաստական գիտելիքների մի մաս թե՛ կենսափորձի, թե՛ կրթության արդյունքում, թե՛ պարզապես տեղեկատվական որևէ աղբյուրից⁴⁵¹:

Առաջադրանք 1-ի նպատակն էր պարզել, թե ուսանողները որքանով են կարողանում համացանցում որոշակի պայմաններին համապատասխան իրավագիտական տեքստեր որոնել: Տվյալ դեպքում խոսքը «Դատարան» թեմայով իրավագիտական տեքստի որոնման մասին է՝ պայմանով, որ այն լինի միայն կրթական կայքէջերից: Ուսանողների մեծ մասը բաց է թողել այս առաջադրանքը, իսկ ոմանք նշել են իրենց ծանոթ կայքէջերը՝ *Datalex*, *Court.am*, *iravaban.net*, որոնք, իհարկե, կրթական կայքէջեր չեն: Արդյունքում գրանցվել են 2 ճիշտ, 27 սխալ, 16 թերի և 55 չկատարված պատասխաններ:

Առաջադրանք 2-ի պատասխանների վերլուծությամբ պարզ դարձավ, որ իրավագիտական տեքստերի որոնման համար հաճախ օգտագործվող որոնողական համակարգը, ինչպես և սպասվում էր, Google-ն է, որին հաջորդում են Yahoo և Yandex համակարգերը: Հարցման արդյունքում նաև պարզվեց, որ ուսանողները չեն օգտվում (կամ չեն տիրապետում) ակադեմիական տեքստերի մեծ շտեմարան հանդիսացող Google Scholar, Refseek, Answers, AOL, Bing որոնողական համակարգերին: Այդ առաջադրանքի արդյունքը հետևյալն է՝ 38 ճիշտ, 15 սխալ, 47 թերի, 0 չկատարված:

Առաջադրանք 3-6-ի նպատակն էր ստուգել, թե ուսանողները որքանով են կարողանում գնահատել համացանցային պաշարները (ինտերնետ ռեսուրսները): Առաջադրանք 3-4-ի ստուգման արդյունքում պարզ դարձավ, որ ուսանողների ճշող մեծամասնությունը որևէ կայքէջի տեղեկատվությունն օգտագործելիս հաշվի չի առնում այնպիսի կարևոր չափանիշներ, ինչպիսիք են՝ կայքէջի ստեղծման կամ վերջին թարմացման ամսաթիվը: Միևնույն ժամանակ կարողությունը բավականին կարևոր է, մասնավոր իրավագիտության ոլորտում, քանի որ տեղեկատվության հավաստիությունը սերտորեն կապված է դրա արդիականության հետ: Օրինակ, երբ գործ ունենք օրենքներում կատարված փոփոխությունների, օրենքների ու դատավճիռների՝ ուժի մեջ մտնելու ժամկետների հետ, հնացած տեղեկատվությունը միանշանակ սխալ կլինի: Առաջադրանք 3-ի մասով պատկերը հետևյալն է՝ 5 ճիշտ, 11 սխալ, 0 թերի և 84 չկատարված, իսկ առաջադրանք 4-ի արդյունքն է՝ 0 ճիշտ, 19 սխալ, 0 թերի, 81 չկատարված:

Առաջադրանք 5-ի կատարման արդյունքներից կարելի է եզրակացնել, որ համացանցային աղբյուրների իսկությունը ստուգելու մեդիակոմպետենցիան բավականին ցածր մակարդակի վրա է: Ուսանողների մեծամասնությունը չի տիրապետում կայքէջի օրինականության ստուգման տեխնիկային, ինչը նույնպես հավաստի իրավագիտական տեքստեր գտնելու և օգտագործելու կարևոր պայմաններից մեկն է: Ստուգման արդյունքում գրանցվել է 3 ճիշտ, 24 սխալ, 4 թերի և 69 չկատարված պատասխան:

---

⁴⁵¹ CEFR. *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, teaching, assessment*, Cambridge University Press: 2001, 265 p.

Առաջադրանք 6-ի կատարման արդյունքները վկայում են, որ ուսանողների մեծ մասը չի կարողանում գտնել իրավագիտական տեքստի հեղինակի անունը: Առաջադրանքի արդյունքը հետևյալն է՝ 24 ճիշտ, 18 սխալ, 2 թերի և 56 չկատարված:

Առաջադրանք 7-8-ի նպատակն էր պարզել, թե արդյոք ուսանողները կարողանում են օգտագործել ժամանակակից տեղեկատվական-հաղորդակցական տեխնոլոգիաների և համացանցի ընձեռած հնարավորությունները՝ անգլերեն լեզվով իրավագիտական մեդիատեքստերի լեզվական նյութը ընկալելու և ընդհանուր բովանդակությունը հասկանալու համար: Մասնավորապես, առաջադրանք 7-ը վերաբերում էր առցանց ընթերցարաններին, որոնք հնարավորություն են տալիս ներբեռնելու ցանկացած իրավագիտական տեքստ և լսել դրա ընթերցանությունը լեզվակիրների կողմից: Սա անփոխարինելի միջոց է արագ ու հեշտ սովորելու իրավագիտական տերմինների և անձանոթ բառերի արտասանությունը: Առցանց ընթերցարաններում հնարավոր է նաև դանդաղեցնել ընթերցանության տեմպը՝ դյուրին դարձնելով անձանոթ բառերի ու իրավագիտական տերմինների արտասանության մտապահումը: Այդ առաջադրանքի արդյունքում գրանցվել է 13 ճիշտ, 0 սխալ, 10 թերի, 77 չկատարված պատասխան:

Առաջադրանք 8-ի պատասխանները նույնպես ցույց տվեցին, որ ուսանողների մեծամասնությունը չի օգտվում էլեկտրոնային ընթերցարաններից, որոնցից կարելի է ներբեռնել իրավագիտական մեդիատեքստեր և ընթերցանության ընթացքում գտնել անձանոթ տերմինի կամ բառի բացատրությունը ներբեռնված բառարանի միջոցով՝ առանց ընդհատելու ընթերցանությունը և անձանոթ բառը փնտրելու բառարանում: Առաջադրանքի ստուգման արդյունքը հետևյալն է՝ 11 ճիշտ, 0 սխալ, 35 թերի, 54 չկատարված:

Այսպիսով, հայտորոշիչ թեստավորման արդյունքների վերլուծության արդյունքում կարելի է փաստել, որ համացանցում իրավագիտական տեքստերի արդյունավետ որոնման, գնահատման ու ընկալման համար սովորողները չեն տիրապետում մեդիակոմպետենցիայի բավարար մակարդակին: Մեդիակոմպետենցիայի տիրապետման դժվարությունները կապված են հետևյալ խնդիրների հետ.

- համակարգչային հմտությունների տիրապետման պակաս՝ համացանցի արդյունավետ օգտագործման առումով,
- տեղեկատվական գրագիտության խնդիր՝ կապված մեդիադաշտում ճիշտ կողմնորոշման հետ,
- մեդիակոմպետենտության կարևորությունը չգիտակցելու խնդիր,
- մեդիամշակույթի ձևավորվածության խնդիր:

Այս խնդիրների սահմանումը հնարավորություն կտա մշակելու ռազմավարություններ՝ միտված իրավագիտական կողմնորոշման անգլերենի դասընթացում ձևավորելու մեդիակոմպետենտության բարձր մակարդակ՝ զուգահեռաբար խթանելով ընթերցողական կարողությունների զարգացումը և լեզվի տիրապետման մակարդակի աճը:

THE PROBLEM OF STUDENTS' MEDIA COMPETENCE ASSESSMENT IN THE LEGAL ENGLISH COURSES

MARIAM ARAKELYAN

PhD Student of Armenian State Pedagogical University after Kh. Abovyan

Chair of Foreign Language Teaching Methods

*Lecturer at the Police Educational Complex of RA, Police Captain,
Yerevan, Republic of Armenia*

In the modern era of information media and information literacy have become extremely important as a guarantee of personal development, self education and lifelong learning. The article covers some aspects of media competences assessment in a Legal English class necessary to effectively search, evaluate and use legal media texts. Specifically, these competences are of great value as the only possibility to remain current to the latest changes in the legal sphere is possible via media resources. Thus, the development of media and information literacy skills should be taken into consideration as a part of CPD (continual professional development). Meanwhile, the research includes diagnostic testing conducted in higher educational institutions of RA. As a result of the testing the main difficulties of media competence have been revealed which could be taken into consideration to develop appropriate learning strategy.

Key words: *media competence, diagnostic testing, media and information literacy, information and communication technologies, multimedia, action approach, factual knowledge.*

ПРОБЛЕМА ОЦЕНКИ МЕДИА-КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ НА КУРСАХ ЮРИДИЧЕСКОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

MARIAM ARAKELYAN

*Соискатель кафедры методики преподавания иностранных языков Армянского
государственного педагогического университета имени Х. Абовяна,*

*преподаватель Полицейского образовательного комплекса РА, капитан полиции,
г.Ереван, Республика Армения*

В современную эпоху информации, в условиях бесконечных и неуправляемых информационных потоков, медиа-грамотность приобретает чрезвычайно важное значение как гарант личностного развития индивида, самообразования и обучения на протяжении всей жизни. В статье рассматривается проблема оценки медиа-компетенций, необходимых для эффективного поиска, оценки и использования юридических медиатекстов в процессе освоения профессионально-ориентированного юридического английского языка. Эти компетенции имеют большое значение, поскольку быть в курсе последних изменений в правовой сфере возможно лишь с помощью средств массовой информации. Таким образом, развитие навыков медиа- и информационной грамотности должно приниматься во внимание как часть CPD (непрерывного профессионального развития). Статья представлена на основе анализа результатов диагностического тестирования, проведенного среди студентов юридических факультетов ряда высших учебных заведений Республики Армения. В результате тестирования стали очевидными основные трудности развития медиакомпетентности, которые должны быть учтены при выработке соответствующей стратегии для развития уровня медиа- и информационной компетентности.

Ключевые слова: *медиакомпетенция, диагностическое тестирование, медиа- и информационная грамотность, информационные и коммуникационные технологии, мультимедиа, деятельностный подход, фактические знания.*

ՄԻՋԱՆԱԶԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱԿԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ՝ ԸՍՏ ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ՀԱՐՑՈՒՄՆԵՐԻ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ*

ՀՏԴ 378.4

ՍԱՆՍՈՒՐ ԼԱՐՈՒԻ

Երևանի պետական համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի ասպիրանտ,
Իրանի հեռահաղորդակցության կազմակերպության աշխատակից,
ք.Բուշեհր, Իրան
larouei@yahoo.com

Հոդվածի նպատակն է արտացոլել կառավարման տարբեր ոճերի (ուղղորդիչ/ հովանավորող/ հաջողությանը միտված կամ հաջողությունը շեշտադրող/համագործակցային) մասին Իրանի բուհերում կատարված ուսումնասիրության արդյունքները և բացահայտել ամենից արդյունավետ ոճը մարդկային փոխհարաբերությունների կառավարման տեսանկյունից:

Սույն հետազոտության մեթոդը գնահատողական, բնութագրական-վերլուծական է, իսկ տվյալների հավաքագրման գործիքը հարցաթերթն է: Սոցիալական բազան կազմել են Իրանի Բուշեհր նահանգի բուհերի ուսանողները, որոնցից պատահականության սկզբունքով և Զուբրանի բանաձևի հիման վրա ընտրվել է նմուշ խումբ՝ 377 հոգի: Հետազոտության գործիքի վալիդության և կայունության ստուգման համար օգտվել ենք Զրոնբախի ալֆայի բանաձևից, և բոլոր հարցադրումների հավաստիության համար գրանցվել է 0.78: Վարկածների ստուգման համար կիրառել ենք T և F թեստերը և կորելացիայի գործակիցը: Ստացված տվյալները ցույց են տալիս, որ կրթական կառույցներում միջանձնային փոխհարաբերությունների կառավարման համար ամենաարդյունավետ մեթոդը մասնակցային կամ համագործակցային մոտեցումն է, քանի որ այն մեծ դեր ունի ուսանողներին մոտիվացնելու, հետևաբար ուսումնառության արդյունավետությունը բարձրացնելու հարցում, իսկ ուսման հանդեպ ուսանողների հետաքրքրասիրության ու մոտիվացիայի խթանումը խորքային խնդիր է Իրանի բարձրագույն կրթության համակարգում:

Բանալի Բառեր՝ կրթության կառավարում, կառավարման ոճեր, արդյունավետություն, միջանձնային փոխհարաբերություններ, համագործակցային մոտեցում, Իրանի համալսարաններ, Իրանի կրթության համակարգ:

Մարդ արարածը նպատակամղված և իդեալներ հետապնդող էակ է: Ծնվելուց ի վեր նա միտված է ապագային, մշտապես ձգտում է հասնել իր տեսլականին ու նպատակներին և այդ ճանապարհին կարիք ունի հետադարձ կապի, այդ իսկ պատճառով տվյալներ ու տեղեկություններ է հավաքում իր առաջխաղացման և սեփական տեղի ու դիրքի մասին:⁴⁵² Մյուս կողմից՝ կրթությունը մարդկային բնածին ունակությունների դրսևորման ու ծաղկման բանալին է: Կրթությունը սոսկ գիտելիքի

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.05.2019թ., գրախոսվել՝ 18.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁴⁵² Միրբամալի Սեյդ Մոհամմադ, Կրթական ղեկավարում և կառավարում, «Յասթարուն» հրատարակչություն, Թեհրան, 2011թ., էջ 308:

արտահայտումն ու փոխանցումը չէ, այլ մի գործընթաց է, որով ճանաչվում է ուսումնառության մակարդակը, և այն խթանելու ուղղությամբ կայացվում են անհրաժեշտ որոշումներ ու ձեռնարկվում նպատակահարմար միջոցներ:⁴⁵³

Կրթության կառավարումը կրթադաստիարակության կառույցների կառավարման համար կիրառվող մեթոդների ու միջոցների ամբողջությունն է՝ ելնելով կրթադաստիարակության ընդհանուր նպատակներից ու քաղաքականությունից:

Մարդկային փոխհարաբերությունները լայն իմաստով ներառում են մարդկանց միջև ընթացող բոլոր փոխգործակցությունները, կոնֆլիկտները, միջխմբային փոխօգնություններն ու կապերը: Մարդկային փոխհարաբերությունները վերաբերում են միջանձնային խնդիրներին ու հակադրություններին, անձնական կյանքն ու աշխատանքային կարգավիճակը կարգավորող համոզմունքներին, մոտեցումներին ու վարքին:⁴⁵⁴

Մեր հետազոտության մեջ հիմնականում կենտրոնացել ենք կառավարչի ու տնօրենի վարքի վրա, իսկ վարքը հիմնված է կառավարչի կամ ղեկավարի հատկանիշների, հայացքների և, ընդհանուր առմամբ, անձնային գծերի վրա: Դա է պատճառը, որ կառավարման տեսություններն ու դպրոցները մեծ տեղ են տալիս այդ հատկանիշների ճանաչմանը, բնութագրմանն ու դասակարգմանը, հատկապես դրանց հիման վրա ղեկավարման առանձին ոճերի որոշարկմանը:⁴⁵⁵

Կառավարման ոճերի հիմքում ընկած տեսությունները պատմականորեն կարելի է բաժանել փուլերի՝

Ա. Ղեկավարման հատկանիշներով օժտվածության տեսություն. Ղեկավարման վերաբերյալ առաջին համակարգված մոտեցումը ձևավորվեց 1900-ականներին: Նախնական հետազոտություններն ու ուսումնասիրությունները ելնում էին այն կանխադրույթից, որ ղեկավար անձինք ծնվում են ղեկավարման հատկանիշներով կամ, այլ կերպ ասած, այդ հատկանիշները գոյություն ունեն նրանց էության մեջ և ձեռքբերովի կամ ուսանվող չեն: Այդ տարիներին հետազոտողները փորձ էին անում սահմանել ու հստակեցնել այն հատկանիշներն ու առանձնահատկությունները, որոնք բնորոշում ու զատորոշում են ղեկավարին իր ենթականերից կամ արդյունաբար ղեկավարին անարդյունավետ ղեկավարից: Այդ մոտեցումը հայտնի է «Ղեկավարման հատկանիշի տեսություն» անվամբ:⁴⁵⁶

Բ. Ղեկավարման վարքային տեսություն. 1940-ականների ավարտին ղեկավարման ոլորտի հետազոտությունների մեծ մասը կենտրոնացավ ղեկավարման վարքագծային կողմի ճանաչման և տարբեր իրավիճակներում ղեկավարման լավագույն ոճի բացահայտման վրա: Հետազոտողներն այդ շրջանում փորձում էին վեր հանել արդյունավետ/անարդյունավետ ղեկավարների վարքագծային տարբերությունները, այսինքն՝ այդ մոտեցմամբ ավելի շատ շեշտը դրվում էր ոչ թե տեխնիկական հմտությունների, այլ մարդկային հմտությունների վրա:

Գ. Իրավիճակային ղեկավարման տեսություններ. Նախորդ երկու տեսությունները փորձում էին գտնել ու մատնանշել բոլոր իրավիճակներին համապատասխանող արդյունավետ կառավարման ոճը, սակայն 1960-ականների ավարտին պարզվեց, որ ոչ մի ոճ չի կարող լավագույնը լինել բոլոր իրավիճակների

⁴⁵³ **Boyd D, Goldhaber D, Lankford H, Wyckoff J**, *The effect of certification and preparation on teacher quality. Journal of future child*.2007, p. 45.

⁴⁵⁴ **Barry L Reece and Rhonda Brandt**, *Effective Human Relations*. brd . ed Boston: Houghton Mifflin.co.1987,p 4.

⁴⁵⁵ **Իսլամական Ազատ համալսարանի Սավեհի մասնաճյուղի և Պետական կառավարման համալսարանի համատեղ հետազոտություն**, Կառավարման ոճի գնահատման չափանիշը, «Նաշր-ե դանեշգահի», Թեհրան, 2000թ., էջ 1:

⁴⁵⁶ Նույն տեղը, էջ 2:

համար: Կառավարիչները պետք է տարբեր իրավիճակներում կիրառեն տարբեր ոճեր:⁴⁵⁷

Ի հետևում այս ուսումնասիրությունների՝ հետազոտողներն իրենց ուշադրությունը կենտրոնացրին կառավարման տարբեր ոճերի ազդեցությունների ու հետևանքների վրա՝ փորձելով բացահայտել առավել էֆեկտիվ ու արդյունարար ոճը:

Արդյունավետություն կամ արդյունարարություն ասելով նկատի են առնում նպատակների իրականացման չափն ու մակարդակը, այսինքն՝ այն, թե ներդրված ջանքերն ի՞նչ չափով են հանգել նախատեսված արդյունքներին:

1900-ականներից սկսած Իրանում և միջազգային մակարդակում իրականացված հետազոտությունները սկսեցին քննել պարտականության ու փոխհարաբերությունների վրա հիմնված կառավարման զուգադիր ոճերը, որպեսզի բացահայտեն ու համեմատեն դրանց արդյունարարության մակարդակը հատկապես ուսուցման գործընթացի բարելավման ու խթանման գործում:

Շատ հաճախ կառավարման ոճերը կրթական կառույցներում ներդրվում ու գործադրվում են վերևից և կենտրոնացված ձևով՝ մոռանալով ու անտեսելով կրթական գործընթացի գլխավոր շահակիցներին՝ ուսանողներին: Սույն հետազոտության մեջ կիրառելով նորովի մոտեցում՝ կենտրոնացել ենք ուսանողների տեսակետների ու կարծիքների վրա: Հետազոտության մեջ նպատակադրվել ենք Իրանի Բուշեի Նահանգի օրինակով քննել ու գնահատել մարդկային փոխհարաբերությունների ղեկավարման ամենից արդյունավետ ոճն ու մոտեցումը բարձրագույն կրթության ոլորտում՝ ըստ ուսանողների կարծիքների ու տեսակետների:

Սույն հետազոտությունը բնութագրական-գնահատողական բնույթի է, սոցիալական վիճակագրական բազան կազմում են Իրանի Բուշեի Նահանգի «Խալիջ Ֆարս», Իսլամական Ազատ համալսարան, «Փայամ Նուր», Բժշկական և Գիտակիրառական համալսարաններում սովորող ուսանողները: Հետազոտության նմուշ խմբի ընտրությունը կատարվել է պատահականության սկզբունքով, իսկ նրա ծավալն ու թվաքանակը որոշվել են՝ ըստ վիճակագրական բազայի ծավալի ու Քուբրանի բանաձևի: Այսպիսով, Բուշեի բուհերի 20419 ուսանողների միջից ձևավորվել է նմուշ խումբ՝ թվով 377 հոգի:

Աղյուսակ 1. Սոցիալական վիճակագրական բազան

Համալսարաններ		Ուսանողների թվաքանակը
«Խալիջ Ֆարս» համալսարան		4349
Իսլամական Ազատ համալսարան		11063
«Փայամ Նուր» համալսարան		2000
Բժշկական համալսարան		1107
Գիտակիրառական համալսարան	Մշակույթի և արվեստի կենտրոն	1200
	Նահանգապետարանի կենտրոն	700

Տեղեկությունների հավաքման գործիքը հարցաթերթն է, որի գլխավոր բաղադրիչները ներկայացված են աղյուսակ 2-ում:

⁴⁵⁷ **Gordon R**, *Substitutes for leadership theory a critical review*, *Academy of management review*, 1994, p 285.

Աղյուսակ 2. Հարցաթերթում քննվող փոփոխականները և դրանց վերաբերյալ հարցերը

Շարք	Անկախ փոփոխական	Կախյալ փոփոխական	Տվյալ հարցի թիվը հարցաշարում
1	Ղեկավարման ուղղորդիչ ոճի ազդեցությունը	Ուսումնական առաջադիմություն	1
		Գիտության և գիտելիքի արտադրում	5
		Սովորելու մոտիվացիա	9
2	Ղեկավարման հովանավորող ոճի ազդեցությունը	Ուսումնական առաջադիմություն	2
		Գիտության և գիտելիքի արտադրում	6
		Սովորելու մոտիվացիա	10
3	Ղեկավարման համագործակցային ոճի ազդեցությունը	Ուսումնական առաջադիմություն	3
		Գիտության և գիտելիքի արտադրում	7
		Սովորելու մոտիվացիա	11
4	Ղեկավարման հաջողամետ (առաջադիմությունը շեշտադրող ու պահանջող) ոճի ազդեցությունը	Ուսումնական առաջադիմություն	4
		Գիտության և գիտելիքի արտադրում	8
		Սովորելու մոտիվացիա	12

Հարցաթերթի կայունություն ու վստահեցիկությունը քննելու նպատակով կիրառվել է «Քրոնբախի ալֆայի գործակիցը» և ստացվել 0.78 մեծությունը, ինչը նպատակահարմար է հետազոտության անցկացման համար: Հավաքագրված հարցաթերթերից ստացված տվյալները կոդավորվելուց և դասակարգվելուց հետո ենթարկվել են վերլուծության և երկրորդական մշակման: Բնութագրական մակարդակում տվյալները ներկայացվել են համապատասխան աղյուսակներով, տոկոսներով, միջիններով, և խմբավորվել են տեղեկությունները: Երկրորդ փուլում կիրառվել են T փորձարկման, Պիրսոնի համահարաբերակցության գործակցի և վարիացիայի վերլուծության (F փորձարկման) մեթոդները: Հաշվարկների ճգրտությունն ապահովելու համար կիրառվել է համակարգչային Spss 16 ծրագիրը:

Հետազոտության տվյալները ցույց են տալիս, որ Կառավարման ոճերի (ուղղորդիչ/ հովանավորող/ համագործակցային/ հաջողամետ կամ առաջադիմությունը

շեշտադրող ոճեր) վերաբերյալ ուսանողներն ունեն տարբեր կարծիքներ, և դրանց արդյունավետության գնահատականների միջև առկա է տարբերություն:

Աղյուսակ 3. Բուհերի ղեկավարների գործունեության արդյունավետության վրա կառավարման չորս ոճերի ազդեցության մասին ուսանողների կարծիքների միջինները

Կառավարման ոճեր	Քանակ	Միջին	Շեղում ստանդարտի	T մեծություն	Նշանակալիության մակարդակ
Ուղղորդիչ	248	11.33	2.742	9.549	0.001
կառավարում	170	14.17	3.316		
Հովանավորող	248	11.72	2.578	13.585	0.001
կառավարում	170	15.24	2.646		
Համագործակցային	248	12.37	2.290	18.460	0.001
կառավարում	170	16.44	2.098		
Հաջողությանը միտված	248	12.29	2.205	14.277	0.001
կառավարում	170	15.62	2.520		

Ինչպես ցույց են տալիս աղյուսակ 3-ի տվյալները, կառավարման չորս ոճերի ազդեցության չափն ու մակարդակը միանման չեն գնահատվել ուսանողների կողմից, և գրանցվել են տարբերություններ: Այսպիսով, ուղղորդիչ կառավարման համար արձանագրվել է $t = 9.549$ արդյունքը, հովանավորող կառավարման համար՝ $t = 13.585$, համագործակցային կառավարման համար՝ $t = 18.460$ և հաջողությանը միտված կառավարման համար՝ $t = 14.277$, որոնք վստահության $\alpha < 0.05$ մակարդակի վրա համարվում են վիճակագրական առումով նշանակալի տարբերություն:

Կառավարման չորս ոճերի արդյունավետությունը գնահատելիս տարբերություններ են գրանցվել կրթության տարբեր մակարդակ ունեցող, ինչպես նաև տարբեր ճյուղերում սովորող ուսանողների միջև: F փորձարկման տվյալները ցույց են տալիս, որ բժշկական ու տեխնիկական ճյուղերում սովորող ուսանողների տեսակետից ամենաարդյունավետ ոճը համագործակցայինն է, մինչդեռ ոչ տեխնիկական ճյուղերի ուսանողներն առավել արդյունավետ են համարել հաջողամետ, այսինքն՝ առաջադիմությունը շեշտադրող ու առաջնահերթ համարող ոճը, սակայն այդ տարբերությունները վիճակագրական առումով նշանակալի չեն:

Կառավարման չորս ոճերի արդյունավետության վերաբերյալ ուսումնական տարբեր աստիճաններում սովորող ուսանողները տարբեր կերպ են գնահատել, այսինքն՝ ուսման տարբեր տարիներին ուսանողների կարծիքների միջև գրանցվել են որոշակի տարբերություններ:

Հետազոտության արդյունքները

Ստացված տվյալների հիման վրա կարող ենք հստակեցնել, թե կառավարման ո՞ր ոճն է առավել արդյունավետ ուսանողների գիտահետազոտական նպատակների իրագործման և բուհերում մարդկային փոխհարաբերությունների կառավարման գործում:

Հետազոտության մեջ քննվել և գնահատվել են 4 անկախ փոփոխականների (ուղղորդիչ/ հովանավորող/ համագործակցային/ հաջողությանը միտված ոճերի) ազդեցությունը ուսանողների ուսումնական առաջադիմության, գիտելիքի և գիտության արտադրության, ինչպես նաև ուսումնական մոտիվացիաների վրա:

Այսպիսով, սոցիալական մասնակից ուսանողների գնահատմամբ՝

1. Կառավարման համագործակցային ոճը կարող է առավել մեծ ազդեցություն թողնել ուսանողների ուսումնառության մոտիվացիայի ակտիվացման վրա:

2. Ղեկավարման առաջադիմության վրա հիմնված ոճը մյուս ոճերի համեմատությամբ կարող է ավելի մեծ ազդեցություն ունենալ գիտելիքի և գիտության արտադրության խթանման վրա:

3. Ղեկավարման ուղղորդիչ ոճը մյուս ոճերի համեմատությամբ առավել մեծ ազդեցություն է գործում ուսանողների ուսումնական առաջադիմության վրա:

Ընդհանուր առմամբ, կարող ենք եզրակացնել, որ կառավարման համագործակցային ոճը մյուս ոճերի համեմատությամբ ամենամեծ դերն ունի ուսանողներին մոտիվացնելու, հետևաբար նաև՝ ուսումնառության արդյունավետության հարցում: Նկատի առնելով, որ Իրանի կրթության համակարգի խնդիրներից ու մարտահրավերներից մեկը ուսանողների շրջանում ինքնուրույն սովորելու և ուսման հանդեպ հետաքրքրասիրության խթանումն է, համագործակցային ոճի կիրառումն ու ընդլայնումը կարող են մեծապես նպաստել այդ գործին:

THE EFFECTIVE MANAGEMENT OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS BASED ON THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL RESEARCH

MANSOUR LAROEI

*PhD Student of Yerevan State University,
employer of Telecommunication Company of Iran,
Bushehr, Iran*

The purpose of the article is to display the results of research made in universities of Iran on different styles of management and to identify the most effective style in terms of managing human relationships.

The current paper examined an effective approach towards the management of interpersonal relationships from the perspective of the students of Iranian Universities (Bushehr). In terms of method, this was a survey, descriptive, analytical study, and the tool for gathering data was a questionnaire. The population consisted of all students at universities in Bushehr Province, and the sample size was determined to include 377 students through random sampling and Kukran Formula. Cronbach's alpha was employed to determine the validity and

reliability, and the reliability of the questionnaire was calculated at 0.78 for all items. *F*-test, *T*-test, and correlation coefficient was used to test the hypotheses. The results showed that the partnership-based approach towards management was the most effective approach regarding the interpersonal relationships in educational organizations, since this plays a large role in the issue of student motivation, therefore, in the issue of improving the effectiveness of education, and the stimulation of students' motivation and interests in relation to study is a global issue in Iran's higher education system.

Keywords: Educational management, Management styles, Effectiveness, Interpersonal relationships, Partnership-based approach, Iranian universities, Education system of Iran.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ УПРАВЛЕНИЯ МЕЖЛИЧНОСТНЫМИ ОТНОШЕНИЯМИ СОГЛАСНО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

МАНСУР ЛАРУИ

*аспирант кафедры педагогики Ереванского государственного университета,
сотрудник телекоммуникационной компании Ирана,
г.Бушейр, Иран,*

Целью статьи является отображение результатов проведенного в вузах Ирана исследования о разных стилях правления и выявление самого эффективного стиля с точки зрения управления человеческими взаимоотношениями.

Метод данного исследования оценочный, характерно-аналитический, а инструментом для сбора является опросный лист. Базу социологического опроса составили студенты вузов штата Бушейр, из которых по принципу случайности и на основе формулы Кукрана была выбрана образцовая группа в 377 человек.

Для проверки валидности и стабильности инструмента исследования мы воспользовались формулой альфы Кронбаха, а достоверность была оценена как 0.78. Для проверки гипотез мы применили тесты *T* и *F*, а также коэффициент корреляции. Полученные данные показывают, что самым эффективным методом для управления личностными взаимоотношениями в образовательных структурах является метод участия или сотрудничества, так как он играет большую роль в вопросе мотивации студентов, следовательно, в вопросе повышения эффективности обучения. А стимуляция мотивации и интереса студентов к учебе является глубинным вопросом в системе высшего образования Ирана.

Ключевые слова: управление образованием, управленческие стили, эффективность, межличностные отношения, метод сотрудничества, университеты Ирана, образовательная система Ирана.

ՄԵԾԱԿԱՍԱԿՆԵՐԻ ԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ՈԱԶՄԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ*

ՀՏԴ 378(55)

ՀԱՄԻԴՈՇԱ ԿԱՄԻԱՐ*Երևանի պետական համալսարանի մանկավարժության ամբիոնի ասպիրանտ,**«Էլեկտրիկ խողովակաշարի կապակերպության»**մարդկային ռեսուրսների զարգացման կառավարիչ,**ք.Մաշհադ, Իրան**kamyarhr@gmail.com*

Մեծահասակների կրթության ոլորտում նախատեսված նպատակներին հասնելու համար պետությունները, հաշվի առնելով ռեսուրսների սղությունը, ստիպված են լինում ընտրություն կատարել, այդ իսկ պատճառով սահմանում են ռազմավարություններ և կապակերպում քայլեր, որոնք կարևորվում են կրթական քաղաքականություն մշակողների կողմից: Բոլոր երկրներն իրենց համար մշակում են ռազմավարություններ՝ անգրագիտությունը կամ ցածր մակարդակի գրագիտությունը կրճատելու, ինչպես նաև մեծահասակների կյանքի որակը բարձրացնելու ուղղությամբ: Իրանում մեծահասակների կրթության ծրագրերի առանցքը անգրագիտության դեմ պայքարն է, ուստի Իրանի սոցիալ-տնտեսական զարգացման հնգամյա ծրագրերում կրթական քաղաքականությունը և ռազմավարությունները կենտրոնացված են այդ առանցքի շուրջ: Հոդվածի նպատակն է քննել երեք տարբեր մայրցամաքներում սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող երկրների՝ Ռուսաստանի (Աֆրիկա), Մոնղոլիայի ու Հնդկաստանի (Ասիա), Եվրամիության անդամ երկրների, ինչպես նաև Իրանի կողմից մեծահասակների կրթության ոլորտում առաջադրված սեփական ռազմավարությունները: Մեր կողմից կիրառվել են աղբյուրների ու փաստաթղթերի ուսումնասիրության, տվյալների համեմատության ու վերլուծության մեթոդները: Արդյունքում եզրակացրել ենք, որ զարգացող երկրներն ավելի շատ հակված են անգրագիտության և ցածր գրագիտության վերացման ռազմավարություններին, մինչդեռ զարգացած երկրները, չունենալով նման խնդիրներ, առաջադրում են առավել բազմակողմ ռազմավարություններ՝ խթանելով մեծահասակների անձնային ու հասարակական համակողմանի զարգացումը:

Բանալի բառեր՝ մեծահասակ, մեծահասակների կրթություն, կրթության ռազմավարություններ, անգրագիտություն, զարգացող և զարգացած երկրներ, Եվրամիություն, Իրանի կրթության համակարգ:

Մեծահասակների կրթությունը մեծահասակների գիտակցության, ճանաչողության ու հմտությունների զարգացմանն ուղղված համակարգված գործընթաց է, որով նրանք կարողանում են կատարելագործվել և ակտիվորեն մասնակցել իրենց հասարակության սոցիալական, մշակութային, քաղաքական ու տնտեսական կյանքին⁴⁵⁸:

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.05.2019թ., գրախոսվել՝ 18.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁴⁵⁸ www.regardhost.com/articles/human.rights.php:

ՄԱԿ-ի կողմից 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ին ընդունված Մարդու իրավունքների մասին հռչակագրի 26-րդ հոդվածն ամրագրել է յուրաքանչյուր մարդու կրթության իրավունքը: Այս հոդվածը բաղկացած է երեք կետից, որոնցից առաջինը հստակեցնում է. «Մեծահասակները ևս ունեն կրթություն ստանալու իրավունք: Ամեն ոք ունի կրթություն ստանալու իրավունք: Կրթությունն առնվազն տարրական մակարդակում պետք է լինի անվճար: Արհեստագիտական ու տեխնիկական կրթությունը պետք է հասանելի լինի բոլորին: Բարձրագույն կրթությունը ևս բոլորի համար պետք է արդարացիորեն բաշխվի՝ ըստ ունեցած արժանիքների առաջնահերթությամբ»:

Ամբողջ աշխարհում 1970թ.-ից մինչև 2016 թվականը մեծահասակների, ինչպես նաև հանրակրթությունից դուրս մնացած 15-ից բարձր տարիք ունեցող պատանիների անգրագիտության մակարդակն ակնառու չափով նվազել է՝ 37 տոկոսից իջնելով 14 տոկոսի, այդուհանդերձ անգրագիտությունը շարունակում է գոյություն ունենալ զարգացող շատ երկրներում⁴⁵⁹:

2016 թվականի տվյալներով՝ աշխարհում անգրագետների թվաքանակի 49 տոկոսը Զարավային Ասիային է բաժին հասնում, 27 տոկոսը՝ Աֆրիկյան ենթասահարային, 10 տոկոսը՝ Արևելյան և Զարավարևմտյան Ասիային, 9 տոկոսը՝ Զյուսիսային Աֆրիկային և Արևմտյան Ասիային, 4 տոկոսը՝ Լատինական Ամերիկային ու Կարաիբյան շրջանին: Անգրագետների մնացած մասն ապրում են Կենտրոնական Ասիայում, Զյուսիսային Ամերիկայում և Ավստրալիայում⁴⁶⁰:

Մեծահասակների կրթության ռազմավարությունները զարգացող երկրներում

Ռազմավարությունը ներառում է որոշում այն մասին, թե ո՞րն է նպատակակետը և ինչպե՞ս պետք է հասնել դրան: Ռազմավարությունը մտադրության և նպատակի արտահայտումն է, այսինքն՝ ի՞նչ ենք նախընտրում անել և ինչպե՞ս: Ռազմավարությունը հեռահար նպատակներ է սահմանում, բայց հիմնականում մատնանշում է այդ նպատակների իրագործման որպիսությունը: Ռազմավարությունն արժեքի ստեղծման միջոցն ու գործիքն է⁴⁶¹: «Ռազմավարություն» եզրույթը, թեև տարբեր ձևերով է սահմանվում, վերլուծվում և պլանավորման մեջ կիրառվում, սակայն ընդհանուր առմամբ ռազմավարությունը ձևակերպում է կազմակերպության առաքելությունը, գլխավոր ու հեռահար նպատակներն ու մտադրությունները, ձեռնարկվելիք միջոցների գործընթացը և անհրաժեշտ ռեսուրսների հատկացումը⁴⁶²:

Չարգացած ու զարգացող տարբեր երկրներն աշխարհում, հաշվի առնելով իրենց հնարավորությունները, ինչպես նաև սեփական առանձնահատկություններն ու պայմանները, սահմանում են առաջնահերթություններ՝ գերակայությունը տալով այս կամ այն ծրագրին ու մոտեցմանը՝ ըստ այդմ մշակելով իրենց ռազմավարությունը և նախագծելով կատարվելիք քայլերը:

Ստորև ներկայացնում ենք երեք տարբեր մայրցամաքներում (Աֆրիկա, Ասիա, Եվրոպա) գտնվող և սոցիալ-տնտեսական զարգացման տարբեր աստիճաններ ունեցող երկրների ռազմավարությունները՝ վերջում անդրադառնալով նաև Իրանին:

-Ռուանդա

⁴⁵⁹ World Illiteracy Rate 1970-2000 (prognosis for 2005-2015) age 15 years and over. From: <http://en.wikipedia.org/wiki/Literacy>

⁴⁶⁰ UNESCO institute for statistic (2017), Literacy Rates Continue to Rise from One Generation to the Next, Fact Sheet, No 45

⁴⁶¹ Armstrong Michael, (2008) Strategic Human Recourse Management: A Guide to the Action, 4TH Edition, Publisher: Kogan Page, p.22

⁴⁶² Բադաշխանի և Ֆորուզանֆար, Մարդկային ռեսուրսների ռազմավարության դերը առաջընթացիկ կազմակերպություններում և դրա կապը կազմակերպության ռազմավարության հետ, Ռազմավարական կառավարման 7-րդ միջազգային համագումար, Թեհրան, 2010թ., էջ 2:

Ռուանդայի մեծահասակների ազգային կրթության ռազմավարական ծրագրի նպատակն է առաջադրել մեծահասակների կրթության քաղաքականության իրականացման ճանապարհային բարտեզը և ճշգրիտ շրջանակները:

1. Առօրյա կյանքում գրագիտության ու հաշվապահության կարևորության մասին հանրային գիտակցության ընդլայնում՝ ի շահ անձնական, ընտանեկան ու հասարակական կյանքի բարելավման:

2. Գրագիտության ծրագրերի որակի և չափորոշիչների երաշխավորման գործիքակազմի զարգացում, ազգային մասշտաբով դրանց հասանելիության ապահովում:

3. Մեծահասակների կրթության շահակից բոլոր կողմերի համար տարբեր մակարդակներում համագործակցության և ներգրավվածության շրջանակի սահմանում՝ աշխատանքների ներդաշնակության և քայլերի արդյունավետության նպատակով:

4. Ինֆորմացիայի արդյունավետ օգտագործման և փաստերի վրա հիմնված պլանավորման միջոցով մեծահասակների ուսումնական ծրագրերի մշտադիտարկման արդյունավետ համակարգի ստեղծում:

5. Ուսումնական ճկուն ու բազմաշերտ ծրագրերի մշակում և ուսումնաօժանդակ միջոցների ապահովում, որոնք կբավարարեն սովորողների ամենատարբեր կարիքներն ու պահանջները:

6. Աղջիկների ու կանանց ներգրավում գրագիտության դասընթացներին:

7. Շարունակական ուսուցման ապահովում և արտադրական, աշխատանքային ու եկամտաբեր հմտությունների փոխանցում նորավարտ գրաճանաչներին, ուսումնական նոր ծրագրերի մատուցում, որպեսզի նրանք կարողանան բարելավել իրենց կյանքի պայմանները և ձեռք բերել աշխատանքային հնարավորություններ⁴⁶³:

-Մոնիթինգ

Մոնիթինգայում ոչ ֆորմալ կրթության համար դրվել են հետևյալ ստրատեգիաները.

1. Գրագիտության ինդեքսի բարձրացում,

2. Հանրակրթության մակարդակի բարելավում,

3. Համապատասխան ու ներդաշնակ ծրագրերի գործադրում,

4. Տեխնիկական-արհեստագիտական հմտությունների ընդլայնում,

5. Ստեղծարարության խթանում ու տարածում ,

6. Ինքնուսուցման խթանում ու զարգացում⁴⁶⁴:

-Հնդկաստան

Հնդկաստանում «Գրագիտությունը՝ որպես ազգային պարտականություն» նախագիծը քաղաքական ռազմավարություն է, որն առաջադրվել է 1988թ.-ին և ներառում է հետևյալ դրույթները.

• ՉԼՄ-ների ու մեդիայի միջոցով մարդկանց ներգրավմանն ուղղված կանոնավոր աշխատանքների կազմակերպում:

• Տեղական համագործակցային կառույցների ներդրում:

• Գործառնական ու կիրառական գրագիտության համալիր ծրագրի մշակում ու զարգացում:

• Գրագիտության համաժողովրդական ու զանգվածային շարժման ստեղծում՝ ներգրավելով ուսումնական հաստատություններին, ուսուցիչներին, ուսանողներին, երիտասարդներին, տնային տնտեսուհիներին, բանակի ու զինված ուժերի կադրերին,

⁴⁶³ Republic of Rwanda, Ministry of Education. (2014)Adult ducation Strategic Plan, 2014/2015-2018/2019. Retrieved April 12, 2017, from: http://www.mineduc.gov.rw/fileadmin/user_upload/pdf_files/Adult_EducationStrategic_Plan_final_BASIC_IVUYEMO_FOR_WEB_29_JUNE_2015_In_Design_2.pdf

⁴⁶⁴ Singh, Madhu (2002). Adult Education in selected countries in the Asian Region, U Singh, UNESCO Institute for Education, Hamburg, page 22-23.

հանգստի կոչված
արհմիություններին⁴⁶⁵:

զինվորականներին,

գործատուներին,

բանվորական

Մեծահասակների կրթության ռազմավարությունները Եվրոպայում

Ինչպես արտացոլված է աղյուսակ 1-ում, Եվրամիությունն ունի քաղաքականության առաջադրման կենտրոնական ինստիտուտներ, սահմանված կարգեր ու գործիքակազմ, այդ իսկ պատճառով կարողանում է առաջադրել բազմաշերտ ռազմավարություններ⁴⁶⁶:

Մեծահասակների կրթության ռազմավարություններն Իրանում

ԻԻՀ-ում 1989 թվականից մշակվել են զարգացման հնգամյա պլաններ կամ ծրագրեր, որոնցում ձևակերպվել են երկրի տնտեսական, հասարակական ու մշակութային քաղաքականության և ռազմավարության հիմնադրույթները: Մեծահասակների կրթության հիմնահարցը մշտապես ներառվել է այդ ծրագրերում, և մշակվել է որոշակի քաղաքականություն այդ ոլորտում: Իհարկե, քանի որ Իրանում մեծահասակների կրթության հիմնական շեշտը դրվում է գրագիտության տարածման վրա, ուստի հնգամյա ծրագրերում այդ ոլորտի գլխավոր ուղղվածությունը գրագիտությունն է: Օրինակ, 1989-1993թթ.-ին գերակայությունը տրվել էր հասարակության արտադրող խավերի գրագիտությանը, իսկ 1995-1999թթ.-ին շեշտը դրվել էր դպրոցական տարիքի երեխաների պարտադիր կրթության, ինչպես նաև 40-ից ցածր տարիք ունեցող անգրագետների ուսուցման վրա:

Մինչև հիմա մշակվել են զարգացման հինգ ծրագրեր, որոնցում մեծահասակների կրթության նոր կողմերին և ուղղություններին է ուշադրություն դարձվել: Օրինակ, կարող ենք հիշատակել աշխատանքին զուգընթաց ուսումնական ծրագրերը, աշխատողների համար մոդուլային կարճաժամկետ դասընթացները և կառավարիչների ու տնօրենների համար ուսումնական հատուկ դասընթացները: Մյուս ծրագրերից կարող ենք նշել առողջապահական և առողջ ապրելակերպի ուսուցողական ծրագրերը կամ տեխնիկական-արհեստագիտական ֆորմալ և ոչ ֆորմալ կրթական ծրագրերը:

Բացի զարգացման հնգամյա ծրագրերից, որոնցում նշվում են կրթադաստիարակության ընդհանուր ուղեգծերը, 2008-ին պատրաստվեց նաև անգրագիտության վերացման մասին փաստաթուղթ:⁴⁶⁷ Այնուհետև 2014-ին մշակվեց անգրագիտության վերացման մասին նոր փաստաթուղթ, որում խնդիր է դրվել գրոյի հասցնել անգրագիտությունը 50-ից ցածր տարիք ունեցողների շրջանում: Այդ փաստաթղթում նշված գլխավոր ռազմավարություններն են.

-Կրթության նախարարության ներսում ու դրսում առկա բոլոր հնարավորությունների ու ռեսուրսների համախմբում և ազգային կամքի ու հանրային միասնականության խթանում:

-Ֆորմալ կրթության համակարգի միջոցով անգրագիտությունը սնող ուղիների փակում, այսինքն՝ դպրոցահասակ երեխաների շրջանում գրագիտության կրճատում:

⁴⁶⁵ Singh, Madhu (2002). *Adult Education in selected countries in the Asian Region*, UNESCOInstitute for Education,Hamburg,page 17.

⁴⁶⁶ European Union (2012), *Strategies for improving participation in and awareness of adultlearning*.https://www.ab.gov.tr/files/ardb/evt/1_avrupa_birligi/1_9_politikalar/1_9_4_egitim_politikas_i/ec_guide_adult_learning.pdf.

⁴⁶⁷ Իրանի «Գրագիտության շարժման կազմակերպություն», Գրագիտության ռազմավարական ծրագիր՝ 2009-2014 թվականների համար (10-ից 49 տարիքային խմբերում), Թեհրան, 2008թ., էջ 27:

-Կրթական ու վարչական կառուցվածքի բարեփոխում, գրագիտության օրենքների ու գործադիր կանոնների համապատասխանեցում:

-Գրագիտության ուսումնական ծրագրերի բարեփոխում՝ շրջաններում կրթության տեղական ռեսուրսներ ստեղծելու մոտեցմամբ:

-Սովորողների ներգրավման և ուսուցման ձևերի բազմազանության ապահովում:

-Գրագիտության և ստացած կրթության ամրապնդում ու խորացում:

-Ծրագրերի գործադրման սահունացման ու արագացման համար օրինական դաշտի ստեղծում:

-Սովորողների և ուսուցիչների (սրանց օգնականների) խրախուսում և մոտիվացիաների խթանում:

-Ուսումնական ընթացիկ ծրագրերում գիտագործնական ու տեխնիկական-արհեստագիտական կրթության շեշտադրում:

-Ոլորտին առնչվող մարմինների ու կազմակերպությունների վստահության ու համագործակցության ձեռքբերում և սոցիալական հնարավորությունների օգտագործում:

-Անգրագիտության կրճատման գործում ուսումնական մեթոդների բարելավում ու համակարգում: Նորարարությունների օգտագործում, սովորողների համար աշխատանքին զուգընթաց ուսուցման արդյունավետ մեթոդների կիրառում:

-Գրագիտության գործընթացների ու ձևերի բարեփոխում, ուսուցում-ուսումնառություն գործընթացի սկզբունքների կարևորում:

-Պետական և ոչ պետական գործադիր մարմինների և հասարակական ինստիտուտների ամբողջ հնարավորությունների և ներուժի օգտագործում, որպեսզի գրագիտության գործի կարգավորումից անցում կատարվի այդ գործընթացի կառավարմանը:⁴⁶⁸

Ի մի բերելով դիտարկումները՝ եզրակացնում ենք, որ աշխարհի տարբեր երկրներ, ելնելով հասարակության վիճակից ու պահանջներից, առաջադրում են իրենց մոտեցումներն ու գերակայությունները մեծահասակների կրթության ոլորտում: Չարգացող երկրները ձգտում են հասարակության լայն խավերի ու մեծահասակների ընդհանուր գրագիտության ու գիտելիքների բարձրացմանը, մինչդեռ զարգացած երկրներն առավել բազմակողմ ռազմավարություններ են առաջադրում մեծահասակների կրթության բնագավառում:

Իրանում անգրագիտության դեմ պայքարի գործը դրված է «Գրագիտության շարժման կազմակերպության» ուսերին, որը սահմանում է ռազմավարությունները և համակարգում անհրաժեշտ աշխատանքները՝ շեշտը դնելով մեծահասակների շրջանում անգրագիտության կրճատման վրա: Անգրագիտության վերացման փաստաթղթում սահմանված ռազմավարություններն ունեն տարբեր կողմեր՝ կառուցվածքային, գործընթացային և գործառնական: Դրանք համալիր են, կարճաժամկետ ու երկարաժամկետ և արտացոլում են ոլորտի դժվարությունները, խնդիրներն ու խոչընդոտներն իրանում:

468

Իրանի «Գրագիտության շարժման կազմակերպություն», Անգրագիտության վերացումը ԻԻՀ-ում, Երկրորդ հրատարակություն, 2014թ. From: http://www.lmoiran.ir/uploads/barname_rishekani93.pdf:

Աղյուսակ 1. Մեծահասակների կրթության ոլորտի շահակից կողմերը Եվրոպայում և Նրանցից ամեն մեկի դերը առաջադրված ռազմավարությունների համար

Եվրոպական հանձնաժողով	Ազգային պետություններ	Տեղական և ռեգիոնալ պետություններ	Եվրոպական և ազգային մակարդակներում ՀԿ-ներ, միություններ	Կրթական կառույցներ	Սոցիալական այլ շահակիցներ
- Հետազոտական աշխատանքների ամառում - Մեծահասակ. կրթ. լավագույն փորձերի փոխանակում և փոխանակում և ներդրում - Մեծահասակ. կրթութ. սոցիալ-տնտեսական առավելությունների հաղորդում և տարածում	- Ազգային տվյալների ու վիճակագրութ. հիման վրա փաստարկված նախագծերի մշակում - Ազգային կանոնակարգված, նպատակամղված քայլերի շրջանակի գծում - Գործառնական և բանական ու որակական նպատակների որոշարկում - Աշխատանքների որակի վերահսկում և զննում	- Տեղական կարիքների և սոց. ու ղեմագրվ. կարիքների ճանաչում - Ազգային նպատակամղված և կանոնակարգված քայլերի կատարում - Իրագրված ծրագրերի կատարում - Ազգային-ռեգիոնալ մասշտաբով - Աշխատանքների վերահսկում և զննում - Ուսումնառության միջակայքի մեծացում	- Մեծահասակ. կարիքների և խոչընդոտների ուսումնասիրում - Լոգիստական աշխատանք քաղաքական ղեկավարների շրջանում - Սովորողների համար համակարգված շարժումների և ստեղծում - Ոչ պետական կազմակերպութ. ուսում և խորհրդատվութ. - Մեծահասակ. կրթության շարկավարումը Նրանց շահերին	- Կրթության առաջարկի մեծացում - Կանոնակարգված քաղաքական համար - Մեծահաս. կրթ. անձնական և սոցիալ. շահերի շարկավարում - Նախորդ գիտելիքների և գործնական փորձի արժեքում - Մեծահասակների կարիքներին և առանձնահատկություններին համապատասխան ուսուցման մատուցում	Այլ շահակիցների կողմից արտադրված միջոցների և գործիքների տարածում

ADULT EDUCATION STRATEGIES

HAMIDREZA KAMIAR

*Yerevan State University, PhD Student of Department of Pedagogy,
"Electric Khodro Shargh company", Human resource development manager,
Mashad, Iran*

Due to resources constraints, countries are inevitably chosen to meet the goals of adult education. And strategy setting is the selection and coordination of actions that from the point of view of Educational Policy makers can help them to succeed in achieving their goals. Given the adult literacy situation in the world, all countries have defined strategies for themselves to coordinate their efforts to eradicate and eliminate illiteracy or low literacy, and also to improve the life quality of adults.

The focus of adult education programs in Iran is on combating illiteracy, So that in the Iran five-year plans of development, we also see more focus on policies and educational strategies in this area. The purpose of the article is to analyze our own strategy proposed in the field of adult education by the countries on three different continents and at different stages of socio-economic development /Rwanda (Africa), Mongolia and India (Asia), EU member countries, and also Iran/. We used the methods of comparison and analysis of data, research sources and documents. As a result, we concluded that developing countries are more inclined towards a strategy to eliminate illiteracy or low literacy, while developed countries, having no such problems, offer more diversified strategies, stimulating the personal and social development of adults.

Key word: *Adult, Adult education, Education strategies, Illiteracy, Developing and developed countries, European Union, Education system of Iran.*

СТРАТЕГИИ ОБРАЗОВАНИЯ ВЗРОСЛЫХ

ГАМИДРЕЗА КАМИАР

*Аспирант кафедры педагогики ЕГУ,
менеджер по развитию персонала электрической компании «Ходро Шарг»,
г.Машад, Иран*

Для достижения целей, предусмотренных в сфере образования взрослых, многие государства, учитывая дефицит ресурсов, вынужденно оказываются перед выбором и потому устанавливают стратегии и предпринимают шаги, которым придается важность со стороны разработчиков образовательной политики. Все страны разрабатывают для себя стратегии по сокращению безграмотности, а также повышению качества жизни взрослых людей.

В Иране важнейшей задачей образовательных программ взрослых является борьба против безграмотности, и образовательная политика и стратегии в пятилетних программах социально-экономического развития Ирана сконцентрированы вокруг этой задачи. Целью статьи является анализ стратегий в сфере образования взрослых, взятых на вооружение странами, находящимися на трех разных материках и на разных стадиях социально-экономического развития: Руандой (Африка), Монголией и Индией (Азия), странами-членами Евросоюза, а также Ираном. Нами были применены методы сравнения и анализа данных, исследования источников и документов. В результате мы пришли к выводу, что развивающиеся страны наиболее расположены к стратегии устранения безграмотности, в то время как развитые страны, не имея подобных проблем, предлагают более разносторонние стратегии, стимулируя личное и общественное развитие взрослых людей.

Ключевые слова: *взрослый, образование взрослых, стратегии образования, безграмотность, развивающиеся и развитые страны, Евросоюз, образовательная система Ирана.*

ԼԵՉԿԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ
LINGUISTICS, LITERATURE STUDY
ЛИНГВИСТИКА, ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ՔԱՂԱՔԻ ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ ՄՈՏԻՎԸ ԴԵՆՐԻԿ ԷՂՈՅԱՆԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ*

ՀՏԴ 82-1:821.19

ՀՈՒՓՍԻՄԵ ՉԱՔԱՐՅԱՆ

ԵՊՀ հայ նորագույն գրականության ամբիոնի հայցորդ,
 ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
zaqaryan_hripsime@mail.ru

Հոդվածում դիտարկվում է քաղաքի տարածական մոտիվը Դենրիկ Էդոյանի բանաստեղծական աշխարհում⁴⁶⁹, որը մետաբանաստեղծական մակարդակում հանդես է գալիս ինքնատիպ պարադոքսալությամբ ու երկարժեքությամբ: Էդոյանի քնարերգության մոտիվային կոնտեքստում քաղաքի տարածական մոտիվը ներկայացված է բացառապես միմյանցից տարբերվող ձևերով: Քաղաքն այն տարածքն է, որտեղ խմորվում են բանաստեղծի յուրօրինակ գաղափարները, խոհերն ու ընկալումները մարդու և աշխարհի մասին: Այն բանաստեղծի քնարական աշխարհի սեմանտիկական կենտրոնն է:

Հոդվածի նպատակը գրականագիտական մտքի ժամանակակից տիրույթում Էդոյանի բանաստեղծական տեքստում հաճախ գործածված քաղաքային պատկերների գեղարվեստական արժեքի կարևորումն է:

Հոդվածը կառուցված է գրական-գեղարվեստական երկի հետապոտման վերլուծական ու տիպաբանական, ժամանակագրական-կենսագրական մեթոդների գործածմամբ, որի համար որպես սկզբնաղբյուր են ծառայել Նշանավոր հեղինակներ Յ. Վ. Գյոթեի, Ա. Ն. Վեսելովսկու և այլ հեղինակների գիտական մտքերի՝ տրամաբանորեն հիմնավորված մեջբերումները:

Հոդվածի նորույթը պայմանավորված է մերօրյա ականավոր բանաստեղծ Դենրիկ Էդոյանի բանաստեղծական աշխարհում յուրովի գործածված քաղաքային պատկերների դիտարկման ու արժևորման երկկողմ հարցերի գիտական հետապոտությամբ:

Բանալի բառեր՝ տարածական մոտիվ, քաղաք, բանաստեղծություն, բանաստեղծական «ես», լիրիկական «ես»⁴⁷⁰, պոեզիա, իմաստ:

Մոտիվը «ստեղծագործության որոշակի բովանդակությունից գեղարվեստորեն շեղվելու վերջին աստիճանն է, որն ամրագրվում է պարզագույն խոսքային բանաձևում»⁴⁷¹: Որպես տերմին՝ այն առաջին անգամ առաջ է քաշել Գյոթեն «Էպիկական և դրամատիկական պոեզիայի մասին» հոդվածում: Մոտիվն, ըստ նրա,

* Հոդվածը ներկայացվել է 25.04.2019թ., գրախոսվել՝ 20.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁴⁶⁹ Քանի որ Դենրիկ Էդոյանի բանաստեղծական աշխարհում բավականաչափ տեղ զբաղեցնող քաղաքային պատկերների վերաբերյալ չկա գիտական ուսումնասիրություն, ուստի մեր կողմից կատարված ուսումնասիրությունում այլ հեղինակներից հղումները կլինեն սահմանափակ:

⁴⁷⁰ Гинзбург Л. Я. О лирике, Л., изд. «Советский писатель», 1974, с. 155-167.

⁴⁷¹ Литературная энциклопедия терминов и понятий, Москва, «Интелвак», 2001, с. 594.

սյուժետային տարր է, դինամիկ ու իրավիճակային միավոր⁴⁷², իսկ գրականության պատմաբան Ա.Ն.Վեսելովսկին «Պատմական պոետիկա» աշխատությունում գրում է. «Մոտիվ ասելով ես հասկանում եմ այն բանաձևը, որն առաջին հերթին պատասխանում է հասարակությանը հուզող այն հարցերին, որոնք բնությունն ամենուր դնում էր մարդկանց առջև, կամ ամրապնդում իրականության առանձնահատուկ վառ, կարևոր թվացող կամ կրկնվող տպավորությունները: Մոտիվի հայտանիշը նրա մեկ անդամից բաղկացած պատկերավոր սխեմատիզմն է. այդպիսին են ստորին միջաբանության և հեքիաթի այլևս չմասնատվող տարրերը...»⁴⁷³:

Երևակայությունը մարդու բացառիկ ընդունակություններից բարձրագույնն է: Այն անմիջական կապ ունի մարդու մտքի ու կենսափորձի հետ և հեշտությամբ համադրվում է գեղարվեստական ստեղծագործությանը: Երբեք չսահմանափակվելով արտաքին աշխարհի ընկալման բնատուր հնարավորություններով՝ մարդը ստեղծում է սեփական ներքին աշխարհի կերպարը, որը կարող է փնել ինչպես տեսանելի, այնպես էլ վերացական: Այն մեր երևակայության խաղի ստեղծած ներքին տարածքն է և մշտապես բանաստեղծական է: Օբյեկտիվ իրականությունը բանաստեղծականացնելով՝ բանաստեղծը բանաստեղծական կերպարի միջոցով կարող է երևակայությամբ ընդլայնել առարկայորեն փոքրիկ տարածքը կամ ստեղծել հակառակը: Բանաստեղծը մշտապես կապվում է ինչ-որ հարազատ տարածքի հետ, որը դառնում է միջաբանացման ու գեղարվեստական մարմնավորման առարկա:

Քաղաքը դեռևս Յոմերոսի ժամանակներից մշտապես գտնվել է մեծ մտածողների, գրողների ու պոետների ուշադրության կենտրոնում: Քաղաքային միջավայրի առաջին հետազոտողները Արիստոտելն ու Պլատոնն էին, իսկ ավելի ուշ՝ նրա ուսումնասիրությամբ զբաղվել են Թոմաս Մյունցերը, Թոմաս Մորը, Թոմագո Կամպանելան:

Հենրիկ Էդոյանի բանաստեղծական աշխարհի ուսումնասիրությունը թույլ տվեց առանձնացնել ինքնատիպորեն մատուցված քաղաքի տարածական մոտիվը, որի բարձր արժեքամակարգը հարաբերվում է հեղինակի աշխարհայացքին ու աշխարհընկալմանը: Տարածական մոտիվ ասելով՝ նկատի ունենք տարբեր հեղինակների ստեղծագործություններում կրկնվող տարածական պատկերները, որոնք ամենատարբեր ստեղծագործություններում արտահայտվում են ամենատարբեր իմաստներով:

Քաղաքի մոտիվը, ինչպես մյուս տարածական մոտիվները, Էդոյանի ստեղծագործական աշխարհում երբեմն դրսևորվում են մի շարք պարադոքսներով: Նրա բանաստեղծական տարածության հակադրությունները, կարելի է ասել, բազմաշերտ են: Բազմաստիճան պարադոքսալությունը, իմաստային բազմաբովանդակությունը, ռիթմը, մեղեդին հատվում են մի կետում, ապա՝ ճյուղավորվում՝ նախաիմաստի ներսում ստեղծելով նորերը, և վերածվում Էդոյանական բանաստեղծական աշխարհին ներհատուկ հոգեբանական պատկերների, որոնք նրա ստեղծագործությանը հաղորդում են կոնտրաստային, ռիթմիկ, այդ իմաստով նույնպես իր տեսակի մեջ եզակի հնչեղություն: Հաշվի առնելով Էդոյանի բանաստեղծական աշխարհի այդ յուրահատկությունը՝ փորձենք դիտարկել քաղաքի մոտիվային պարադոքսալությունը:

Քաղաքին վերաբերող բանաստեղծությունների մի ամբողջ շարք ինքնատիպ Էդոյանական մոտեցումներով քաղաքին հաղորդում են հեքիաթայնություն, կախարդանք: «Քաղաքներ» սոնետների շարքում քաղաքները «բոցեր են վառվող մթության մեջ գիշերների», որոնք աշխարհը դարձնում են «աստղով լեցուն մի երկինք»

⁴⁷² Геге И.В. Об эпической и драматической поэзии// Собрание сочинений: В 10 т., том 10, М., изд. «Художественная литература», 1980, с. 274-277.

⁴⁷³ Веселовский А. Н. Историческая поэтика, Москва, изд. “Высшая школа”, 1989, с. 301.

այլ աշխարհից նայելիս, սակայն հեքիաթին փոխարինելու է գալիս իրականությունը. այստեղ՝ քաղաքում, «մեղքի առջև անհավասար», սակայն միևնույն բողի տակ թաքնված, իրար կողքի ապրում են «բանաստեղծներ, մարդասպաններ, գողեր, սրբեր», այստեղ «ամեն անցորդ անհաղորդ է քարի նման», քանզի պահապան հրեշտակը լքել է քաղաքը, այստեղ՝

Անպատասխան մարմինների երազներից
թույնն է հոսում և նավերն են ճոճվում դանդաղ
ջրերի մեջ, լքված իրենց նավազներից:

Ցավն ու մեղքը միասին են գալիս աշխարհի,
մտնում սենյակ անհատակ ու անառաստաղ
և դառնում են մի նոր կյանքի անկյունաքար:

«Քաղաքներ»⁴⁷⁴

Վերոբերյալ օրինակում թեև բացահայտվում են բանաստեղծական «ես»-ի՝ անտարբեր ու սառն իրականության հանդեպ տածած բացասական զգացմունքները, այնուամենայնիվ, քաղաքի ներդաշնակ տարածություն է պատկերվում, իսկ երգը՝ «վերջին ակնթարթը անդարձ կյանքի», որը, փողոցի մեջ ծնվելով, իմաստ է ստանում թղթերի վրա, դառնում է փրկության շնորհ: Էդոյանի լիրիկայում աստիճանաբար մարմնավորվում է գիշերային քաղաքը և դառնում նրա հոգու աշխարհի ներքին տարածությունը.

Քաղաքում չեն լսվում զանգերի դողանքներ,
այլ միայն ազդանշաններ
և հրավառություններ: Գիշերն իր մեծությամբ
դժվար է տեղավորվում փողոցի
մարմնի մեջ, ուր մի օտարական
դեմքն է կնճռոտում իր գլխացավից: Մտնում են
սրճարան: Տեղ չկա նստելու:

«Տեղ չկա նստելու»⁴⁷⁵

Էդոյանն աշխարհին ընկալում ու արտացոլում է ոչ թե «սահյանական պեյզաժներով»⁴⁷⁶, «հոգսերով ու ցավերով, մարդ-բնություն կապերով, տեսանելի ու անտեսանելի, արդար ու անարդար, չար ու բարի հարաբերություններով, անձնավորված քար ու քարափներով...»⁴⁷⁷, այլ իր բանաստեղծական գծահամակարգում տեղ գտած այլաշխարհային օրենքներով, որոնք ամրագրված են սեփական հոգու նուրբ աշխարհում: Նրա սեփական բանաստեղծական աշխարհն արարված է շարժուն, վերերկրային, ապակյութականացած ու սեփական սահմաններին ձգտող աշխարհի օրենքներով: Էդոյանը խոսում է ոչ թե պարզապես աշխարհի, այլ սեփական ներաշխարհի տիեզերքի ներքին օրենքների մասին, ինչը նրան դուրս է բերում հասարակության ու աշխարհի փակագծերից այն կողմ.

Աղբատ քաղաքի մեջ պտտվում է մահը, աղբատ բառերի մեջ
ապրում է հարությունը: Ոչ թե խենթանոց, այլ
հիվանդանոց: Քաղաքի սառն ու օտար մի թաղամասում
ոտքդ ընկնում է ջրափոսի մեջ,
բայց միևնույն է՝ դու պիտի գնաս:

⁴⁷⁴ Էդոյան Ջ., Ընտրանի, Ե, «Հայագիտակ», հրատ., 2016, էջ 370:

⁴⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 702:

⁴⁷⁶ Գրիգորյան Ս. Համո Սահյան (դասախոսություն) // http://ysu.am/files/Hamo_Sahyan_dasakhosutyun.pdf, 31. 05. 2019:

⁴⁷⁷ Աղաբեկյան Կ., Համո Սահյանի և նրա պոեզիայի նվիրյալը/Աղաբեկյան Կ., Հոգվածներ, Ե., «ԵՊՀ հրատարակչություն», 2016, էջ 212:

«Քաղաքում կան վայրեր»⁴⁷⁸

Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, որ Էդոյանի բանաստեղծական աշխարհում քաղաքը դառնում է հոգեբանական խաչուղի, որը ծեռք է բերում տարբեր իմաստներ: Մի կողմից քաղաքը արտացոլում է բանաստեղծական «ես»-ի ներաշխարհը, մյուս կողմից՝ ազդում բանաստեղծական «ես»-ի վրա, բայց առավել հաճախ Էդոյանի բանաստեղծական աշխարհում քաղաքը նույնանում է հոգու հետ:

Էդոյանը միշտ չէ, որ բանաստեղծության մեջ քաղաքային պատկերներին անդրադառնալիս հիշատակում է քաղաքի անվանումը. նա չի պատկերում որևէ կոնկրետ տարածք, քանի որ նրա համար քաղաքը կարևորվում է եական հատկանիշներով՝ առանց մանրամասնությունների: Բանաստեղծության մեջ կարող է նկարագրվել ինչ-որ պատկեր, որը բացառապես ընկալվում է որպես քաղաքային, ավելին՝ բանաստեղծը կարող է նշել քաղաքի այս կամ այն վայրը՝ չհիշատակելով քաղաքն ընդհանրապես.

Մետրո, կայարան «Երիտասարդական»:
Երիտասարդներ՝ կիսով չափ անեացած,
աղջիկներ՝ երազկոտ և
հաշվենկատ: Ես տեսնում եմ նրանց,
նրանք ինձ չեն տեսնում: Բարձրացող
և իջնող
շարժասանդուղքներ....:

«Մետրո, կայարան «Երիտասարդական» »⁴⁷⁹

Վերոբերյալ բանաստեղծության մեջ ևս քաղաքը անուղղակիորեն է ընկալվում. ուրբանիզմի գործառնությունն այստեղ երկրորդական է: Բանաստեղծության իմաստով պայմանավորված՝ քաղաքը պոետական նոր ասելիքով ու բովանդակությամբ ստանում է նոր իմաստներ:

Էդոյանը պատկերավոր նկարագրությամբ միահյուսում է քաղաքային տարածությունը երկնային տարածությանը, ջնջում սահմանը երկնքի ու երկրի միջև: Նա նկատում է, որ

երկնքի ճամփաները
պսպղում են քաղաքի կամարների վրա-

և շարունակում.

կյանքը ինձ համար
հավերժի արձագանք է,
աստղերի գրաֆիկա, շենքերի արթնություն:

«Գիշերվա պողոտան»⁴⁸⁰

Բանաստեղծը, օրվա դինամիկան ընկալելով, դրոշմում է անհետացող պատկերները և արտապատկերում բանաստեղծական տեքստում.

Լապտերը լույս է տալիս
մի ծառի ճյուղերի մեջ ներթաշված
ինչպես երազ:

«Գիշերվա պողոտան»⁴⁸¹

Քաղաքային տարածությունը իմաստավորվում է նաև ճարտարապետական անսամբլների՝ շենքերի ու փողոցների շնորհիվ: Փողոցը ձգվելով ընդլայնում է սահմանները և դառնում քնարական «ես»-ի համար ճակատագիր՝

«...ճակատագիրն եմ ես քո», -դեմքիս ուղիղ նայելով՝

⁴⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 703:

⁴⁷⁹ Էդոյան Ջ., Լույսը ծախ կողմից, Ե., «Չանգակ» հրատ., 2018, էջ 94:

⁴⁸⁰ Էդոյան Ջ., Ընտրանի, Ե., «Հայագիտակ» հրատ., 2016, էջ 364:

⁴⁸¹ Նույն տեղում:

ասում է նա և ժպտում միրաժի մեջ քաղաքի:

...Խոսում է նա և քայլում-հագին քարեր ու բետոն,
գալիս է իմ ետևից, ինձ հեռանալ չի թողնում,
և կեսօրն է մեր միջև զնգում ինչպես կամերտոն:

«Փողոցը»⁴⁸²

Ինչպես տեսնում ենք, քաղաքը օժտված է և՛ արտաքին, և՛ ներքին դինամիկայով:

Անդրադառնալով քաղաքի քաղաքակրթությանն ու պատկերելով Նրա կենսընթացը՝ Էդոյանը բացահայտում է մարդկային կամքի ու մատերիայի պայթարի անվերջանալի հարցը: Նա ցույց է տալիս, թե որքան են մարդիկ կախված իրենց իսկ ստեղծած նյութական աշխարհից.

Համացանցից իմացավ, որ գարուն է,
նայեց ապակե թվատախտակին՝ ժամը
տասնմեկն էր, կարդաց՝ որ քաղցած է...

«Համացանցի առջև»⁴⁸³

«Ցերեկային խոսքեր» բանաստեղծության մեջ, օգտագործելով հարուստ ու զանազան փոխաբերություններ, քաղաքի մի փոքրիկ տարածական միավորի՝ ռեստորանի առօրեական ֆոնի վրա Էդոյանը նկարագրում է նյութական աշխարհում ապրող, նյութական աշխարհից կախված մարդուն, որ դեռևս խոնարհվում է իր սրտի ու հոգու առջև.

Ռեստորանների փայլուն ու գույնզգույն ապակիներից այն կողմ
մատուցողները նման են դաշտային ծաղիկների
քամուց շարժվող դեղին թերթիկներով,
ո՞վ է ապրում այս ողորկ ապակիների մեջ,
ո՞վ է աստվածներից ներքև ուղարկում
այսքան խենթություն-բոցավառելով
մեր կյանքի խարույկը մեր մատների մեջ
իբրև մատանի, որ տանում է մեզ
դեպի հարսանիք բախտի օղակներով...

«Ցերեկային խոսքեր»⁴⁸⁴

«Ցերեկային խոսքեր» բանաստեղծությունն հատկանշվում է իր արդիականությամբ: Կենցաղի ու գոյության կապը այս մետաբանաստեղծական ստեղծագործության ստատիկայի ու դինամիկայի հետ ստեղծում է մի կոմպոզիցիա, որը խոսում է բանաստեղծի տարերային ու շարժուն էության մասին:

Էդոյանի բանաստեղծական շարքերում լեյտմոտիվային բնույթ ունեցող քաղաքը պատկերվում է երկիմաստորեն, բայց ընթերցելիս նկատելի են դառնում վերացականն ու կոնկրետը. վերացական շղարշի տակ թողարկված է իրական պատկերը:

«Վերադարձ դեպի առաջ» բանաստեղծության մեջ քաղաքային պատկերի մոտիվային առանձնահատկությամբ բացահայտվում են բանաստեղծական սուբյեկտի ներաշխարհի խորքային, արթնտիպական մակարդակները: Քաղաքի պոետիկան կապված է անձի ներքին լինելիության խնդրի հետ: Բանաստեղծի երևակայության խաղը ստեղծում է Նոր իրողություն, որը երկակի է. մի կողմից՝ քաղաքն ապրում է Նրա մեջ, և Նրա հոգին պահպանում է հիշողություններ, մյուս կողմից՝ Նա ապրում է քաղաքում և երևակայությամբ իր հոգում կառուցում հարազատ քաղաքի պատկերը: Հոգում կառուցած քաղաքն այն վայրն է, որտեղ բանաստեղծն ապրում է

⁴⁸² Նույն տեղում, էջ 149:

⁴⁸³ Նույն տեղում, էջ 746:

⁴⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 88:

երազանքներով: Այն մի վայր է, որտեղ նա երազում է ապրել, իսկ անցյալը գտնվում է մի այլ աշխարհում, այսինքն՝ տարածությունն ու ժամանակը համակված են անիրականությամբ:

Ես վերադառնում եմ դեպի օրն իմ նախկին,
 Ես վերադառնում եմ բակն իմ ստվերախիտ,
 Ես վերադառնում եմ փողոցն այն, ուր մի օր
 տաք հողը վառում էր իմ ոտքերը բոբիկ...

«Վերադարձ դեպի առաջ»⁴⁸⁵:

Բանաստեղծության մեջ պատկերվող քաղաքը դառնում է մանկությունը խորհրդանշող երանելի տարածություն: Եվ քանի որ մանկության հիշողությունը ավելին է, քան իրականությունը, այն միշտ կենդանի է ու անմահ. այդ երանելի տարածությունը դառնում է յուրաքանչյուրիս հոգևոր կացարանը՝ մի յուրատեսակ հոգևոր թանգարան, որտեղ մենք պահում ենք ամբողջությամբ մեզ պատկանող պատկերները՝ թանկագին ու սրբազան կյանքի պատկերները: Հետևաբար այդ տարածությունը մեր հոգու մեկուսացման ու ներանձնացման վայրն է: Երևակայությունների, երազանքների, տեսիլքների ու հիշողությունների այս կոմպոզիցիան ստեղծում է պատկերներ, որոնք բացահայտում են մարդու ներաշխարհը նրա ամենաբարձր արժեքներում:

...կյանք առանց լռության,
 լռություն առանց ուժի,
 կինոֆիլմ կադրից դուրս,
 պտտվող մի սյուժե-
 դեպի ետ, դեպի սկիզբ,
 ուր մի երեխա
 փնտրում է ճանապարհը
 դեպի Սուրբ Քաղաք:

«Օր առանց հանդերձանքի»⁴⁸⁶

Էդոյանի քնարական աշխարհում քաղաքի պատկերը ներկայացվում է որպես անցյալը, ներկան ու ապագան կապող հանգույց ու երբեմն ներկայանում է սուրբ իմաստով: Նրա տարածաժամանակային պոեզիայում ժամանակը ձևավորում է մի ֆաբրիկատեղծական բրոնտոպ՝ այդ մոդելին բնորոշ հայտանիշներով ու կառուցվածքով:

Բանաստեղծն իր բնույթով արարիչ է. այն ամենը, ինչ նա արարում է, սեփական մտքի, ներաշխարհի և հոգու արձագանքն է: Էդոյանի լիրիկան, որն իր մեջ ամփոփում է բանաստեղծի բազմաբնույթ ու խորաթափանց բանաստեղծական «ես»-ը, հնարավորություն է ընձեռում զգալու ու տեսնելու քաղաքի բազմաբնույթ կերպարները, որոնք առանցքային դերակատարում ունեն նրա պոեզիայում: Քաղաքի մոտիվն առանձնանում է ինչպես արթնալիկական հարուստ սեմանտիկայով, այնպես էլ տարածական մոտիվի առանձնահատուկ բնութագրերով, որոնք դրված են պատկերի կառուցվածքի հիմքում: Քաղաքը Էդոյանի քնարական աշխարհի գեղարվեստական այն տարածքն է, որը դառնում է նրա լիրիկայի իմաստաբանական կենտրոնը: Այն բանաստեղծի փոքր աշխարհն է, հոգու միկրոտիեզերքը, որը ձևով նման է մակրոտիեզերքին: Այդ երկու աշխարհների ներդաշնակվածությամբ է պայմանավորված Էդոյանական քաղաքի մոտիվը:

Այսպիսով՝ Էդոյանի բանաստեղծական աշխարհում քաղաքի տարածական մոտիվը դառնում է գերշխող, իմաստաբանական գործառնությունը՝ բազմաբովանդակ: Մեր կողմից դիտարկվող մոտիվը բանաստեղծական մակարդակում գործածվում է յուրահատուկ պարադոքսալությամբ ու երկարժեքությամբ:

⁴⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 268:

⁴⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 674:

THE CITY'S SPATIAL MOTIF IN HENRIK EDOYAN'S POETRY

HRIPSIME ZAKARYAN

Yerevan State University, Ph.D. student of the Department of
Armenian Literature at the Faculty of Armenian Philology,
Yerevan, Republic of Armenia

The article considers the city's spatial motif in the poetical world of Henrik Edoyan, which figures with paradoxicality and dual-values at metapoetical level. In the motivational context of Henrik Edoyan's lyrics, the spatial motif of the city is presented exclusively in the ways differing from each other. The city is the area where the poet's original ideas, thoughts and perceptions about the humans and the world are fermented. It is the semantic center of the poet's lyrical world.

The purpose of the article is to highlight the artistic essence of urban images commonly used in the poetic text of Henrik Edoyan in the context of modern literary thought.

The article is built using the analytical and typographic, chronological-biographical research methods of literary-artistic work for which the logically well-grounded citations of scientific ideas by prominent authors Y. V. Goethe, A. N. Veselovski and others have served as an original source.

The novelty of the article is conditioned by the scientific research on two-sided issues of observation and evaluation of urban images uniquely used in the poetical world of today's prominent poet Henrik Edoyan.

Key words: *spatial motif, city, poet, poetic "I", lyric "I", poetry, meaning.*

ПРОСТРАНСТВЕННЫЙ МОТИВ ГОРОДА
В ПОЭЗИИ ГЕНРИХА ЭДОЯНА

РИПСИМЕ ЗАКАРЯН

Соискатель кафедры новейшей армянской литературы ЕГУ,
г.Ереван, Республика Армения

В статье рассматривается пространственный мотив в поэтическом мире Генриха Эдоаяна, который выступает на мета-поэтическом уровне со своеобразной парадоксальностью и дуализмом. В мотивном контексте лирики Генриха Эдоаяна пространственный мотив города представлен формами, исключительно отличающимися друг от друга. Город – это та территория, где создаются оригинальные идеи и мысли автора о человеке и о мире. Он является семантическим центром лирического мира автора.

Цель статьи – подчеркнуть художественную ценность городских картин, которые были часто использованы в поэтических текстах Генриха Эдоаяна в рамках современных требований литературоведения.

Статья построена на основе аналитического и типологического, хронологическо-биографического методов исследования литературно-художественного произведения, источником для которых послужили научно обоснованные цитаты из произведений таких великих авторов, как И. В. Гете, А. Н. Веселовский и другие.

Новизна статьи заключается в научном исследовании и оценке своеобразно использованных городских картин в поэтическом мире современного видного поэта Генриха Эдоаяна.

Ключевые слова: *пространственный мотив, город, стихотворение, поэтическое "Я", лирическое «Я», поэзия, смысл.*

ՀՈՄԱՆԻՇՆԵՐԻ ՈՃԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱԶԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԱՅԱՆ ՏԵՐՅԱՆԻ ԶԱՓԱՃՈՅՈՒՄ*

ՀՏԴ 82-1:821.19

ՄԵՐԻ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի գիտաշխատող,
մանկավարժության և կրթության զարգացման կենտրոնի դասախոս,
ասիստենտ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
mary.hovhannisyan@gmail.com

Հոդվածում ուսումնասիրվում ու վերլուծվում են բառապաշարի տարբեր շերտերին պատկանող բառերի հոմանշային կիրառությունները: Համագործակա-
կան, ինչպես նաև ոչ գործուն բառապաշարին պատկանող հոմանիշների
քննությունը հնարավորություն է տալիս բացահայտելու տերյանական լեզվի
հարստությունն ու բազմազանությունը: Որպես հոմանշային բառի բաղադրիչներ
Տերյանը հասկացական, տաղաչափական, հուլաարտահայտչական տարբեր նպա-
տակներով գործածության մեջ է դնում նաև ժողովրդախոսակցական, բարբա-
ռային բառեր, նույնիսկ փոխառություններ ու օտարաբանություններ:

Բանաստեղծը հոմանիշները գործածում է հնարավոր բոլոր միջոցներով ու ե-
ղանակներով: Նույնարմատ, տարարմատ, բառապաշարի տարբեր շերտերի պատ-
կանող, լեզվական ու խոսքային հոմանիշները հնարավորություն են տալիս խուսա-
փելու կրկնություններից և բազմակողմանիորեն արտացոլելու նկարագրվող առար-
կաներն ու երևույթները, դրսևորվող հույզերն ու ապրումները:

Տերյանը որպես հոմանիշ գործածել է բոլոր այն խոսքի մասերը, որոնք կա-
րող են ունենալ փոխաբերական գործածություններ: Բանաստեղծի չափածո խոս-
քին բնորոշ են անժխտական ածանցով հոմանիշների կիրառությունները: Տերյանի
չափածոյում կիրառական հոմանիշների քննությունը բացահայտում է
բանաստեղծի ստեղծագործությունների լեզվի առանձնահատկությունները, քանի
որ առաջին հերթին առնչվում է Տերյանի բառընտրության արվեստին: Վերջինս
տերյանական լեզվի ինքնատիպությունն ապահովող գործոններից է, որը լայնորեն
դրսևորվում է բառերի իմաստաոճական տարբեր կիրառություններում: Հոմանիշ-
ների գործածությունը պայմանավորում է տերյանական խոսքի բազմազանու-
թյունն ու բովանդակային հարստությունը:

Բանալի բառեր՝ բանաստեղծական լեզու, խոսքարվեստ, հոմանիշ,
բառապաշար, խոսքի ներդաշնակություն, բարեհնչություն, երաժշտականություն:

Հայտնի է, որ գեղարվեստական խոսքի արտահայտչականությունը հաճախ
կախված է բառի ճիշտ ընտրությունից, իսկ ընտրության հնարավորություն ամենից ա-
ռաջ տալիս է հոմանիշների առկայությունը լեզվում: Ընդունված է ասել, որ հոմանշու-
թյունը ոճագիտության հիմքն է: «Ոճն սկսվում է այնտեղ, որտեղ կա ընտրություն: Լեզվի
պարագայում ընտրությունը հոմանշությունն է»⁴⁸⁷, - գրում է Կ. Դոլինինը: Ասել է թե՛ ո-
ճաբանական ելակետերն ու մոտեցումները հիմնականում գործում են այն դեպքում, ե-

* Հոդվածը ներկայացվել է 06.05.2019թ., գրախոսվել՝ 03.06.2019թ., տպագրության
ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁴⁸⁷ Долинин К. А., Стилистика французского языка, М., 1987, с.150.

թե կա ընտրության հնարավորություն, եթե կան հոմանիշներ ու զուգաձևություններ:

Մ. Աբեղյանը առաջիններից մեկն էր, որ անդրադարձավ հոմանշության խնդրին և տարբերակելով մերձիմաստ ու նույնիմաստ բառերը՝ առանձնացրեց հոմանիշների երկու տարատեսակ՝ համանիշներ ու նույնանիշներ⁴⁸⁸: Հետագայում, սակայն, ինչպես նկատում է Ն.Պառնասյանը, «դպրոցական քերականությունների մեջ հոմանիշ ու նույնանիշ տերմինները նույնացվեցին, իսկ իմաստային ու կիրառական նրբերանգներ ունեցող բառերի համար սկսեց գործածվել հոմանիշ տերմինը»⁴⁸⁹: Այսպիսով՝ հոմանիշների բնութագրման համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ հոմանիշները մերձիմաստ կամ նույնիմաստ լեզվական իրականություններ են, որոնք տարբերվում են արտահայտության ձևերով ու ոճական կիրառությամբ:

Գեղեցիկ, ինքնատիպ ու անկրկնելի հոմանիշներով հարուստ է Տերյանի չափածոն: Բանաստեղծի խոսքարվեստում հոմանիշները հանդես են գալիս ինչպես առանձին, այնպես էլ համատեղ գործածությամբ: Ըստ որում՝ առանձին գործածության դեպքում բանաստեղծը բառընտրության մեծ վարպետությամբ հոմանիշների շարքից ընտրում է այն բաղադրիչը, որը տվյալ դեպքում իր իմաստային նրբերանգներով ավելի ճշգրիտ ու տեղին է արտահայտում հեղինակի նպատակադրումն ու ասելիքը: Այսպես՝ *հով* գոյականն առաջնային իմաստով նշանակում է *հողմ, քամի*, իսկ *փոթորիկ, մրրիկ, ցիկլոն, սամուլ* և այլ բառերը դրսևորում են նշված հասկացության աստիճանական տարբերությունները: Նշված բառերից միայն *հով*, երբեմն էլ *քամի* բառերն են գործածված ոչ փոխաբերական նշանակությամբ, ինչպես՝ «Սարի լանջից *հովն* է փչում...» (ԱԷ, II, 95)⁴⁹⁰, «Ոսկե թերթերը *քամին* է թաղում...» (Ս, II, 177), իսկ նշված բառի հոմանշային տարբերակները գեղարվեստական պատկերներում հիմնականում հեղափոխության, փոթորկավետ կյանքի կամ կործանարար ուժի խորհրդանշային արժեք են ստանում, ինչպես օրինակ՝ «Ե՛լ, դեմոկրատիա, խոր ու խնդուն աղմկիր ամեն կողմ... Եվ որոտա՛ր որպես *հողմ*...» (ԱԷ, II, 126), «Տա՛ր, մի թողնիր, *քամի* ասասնձ՝ ոչինչ, ոչինչ...» (ԱԷ, II, 74), «Որպես *փոթորիկ*, իջե՛ք ավերիչ Եվ խորտակեցե՛ք աշխարհն այս պահիր...» (ԱԷ, II, 127), «Դուրսը ցուրտ է հիմա Եվ խավար և մրրիկ..., Դուրսը չար *փոթորիկ*, Դուրսը մութ է այսօր...» (ՈՅ, I, 195) և այլն: Ոճական ինքնատիպ արժեքով են հատկանշվում նաև *ցիկլոն* ու *սամուլ* բառերի կիրառությունները, որոնցից առաջինը հեղինակի բացասական, իսկ երկրորդը՝ դրական վերաբերմունքի դրսևորման արտահայտչաձևեր են դառնում՝ միաժամանակ նպաստելով նաև բանաստեղծի հանգավորմանը, ինչպես օրինակ՝ «Զո պաղ շենքերի մութ նկուղներում Դու, կո՛ւյր, պահում ես մի ահեղ *ցիկլոն*...» (ԱԲ, I, 262), «Թող ինձ այրե *սամուլը*, Սերըդ որ սիրտ է փշրում...» (ՈՇ, I, 227): *Հով* բառի հոմանշային տարբերակների գործածությունները պայմանավորված են դրանց փոխաբերական իմաստների նրբերանգային տարբերություններով: Իմաստային այդ զանազանությունը բովանդակային հարստության, լեզվի ճկունության, խոսքի բազմազանության կարևոր գործառնայթ է կատարում:

Հայոց լեզվի բառապաշարի հարստությունն ու իմաստային բազմազանությունը բանաստեղծին հնարավորություն են տալիս օգտվելու հայերենի հոմանշային հարուստ բառազանձից: Որպես հոմանշային բառի բաղադրիչներ Տերյանը հասկացական, տաղաչափական, հուզաարտահայտչական տարբեր նպատակներով գործածության մեջ է դնում նաև ժողովրդախոսակցական, բարբառային բառեր, նույնիսկ փոխառություններ ու օտարաբանություններ: Այսպես՝ «Կատվի դրախտ» շարքի բանաստեղծություններում քաղթենիական աշխարհի կնոջ տիպականացման ոճական հնարանք է դառնում *տիկին* բառի գործածությունը: Բերենք օրինակ.

⁴⁸⁸ Աբեղյան Մ. Խ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965, էջ 159:

⁴⁸⁹ Պառնասյան Ն. Ա., Շարահյուսական համանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1970, էջ 21:

⁴⁹⁰ Տերյան Վ., Երկերի ժողովածու 4 հատորով, հ. 1, հ. 2, Երևան, 1972, 1973: Շարադրանքում ժողովածուների անվանումների փոխարեն նշվում են բանաստեղծական շարքի համառոտագրումը, հատորն ու էջը:

*Դուք այնպիսի խոսքեր գիտեք
Եվ այնպիսի նուրբ նապեր –
Դահճին անգամ Դուք կըղյուծեք,
Կըստրկացնեք և կայսեր...
Ո՞վ կարող է Ձեզ չըզույզել,
Ու չերգել Ձեզ, օ, տիկին... (ԿԴ, I, 255)*

Նշված բառի գործածությունների կողքին բանաստեղծի տրիոլետներից մեկում հանդիպում է նաև **մադամ** օտարաբանությունը՝ «Որպես **մադամ** Բովարին, Դու էլ կիզված տազնապով...» (ԱԷ, II, 28): Գրական համարժեքի փոխարեն օտար բառի ընտրությունը համատեքստում նպատակային է ու պատճառաբանված, քանի որ Ֆլոբերի հերոսուհու ազգանվան կողքին հայերեն **տիկին** բառը համահունչ չէր լինի: Կամ Զ. Թումանյանին նվիրված բանաստեղծություններից մեկում Տերյանը **խնջույք** բառի փոխարեն գործածում է բանաստեղծական մթնոլորտին համահունչ ժողովրդախոսակցական **քե՛ք** բառը՝ «Այստեղ միշտ **քե՛ք** ու հանդես. Կեցցե՛ «մեր Օհաննեսը...» (ԱԷ, II, 96), իսկ «Քաղաքը» ստեղծագործության մեջ ոճական նմանօրինակ գործառնություն կիրառում է գրական **խնջույք** և դիցապատմական **օրգիա** բառերը (ԱԲ, I, 262):

«Մեղուզա» բանաստեղծության մեջ Տերյանի կողմից **դրախտ** բառի փոխարեն **եղեմի** գործածությունը բնավ պատահական չէ, ընդհակառակը՝ ունի գեղագիտական որոշակի արժեք և իրականացնում է հեղինակային նպատակադրում: Սիրո վայելքից հուսախաբ քնարական հերոսն իր սիրտը գերած գեղեցկուհուն համեմատում է հունական դիցաբանության մեջ հայտնի Գորգոնյան երեք քույրերից մեկի՝ Մեղուզայի հետ: Ինչպես Մեղուզան պատժվեց՝ կամենալով գեղեցկությամբ մրցել Աթենասի հետ, այնպես էլ նույն պատժին է արժանի մեղսական փայփայանքներով օժտված գեղեցկուհին: Ակնհայտ է, որ բանաստեղծական նման մթնոլորտին ներդաշնակ է **եղեմ** և ոչ թե համագործածական **դրախտ** բառը՝ «Եվ գիրկը նրա թվաց ինձ **եղեմ**, մեղքը – սրբապան..., Փայփայում էր ինձ և հեհեռում էր երկդեմ Մեղուկան...» (ԳԶ, I, 134):

Երեկո բառի՝ Տերյանի չափածոյում ունեցած հուզաարտահայտչական տարբեր նրբերանգների մասին կարելի է անվերջ խոսել: Բանաստեղծի պատկերավորման համակարգում **երեկոն** խորհրդանշում է քնարական հերոսի երագած հանգրվանը, որն իր հետ բերում է երագների ու տեսիլների մի ոլորտական աշխարհ: **Երեկոն** նաև ամեն ինչի ու ամենի նկատմամբ ներումով ու անչարությամբ լի հոգեվիճակի խորհրդանշ է: Ուշագրավ են **երեկո** բառի հոմանշային տարբերակները՝ *իրիկուն, իրիկնապահ, իրիկնաժամ, իրիկնամուտ, կիսախավար, կիսամուտ, վերջալույս, մթնշաղ, աղջամուղջ*: Ահա օրինակներ՝ «Կապույտ ծածկոցն իջավ ցած, – Մեղմ ու անուշ **իրիկո՛ւն**...» (ՈՅ, I, 185), «**Իրիկնաժամին**, թփերն օրորող հովի պես թեթև Մի ուրու անցավ, մի գունատ աղջիկ ճերմակ շորերով...» (ՄԱ, I, 25), «Քո շարժումները ուրվականային Սովերապաճույճ **իրիկնապահին** Շղթայեցին ինձ օղակով անտես...» (ՄԱ, I, 73), «Ես սիրում եմ գգվող – անգույն աչքերը մուգ, Որպես գարնան **իրիկնամուտ**...» (ԱԲ, I, 266), «**Կիսախավարը** այնպես նայիկ է...» (ԱԷ, II, 105), «Մարգերում իջավ թովիչ **կիսամուտ**...» (ՈՅ, I, 155), «Եվ **վերջալույսին** մի օր, օ, մի օր..., Բացվեինք իրար խոսքերով չնչին...» (ԱԷ, II, 42), «Ես սիրում եմ **մթնշաղը** նրբակերտ...» (ՄԱ, I, 67), «Ո՞վ է քո ոսկի ժրպիտը վառել Այս **աղջամուղջում**...» (ՈՅ, I, 199) և այլն: **Երեկո** բառի հոմանիշների ընտրության հարցում բանաստեղծը, ինչպես տեսնում ենք, նախապատվությունը տալիս է ժողովրդախոսակցական **իրիկուն** և այդ բառից բաղադրված **իրիկնաժամ, իրիկնամուտ, իրիկնապահ** բառերին:

Հոմանիշներից որևէ մեկի գերադասության խնդիրը կապված է նաև բառի՝ համատեքստում ունեցած կապակցելիության հատկանիշի, նրա՝ կոնկրետ բառային միջավայրում եզակիորեն անհրաժեշտ լինելու հանգամանքի հետ: Պետք է նկատել, որ լեզվում չկան այնպիսի բառեր, որոնք և՛ իմաստով, և՛ կիրառությամբ, և՛ արտահայտչական հնարավորություններով նույնը լինեն: Ճիշտ է ասված՝ «... աշխարհիս երեսին ոչ մի լեզվում երկու բառ չկա՝ մաթեմատիկաբար ճիշտ միևնույն նշանակությունը տվող, ա-

մենքն էլ տարբերվում են իրարից թե շատ և թե քիչ»⁴⁹¹։ Ասել է թե՛ որոշ լեզվաբանների կողմից հոմանշային կարևոր սկզբունք համարվող փոխադարձ փոխարինելիության մասին խոսք լինել չի կարող։ Իսկական բանաստեղծի համար լեզվում փոխարինող հոմանիշներ չպետք է լինեն։ Նա պետք է փնտրի և գտնի տվյալ կապակցության մեջ անփոխարինելի բառը։ Նման նրբանկատ մոտեցում է Տերյանը ցուցաբերում յուրաքանչյուր բառի ընտրության հարցում։ Դիտարկենք *կապույտ և կարմիր* գունանունների հոմանշային տարբերակների դրսևորած ոճական-արտահայտչական հնարավորությունները բանաստեղծի խոսքարվեստում։ Փաստ է, որ գույները հաճախ հոգեվիճակ ու տրամադրություն են արտահայտում պայմանավորելով խոսքի հուզականությունն ու արտահայտչականությունը։ Տերյանի գեղարվեստական պատկերներում հաճախակի գործածական կապույտն իր տարբեր նրբերանգներով խորհրդանշում է մաքրություն, քնքշություն, լուսավոր ու երազային իրականություն։ Բանաստեղծի չափածոյում *կապույտի* ոճական արժեքը լիովին ըմբռնելու համար կարևոր է անդրադառնալ նաև այս բառի հոմանիշներին, որոնց Տերյանը դիմել է թե՛ կրկնությունից խուսափելու, թե՛ ոճական այլ նպատակներով։ Այսպես՝ *կապույտով* են հատկանշվում բանաստեղծի՝ հանգրվան դարձած երեկոն, դաշտերը, իրիկնաժամի լույսերը, բաղձալի անապատը, պաշտելի էակի աչքերը և այլն։ Կապույտի գունային տարբեր նրբերանգներով բանաստեղծը կերտում է գեղեցիկ բառակապակցություններ, օրինակ՝ *երկնի մով* (ԱԲ, I, 284), *լուրթ սեր* (ԱԲ, I, 282), *լապուր ու լուրթ գարուն* (ԱԷ, II, 76), *երկնագույն, ծալի աչքեր* (ՄԱ, I, 45, Ս, II, 189)։ Իր բանաստեղծություններից մեկում *մուր* բառի փոխարեն Տերյանը գործածում է *կապույտ ծածկոց* (ՈՅ, I, 185) կապակցությունը։ Ոճական յուրօրինակ արժեքով են օժտված նաև *նրբակապույտ* ու *կապուտաչյա* բառերը, ինչպես՝ «*Երկնապալաց ու թեթև, Նրբակապույտ ծածկած մեզ...*» (ԱԲ, I, 277), «*Տխուր մեռան կապուտաչյա Երապները երկնաշող...*» (ՄԱ, I, 54)։

Բանաստեղծի ստեղծագործություններում նրբիմաստային ուշագրավ դրսևորումներ ունի նաև *կարմիրը*։ Այն հեղափոխության գույնն է, ջերմացնելու, կիզելու հատկանիշով է օժտում իրերն ու երևույթները, ինչպես օրինակ՝ *արևածագ ալ-բոսոր* (ԱԷ, II, 122), *ալ շողեր* (ԱԷ, II, 137), *բոսոր արեգակ, ալ բոց* (ԱԲ, I, 290), *ալ արև* (ԵՆ, I, 252), *կարմիր կրակ* (ՈՇ, I, 221), *կարմիր վերջալույս* (ՄԱ, I, 37), *պուրպուր շուրթեր* (ՈՇ, I, 216) և այլն։ *Կարմիրը* խորհրդանշում է նաև արյան գույնը և հոմանշային գույգեր կազմում *արյուն* բառով բաղադրված բառերի հետ («*Որբան, որբան, որբան արյուն- Վերբերվարդեր արնոտ ու բորբ...*» (ԵՆ, I, 248), «*Քեզ եմ երգում, կարմիր, արյունաբորբ Ազատության դրոշ - քեզ փառք...*» (ԱԷ, II, 124) և այլն)։

Սպիտակը Տերյանի բանաստեղծական խոսքում հանդես է գալիս հոմանշային **ճերմակ** տարբերակով, ինչպես՝ «*Ամպերը ճերմակ երամով անցան...*» (ՈՅ, I, 204), «*Ո՛ւմ լացն է այն, ո՛ւմ ցավոտ Երզն է ճերմակ մորկում...*» (ԳՅ, I, 138) և այլն։ Երբեմն որպես **սպիտակ** բառի հոմանիշ հանդես են գալիս նաև այլ բառեր, որոնք թեև գունանուններ չեն, բայց խոսքի ոճավորման գործում կարևոր դեր են կատարում, ինչպես օրինակ՝ «*Որբան ձյունն թիթեռ, Ձեռներ, ձեռներ բարակ...*» (ՈՇ, I, 216), «*Արծաթ ամպիկ լինեի, Դովդ գար տարտղներ...*» (ԱԷ, II, 94)։

Տերյանը ոչ միայն առատորեն գործածում է լեզվական հոմանիշների տարբեր, բազմապիսի միավորներ, այլև իր չափածոյում ստեղծում ու ձևավորում է հոմանշային բազմանդամ շարքեր։ «*Դոմանիշների շարքը, - գրում է Ա. Սուքիասյանը, - իրենից ներկայացնում է բառերի և դարձվածաբանական միավորների պատմականորեն կազմավորված համաժամանակյա խմբավորում։ Դոմանիշների շարքի մեջ մտնող բառերն ու դարձվածքներն արտահայտում են միևնույն հասկացությունը, բայց իրարից տարբերվում են կամ իմաստային նրբերանգներով, կամ ոճական կիրառությամբ, կամ էլ և՛ մե-*

⁴⁹¹ Նալբանդյան Մ., Յերկերի լիակատար ժողովածու 5 հատորով, հ. 3, Յերևան, 1940, էջ 213։

կով, և՛ մյուսով»¹⁰⁶: Ուշագրավ են հատկապես բանաստեղծի խոսքարվեստում հաճախակի գործածական բառերի կազմած հոմանշային շարքերը, ինչպես՝ *արև* (ՄԱ, I, 46) – *արեգակ* (ՄԱ, I, 37) – *արեգ* (ԱԵ, II, 36) – *արփի* (ԱԲ, I, 291), *առավոտ* (ՈՇ, I, 229) – *արշալույս* (ՄԱ, I, 36) – *արևածագ* – *լուսաբաց* (Վ, I, 209) – *լուսածագ* (ԱԵ, II, 117) – *ծեգ* (ԱԵ, II, 141) – *այգ* (ԵՆ, I, 241), *մշուշ* (ՄԱ, I, 34) – *մեգ* (ԱԵ, II, 29) – *մուժ* (ԵՆ, I, 250) – *մառախուղ* (ԱԵ, II, 30) – *շամանդաղ* (ՈՅ, I, 164), *ցանկություն* (ՄԱ, I, 85) – *երապ* (ԱԵ, II, 83) – *տենչ* (ՈՅ, II, 157) – *տենչանք* (ՄԱ, I, 68) – *իղծ* (ԱԵ, II, 140) – *անուրջ* – *ընծանք* (ԳՅ, I, 121) – *անընծանք* (ՄԱ, I, 77) – *փափագ* (ՄԱ, I, 55) – *տեսիլ* (ՄԱ, I, 36) – *ցնորք* (ԳՅ, I, 123), *թագուհի* (ՄԱ, I, 49) – *իշխանուհի* (Ս, II, 192) – *ըշխ* (ԱԵ, II, 108) – *դիցուհի* (ՄԱ, I, 49) – *պրինցուհի* (ԱԲ, I, 279), *թովիչ* (ՄԱ, I, 34) – *թովչական* (ՈՅ, I, 169) – *հմայուն* (ՈՅ, I, 185) – *հմայական* (ՈՅ, I, 187) – *դյուբիչ* (ԱԵ, II, 30) – *դյութական* (ՄԱ, I, 71) – *մոգիչ* (ԱԵ, II, 107) – *մոգական* (ՄԱ, I, 57) – *կախարդական* (ՄԱ, I, 66), *վառել* (ԱԵ, II, 132) – *այրել* (ՄԱ, I, 66) – *կիպել* (ԱԵ, II, 49) – *բորբոբել* (ԱԵ, II, 132) – *լուսավառել* (ԳՅ, I, 119) – *հրդեհել* (ՄԱ, I, 55), *նիրհել* (ՄԱ, I, 100) – *ննջել* (ԳՅ, I, 146) – *մրափել* (ԱԵ, II, 68) և այլն: Տերյանական հոմանիշների համակարգում հաճախված են գոյականներով, որականական ածականներով, ձևի մակբայներով, ինչպես նաև բայերով կազմված հոմանշային շարքերը:

Տերյանի չափածոյի խոսքարվեստում զգալի տեղ ունեն նույնարմատ հոմանիշների գործածությունները, օրինակ՝ *մեղմ* (ՄԱ, I, 25) – *մեղմիկ* (ՄԱ, I, 43) – *մեղմորեն* (ՄԱ, I, 79) – *մեղմիվ* (ՄԱ, I, 25) – *մեղմաբար* (ՄԱ, I, 68), *լուռ* – *լռին* (ՄԱ, I, 32) – *լռիկ* (ԱԵ, II, 23), *մութ* – *մթին* (ԳՅ, I, 105) – *մթամած* (ՈՅ, I, 150), *դողդոջ* (ԳՅ, I, 142) – *դողդոջուն* (ԳՅ, I, 139), *անօգ* (ԿԴ, I, 256) – *անօգնական* (ԱԵ, II, 123), *հմայուն* (ՈՅ, I, 185) – *հմայական* (ՈՅ, I, 187), *անամոք* (ԳՅ, I, 123) – *անամոքական* (ԳՅ, I, 133) և այլն: Նույնարմատ հոմանիշների շարքում մեծ թիվ են կազմում նաև *-ություն/-անք*, *-ում/-ություն*, *-ում/-ունք*, *-ում/-անք*, *-ել/-ելեն* հոմանիշ ածանցներով կազմված բառերը, ինչպես՝ *տխրություն* (ՄԱ, I, 77) – *տխրանք* (ՄԱ, I, 50), *բերկրություն* (ՄԱ, I, 57) – *բերկրանք* (ՄԱ, I, 75), *հիացում* (ՄԱ, I, 49) – *հիացմունք* (ՄԱ, I, 82), *արբեցում* (ՄԱ, I, 58) – *արբանք* (ՄԱ, I, 34) – *արբունք* (Ս, II, 172), *բոցե* (ՈՇ, I, 231) – *բոցեղեն* (ԱԲ, I, 290), *լուսե* (ՈՇ, I, 220) – *լուսեղեն* (ՈՅ, I, 191) և այլն: Ոճական յուրօրինակ արժեքով են օժտված նաև մեկ ընդհանուր բաղադրիչներով կազմված հոմանիշ բարդ բառերը, ինչպես՝ *տաղտկալի* (ԳՅ, I, 123) – *տաղտկահնչյուն* (ԳՅ, I, 115), *վշտակիր* (ՈՅ, I, 191) – *վշտածրար* (ԱԲ, I, 259), *հրկեպ* (ՈՇ, I, 218) – *հրակեպ* (ԱԲ, I, 277) – *բոցակեպ* (Ս, II, 165), *արյունաբորբ* (ԱԵ, II, 123) – *արնաներկ* (ԵՆ, I, 242) – *արնառուն* (Ս, II, 193) – *արյունավառ* (ԱԵ, II, 141), *մշտունայն* (ԱԵ, II, 129) – *ունայնաշունչ* (ՄԱ, I, 75), *հեռաձավալ* (ՄԱ, I, 30) – *հեռանիստ* (ՄԱ, I, 97) և այլն: Յուրաքանչյուր դեպքում էլ գործում է ոճաբանական գործառնություն, և խոսքը հարստանում է նորանոր նրբերանգներով:

Տերյանի խոսքարվեստում միմյանցից հեռու բառերը հոմանշային արժեք են ստանում ոչ թե բառային, այլ խոսքային մակարդակում և դրանից դուրս հոմանշային հարաբերություն չեն դրսևորում: Այլ կերպ ասած՝ դրանց հոմանշությունը տվյալ դեպքում հեղինակային-անհատական է: Խոսքային (անհատական) հոմանիշներն ունեն «խիստ անհատական դրոշմ և սերտորեն կապված են հեղինակի բանաստեղծական մտածողության ու ճաշակի հետ»⁴⁹²: Այսպես օրինակ՝

Եվ այնպես *անգո՛ւյն, անմի՛տ, ապարդյո՛ւն,*

Տաղտկալի՛ և սի՛ն

Թվաց ամեն ինչ աշխարհում անհուն...

Եվ աշխարհն էր քար՝ սառն ու անխորհուրդ... (ՈՅ, I, 150)

Մեր տունը համր ու դատարկ է,

Մեր տունը որբ ու ավեր է... (ԵՆ, I, 246)

⁴⁹² Էլոյան Ս. Ա., Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն, Ե., 1989, էջ 141:

Ակնհայտ է, որ **անմիտ** ու **ապարդյուն** բառերը, անկախ կիրառությունից, խոսքից դուրս էլ ունեն իրենց հոմանշային կայուն կապերը, իսկ **անգույն** բառը, առանձին վերցրած, դրանց լեզվական հոմանիշը չէ: Այն բառաշղթայում է հոմանշային արժեք ձեռք բերել՝ բացասական իմաստային հատկանիշով համադրվելով **անմիտ** ու **ապարդյուն** հոմանիշներին: Իսկ **տաղտկալի** ու **սին, քար, սառն** ու **անխորհուրդ, համր** ու **դատարկ, որբ** ու **ավեր** բառերն իմաստով բավականին հեռու են, բայց հեղինակային նպատակադրմամբ համատեքստում հանդես են գալիս որպես հոմանիշներ:

Անհատական հոմանշությունը գեղարվեստական խոսքի պատկերավորության անփոխարինելի միջոց է, որն ընդլայնվում է հատկապես բառերի փոխաբերական գործածությունների շնորհիվ: Դիտարկենք օրինակներ.

*Ու հեռվից դյուրեւում ես ու կանչում,
Լուսերե՛ս, անմարմի՛ն, անանո՛ւն... (ՌՅ, I, 176)*

*Չեզ ընդունեցիր երդում ու երկունք,
Դու արքայաբար վեհ ու անհպարտ... (ԵՆ, I, 251)*

Տերյանը խոսքային հոմանիշների ընտրության հարցում ելնում է այն հատկանիշից, թե որքանով է ոճական հոմանիշն իր իմաստային նրբերանգներով առավել ներդաշնակ ասելիքի ոգուն: **Լուսերես** բառի համար, երբ խոսքի առարկան պաշտելի էակն է, երգների դիցուհին, բանաստեղծը որպես հոմանիշներ ընտրում է **անմարմին** ու **անանուն** բառերը, իսկ **հեզ** բառին հոմանիշ՝ **անհպարտ** նորակազմությունը, որն ինքնատիպությամբ թարմություն է հաղորդում բանաստեղծական խոսքին:

Տերյանի ոճի կարևորագույն առանձնահատկություններից մեկը հոմանիշների կուտակումն է: Այդ առումով բանաստեղծը նմանվում է Գ. Նարեկացուն: Բազմակի հոմանիշները միևնույն խոսքաշարում գործածելով՝ Տերյանը համակողմանիորեն է բնութագրում բառային միավորները: Տվյալ դեպքում, բնականաբար, հոմանիշների հուզաարտահայտչական երանգավորումն ավելի ակնհայտ է, ինչպես օրինակ՝

*Ահաբեկում է և կանչում է քեզ,
Չեծկտում է խեղճ, անպո՛ր ու տկա՛ր...
Երգում է քամին, լալիս է նորից,
Անհույս ու անվերջ մղկտում է նա... (ԳՅ, I, 132)*

*... Ես ընկած էի անպոր ու մոլոր
Եվ հավետ մենակ և անդարձ մենակ,
Անանուն, անհայտ, անծանոթ* հեռվում... (ՌՅ, I, 150)

Միևնույն խոսքաշարում համատեղ գործածված **լալ-հեծկտալ-մղկտալ, խեղճ-անպոր-տկար, անանուն-անհայտ-անծանոթ** հոմանշային շարքերը ոճական նպատակադրում ունեն: Դրանց միջոցով բանաստեղծը ոճական հագեցվածություն, բազմազանություն է հաղորդում խոսքին, գեղարվեստական պատկերը ստանում է աստիճանական զարգացում, իսկ բանաստեղծության բովանդակությունը ամբողջանում է հոմանիշների իմաստային նրբերանգներով:

Անհիմն է այն կարծիքը, թե հոմանիշների համատեղ գործածությունը վնասում է խոսքի սեղմությանը: Ինչպես նշում է Ս. Մելքոնյանը, «...դա չի կարող վերաբերել գեղարվեստական լեզվին, ուր հոմանիշների այդպիսի օգտագործումով ընդգծվում է նախադասության առանձնապես կարևոր նշանակություն ունեցող հասկացությունը, դա ներկայացվում է իմաստային անհրաժեշտ նրբերանգներով, ավելի է զորեղանում խոսքի արտահայտչականությունը»⁴⁹³: Բացի դրանից՝ հոմանիշները միշտ ունենում են ինչ-որ չհամընկնող տարրեր՝ նրբիմաստային, արտահայտչական, ոճական առումներով: Այդ իսկ պատճառով «հոմանշային կրկնությունը հնարավորություն է ընձեռում առավել ամ-

⁴⁹³ Մելքոնյան Ս., Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության, Ե., 1984, էջ 77:

բողջական և բազմակողմանիորեն բացահայտելու և նկարագրելու առարկան»⁴⁹⁴:

Տերյանն իր ինքնատիպ խոսքարվեստով հարստացրել ու ընդլայնել է հայ գրական լեզվի բառապաշարի և՛ իմաստային, և՛ ոճական ընդգրկումը: Յուրաքանչյուր բառ տերյանական լեզվում հանդես է գալիս ներգործման մեծ ուժով, ոճական ինքնատիպ արժեքով: Ասում են՝ մեկ բառով անհնար է մտնել բանաստեղծության մթնոլորտը, ինչպես մեկ հնչյունը դեռ երաժշտություն չէ, բայց Տերյանի չափածոն ժխտում է նշված դրույթը: Համագործածական, նորաստեղծ, նույնիսկ ժողովրդախոսակցական, բարբառային ու օտար բառերը բանաստեղծի խոսքարվեստում հոգեվիճակի, տրամադրության, հույզի և ապրումի արտացոլման յուրօրինակ միջոցներն են:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱԲ – Այլ բանաստեղծություններ

ՄԱ – Մթնշաղի անուրջներ

ԱԷ – Անտիպ էջեր

ՈՅ – Ոսկի հեքիաթ

ԳՀ – Գիշեր և հուշեր

ՈՇ – Ոսկե շղթա

ԵՆ – Երկիր Նաիրի

Ս – Սևագրություններ

ԿԴ – Կատվի դրախտ

Վ – Վերադարձ

THE STYLISTIC PECULIARITIES OF SYNONYMS IN VAHAN TERYAN'S SPEECH ART

MERI HOVHANNISYAN

Yerevan State University, Institute for Armenian Studies, Researcher,
The Centre of Pedagogy and Education Development, Lecturer, Assistant, PhD,
Yerevan, Republic of Armenia

The article examines and analyzes the synonymous use of words belonging to different layers of the vocabulary. The study of synonyms belonging to common and passive vocabulary, allows revealing the richness and diversity of the language of V. Teryan. As components of the synonymous word, Teryan for conceptual purposes, in order to achieve the emotional expressiveness and certain metric characteristics, also uses colloquial, dialect words and even borrowings and barbarisms.

The poet uses synonyms in all the possible ways. Single root, mixed root synonyms, linguistic and speech synonyms belonging to different layers of vocabulary, allow avoiding repetitions and diversifying the described subjects and phenomena, the shown emotions and experiences.

Teryan uses as synonyms all the parts of speech that may have figurative meanings. The poet's poetic speech is characterized by the use of synonyms with non-negative affixes. The analysis of synonyms used in Teryan's poetic speech reveals the peculiarities of the language of the poet's poetic works, since the synonyms are associated primarily with the art of choosing words. This art belongs to the number of factors that ensure the originality of Teryan's language, and is expressed in different semantic and stylistic uses of words. The use of synonyms determines the informative richness and diversity of the Teryan's word.

Keywords: Poetry Language, Speech Art, Synonyms, Socabulary, Harmony, Speech Harmony, Melodiousness.

⁴⁹⁴ Арнольд И. В., Стилистика современного английского языка, Л., 1973, с. 129.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СИНОНИМОВ В ПОЭЗИИ ВААНА ТЕРЯНА

МЕРИ ОВАННИСЯН

*научный сотрудник Института арменоведческих исследований, преподаватель,
ассистент Центра педагогики и развития образования Ереванского
государственного университета, кандидат филологических наук,
г.Ереван, Республика Армения*

В статье изучается и анализируется синонимичное использование слов, принадлежащих к разным слоям лексики. Исследование синонимов, принадлежащих к общеупотребительной и пассивной лексике, позволяет выявить богатство и многообразие языка В. Терьяна. В качестве компонентов синонимичного слова Терьян в понятийных целях, в целях достижения эмоциональной выразительности и определенных метрических характеристик использует также разговорные, диалектные слова и даже заимствования и варваризмы.

Поэт использует синонимы всеми возможными способами. Однокоренные, разнокоренные синонимы, языковые и речевые синонимы, принадлежащие к разным слоям лексики, позволяют избежать повторов и разносторонне отразить описываемые предметы и явления, проявляемые эмоции и переживания.

Терьян использует в качестве синонимов все части речи, которые могут иметь переносные значения. Его поэтической речи поэта свойственно применение синонимов с неотрицательными аффиксами. Анализ синонимов, применяемых в поэтической речи Терьяна, выявляет особенности языка поэтических произведений поэта, поскольку синонимы связаны, в первую очередь, с искусством выбора слов. Это искусство принадлежит к числу факторов, обеспечивающих самобытность языка Терьяна, и выражается в разных смысловых и стилистических применениях слов. Использование синонимов обуславливает содержательное богатство и многообразие терьяновского слова.

Ключевые слова: поэтический язык, искусство речи, синоним, лексика, гармония слова, гармония, музыкальность.

ԿԱՊԱՆ-ԳՈՐԻՍ ՏԱՐԱԾԱԶՐՋԱՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻ ԲԱՅԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ ՀԱՍԵՄԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ*

ՀՏԴ 81.282:811.19

ՍՎԵՏԼԱՆԱ ՄԱՆՈՒԶԱՐՅԱՆ

*ԱԵԳՄՄ անդամ, Գորիսի պետական համալսարանի հումանիտար և հասարակագիտական մասնագիտությունների ֆակուլտետի դեկանի ժամանակավոր պաշտոնակատար, հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի դասախոս, բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ասիստենտ, ք. Գորիս, Հայաստանի Հանրապետություն
smanucharyan81@mail.ru*

Կապան-Գորիս տարածաշրջանը՝ իբրև բարբառային գոտի, հատկանշվում է (ԼԻ)Ս և Ում ճյուղերին պատկանող խոսվածքներով: Այդ տարածաշրջանի բարբառային միավորների բայական համակարգերը քննել ենք համաժամանակյա կտրվածքում՝ համեմատական մեթոդի կիրառմամբ ներկայացնելով դրանց յուրահատկությունները: Ուսումնասիրության ենթակա խոսվածքներն ունեն մի շարք առանձնահատկություններ՝ ըստ խոնարհման հարացույցների ներկա ու անցյալ ժամանակաձևերի դրսևորումների: Կապան-Գորիս տարածաշրջանի բարբառային միավորները, ըստ անցյալ կատարյալի ժամանակախմաստի արտահայտման, կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ համադրական կազմությամբ ու վերլուծական. վերջին խմբին դասվող խոսվածքներում բացակայում են ըղձական ու ենթադրական եղանակների անցյալի առանձին ժամանակաձևերը: Խնդրո առարկա խոսվածքները տարբերակվում են նաև ըստ հարկադրական եղանակի կազմության, արգելական հրամայականի արտահայտման, երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերի գործածության, ինչպես և անկանոն բայերի եղանակաժամանակային բարբառային տարբերակներով: Կապանի ԼԻՍ ճյուղի և Գորիսի խոսվածքների բայական համակարգերում գործուն են բոլոր եղանակային ժամանակաձևերը, իսկ Կապանի Ում ճյուղի մի շարք խոսվածքներում դրանք կիրառվում են իմաստային տարարժեքությամբ: Բարբառային նյութի քննությամբ նկատելի է, որ արդի ժամանակափուլում Կապան-Գորիս տարածաշրջանի խոսվածքները կարելի է դասակարգել ըստ բայական համակարգերի այն յուրահատկությունների, որոնք դիտարկել ենք իբրև խոսվածքային հատկանիշ:

Բանալի բառեր՝ Կապան-Գորիս տարածաշրջանի բարբառային միավորներ, համեմատական քննություն, խոսվածքների բայական համակարգեր, զուգադրական մեթոդ, խոսվածքային հատկանիշ, Ում և (ԼԻ)Ս ճյուղեր, բարբառային գոտի:

Կապան-Գորիս տարածաշրջանը՝ իբրև բարբառային գոտի, ըստ ձևաբանական միահատկանիշ դասակարգման, հատկանշվում է Ում և (ԼԻ)Ս ճյուղերին պատկանող խոսվածքներով: Այդ տարածաշրջանի բարբառային միավորների բայական համակարգերը քննել ենք համաժամանակյա հայեցակետով՝ համեմատական ու ներքին զուգադրական մեթոդների կիրառմամբ ներկայացնելով դրանց յուրահատկությունները: Հիշյալ տարածքային տարբերակների բայի անդամ ու եղանակաժամանակային կազմությունները իմաստակառուցվածքային տեսանկյունից ունեն որոշակի ընդհանրություններ ու առանձնահատկություններ:

Դերբայներից, ըստ ձևախմաստային դրսևորման, ուսումնասիրվող տարածքային տարբերակներում ընդհանրական են անորոշն ու ենթակայականը: Անորոշը կազմվում

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.04.2019թ., գրախոսվել՝ 15.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Ե **-Է/Ի-Ի/Ի Լ** և **-ա/Ա Լ** վերջավորություններով, օր.՝ *պըտահէլ(Կապ.)//պըդահիլ(Գոր.)*,
 >
կյնրթ ի Լ (Կապ.)//կարթէ/իլ(Գոր.), *քւն շ ի Լ (Կապ.)//քաշէ/իլ(Գոր.)*,
 >
խօսալ(Կապ.Գոր.)// խոսալ (Շնհ.), ըրվալ(Կապ.)//ըրէվալ// յըրօվալ
(Գոր.)//իրէվալ(Վշ.,Տեղ)// յուրօվալ (Շնհ.,խոտ)// իւրօվալ (Յլծ.) և այլն: Ենթակայական
 դերբայի **-օ/Ծ դ-ով** կազմությունները գործածվում են այդ տարածաշրջանի բոլոր
 խոսվածքներում, օր.՝ *կըխօղ, հ ի մ ան չ օղ (Կապ.)//հըմանչօղ (Գոր.)*, *քւն ո ղ օղ*
 >
(Կապ.)//քանող (Գոր.), *ըսօղ (Կապ.,Գոր.)// Լ իս օղ (Յլծ.)*, իսկ **-ոմ/ՈՄ դ-ով**
 տարբերակները (օր.՝ *վախող, Լ իս ո ղ օղ, խոմող*⁴⁹⁵), արդի ժամանակավորում
 >
 կիրարկում են միայն Շինուհայրի խոսվածքի տարեց բարբառախոսները: Ինչպես
 Սյունիք-Արցախի բարբառներում, այնպես և քննվող խոսվածքներում վաղակատար ու
 հարակատար դերբայներն ունեն համապատասխանաբար **-ա/Ա Լ** և **-ա/-Ա Ծ**
 վերջավորություններ, օր.՝ *կարթալ//կըրթացալ(Գոր.)// կյնրթալ (Կապ.)*,
չուրացալ(Գոր.)//չըրացալ (Կապ.), *կ ի ըմ Ծ* և այլն: Խնդրո առարկա խոսվածքները,
 >
 ըստ վերոնշյալ դերբայների կազմության, չեն տարբերակվում, սակայն դերբայներից
 յուրաքանչյուրը, տվյալ տարածքային միավորներում ունենալով գործառնության
 առանձնահատկություններ, խոսվածքային հատկանիշ է ձևավորում, որը
 կներկայացնենք ստորև:

Եթե **-ոմ/ՈՄ**-ով անկատարն ընդհանրական է Կապան-Գորիս բարբառային
 գոտու համար (օր.՝ *կյնրթ ում (Կապ., Արծ., Ագ.,Գ., Գղ., Դ.Բ., Աղ., Տ.,*
Սյ.)//կարթում(Գոր., Տղ, Բհ., Վշ., Տթ.),սիրում(Կապ.,Արծ.,Լշ.,Գ.,Դ.Բ., Աղ., Տ.,Խ.)//
ս ի ըմ (Յլծ.,Կրծ.,Շնհ.)// ս ո ղ ըմ (Գոր.,Վշ.,Տեղ,Խնծ.,խոտ), պերում (Շ.,Ծ.) //
 >
պ ի ըմ (Գոր.,Վշ.,Շնհ.,Բհ.)// պ ո ղ ըմ (Կապ.,Արծ.,Ագ., Գ., Շշ.,Տթ.,Յլծ., խոտ), լըսում
 >
(Կապ.,Արծ.,Ագ.,Դ.Բ.,Գոր.,Վշ.)//լխում(Տթ.,Շնհ., խոտ), Լ ի ս ո մ (Յլծ.), ապա **-իս**-ով կամ
 >
-ս-ով վերջավորվող բայաձևերն առկա են միայն Կապանի տարածաշրջանի **(ԼԻ)Ս**
 ճյուղի խոսվածքներում (Եղվարդ, Ներքին Հանդ, Սրաշեն, Կաղնուտ), օր.՝ *ըսիս, քիս,*
կյնս, կեսս և այլն: Ում ճյուղի հիշյալ խոսվածքներում **գալ, տալ** բայերի **կյնմ, տամ**
 տարբերակներում անկատարի **-ում**-ից հնչյունափոխության հետևանքով, կարծում
 ենք, մտնում է **-մ**-ն⁴⁹⁶: Բարբառային այդ միավորներում ևս **-իս** վերջավորությամբ
 դերբայը կիրառում են որպես անկատար երկրորդ կամ համակատար, օր.՝ *կյն Լ -*
կյն լիս, հընդրէլ-հընդրէլիս և այլն:

Խնդրո առարկա տարածքային տարբերակներում արտահայտության պլանում
 կառուցվածքային տեսակետից տարբերվում է նաև ապակատար (ապառնի) դերբայը:
 Միայն Եղվարդ, Կաղնուտ, Ներքին Հանդ և Սրաշեն գյուղերի խոսվածքներում այն

⁴⁹⁵ Տե՛ս Սարգսյան Ա., Գորիսի բարբառը, Ե., 1975, էջ 185:

⁴⁹⁶ Տե՛ս նաև Գևորգյան Գ.Գ., Հայերենի բարբառների եղանակաժամանակային
 համակարգերի տարածագործառնական բնութագիրը, Ե., 2013, էջ 66-68:

բաղադրված է **-ական// -անքն** վերջնամասնիկից, ինչպես Ղարաբաղում և Հաղորդում (օր.՝ *մուտընական, մըն ական*), իսկ մյուսներում՝ **-ու-ն** -ից, օր.՝ *պիրելու (Գոր., Տղ., Վշ.) // պ ի ի ի լ ն (Շնհ., խոտ), պիրուլ (Շ., Շշ., Ծ.) // պնրնլ ն (Կապ., Արծ.), օւելու (Գոր., Աղ., Դ.Բ., Տ.) // օգնլ ն (Կապ., Ագ., Արծ., Գ.), թ ի ն ն լ ն (Գոր., Վշ., Զշ., Զն., խոտ, Շնհ.), քնելու (Աղ., Դ.Բ., Տ., Սվ., Տթ.), թննրնլ ն (Կապ., Ագ., Արծ., Գղ., Նշ., Ծ.)* և այլն։ Նկատելի է, որ Կապան-Գորիս տարածաշրջանի **Ում** ճյուղի խոսվածքների բայական համակարգերի յուրահատկություններից է ապակատարի հնչատարբերակների առկայությունը, որով բարբառախոսները հեշտությամբ զանազանում են միմյանց, քանի որ որոշ խոսվածքների բայաձևերում վերջավորության ձայնավորը ազդել է արմատականի վրա, և դրանք ենթարկվել են շրթնային ու քմային ներդաշնակության։ Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ **-ական** վերջավորությունը, ավելանալով անորոշ դերբային, պետք է արտահայտի այդ դերբայի սեռական հոլովի գաղափար⁴⁹⁷։

Տարածքային տարբերակների համար *խոսվածքային հատկանիշ*⁴⁹⁸ կարելի է համարել նաև **-ա/ւն վ-**ով վերջավորվող ընթացակցական դերբայի և դրանով հարադրված ժամանակաձևերի գործածումը, օր.՝ *տըսնալավ, ք ի ն ի լ ն վ ըմ* և

այլն։ Այն, իբրև անորոշ դերբայի գործիական հոլովաձև, կիրառական է քննվող բոլոր խոսվածքներում, սակայն իբրև ձևաբայ՝ առկա է ինչպես Ղարաբաղի ու Հաղորդի բարբառներում, այնպես էլ Կապանի **ԼԽՍ** ճյուղի բարբառային միավորներում։ Այդ կազմություններն ընդունել են որպես անորոշի գործիական ձևեր՝ համարելով, որ դրանք «...զուտ որոշ բայերի բայական-բառային իմաստով պայմանավորվող մասնավոր դեպքեր են»⁴⁹⁹։ Կարծում ենք, որ այն ճիշտ է միայն Գորիսի խոսվածքների տարբերակման համար, քանի որ դրանցում ընթացակցական դերբայից հարադրված ժամանակաձևերի կազմումը, իսկապես, սահմանափակ է։ Նշենք նաև, որ ընթացակցական ներկա ու անցյալ ժամանակաձևերը, արտահայտելով գործողության տևականության և ընթացքի մեջ լինելու գաղափար, ինչպես Ղարաբաղի բարբառում, այնպես և Եղվարդի, Կաղնուտի, Ներքին Հանդի ու Սրաշենի խոսվածքներում կարելի է ընդունել որպես շարունակական ներկա (օր.՝ *մըտնելավ ըն*) և շարունակական անցյալ (*մըտնելավ ին*)⁵⁰⁰։

Ներկա ժամանակաձևերը խոսվածքներում ձևավորվում են միանման քերականական կաղապարով՝ **ձևաբայ+օժանդակ բայի ներկայի դիմաթվային խոնարհիչներ**։ Եմ օժանդակ բայի ներկա ժամանակի **ա** դիմաթվանիշ ցուցիչը բնորոշ է քննվող տարածաշրջանի բարբառային միավորներին ընդհանրապես, իսկ մյուս դիմաթվային խոնարհիչները տեղայնացված բնույթ ունեն։ **ե>է** հնչյունափոխությամբ տարբերակները (**եմ, էս, ա//ւն, է(ն)ք, էք, էն**) գործածվում են Գորիսի խոսվածքներում, Կապանի Դավիթ Բեկում, Տանձավերում, Աղվանիում, **ե>ի** անցմամբ փոփոխակները (**իմ, իս, ա//ւն, իք, իք, ին**⁵⁰¹)՝ Շիկահողում, Շիշկերտում, Ծավում, Ուժանիսում,

⁴⁹⁷ Տե՛ս Ղարիբյան Ա., Հայ բարբառագիտություն, Հնչյունաբանություն և ձևաբանություն, Ե., 1953, էջ 192։

⁴⁹⁸ Հասկացության մասին տե՛ս Կատվայան Վ., Հայ բարբառագիտության հարցեր, Ե., 2014, էջ 120։

⁴⁹⁹ Մարգարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 180։

⁵⁰⁰ Այդ մասին տե՛ս Դավթյան Վ., Լեռնային Ղարաբաղի բարբառային քարտեզը, Ե., 1966, էջ 149, Ղարիբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 182։

⁵⁰¹ **ե>ի**-ի հնչյունափոխության մասին տե՛ս նաև Ղարիբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 169։

ճակատենում, Վաչագանում, Օխտարում, Ագարակում, իսկ **ե>ը**-ով տարբերակները (**ըմ, ըս, ա//ւն, ըբ, ըբ, ըն**) Կապանի մյուս խոսվածքներում: Նկատելի է, որ օժանդակ բայի հոգնակի առաջին ու երկրորդ դեմքերի խոնարհիչները՝ **իբ//ըբ** «ենք» և **իբ// ըբ** «եք», ստեղծելով քերականական համանունություն⁵⁰², տարբերակվում են միայն խոսքաշղթայում: Հետազոտության առարկա բարբառային բոլոր միավորներում վերոնշյալ լեզվական կաղապարով ձևավորվում են ներկայի ժամանակաձևերը, այսպես՝ **անկատար՝ քիս ըս(եղ., Կղ., Ն.Հ., Ս.), տեսնում էմ (Գոր.,Վշ., Տթ., Բշ., Զշ., Հրթ.,Կնծ., Դ.Բ., Տ., Աղ.), լ ի սո՞ւնմ** *էն(Հլծ.), մընում իմ // ըմ (Կապ.,Սյ.,Ուժ.,Ծ.,Վ.,Գ.,Գղ...),*

ապակատար՝ կիլական ըմ (Եղ.,Կղ.,Ն.Հ., Ս.), ճ ի ր ի լի՞ն *(Գոր.,Տղ.,Վշ.,Հլծ.,Շնհ.,Բշ.)//ճ*

ի ր ի լի՞ն *(Աղ.,Դ.Բ.,Տ.) յ/վ նն, վաղակատար՝ կերալ էբ, ծընդրացալ ա, հարակատար՝*

քեցած ին//ըն (Կապ., Ագ., Արծ., Գղ.,Եղ., Կղ., Ն.Հ., Ս.), ընթացակցական՝պըրծնելալ էն(Գոր., Տթ., Կղ., Հլ, Շնհ., Բշ.), լըսելալ ըբ (Եղ., Կղ., Ն.Հ., Ս.) և այլն: Նկատելի է, որ քննվող խոսվածքների մեծ մասում օժանդակ բայից առաջ ապառնի ձևաբայի **ու** վերջավորությունը «...շրթնայնանում և վերածվում է «վ»-ի...»⁵⁰³, իսկ Գորիսի խոսվածքներում հանդիպում ենք նաև հավելական յ-ի՝ ծայնավորային հորանջը փակելու համար: Ինչպես որոշ բարբառներում, այնպես հետազոտության առարկա մի խումբ խոսվածքներում բացակայում են էական բայի անցյալի խոնարհիչները, ուստի դրանցում անցյալ ժամանակաձևերն արտահայտում են վերլուծական եղանակով կամ օժանդակ բայի բաղադրյալ ձևերով⁵⁰⁴, **լն(լ)** ժամանականիշ մասնիկի զուգորդությամբ: Ըստ անցյալ ժամանակի իմաստային տիրույթի՝ Կապան-Գորիս տարածաշրջանի բարբառային միավորները կարելի է պայմանականորեն բաժանել երկու խմբի: Առաջինին դասվում են այն խոսվածքները, որոնցում անցյալի ժամանակաձևերը ձևավորում են դերբայով և օժանդակ բայի անցյալի դիմաթվային ցուցիչներով: Այդ խմբին են պատկանում Գորիսի խոսվածքները, Կապանի Դավիթ Բեկ, Աղվանի ու Տանձավեր գյուղերի խոսվածքները, որոնցում էական բայն ունի **ի, իր, եր, ի(ն)բ, իբ, ին** հնչյունափոխված ձևերը, նաև **(ԼԻ)Ս** ճյուղի խոսվածքները, որոնցում առկա են նույն ձևերը, բացառությամբ եզակի երրորդ դեմքի՝ **ա/ նն ր** և հոգնակի առաջին ու երկրորդ դիմաձևերի, որոնցում **ք**-ն նաև քմայնանում է՝ **իբ/ ք**, օր.՝ *խօսում ի// իր// եր// ի(ն)բ// իբ//ին (Գոր., Տղ.,Բշ.,Վշ., Դ.Բ.,Աղ.,Տ.), նըստիս ի//իր//ար//իբ// իք / ք //ին (Եղ.,Կղ.,Ն.Հ.,Ս.):* Այդ խոսվածքներում անցյալի վերլուծական մյուս ժամանակաձևերը կազմության նույն սկզբունքն ունեն, այսպես՝ **վաղակատար՝ տուվալ ի (Գոր.,Վշ., Զեջ...), լ իս նն լ իր (Հլծ.), ասալ ար, փիղ նն ց նն իբ/ ք (Եղ., Կղ., Ն.Հ., Ս.),**

ապակատար՝ նըստըլական իր (Եղ., Կղ., Ն.Հ., Ս.), նըստելու յ/վին (Գոր., Տղ., Բշ., Վշ., Սվ., Հլծ., Դ.Բ., Աղ., Տ.), ընթացակցական՝ քինելալ ին (Եղ.,Կղ.,Ն.Հ.,Ս.): Երկրորդ խմբի խոսվածքներում անցյալի ժամանակաձևերը կազմվում են ներկա ժամանակաձևերի և **լն(լ)** բառ-մասնիկի հարադրությամբ լեզվական կառուցատիպերով⁵⁰⁵, ընդ որում դիմաթվային գաղափարը փոխանցվում է օժանդակ բայի ներկայի խոնարհաձևերի միջոցով, ինչպես՝ *յէ ի՞նմ ըմ լն(լ), կօնում (Շ.,Ծ.)/կէնում (Ագ.,Արծ.,Գ.,Կպ.) ըս լն(լ),*

⁵⁰² Օժանդակ բայի քերականական համանունության մասին տե՛ս **Գևորգյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 78:

⁵⁰³ **Ղարիբյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 190:

⁵⁰⁴ Այդ մասին տե՛ս **Ղարիբյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 178, **Գևորգյան Գ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 77:

⁵⁰⁵ Տե՛ս նաև **Գևորգյան Գ. Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 79:

ըսած ըն ի՞նչ(լ), ըշխդելու վյըք ի՞նչ(լ) և այլն: Սահմանական եղանակի անցյալի ժամանակաձևերի նման դրսևորումները բնորոշ են Կապանի տարածաշրջանի բարբառային միավորների մեծ մասին, որոնցում երբեմն օժանդակ բայի եզակի երրորդ դեմքի ա խոնարհիչն ընկնում է⁵⁰⁶, օր.՝ *օտուում ի՞նչ(լ)*, *պերած ի՞նչ(լ)*, *ըրվալու ի՞նչ(լ)* և այլն: Հավելենք, որ Շիկահողի, Ծավի ու Շիշկերտի ենթախոսվածքներում միայն տարեց բարբառակիրներն անցյալ անկատար ժամանակաձևն արտահայտում են հետևյալ քերականական կաղապարով՝ -ս վերջավորությամբ ձևաբայ+օժանդակ բայի ներկայի խոնարհիչներ+ ի՞նչ, օր.՝ *նըստիս իս ի՞նչ* և այլն: Կարծում ենք՝ լեզվական այդ իրողությունը հիշյալ խոսվածքներում պայմանավորված է Մեղրու բարբառի ազդեցությամբ, որում ևս այդ ժամանակաձևը նույն կերպն ունի⁵⁰⁷: Ինչպես Գորիսի խոսվածքներում, եղվարդում, Կաղնուտում, Ներքին Հանդում ու Սրաշենում ևս նմանատիպ կաղապարային կառույցները՝ ձևաբայ+օժանդակ բայի ներկայի դիմաթվային խոնարհիչներ+ ի՞նչ(լ), ընկալվում են նախ՝ որպես բաղադրյալ ժամանակաձևեր, հետո՝ միայն պարզ, քանի որ և՛ (ԼԻ)Ս ճյուղի այս խոսվածքներում, և՛ Գորիսի բարբառային միավորներում գործուն են օժանդակ բայի անցյալի խոնարհաձևերը, ինչպես և լինել բայի ինել//իլել տարբերակը և պատմականորեն փոփոխություն կրած ի՞նչ(լ) (<լեալ) բայաձևը, որոնք հարադրվում են նաև որոշ դերբայների՝ ձևավորելով երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ, օր.՝ *տըսիս ի՞նչ(լ)*, *մընաս ըս ի՞նչ(լ)*, *քիս ըս ի՞նչ(լ)*, *տ ի ն ի ս ի՞նչ(լ)*, *կյնս ըք ի՞նչ(լ)*, *կյնս ի՞նչ(լ)*

(Եղ., Կղ., Ն.Հ.,Ս.), լիսելիս էմ ի ի՞նչ(լ), քինն լիս նն իմոնմ և այլն: Հավելենք նաև, որ «մնայիս ըս ի՞նչ» տիպի կազմությունները Ա.Ղարիբյանը Սրաշեն գյուղի խոսվածքի համար ընդունել է որպես անցյալ անկատար⁵⁰⁸, սակայն ներկայումս տվյալ բարբառային միավորում նմանօրինակ քերականական կառույցը համապատասխանում է ոչ թե սահմանականի հիմնական, այլ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևին: Համաժամանակյա հայեցակետով (ԼԻ)Ս ճյուղի տարածքային այդ տարբերակներում էական բայի անցյալի խոնարհիչներով հարադրված ժամանակաձևերը գործառվում են միայն բարբառախոս տարեցների շրջանում, իսկ երիտասարդ բարբառակիրները Ում ճյուղի խոսվածքների ներգործությամբ կիրառում են -ում-ով ներկա ու անցյալ անկատար՝ «մոռացության մատնելով ներկայի ու անցյալ անկատարի սեփական կազմությունները»⁵⁰⁹:

Կապան-Գորիս տարածաշրջանի բարբառային միավորների համար խոսվածքային հատկանիշ կարելի է դիտարկել վաղակատար ու հարակատար դերբայներով ժամանակաձևերի, նաև անցյալ կատարյալի ձևախմաստային դրսևորումները: Եթե բացառենք բայերի հնչատարբերակների առկայությունը, ապա կառուցվածքային տեսակետից ներկա վաղակատարը նույնական է քննության առարկա տարածքային բոլոր միավորներում: Սակայն վերոնշյալ երկրորդ խմբի խոսվածքներում այն ունի անցյալ կատարյալի իմաստ: Կապանի տարածաշրջանի Ում ճյուղի այդ խոսվածքներում բացակայում է անցյալ կատարյալի համադրական ձևը, այսինքն՝ անցյալ կատարյալի իմաստը արտահայտվում է վերլուծական եղանակով՝ վաղակատարով և օժանդակ բայի դիմաթվային խոնարհիչներով, օր.՝ *յեկալ ըմ* «եկա»,

⁵⁰⁶ Տե՛ս Միքայելյան Ժ., նշվ. աշխ., էջ 50:

⁵⁰⁷ Տե՛ս Աղայան Է., Մեղրու բարբառը, Ե., 1954, էջ 200:

⁵⁰⁸ Ղարիբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 172:

⁵⁰⁹ Գևորգյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 203:

ըրվացալ ա «երևաց» և այլն: Կարծում ենք, որ լեզվական այս իրողության դրսևորումը պայմանավորված է Մեղրու, Կարճևանի, Ագուլիսի կամ Ղարադաղի բարբառների ազդեցությամբ, որոնցում ևս անցյալ կատարյալի ձևեր չկան, բայց իմաստն առկա է, ինչն էլ արտահայտվում է ներկա վաղակատարով, այնինչ վաղակատարի իմաստը բացակայում է⁵¹⁰: Մեր կողմից պայմանականորեն առաջին խմբին դասվող բարբառային միավորներում՝ Դավիթ Բեկի, Աղվանու, Տանձավերի, Կապանի **ԼԻՍ** ճյուղի, Նաև Գորիսի խոսվածքներում, կիրառվում են և՛ ներկա վաղակատար, և՛ անցյալ կատարյալի համադրական ձև, այսպես՝ *յէկը//յէկու «եկավ», յէկալ ա «եկել է», իրեվացիք «երևացիք», իրովացալ (Շնհ.)// իւրօվացալ (Յլծ.)// իրեվացալ էք «երևացել էք»* (Գոր., Տղ., Վշ., Բշ.), *ըրեվացիր, ըրեվացալ էս (Դ.Բ.,Աղ., Տ.), ըրվաց, ըրվացալ ըս (Եղ.,Կղ.,Ն. Յ., Ս.)* և այլն: Նշենք նաև, որ Եղվարդի, Կաղնուտի,Ներքին Յանդի ու Սրաշենի խոսվածքներում ներկայումս զգալի է Կապանի տարածաշրջանի **Ում** ճյուղի բարբառային միավորների ազդեցությունը. վաղակատար ներկան կիրառում են նաև անցյալ կատարյալի իմաստով, այսինքն՝ դրանցում շարահյուսական մակարդակում առկա է քերականական բազմիմաստություն, իսկ անցյալ կատարյալի համադրական ձևը հանդիպում ենք միայն տարեց բարբառակիրների խոսքում: Այդ խմբի խոսվածքներում, ի տարբերություն երկրորդ խմբի տարածքային տարբերակների, գործառում են վաղակատար անցյալի ձևեր, օր.՝ *ք ինացալ//*

քացալ ի (Գոր., Քհջ., Տղ., Խնծ., Վշ., Բշ.), *քեցալ ին(Եղ.,Կղ.,Ն. Յ., Ս.)* և այլն:

Ի տարբերություն արդի գրական հայերենի, մի խումբ բարբառների, նաև Գորիսի խոսվածքների, որոնցում հարակատարով ժամանակաձևեր կազմում են միայն կրավորական ու չեզոք սեռի՝ գործողություն կատարողի վիճակ մատնանշող բայերով, Կապան քաղաքի, Ագարակի, Արծվանիկի, Գեղվա, Սյունիքի, Վաչագանի, Ուժանիսի և այլ խոսվածքներում գրեթե բոլոր բայերն ունեն հարակատարով ժամանակաձևեր, այսպես՝ *հըղրած ըս, ի փւմ ծ ւմ, տըսած ըմ լւմ* և այլն: Յարկ է հավելել, որ, ինչպես

Ագուլիսի, Մեղրու, Ղարադաղի, Կարճևանի, Կաթավաբերդի և այլ բարբառային միավորներում, վերոբերյալ խոսվածքներում ևս հարակատարով կազմված հիմնական ժամանակաձևերն արտահայտում են և՛ հարակատարի, և՛ վաղակատարի իմաստ: Այս դեպքում կրկին քերականական մեկ ձևն ունի իմաստային տարաբազմություն, օր.՝

հըմբարած ա «հաշվել է, հաշված է», **ասած ըք լւմ(լ)** «ասել էիք, ասած էիք»: Իսկ Կապանի տարածաշրջանի այն խոսվածքներում, որոնք ունեն օժանդակ բայի անցյալի խոնարհիչներ, զանազանվում են վաղակատար ու հարակատար ժամանակաձևերը, օր.՝ *կ ի րւմ լ ար, կի րւմ ծ ար* (Եղ.,Կղ.,Ն. Յ., Ս.), *նըստալ իք, նըստած իք* (Դ.Բ.,Աղ., Տ.)

և այլն: Եթե Գորիսի խոսվածքներում հարակատարով կառույցները սահմանափակ կիրարկություններ ունեն, ապա Կապանի տարածքային տարբերակներում գործառական տեսակետից հարակատարով հարադրված հիմնական ու երկրորդական ժամանակաձևերը հաճախական կիրառություն ունեն, ինչպես Ղարաբաղի ու Պոլսի բարբառներում:

Կապան-Գորիս տարածաշրջանի խոսվածքների բայական համակարգերում ըղձական ու ենթադրական եղանակների ապառնիի կազմավորումը նման է արդի գրական հայերենին՝ խոսվածքներին հատուկ եղանակաժամանականիշ ցուցիչներով, օր.՝ **ըղծ. ապ.՝ պիրցրւմնւմք** (Կապ.,Ագ., Արծ., Նշ....), *ին զի* (Գոր., Վշ., Քհջ., Բշ., Յրժ., Խնծ.), *մընաք, ենթ. ապ.՝ կըտըստամ, կըփընես* և այլն: Ինչպես Ղարաբաղի

⁵¹⁰ Տե՛ս **Ղարիբյան Ա.**, Նշվ. աշխ., էջ 200:

բարբառում, այնպես և հետազոտության առարկա բարբառային միավորներում քերականական բազմիմաստություն ունեն ասացական բայերի ենթադրական ապառնին (օր.՝ *կասեմ*(Գոր.)//*կասիմ*(Կապ.)), երբ բարբառախոսն այդ ժամանակաձևը կիրառում է անցյալ կատարյալի փոխարեն⁵¹¹, օր.՝ *Լըհա վըր տըսալ ըմ յէկալ ա, կասիմ գի ըմվան մըհենգ ա* «Յենց որ տեսա, եկել է, ասացի՝ պահը հիմա է» և այլն: Գորիսի

տարածքային տարբերակների, նաև Դավիթ Բեկի, Աղվանու, Տանձավերի, Եղվարդի, Կաղնուտի, Ներքին Յանդի ու Սրաշենի բայական համակարգերում առկա են այս եղանակների անցյալ ապառնի ժամանակաձևեր, օր.՝ *մընիք*(Գոր.), *կուտրատին, կիկի իրիր, կըմուտանար //մօտ կիկյար* և այլն: Սակայն Կապանի

տարածաշրջանի բարբառային այն միավորները, որոնցում օժանդակ բայի անցյալի խոնարհման ձևերը բացակայում են, չունեն ըղձական, ենթադրական ու հարկադրական եղանակների անցյալի առանձին կազմություններ: Ըղձական ու ենթադրական եղանակների անցյալի իմաստը արտահայտվում է սահմանական եղանակի անցյալ ապակատար ժամանակաձևի միջոցով, այսպես՝ **փըռելու վըն լան(լ)** նշանակում է «*քռելու էին, բռնեն, կբռնեն*»: Բարբառային օրինակից նկատելի է, որ քերականական միևնույն կառույցը բազմիմաստություն ունի՝ համապատասխանելով երեք եղանակաժամանակաձևի, ինչը տարբերակվում է միայն խոսքաշղթայում, այսպես՝ **ԹԱՎՐ ՈՒՐԱՆԸ ԼՈՍԵԼՈՒ ՎՐՍ ԼԱՆ(Լ), հաբաթ տի չըս լան(լ) ընելու** «Եթե նրան լսեիր, գուցե այդպես չէիր անի», **Տըսնաս քըզ ճ ինանչուլիլ վյան լան(լ), վըր շենհունը տըսնալու վյա լան(լ)**, «Արդյոք քեզ կճանաչեր, եթե գյուղում տեսներ», **Պա տա հի՞ք ըս լան(լ) ըսելու** «Իսկ դա ե՞րբ էիր ասելու» և այլն: Իսկ Գորիսի խոսվածքներում և դրանց ազդեցությունը կրող Դավիթ Բեկ, Աղվանի, Տանձավեր գյուղերի խոսակցական տարբերակներում այս ժամանակաձևը մենիմաստ է և գործառվում է իբրև երկրորդական բաղադրյալ ժամանակ:

Կապան-Գորիս խոսվածքների բայական համակարգերի համեմատական բնության համար, կարծում ենք, էական են նաև հարկադրական եղանակի, ժխտական խոնարհման և երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերի արտահայտման ընդհանրություններն ու յուրահատկությունները: Եթե խնդրո առարկա **ՈՒՄ** ճյուղի բարբառային միավորներում ներկայումս գործուն են ըղձականի ապառնիից և **պիտի** եղանականիշ բառ-մասնիկի **պի/ըտի**(Կապ.)//**պի/ետի** (Գոր.) հնչատարբերակներով կառույցները, ապա **ԼԻՍ** ճյուղի Եղվարդի, Կաղնուտի, Ներքին Յանդի ու Սրաշենի խոսվածքներում **բի/էդի** փոփոխակով ժամանակաձևերը, օր.՝ *պի/ըտի հըսնէ* (Կապ.), *պի/ետի հըսնի* (Գոր.)//*բի/էդի հըսնի* (Եղ., Կղ., Ն. Յ., Ս.) և այլն: Այս վերջին տարածքային տարբերակներում տարեց բարբառախոսները կիրառում են հիմնականում **բեղմա** եղանակիչով հարադրություններ, օր.՝ *բեղմա լըսիս, բեղմա լըսիր* և այլն, ինչպես և անցյալի կազմության համար առկա են անորոշ դերբայով և օժանդակ բայի բաղադրյալ ձևերով քերականական կառույցներ, օր.՝ *բի/էդի լըսիլ ա լան(լ)* և այլն⁵¹²: Հետազոտության տարածաշրջանի միայն Գորիսի խոսվածքներին են բնորոշ հարկադրական եղանակի՝ անորոշ դերբայով և **պիտեմ/պետեմ** եղանակավորիչ բայով կազմությունները, ընդ որում՝ այս դեպքում խոնարհվում է եղանակավորիչ բայը, օր.՝ *ասպ.՝ պըղահիլ պիտեմ, անց.՝ պըղահիլ պետիք* և այլն: Կապանի տարածաշրջանի այն

⁵¹¹ Տե՛ս Դավթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 221:

⁵¹² Այդ մասին տե՛ս նաև Սարգսյան Ա. Յու., Շաղախի ենթաբարբառը Հաղորդի ենթաբարբառի միջավայրում, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 56:

խոսվածքներում, որոնցում բացակայում են ըղձականի ու ենթադրականի անցյալի առանձին ժամանակաձևերը, հարկադրականի անցյալն արտահայտում են **պի/ըտի** եղանակիչի և սահմանականի անցյալ ապակատարով, օր.՝ **պի/ըտի առնելու վ/ըմ լ'ա(լ)** և այլն, իսկ մյուս բարբառային միավորներում, նաև Գորիսի խոսվածքներում համաժամանակյա կտրվածքով երիտասարդ բարբառակիրները կիրառում են եղանակիչի և ըղձականի անցյալի հարադրությամբ քերականական կաղապարներ, օր.՝ *պետի իրեվար (Գոր., Տղ), պըտի ասիր(Դ.Բ., Աղ., Տ.), բի/եդի լըսիք/ ը (Եղ., Կղ., Ն. Յ., Ս.)* և այլն:

Քննվող տարածաշրջանի բարբառային միավորների համար խոսվածքային հատկանիշ է հրամայական եղանակի բայաձևերի **-ա/ԱՄ ք** դիմաթվանիշ թեքույթով⁵¹³ կազմությունները, որոնք առկա են **ա/Ա** խոնարհման պարզ և **-ան** սոսկածանց ունեցող որոշ բայերի հարացույցներում, օր.՝ *հըսկա՛ցաք, յըտա՛ցաք, տ ի մ'ա՛ ցա՛ք*

և այլն: Նմանատիպ ձևերը բնորոշ են Գորիսի Կորնիծոր⁵¹⁴, Խնձորեսկ, Զարաշեն⁵¹⁵, Տեղ, Յալիծոր, Յարժիս, Յարթաշեն խոսվածքներին, որոնցում **-ա/ԱՄ ք** վերջավորությունը, կարծում ենք, համաբանությամբ տարածվել է նաև **է** խոնարհման պարզ և **ն** կամ **չ** սոսկածանցավոր որոշ բայերի վրա, օր.՝ *լ ի' սա՛ ը, քա՛ ցա՛ք*,

մըտա՛ք, թըռա՛ք և այլն: Իսկ Գորիսի ու Կապանի մյուս խոսվածքներում հիշյալ ժամանակաձևն ունի **-եք** հոգնակիանիշ վերջավորություն, այսպես՝ *լըսե՛ք, մըտե՛ք* և այլն:

Յետազոտության առարկա խոսվածքների բայական համակարգերի ժխտական խոնարհումը հատկանշվում է մասնիկավորմամբ՝ **չ**-ով, նաև **մի** և **ոչ** բառ-մասնիկների փոփոխակներով: Ժխտական **չ** մասնիկը տարածված է ինչպես հայերենի բարբառներում, այնպես էլ Կապան-Գորիս տարածաշրջանի խոսվածքներում: Այդ մասնիկով ժխտում են կատարում սահմանականի գլխավոր բաղադրյալ ժամանակների, ենթադրականի ժամանակաձևերի դեպքում, ընդ որում ժխտական մասնիկը դրվում է դերբային հետադաս օժանդակ բայի վրա, օր.՝ *ներկա՛ տեսնում չես (Գոր., Տղ, Զ., Վ., Աղ., Դ.Բ., Տ.), տըսնում չըս(Կապ., Ագ., Արծ., Նշ....), տըսնիս չըս (Եղ., Կղ., Ս., Ն. Յ.), անցյալ անկատ.՝ ասում չի(Գոր., Կապ.)/ըսիս չի (Եղ., Կղ., Ս., Ն. Յ.), վաղակատար՝ մըծացալ չեն/չին/չըն, անցյալ վաղ. մըծացալ չիք(Գոր., Տղ, Զ., Վ., Աղ., Դ.Բ., Տ.)/չիք/ ը (Եղ., Կղ., Ն. Յ., Ս.), հար.-վաղ.՝ խըմած ա, անց. հար. վաղ.՝ խըմած ա չ'ա(լ)(Կապ., Ագ., Արծ., Գ., Վ., Ե.) // խըմած չի (Եղ., Կղ., Ն. Յ., Ս.), ապակատ.՝ ըսելու չի/ըսըլական (Եղ., Կղ., Ն. Յ., Ս.) չի, անց. ապակատ.՝ ուտելու չիր(Գոր., Տղ), օտելու չըս լ'ա(լ)(Կապ., Ագ., Արծ., Գ., Վ., Ե.), ուտըլական չիր(Եղ., Կղ., Ն. Յ., Ս.)* և այլն: Ինչպես Նշեցինք, **չ** մասնիկը մասնակցում է նաև ենթադրական (պայմանական) եղանակի ապառնի և անցյալ ապառնի ձևերի ժխտականի դրսևորմանը, որը տեղի է ունենում անորոշ դերբայի հարադրությամբ, իսկ **չ**-ն ավելանում է դերբայից հետո դրվող էական բային, օր.՝ *ապ.՝ կիրիլ չըս/չես, անց. ապ.՝ կիրիլ չըս լ'ա(լ)(Կապ.)/կիրիլ չիր (Գոր., Դ.Բ., Եղ., Կղ., Ն. Յ., Ս.):* Քննվող տարածքային տարբերակների բայական համակարգերի մյուս եղանակաժամանակային ձևերի, բացառությամբ հրամայականի, ժխտումը կատարում են **վեչ** (Գոր. խոս.-ներ, Աղ., Դ.Բ., Տ.)//**վը չ** (Եղ., Կղ., Ս., Ն. Յ.)// **վե/ը չ**

(Արծ., Կպ., Ծ., Խտ., Ծ., Ագ., Խղ., Ծշ., Լ., Ուժ.) հետադաս բառ-մասնիկով: Նշենք նաև, որ ի

⁵¹³ Դիմաթվանիշ թեքույթ կապակցությունը տե՛ս Գևորգյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 117:

⁵¹⁴ Տե՛ս Գևորգյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 145:

⁵¹⁵ Տե՛ս Մարգարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 196:

տարբերություն մյուս բարբառային միավորների՝ Գորիսի խոսվածքներում անցյալ կատարյալի և ըղծական եղանակի ժխտական կառույցներն ունեն դրսևորման երկու կերպ՝ **վերլուծական՝ վեչ**-ի հարադրությամբ, և **համադրական՝** ժամանակաձևին նախադաս չ-ով, ընդ որում չ-ով կազմությունը բացատրվում է արդի գրական հայերենի ազդեցությամբ, այսպես՝ *պըտմեցիր վեչ// չըպըտմեցիր, ըղծ. ապ.՝ հըսնեմ վեչ// չըհըսնեմ, անց. ապ.՝ հըսնիր վեչ// չըհըսնիր* և այլն⁵¹⁶։ Աղվանի, Դավիթ Բեկ, Տանձավեր, Եղվարդ, Կաղնուտ, Ներքին Հանդ և Սրաշեն գյուղերի բարբառախոսները անցյալ կատարյալի համադրական ձևի ժխտումը կատարում են միայն հետադաս **վեչ**(Աղ., Դ.Բ., Տ.)//**վ ը չ**

(Եղ., Կղ., Ս., Ն.Հ.)-ով, օր.՝ *նըստեց վեչ//վ ը չ, մըտար վեչ//վ ը չ* և այլն։ Յուրաքանչյուր

խոսվածքում ըղծական ու հարկադրական եղանակաժամանակաձևերի ժխտումը արտահայտվում է դրական ձևերի և **ոչ**-ի փոփոխականների հարադրությամբ, այսպես՝ **ըղծ. ապ.՝ քինիմ վեչ//վ է / ը չ //վ ը չ, պենամ վեչ//վ է / ը չ//վ ը չ, ըղծ. անց. ապ.՝**

կաղնելու//պենալու չըմ չիմ(լ) (Կապ.), *կաղնի վեչ//վ ը չ, ք / քիմ վեչ* (Գոր. խոս.-

ներ) //քինի վ ը չ (Դ.Բ., Աղ., Տ., Եղ., Կղ., Ս., Ն.Հ.), **հարկ. ապ.՝ պի/ըտի քինի/եմ վեչ//վ է / ը չ,**

քե/իդի քինիմ վ ը չ(Եղ., Կղ., Ս., Ն.Հ.), *պի/ըտի հըվատ/դամ վեչ//վ է / ը չ*(Գոր., Կապ.),

քե/իդի տըսնամ վ ը չ (Եղ., Կղ., Ս., Ն.Հ.), **հարկ. անց. ապ.՝ պի/ըտի հըվըտ/դալու չըմ**

չիմ(լ) (Արծ., Ը., Կապ., Ծ., Ագ., Խդ., Ծշ., Լ., Ուժ.), *քե/իդի տըսնի վ ը չ* (Եղ., Կղ., Ս., Ն.Հ.):

Գորիսի խոսվածքներում հարկադրականի ժխտական խոնարհման հարացույցը նման է դրականին՝ դրսևորվելով նաև եղանակավորիչ **պիտիմ** բայով կառույցի ժխտմամբ, օր.՝ **ապ.՝ պի/ետի տեննամ վեչ, տեննալ պիտեմ վեչ, անց. ապ.՝ պի/ետի տըսնի վեչ, տեննալ պըտիք վեչ** և այլն։ Տարածքային այդ տարբերակներում հարկադրականի ժխտման հարացույցներում հանդես է գալիս նախադաս չ-ն, որի գործառումը, կարծում ենք, կրկին պայմանավորված է արդի գրական լեզվի համընդհանրության միտմամբ, օր.՝ **ապ.՝ պի/ետի չըխօսի, խօսիլ չըպետի, անց. ապ.՝ պի/ետի չըխօսիր, խօսիլ չըպետեր** և այլն։ Նկատելի է, որ եթե Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներից յուրաքանչյուրում հարկադրական եղանակի ժամանակաձևերի ժխտումն արտահայտվում է մեկ տարբերակով, ապա Գորիսի խոսվածքներում չորս, այսպես՝ գրական «**չպիտի կանգնեմ**» ձևի դիմաց Կապան-Գորիս բարբառային միավորներում առկա են համապատասխանաբար հետևյալ տարբերակները՝ **պի/ըտի կաղնեմ վեչ// վ է / ը չ**

(Արծ., Ը., Կապ., Ծ., Ագ., Խդ., Ծշ., Լ., Ուժ., Դ.Բ., Աղ., Տ.), *քե/իդի կաղնեմ վ ը չ*

(Եղ., Կղ., Ս., Ն.Հ.), Գորիսի խոսվածքներում **պի/ետի կաղնեմ վեչ, կաղնիլ պիտեմ վեչ, պի/ետի չըկաղնեմ, կաղնիլ չըպետի**։ Կարծում ենք՝ չ-ով ձևերի առկայությունը Գորիսի տարածքային տարբերակներում պայմանավորված է Արարատյան բարբառի ներգործությամբ։

⁵¹⁶ Այդ մասին տե՛ս նաև Մարգարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 212։

Քննության ենթակա բարբառային գոտու լեզվական միավորների համար խոսվածքային հատկանիշ կարելի է ընդունել նաև արգելական հրամայականի դրսևորումը: Կապան-Գորիս տարածաշրջանի բարբառային միավորներում արգելական հրամայականը եզակի թվում ունենում է ժխտական **մի, մա, մե**(<մի) բառ-մասնիկները, իսկ հոգնակիում՝ **մաք, միք, մեք**, որոնք ևս հետադասվում են բայաձևին:

Գորիսի խոսվածքներում և դրանց ազդեցությունն ունեցող խոսվածքներում (Աղ., Դ.Բ., Տ.), նաև՝ Քաջարանում առկա են անհնչյունափոխ **մի, միք** բառ-մասնիկները, ինչպես՝ *կանչի՛ մի-կանչի՛ միք* և այլն: Կապանի **Ում** ճյուղի խոսվածքներում ընդհանրական են **մա, մաք** մասնիկները, օր.՝ *փրթավ՛ մա-փրթավ՛ մաք*, սակայն Ծավի և Շիկահող խոսվածքներում գործածական են նաև դրանց քմային տարբերակները՝ *մա՛, մա՛ք*, այսպես՝ *պի ըցրաննա՛ մա-պի ըցրաննա՛*

մա՛ք և այլն. **մի**-ի այս հնչատարբերակների առկայությունը բացատրելի է Մեղրու բարբառի ազդեցությամբ⁵¹⁷, այլ ոչ թե այլ լեզուների: Իսկ (**ԼԻ**)Ս ճյուղի լեզվական մնացորդները պահպանած վերոնշյալ բարբառային միավորներում կիրառվում են **մե, մեք** բառ-մասնիկները, ինչպես՝ *հըսե՛ մե, խօսա՛ մեք* և այլն: Նկատելի է, որ արգելական մասնիկը շեշտ չի կրում, սակայն որոշ կառույցներում, երբ կորցնում է իր ծայնավոր հնչյունը և միանում բառարմատին, կարող է տրամաբանական շեշտ ստանալ, ինչպես՝ *տի մա՛րա/մա՛րեք «այդպես մի՛ արա/արեք», տի մա՛սե/մա՛սեք «այդպես մի՛ ասա/ասացեք»*: Ի տարբերություն արգելականի այս կազմություններին՝ Գորիսի տարածքային տարբերակներում առկա են նաև անորոշ դերբայով ու հետադաս **մի**-ով քերականական կառույցներ, որոնցում «եզակի թվում անորոշի լ-ն դրափոխությամբ անցել է արգելականին, իսկ վերջինիս մ-ն՝ նրա տեղը. հոգնակի թվում էլ մի կողմից եզակի ձևերի նմանողությամբ, մյուս կողմից արգելականի (**միք**-ի) մ-ի առնմանությամբ անորոշի լ-ն ևս դարձել է մ»⁵¹⁸, օր.՝ *նըստի՛ մի>նըստո՛ւմ իլ, նըստի՛ միք>նըստո՛ւմ միք, լիցիցնի՛ մի>լիցիցնո՛ւմ իլ* և այլն: Անորոշ դերբայի և **մի**-ի տարբերակների հարադրությամբ արգելականի ձևերը հատուկ են Ղարաբաղի բարբառին⁵¹⁹: Գորիսի խոսվածքներում ժխտականի այս կառույցներում ևս տրամաբանական շեշտի տեղափոխությամբ ծայնավորասկիզբ բային նախորդելիս **մի**-ի ծայնավորը սղվում է, օր.՝ *տրիեկց մմանիլ, ճո՛ւր մմօփիլ* և այլն: **Մի**-ի ծայնավորի սղում է առկա նաև Ղարաբաղի և Հաղորդթի բարբառային միավորներում⁵²⁰: Խոսվածքային առանձնահատկություն է նաև այն, որ Գորիսի տարածքային տարբերակների բայական համակարգերի ժխտական խոնարհման հարացույցում համադրական եղանակաժամանակաձևերից անցյալ կատարյալը և ըղծականի ժամանակաձևերը գործառվում են և՛ հարադրությամբ, և՛ չ-ի համադրմամբ:

Եթե երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերը Գորիսի խոսվածքներում սահմանափակ դրսևորումներ ունեն, ապա Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները հատկանշվում են դրանց՝ առավել հաճախադեպ կիրարկություններով, ինչով վերջիններս նման են Ղարաբաղի ու Հաղորդթի բարբառային միավորներին⁵²¹: Կապան-Գորիս բարբառային գոտու խոսվածքներում երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները կազմավորվում են անկատար, ապառնի, հարակատար դերբայների և **ինել** (<լինել)/**իլել** (Գոր. խոս.-ներ)/**(ի)նիլ** (Կապ.) բայի խոնարհաձևերի հարադրությամբ. իբրև այդպիսիք Գորիսում առկա են հիմնականում **լ՛նլ, ն՛իլ մ**,

⁵¹⁷ Տե՛ս Աղայան Է., նշվ. աշխ., էջ 199:

⁵¹⁸ Մարգարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 214:

⁵¹⁹ Այդ մասին տե՛ս Դավթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 183:

⁵²⁰ Տե՛ս նաև Դավթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 184, Սարգսյան Ա. Յու., նշվ. աշխ., 2009, էջ 59:

⁵²¹ Մանրամասն տե՛ս Դավթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 195-197, Պողոսյան Ա. Մ., Հաղորդթի բարբառ, Ե., 1965, էջ 194-203:

Կապանում **լ'ԱՄ, ՆՌԱ, Լ'ԱԾ, ՆԻՍ**: Հայտնի է, որ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները, հարաբերվելով գլխավոր ժամանակներին, «...կատարվող, կատարված, կատարելի կերպերի համապատասխան տևական ընթացային գործողություն կամ եղելություն...»⁵²² են արտահայտում ունենալով իմաստային այնպիսի երանգ, որն «...ընդունված է անվանել *շարունակականություն*»⁵²³: Ըստ Ա. Ղարիբյանի՝ բայի շարունակական ձևը ցույց է տալիս գործողության շարունակական, տևական կամ ընթացքի մեջ լինելը⁵²⁴: Ինչպես Հադրութի, այնպես և քննվող տարածաշրջանի միայն **ԼԻՍ** ճյուղի բարբառային միավորներում են ընթացակցական դերբայից կազմավորվում շարունակական ներկա ու անցյալ ժամանակաձևեր, օր.⁵²⁵ **Ներկա՝ լըսէլավ ըմ չ'ԱՄ, անցյալ՝ լըսէլավ ի չ'ԱՄ // լըսէլավ ի ՆԻՍ** և այլն, ընդ որում նկատելի է, որ քերականական մեկ իմաստն արտահայտվում է երկու բաղադրյալ կազմությամբ: Ի տարբերություն Կապանի տարածքային մի շարք տարբերակների բայական համակարգերի՝ Գորիսի խոսվածքներում **(Ի)՝ԱՄ** -ի և **-ու/ՌԱ** վերջավորությամբ անկատար, ապառնի, հարակատար դերբայների հարադրությամբ քերականական կաղապարները (օր.⁵²⁶ **տեսնում են լ'ԱՄ(Լ), տեսնալու վա լ'ԱՄ(Լ), տեսած էք լ'ԱՄ(Լ) ...**) արտահայտում են երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների իմաստներ: Իսկ Կապանի այն խոսվածքներում, որոնցում բացակայում են օժանդակ բայի անցյալի դիմաթվային ցուցիչներով հարադրված հիմնական եղանակաժամանակային ձևերը, ինչպես իրավացիորեն նշում է Ճ.Միքայելյանը, «...բաղադրյալ երկրորդական ժամանակները, առաջնալով գլխավորներին զուգահեռ, ստեղծում են կերպաժամանակային նոր իմաստներ...»⁵²⁵ և փոխարինում գլխավորներին: Եթե Կապանի տարածաշրջանի բարբառային այս միավորների բայական համակարգերում **(Ի)ՆԻԼ**-ի խոնարհաձևերով և **ուԱ**-ով անկատարով կառույցները ներկայացնում են հետևյալ պատկերը. **Ներկա՝ լըսում ա ԳՌԱՄ, անց. անկատ.՝ լըսում ա չ'ԱՄ ԳՌԱՄ, ըրծ ապ.՝ լըսում ՆԻ, ենթ. ապ.՝ լըսում կի/ընի, հարկ. ապ.՝ լըսում պը/խոի ՆԻ**, ապա Գորիսի խոսվածքներում **-ուԱ**-ով անկատարը զուգորդվում է միայն **(Ի)՝ԱՄ** -ին՝ ձևավորելով վաղակատար ու անցյալ վաղակատար երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ⁵²⁶, օր.⁵²⁶ **քանդում ես (Ի)՝ԱՄ, քանդում իր (Ի)՝ԱՄ** և այլն: Ինչպես Սյունիք-Արցախի բարբառային գոտու լեզվական միավորներում, այնպես և քննվող բոլոր խոսվածքներում **-իս/ս**-ով դերբայով և **լինել** բայի խոնարհաձևերի բարբառային տարբերակների քերականական կառույցներով արտահայտում են գրեթե բոլոր եղանակների, բացառությամբ հրամայականի, երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ:

Իս-ով անկատարով, **-ական** վերջավորությամբ ապակատարով և **լ'ԱՄ** կամ **ՆԻՍ** հարադրությամբ, նաև այդ երկու բառ-մասնիկների զուգորդությամբ որոշ կազմություններ բնորոշ են միայն **ԼԻՍ** ճյուղի խոսվածքներին: Այդօրինակ լեզվական իրողություն է անցյալ հարակատարի բաղադրյալ ձևը, որով այս բարբառային միավորները նմանվում են Հադրութի բարբառին:

Իս-ով անկատարի հետ նկատելի են զուգաձևություններ, ինչպես՝ **Ներկա՝ հըսնէլիս Էմ ի ԳՌԱՄ // ի չ'ԱՄ (Գոր.), հըսնէլիս ըմ ԳՌԱՄ // չ'ԱՄ (Կապ.), հըսնիս ըմ ՆԻՍ //**

⁵²² Մարգարյան Ա., Հայոց լեզվի քերականություն, Ձևաբանություն, Ե., 2004, էջ 457:

⁵²³ Միքայելյան Ճ., Բայի երկրորդական ժամանակները Ղարաբաղի բարբառում, Հայոց լեզվի պատմության հարցեր, Միջազգային հայերենագիտական ութերորդ գիտաժողովի զեկուցումներ, Ստեփանակերտ, 2008, էջ 52:

⁵²⁴ Ղարիբյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 181:

⁵²⁵ Միքայելյան Ճ., նշվ. աշխ., էջ 52:

⁵²⁶ Տե՛ս նաև Մարգարյան Ա., նշվ. աշխ., 1975, էջ 223:

լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **անց. անկատ.**՝ հրսնելիս ի ի **մոլմ** // ի լիակ (Գոր.), հրսնելիս ըմ լիակ **մոլմ** (Կապ.), հրսնիս ի լիակ (Ն իս) // հրսնիս ըմ լիակ նիս (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ապառնի**՝ հրսնելիս էմ **իմիլմ** // ի լիակ (Գոր.), հրսնելիս ըմ **մոլմ** (Կապ.), հրսնիս ըմ իննական (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **անց. ապ.**՝ հրսնելիս ի **իմիլմ** (Գոր.), հրսնելիս ըմ լիակ **մոլմ** (Կապ.), հրսնիս ի իննական (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **վաղ.**՝ հրսնելիս էմ ի լիակ (Գոր.), հրսնելիս ըմ լիակ (Կապ.), հրսնիս ըմ լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **անց. վաղ.**՝ հրսնելիս ի **իլիակ** (Գոր.), հրսնիս ի լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **հար.**՝ հրսնելիս ըմ լիակ (Կապ.), հրսնիս ըմ լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **անց. հար.**՝ հրսնիս ի լիակ // հրսնիս ըմ լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **անց. կատ.**՝ հրսնելիս **իլիակ** (Գոր.), հրսնիս լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ըղծ. ապ.**՝ հրսնելիս ինն (Գոր.), հրսնելիս նիմ (**մոլմ**) (Կապ.), հրսնիս ինիմ (լիակ) // հրսնիս ինիմ նիս (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ըղծ. անց. ապ.**՝ հրսնելիս ինի (Գոր.), հրսնիլիս իլի (Տթ.), հրսնելիս ըմ **մոլմ** լիակ // հրսնելիս նիմ լիակ (Կապ.), խըսիս ինի (լիակ) (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ենթ. ապ.**՝ հրսնելիս կինն (Գոր.), հրսնելիս կինիմ (**մոլմ**) (Կապ.), հրսնիս կինիմ (լիակ) // հրսնիս կինիմ նիս (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ենթ. անց. ապ.**՝ հրսնելիս կինի (Գոր.), հրսնելիս կինիմ (լիակ) // հրսնիս կինի լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **հարկ. ապ.**՝ հրսնելիս պետի ինն (Գոր.), հրսնելիս պր/իտի նիմ (Կապ.), հրսնիս բիդիմ ինիս // հրսնիս բիդիմ լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **հարկ. անց. ապ.**՝ հրսնելիս պետի ինի (Գոր.), հրսնելիս պր/իտի նիմ լիակ (Կապ.), հրսնիս բիդի ինիս // խըսիս բիդի լիակ նիս (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.) և այլն: Բարբառային նյութի դիտարկումից ակներև է, որ Գորիսի խոսվածքներում բացակայում են հարակատար և անցյալ հարակատար երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերը՝ **իս**-ով դերբայի և **լիակ**-ի հարադրմամբ, իսկ Կապանի այն խոսվածքներում, որոնցում կան օժանդակ բայի միայն ներկայի խոնարհիչներ, բացակայում են անցյալ վաղակատարը և անցյալ կատարյալը: Վերոնշյալ օրինակներից նկատելի է նաև, որ Կապանի տարածաշրջանի **ՌԻՄ** ճյուղի խոսվածքներում սահմանականի անցյալի ապառնին և ըղծականի նույն ժամանակաձևն իրարից տարբերվում են միայն **մոլմ** և **լիակ** բառ-մասնիկների շարադասությամբ:

Ապառնի դերբայով երկրորդական բաղադրյալ ժամանակները ևս զուգաձևություններ ունեն, այսպես՝ **սահմ. ապառնի**՝ հրսնելու վրմ **մոլմ** (Կապ.), **հրսնական** ըմ լիակ (նիս) // **հրսելի** ըմ լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **անց. ապ.**՝ հրսնելու վրմ լիակ **մոլմ** (Կապ.), **հրսնական** ի լիակ // **հրսելի** ի լիակ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ըղծ. ապ.**՝ հրսնելու ինն (Գոր.), **հրսնելու** նիմ (**մոլմ**) (Կապ.), **հրսնական** նիմ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ըղծ. անց. ապ.**՝ հրսնելու ինի (Գոր.), **հրսնելու** վրմ **մոլմ** լիակ, **հրսնական** ինի (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ենթ. ապ.**՝ հրսնելու կինն (Գոր.), **հրսնելու** կինիմ (Կապ.), **հրսնական** կինիմ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ենթ. անց. ապ.**՝ հրսնելու կինի (Գոր.), **հրսնելու** կինիմ լիակ (Կապ.), **հրսնական** կինի (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **հարկ. ապ.**՝ հրսնելու պետի ինն (Գոր.), **հրսնելու** պր/իտի նիմ (Կապ.), **հրսնական** բեդի նիմ (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **հարկ. անց. ապ.**՝ հրսնելու պետի ինի (Գոր.), **հրսնելու** պր/իտի նիմ լիակ (Կապ.), **հրսնական** բեդի ինի (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.) և այլն:

Ի տարբերություն Գորիսի խոսվածքների՝ Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքները, ինչպես նշեցինք, հատկանշվում են հարակատար դերբայով բաղադրյալ կազմությունների կիրառական հաճախականությամբ, քանի որ դրանցում հարակատար դերբայի և **լիակ**-ի, երբեմն էլ **կամ** պակասավոր բայի խոնարհաձևերի հարադրությամբ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ են առկա գրեթե բոլոր

բայերի եղանակային ձևերից, այսպես՝ **ներկա՝** հըսած ըմ **Ե՞ղև**, **անց. անկատ.**՝ հըսած ըմ **Ե՞ղև ի՞նչ**, **հար.**՝ հըսած ըմ **ի՞նչ** (Կապ.)//հըսած ըմ **ի՞նչ**, հըսած ըմ **նիս** (**ի՞նչ**)(Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **անց. հար.**՝ հըսած ըմ **ի՞նչ ի՞նչ** (Կապ.)// հըսած ի **ի՞նչ** (Եղ., Կղ., Ն.Յ., Ս.), **ապառնի՝** խօսած//խըսեցած ըմ **Ե՞ղև**, **անց. ապ.**՝ խօսած//խըսեցած ըմ **Ե՞ղև ի՞նչ**//**ի՞նչ**, **ըղծ. ապ.**՝ խօսած// խըսեցած **նիս**, **ըղծ անց. ապ.**՝ խօսած// խըսեցած **նիս ի՞նչ**//**ի՞նչ**, **ենթ. ապ.**՝ խօսած//խըսեցած **կինիս**, **ենթ. անց. ապ.**՝ խօսած //խըսեցած **կինիս ի՞նչ**//**ի՞նչ**, **հարկ. ապ.**՝ պը/իտի խօսած//խըսեցած **նիս**, **հարկ. անց. ապ.**՝ խօսած//խըսեցած **պը/իտի** **նիս ի՞նչ**//**ի՞նչ**, ինչպես և՝ **կյանքան** **կաս**, **քեցած կաք** և այլն: Հարակատար դերբայի գործառնության ոլորտը լայն է. **լինել** բայի **խ**-ով անկատարի հետ Կապանի **ՈՒՄ** ճյուղի տարածքային տարբերակներում, բացի Աղվանիում, Դավիթ Բեկում և Տանձավերում, առկա են այլ ժամանակաձևեր, ինչպես՝ **կաղնած նիլիս ըմ Ե՞ղև** «կանգնած լինելիս եմ լինում», **կաղնած նիլիս ըմ ի՞նչ** //**ի՞նչ**, **կաղնած նիլիս ըմ Ե՞ղև**, **կաղնած նիլիս** **նիս**, **կաղնած նիլիս կինիս**, **կաղնած նիլիս պը/իտի** **նիս**: Ինչպես մյուս դերբայներով, այնպես էլ հարակատարով կազմված հիմնական ժամանակաձևերն արտահայտում են գործողության կարճատևություն, իսկ երկրորդականները՝ տևականություն, ինչպես՝ «**Թա՛ն յես տըր ա՛ն մասին խըսեցած նիս ի՞նչ**//**ի՞նչ**, **մըռնիս**» և այլն: Համամիտ լինելով Ժ.Միքայելյանի հետ՝ նշենք, որ Կապան-Գորիս տարածաշրջանի խոսվածքներում ևս բաղադրյալ ժամանակների ձևավորման պատճառներից է տարբեր գործողությունների ժամանակային համադրման անհրաժեշտությունը խոսքում⁵²⁷, օր.՝ «**Թա՛ն վըր տու կաղնած նիս հըղըցեն դըրաղեն, տըսած կինիս ի՞նչ**, **վըր դաղավ ըս յեկա(ծ)**»(Կապ.), «**Մըն օր հունց ա պըղահում, Էրկու հօքի էջ ա՛ն վ քին ա՛ն լիս ի՛ն ի՛ն Ե՞ղև ճաղացը**»(Գոր., Տղ) և այլն:

Հարկ է հավելել, որ երկրորդական բաղադրյալ ժամանակաձևերով կազմությունները, որոնք հարստացնում են բանավոր խոսքը կերպաժամանակային ոճավորմամբ, Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում ավելի շատ են կիրառվում, քան Գորիսի բարբառային միավորներում:

Որոշ բայերի բարբառային համարժեքները հնչատարբերակային են, որոնց առկայությամբ խոսվածքները յուրահատկություններ ունեն. Գորիսի խոսվածքներում առկա **քիցծղ** // **քիցնցծղ** // **քնցծղ** տարբերակների դիմաց Կապանի

տարածաշրջանի խոսվածքներում գործառնում են **քիցծղ** // **քեցղ** ձևերը: Գորիսի խոսվածքներին բնորոշ **քիթած** (<գտանել) «գտած» բայաձևին Կապանի

տարածաշրջանի խոսվածքներում իմաստապես համապատասխանում է **ճարած**-ը, իսկ փոխառյալ հարադիր ունեցող **անալ** (արաբ. *āmāl*)⁵²⁸ **կալ** «պատշաճել, ստացվել» բային՝ **տըռնալ** բայը (վերջինս Գորիսի խոսվածքներում առկա է **տոռնալ** հնչատարբերակով): Կապան-Գորիս տարածաշրջանների խոսվածքներում կիրառական տեսակետից տարբերություն են դրսևորում **քաղել** և **քանդել** բայերը: Կան շարահյուսական որոշ կառույցներ, որոնցում գորիսեցին նույն նշանակությամբ օգտագործում է **քանդել**-ը, կապանցին՝ **քաղել**-ը, օր.՝ **մօշը քանդել/քաղել, խիցծծրը**

քանդել/ խիցծծրը քաղել, բայց Կապանի ու Գորիսի խոսվածքներում

⁵²⁷ Տե՛ս Միքայելյան Ժ., նշվ. աշխ., էջ 52:

⁵²⁸ Մարգարյան Ա., նշվ. աշխ., 1975, էջ 503:

«կըրտօշկան//կըրտօպին քանդէլ(Գոր.)// քանդէլ (Կապ.)» արտահայտությունն ընդհանրական է: Գորիսի խոսվածքներում (մասնավորապես՝ Գորիս քաղաք, Վերիշեն) կիրարկվում է բաղադրությամբ առաջացած **հիյիդան**⁵²⁹ «չգիտեմ» բայաձևը, այնինչ

Կապանի տարածաշրջանի խոսվածքներում հանդիպում ենք **հինչ գիդան** (<ինչ գիտեմ) տարբերակով:

Այսպիսով՝ բարբառային նյութի դիտարկմամբ պարզվում է, որ համաժամանակյա կտրվածքում Կապան-Գորիս տարածաշրջանի խոսվածքները զգալի փոփոխություններ են կրել: Հետազոտության առարկա բարբառային միավորները կարելի է դասակարգել ըստ բայական համակարգերի յուրահատկությունների, որոնք ընդունել ենք որպես խոսվածքային հատկանիշ: Պայմանավորված հասարակական, տնտեսական ու մշակութային կյանքի փոփոխություններով, ինչպես և լեզվական ներգործություններով՝ այդ տարածքային տարբերակների բայական համակարգերում ձևավորել են կիրառական մի քանի առանձնահատկություններ, որոնք դրևորվում են տարեց ու երիտասարդ բարբառակիրների խոսքում: Եթե Կապանի **ԼԻՍ** ճյուղի և Գորիսի խոսվածքների բայական համակարգերում գործուն են բոլոր եղանակաժամանակային ձևերը, ապա Կապանի **Ում** ճյուղի մի խումբ խոսվածքներում դրանցում առկա է իմաստային տարարժեքություն: Կապանի տարածաշրջանի **ԼԻՍ** ճյուղի խոսվածքները, «...հանդիպելով «ում» ճյուղի Ղարաբաղի բարբառին, ուժեղ ազդեցության ենթարկվելով՝ բավականին ազդվել են նրանից՝ որոշ ձևափոխությամբ պահպանելով «ս» ճյուղի...»⁵³⁰ տարբերակիչ հատկանիշները: Սյունիք-Արցախ տարածաշրջանում վերաբնակված ներգաղթածների խոսակցական տարբերակները ևս իրենց հերթին որոշակիորեն ներգործել են **Ում** ճյուղի բարբառային միավորների վրա, որով էլ բացատրելի է քերականական զուգաձևությունների առկայությունը նույն խոսվածքում: Սույն աշխատանքով փորձել ենք ներկայացնել քննվող տարածաշրջանի խոսվածքների բայական համակարգերի՝ հնարավորիս ամբողջական պատկերը՝ կարևորելով այն հանգամանքը, որ մեր ուսումնասիրած լեզվական երևույթները հայերենի կենդանի բարբառային միավորների առանցքային ու եական իրողություններ են, որոնք ժամանակի հոլովույթում անփոփոխ չեն մնացել:

A COMPARATIVE EXAMINATION OF THE VERB SYSTEMS OF THE SPEECHES (DIALECTS) OF KAPAN-GORIS AREAS

SVETALANA MANUCHARYAN

*Member of the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA),
Goris State University, acting dean of Humanities and social sciences, Ph.D in
Philological Sciences, Assistant, lecturer at the department of Armenian Language and
Literature of Goris State University,
Goris, Republic of Armenia*

Kapan-Goris areas, as a dialectical zone are characterized by the manners of speech belonging to the branches lis [ԼԻՍ] and oom [Ում]. We have already examined the dialectical units of the verb systems of this area with synchronic consideration by representing

⁵²⁹ Օրինակը տե՛ս Մարգարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 112:

⁵³⁰ Դավթյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 235:

their unique peculiarities with the application of a comparative method. The speeches under the examination possess a range of characteristics according to present and past tense displays of the conjugation indicators. As far as it concerns the expression of the tense and the meaning of the Past Simple the dialectic units of Kapan-Goris can be divided into two groups: synthetic and analytic. In the speeches belonging to the latter group some past tenses of Subjunctive and Conditional lack. The speeches under consideration are also differentiated according to the formation of compulsive mood, the expression of the negative Imperative, the application of secondary compound tenses, as well as the tense-mood dialectical variants of irregular verbs. All the mood tenses are applicable in the verb systems of the “LIS” branch of Kapan and Goris Dialect, whereas in a range of dialects of “UM” branch of Kapan they are used with double/various definitions. It should be noted, that currently, by the examination of the dialectical material, the dialects in Kapan-Goris area can be classified according to the verb system peculiarities that we have observed as a speech characteristic.

Key words: *the dialectical units of Kapan-Goris area, a comparative examination, Verb Systems of the speeches, Parallal method, a dialect characteristic, the branches “UM” and “LIS”, a dialectical zone.*

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИЙ ГЛАГОЛА В ГОВОРАХ РЕГИОНА КАПАН-ГОРИС

СВЕТЛАНА МАНУЧАРЯН

*Член Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА),
врио декана факультета гуманитарных и социальных наук, лектор кафедры
армянского языка и литературы Горисского государственного университета,
кандидат филологических наук, ассистент,
г.Горис, Республика Армения*

Регион Капан-Горис, как диалектный пояс, характеризуется говорами, относящимися к ветвям (ЛИ) С и Ум. Категории глагола диалектных единиц этого региона мы разбирали в синхронном порядке, применяя сравнительный метод, представили их особенности. Говоры, подлежащие исследованию, имеют целый ряд особенностей, исходящих из выражения временных форм глаголов настоящего и прошедшего времени при спряжении. Диалектные единицы региона Капан-Горис по выражению прошедшего совершенного времени можно разделить на две группы: синтетического и аналитического образования. В относящихся ко второй группе говорах в желательном и предположительном наклонениях отсутствуют отдельные временные формы прошедшего времени. Исследуемые говоры различаются также по образованию наклонения принуждения, по выражению категорического запрета, применению придаточных составных временных форм, как и диалектными вариантами выражения наклонения и времени неправильных глаголов. В глагольных категориях ветви (ЛИ)С Капана и говоров Гориса действуют временные формы всех наклонений, а в ряде говоров ветви Капана они применяются в разных смысловых значениях. При анализе диалектного материала видно, что на современном этапе говоры региона можно классифицировать по тем особенностям категорий глагола, которые мы рассматривали как свойство говора.

Ключевые слова: *диалектные единицы региона Капан-Горис, сравнительный анализ, глагольные системы говоров, сопоставительный метод, свойство говора, ветви Ум и (ЛИ)С, диалектный пояс.*

ՅԵՐԱՄՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱՐՏԱՑՈՒՄԸ ՍԻՄՈՆ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻ ՍՅԵՐԵԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ*

ՀՏԴ 82.3:811.19

ԹԵՀՄԻՆԱ ՍԱՐՈՒԹՅԱՆ

Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորման (ԱԵԳՄՄ) անդամ, «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագրի տեղակալ,
Գորիսի պետական համալսարանի գիտական քարտուղար,
հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
բ. Գորիս, Հայաստանի Հանրապետություն
tmarutyan@mail.ru

Լիբանանահայ նշանավոր արձակագիր Սիմոն Սիմոնյանի մասին հայ գրականագիտության մեջ չկա որևէ առանձին ուսումնասիրություն: Զննարկան առարկա չի դարձել նաև Եղեռնի անդրադարձը գրողի երկերում: Սույն հոդվածի արդիականությունը Ս.Սիմոնյանի ստեղծագործություններում ցեղասպանության թեմայի համակարգված ներկայացումն է ու արժևորումը:

Մեր նպատակն է հայ եղեռնապատումի գեղարվեստական համատեքստում հիմնական գծերով, թեմատիկ առանձնացումներով, աշխարհայացքային գլխավոր առանձնահատկություններով ցույց տալ Սիմոն Սիմոնյանի ստեղծագործության դերն ու նշանակությունը, գրապատմական ու արդիական արժեքը: Հիմնականում պատմվածքի ու վիպակի հղացքում գրողը խտացրել է հայրենիքից հեռու գոյատևելու դատապարտված հայության (գլխավորապես՝ սասնահայության) բեկորների աստանդական ճակատագիրը, այդ ճակատագիրը կանխորոշած ազգային ողբերգությունը, որը կոնկրետ հոգեբանական վիճակներ է ձևավորում՝ հայրենակարոտի սրված զգացողությամբ ու կորստի ցավով և, վերջապես, իբրև այդ ողբերգության դառնագույն հետևանք, սփյուռքյան սպիտակ ջարդի եղերականությունը, որ լայնորեն տողանցում է Սիմոնյանի գեղարվեստական արձակը:

Հոդվածում առաջնորդվել ենք պատմական մեթոդով:

Հոդվածի գիտական նորույթը Սիմոն Սիմոնյանի ստեղծագործություններում արծարծված եղեռնի հիմնահարցերի վերհանումն է և ամբողջական համապատկերի ստեղծումը:

Բանալի բառեր՝ լիբանանահայ գրականություն, Սիմոն Սիմոնյան, ցեղասպանություն, Սփյուռք, կարոտ, ուժացում, Սասուն, գաղթ, լեռնականներ:

Սփյուռքահայ գրականության մեջ եղեռնի հիմնահարցերի արծարծումները հատկանշվում են լայն խնդրադրությամբ: Հայ մեծագույն ողբերգության ազդեցությունը մեծապես զգալի է ոչ միայն «Անապատի սերնդի» (1925-1950), այլև «Անմիջական սերնդի» (1950-1975) գրական ներշնչումների վրա, որ, ի տարբերություն առաջինի, ձգտեց նյութի շուրջ հոգեբանական խորացումների, մղվեց դեպի պատմական իրադարձությունների հոգեբանական բացատրությունները: Սփյուռքահայ

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.05.2019թ., գրախոսվել՝ 20.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

գրականության վերլուծաբան Մ.Թեղեղյանի դիտարկումով՝ «Անմիջական սերունդը», որ բացարձակ Սփյուռքն է, դիմագիծ ստացավ Երկրորդ աշխարհամարտից հետո և «զաղուբե զաղուբե եւ զգայնութեան առհաւական գիծը պահելով հանդերձ, յատկանշուեցավ ուրոյն գօտիներու գրական ազդեցութեանց ենթարկումով»⁵³¹: Այդ սերնդի մեջ գեղարվեստական մեծարժեք ձեռքբերումներով առանձնանում է լիբանանահայ թււր, որի օժտված ու տաղանդավոր ներկայացուցիչներից է Սիմոն Սիմոնյանը:

Մ.Թեղեղյանը Սիրիայի ու Լիբանանի հայ գրական ընթացքում Ադետի թեմատիկ անդրադարձը «շոշափելի» է համարում մինչև 1930-ական թվականները, ինչը հավանաբար պայմանավորված է այն կարծրատիպային մոտեցումով, ըստ որի՝ Ադետի գրականությունը պետք է արտացոլի ջարդերի ու տեղահանությունների ողբերգական տեսարաններ, այլ խոսքով՝ պատկերի եղեռնը՝ որպես առարկայական գործողություն: Բնութագրելով 1930-1950-ական, ապա 1950-1970-ական թվականների սփյուռքահայ գրականության զարգացման ընթացքը՝ հետպատերազմյան սերնդի թեմատիկ-գաղափարական սևեռումներով՝ Թեղեղյանն առանձնացնում է շերտեր, որոնք նույնպես եղեռնի թեմայի ծիրում պետք է դիտարկել: Դա նոր կյանքի կոչված սերունդն է (Անդրանիկ Ծառուկյան, Սիմոն Սիմոնյան, Գևորգ Աճեմյան, Արմեն Դարյան, Երվանդ Պարսումյան, Մովսես Պչազճյան, Պողոս Սևալյան և ուրիշներ), որ նույն խոռվեով «Միջին Արևելքի Հայության մեջ ոտքի պահեց գաւառիկ ու տոհմաշունչ ոգին», շարունակեց կառչած մնալ հողի ու գավառի պաշտամունքին, «հայրենի կարօտանքին»՝ հատկապես արձակի ծիրում, որում ցայտուն են «թուրքին դեմ ցատումը եւ որբի հոգեբանությունը»⁵³²:

Եղեռնի գեղարվեստական անդրադարձների մասին խոսելիս հիմնականում դիտարկումներ արվում են հայոց կորուստների, ժողովրդի ապրած դժոխային արհավիրքի շուրջ: Հետեղեռնյան տարիներին Հայաստանում ու Սփյուռքում ձևավորված հիշողության մշակույթը նույնպես ընկալվում էր կորուստները հիշելու, սգալու, զոհերի հիշատակը խնկարկելու համատեքստում: Այդ շունչը տարածվեց նաև գեղարվեստական գրականության վրա. նույնանշանակ չափանիշների թելադրությամբ եղեռնի գրանյութին առնչվող բազմաթիվ գրական ստեղծագործություններ մնացին չնկատված և, իբրև այդպիսիք, չարժևորված: Պետականության տարիներին եղեռնի մասին խոսելիս ավելի շատ սկսեցին անդրադառնալ XIX դարավերջի-XX դարասկզբի հայ ազատագրական շարժմանը, ցեղասպանության տարիների զինված ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսական դրվագներին: Առանցքային շեշտադրում ստացավ եղեռնից վերապրած, օտար ափերում ապաստանած սերնդի՝ մնացորդացի կյանքի պատկերումը՝ բազում ճյուղավորումներով:

Եղեռնի իրողությունների զարկերակը՝ սկսած Համիդյան առաջին ջարդերից, այս կամ այն չափով, այս կամ այն կողմով առկա է Սիմոնյանի ստեղծագործություններում՝ հատկապես «Լեռնականներու վերջալոյսը» (1968) և «Սփիանայ քաջեր» (Ա հատոր՝ 1967, Բ հատոր՝ 1970) պատմվածաշարերում: Հստիմանափակվելով միայն գեղարվեստական արձակի ծիրով՝ Սիմոնյանն իր խմբագրած «Սփյուռք» շաբաթաթերթի էջերում 1958 թվականից արդեն ուշագրավ խմբագրականներ է ստորագրում հայ ժողովրդի բովանդակ պատմության ծանրագույն աղետի, դրա պատմաքաղաքական արմատների, հետևանքների, «անարդար աշխարհի», մեր «արդար ու սրբազան դատի» ու այլ կարևոր հարցերի շուրջ: «Սփիւռք»-ը միշտ «մատը դրած է այն նիւթերու վրայ, որոնց մասին արգիլուած էր խօսիլ կամ գրել»⁵³³, ուստի պատահական չէ, որ թերթը ունեցել է մոլեռանդ հակառակորդներ թե՛ Սփյուռքում, թե՛

⁵³¹ Թեղեղյան Մ., Դար մը գրականություն, հտ. Բ, Բոստոն, 1977, էջ 48:

⁵³² Նույն տեղում, էջ 53:

⁵³³ Մատենագիտության «Սփիւռք» շաբաթաթերթի, Բեյրութ, 1984, էջ 5:

հայրենիքում: Հայրենիքի դռները Սիմոն Սիմոնյանի առաջ ուղղակիորեն փակվեցին, երբ նա 1950-60-ական թթ.-ից արդեն համարձակվեց սովետական մտակաղապարներին ոչ հարիր ազգային հարցեր բարձրացնել, որոնց թվում՝ հայկական հողերի՝ Արցախի, Նախիջևանի, Ախալքալաքի՝ հորհրդային Հայաստանին միավորելու պահանջն էր և Հայոց Եղեռնի ճանաչումն ու դատապարտումը: Հայ մամուլի պատմության մեջ «Սփյուռք»-ն առաջինը հրապարակ հանեց Եղեռնի 50-ամյա տարելիցը համազգայնորեն ոգեկոչելու պահանջը՝ առաջարկելով մշակված ծրագրեր, որոնք այսօր էլ արդիական նշանակություն ու հնչեղություն ունեն («Առաջին ապրիլի 24-ը», «Սփյուռք», 1958, թիվ 4, «Երկրորդ ապրիլի 24-ը. Ա. Ներածական և խօսք մեր բարեկամներուն», 1958, թիվ 5, «Զգաստության հրավեր – Ապրիլի 24-ի առիթով», 1959, թիվ 11, «Դեպի յիսնամեակը Ապրիլեան Եղեռնի», 1968, թիվ 14-16, «Ամեն ինչ մոռնալ և յիշել մեկ բան՝ Հայկական դատը», 1964, թիվ 2, «Մարմնելիքին երրորդ հարուածէն ետք... (Ապրիլեան տարանջատ խոհեր)», 1965, թիվ 16, «Հայրերը կորսնցուցին և որդիները կոչուած են փրկելու», 1968, թիվ 16 և այլն): Սիմոնյանը կոչ է անում արժանավայել կերպով տոնակատարելու Եղեռնի 50-ամյակը՝ առերեսվելով սեփական սխալների ու բացթողումների հետ. «Երկու մեծ եւ ուշագրաւ իրողութիւններ, քանդակուած ու արձանացած, կը ցցուին մեր աչքերուն առջեւ, այս գրեթէ յիսուն տարիներու ընթացքին. Ա.- ԶԱՐԴՈՒՐՈՐ (ՀԱՅԸ) ԶԷ ԽՐԱՏ ՈՒԱԾ ԵՂԵՌՆԷՆ: Բ.- ԶԱՐԴՈՐԸ (ԹՈՒՐԶԸ) ԶԷ ԴԱՐՄԱՆԱԾ ԻՐ ՈՃԻՐԸ: Ազգովին խրատուած ըլլալու համար չէր բաւեր սգալը – լաց, սեւեր հագնել, խանութներ փակել, միմեր վառել եւ այլն – , այլ անհրաժեշտ էր համազգային ոգիով եւ խտելով դիմագրաւել ու կանխել Ապրիլեան Եղեռններու կրկնութիւնը: Թուրքին կիսատ ձգածը մեր ձեռքով շարունակելու մեղքը գործեցինք գիտութեամբ եւ անգիտութեամբ»⁵³⁴: Սիմոնյանն իրավացիորեն նկատում է, որ հայ ժողովուրդն իր համազգային կարելիությունները չկարողացավ ծրագրված կերպով «գորակոչի ենթարկել», չկարողացավ պահանջել իր հողերը, չհետապնդեց իր դատը, հաճախ «թաղական աթոռի մը իրաւունքին պաշտպանութեան համար եղանք աւելի քաջամարտիկ, քան եղած ըլլայինք շարողներուն դէմ»⁵³⁵: Չկարողացավ կենտրոնացված գաղութներ կազմակերպել, և սփյուռքը վերստին վերածեց սփյուռքի՝ ավելի սփռելով ու մանրացնելով: «Մեր նահատակները, Ապրիլեան զոհերը մեզմե կպահանջեն արցունքէն ու յարգանքէն վեր ու գերազանց բան մը. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԻՆ ՅԱՒԵՐԺԱՑՈՒՄԸ»⁵³⁶: Սիմոնյանն ազգային խնդիրների լուծումը տեսնում էր նախ և առաջ միասնականության մեջ:

Սիմոնյանի գրեթե բոլոր պատմվածքները, նախքան ժողովածուներում ամփոփվելը, հրապարակվել են «Սփյուռք» շաբաթաթերթում 1958-1978 թթ.-ին, ինչպես նաև ժամանակի այլ պարբերականներում ու տարեգրքերում («Սեւան», «Բագին», «Հայրենիք» և այլն): Ստեղծագործություններ կան, որոնք տեղ չեն գտել որևէ ժողովածուում («Տալուրցի Յակոբի Յիշատարականը», «Սփյուռք», 1958, թիվ 1, «Մեր Վերջին Եղնիկը և Եղիշե Զարենց», «Սփյուռք», 1966, թիվ 10, «Որովն պիտի յանձնուի լուսանկարը», 1967, թիվ 50, «Չղջում Արշակաւանի առջև», 1969, թիվ 24-25, «Աթաթիւրքի աղջկան ազգականը», 1971, թիվ 4, «Երկուորեակին եղբայրը», 1971, թիվ 7, 8, «Իր յուշարձանին այցելեց հերոսը», 1971, թիվ 14 և այլն): Դրանցից շատերում նույնպես Սիմոնյանը պատկերել է ազգային աղետի, տարագրության սոցիալական, բարոյական ու հոգեբանական հետևանքները:

Արձակուրդ հիմնակետեր ունենալով Սփյուռքի (հատկապես մերձավորարևելյան հատվածի) խնդիրները, հայրենիքի ճակատագրի սրված զգացողությունը, հայրենակարոտի հոգեսևեռումն զգայնությունները՝ Սիմոնյանը տարբեր գործերում

⁵³⁴ «Սփյուռք», 1963 թ. 23 ապրիլի, թիվ 14-16 էջ 2:

⁵³⁵ Նույն տեղում, էջ 2:

⁵³⁶ Նույն տեղում, էջ 2:

պատկերել է 1890-ականներից մինչև իր կյանքի ժամանակն ընդգրկող (1970-80-ականներ) հայ ժողովրդի կյանքի գրեթե բոլոր հատկանշական եղելությունները: Սիմոնյանի ստեղծագործությամբ կարոտի գրականությունը նոր ու ինքատիպ հավելումներ է արձանագրում: Հիմնականում պատմվածքի հղացքում գրողը խտացնում է հայրենիքից հեռու գոյատևելու դատապարտված հայության (զխավորապես՝ սասնահայության) բեկորների աստանդական ճակատագիրը, այդ ճակատագիրը կանխորոշած ողբերգությունը և, որպես այդ ողբերգության դառնագույն հետևանք, սփյուռքյան սպիտակ ջարդի եղերականությունը, որոնք էլ ամբողջացնում են Սիմոնյանի գեղարվեստական փոքր արձակի մտասևեռումների համակարգը:

«Լեռնականներու վերջալույսը» նվիրված է 1890-1915թթ.-ի ընթացքով տնտեսական ծանր պայմանների, բռնաճնշումների, ապա և բնակչության հանդեպ Օսմանյան Թուրքիայի կողմից ծրագրված ու աստիճանաբար իրագործված մասսայական տեղահանությունների ու ջարդերի հետևանքով Սասունի տարբեր շրջաններից Մերձավոր Արևելքի երկրներ գաղթած սփյուռքահայ առաջին ու հաջորդ սերունդներին: «Պատմութեան այս գիրքը կարծես հեռատեսիլն է լեռնականներու դաժան խաղաղության, իրենց կյանքի վերջալույսին ու գիշերին՝ չլուսցող ու անառավոտ...»⁵³⁷, - գրում է Սիմոնյանը՝ վկայելով, որ իր հերոսները իրական անձեր են, և ինքը նրանց մասին հյուսել է «իրական պատմվածքներ»՝ «կյանքե չափ ու անկե ավելի իրական»: Նույնիսկ անուններն է պահել անփոփոխ: Սիմոնյանն Ասատուր Կյուզեյանին հասցեագրած մի նամակում վկայել է, որ պատմական հայրենիքի կարոտով ապրող սասունցիների մասին գրել է Հակոբ Օշականի խորհրդով, որ նաև խոստացել էր գրքի համար առաջաբան հեղինակել: «Քեզի կը դրկեմ Լեռնականներու վերջալույսը... Անթիլիաս, 1948-ին սկսած էի տպագրության. կը յիշե՛ս... Յակոբ Օշականի ստիպումով եւ գրելիք յառաջաբանով: 21 տարի ետք լոյս կը տեսնե...» (Դեյրուբ, 27/4/1969)⁵³⁸: Գրողն ինքը, լինելով գտարյուն սասունցի, հասակ էր առել հայրենակորույս այդ մարդկանց միջավայրում, որոնք էլ «պահանջում էին» իրենց անցած եղերական ճամփաների, կորցրած հարազատների, արնածոր կարոտների գեղարվեստական տարազավորում: «Անոնք ինծի գրել տուած են այնպես ինչպես որ իրենք ապրած են ու եղած»⁵³⁹: Պարզաբանելով իր գրական չափանիշները՝ Սիմոնյանը նշում է, որ երբեք կարիք չի զգացել դիմելու «գրական հնարքների», քանզի նրանց կյանքերը ինքնին ավելի գեղեցիկ էին, քան իրավ, քան որևէ տաղանդավոր վերստեղծում: «Մայրի՛կ, մայրի՛կ» վիպակում ներկայացնելով Եղսա Խանումի կյանքի սրտահույզ պատմությունը՝ Սիմոնյանը գրում է. «Թող Ատիեմանցի մայրիկը իր պատմությունը պատմե ի՛ր արվեստով եւ թող Գրողը տանի գրողներուն արուեստն ու պատմելու ձևերը»⁵⁴⁰: Առարկելի ոչինչ չկա տոհմիկ լեզվամտածողությունից եկող այս ինքնահատուկ փիլիսոփայության մեջ, որն, ըստ ամենայնի, տարրալուծվում է գեղարվեստական խոսքում: Հանդարտ ու անճիգ՝ Սիմոնյանը պատմում է նրանց կյանքի «անօրինակ ու հուզիչ» պատմությունները, բացահայտում կենսական խորունկ ճշմարտություններ: Եղեռնը յուրովի է անդրադարձվել հարազատ կենսատարածքից դուրս մղված և «օտարության հորին մեջ» նետված այդ մարդկանց կենսագրություններում, ամեն մեկն ինքնովի է ապրում կորստի զգացումը, բայց բոլորի նպատակը մեկն է՝ վերադարձը:

Սասունցի լեռնականներին նվիրված պատմվածքներում (բացառությամբ մի քանիսի) չկան կոտորածի սրտաշարժ պատկերներ, սակայն դրանք աննկատելիորեն

⁵³⁷ Սիմոնյան Ս., Լեռնականներու վերջալույսը, Բեյրութ, 1968, էջ 179:

⁵³⁸ Կյուզեյան Ա., Կը խօսին նամակները, Բեյրութ, 2014թ., էջ 38:

⁵³⁹ Նույն տեղում, էջ 179:

⁵⁴⁰ Սիմոնյան Ս., Սիփանայ քաջեր, Բեյրութ, 1967, էջ 189:

հորդում են նրանց գրույցների, ողբերգաշունչ օրերի վերապրումների, վերապատմումների, արցունքների ու նույնիսկ՝ ծիծաղի միջից: Ճակատագրից դառնացած, երերուն, անհաշտ ու անհանգիստ այդ մարդիկ չեն հասկանում աշխարհի դրվածքը, նույնիսկ՝ հարազատ զավակներին, որոնք հեշտորեն ընտելացել են նոր միջավայրին, յուրացրել օտար կենցաղավարությունը, լեզուն և նույնիսկ կարողանում են ծիծաղել, ինչն աններելի է: Ջարդերից հետո հայն իրավունք չունի ծիծաղելու. համոզված է «Սահմանային վեճ» պատմվածքի հերոս Օվեն, որ, 1915 թվականից սկսած, ամբողջ երեսուն տարի չէր ծիծաղել. «Պեղծ գործ է խնդալը, երբ կոտորված են բոլոր սիրելիները և ամայացած՝ հայրենի տունները: Հայրս չի սիրեր ոչ իր խնդացող զավակները և ոչ իսկ խնդացող որևէ Հայ: Հայերու դեմքերուն վրայ պետք է որ դրոշմվի տրտմությունը՝ որպես նշան անմոռացության»⁵⁴¹: Վսեմ հուսահատությամբ պայթար մղելով օտար բարբերի դեմ՝ համառ ու սևեռուն վարքագծով այդ մարդիկ հաճախ հայտնվում են ողբերգազավեշտական իրավիճակներում: Ապավինած «ռուսի հաղթանակի» միջոցով հայրենիք վերադառնալու ու հայրենական հողերին տեր կանգնելու պարզահավատ սպասումին՝ Օվեն ու Ավեն իրենց երբեմնի հողերն են սահմանագծում և պապենական մի հողակտոր մեկը մյուսից անարդար կերպով «խլելու» պատճառով գժտվում («Սահմանային վեճ»): Սասունցու ծնությամբ օժտված ուշագրավ բնավորություններ են քեռի Օհանը, Թոփալ Սահակը, քեռի Մակարը: Երկնային արդարության դեմ «կրակե բարկությամբ» լցված Բեռնակիր Օհանը նախընտրում է, որ սատանան շրջի աշխարհի վրա, քան «ունևորներու բարեկամ» աստվածը: Նա մշտական հակասությունների մեջ է Աստծու կողմից երկիր ուղարկված «խաֆիաների» հետ, որոնցից մեկը, Օհանի համոզմունքով, Չորավար Անդրանիկն է: Չորապետի հանդեպ ունեցած բացասական վերաբերմունքի արտահայտման միջոցով էլ բացվում է Սասնա Ապաղանք գյուղում տեղի ունեցած սպանդի՝ մարդկանցով լի եկեղեցու հրկիզման պատկերը, որին Օհանի հետ ականատես է եղել Նաև Անդրանիկը: Օհանի համար հայկական սարսափելի տեղահանությունների, կոտորածների, իր նման խեղճերի զրկանքների պատասխանատուն Անդրանիկ փաշան էր, որ «մեկ ու կես ֆշանկով» (փամփուշտ) եկել և «երեք հարիւր վաթսուն տարուան Օսմանի տովաթը» ուզում էր ազատել: Երբ Օհանին հանգստացնում են, թե Անդրանիկն արդեն մեռել է և կարիք չկա անգո մարդուն հետապնդելու, Նա զայրագին պատասխանում է. «Անդրանիկ չկե՛, բայց կե՛ Անդրանիկություն»: Այսինքն՝ դեռ կա «մեկ ու կես փամփուշտով» կռվելու մոլորությունը, որն իրենց այդ օրերից ավելի վատ օրերի կարող է հասցնել, և «իր արդեն ծանր բեռն ավելի՛ ծանրացնել»:

Սիմոնյանի պատմվածքներում ծիծաղն ու տխրությունը փոխնիփոխ հաջորդում են իրար՝ ստեղծելով տրամադրությունների ուշագրավ խայտանկար: Հենց այդ առանձնահատկության շնորհիվ էլ Սիմոնյանի հերոսները ձեռք են բերում արտակարգ կենսական ռիթմեր, դառնում ինքնատիպորեն սիրելի: Նրանք գրականության մեջ տարածում գտած «փոքր մարդկանց» սիմոնյանական կերտվածքներ են: Հեղինակը սիրում է իր լեռնականներին, ցավում է նրանց համար, և իր սերը փոխանցում է ընթերցողին:

Հայոց եղեռնապատումի հուզառատ էջ է «Մուրազ մը ունըմ» պատմվածքը: Հեղինակը գրույցի է կանչում հորթուր խանեին, որ մի գեղեցիկ օր Սասնա Պելավ գյուղից հարս էր գնացել խնձորիկ, երկու մանչ ունեցել և վեց տարվա հարս էր, երբ սկսվել էր կոտորածը: Խանեն շատերի հետ ու շատերի նման մանկահասակ զավակներին առել ու փախել էր սարերը: Օրեր, ամիսներ դիմադրել էր եղեռնի արհավիրքներին, թաքստոցից թաքստոց անցել, ահարկու չարչարանքներ կրելով՝ փրկության հույս փայփայել, բայց ճակատագիրը իր ու իր նման հազարավորների

⁵⁴¹ Սիմոնյան Ս., Լեռնականներու վերջալոյսը, Բեյրութ, 1968, էջ 13:

հանդեպ եղել էր անկարելիոր ու անողոր: Օսմանյան իշխանությունների հատուկ թելադրանքով գործող քուրդ բաշիբոզուկները, բռնելով փախստականներին, որոնց թվում և Խանեփն՝ մանչերի հետ, փակել էին մի տան մեջ ու կրակի տվել: Խանեփն հաջողվել էր երդիկից դուրս սողալ, «իր մանչերը, սակայն, անթափանց ծուխերու մեջ մայր փնտռելով ու մղկտալով խեղդամահ եղան»⁵⁴²: Պատմվածքում հեղինակը չի խուսափում սպանդի սահմուկեցուցիչ մանրամասների նկարագրությունից, որոնք ընթերցողի առջև կենդանացնում են եղեռնյան միջավայրը: Ազգային աղետի, ողբերգության հունով գեղարվեստական պլան է թափանցում վրեժխնդրության թեմա: Հրաշքով վերապրած Խանեփն մուրազ ունի՝ «տուշմանի» արյունը պիտի թափվի այն հողերի վրա, որտեղ զազանաբար սպանվեցին հազարավոր անմեղ մարդիկ, նաև՝ իր զավակները: Այդ արյունը միայն կարող է մարել այն ատելությունը, որ երկար դանակի պես խրված էր Խանեփի սրտում: Եղեռնը դեռ շարունակվում էր վրեժի զգացումից տակնուվրա եղած նրա էության մեջ:

Սիմոնյանն իր գրվածքներից մեկում առանձնացնում է երեք «իրականություններ», որոնք էլ կազմում են իր գործերի հոգեհատակը և ստեղծում որոշակի կենսամիջավայր: «Իրականութիւն մը՝ օսմանյան բռնակալությունը, իրականություն մը՝ հայկական ճգնաժամը օսմանեան լուծին տակ, իրականութիւն մը՝ հայկական ընդվզումը օսմանեան լուծին դեմ»⁵⁴³:

«Նա իր հօր զավակն է» պատմվածքում նույնպես պատկերված է ցեղասպանության արհավիրքը և ազատատենչ մաքառումը, որ մղեց սասնահայությունը առաջին(1894) ու երկրորդ (1904) ապստամբությունների ժամանակ՝ փորձելով դիմակայել չարաղետ 1915-ին, բայց ապարդյուն: Շաբաթներ շարունակ աներևակայելի խիզախությամբ կռվող Սասունն ընկավ անհավասար գոտեմարտի արդյունքում: Պատմական փաստերը վկայում են, որ թուրքական իշխանությունները Սասունի դեմ դուրս էին բերել ժամանակի ռազմական տեխնիկայով զինված հսկա բանակ, որ թվաքանակով գերազանցում էր Սասունի հայությանը: Պատմվածքում ի դեմս Մակարի ու իր հայդուկ ընկերների՝ Սիմոնյանը խտացրել է սասունցիների ապստամբ ոգին, բռնակալություն չհանդուրժող բնավորությունը: Մեղվաբուծությամբ զբաղվելու համար աշխարհ եկած սասունցին ականազբաղվել էր մարդու արյուն թափելով: Գյուղի տերտերը սահեցրել էր Մակարի ձեռքը փայտե այբուբենի, ապա Զերականի էջերի վրա՝ սովորեցնելով կարդալ *ծառ, սար, ոչխար, փեթակ, մարդ* բառերը... Նոր և ավելի դժվար բառերը՝ *թշնամի, փնվոր, պատերազմ, թնդանոթ, ավեր, կոտորած*, Մակարը չկարողացավ կարդալ, որովհետև ծագեց Սասունի ապստամբությունը: Յոթ տարեկան Մակարը տեսավ ու ճանաչեց թշնամուն, ահեղ պատերազմը, թնդանոթները, ավերն ու կոտորածը: Ավերվեց հայրենի գյուղը, սրի քաշվեցին յուրայիները: Այդ տարիքում արդեն Մակարը հասկացավ, որ տեսնելը ավելի դժվար է, քան կարդալը: Մի խումբ որքերի հետ նրան էլ տարան Առաքելոց վանք՝ ուսում առնելու: Բայց այնտեղ էլ «իր սորվածը չեղավ ավելի մեծ, քան իր տեսածը»: Սասնա երկրորդ ապստամբությունից հետո վերապրողների հետ Զեռի Մակարն էլ վերադարձավ գյուղ և որոշեց վերականգնել ավերակված տունն ու բարեշեն դարձնել օջախը: Նվիրվեց սիրելի գործին և արդեն մտածում էր ընտանիքի մասին, երբ ծագեց պատերազմը: Այն, ինչ Մակարի հուզումնահար աչքերը տեսան՝ «զարհուրելի հակափաստ» էին «եղբայրության իր հավատքին»: Սիրած աղջկա խոշտանգված ու անտառի տարբեր մասերում «ցիրուցան արված» մարմինը, օրեր շարունակ անկենդան մոր մարմնին փարված ու մայրական կաթի փոխարեն կոծից դուրս թափվող որդերով մնվող մանչուկի սրտակտուր լացը, բռնաբար լլկված ու

⁵⁴² Նույն տեղում, էջ 64:

⁵⁴³ Նույն տեղում, էջ 86:

օրորոցի նման ձեռք ու ոտքով ծառի ճյուղերից կախված, հովից տարուբերվող կնոջ սահմնվեցուցիչ մարմինը և այլ զարհուրելի տեսարաններ, ի վերջո, սպանեցին իր մեջ «եղբայրության հավատքը»։ ոսկե միջատներ բուծողը դարձավ մահաբույծ, ընկերավարականը՝ մարդասպան, եղբայրության հրեշտակը՝ «Ատելության սրսկիչ»։ Ու այդ բոլոր հակոտնյա գծերը ներդաշնակվեցին Զեռի Մակարի մեջ։ Սիմոնյանը պատումը առաջ է տանում չթուլացող լարվածությամբ, և թանձր գույներով պատկերում լեռնականների ոգեշունչ ու անհավասար պայքարը թուրք ու քուրդ բարբարոսների դեմ։ Պատմական մեծ հնչեղություն ստացած Սասունի ինքնապաշտպանական կռիվները(1894, 1904) Սիմոնյանի գրչով վերածում են գեղարվեստական տպավորիչ պատկերների։ Պատումը ներառում է պատմական անցքեր ու անուններ, որոնց նկատմամբ հեղինակն ունի որոշակի բաց վերաբերմունք։

Տեղասպանության գաղափարը մեկ այլ ընդգծում ունի «Թող մեռնի երկրորդ Սահակը» պատմվածքում։ Տրորված կենսագրության ողբերգական պատկեր է պարզում հեղինակը ընթերցողի առջև։ Ստեղծվում է հերոսի կյանքի բովանդակային երկու հոսք՝ առաջին ու երկրորդ Սահակների հակադրության պատկերով։ Սահակը երկու ծնունդ էր ունեցել՝ 1897-ին և 1915-ին։ Երկրորդ Սահակին Աստված վերստեղծել էր հայ տարագրության պատկերի համաձայն, այսինքն՝ հեռու իրեն և բոլոր մարդկանց տարրական նմանությունից։ Չուգահեռ պատկերվում է առաջին Սահակի կյանքի հովվերգական ընթացքը «Սասնո ամենից անմատույց ու վայրի լեռնաշրջանի մեջ, ուր վեր էր խոյանում լեռնաշխարհի ամենավեհ գագաթը»՝ Մարաթուկը։ Նվիրական լեռան ստորոտում գտնվող Բիրշենք գյուղում էլ ծնվել էր Սահակը։ Մարաթուկը տիրական ազդեցություն էր թողել Սահակի հոգեաշխարհի ձևավորման վրա, մտել արյան բաղադրության մեջ։ Գեղեցիկ էր առաջին Սահակը, «Մարաթուք սարն ու Բիրշենք գյուղի աղջիկները կը մրցեին իրարու հետ՝ տիրանալու համար Սահակի սրտին»։ Նրա սիրտը դեռ պիտի բացվեր սիրո առաջ՝ «մեծ նուռի մը պես», բայց սկսվեց կռիվը։ Գաղթի ճանապարհին Սահակը կորցրեց բոլոր հարազատներին՝ հորը, մորը, քրոջը, եղբորը։ Թեև դիմացավ ու թոթափեց բոլոր հիվանդությունները, բայց դրանց խոր ու անջնջելի հետքերը մնացին մարմնին։ Ահա այդպես հայ տարագրության պատկերի համաձայն Աստված ստեղծեց երկրորդ Սահակին՝ որպես կենդանի հիշատակարան, որտեղ «բանդակուած են Հայ եղեռնի ակերներն ու չարչարանքները»։ Առաջին Սահակից երկրորդ Սահակի մեջ վերապրեց միայն հավատքը Մարաթուկի գործության հանդեպ։ Սահակի երկրորդ կյանքը դժվարին անկույնադարձերով շարունակվեց «տարագրուած հայերի մեծ կեդրոնում» Հայեպում։

Պատմվածքներում Սիմոնյանը փորձում է վերակենդանացնել սասունցի հայի տիպարը, նրա ապրելակերպը, աշխարհայացքը, ավանդությունները և, առհասարակ, սասունցիների հավաքական հիշողությունը, պատմական ավանդը, Սասուն բնակավայրի երբեմնի հայաբույր հիշատակը։ «Արուեստի գործ մը միշտ արժանի է ակելի յարգանքի, երբ փշուր մը բան կը փրկե այդ ամենէն»⁵⁴⁴, -գրում է Հակոբ Օշականը։ «Լեռնականներու վերջալույսը» ժողովածուն սասունցու յուրահատուկ ինքնության, պապենական հայրենաշունչ խառնվածքի կենդանագիր է։

Թուրքի ձեռքով հայ ժողովրդի հոգում բացված վերքերն անդրադարձնող էջեր կան Սիմոնյանի «Սիփանայ քաջեր» ժողովածուում։ Հայ-թրդական ավանդության համաձայն՝ Սիփան լեռան գագաթին ապրում է ֆալաքը՝ ճակատագիրը։ «Ֆալաքին անարդարություններուն դեմ կռուելու կոչուած են Սիփանայ քաջերը։ Այս հատորի բոլոր գրություններուն հերոսները կը կռուին ֆալաքի դեմ, որ անարդար եղաւ Հայոց հանդեպ։ Ուստի այս գիրքին խորագիրը կրնար կոչուիլ Սիփանայ քաջեր»։ Գրքի խորագրի հեղինակային «ստուգաբանությունը» ընթերցողին անմիջականորեն

⁵⁴⁴ Օշական Հ., Համապատկեր արեւմտահայ գրականութեան, հտ. 7, Անթիլիաս, 1979, էջ 217:

կապում է եղեռնյան իրողության հետ, ինչն էլ գրքի էջերում ցույցանում է պատմական անարդարությունների դեմ ընդվզման, դրանց դատապարտման գաղափարական շեշտադրումներով: «Սիփանայ քաջեր»-ում Սիմոնյանը յուրացնում է կենսական ավելի խոր շերտեր, լայնացնում է նյութի շրջանակը՝ անդրադառնալով այնպիսի թեմաների, ինչպիսիք են՝ հայրենադարձությունը, ծուլման, ուժացման, այլ խոսքով՝ սփյուռքում սպիտակ եղեռնի դեմ պայքարի ուղիների որոնումը, սերունդների փոխհարաբերությունները:

Սիմոնյանի հերոսները ֆալաթի դեմ կռվում են ոչ թե զենքով, այլ հիշողությամբ, հայրենի հիշատակներով, ասել է թե՛ հոգևոր հայրենիքի գաղափարով, ինչը լավագույն միջոցն է՝ նորահաս սերնդին անմասն պահելու ծուլման վտանգից: «Սիփանայ քաջերը» հիշողության վրեժ է ֆալաթի դեմ, որ անարդար եղավ հայ ժողովրդի հանդեպ: Ուշագրավ է, որ գրքում ֆալաթի խորհրդապատկերը նույնացվում է թուրք տարրի հետ. «Հայոց ազգը անտառ էր, Թիւրքը ճղակոտոր ծա՛ռ դարձուց զանի...: Թի՞ւրքը թե ֆալաթը(ճակատագիրը) կրա՛կ ձգեց. Ատի չեմ գիտեր...»⁵⁴⁵: Կամ «Ֆալաթը ինչու՞ մեզ դեպի Տեր-Չորի չլերը նետեց... Եհիտ է, Հայոց ազգը չձգեց, որ Ֆալաթը մեր գլխուն բերէ իր բոլոր ուզածները... Բայց ու՞ր են Ֆալաթին դեմ կռուող Հայոց կտրիճները...»⁵⁴⁶: Արձագանքելով աշխարհում տեղի ունեցող անարդարություններին՝ Սիմոնյանը բացում է ազգի հին վերքերն ու նոր ցավերը:

Տարագրության մեջ հայրենի հիշատակներով ապրող մարդ է սափրիչ Սարգիսը՝ «Սափրիչ Սարգիս, Ներգաղթ և ածելի» պատմվածքի հերոսը, որ խանդավառությամբ սպասում էր հայրենիք ներգաղթելու երանելի օրվան: Սակայն նա ենթադրել չէր կարող, որ երեք որդիներից երկուսը կտրականապես կիրաժարվեն մեկնել ու բնակություն հաստատել հայրենիքում: Դա անօրինակ ողբերգություն էր Սարգիսի համար, տարագիր հայության շրջանում տարեցտարի հոգեզգացական մեծ տարածքներ նվաճող ողբերգություն, որով բնութագրվում է մի ամբողջ ժամանակաշրջան, մտայնություն ու հոգեխառնություն: Աշխարհասփյուռ հայ գաղթաշխարհում հետզհետե արմատավորվող տեղայնացման, ծուլման երևույթով աղավաղվում ու վտանգվում էր հայի իսկական տեսակի, ինքնության՝ սերնդեսերունդ փոխանցվող նկարագիրը:

Այսպես, իր ստեղծագործության այս կամ այն շերտում Սիմոնյանը խտացնում է 20-րդ դարասկզբի հայ ժողովրդի ապրած դառնագույն ողբերգությունը, որ ճյուղավորվում է աշխարհի բոլոր ցամաքամասերում: Եղեռնը շարունակվում է խեղված ճակատագրերի, որք ու անտեր ընտանիքների, աշխարհում սիռնված հայի բեկորների մեջ, որոնք օտար ափերում հոգեկան հենակետեր են որոնում, բայց այդպես էլ չեն ամրանում: Շատերը հեռանում են հայրենի բարքերից, մոռանում անցյալն ու պատմությունը, ազգային խորհրդանիշները և, ի վերջո, դադարում հայ լինելուց: Սիմոնյանը սուր կետի վրա է դնում հայության դիմագծին սպառնացող սոսկահար տագնապներից մեկը՝ ուժացումը, որ յուրովի է արտացոլել հատկապես «Մայրի՛կ, մայրի՛կ» վիպակում: Հեղինակը պատկերում է ժամանակի ծանր հոգեբանական երևույթներից մեկը՝ հին ու նոր սերունդների օտարումը: Պատմվածքի հերոսներից Ջեթը՝ ավագանի անունով Հակոբը, մոր՝ Հանի Եղսայի հինգ զավակներից միակն էր, որին գաղթի ճանապարհին կարողացել էր փրկել ու հասցնել Հալեպ: Անասելի չարչարանքներ կրելով՝ Եղսան աճեցրել էր հոր գերդաստանից մնացած միակ հունդը և ապա ուղարկել Ամերիկա, որ «ամրանայ ու տարածուի կաղնի ծառին պես, որ Հայոց մեռնող անթառամ ու պայծառ մնայ ի՛ր, իր կնոջ ու իր զավակներու ճակատներուն»⁵⁴⁷: Հետո հասկացել էր, որ սխալ է վարվել, բայց արդեն ուշ էր, ինչպես ինքն է ասում, որդուն «ազատել էր տաճկի ձեռքից, բայց հանձնել նրանից ավելի գեշ բանի մը ձեռքը»:

⁵⁴⁵ Սիմոնյան Ս., Սիփանայ քաջեր, գիրք 1, Բեյրութ, 1967, էջ 208:

⁵⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 222:

⁵⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 208:

«Ես տեսա երկու Տեր-Չորներ՝ իմ մեկ աչքովս», - ասում է Եղսա մայրիկը՝ ութ ամիս Լմերիկայում՝ որդու տանն ապրելուց հետո՝ «101 տարուան բանտարկյալի պես»: Երկրորդ Դեր-Չորը Լմերիկան է՝ ավելի զարհուրելի, քան առաջինը, քանզի «Տեր-Չորի չղեր ինկող մեր ազգակիցները կրնան վերադառնալ Հայոց Տուն, բայց Լմերիկա ինկող մեր զաւակները պիտի չվերադառնան»⁵⁴⁸: Պատմելով իր մասին, Ներկայացնելով Նախ՝ զաղթի ճանապարհին, ապա՝ Լմերիկայում գիտվ անցածը՝ Եղսան արտահայտում է ոչ միայն իր, այլև մի ամբողջ սերնդի ազգային մտահոգությունները: «Պատմե, մայրի՛կ, պատմե՛, ինչպես մեր երգը կ'ըսե՛ «Կանչե՛, կռու՛նկ, կանչե՛»»⁵⁴⁹: Որդու տանը Եղսային սպասում էին բարոյական ցնցումներ՝ մեկը մյուսից զորավոր. Նախ՝ տանում են ճաշարանում աշխատեցնելու, ապա՝ ավելորդ տհաճություն չպատճառելու համար (քանի-որ նա միակնանի էր ու հայերեն էր խոսում) արգելում են երևալ հաճախորդների աչքին. «Եթե մայրդ վար իջնէ, հաճախորդները կը փախին», - հարսի պահանջն էր: Ապա ծրագրում են պարտքի դիմաց ամուսնացնել Եղսային մեծահարուստ ու տարեց մի Լմերիկացու հետ: Եղսայի տառապանքն ավելի է խորանում, երբ արժանանում է թոռների անբարյացակամ վերաբերմունքին, Նրան հրամայվում է փակված մնալ սենյակում բոլոր այն օրերին, երբ թոռան «բոյ-ֆրենդն» էր հյուր գալիս. տատի եղեռնազարկ տեսքը ակնահաճո չէր քաղաքակրթված ու փափկակենցաղ երիտասարդին: Հեղինակը դեպքերի զարգացումը հասցնում է վերջնագծին. որդին ու հարսը որոշում են մորն ուղարկել Հալեպ, քանզի Նրա հետ կապված շահախնդրական ծրագրերը գլուխ չեն գալիս ու այլևս ավելորդ ծախս էր Լմերիկայում պահելը: Դրանից հետո արդեն սկիզբ է առնում բարոյական մահը: Հակոբի հոգեբանական խզումը ազգայինից, իր անցյալից, պատմությունից, Նույնիսկ իրեն թուրքի յաթաղանից փրկած տարաբախտ մորից, վերջնական է:

Սիմոնյանի ստեղծագործությանն ուրույն երանգ է ավելացնում հայ-թուրք հարաբերությունների թեման: Այդ առումով ուշագրավ են «Դեպի Էրզրում. Թուրք զնդապետի մը հետ» և «Աթաթուրքին աղջիկը» պատմվածքները: Հերոսներից մեկի հետևությունը, թե պատմական հանգամանքների բերումով «շատ հայեր թրքացել են և շատ թուրքեր՝ հայացել», հեղինակի համար հայեցակարգային առանցք է, որն ամբողջական դարձնելու համար դիմում է բազմաթիվ իրական փաստերի ու գեղարվեստական հղացման տարբեր սկզբունքների: Առաջին պատմվածքում դեպքերը զարգանում են գրեթե արկածային ընթացքով՝ հայ պատմաբանն ու գերմանացի նշանավոր գանգաբանը մասնագիտական ուսումնասիրությունների նպատակով ուղևորվում են Էրզրում: Գանգեր չափազրելու ու դրանց տեսակները որոշելու մոտիվն ինքնին հետաքրքրաշարժ է դաժնում պատումը և հնարավորություն տալիս բացահայտելու Նոր տիպարներ, հաղորդակցվելու հեղինակի Նոր մտահոգություններին: Գերմանացի գանգաբանի՝ Թուրքիայի տարածքում կատարած գանգաբանական չափազորություններն ու հետազոտությունները բերում են Նրան պարականոն եզրակացության, ըստ որի՝ հայերը «չեն տարագրվել Թուրքիայից, այսինքն՝ հայկական նահանգներից... Նրանք ապրում են այդ սրբազան ու վաղեմի հողերի վրա»⁵⁵⁰: Եզրակացությունը խորապես ցնցում է հայ պատմաբանին, որ հրաժարվում է հավատալ գանգաբանական այդ տեսությանը: Գիտնականի մեկնակետը *արմենոիդ* տիպի գանգն էր, ըստ որի փորձում էր զատորոշել Փոքր Ասիայի, Կովկասի ու Միջագետքի ժողովուրդների գանգերը՝ հայկականի հետ ունեցած տարբերություններով ու նմանություններով: Որպես նմուշ ծառայած բազմաթիվ թուրքերի գլխում նա հայտնաբերել էր նկատելի գերակշռությամբ *արմենոիդ* տեսակի գանգեր և պատրաստվում էր Երզնկայում ու Էրզրումում հետազոտություններն

⁵⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 209:

⁵⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 190:

⁵⁵⁰ Սիմոնյան Ս., Սիփանայ քաջեր, գիրք 2, Բեյրութ, 1970, էջ 13:

ավարտեցին հետո ամբողջացնել իր գիտական եզրակացությունները: Այդ առանցքի շուրջ էլ հյուսվում է «Թուրք գնդապետի մը հետ» պատմվածքի դիպաշարը, որի հիմքում լայն իմաստով թուրքի հոգեբանական վերլուծությունն է: Մինչև վերջին անկյունը բացվում է հայ ընտանիքից սերված, այդ բարդույթից ամբողջ կյանքում տառապող մոլեռանդ, հայատյաց թուրք գնդապետի էությունը, որին իր կենսըմբռնումներով զուգահեռվում-հակադրվում է մեկ ուրիշը՝ գանգի *արմենիոյ* տեսակով լիակատար մի թուրք, որը չի տառապում այդ բարդույթից, ավելին՝ կյանքի իր փիլիսոփայությամբ լավագույնս պատճառաբանելով հայ-թուրք հարաբերություններում առկա բազմաթիվ հոգեբանական թնջուկներ՝ տալիս է դրանց ինքնօրինակ գնահատականը: Եվ որքան ընդարձակվում ու ծավալվում է երկմակարդակ գրույցը, այնքան ընդգծվում, ինքնատիպ ուղղվածություն ու ողբերգական շեշտվածություն է ձեռք բերում առաջին թուրքի կերպարը, որ 1915-ին մի թուրք կնոջ կողմից փրկված գտարյուն հայ էր՝ ի հակակշիռ իր *այլթայյան* տեսակի գանգի: Նա երբևէ խուսափել էր հոգու ծալքերը բացել, որովհետև հանկարծ կարող էր խելացնորվել իրողության ծանրությունից: Որքան խորանում ենք այդ կերպարի էության մեջ, որքան ջանում ենք հասկանալ նրան, այնքան բացահայտում ենք ողբերգական մի անհատի, որի դժբախտությունն իր ուրույն դրդապատճառներն ունի: Արձակագիրն ասես ստեղծել է երկպատկեր՝ իրար հակադրելով նույնածին, բայց տարբեր ընթացքներ ունեցող նկարագրեր: Մեկը պատրաստ է եղել հոգեբանորեն ընդունելու իրողությունը՝ կյանքի ամեն քայլափոխի զգալով ճշմարտության շնչառությունը, մինչդեռ մյուսն իրեն կամովին զնդանել է կեղծ անգիտության մեջ, «մեռցրել իր մեջ ճշմարտության ծայնը», որովհետև այդ ճշմարտությունը չունի ընդհանուր եզրեր իր կյանքի ու պարտականությունների հետ: Երկուսի ողբերգության հիմքում էլ ընկած է ցեղասպանության դառնադի փաստը, հայերին բռնի ծուլելու, մանկահասակ տարիքից արյան հունը փոխելու, թրթաղներով զարհուրելի երևույթներով. պատմական անարդարություններ, որոնք վեր է հանում հեղինակը և դրանց շուրջ մտորել տալիս:

«Աթաթուրքին աղջիկը» պատմվածքի հիմքում թուրք առաջին կին ռազմական օդաչու, թուրքական կանացիության կատարելատիպ ու ազգային վեհության խորհրդանիշ համարվող Սաբիհա Գյուլչենի հայկական ծագման աղմկահարույց պատմությունն է: Նրան Ջիբրիլ մանկատնից 1925 թվականին որդեգրել էր Թուրքիայի առաջին նախագահ Մուստաֆա Զեմալ Աթաթուրքը, քանի որ ցեղասպանությունից հետո հազարավոր ծնողագուրկ երեխաներ, որոնց թվում և Խաթուն Սեփիլյանը՝ Տիրուհի ու Ներսես Սեփիլյանների դուստրը, հայտնվել էին որբանոցներում: Աթաթուրքը երկնագույն աչքերով իր հոգեզավակին Սաբիհա անունն էր տվել ու կնքել Գյուլչեն (թուրքերեն՝ երկնային) ազգանունով: Աթաթուրքն առանձնապես չէր կարևորում, թե իր հոգեզավակների երակներում ինչ արյուն է հոսում, կարևորն այն էր, որ նրանք դաստիարակվում էին թուրքական ոգով: Սաբիհայի հայկական ծագումը երկար ժամանակ հայտնի էր հայերի շրջանում: Առաջին անդրադարձը հայուհու անօրինակ ճակատագրին եղավ Սիմոնյանի գրչով՝ 1970 թվականին, երբ «Սփյուռք» շաբաթաթերթի օգոստոսի 16-ի թիվ 33 համարում տպագրվեց «Աթաթուրքին աղջիկը» պատմվածքը՝ ընծայագրված՝ «Տերսիմացի բարեկամիս՝ Գեորգ Երեւանեանին»: Պատմվածքը հետագայում զետեղվեց «Սիփանայ քաջեր» ժողովածուում (1970), ինչպես նաև «Լեռ եւ ճակատագիր» (1972) հատընտիրում: Պատմվածքում առաջին անգամ Սիմոնյանը խոսեց Գյուլչենի հայկական արմատների, իսկական անվան, եղեռնին զոհ դարձած ընտանիքի մասին՝ զեղարվեստական տպավորիչ պատկերներով ներկայացնելով մոր տեսլացումից առաջ եկած հոգեկան ծանր տագնապը, որ ապրում է թրթաքած հայուհին Դերսիմի ռմբակոծումից առաջ: Գյուլչենի պատմությունը հայերի համար մի ողբերգական դրվագով էլ է հայտնի: 1938թ.-ին Նա Աթաթուրքի հրահանգով մասնակցել էր Դերսիմի կոտորածին՝ ռմբակոծելով ցեղասպանությունից փրկված և Դերսիմում ապաստանած հայերին: Թուրքական

«Yeni Akit» պարբերականը ներկայացրել էր Սաբիհա Գյոլչենին՝ ժամանակի հայտնի թերթերից մեկին՝ «Tan»-ին տված տխրահուշակ հարցազրույցը, որում Աթաթուրքի հոգեզավակը, 1915-ի ցեղասպանությունից փրկված հայուհին՝ Նույն ինքը հաթուն Սեբիջյանը, պատմել էր, թե ինչպիսի խանդավառությամբ է մասնակցել Դերսիմի կոտորածին: Սիմոնյանը Գյոլչենի ռազմական այդ չարաղետ թռիչքն էլ դարձնում է պատմվածքի առաջը՝ նկարագրելով Նախքան զարհուրելի հրահանգն ի կատար ածելը հայուհու ապրած սոսկալի մտատանջանքը, որի պատճառը գիշերվա երազն էր, «երկնային սուրացող միակության» մեջ ակաջին հասած մոր սաստող ձայնը՝ «հաթուն...», և ռազմական օդանավի պատուհանից իր աչքերին տխրորեն փարվող հարազատ վայրերը, որտեղ անցել էր պիստակենիների բույրով լեցուն իր մանկությունը...

Հայտնի է, որ Թուրքիայում Սաբիհա-հաթունի գաղտնիքը «բացահայտեց» Հրանտ Դինքը: 2004 թվականին «Ակոս» թերթում տպագրվեց Դինքի հարցազրույցը հայաստանաբնակ Հռիփսիմե Սեբիջյանի հետ: Վերջինս պնդում էր, որ Սաբիհա Գյոլչեն իր հարազատ մորաքույրն է՝ ներկայացնելով իր մոր՝ Տիրուհու կյանքի պատմությունը: Տիրուհու ծնողները Այնթապի Ջիբին գյուղից էին, զոհվել էին ջարդերի ժամանակ: Ծնողների մահից հետո նրանց անչափահաս աղջիկները՝ Տիրուհին ու հաթունը, հայտնվել էին թուրքական որբանոցում, որտեղից էլ հաթունին որդեգրել էր Աթաթուրքը: 1946թ.-ին Տիրուհին Սիրիայից ներգաղթել էր Խորհրդային Հայաստան: Նա շարունակ փորձել էր կապ հաստատել քրոջ հետ, սակայն ապարդյուն: Հրանտ Դինքը «Սաբիհա Գյոլչենի գաղտնիքը» հողվածում, որպես հայկականության ևս մեկ իրեղեն ապացույց, մատնանշում էր Նաև այն փաստը, որ Սաբիհան տառապել է «երևանյան» կամ «հայկական» կոչված հիվանդությամբ, որի մասին պատմվածքում վկայակոչել է Նաև Սիմոնյանը: «Սփյուռք» շաբաթաթերթի 1971թ.-ի թիվ 4 համարում Սիմոնյանը հրապարակեց Նաև «Աթաթուրքի աղջկան ազգականը» կարճ ու հուզիչ պատմվածքը, որն իրական դեպքի հիմքով շարունակում էր Աթաթուրքի աղջկա պատմությունը: Հալեպից հեղինակին է այցելում Ներսես անունով մի գաղթական հայ և պնդում, որ ինքը Սաբիհա Գյոլչենի՝ Նույն հաթուն Սեբիջյանի հորաքրոջ տղան է, և «Սփյուռք»-ում հրապարակված պատմվածքը տակնուվրա է արել իր զգացմունքները: Թրքացած քրոջը տարիների հեռվից հանդիպելու որոշումը դառն հարցեր է առաջ բերում. արդյո՞ք հաթունը կընդունի սիրասուն եղբորը. «... թրքութեամբ փառքի հասած է, ... հայութեամբ պիտի գլտորի, չեմ գիտեր մինչեւ ուր... Մինչեւ հիմա ծածկած է իր հայ ըլլալը, ասկե անդին պիտի չուզե յայտնել, եւ շատ հաւանաբար մերժե...»⁵⁵¹: Հայոց ցեղասպանության ընթացքում առևանգված կամ ծնողների սպանողից հետո փրկված հայ երեխաների ճակատագրերը առանձին և լուրջ ուսումնասիրության նյութ են: Հայտնի է, որ տխրահուշակ թուրք զորավար Զարաբեքիրը, արևելյան ճակատում հավաքելով որբ, անտուն, անխնամ հայ երեխաներին, նրանց տալիս էր ռազմական կրթություն և դաստիարակում մոլի «թուրքականության» ոգով: Հենց այդ երեխաներից է հետագայում կազմավորվում, այսպես կոչված, «Երեխաների բանակ» ռազմական միավորումը: Թուրքական միջավայրում մեծացած ու դաստիարակված այդ երեխաները հետագայում դառնում էին ամենամոլի ու դաժան զինվորները՝ այդպես էլ չիմանալով իրենց իսկական ծագումը: Երևույթի ողբերգականությունը խորապես մտահոգել է ցեղասպանության թեմային այս կամ այն կերպ անդրադարձած գրողներին, նաև՝ Սիմոն Սիմոնյանին: Հայերի հանդեպ թուրքական ոճրագործությունները ամբողջական մոտիվ են ձևավորում Նաև Սիմոնյանի «Երեք օրակարգեր», «20000 Էն Մեկը...», «Խմբապետ Ղազարի դատավարությունը» և այլ պատմվածքներում:

⁵⁵¹ «Սփյուռք», 1971թ., թիվ 4, էջ 2:

Ամփոփենք. անդրադառնալով Եղեռնի դառն իրողություններին՝ Սիմոնյանն իր ստեղծագործություններում վեր հանեց հիմնականում սասնահայության՝ օտար միջավայրում ինքնանալու, ամրանալու անհնարինության գաղափարը, հայրենակարոտի տառապանքը, բնօրրանի ու հարազատների կորստի ցավը, արդար հատուցման ու վրիժառության փափագը, ուժացման վտանգն ու դրա աղետալի հետևանքները, այն անօրինակ ճիգը, որով եղեռնագարկ մարդիկ փորձում էին դիմադարձվել օտար կենսավարությանը և, ի վերջո, տունդարձի լուսավոր հավատը, որ ապրեցնում և ուժ էր տալիս հայրենաբաղձ լեռնականներին:

SOME ISSUES ON THE GENOCIDE IN THE WORKS BY SIMON SIMONYAN

TEHMINA MARUTYAN

*Member of the Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA),
Deputy Editor-in-Chief of the Journal «Scientific Artsakh»,
Scientific Secretary of Goris State University, Head of the Chair of Armenian language
and literature of GSU, Ph.D in Philology, Associate Professor,
Goris, Republic of Armenia*

There are no separate studies of the works of the famous Lebanese prose writer of Armenian origin Simon Simonyan in the Armenian literature. The topic of genocide revealed in the works of the writer was not discussed either. The relevance of this article is the systemization and evaluation of the theme of genocide in the works of S. Simonyan. Our goal is to show the role and importance of creativity S. Simonyan, literary, historical and actual value with the main features, thematic layers, the main features of the world in the context of Armenian literature. Mainly in his stories and novels, the writer reflected the wandering fate of the fragments of the Armenian people doomed to live far from their homeland (the Armenians of Sasun), a national tragedy that predetermined such a fate and formed a specific psychological state with a keen sense of homesickness, pain from losses and, finally, as a bitter consequence of this, the tragedy of the white genocide of the Diaspora, which runs like a red thread in S. Simonyan's prose. In the article we have been guided by the historical method.

The scientific novelty of the article lies in the disclosure of the main problems of genocide raised in the works of Simonyan, the creation of a holistic panorama.

Key words: *Lebanese-Armenian literature, Simon Simonyan, genocide, Diaspora, longing, Sasun, alienation, migration, highlanders.*

ОТРАЖЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ СИМОНА СИМОНЯНА

ТЕЙМИНА МАРУТЯН

*Член Объединения молодых ученых и специалистов Арцаха (ОМУСА),
заместитель главного редактора журнала «Научный Арцах»,
ученый секретарь Горисского государственного университета,
заведующий кафедрой армянского языка и литературы ГГУ,
кандидат филологических наук, доцент,
г.Горис, Республика Армения*

В армянской литературе нет каких-либо отдельных исследований творчества знаменитого ливанского прозаика армянского происхождения Симона Симоняна. Не послужила предметом обсуждения также тема геноцида, раскрытая в произведениях писателя. Актуальность данной статьи заключается в систематизации и оценке представленной темы геноцида в творчестве С.Симоняна. Нашей целью было показать в контексте армянской литературы в основных чертах, по тематическим прослойкам, по главным особенностям мировоззрения, роль и значение творчества С.Симоняна, его литературно - историческую и актуальную ценность. Главным образом в своих рассказах и повестях писатель отобразил скитальческую судьбу осколков армянского народа, обреченных жить вдали от родины (армяне Сасуна), национальную трагедию, которая предрешила такую судьбу и сформировала конкретное психологическое состояние с острым чувством тоски по родине, болью от потерь и, наконец, как горьчайшее следствие этого, трагичность белого геноцида диаспоры, что красной нитью проходит в прозе С.Симоняна.

В статье мы придерживались исторического метода.

Научная новизна статьи заключается в раскрытии основных проблем геноцида, поднятых в произведениях Симоняна, создании целостной панорамы.

Ключевые слова: ливано-армянская литература, Симон Симонян, геноцид, диаспора, тоска, Сасун, отчуждение, миграция, горцы.

ՆԵՐԳՈՐԾԱԿԱՆ ՍԵՌԻ ԲԱՅ-ՍՏՈՐՈԳՅԱԼՆԵՐԻ ՎԱՊԱԿՑԵԼԻՈՒԹՅՈՒՆԸ ՏԱՐԲԵՐ ԴԱՍԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԻ ԱՆՈՒՆ-ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՀԵՏ*

ՀՏԴ 811.19

ՍԻԼՎԱ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

Վանաձորի Հ. Թումանյանի անվան պետական համալսարանի
հայոց լեզվի ամբիոնի հայցորդ,
ք. Վանաձոր, Հայաստանի Հանրապետություն
silvi81@mail.ru

Ժամանակակից լեզվաբանության մեջ առաջադրված կարևորագույն խնդիրներից է բառերի կապակցելիության ուսումնասիրությունը, որն անհրաժեշտ է խոսքի ուսուցման տեսանկյունից: Հոդվածում կատարել ենք անցողական բայերի դասանշային դասակարգում՝ ըստ տարբեր դասային պատկանելություն ունեցող խնդիրների հետ կապակցական հնարավորության: Զննության ենք ենթարկել ներգործական սեռի միարժույթ և երկարժույթ բայ-ստորոգյալների կապակցելիությունը անձնանիշ, իրանիշ, կենդանանիշ և բազմադաս անուն-խնդիրների հետ (թե՛ սեռի, թե՛ բնության): Ներգործական սեռի բայերի կապակցելիությունը, բայիմաստից բացի, հարաբերվում է նաև բայասեռին և բայակազմությանը: Խնդիր-գոյականի դասանշությունը կախված է նաև ենթակայի դասանշությունից. անձի հատկանիշ արտահայտող բայերը՝ ասացական, մտածական, դատողական և այլն, պատճառականի վերածվելով, պարտադիր պահանջում են անձնանիշ խնդիր լրացում: Ուսումնասիրված բայերի մի մասը կապակցելիության անսահմանափակություն է դրսևորում. կարող է կապակցվել բոլոր դասային խմբերի խնդիրների հետ, իսկ մյուս մասը սահմանափակություններ է դրսևորում՝ կապակցվելով որևէ դասային խմբի պատկանող խնդիրների հետ՝ պայմանավորված բայի իմաստային ու բառակազմական առանձնահատկություններով: Խոսքային վերլուծությունները վկայում են, որ խնդիրների դասային սահմանափակումները վերաբերում են բառերի ուղղակի իմաստով կիրառություններին, քանի որ փոխաբերական իմաստով կիրառությունների դեպքում բառերի կապակցելիության հնարավորությունները սահմանափակումներ գրեթե չեն ունենում:

Բանալի բառեր՝ անձնանիշ, իրանիշ, կենդանանիշ, բազմադաս գոյականներ, իմաստային և կազմության առանձնահատկություններ, կապակցական սահմանափակություն, կապակցական անսահմանափակություն, բայի արժույթ:

Դասային տարբեր պատկանելություն ունեցող սեռի և բնության խնդիրները խոսքում դրսևորում են կապակցական տարբեր հնարավորություններ ներգործական սեռի բայերի հետ՝ պայմանավորված իմաստային ու կառուցվածքային յուրահատկություններով:

Գոյականների դասային խմբերին ժամանակակից լեզվաբանության մեջ անդրադարձել է Է.Աղայանը՝ հետևելով օտար լեզուներում կատարված դասակարգումներին. «Շատ լեզուներում գոյականները դասակարգվում են ոչ թե սեռերի կամ շնչավորության, այլ ըստ դասերի: Յուրաքանչյուր դասի մեջ մտնում են

* Հոդվածը ներկայացվել է 19.03.2019թ., գրախոսվել՝ 09.04.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

տվյալ լեզվի այն գոյականները, որոնք դիտվում են իբրև միատեսակ հատկանիշներ ունեցող առարկաներ»⁵⁵²:

Գ.Զահուկյանը միատեսակ հատկանիշներ ունեցող առարկաները դասակարգում է անձնանիշ, կենդանանիշ, իրանիշ, վերացական խմբերով՝ նշելով. «Իմաստային բոլոր կարգերը լեզվական առումով հավասարաթեք չեն»⁵⁵³:

Յ.Յարությունյանը, արժույթը բնորոշելով որպես բայի բառային, խոսքիմասային և ներխոսքիմասային իմաստների շարահյուսական-կապակցական կարողություն, նշում է, որ կապակցվող բառերը պետք է ունենան իմաստային համատեղելիություն, զուգորդելիություն (*սիրել խաղաղություն, խնձոր և ուտել խնձոր, բայց ոչ խաղաղություն*)⁵⁵⁴:

Շարունակելով Գ.Զահուկյանի տեսական մոտեցումները՝ Գ.Խաչատրյանը ենթակայի դասային խմբերի առանձնահատկությունները տարածում է նաև խնդիրների վրա՝ ներկայացնելով գրաբարի հարադրավոր բայերի պահանջած սեռի և բնության խնդիրների դասային խմբերը՝ անձնանիշ, իրանիշ, բազմադաս⁵⁵⁵:

Ելնելով Գ.Զահուկյանի առաջ քաշած համընդհանուր լեզվաբանական կաղապարի դրույթներից՝ խոսքի մասերի դասանշային կապակցելիության ուսումնասիրություն կատարել է Ա.Ավագիմյանը՝ քննելով բայ-ստորոգյալի կապակցական հնարավորությունները անձնանիշ, իրանիշ, կենդանանիշ և բազմադաս գոյական-ենթականների հետ⁵⁵⁶:

Առաջնորդվելով Գ.Խաչատրյանի ներկայացրած գոյական-խնդիրների դասանշային կապակցելիության դրույթների մասին վերլուծություններով՝ սույն աշխատանքում քննել ենք ժամանակակից հայերենի գոյական-խնդիրների դասանշությունը, որը սերտորեն առնչվում է բայի արժույթի հետ:

Ի տարբերություն ենթակաառության դասանշության՝ խնդրառության դասանշությունը կարող է հանդես գալ ինչպես միագիծ կապակցություններում, այնպես էլ բազմաճյուղ, այսինքն՝ ներգործական սեռի բայը պարտադիր կառավարման եղանակով կարող է պահանջել կամ միայն մեկ սեռի խնդիր, կամ երկու և ավելի խնդիրներ, որոնք բնութագրվում են դասանշային տարբեր դրսևորումներով՝ պայմանավորված բայի իմաստային ու բառակազմական⁵⁵⁷ առանձնահատկություններով:

Ներգործական սեռի խնդրառությամբ միարժույթ ու երկարժույթ բայերը կապակցելիության հարցում հանդես են բերում տարբեր հնարավորություններ, ընդ որում, բոլոր դասերի խնդիրներին կապակցվելու տեսանկյունից առավել ընդգրկուն են խնդրառությամբ միարժույթ բայերը:

⁵⁵² Աղայան Էդ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Երևան, 1987, էջ 487:

⁵⁵³ Տե՛ս Զահուկյան Գ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Երևան, 1974, էջ 464:

⁵⁵⁴ Տե՛ս Յարությունյան Յ., «Բայերի իմաստային դասոչափման հիմունքները», «Բանբեր Երևանի համալսարանի» 2 (74), Երևան, 1991, էջեր 92-101:

⁵⁵⁵ Տե՛ս Խաչատրյան Գ., Գրաբարի վերլուծական բայերի արժույթը, Երևան, 2000:

⁵⁵⁶ Ավագիմյան Ա., Ժամանակակից հայերենի բայի և գոյականի փոխկապակցելիությունը՝ ըստ Նրանց դասային խմբերի, ՅՅ ԳԱԱ Յ. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ, 2009: Ավագիմյան Ա., Խոսքի մասերի դասանշային կապակցելիություն, Դասախոսությունների նյութեր, Երևան, 2014:

⁵⁵⁷ Մուրադյան Ս., Կազմությամբ բարդ բայերի արժույթը՝ ըստ ներբերականական արտահայտության, Վանաձորի պետական համալսարանի գիտական տեղեկագիր, Պրակ Ա, Ե., 2017, էջ 47-56: Ս. Մուրադյան, Կազմությամբ ածանցավոր բայերի արժույթը՝ ըստ ներբերականական արտահայտության, Միջազգային գիտաժողով «Լեզու, խոսք, իրականություն», Ե., 2017, էջ 210-221:

Ըստ իրենց պահանջած սեռի խնդրի դասային պատկանելության՝ խնդրառության միարժույթ ներգործական սեռի բայերը բաժանվում են երեք խմբի՝

1. *Սեռի անձնանիշ խնդիր պահանջող միարժույթ բայեր*: Այս բայերի և անձնանիշ սեռի խնդիրների կապակցական հնարավորությունների ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ մի դեպքում կարող է դեր խաղալ բայիմաստը, մյուս դեպքում՝ բայասեռը, մեկ այլ դեպքում՝ բայի կազմությունը:

1.1. Անձնանիշ ենթակառուցվածքով ներգործական սեռի որոշ բայեր պահանջում են անձնանիշ սեռի խնդիրներ, ինչպես՝ *աքսորել*⁵⁵⁸, *ապտակել*, *բանտարկել*, *բախտավորեցնել*, *բարուրել*, *գոտեայնդել*, *յանգել*, *կազսավորել*, *կավակատել*, *կզեստավորել*, *թռչակավորել*, *ժառանգատել*, *ծնել*, *կալանավորել*, *ծերբակալել*, *ողջունել*, *սափրել*, *վտարել* և այլն: Օրինակ՝ *Նա բարուրել է իր մի մատ-մասունք թոռնիկին* (ՄԽ):

1.2. Սկզբնատիպ չեզոք սեռի՝ անձնանիշ ենթակառուցվածքով բնութագրվող բայերից կազմված պատճառական ածանցավորները պահանջում են անձնանիշ սեռի խնդիր լրացում, ինչպես՝ *ապկվացնել*, *աղբատացնել*, *անառակացնել*, *այրիացնել*, *ամաչեցնել*, *ապչեցնել*, *դժբախտացնել*, *երիտասարդեցնել*, *երջանկացնել*, *կարմացնել*, *կզուշացնել*, *ծերացնել*, *ծիծաղեցնել*, *հղիացնել*, *սովորեցնել* և այլն: Օրինակ՝ *Դոստոևսկին կոչ էր անում երջանկացնել թեկուզև մեկ մարդու* (ԶԲ)⁵⁵⁹:

1.3. Կազմությամբ բարդ բայերի կապակցելիությունը անձնանիշ սեռի խնդիրներին որոշակիորեն տարբերվում է վերոնշյալ բայերի կապակցելիությունից, որոնց կապակցելիությունը հիմնականում պայմանավորված է բայի իմաստով ու սեռով, մինչդեռ բարդ բայերի դեպքում պետք է նկատի ունենալ մի շարք այլ հանգամանքներ ևս:

Մի շարք բարդությունների բայական բաղադրիչները առանձին, անկախ կիրառվելու դեպքում սեռի բազմադաս կամ իրանիշ խնդիր պահանջող բայեր են: Սակայն ձևավորված կազմություններում նրանք չեն պահպանում այդ հատկությունը՝ անվանական բաղադրիչի պահանջով վերածվելով միայն անձնանիշ խնդիր պահանջող բայերի: Այս հանգամանքը հաշվի առնելով՝ առանձնացրել ենք հետևյալ բայական բարդությունները.

ա) բարդ բայեր, որոնց անվանական բաղադրիչը անձնանիշ գոյական է, ինչպես՝ *ամուսնալուծել*, *գերեվարել*, *դիակիպել*, *դիապնել*, *դիահեղծել*, *ընկերապրկել*, *ծնողապրկել*, *կամավորագրել*, *որդեգրել* և այլն: Օրինակ՝ 1474-ին մամլուբները գրավել և ավերել են քաղաքն ու բերդը, *գերեվարել բնակիչներին* (ՅՍՅ, 9, 55):

բ) բարդ բայեր, որոնց անվանական բաղադրիչները, ըստ իրենց իմաստի, միավորվում են միայն անձնանիշ գոյականներին բնորոշ լինելու առանձնահատկությամբ, ինչպես՝ *ահաբեկել*, *բախտորոշել*, *դիմահարդարել*, *դիմապրկել*, *կորակոչել*, *կորացրել*, *կորակցել*, *թագադրել*, *թագապարդել*, *իշխանապրկել*, *խելապրկել*, *կրոնափոխել*, *հայրենապրկել*, *հայրենավտարել*, *հարցաքննել*, *հուսադրել*, *հուսալքել*, *հուսապրկել*, *հուսախաբել*, *մահապարտել*, *մեղադրել*, *շնորհապարդել*, *ոգեպնդել*, *պաշտոնակարգել*, *պաշտոնապրկել*, *պսակադրել*, *սրտաշարժել*, *սրտապնդել*, *տնապրկել* և այլն: Օրինակ՝ *Նա դիմահարդարել է 300-ից ավելի հայ և այլազգի դերասանների* (ՅՍՅ, 1, 534):

2. *Սեռի իրանիշ խնդիր պահանջող միարժույթ բայեր*: Այս բայերը աչքի են ընկնում իրենց հաճախադեպությամբ և ենթակառուցվածքով բազմադասությամբ՝ պահանջելով ամենատարբեր իմաստային դաշտեր ներկայացնող սեռի խնդիրներ,

⁵⁵⁸ Բառերի իմաստային վերլուծությունները կատարել ենք՝ հիմնվելով հետևյալ բառարանների բացատրությունների վրա՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», Ե., հ. 1-4, 1969, Աղայան Է., «Արդի հայերենի բացատրական բառարան», Ե., 1976, Մալխասյանց Ս., «Հայերեն բացատրական բառարան», հ. 1-4, Ե. 1944-1945:

⁵⁵⁹ Օրինակները քաղել ենք ԱՐԵՎԱԿ կայքից (http://www.eanc.net/EANC/search/?interface_language=am):

ինչպես՝ *ամրապնդել, աճեցնել, ավերել, արծարծել, ամրացնել, բացել, բարդացնել, գնել, դրոսկորել, եփել, եռացնել, եպրակացնել, երկարացնել, խմել, ընթերցել, թափել, թերթատել, իրականացնել, ծաղկեցնել, ծառատել, կառուցել, կահավորել, կտրել, նորոգել, նետել, նվագել, պատրաստել, պլանավորել, սկսել, վանկատել, վերլուծել, տաշել, տպել, տպագրել, տոնել, տնկել, ցանել, փորել, քաղել* և այլն:

Այս շարքում առանձնանում են մարդու գիտակցական, իմացական և, ընդհանրապես, մտավոր ու հոգեկան գործունեությունն արտահայտող բայեր. ասացական⁵⁶⁰ բայեր, ինչպես՝ *ասմունքել, արտաբերել, արտահայտել, արտասանել, աղոթարարել, երգել* և այլն, մտածական, դատողական բայեր, ինչպես՝ *գիտակցել, դատել, ենթադրել, ընկալել, վճռել, վերացարկել* և այլ բայեր:

Սեռի իրանիշ խնդիր պահանջող միաբժույթ բայերը հանդես են բերում նաև կազմության առանձնահատկություններ: Այդ շարքում առանձնացրել ենք՝

2.1. բայեր, որոնք ձևավորվել են թանձրացական իրանիշ գոյականներից, ինչպես՝ *ամբարել, աստառել, ասեղել, ասֆալտել, ավերակել, ամանել, արդուկել, արծաթել, արկղել, բետոնել, գդալել, գութանել, գրտնակել, թելել, էջել, խոլանակել, պարսպել* և այլն: Օրինակ՝ Պառավ Մարանը սրահում, թեժ թոնրի մոտ *գրտնակում էր խմորը* (ՎԱ):

2.2. Բան՝ «խոսք» ձևույթով կազմված գրեթե բոլոր բայերը, ինչպես՝ *խմաստաբանել, լուսաբանել, մեկնաբանել, ոճաբանել, պարզաբանել, ստուգաբանել, տրամաբանել* և այլն: Օրինակ՝ *Լուսաբանել է ստամբուլահայ համայնքի հասարակական-մշակութային կյանքը* (ՀՄՀ, 7, 84):

2.3. Բարդ բայեր, որոնց կապակցելիությունը սեռի իրանիշ խնդիրների հետ տարբերվում է՝ ըստ բառաբաղադրիչների իմաստային յուրահատկությունների: Այսպես՝

ա) մի դեպքում առաջին պլան է մղվում անվանական բաղադրիչը. *աղ, աղբ, աղյուս, արծաթ, արմատ, եպր, երկաթ, էջ, ծառ, կեղև, տարր* և մի շարք այլ իրանիշ թանձրացական գոյականներով բաղադրված բայերը աչքի են ընկնում իրանիշ խնդիր պահանջելու առանձնահատկությամբ, ինչպես՝ *աղապերծել, աղապրել, աղբահանել, աղյուսապատել, արդյունահանել, արծաթալօծել, արծաթաջրել, արմատահատել, գնապրկել, գունափոխել, եպրածալել, եպրակարել, էջադրել, էջանշել, էջաբաժանել, ծառապարդել, նկարապարդել, ծառահատել, ծաղկանկարել, կեղևապերծել, հնչյունափոխել, տարրապատել, տարրալուծել, ոսկեպօծել* և այլն: Օրինակ՝ Ջնում Պարագվայի հնդկացիները *նախշապարդել են կավե իրերն ու հագուստը* (ՀՄՀ, 9, 183):

բ) Մյուս դեպքում առաջին պլան է մղվում բայական բաղադրիչը. մի շարք իրանիշ գոյականների հետ կապակցվող բայեր այդ հատկանիշը պահպանում են նաև իբրև բարդության գերադաս բաղադրիչ կիրառվելիս, ինչպես՝ *գործել, գծել, պատել* բայերը և նրանցով ձևավորված բարդությունները՝ *ասեղնագործել, արդյունագործել, ձեռագործել, սահմանագծել, կետագծել, ակնասպատել, անտառապատել, ապակեպատել, բետոնապատել, բրոնզապատել, ցինկապատել* և այլն: Այս բայերով կազմված բարդությունների գերակշիռ մեծամասնությունը, հատկապես՝ *պատել* բաղադրիչով կազմավորված բայերը, կապակցելիության ակնհայտ սահմանափակությամբ են օժտված: Օրինակ՝ Պետք է լավ բաղնիք կառուցել, խոհանոց, *ապակեպատել պատշգամբը* (ՄԽ):

3. Սեռի կենդանանիշ խնդիր պահանջող միաբժույթ բայեր: Ի տարբերություն վերոնշյալ բայերի՝ անհամեմատ սակավադեպ են կենդանանիշ գոյական ուղիղ

⁵⁶⁰ 3. Հարությունյանը տվյալ խոսքի մասի մեջ մտնող բառերի մի առանձին խմբին բնորոշ իմաստը կոչում է ներխոսքիմասային իմաստ և առանձնացնում է հայերենի բայերի իմաստային խմբեր՝ ասացական, մտածական, վերաբերմունքի, խնդրանքի, շարժման և այլն (տե՛ս 3. Հարությունյան, Նշվ. աշխ.):

խնդիրներին կապակցվելու հնարավորություն ունեցող բայերը, ինչպես՝ *արածեցնել, ասպանդակել, բռնել, գոմել, ընտելացնել, թամբել, թևատել, թևապրկել, թևահատել, լծել, կթել, հեծնել, մորթել, որսալ, սանձել, սատկացնել, փետրել, փետրատել* և այլն: Օրինակ՝ Բայց նրանցից քչերին հաջողվեց *ծի հեծնել* (ՍԽ):

4. *Սեռի բազմադաս խնդիրներ պահանջող միարժույթ բայեր:* Այս բայախմբերը, մյուս բայախմբերի հետ համեմատած, թվային գերակշռություն ունեն և աչքի են ընկնում կապակցական զանազան հնարավորություններով: Նրանց մի մասը կապակցելիության անսահմանափակություն է դրսևորում. կարող է կապակցվել սեռի բոլոր դասային խմբերի խնդիրների հետ՝ անձնանիշ, կենդանանիշ, իրանիշ, իսկ մյուս մասը սահմանափակություններ է դրսևորում՝ կապակցվելով երկու դասային խմբի սեռի խնդիրների հետ. մի դեպքում անձնանիշ և կենդանանիշ, մյուս դեպքում՝ կենդանանիշ և իրանիշ, մեկ այլ դեպքում անձնանիշ և իրանիշ:

ա) Բոլոր դասային պատկանելության խնդիրներ պահանջող միարժույթ բայեր: Սրանք համեմատաբար հաճախադեպ են քննվող բայերի շարքում, ինչպես՝ *ատել, արծակել, բարձրացնել, բերել, բռնել, բուժել, գիտենալ, գցել, երկրպագել, ընտրել, վննել, թաքցնել, թողնել, խոչընդոտել, ծաղրել, հարվածել, հավաքել, հիշել, կորցնել, ծածկել, սիրել, վառել, որոնել, տեղափոխել, փոխադրել, փոխել, ստուգել, վերցնել, վիրակապել, վտանգել, տանել, տնտղել, ուղարկել* և այլն: Օրինակ՝ Եվ աջ ձեռքը կրծքին դնելով՝ խոնարհվեց ու *երկրպագեց արևին...* (ՎԱ): Իմ ցույց տված միջոցի շնորհիվ մարդկությունը ոչ միայն կսկսի նորից *երկրպագել* ոսկյա *հորթին*, այլև կավելացնի իր մեջ չարությունը և ուժ կտա մեր շահագործության (ՎՓ): Իսահակն այդտեղ զոհասեղան շինեց ու *երկրպագեց Տիրոջը* (Հին կտակարան):

Ի տարբերություն վերոնշյալ բայերի՝ մի շարք բայեր էլ հնարավորություն ունեն կապակցվելու երկու դասային խմբերի հետ՝ առաջ բերելով տարբեր զուգորդումներ:

բ) Սեռի թե՛ անձնանիշ, թե՛ իրանիշ խնդիր պահանջող միարժույթ բայեր, ինչպես՝ *գովաբանել, դատապարտել, դրվատել, թովել, պարգացնել, պճնապարդել, տնօրինել, փառաբանել* և այլն: Օրինակ՝ Բաժակները լցրին և հայրենասիրական նոր ճառերով սկսեցին *փառաբանել հերոսներին* (ԱՍ): Նա *փառաբանել է* մայրական *սերը*, որն իր ժամանակի աշխարհայացքի բեկման դրսևորում էր (ՀՍՀ, 5, 421):

գ) Սեռի թե՛ անձնանիշ, թե՛ կենդանանիշ խնդիր պահանջող միարժույթ բայեր, որոնք, սակավաթիվ լինելով հանդերձ, իմաստային որոշակի ընդհանրությամբ են աչքի ընկնում. արտահայտում են այնպիսի գործողության գաղափար, որ բնորոշ է միայն շնչավոր գոյականներին, ինչպես՝ *անդամահատել, անդամատել, առողջացնել, արթնացնել, արյունապրկել, արյունաքամել, բեղմնավորել, բարկացնել, գիրացնել, գթալ, գլխատել, դնգստել, պայրացնել, թույնել, խաբել, խնամապրկել, նստեցնել, սպանել, վարակել, վախեցնել, վռնել, վապեցնել, քնեցնել, պառկեցնել* և այլն: Օրինակ՝ Գնաց Կարոն *կովին* թան խմացրեց, *վապեցրեց*, և կովը լավացավ (ՍԶ): Ես *երեխեքին* եղ աղջիկն էս ինչո՞ւ է *վապեցնում*, - ասացին նրանք (ՀՍ):

դ) Սեռի թե՛ կենդանանիշ, թե՛ իրանիշ խնդիր պահանջող միարժույթ բայեր: Այս բայերը անհամեմատ քիչ են, ինչպես՝ *բեռնավորել, բեռնել* և այլն: Օրինակ՝ *Բեռնել էին* նույնիսկ *կովերին, եպներին, երինջներին* (ՍԽ): Նրանք զբաղված էին *վագոն բեռնելով*, մեկը բերում էր ատաղձեղենը, իսկ մյուսը՝ դարսում (ԹԴ):

Ի տարբերություն ներգործական սեռի խնդրառությամբ միարժույթ բայերի՝ խնդրառությամբ երկարժույթ բայերի դեպքում տարբեր դասերի խնդիրների հետ կապակցական հնարավորություններն առավել մեծ են. երկարժույթ բայերի խնդրառությունը, սեռի խնդիրներից բացի, բնութագրվում է նաև առանձին հոլովաձևերով կամ կապերով արտահայտված բնության խնդիրների հետ կապակցելիության օժտվածությամբ:

խնդրառությամբ երկարժույթ ներգործական սեռի բայերը բաժանվում են մի քանի խմբի՝ ըստ իրենց հետ կապակցվող սեռի և բնության խնդիրների դասային պատկանելության.

1. Բայեր, որոնց թե՛ սեռի խնդիրն է անձնանիշ, թե՛ բնության խնդիրը, ինչպես՝ *ամուսնացնել, ախպերացնել, բարեկամացնել, հարապատասցնել* և այլն: օրինակ՝ Դավիթ-Բեկը *Մխիթարին ամուսնացրեց Սաթենիկի հետ* (ՍԽ):

2. Բայեր, որոնց թե՛ սեռի խնդիրն է իրանիշ, թե՛ բնության խնդիրը, ինչպես՝ *բազմապատկել, զուգորդել, լցնել, փցթավորել, ճեղքել* և այլն: Օրինակ՝ Ապա իր *հաբանը լցրեց* Յոթնականի աղբյուրի սառը *ջրով* և վեր կացավ (ԽԴ): Մեթենայական թարգմանության *պրոցեսը* կարելի է *տրոհել 5 փուլի* (ՅՄՅ, 7, 501):

3. Բայեր, որոնց սեռի խնդիրը անձնանիշ է, բնության խնդիրը՝ իրանիշ, ինչպես՝ *անհանգստացնել, անմեղացնել, ապակողմնորոշել, կողմնորոշել, կաշառել, պրպարտել, հանդիմանել, մեղադրել, նախատել, պախարակել* և այլն: Օրինակ՝ Նա *մեղադրեց Սարոյին անապկության մեջ* (ՇԹ):

4. Բայեր, որոնց սեռի խնդիրը իրանիշ է, բնության խնդիրը՝ անձնանիշ: Այդ շարքում հատկապես ակտիվ են անձնանիշ ենթակա պահանջող ասացական, իմացական, մտածական, կամական և այլ բայեր, ինչպես՝ *ասել, աղաչել, աղերսել, առաջարկել, ապշեցնել, ապացուցել, բացատրել, գուժել, զեկուցել, զգուշացնել, իրապեկել, խոստովանել, կարդացնել, հարցնել, հաղորդել, հիշեցնել, հորդորել, հրահանգել, հայտնել, կարգադրել, մոռացնել, պատասխանել, պատմել, պարզաբանել, տեղեկացնել* և այլն: Օրինակ՝ Ես սկսեցի տաքացած *ապացուցել Շաքրոյին* իր մտադրության ամբողջ *անբարոյականությունը* (ՄԳ):

5. Բայեր, որոնց թե՛ սեռի, թե՛ բնության խնդիրները բազմադաս են, ինչպես՝ *առանձնացնել, ապահովագրել, ապահովել, բաժանել, բնութագրել, գերադասել, գերապանցել, զանազանել, զրկել, զատել, ժառանգել, կշտամբել, տարբերել, փոխարինել, փոխանցել, բռնագրավել, զանձել* և այլն: Այս բայերը հանդես են գալիս անձնանիշ, կենդանանիշ, իրանիշ սեռի և բնության խնդիրների դասային խմբերի հետ տարբեր զուգորդումներով, որոնք սովորաբար պայմանավորված են բայիմաստով: Օրինակ՝ ներգործական սեռի խնդրառությամբ երկարժույթ *զրկել* բայի կապակցական հնարավորությունները:

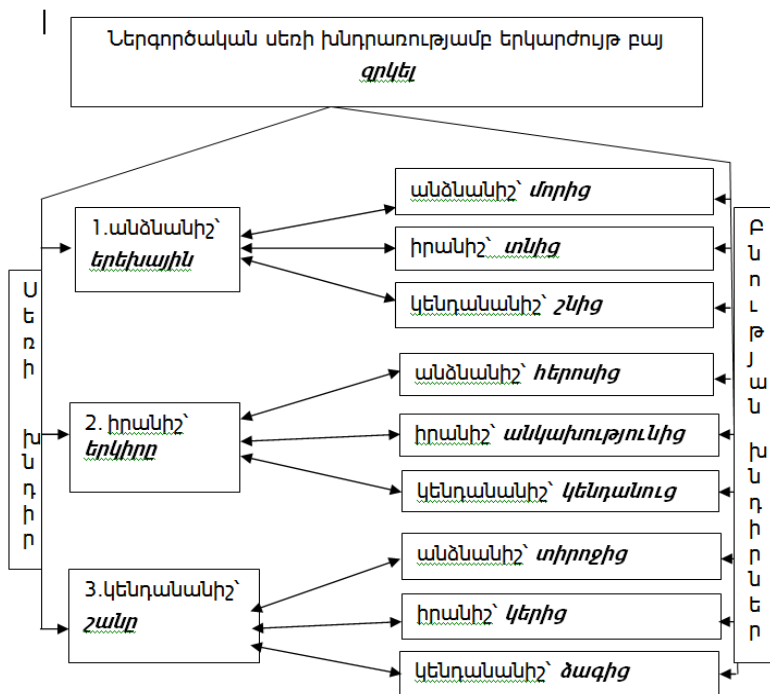
Ներգործական սեռի բայերի՝ տարբեր դասային պատկանելություն ունեցող խնդիրների հետ (թե՛ սեռի, թե՛ բնության) կապակցական հնարավորությունների քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք կապակցելական ավելի լայն հնարավորություններ ունեն բազմադաս, ապա իրանիշ, անձնանիշ ու կենդանանիշ խնդիրների հետ:

Խոսքային վերլուծությունները վկայում են, որ խնդիրների դասային սահմանափակումները վերաբերում են բառերի ուղղակի իմաստով կիրառություններին, քանի որ փոխաբերական իմաստով կիրառությունների դեպքում բառերի կապակցելիության հնարավորությունները սահմանափակումներ գրեթե չեն ունենում:

Խնդիր գոյականի դասանշությունը կախված է նաև ենթակայի դասանշությունից. մարդու գիտակցական, իմացական, մտավոր ու հոգեկան գործունեություն և, ընդհանրապես, անձի հատկանիշ արտահայտող բայերը, պատճառականի վերածվելով, պարտադիր պահանջում են անձնանիշ խնդիր լրացում (*ծիծաղեցնել, խոսեցնել, կարդացնել, երգեցնել, հասկացնել* և այլն):

Ելնելով խնդիր լրացման բովանդակությունից՝ կարող ենք նշել, որ ժամանակակից հայերենում իրանիշ գոյական-խնդիրների վերացականության և թանձրացականության սահմանները հստակ չեն, օրինակ՝ *իրականացնել ծրագիրը*: Տվյալ արտահայտության մեջ *ծրագիր* գոյականը առնչվում է վերացականությանը

այնքանով, որքանով որ այն դեռ չի իրականացել, և առնչվում է թանձրացականությանը այնքանով, որքանով այն պիտի իրականանա և գոյություն ունենա:

Ներգործական սեռի բայերի կապակցելիությունը տարբեր դասերի խնդիրների հետ, բայիմաստից բացի, հարաբերվում է նաև բայաստեղծի և բայակազմությանը: Այսպես՝ մի շարք բարդ բայերի կապակցական հնարավորությունների սահմանափակությունը կարող է պայմանավորված լինել ոչ թե նրա կազմում առկա բայի, այլ անվանական բաղադրիչի բառիմաստից. բազմադաս խնդիրներ պահանջող *դնել, պարզարել, գրել, փոխել* բայերով կազմված բարդությունների հանդիպում ենք թե՛ իրանիշ (*եպրապարդել, կետադրել, տերևապրկել, գունափոխել*), թե՛ անձնանիշ (*թագապարդել, պսակադրել, պաշտոնապրկել, պգեստափոխել*) խնդիրներ պահանջող բայերի շարքում:

Համառոտագրություններ

1. ՀՍՀ, 1 - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1, 1974:
2. ՀՍՀ, 5 - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 5, 1979:
3. ՀՍՀ, 7 - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 7, 1981:
4. ՀՍՀ, 9 - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 9, 1983:
5. ԱՍ - Անահիտ Սահիլյան, ՉԲ - Չորի Բալայան, ԹԴ - Թեոդոր Դրայգեր, ԽԴ - Խաչիկ Դաշտենց, ՀՍ - Հրանտ Մաթևոսյան, ՄԳ - Մուշեղ Գալստյան, ՇԹ - Շահեն Թաթևյան, ՍԽ - Սերո Խանգադյան, ՍՉ - Ստեփան Չորյան, ՎԱ - Վախթանգ Անանյան, ՎՓ - Վահրամ Փափազյան :

RELATIONSHIP POSSIBILITIES OF TRANSITIVE VERB-PRADICATE WITH NOUN-OBJECTS OF VARIOUS CLASS GROUPS

SILVA MURADYAN

Vanadzor State University named after H. Toumanyan,

PhD Student of the Chair of Armenian Language,

Vanadzor, Republic of Armenia

One of the most important issues in modern linguistics is the study of the relationship of words that is necessary from the point of view of speech teaching. Transitive verbs have various relationship possibilities with nouns as direct and indirect objects that indicate persons, animals, and inanimate objects as well as with multiclass nouns. The relationship of transitive verbs, besides the semantic peculiarities of the verb, is connected with the grammatical category of voice and verb formation. Part of the examined verbs reveals unlimited relationship possibilities whereas most of the verbs are linked only to nouns as direct and indirect objects belonging to a certain semantic group, which is due to the verb meaning or verb composition. The articulation analysis testifies that class limitation of objects is related to the direct use of words because, in the figurative meaning, the possibilities of connectivity of words do not have limitations.

Keywords: *nouns indicating persons, animals, inanimate objects, multiclass nouns, semantic and composition features, relationship limitation, unlimited relationship, verb valency.*

СОЧЕТАЕМОСТНЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ ПЕРЕХОДНЫХ ПРЕДИКАТИВНЫХ ГЛАГОЛОВ С ИМЕННЫМИ ДОПОЛНЕНИЯМИ РАЗЛИЧНЫХ КЛАССОВЫХ ГРУПП

СИЛЬВА МУРАДЯН

соискатель кафедры армянского языка Ванадзорского

государственного университета имени О. Туманяна,

г.Ванадзор, Республика Армения

Одним из важнейших вопросов современной лингвистики является изучение связи слов, которая необходима с точки зрения обучения речи. Переходные глаголы используются в словосочетаниях с прямыми и косвенными дополнениями, выраженными существительными, обозначающими людей, животных, предметные реалии, а также с мультифункциональными существительными. Эти сочетания переходных глаголов, помимо семантических особенностей, связаны с грамматической категорией залога и образованием глагола. Таким образом, ограничения возможностей ряда сложных глаголов определяются не составным глаголом, а по значению номинального компонента. Часть изучаемых глаголов выявляют разнообразные сочетаемостные возможности, тогда как большинство глаголов связаны только с существительными определенной семантической группы, что обуславливается семантикой самих глаголов и их словообразовательными возможностями. В результате анализа речи выявлено, что классовое ограничение объектов связано с использованием сочетаний в прямом значении, так как в переносном значении сочетаемостные возможности слов не ограничены.

Ключевые слова: *антропонимы; существительные со значением предметных реалий; существительные, обозначающие животных; мультифункциональные существительные; семантические и образовательные особенности; сочетаемостные ограничения; сочетаемостная неограниченность; валентность глагола.*

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՎԱՆԱՆՂԵՑՈՒ «ԿԵՐԱԿՈՒՐ ՔԱԿԱՆԱՅԻՑ» ԳՈՐԾԸ*

ՀՏԴ 82.97:811.19

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ

*ԳԼԼ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի ասպիրանտ,
բ.Երևան, Հայաստանի հանրապետություն
siranush.parsadanyan.2014@mail.ru*

Հայ կլասիցիզմի նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկը՝ Հովհաննես Միրզայան Վանանդեցին (1772-1841 թթ.), հեղինակել է նաև քահանաների համար նախատեսված «Կերակուր քահանայից» գործը, որը ժամանակին մեծ տարածում է ունեցել և բավմիջս ընդօրինակվել թե՛ իր ժամանակակից, թե՛ հետագա գրիչների կողմից:

Հոդվածում անդրադարձ է կատարվում «Կերակուր քահանայից» երկի՝ հայկական միջավայրում տարածմանը, ցույց է տրվում, թե ինչ աշխատանք է կատարել Հովհ. Վանանդեցին՝ տեղայնացնելով այն հայ եկեղեցական միջավայրի համար:

Կատարվել է նաև կառուցվածքային վերլուծություն՝ գրքի յուրաքանչյուր բաժնի առանձին անդրադարձով:

Քանի որ երկը բավականաչափ հազեցած է մեջբերումներով, հոդվածում օրինակներով մանրամասն ցույց է տրվում նաև, թե ինչպես է հեղինակը կաթոլիկ եկեղեցու հայրերից բերած օրինակներին հավելում նաև հայ հոգևոր գործիչների դիտարկումները՝ փորձելով հնարավորինս հայացնել նյութը:

Հոդվածում նաև «Կերակուր քահանայից» երկի՝ Հովհ. Վանանդեցու խմբագրած տարբերակը համեմատվել է Աստվածատուր Զուղայեցու խմբագրած տարբերակի հետ:

Ի վերջո, հանգում ենք այն եզրակացությանը, որ «Կերակուր քահանայից» գրքի՝ Հովհ. Վանանդեցու խմբագրած տարբերակը՝ գրված գեղեցիկ ու գրագետ գրաբարով, ժամանակի կարևոր երկերից մեկն էր, որ մի աստիճան վեր բարձրացրեց հայ հոգևոր մտքի ընկալումը:

Բանալի բառեր՝ Հովհաննես Վանանդեցի, «Կերակուր քահանայից», Չմյուռնիա, խմբագրել, եկեղեցական, Վարդան Հունանյան, Աստվածատուր Զուղայեցի, կաթոլիկ:

Հովհաննես Միրզայան Վանանդեցին (1772-1841թթ.) հայկական կլասիցիզմի նշանավոր ներկայացուցիչներից է: Նա իրավամբ համարվում է հայ պոեզիայի հայրենասիրական, պատմաքաղաքական ուղղության սկզբնավորողը: Նրա ներդրումը անգնահատելի է հատկապես Չմյուռնիայի հայ համայնքի կրթական գործում: Չմյուռնիայի Մեսրոպյան վարժարանում Հովհ. Վանանդեցին երկար տարիներ աստվածաբանություն ու հայկաբանություն է դասավանդել և տասնութ ու կես տարի ուսուցչություն անելուց հետո՝ 1822 թ.-ին, տեղի վերատեսուչ Փիլիպպոս արքեպիսկոպոսի հրամանով ձեռնադրվել սարկավագ, ապա քահանայի աստիճան ստացել և Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի հորդորով մի առանձին գրքով, որ կոչվում է «Կերակուր քահանայից» (այսինքն՝ հոգևոր մտնող քահանաների համար), բացատրել

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2019թ., գրախոսվել՝ 21.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

քահանաների պարտականությունները⁵⁶¹: Հիշատակարանում նշված Ստեփանոս արքեպիսկոպոսը Չմյուռնիայի նվիրակ ու առաջնորդ Ստեփանոս Ենովթյան Թիֆլիզեցին է⁵⁶²:

Այդ գիրքը ժամանակին մեծ տարածում է ունեցել և ընդօրինակվել է թե՛ իր ժամանակակից, թե՛ հետագա գրիչների կողմից: Անգամ Հովհ. Վանանդեցին է մի քանի անգամ այն ընդօրինակել:

Այդ առիթով նկատված է մի հետաքրքիր փաստ. Հովհ. Վանանդեցու «Կերակուր քահանայից» գրքի չորս օրինակների հիշատակարաններում էլ գրիչը, որպես գրողության ժամանակ, նշում է 1822 թվականը, ընդ որում՝ սրանցից երկուսի դեպքում (Եղմ. ձեռ. 221, Արմաշ ձեռ. 136) համընկնում է նաև ձեռագրերի գրման ամսաթիվը՝ հունիսի 18: Ուսումնասիրությունները բացառում են այն հանգամանքը, որ սրանք կարող են միևնույն ձեռագիրը լինել⁵⁶³:

«Կերակուր քահանայից» երկը, ըստ աղբյուրագիտական տվյալների, Վարդան կրոնավորի կողմից թարգմանվել է լատիներենից, ապա Նորից շարադրվել Հովհ. Վանանդեցու կողմից: Այդ մասին հանգամանակից տեղեկություն է տալիս հեղինակը գրքի սկզբնամասում. «Ոչ միայն զշարադրութիւնս առաջին բանիցն փոփոխեցի, այլ եւ զբազում եւս Նոր վկայութիւնս եւ բացատրութիւնս եւ իմաստս իսկ 'ի Նոյն յաւելի' մինչև մարթ լինիլ ասել Նորոգ շարադրեալ, թեպէտ եւ հիմն եղեալ էր Նախագոյն»⁵⁶⁴: Այսինքն, Հովհ. Վանանդեցին կատարել է մի շարք փոփոխություններ, հավելումներ, հարմարեցրել այն մեր լեզվին, հայ եկեղեցական սովորույթներին ու ծեսերին, կարելի է ասել՝ տեքստին հայկական շունչ է հաղորդել:

«Կերակուր քահանայից» երկը երկար ժամանակ վերագրվել է կաթոլիկ եկեղեցու նշանավոր գործիչ Հովհաննես Բոնա (Յովհաննես Պօնա) կարդինալին: Երկի հեղինակային պատկանելության հարցը մինչ օրս էլ վերջնական լուծում չի ստացել⁵⁶⁵:

Հովհաննես Բոնա կարդինալին և Նրա երկերի հայերեն թարգմանություններին առաջինն անդրադարձել է Աթանաս Տիրոյանը (Վենետիկի Մխիթարյան հայրերից): Իր հոդվածում «Կերակուր քահանայից» գրքի հեղինակային պատկանելության վերաբերյալ նա գրում է. «Այս գործը Կարդ. Բոնայի չի վերաբերիր, թեպէտև ճակատին վրայ դրոշմուած է «Հաւաքեալ ի գործոց Կարդ. Պօնայի, և թարգմանեալ ի լատինէ ի հայ բարբառ»: Գուցէ թէ հաւաքմունք մ' է ըստ իմաստից, այլ ոչ ըստ բանից կամ գլխոց. վասն զի այս գրքին մեջ զետեղուած գլխակարգութիւններէն և ոչ մին կը գտնուի Բոնայի գործերուն մէջ, և ոչ իսկ գրքին ընթացքին մէջ յիշուած է Բոնայի անունը, մինչդեռ իրենց յատուկ կոչումներով մէջ կը բերուին ստեպ վկայութիւններ Ս. Յովհ. Ոսկեբերանէ, Ս. Ագուստինոսէ, Ս. Բեռնարդոսէ, Ս. Կիպրիանոսէ և ուրիշ Ս. Հայրերէն և վարդապետներէն»⁵⁶⁶:

«Կերակուր քահանայից» երկը 1760թ. հրատարակվել է Վենետիկում՝ Անտոնի Պոռթոլի տպարանում՝ տեղ Աստվածատուր Ջուղայեցու կողմից (վերջինս նույնացված

⁵⁶¹ Տե՛ս **Կանայեանց Սո.**, Ցուցակ հայերեն ձեռագրների Թիֆլիզի Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի, Թիֆլիզ, 1893 թ., էջ 26:

⁵⁶² Տե՛ս **Ասատրյան Ա.**, «Հովհան Միրզայան Վանանդեցու ձեռագրական ժառանգությունը», «Էջմիածին» հանդես, 2018 թ., փետրվար, էջ 108-109:

⁵⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 110:

⁵⁶⁴ **Միրզայան Հովհ. Վանանդեցի**, Կերակուր քահանայից, Էջմիածին, 1858 թ., էջ 1:

⁵⁶⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Գ.**, «Հովհաննես Բոնա կարդինալին վերագրված «Կերակուր քահանայից» երկի հայերեն թարգմանությունը և Հովհաննես քին. Միրզայան Վանանդեցու խմբագրությունը», Երիտասարդական երրորդ գիտաժողովի զեկուցումներ, Երևան, 2018 թ., էջ 96-104:

⁵⁶⁶ **Տիրոյեան Ա.**, «Կարդինալ Բոնա և հայերը», «Բազմավեպ», Վենետիկ, թ. 5-6, 1910 թ., էջ 204-205:

Ե Աստվածատուր Բաբիկյանի հետ⁵⁶⁷): Այդ հրատարակության մեջ առհասարակ չի հիշատակվում Վարդան Հունանյանի անունը: Պատճառները կարող են տարբեր լինել, թեպետ չի բացառվում նաև, որ խմբագիրը միտումնավոր է լռություն պահպանել⁵⁶⁸:

Հ.Անասյանը, խոսելով 1760 թվականի հրատարակության մասին, այն կարծիքն է հայտնում, որ վերջինս պարզապես Վ. Հունանյանի թարգմանության վերախմբագրությունն է, որի լեզուն առավելապես լատինաբան է, իսկ խմբագրինը՝ սրբագրված ու կանոնավոր: Ըստ նրա՝ չի բացառվում նաև այն հանգամանքը, որ Աստվածատուր Ջուղայեցին խմբագրական աշխատանք կատարելիս օգտված լինի նաև երկի լատիներեն բնագրից⁵⁶⁹:

1841 և 1858թթ. «Կերակուր քահանայիցը» հրատարակվել է Ս. Էջմիածնում՝ ենթարկվելով որոշ կառուցվածքային փոփոխությունների՝ արդեն Հովհ. Վանանդեցու խմբագրությամբ:

Հովհ. Վանանդեցու խմբագրած տարբերակը բաղկացած է ընծայաբերությունից, «Յաղագս պատուոյ քահանայից» հատվածից, 18 (ժը) գլուխներից, 4 պրակներից և «Ազդեցութիւն հեղինակին առանց ինչ յաւելման» վերջնահատվածից, որն ամփոփում է երկը՝ կատարելով վերջաբանի դեր:

Ա.Տիրոյանը, խոսելով 1760 և 1841թթ. հրատարակությունների մասին, հանգում է հետևյալին. «Այս գրքիս առաջին տպագրութեան պարունակութիւնն թէ և բարի և շատ օգտակար, սակայն լեզուն աղաւաղ և անպետ. իսկ Ս. Էջմիածնի տպագրութիւնն բաւական ընտիր և մաքուր գրաբարով յարասութիւն մ' է, քան թէ առաջին թարգմանութեան կրկին տպագրութիւն»⁵⁷⁰:

Կառուցվածքային-բովանդակային տեսանկյունից համեմատելով «Կերակուր քահանայից» գրքի՝ Ա. Ջուղայեցու և Հովհ. Վանանդեցու խմբագրած տարբերակները՝ կարող ենք արձանագրել մի շարք տարբերություններ: Այսպես, Ա.Ջուղայեցու խմբագրած տարբերակը բաղկացած է քսաներկու գլխից, «Վերջաբանութիւն» հատվածից, որին այնուհետև հաջորդում են Քրիստոսի հետ սրբուհի Բրիջիտայի «Խօսակցութիւնը» կամ «Յայտնութիւնը», ապա նաև հարց ու պատասխանի ոճով անդրադարձ է կատարվում ծիսական մի շարք թեմաների «Յաղագս խորհրդոց», «Յաղագս խորհրդոյ կարգի առ հասարակ», «Յաղագս իւրաքանչիւր աստիճանաց կարգի», «Յաղագս ամենասուրբ պատարագի և խորհրդոյ հաղորդութեան մարմնոյ և արեան Տեառն», «Յաղագս եկեղեցականաց բանադրանաց» գլուխներում⁵⁷¹:

Արդեն նշվեց, որ Հովհ. Վանանդեցին կատարել է հավելումներ: Մասնավորապես գրքում զետեղված չորս պրակները ենթադրվում են Հովհ. Վանանդեցու կողմից ավելացված⁵⁷²:

«Կերակուր քահանայից» գիրքը նախատեսված է եղել քահանաների համար և հիմնականում ուղեցույցի դեր է կատարել: Այն բավականաչափ հագեցած է մեջբերումներով, որոնք առավելապես բաղված են Աստվածաշնչից⁵⁷³ և Սուրբ Հովհան Ոսկեբերանի ճառերից⁵⁷⁴, չնայած քիչ չեն հիշատակվում նաև Սուրբ Ամբրոսիոսի⁵⁷⁵, Օգոստինոսի⁵⁷⁶, Բեռնարտոսի⁵⁷⁷, Հերոնիմոսի⁵⁷⁸ և կաթոլիկ այլ սրբերի անունները:

567 Տե՛ս Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն Ե-ԺԸ դդ., հ. Գ, Երևան, 2004 թ., էջ 96:

568 Տե՛ս Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 100:

569 Տե՛ս Անասյան Հ., նույն տեղում:

570 Տիրոյեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 205:

571 Տե՛ս Ջուղայեցի Ա., Կերակուր քահանայից, Վենետիկ, 1760 թ., էջ 97-147:

572 Տե՛ս Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 104:

573 Տե՛ս Միրզայան Հովհ. Վանանդեցի, նշվ. աշխ., էջ 27-28:

574 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

575 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18-19:

576 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

Գրքում խոսվում է քահանաների մասին առհասարակ, նրանց ստանձնած դերի կարևորության, պարտականությունների, նրանց առջև ծառացած խնդիրների, ինչպես նաև՝ պատարագի անցկացման կարգի, պատարագի նյութի և այլ կարևոր հարցերի շուրջ:

Ինչո՞ւ է Յովի. Վանանդեցին փոխադրելիս ընտրել «Կերակուր քահանայից» վերնագիրը: Պատասխանը տալիս է դարձյալ հեղինակը երկի առաջամասում. «Այա զի՞նչ այլ ինչ աղաւաղիչ կայցէ բարեկարգութեան քան զհպատակացն չբերիլ հնազանդութեամբ յօրինաւոր հրամանս վեհագունից: Վասն այնորիկ եւ նուաստախոհ անձինս փրկութեան յԱռաքելաշունչն հրամանէ սրբազնութեան ձեր 'ի յարդարումն բանիս կոչեցեալ՝ մանաւանդ 'ի կատարումն հրամանաց քան 'ի տկարութիւն մտացս հայելով՝ յանձն առի զտետրակս զայս կերակուր քահանայից անուանել 'ի յստակ ոճ հայկական լեզուի յարմարագրել, զոր Վարդան ոմն արեղայ թարգմանեալ էր յառաջագոյն 'ի լատին լեզուէ»⁵⁷⁹: Սակայն այդ հիմնավորումը կարող է տարակարծության տեղիք տալ. արդյո՞ք «Կերակուր քահանայից» վերնագիրը պատկանում է Յովի. Վանանդեցուն: Այնուամենայնիվ, չպետք է մոռանալ, որ Ա.Զուղայեցու կողմից թարգմանված և խմբագրված տարբերակը ևս նույն վերնագիրն է կրում: Այդ առիթով էլ կարելի է հավելել, որ ուսումնասիրությունների արդյունքում Յովի. Բոնայի երկերի շարքում գոնե նման խորագրով կամ գլխաբաժանումներով երկ չի հայտնաբերվել⁵⁸⁰:

Յովի. Վանանդեցու հիշատակած Վարդան արեղան նույն ինքը Վարդան Յունանյանն է, որը ժամանակի խոհեմ ու գիտակ հոգևորականներից էր⁵⁸¹: Նա կատարել է մի շարք թարգմանություններ, որոնցից ամենատարածվածը հենց այս գիրքն է, ինչպես նաև Յովիաննես Բոնայի հեղինակած «Ձեռքածութիւն յերկինս» երկը (1674 թ.)⁵⁸²:

Առաջին գլխում, որ վերնագրված է «Թե արքայական է քահանայական պատիւ», խոսվում է քահանաների մեծության և նրանց կատարելիք բացառիկ առաքելության մասին մեծ հավատով ու վստահությամբ: Յեղիակը համոզված է՝ քահանաները մեծ առաքելություն ունեն կատարելու. «Բայց դուք քահանայք տեառն կոչիջի՞ք, եւ պաշտօնեայք Աստուծոյ մերոյ անուանեսջի՞ք, զգորութիւնս ազգաց կերիջի՞ք, եւ մեծութեամբ նոցա սբանչելի լինիջի՞ք»⁵⁸³:

Յովի. Վանանդեցին բարձր է գնահատում քահանաների կատարած դերը ժողովրդի կյանքում: Վերոնշյալ գլխում նա օրինակներ է բերում Աստվածաշնչի երկրորդ Օրինաց գրքից՝ ցույց տալով քահանաների մեծությունը և նրանց կատարած դերի կարևորությունն ու արժեքը: Բոլոր ժամանակներում քահանաները կարևոր մարդիկ են եղել, ուստի հնում բազում գավառների դատավորները հաճախ հենց քահանաներն էին: Յովի. Վանանդեցին վկայակոչում է աստվածաշնչյան հատվածը. «Վասն որոյ եւ հրամայէր Աստուած իսրայելացւոց Բ Օրինաց. ԺԵ 9: Երթայցես առ քահանայսն եւ քննեալ պատմեսցես քեզ զդատաստանն եւ արասցես ըստ հրամանին, զոր պատմեսցես քեզ»⁵⁸⁴:

Երկրորդ գլխում, որը կրում է «Թե քահանայք գեր 'ի վերոյ են քան զմարդիկ. եւ են

⁵⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

⁵⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7-8:

⁵⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 1:

⁵⁸⁰ Տե՛ս **Հարությունյան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 104:

⁵⁸¹ Տե՛ս **Ռոշթա Ստ.**, ժամանակագրութիւն կամ տարեկանք եկեղեցականք, Վիեննա, 1964 թ., էջ 198:

⁵⁸² Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Դևրիկյան Վ.**, Հայ գիրքը աշխարհի խաչմերուկներում, մասն Բ, Երևան, 2014 թ., 181-194:

⁵⁸³ **Միրզայան Յովի. Վանանդեցի**, նշվ. աշխ., էջ 3-4:

⁵⁸⁴ Նույն տեղում:

հրեշտակք» ենթավերնագիրը, խոսվում է այն մասին, որ քահանաները սովորական, շարքային մահկանացուներից մի քանի աստիճան վեր են կանգնած և նույնիսկ հավասար են հրեշտակներին: Վկայակոչվում է Սուրբ Գրքի Յովհաննու ավետարանի Ժե գլխի 17-րդ համարը. «Դուք ո՛չ էք յաշխարհե, այլ ես ընտրեցի զձեզ յաշխարհե»⁵⁸⁵: Քահանաներին հրեշտակների հետ են համեմատել Յովհան Ոսկեբերանը, Պողոս առաքյալը, Յերոնիմոսը:

Եթե շարքային մահկանացուներին հատուկ է մեղք գործելը և ապաշխարելով կարող են թողություն ստանալ, ապա քահանաների գործած մեղքերը Աստծու կողմից դժարությամբ են ներվում, քանի որ այդ հանցանքները շատ են վշտացնում Բարձրալիքին: Այսինքն՝ քահանաներն իրենց հոգու փրկության համար ավելին են վճարում: Յեղիակը վկայակոչում է Օգոստինոսին. «Որք անարժանութեամբ զՔրիստոս պատարագեն, որ թագաւորե այժմ յերկինս, ծանրագոյն ևս մեղանչեն, քան զայնոսիկ, որք խաչեցին զսա մինչ շրջեր 'ի յերկրի'»⁵⁸⁶:

Թերևս ամենահետաքրքրականը գրքում զետեղված չորս պրակներն են, որոնք վերաբերում են պատարագի մատուցմանը, պատարագի մատուցման ժամանակ առաջացած թերություններին, պատարագի նյութին, վերջինիս պակասությանը, պատարագը մատուցող քահանային, նրա թերություններին:

Սուրբ պատարագի խորհուրդը պահանջում է ամբողջականություն և ամենայն կատարելություն բոլոր առումներով. «Վասն այնորիկ հարկաւոր են մատակարարքն ամենազգաստ արթնութեամբ փոյթ յանձին ունիլ, զի մի՛ թերութիւն ինչ կամ արատ պակասաւորութեան զմաքրագործ շնորիս նորա նուագեսցուցէ, կամ իսպառ խափանեսցէ»⁵⁸⁷:

Սուրբ պատարագի նյութը ցորենի հացն է ու անապակ գինին: Եթե հացը պակասություն է անում և, հնարավոր է, չբավարարի, կարելի է փոխարինել հաճարի, զարու, անգամ՝ կորեկի հացով: Իսկ եթե ցորենի հացը բավարար է, բայց ապականված է, խառնված է մեղրի, յուղի հետ կամ բավարար չափով եփված չէ, կամ էլ գուցե՝ արևից չորացած, հետևաբար չպետք է մատուցել պատարագը այդպիսի անմաքուր նյութով: Այն քահանան, որ կհանդգնի, այնուամենայնիվ, պատարագը մատուցել անմաքուր նյութով, նզովվյալ կլինի⁵⁸⁸: Նաև անընդունելի է նշխարի այլուրը թրջել վարդաջրով կամ այլ հեղուկով՝ հետևելով լատինական եկեղեցիների օրինակին: Քահանայի կողմից կոպիտ սխալ կլինի, եթե նման դեպքերում չկողմնորոշվի և չիմանա ինչպես վարվել:

Իսկ եթե, օրինակ, նշխարը անարատ է, բայց մկրտության ժամանակ քահանան հայտնաբերում է, որ մուկ է անցել վրայով, ապա պետք է ամեն դեպքում ավարտին հասցնի պատարագը և ապա երեք շաբաթ, կանոնի համաձայն, պատիժ կրի: Իսկ եթե նախապես տեղյակ է լինում և անփութորեն մատուցում է պատարագը, մի ամբողջ տարի պետք է ապաշխարի՝ թողություն խնդրելով անփութության համար⁵⁸⁹: Գինին պետք է լինի անխառն, անապակ, չի կարելի նրան ջուր կամ քացախ խառնել:

Իսկ պատարագը, ըստ եկեղեցական կարգի, կարող է մատուցել միայն ճշմարիտ ու օրինավոր քահանան, որ չլինի անգործունյա կամ բանադրված և կարողանա արժանավոր կերպով մատուցել սուրբ պատարագը:

Գիրքը եզրափակվում է «Առ ազդեցութիւն հեղինակին առանց ինչ յաւելման» վերնագիրը կրող ազդեցիկ հատվածով, որտեղ կոչ է արվում քահանաներին բարելավել իրենց հոգևոր վիճակը, ապրել մաքրագույն կյանքով, լինել ճշմարիտ, առաքինի օրինակ ժողովրդի համար, մնալ իրենց կոչմանը հավատարիմ, երբեք չուրանալ այն զոհը, որ

⁵⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 5:

⁵⁸⁶ Նույն տեղում, էջ 38:

⁵⁸⁷ Նույն տեղում, էջ 89-90:

⁵⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 92-93:

⁵⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 94-95:

կատարեց Փրկիչը իր հոտի համար. «Ծանի՛ր ապա զվիճակ քո մաքրագոյն, թէ յո՞րպիսի պատիւ ճոխացար, զի զոր կոյսն երանեալ ամենասուրբ մայրն Մարիամ մի անգամ ևեթ ծնաւ, դու ինքն քանիցս անգամ եւ պատարագես, բանիւ զնոյն կատարես, իբրեւ 'ի սեղանոյ վայելես, եւ տեառն մերոյ Յիսուսի Զրիստոսի մարմնովն եւ արեամբ կերակրիս»⁵⁹⁰:

Ինչպես նշվեց, Յովհ. Վանանդեցին փորձել է գրքին հայկական շունչ հաղորդել: Այսպես, քիչ չեն այն հատվածները, որոնցում հեղինակը, տարբեր առիթներով վկայակոչելով կաթոլիկ հայրերին, հղում է կատարում նաև հայ եկեղեցու երախտավորներին: Առավելապես հիշատակվում է Ներսես Շնորհալին, թեպետ հաճախ են մեջբերվում նաև Գրիգոր Նարեկացին, Յովհաննես Իմաստասերը, Սարգիս Շնորհալին: Ահա հեղինակը, քննադատելով քահանաների անգիտությունը և հիշատակելով կաթոլիկ եկեղեցու հայրերին, հղում է կատարում նաև Ն. Շնորհալուն. «Լսեմք՝ ասե սուրբն Ներսես Շնորհալին, զմանց սուտ քահանայից, զի ո՛չ յայլ ուսմանե են տգետ յաղագս յեղգութան, մանաւանդ թէ վասն անհաւատութան, այլ եւ զսաղմոսն Դաւթի ո՛չ զիտեն բովանդակ»⁵⁹¹: Պատարագին նվիրված պրակներից մեկում հիշատակվում է Ս. Գրիգոր Նարեկացին. «Արդ՝ նախ չե՛ կարելի մատուցումն պատարագի արտաքոյ սուրբ եկեղեցոյ եւ ո՛չ 'ի յեկեղեցի՝ որ ո՛չ օծեալ իցէ, եւ չունիցի զբեմ եւ զօծեալ վեմ, զի արդարև հերքի այր ըստ օրինի, որ արտաքոյ Սուրբ եկեղեցոյ մատուցանէ զՍուրբ պատարագն ըստ Սրբոյն Գրիգոր Նարեկացոյն»⁵⁹²:

Այսպիսով՝ «Կերակուր քահանայից» երկի՝ Յովհ. Վանանդեցու խմբագրած տարբերակը ժամանակի լայն տարածում գտած երկերից է, որ, գրված լինելով գեղեցիկ ու ականջահաճո գրաբարով, մի աստիճան վեր բարձրացրեց հայ հոգևոր մտքի ընկալումը:

«KERAKUR K'AHANAYIC» («FOOD FOR PRIESTS») BY HOVHANNES VANANDETSI

SIRANUSH PARSADANYAN

*PhD student of Institute of literature after M. Abeghian of NAS of RA,
Yerevan, Republic of Armenia*

Hovhannes Mirzayan Vanandetsi, one of prominent Armenian classics representatives, also wrote «Food for priest» for priests, which once was very popular and it was used both by contemporaries and by further writers.

The propagation of the novel «Food for priest» in Armenia is reflected in the article. It also illustrates the work Hovhannes Mirzayan Vanandetsi undertook informing the Armenian religious leaders about it.

A structural analysis was also undertaken, referring separately to each Chapter of the book.

The novel is rather full of references; the fact that the author added Armenian clergymen's views to the samples of catholic Armenians trying to make the content as Armenian as possible is thoroughly described.

«Food for priest» edited by Hovhannes Mirzayan Vanandetsi was also compared with the version edited by Astvatsatur Julayec'i.

⁵⁹⁰ Լույս տեղում, էջ 112:

⁵⁹¹ Լույս տեղում, էջ 53:

⁵⁹² Լույս տեղում, էջ 107:

Eventually we can conclude that «Food for priest» edited by Hovhannes Mirzayan Vanandetsi, written in nice and intelligent old Armenian is one of the main novels of the time, which put the perception of Armenian spiritual thought on a higher level.

Keywords: *Hovhannes Vanandetsi, «Food for priest», Smyrna, edit, clergyman, Vardan Hunanyan, Astvatsatur Julayec'i, catholic.*

РАБОТА ОВАНЕСА ВАНАНДЕЦИ «ПИЩА ДЛЯ СВЯЩЕННИКОВ»

СИРАНУШ ПАРСАДАНЯН

*аспирант института литературы имени М.Абегамяна НАН РА,
г.Ереван, Республика Армения*

Один из видных представителей армянского классицизма Ованнес Мирзаян Ванандеци (1772-1841) также является автором работы «Пища для священников», которая в свое время имела большой резонанс и служила примером как для современников, так и последующих авторов.

В статье описывается распространение произведения «Пища для священников» в армянской среде и, в частности, говорится о том, какую деятельность развернул сам Ованнес Ванандеци в деле информирования о нем армянских религиозных деятелей.

Нами был совершен еще и структурный анализ, отдельно ссылаясь на каждую главу книги.

В произведении достаточно много ссылок и на конкретных примерах продемонстрировано, как автор дополняет приводимые примеры отцов католической церкви наблюдениями армянских религиозных деятелей, пытаясь по возможности приблизить тему к армянским реалиям.

В статье также проводится сравнение между редакциями произведения «Пища для священников» Ованнеса Ванандеци и Аствацатура Джугаеци.

В конечном итоге, мы приходим к мнению, что «Пища для священников» под редакцией Ованнеса Ванандеци, написанная на правильном и великолепном грабаре, является одним из важнейших произведений своего времени, которое поставило восприятие армянской духовной мысли на ступень выше.

Ключевые слова: *Ованнес Ванандеци, «Пища для священников», Смирна, редактировать, церковный, Вардан Унанян, Аствацатур Джугаеци, католический.*

ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, HISTORY, ИСТОРИЯ**ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԱՅԱՌԻ ԳՐԱՍԵՆՅԱԿՆԵՐԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՈՒԹՅՈՒՆԻՑ (1923-1927թթ.) ***

ՀՏԴ 93/94(479.25)

ԳՐԻԳՈՐ ԲԱԼԱՍԱՆՅԱՆ

ԱԵԳՄՄ անդամ, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների և դիվանագիտության
ամբիոնի դոցենտ, պատմական գիտությունների թեկնածու,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
grigorbaldasanyan@mail.ru

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունները մեծապես նպաստեցին Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետության (այսուհետ՝ ՀՍԽՖՀ) տնտեսության զարգացմանը, ինչն իր հերթին դրական ազդեցություն ունեցավ հանրապետության ազգաբնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավման վրա: Արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Խորհրդային հանրապետություններից հատկապես ակտիվ էին Ռուսաստանի Սոցիալիստական Դաշնային Խորհրդային Հանրապետության (այսուհետ՝ ՌՍԴԽՀ) հետ Խորհրդային Հայաստանի առևտրական կապերը: Հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայաստանի իշխանությունների քանքերը՝ ուղղված հայ-ռուսական առևտրատնտեսական առնչությունների զարգացմանը, հիմնականում պսակվեցին հաջողությամբ: Այդ գործում անուրանալի դերակատարում ունեցավ Հայառը, որի բաժանմունքները ողջ Ռուսաստանի տարածքում օրնիբուն տքնաջան աշխատում էին՝ Հայաստանը առաջին հերթին հացահատիկով և այլ անհրաժեշտ ապրանքներով ապահովելու համար: Այդ գործում ակտիվ մասնակցություն ունեցավ նաև ՌՍԴԽՀ-ում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, որ մեծ հեղինակություն ուներ ռուսաստանյան կառավարող շրջանակներում և մեծապես նպաստում էր այս կամ այն հարցը օպերատիվ կերպով կարգավորելուն:

Բանալի բառեր՝ ՀՍԽՖՀ, ՌՍԴԽՀ, Մոսկվա, Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, Հայառ, առևտրատնտեսական հարաբերություններ, բաժանմունք, հացահատիկ:

Ուսումնասիրության ժամանակագրական շրջանակների ընտրությունը պատահական չէ: 1923թ.-ը պայմանավորված է ԽՍՀՄ-ին Խորհրդային Հայաստանի անդամակցության առաջին տարով, իսկ 1927թ.-ը պայմանավորված է այն հանգամանքով, որ մինչև 1927թ.-ը Անդրկովկասում գոյություն ուներ արտաքին առևտրի ժողովրդական կոմիսարիատ, իսկ «1927թ. այն վերածվում է ԽՍՀՄ արտաքին առևտրի անդրկովկասյան լիազորության՝ երկրամասի մնացած ժողովուրդներին հավասար իրավունքներով»⁵⁹³:

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.04.2019թ., գրախոսվել՝ 07.06.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁵⁹³ **Գրաբսկի Յ.**, Անդրկովկասի արտաքին առևտրական կապերի զարգացումը Անդրֆեդերացիայի ժամանակ (1922-1936թթ.), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», № 9, 1968, էջ 62:

1921թ.-ի դեկտեմբերի վերջերից Ս.Տեր-Գաբրիելյանը ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցիչն էր Մոսկվայում⁵⁹⁴։ Խորհրդային Հայաստանի՝ ԽՍՀՄ կազմի մեջ մտնելուց հետո էլ նա շարունակում է պաշտոնավարել՝ միաժամանակ մնալով նաև ՀՍԽՀ Տնտեսական խորհրդի ներկայացուցիչը Մոսկվայում։ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը աչքի էր ընկնում աշխատասիրությամբ, եռանդուն գործունեությամբ, սկսած գործն ավարտին հասցնելու վճռականությամբ։ Միաժամանակ իր գործունեությամբ նա չափազանց խիստ էր, ինչն ուղղված էր ընդհանուր գործի հաջողության ապահովմանը։ 1923թ.-ի հունվարին Ս.Տեր-Գաբրիելյանը կանոնակարգ է ուղարկում ՌԽՖՍՀ տարբեր շրջաններում ՀՍԽՀ Տնտեսական խորհրդի ներկայացուցչությունների ղեկավարներին։ Կանոնակարգը բաղկացած էր ութ կետից, որոնցում նշված էին այն հիմնական սկզբունքները, որոնց պետք է հետևեին բոլորը գործունեություն ծավալելիս⁵⁹⁵։

1923թ.-ի հունվարի 3-ին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը 9 կետից բաղկացած լիազորագիր է տալիս Գուրգեն Աթաբեկովին առ այն, որ նա Ս.Տեր-Գաբրիելյանի կողմից նշանակվում է Ստավրոպոլում որպես իր ներկայացուցիչ։ Աթաբեկյանն իրավունք էր ստանում Տնտեսական խորհրդի անունից Ստավրոպոլում բացել առևտրական գրասենյակ, ունենալ պահեստներ, աշխատանքի ընդունել ու ազատել աշխատողներին⁵⁹⁶։

Բացի այդ, 3 ամիս ժամկետով՝ մինչև մայիսի 1-ը, Ս.Տեր-Գաբրիելյանը լիազորագիր է տալիս մեկ այլ քաղաքացու՝ Եղիազար Եղիազարյանին առ այն, որ նա իրավունք է ստանում վարելու ՀՍԽՀ տնտեսական ու առևտրական գործերը ՌԽՖՍՀ ողջ տարածքում։ Նա իրավունք էր ստանում պետական հիմնարկ-ձեռնարկությունների ու անհատների հետ կնքել տարատեսակ պայմանագրեր ու համաձայնագրեր, բացել ու փակել առևտրական գրասենյակներ, կանխիկ ու ապառիկ կերպով առևտուր իրականացնել, ձեռք բերել ու վարձակալել ձեռնարկություններ և այլն⁵⁹⁷։

Եղիազարյանը ջանասիրությամբ գործի է անցնում և կարճ ժամանակ անց՝ 1923թ.-ի փետրվարի 6-ին, «Նովոռուսցեմենտի» մոսկովյան ներկայացուցիչ Սերգեյ Ուսպենսկու հետ ցեմենտի գնման վերաբերյալ պայմանագիր է ստորագրում, որը բաղկացած էր 16 կետից։ Պայմանագրով հայկական կողմը գնում էր 10.000 տակառ (100.000 փուլ) պոռտլանդ ցեմենտ, որի մեկ տակառ ցորենի գինը սահմանվում էր 4 ռուբլի ոսկով։ Պայմանագիրը կազմվում էր 2 օրինակից. բնօրինակը գտնվելու էր ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչությունում, իսկ կրկնօրինակը՝ Սերգեյ Ուսպենսկու ձեռքին⁵⁹⁸։

Տնտեսական խորհրդից բացի ՌԽՖՍՀ տարբեր շրջաններում ու նահանգներում ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև Հայպետառը⁵⁹⁹, որը Տնտեսական խորհրդին զուգահեռ ամեն ջանք գործադրում էր Խորհրդային Հայաստանը հացահատիկով և առաջին անհրաժեշտության ապրանքներով ապահովելու համար։

Դեռևս 1922թ.-ի դեկտեմբերի 29-ին Հայառի Վարչությունը լիազորագրով Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին նշանակում է այդ պաշտոնում։ Նրա նշանակումով պարզ էր դառնում, որ ամենից ակտիվը պետք է լիներ հենց Մոսկվայի գրասենյակը, քանի որ գտնվելու էր Տեր-Գաբրիելյանի ամենօրյա հսկողության տակ։ Ստանալով լիազորագիրը և համապատասխան վկայականը՝ Տեր-Գաբրիելյանը գործի է անցնում և արդեն մի քանի օր հետո՝ 1923թ.-ի հունվարի 10-ին, նրա հետ կապ է հաստատում ռուսական «Մետալամպ» գործարանի տնօրենը՝ առաջարկելով համագործակցել։ Իր նամակում տնօրենը ներկայացնում է այն ամբողջ ապրանքատեսականին, որ արտադրվում է

⁵⁹⁴ Այդ մասին տե՛ս **Բալասանյան Գ.**, Մոսկվայում ՀՍԽՀ լիազոր ներկայացուցչության առևտրատնտեսական գործունեության պատմությունից, «Բանբեր Երևանի Համալսարանի. Միջազգային հարաբերություններ, Քաղաքագիտություն», 131.6, Ե., 2010։

⁵⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.554, ց.1, գ. 24, թ.1։

⁵⁹⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 554, ց. 1ա, գ. 4, թ. 13։

⁵⁹⁷ Տե՛ս Նույն տեղը, թ. 32։

⁵⁹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 554, ց. 1ա, գ. 5, թ. 3-4։

⁵⁹⁹ Հայպետառը 1923թ.-ի փետրվարի 10-ին վերանվանվում է Հայառ։

իրենց գործարանում, բացի այդ նշում է, որ քանի որ իրենց գործարանը պետական է, ապա առաջին հերթին իրենք կատարում են պետական հաստատությունների պատվերները: Վերջում տևօրենը Տեր-Գաբրիելյանին խնդրում է անհրաժեշտության դեպքում կապվել իրենց հետ՝ տեղում նմուշների ծանոթանալու համար⁶⁰⁰:

Հայպետառի բաժանմունքներից ակտիվությամբ աչքի էր ընկնում Ստավրոպոլի երկրամասի բաժանմունքը, որի ղեկավարը 1923թ.-ի սեպտեմբերից նոյեմբեր ամիսներին Ավագյանն էր: Ստավրոպոլի բաժանմունքի գրասենյակը գտնվում էր Արմավիր քաղաքում «Ֆրանսիա» հյուրանոցում: Ավագյանն ակտիվ աշխատանք էր տանում Ստավրոպոլի երկրամասում հատկապես ցորեն ու այլուր ձեռք բերելու և այն երկաթուղով Երևան ուղարկելու համար: Այդ գործն իրականացնելու համար Ստավրոպոլի բաժանմունքը պատվեր էր ստացել ՀՍԽՖ Պետբանկից, սակայն գործի իրականացման համար մեծ խոչընդոտ էր երկաթգծի կայարանում վագոնների սակավությունը և ՀՍԽՖ Պետբանկի կողմից հատկացվող միջոցների սղությունը:

Հայպետառի Ստավրոպոլի բաժանմունքի ղեկավարության ակտիվ գործողություններից հետո սայլը տեղից շարժվում է: Նրանց հաջողվում է որոշ քանակությամբ հացահատիկ հանձնել երկաթուղուն՝ Երևան ուղարկելու համար: Այդ մասին հոկտեմբերի 4-ին ՀՍԽՖ Պետբանկին ուղարկած իր հեռագրում հայտնում է Մկրտիչևը՝ նշելով, որ մինչև հոկտեմբերի 1-ն իրենց հաջողվել է երկաթուղուն հանձնել 20.000 փուլ՝ հացահատիկ: Մկրտիչևը հայտնում է նաև, որ հոկտեմբերի 4-ին կոոպերատիվների միջոցով իրենց հաջողվել է 1 փուլ՝ 72 կոպեկով ձեռք բերել ևս 25.000 փուլ՝ հացահատիկ⁶⁰¹: Նոր ձեռք բերված հացահատիկի մասին հայտնվում է նաև Հայառի Մոսկվայի բաժանմունքին⁶⁰²:

Հացահատիկի ձեռքբերման և Հայաստան ուղարկելու աշխատանքները հաջողությամբ շարունակվում են նաև հոկտեմբերի վերջին և նոյեմբեր ամսվա առաջին կեսին: Հաճախ օգտագործելով նաև անձնական կապերը՝ Հայառի Ստավրոպոլի բաժանմունքի ղեկավարներին հաջողվում էր ցորեն ու այլուր ձեռք բերել շուկայականից ցածր գներով:

ՀՍԽՖ Պետբանկի կողմից սահմանափակ դրամական միջոցների տրամադրումը մեծապես ազդում էր դեպի Հայաստան հացահատիկի առաքման ծավալների վրա: Բացի այդ այն կազմակերպություններն ու կոոպերատիվները, որոնցից Հայառի Ստավրոպոլի բաժանմունքը հացահատիկ էր գնում, այլևս հրաժարվում էին առանց կանխիկ գումարի ցորեն տրամադրել: Այդ մասին նոյեմբերի 2-ին Ավագյանին հղած հեռագրում հայտնում էր Մկրտիչևը: Ըստ նրա՝ ցորենի գնումն ընդհանրապես դադարեցված էր գումարի բացակայության պատճառով: Բացի այդ, գումարը չէր բավականացնում նույնիսկ նախորդ պայմանագրերի վճարման համար⁶⁰³:

ՌԽՖՍՀ տարբեր շրջաններում գործող Հայառի բաժանմունքներն իրենց գործունեության վերաբերյալ ժամանակ առ ժամանակ պետք է հաշվետվություն ներկայացնեին նահանգային տարբեր մարմիններին: Նոյեմբերի 2-ին Մկրտիչևը հեռագրում է հացահատիկի գների կարգավորման նահանգային հանձնաժողովին և հայտնում, որ մինչև 1923թ.-ի հոկտեմբերի 10-ն իրենց կողմից ձեռք է բերվել 18.628 փուլ՝ հացահատիկ⁶⁰⁴:

Հայառի բաժանմունքները բավականին լարված հարաբերությունների մեջ էին հատկապես նահանգային ֆինանսական բաժինների հետ, որոնք պահանջում էին բաժանմունքների ֆինանսական միջոցների վերաբերյալ մանրամասն տեղեկություններ: Չնայած բաժանմունքների ղեկավարները փորձում էին նրանց

⁶⁰⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 554, ց. 1ա, գ. 5, թ. 34:

⁶⁰¹ Նույն տեղը, թ. 25:

⁶⁰² Նույն տեղը, թ. 26:

⁶⁰³ Նույն տեղը, թ. 90:

⁶⁰⁴ Նույն տեղը, թ. 92:

համոզել, որ իրենք ՅՍԽՅ Տնտիսբանկի մարմին չեն հանդիսանում, և իրենց նպատակը սովյալ Հայաստանի համար հացահատիկ հայթայթելն է, այնուամենայնիվ, որոշ բաժանմունքներ, չդիմանալով ճնշմանը, ստիպված դադարեցնում էին գործունեությունը:

Նոյեմբերի 10-ին Հայառի Ստավրոպոլի բաժանմունքի ղեկավար Ավագյանը ղեկավարի պարտականությունները թողնում է իր տեղակալ Մկրտիչյանի վրա, իսկ ինքը տեղափոխվում է Թիֆլիս: Մկրտիչյանը նոյեմբերի 13-ին հեռագրում է Հայառի Մոսկվայի բաժանմունք՝ խնդրելով թույլատրել իրեն սկսել Ստավրոպոլի բաժանմունքի լուծարման աշխատանքները և համաձայնության դեպքում պատրաստականություն է հայտնում այն ավարտել մինչև ղեկտեմբերի 1-ը: 3 օր հետո, ամենայն հավանականությամբ, Մկրտիչյանը ստանում է Մոսկվայի բաժանմունքի համաձայնությունը: Այդ մասին նոյեմբերի 16-ին նա հեռագրում է Մոսկվայում ՅՍԽՅ Տնտիսբանկի տնտեսական գրասենյակի վարիչ Ն.Ա.Մելիք-Փարսադանովին, որ նստում էր Արմավիրում⁶⁰⁵: Նոյեմբերի 24-ին Մկրտիչյանը Ստավրոպոլի բաժանմունքի փակման ծրագրի մասին հեռագրով տեղյակ է պահում Ստավրոպոլի երկրամասի ֆինբաժնին: Նշվում է նաև, որ բաժանմունքը նախատեսվում է փակել ղեկտեմբերի 5-ին կամ ամենաուշը ղեկտեմբերի 10-ին⁶⁰⁶:

Հայառը բաժանմունք ուներ նաև Սիբիրում, որի ղեկավարն էր Գևորգ Ավետիսովը: 1923թ.-ի մարտի 29-ին նրա ու բաղաձայնի Մամիկոն Զարդաշյանցի միջև պայմանագիր է ստորագրվում, ըստ որի՝ Զարդաշյանցը նշանակվում էր Սիբիրի բաժանմունքի Իրկուտսկի առևտրային բաժնի ղեկավարը: Պայմանագիրը բաղկացած էր 10 կետից, որոնցում շարադրված էին Զարդաշյանցի պարտականությունները: Նույն օրը այն հաստատվում է Ս.Տեր-Գաբրիելյանի կողմից⁶⁰⁷, և նա Զարդաշյանցին հանձնում է համապատասխան մանդատ⁶⁰⁸:

Խորհրդային Ռուսաստանի տարբեր նահանգների տեղական իշխանությունների հետ լարված հարաբերությունները մի փոքր բարելավելու և գործը նորմալ հունով տանելու համար Հայառի Վարչությունը որոշում է Հայառի ռուսաստանյան բոլոր բաժանմունքների տնօրեն նշանակել Ս.Տեր-Գաբրիելյանին, որ մեծ փորձ ուներ ռուս պաշտոնյաների հետ աշխատելու գործում:

Տեսնելով, որ Հայառի բաժանմունքներից ֆինանսական միջոցների վերաբերյալ տեղեկություններ ստանալ չի հաջողվում, ռուսական իշխանությունները առաջ են քաշում ՌԽՖՍՀ տարածքում Հայառի գործունեության իրավական հիմնավորման հարցը:

1923թ.-ի ղեկտեմբերի 8-ին ՌԽՖՍՀ Ներքին Առևտրի կոմիտեն գրություն է ուղարկում Մոսկվայում Հայառի ներկայացուցչություն՝ խնդրելով ներկայացնել այն հիմքերը, որոնցով Հայառը գործարքներ էր իրականացնում ԽՍՀՄ տարածքում, մասնավորապես Մոսկվայում: Գրության մեջ խնդրվում էր իրենց տրամադրել նաև Հայառի կանոնադրությունը⁶⁰⁹: Այդ գրության մասին Մոսկվայի բաժանմունքը 1924թ.-ի հունվարի 8-ին հեռագրում է Երևան՝ Հայառի Վարչությանը: Հեռագրում հայտնվում էր, որ ՌԽՖՍՀ Ներքին Առևտրի կոմիտեի առարկությունների հիմքն այն է, որ Հայառի կանոնադրության 49-րդ հոդվածի համաձայն կանոնադրության մեջ ցանկացած փոփոխություն պետք է հաստատվեր ՅՍԽՅ Տնտեսական խորհրդի կողմից, ինչը չէր արվել: Իսկ այդ փոփոխությունները երեքն էին՝ Ժողկոմխորհին կից Տնտեսական խորհրդի որոշմամբ (1923թ. փետրվարի 19) Հայառի հիմնական դրամազուլիսը 400.000 ոսկե ռուբլուց իջեցվել էր մինչև 220.000 ռուբլի, և դրանով փոփոխվել էր

⁶⁰⁵ Նույն տեղը, թ. 165:

⁶⁰⁶ Նույն տեղը, թ. 205:

⁶⁰⁷ Նույն տեղը, գ. 28, թ. 61:

⁶⁰⁸ Նույն տեղը, թ. 60:

⁶⁰⁹ Տե՛ս Նույն տեղը, թ. 32:

Կանոնադրության 15-րդ հոդվածը, Տնտեսական խորհրդի 1924թ.-ի հունվարի 2-ի որոշմամբ Հայառի Վարչության կազմը 5-ից դարձել էր 7 մարդ, ինչով խախտվել էր Կանոնադրության 29-րդ հոդվածը և նույն օրվա որոշմամբ Հայպետառը վերանվանվել էր Հայառ⁶¹⁰ :

ՌԽՖՍՀ Ներքին Առևտրի կոմիտեի ղեկավարների 8-ի գրությանը Հայառի Մոսկվայի բաժանմունքը պատասխանում է ղեկավարների 14-ին: Այդ օրը բաժանմունքի ղեկավարի պաշտոնակատար Կևորկովը գրություն է ուղարկում ՌԽՖՍՀ Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհրդին կից Ներքին Առևտրի կոմիտե, որում նշում է, որ նրանց է ուղարկել 1923թ.-ի փետրվարի 10-ին Հայպետառից Հայառ վերանվանված հիմնարկության Կանոնադրությունը: Ըստ նրա՝ Կանոնադրությունը հաստատվել է ՀՍԽՍՀ տնտեսական խորհրդի կողմից 1923թ.-ի օգոստոսի 3-ին, բացի այդ, Հայառի գործունեության հիմքերի մասին Կոմիտեի հարցումը Հայառի Մոսկվայի գրասենյակին ուղարկել է Հայառի Վարչություն: Նշվում է նաև, որ Հայառի ռուսաստանյան գրասենյակների տնօրեն Ս.Տեր-Գաբրիելյանը տվյալ պահին գտնվում է Երևանում և Մոսկվա է վերադառնալու 1924թ.-ի հունվարի սկզբին: Ըստ Կևորկովի՝ Մոսկովյան գրասենյակին հայտնի է, որ Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհրդին Հայառի Կանոնադրությունը հաստատման ներկայացնելու հարցը դրված է հերթի, և Ս.Տեր-Գաբրիելյանի՝ Մոսկվա վերադառնալուն պես բոլոր անհրաժեշտ քայլերը կձեռնարկվեն⁶¹¹ :

Հայառի կառավարող խորհուրդը երկար քննարկումներից հետո վերջապես որոշում է լիազորագիր տալ Ս.Տեր-Գաբրիելյանին՝ Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհրդին Հայառի Կանոնադրությունը ներկայացնելու համար: Բացի այդ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին իրավունք էր տրվում ինչպես Ներքին Առևտրի կոմիտեի պահանջով, այնպես էլ իր նախաձեռնությամբ Կանոնադրության մեջ կատարել փոփոխություններ, եթե դրանց անհրաժեշտությունը լինի⁶¹²:

Շուտով Ս. Տեր-Գաբրիելյանը բանակցությունների մեջ է մտնում Ներքին Առևտրի կոմիտեի ղեկավարության հետ: Սրանով կարելի է բացատրել այն հանգամանքը, որ 1924թ.-ի մարտի 6-ին Մոսկվայի բաժանմունքի կառավարիչի տեղակալ Մուսաբեյանը հեռագրում է Հայառի վարչությանը՝ խնդրելով իրենց ուղարկել Հայառի Կանոնադրության 20 օրինակ⁶¹³: Մարտի 17-ին նշված բանակցությամբ օրինակներն ուղարկվում են Մոսկվա⁶¹⁴, իսկ մարտի 24-ին Մուսաբեյանը հայտնում է Վարչությանը, որ օրինակները ստացվել են⁶¹⁵:

Հայառի Վարչության կողմից Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհրդին Հայառի Կանոնադրությունը ներկայացնելու համար Ս. Տեր-Գաբրիելյանին լիազորագիր տալու անհրաժեշտության մասին խոսում է նաև Հայառի ռուսաստանյան գրասենյակի իրավաբան Տերյանը դեռևս 1923թ.-ի մայիսի 8-ին նույն Տեր-Գաբրիելյանին հղած նամակում, որում նշում էր, թե ՌԽՖՍՀ տարածքում Հայառի կողմից իրականացվող գործունեության վերաբերյալ բանակցություններ է վարել ՌԽՖՍՀ Ներքին Առևտրի կոմիտեի իրավաբանական բաժնի պետ Վոլֆի և Բաժնետիրական բաժնի պետ Տոնիգինի հետ: Ըստ Տերյանի՝ ծանոթանալով Հայառի Կանոնադրությանը, Վոլֆն ու Տոնիգինը եկել էին այն եզրակացության, որ Հայառն իրավունք չունի գործունեություն ծավալելու ՌԽՖՍՀ տարածքում, և այդ իրավունքը նրան կարող է տալ միայն ՌԽՖՍՀ Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհուրդը, եթե Հայառի Կանոնադրությունը լիովին համապատասխանի ՌԽՖՍՀ Զաղաքացիական

⁶¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 29:

⁶¹¹ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 36:

⁶¹² Տե՛ս նույն տեղը, գ. 44, թ. 86:

⁶¹³ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 29, թ. 64:

⁶¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 63:

⁶¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, թ. 101:

օրենսգրքի 322-366 հոդվածներին: Հայառի Կանոնադրության հաստատման համար պարտադիր էր, որ Ներքին Առևտրի կոմիտեի միջոցով այն ներկայացվեր Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհրդին, իսկ ներկայացնողները պետք է լինեին Հայառի բաժնետերերը: Կանոնադրության հաստատումն արագացնելու համար, ըստ Տերյանի, ցանկալի էր, որպեսզի Հայառի բաժնետերերը լիազորագիր տային Մոսկվայում ՀՍԽՖՍՀ լիազոր-ներկայացուցիչ Ս. Տեր-Գաբրիելյանին: «Նման լիազորագրի ստացման դեպքում, կարելի է հուսալ, որ Կանոնադրությունը կհաստատվի մոտ ժամանակներում, և ՌԽՖՍՀ-ում Հայառի բաժանմունքները հնարավորություն կստանան շարունակել ու զարգացնել իրենց գործունեությունը»⁶¹⁶, - նշված է գրության վերջում:

Այդ նամակը ևս մեկ անգամ խոսում է այն մասին, որ տվյալ ժամանակաշրջանում Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը խորհրդային Ռուսաստանի ղեկավար օղակներում մեծ հեղինակություն էր, և ՌԽՖՍՀ Աշխատանքի և Պաշտպանության խորհրդին Հայառի Կանոնադրությունը անձամբ ներկայացնելը խորհրդում վերջինիս հաստատման լուրջ գրավական էր:

1924թ.-ի հունվարին Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը 1923թ.-ի փետրվարից մինչև 1924թ.-ի հունվարի 1-ը Հայառի ռուսաստանյան բաժանմունքների գործունեության մասին զեկույց է ներկայացնում: Ըստ նրա՝ Հայառի հիմնական նպատակն էր իրացնել ՀՍԽՖՍՀ-ում արտադրված ապրանքները, պետական պատվերներով ու սեփական միջոցների հաշվին իրականացնել բոլոր տեսակի ներմուծման ու արտահանման, ապրանքափոխանակության գործառնություններ, ինչպես նաև միավորել ՀՍԽՖՍՀ բոլոր ժողովրդատների առևտրական և մթերման բնույթի գործունեությունը: Հայառը, ըստ Տեր-Գաբրիելյանի, գտնվում էր Երևանում, և իր գործունեության զարգացման համար Հայկական ԽՍՀ բոլոր քաղաքներում և Անդրֆեդերացիայի բոլոր խոշոր քաղաքներում թիֆլիսում, Բաքվում ու Բաթումում, բացել էր գրասենյակներ: Բացի այդ, Նույն նպատակով ՌԽՖՍՀ-ի հետ ավելի սերտ ու գործնական կապի համար բաժանմունքներ էին բացվել Մոսկվայում, Լենինգրադում, Ռոստովում, ինչպես նաև գործակալություն էր բացվել Արմավիրում (վերջինս հիմնականում զբաղվում էր հացահատիկի ու ձեթի մատակարարման հարցերով): ՌԽՖՍՀ այդ գրասենյակները միավորվել էին Հայառի ռուսաստանյան գլխավոր գրասենյակի կողմից, որը գտնվում էր Մոսկվայում: Այդ գործունեությունը գրասենյակի վրա էր դրվել 1923թ.-ի հուլիսի 1-ից, երբ լուծարվել էր Հայկական ԽՍՀ Տնտեսական խորհրդի ներկայացուցչությունը Մոսկվայում: Վերջինս ակտիվ կերպով համագործակցում էր տարբեր երկրներում գործող ԽՍՀՄ թե՛ դիվանագիտական, թե՛ տնտեսական ներկայացուցչությունների հետ՝ արտասահմանում նրանց օգնությամբ հայկական արտադրության ապրանքները վաճառելու և այնտեղից հանրապետության պետական, կոոպերատիվ հիմնարկությունների համար անհրաժեշտ ապրանքներ ներկրելու նպատակով:

1924թ.-ի հուլիսի 10-ին Գերմանիայում ԽՍՀՄ Տնտեսական ներկայացուցչության Ինֆորմացիոն բաժնի ղեկավար Նիկ Սուխանովը գրություն է ուղարկում Հայառի Մոսկովյան բաժանմունքին և հայտնում, որ սեպտեմբերի 7-ին Վիեննայում տեղի է ունենալու Միջազգային Աշնանային ցուցահանդես, որին ներկա էին լինելու գնորդներ Հունգարիայից, Հարավսլավիայից, Չեխոսլովակիայից, Իտալիայից, ինչպես նաև Բուլղարիայից, Ռումինիայից և այլն: Այդ երկրների հետ առևտրական կապերի հաստատման նպատակով Ավստրիայում ԽՍՀՄ Տնտեսական ներկայացուցչությունը կազմակերպել էր այդ ցուցահանդեսին ԽՍՀՄ մասնակցությունը: Այցելուններին խորհրդային Միության տնտեսությանը ծանոթացնելու համար Գերմանիայում ու Ավստրիայում ԽՍՀՄ Տնտեսական ներկայացուցչությունը որոշել էր լույս ընծայել գերմաներեն լեզվով տեղեկատու:

⁶¹⁶ Նույն տեղը, գ. 29, թ. 34:

Գրության մեջ խնդրվում էր մինչև հուլիսի 20-ն իրենց ներկայացնել հորհրդային Հայաստանի տնտեսության մասին հայկական կողմի տեղեկանքի տեքստը⁶¹⁷:

Նույն հուլիս ամսին ՀՍԽՖ Ժողկոմխորհի ներսում խմորումներ էին սկսվել, և ՆԵՊ-ի քաղաքականության փոփոխությունից հետո դրվել էր նաև Մոսկովյան գրասենյակի փակման հարցը: Հասկանալով այդ քայլի վնասակար ու աղետալի լինելը ՀՍԽՖ-ի և, առաջին հերթին, հենց Հայառի համար՝ Ս. Տեր-Գաբրիելյանը որոշում է դիմել ՀՍԽՖ Ներքին Առևտրի ժողկոմատին՝ հորդորելով գերծ մնալ այդ քայլից:

Այդ գերատեսչությանը հղած նամակում Ս.Տեր-Գաբրիելյանը նշում էր, որ Հայառի հիմնական նպատակն է Անդրկովկասի սահմաններից դուրս Հայաստանի արտադրած ապրանքների իրացումը և բոլոր անհրաժեշտ ապրանքներով երկիրն ապահովելը: Ըստ Տեր-Գաբրիելյանի, քանի որ Հայաստանը երբեք չէր ունեցել զարգացած արդյունաբերություն, Հայառի հիմնական խնդիրն էր երկրի արդյունաբերության զարգացումը: Այդ ամենը պահանջել էր մեծ ծախսեր, և գումար վաստակելու միջոց էր հանդիսացել նաև առևտուրը: Առևտրի լրիվ վերացումը կարող էր մեծ կորուստների պատճառ դառնալ, և Հայառի գործունեությունը Մոսկվայում դնել մեծ հարցականի տակ: Ս.Տեր-Գաբրիելյանի կարծիքով՝ այն հանգամանքը, որ Հայառը Հայաստանի միակ առևտրային կազմակերպությունն է, և Մոսկվայում դրա իրականացրած առևտուրն ազդում էր ամբողջ Հայաստանի տնտեսական դրության վրա, բերում է համոզման, որ տեղական առևտրի գոյությունն անհրաժեշտություն էր: Ստեղծված վիճակից դուրս գալու ամենից նպատակահարմար ճանապարհը Մոսկովյան բաժանմունքի առևտրային գործունեության շարունակումն էր: Բացի այդ, Մոսկովյան բաժանմունքի գործունեությունը չէր կարող վնասակար լինել, քանի որ Հայառը պետական հիմնարկություն էր:

«Վերը նշված այս ամենը դրդում է խնդրել Ներքին Առևտրի ժողկոմատին՝ հատուկ ուշադրությամբ և քննությամբ վերաբերվել մինչ այժմ ճնշված ազգի աշխատավոր մասսաների պահանջներին և չխանգարել Մոսկովյան գրասենյակի առևտրային գործունեությանը»⁶¹⁸, - նշված էր նամակի վերջում:

Թե ինչ պատասխան է տվել Ներքին Առևտրի ժողկոմատը Ս.Տեր-Գաբրիելյանին, արխիվային փաստաթղթերի ուսումնասիրության ժամանակ պարզել չհաջողվեց:

Երկկողմ առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցավ նաև ապրանքաշրջանառությունը, որը հիմնականում իրականացվում էր երկաթուղու միջոցով: Քանի որ հորհրդային Հայաստանը ՌԽՖՍՀ-ի հետ անմիջական ցամաքային սահման չուներ, ապրանքաշրջանառությունը իրականացվում էր միջնորդավորված կերպով՝ Վրաստանի տարածքով և հյուսիսկովկասյան Դերբենդ երկաթուղային կայարանի միջոցով:

1925-1926թթ.-ին Դերբենդ կայարանի վրայով Ռուսաստան է արտահանվել ավելի քան 3400 տոննա բամբակ, գրեթե 60 տոննա մրգեղեն, ձմերուկ, սեխ ու ընկույզ, մոտ 40 տոննա բուրդ ու մորթի, 5568 տոննա գինի, 1059 տոննա օղի և այլ ոգելից խմիչքներ, 408 տոննա մաքուր երկաթ և 1 տոննա մանուֆակտուրա: Նույն ժամանակահատվածում հակառակ ուղղությամբ Հայաստան է ներկրվել մոտ 25.000 տոննա ցորեն ու այլուր, 2.300 տոննա գարի ու վարսակ, 66 տոննա խոշոր եղջերավոր անասուն⁶¹⁹, մոտ 15.000 տոննա քարածուխ, 6.000 տոննա շինանյութ ու անտառանյութ, մոտ 5.300 տոննա շաքար⁶²⁰: Այս թվերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ինչպես 1921-1922թթ.-ին, այնպես էլ հետո Հայաստանից արտահանվում էր հիմնա-

⁶¹⁷ Տե՛ս նույն տեղը, գ. 117, թ. 81:

⁶¹⁸ Նույն տեղը, գ. 122, թ. 21-22 (շրջերես):

⁶¹⁹ Խոշոր եղջերավոր անասունների մեկ գլխի միջին քաշն ընդունված էր 246 կգ, մանր եղջերավորներիինը՝ 33 կգ.:

⁶²⁰ Խորհրդային Հայաստանը թվերով 1923-1927թթ., վիճակագրական տեղեկատու, Թիֆլիս, 1928, էջ 252:

կանում հումք, գյուղատնտեսական ապրանքներ ու ոգեյից խմիչքներ: Խորհրդային Ռուսաստանից հիմնականում ներմուծվում էր հացահատիկ, քանի որ ՅՍԽՅ-ն դեռևս չէր կարող իրեն բավարարել տեղում աճեցված ցորենով և այլ հացամթերքներով, քարածուխ, որը նավթին զուգահեռ օգտագործվում էր երկրում առկա սակավաթիվ արդյունաբերական ձեռնարկությունները աշխատեցնելու, ինչպես նաև երկաթուղու անխափան աշխատանքն ապահովելու համար: Շարունակվում էր նաև խոշոր եղջերավոր անասունների ներկրումը՝ տեղում անասնապահության զարգացման համար, ինչն իր հերթին կարող էր խթանել գյուղի ընդհանուր զարգացումը:

1926 և 1927թթ.-ին նույնպես Հայաստանը մեծ մասամբ շարունակում էր Ռուսաստանից ներկրել առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ՝ մանուֆակտուրա, շինանյութ, քարածուխ, հացահատիկ, ինչպես նաև շարունակվում էր խոշոր եղջերավոր անասունների ներկրումը: Համեմատության համար պետք է ասել, որ, ի տարբերություն 1925թ.-ի, 1926 և 1927թթ.-ին ներմուծման ծավալները ավելանում են: Այսպես, եթե 1925-1926թթ.-ին ներկրվել էր 66 տոննա, ապա 1926-1927թթ.-ի առաջին կիսամյակում ներկրվում է 196 տոննա, իսկ երկրորդ կիսամյակում՝ արդեն 709 տոննա խոշոր եղջերավոր անասուն: Սա խոսում է այն մասին, որ երկիրը զարգացման միտում ուներ և ավելի ու ավելի շատ էր զգում ինչպես խոշոր եղջերավոր անասունների, այնպես էլ շինանյութի ու մանուֆակտուրայի կարիք, որոնց ներկրման ծավալները 1926-1927թթ.-ին նախորդ տարվա համեմատությամբ աճեցին համապատասխանաբար՝ 110 և 100 տոննայով: Իսկ ինչ վերաբերում է հացահատիկին, ապա ընդամենը մեկ տարվա ընթացքում ներմուծման ծավալները նվազեցին մոտ 5.000 տոննայով, չնայած չեղավ նաև արտահանում: Սա նշանակում էր, որ մոտ 60%-ի չափով հանրապետությունը կարողանում էր բավարարել երկրում հացահատիկի պահանջը⁶²¹:

Սակայն այս վերջին՝ հացահատիկի հետ կապված հարցի վերաբերյալ այլ բան էր ասվում 1927թ.-ի օգոստոսի 13-ին ՅՍԽՅ Ժողովմիտրիի նախագահ Համբարձումյանի՝ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանին հղված հեռագրում: Այնտեղ նշվում էր, որ նրա՝ որպես ՌԽՖՍՅ-ում Անդրֆեդերացիայի ներկայացուցչի կատարած միջամտությունից հետո հունիսին Հայաստանը ստացել էր 30 վագոն 3-րդ կարգի ցորեն: Այդ ընթացքում հիմնական ներկրող կազմակերպությունների կողմից այսուր ընդհանրապես չէր ներկրվել: Այլ կարգի այսուրից ներկրվել էր չնչին քանակություն, ինչի պատճառով ամբողջ հանրապետությունում այսուրի մատակարարման ճգնաժամը խորանում էր ամեն օր: Համբարձումյանը նշում էր, որ իրենց բոլոր ջանքերն ու խնդրանքները՝ ուղղված Անդրկովկասի առժողովմին, ոչ մի արդյունք չէին տվել: Համբարձումյանի խոսքով՝ շրջաններից հայտնում էին, որ հացն իսպառ բացակայում է: «Հաշվի առնելով վիճակի լուրջությունը, խնդրում ենք Ձեր ակտիվ միջամտությունը՝ Հայաստան ուղարկելու 100 վագոն այսուր՝ առանց տարբերելու տեսակները, հակառակ դեպքում նույնիսկ մի մասը ցորեն կամ տարեկանի այուր»⁶²², - գրված էր հեռագրում: Հեռագրից պարզ երևում է, որ 1927թ.-ին Հայաստանում հացահատիկի հետ կապված վիճակն անտանելի էր, և երկրի իշխանությունները ամեն ջանք գործադրում էին՝ երկիրը վերահաս սովից փրկելու համար: Բացի այդ, համեմատելով տեղեկագրում նշված պաշտոնական վիճակագրական տվյալները երկրում առկա իրական վիճակի հետ՝ պարզ է դառնում, որ հաճախ պաշտոնական թվերը չէին համապատասխանում իրականությանը:

Ամփոփելով նշենք, որ չնայած բազմաթիվ դժվարություններին՝ Խորհրդային Ռուսաստանում Հայառի բաժանմունքները մեծ աշխատանք կատարեցին ՅՍԽՅ-ն առաջին անհրաժեշտության ապրանքներով ապահովելու համար, և այդ գործում մեծ էր նաև Մոսկվայում ՅՍԽՅ լիազոր ներկայացուցիչ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանի դերը:

⁶²¹ Տե՛ս նույն տեղը:

⁶²² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 2, գ. 1164, թ. 1:

FROM THE HISTORY OF ARMENTRADE BRANCHS' ACTIVITIES IN SOVIET RUSSIA 1923-1927YY

GRIGOR BALASANYAN

*Member of UYSSA, Yerevan State University,
PhD, Associate Professor of the Chair of International Relations and Diplomacy,
Yerevan, Republic of Armenia*

Trade-economic relations with Soviet Russia greatly influenced the development of the Armenian Soviet Socialist Republic (hereinafter referred to as the SSRA), which, in its turn, had a positive impact on improving the social-economic situation of the country. The study of archival documents suggests that trade relations between Soviet Armenia and the Soviet Federative Socialist Republic of Russia (hereinafter referred to as the RSFSR) were more active than the other Soviet republics. The research shows that the efforts of the Armenian authorities in the period under investigation aimed at the development of Armenian-Russian trade-economic relations mostly were successful. The ArmTrade played a great role in developing the Armenian-Russian trade-economic relations, its branches did their best to provide Armenia with the corn and other products needed. In this case, Mr. Sahak Ter-Gabrielyan, the Plenipotentiary Representative of Soviet Armenia in the RSFSR, had a great influence on the Russian government and greatly helped to solve this issue in a prompt manner.

Key words: ArmSSR, RSFSR, Moscow, Sahak Ter-Gabrielyan, ArmTrade, trade-economic relations, branch, corn.

ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОТДЕЛЕНИЙ АРМЕНТОРГА В СОВЕТСКОЙ РОССИИ (1923-1927 ГГ.)

ГРИГОР БАЛАСАНИЯН

*Член ОМУСА, Кандидат исторических наук, доцент кафедры
международных отношений и дипломатии ЕГУ,
г. Ереван, Республика Армения*

Торгово-экономические отношения с Советской Россией во многом способствовали развитию экономики Армянской Советской Социалистической Республики, что в свою очередь имело положительное влияние на улучшение социально-экономического положения населения республики. Исследование архивных документов показывает, что среди советских республик особо активными были торговые отношения Советской Армении с Российской Советской Федеративной Социалистической Республикой. В данный период усилия властей Советской Армении, направленные на развитие армяно-российских торгово-экономических отношений, в основном увенчались успехом. В этом деле свою особую роль имел Арменторг, чьи отделения по всей территории Советской России работали не покладая рук для обеспечения Армении пшеницей и другими товарами первой необходимости. Также был активен полномочный представитель Республики Армения в РСФСР Саак Тер-Габриелян, который имел большой авторитет среди правящих кругов России, что помогало оперативному решению того или иного вопроса.

Ключевые слова: АрмССР, РСФСР, Москва, Саак Тер-Габриелян, Арменторг, торгово-экономические отношения, отделение, пшеница.

ՍՈՑԻԱԼ-ԴԵՄՈԿՐԱՏ ԶՆԶԱԿՅԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.*

ՀՏԴ 93/94(479.25)

ԱՐՄԱՆ ԵՐԻԱԶԱՐՅԱՆ

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի սփյուռքագիտության ամբիոնի վարիչ,
պատմական գիտությունների դոկտոր, դոցենտ,
բ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
armanyeqhiazaryan@ysu.am

Հոդվածի նպատակը 1920-1930-ական թթ. Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցության (հետայսու՝ ՍԴՀԿ) գործունեության հիմնական ուղղությունների լուսաբանումն է: Խնդիր է դրվել բացահայտելու կուսակցության դիրքորոշումը հորհրդային Հայաստանի ու Կոմունիստական ինտերնացիոնալի (հետայսու՝ Կոմինտերն) նկատմամբ, հարաբերությունները Հայաստանի օգնության կոմիտեի հետ, ինչպես նաև սփյուռքյան օրակարգի հիմնական սկզբունքները:

Հետապտության հիմքում պատմական (պատմածագումնաբանական) ու տրամաբանական մեթոդներն են, որոնցից առաջինի կիրառմամբ ներկայացվել ու լուսաբանվել են ՍԴՀԿ-ի քաղաքական նոր աշխարհընկալումը, դրա ծագումը, զարգացումը և վերջնարդյունքը 1930-ականների ավարտին, իսկ երկրորդի կիրառմամբ՝ առնչվող իրադարձությունների ներքին բնույթը:

Լուսաբանված է այն իրողությունը, որ 1920-ական թթ. սկզբին ՍԴՀԿ-ն կանգնել էր բարդ իրադրության առաջ, քանի որ աշխարհաքաղաքական ու ներազգային նոր իրավիճակի պայմաններում անհրաժեշտություն էր առաջացել վերադիրքավորվելու և ճշտելու սեփական դիրքորոշումը մի կողմից՝ Հայաստանի նոր իշխանությունների, մյուս կողմից՝ սփյուռքի և այնտեղ գործունեություն ծավալող մյուս կուսակցությունների նկատմամբ:

Հիմնավորված է, որ ՍԴՀԿ-ի սփյուռքյան օրակարգը կախյալ փոփոխական էր հորհրդային Հայաստանի հետ հարաբերություններից, որոնց առաջնություն էր տրված:

Փաստված է այն իրողությունը, որ ՍԴՀԿ-ի հարաբերությունները Հայաստանի օգնության կոմիտեի հետ աստիճանաբար մտել են փակուղի և դարձել թշնամական, որի հետևանքով ՍԴՀԿ-ն ողջունում էր այդ կառույցի լուծարումը:

Բանալի բառեր՝ ՍԴՀԿ, գործունեություն, ընդհանուր պատգամավորական ժողով, հորհրդային Հայաստան, սփյուռք, գաղթավայրեր, Հայաստանի օգնության կոմիտե, մարքսիզմ, կոմինտերն, քաղաքական ուղեգիծ, սփյուռքյան օրակարգ:

ՍՈՒՏԸ. ՍԴՀԿ-Ն ՆՈՐ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո և հատկապես 1920-ական թթ. սկզբին ՍԴՀԿ-ն հայտնվել էր ծանր վիճակում: Նախ՝ մինչև 1924թ. հնարավոր չէր գումարել նոր ընդհանուր պատգամավորական ժողով (հետայսու՝ համագումար)⁶²³:

* Հոդվածը ներկայացվել է 12.05.2019թ., գրախոսվել՝ 16.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁶²³ Վերջինը գումարվել էր 1913թ.:

ստեղծված պայմաններում կուսակցության ուղեգիծը ճշտելու համար, իսկ նոր պայմանները եականորեն տարբերվում էին նախապատերազմյանից.

ա. գոյություն ուներ հայկական պետություն՝ ի դեմս Հայաստանի խորհրդային հանրապետության,

բ. սկսում էր ձևավորվել արդի հայկական սփյուռքը՝ որպես ցեղասպանության հետևանք,

գ. խորհրդային Հայաստանում միակուսակցական համակարգի հաստատումից հետո ՍՂՀ-ն պարտադրված էր որդեգրելու բացառապես սփյուռքյան գործունեություն:

Առաջին պարագայում ՍՂՀ-ի ընտրությունը թեև միանշանակ էր, սակայն եականորեն կապված էր Կոմունիստական ինտերնացիոնալին (Կոմինտերն)⁶²⁴ միանալով՝ կուսակցության առաջնային ծրագրի հետ: Այդ կապը հույժ եական էր, քանի որ Կոմինտերնի մոտեցումը ՍՂՀ-ին սկզբում ևս միանշանակ էր՝ պահանջելով կուսակցության ըստմանյա միացում տարբեր երկրների կոմունիստական կուսակցություններին, հետևաբար նաև՝ փաստական լուծարում: ՍՂՀ-ում մերժում էին վերջին հնարավորությունը, սակայն կտրուկ մերժումն էլ իր հերթին կարող էր բերել հակադրության: Ուստի ՍՂՀ-ի ղեկավարները ճիշտ համարեցին շարժվել համոզման եղանակով՝ հիմնավորելով կուսակցության ինքնուրույն գոյությունը շարունակելու անհրաժեշտությունը: Հակառակ դեպքում կուսակցությունը կարող էր ընկալվել որպես խորհրդային կարգերի հակառակորդ, ինչն էլ հղի էր խորհրդային Հայաստանի հետ կապերի խզման հեռանկարով:

1920-ական թթ. նշվածն այնքան մեծ տեղ էր զբաղեցնում ՍՂՀ-ի կյանքում, որ գործունեության բուն օբյեկտը՝ ձևավորվող արդի սփյուռքը և այնտեղ կուսակցության դերի ու անելիքի հարցերը, մղվել էին երկրորդ պլան՝ ածանցվելով քաղաքական առումով գլխավոր ընտրությունից:

Ա. ՍՂՀ-Ն, ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՈՒ ԿՈՄԻՆՏԵՐՆԸ

Մինչև 1924թ. ՍՂՀ-ի գործունեությունն ամբողջությամբ տեղայնացվել էր ըստ առանձին երկրների կուսակցական մարմինների, քանի որ 1913թ. տեղի ունեցած 7-րդ համագումարի ընտրած ղեկավար մարմնի՝ կենտրոնական վարչության լիազորություններն ավարտվել էին, իսկ նոր համագումար չգումարվելու պայմաններում չկային փաստորեն ո՛չ նոր պայմաններից բխող համակուսակցական ուղեգիծ և ո՛չ էլ ղեկավար մարմին: Եվ միայն 1924թ.-ին՝ 11 տարվա ընդմիջումից հետո, ի վերջո տեղի ունեցավ ՍՂՀ-ի 8-րդ համագումարը, որը քննարկեց ապագա գործունեության ուղղությունները⁶²⁵: Ժողովից հետո՝ արդեն 1925թ.-ին, ՍՂՀ-ի կենտրոնական վարչությունը մի շրջաբերական է հղում կուսակցական մարմիններին՝ ներկայացնելով համագումարի հիմնական բանաձևերը ապագա գործունեության վերաբերյալ: Խորհրդային Հայաստանը ներկայացվում էր որպես «նպատակի իրականացում», «մեր յոյսերուն միակ կռուան», «մեր գոյութեան ու փրկութեան միակ խարիսխ», «մեր պահանջները բաւարարելու և մեր իրաւունքները արժեցնելու ...գլխաւոր ազդակ», որին հարկ էր նվիրվել բոլոր ուժերով՝ «զայն աշխարհի չորս կողմերը ցրուած աստանդական հայ աշխտաւորութիւնը իր մէջ ամփոփելու վիճակին հասցնելու» համար⁶²⁶: Որոշվել էր անվերապահորեն կանգնել խորհրդային

⁶²⁴ Աշխարհի տարբեր պետությունների կոմունիստական կուսակցությունները միավորող միջազգային կազմակերպություն(1919-1943 թթ.), որի կենտրոնը Մոսկվայում էր:

⁶²⁵ Տե՛ս «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, Պեյրուք, 1962, էջ 513-514:

⁶²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 514, 516:

Հայաստանի կողքին՝ «ամեն միջոցով ու եղանակով սատարել անոր բարգաւաճումին ու վերաշինութեանը և կապել գաղութահայ աշխատաւորութիւնը բարոյական, գաղափարական ու տնտեսական կապերով Մայր Հայրենիքին»⁶²⁷: Պետք էր աջակցել, որ խորհրդային Հայաստանը այնքան բարգաւաճի, որ կարողանա ընդունել ու տեղավորել աշխարհում ցրված «աստանդական հայ աշխատաւորութիւնը»⁶²⁸: Ասված էր նաև, որ նախկինում հակասությունները ջլատել, կազմալուծել ու բարոյալքել են կուսակցությունը, բայց կենտրոնական վարչությունը լիափութա էր, որ բոլորի ուժերի մեկտեղումով հնարավոր կլինի հաղթահարել դրանք⁶²⁹:

Նոր իրավիճակի պայմաններում ժողովը որոշեց Նորընտիր կենտրոնական վարչությանը հանձնարարել մշակելու ՄԴՀԿ-ի բոլոր շրջանների համար պարտադիր ընդհանուր ծրագիր և հիմնական կանոնագիր՝ հիմք ընդունելով կուսակցության ծրագիրը, «յեղափոխական մարքսիզմ»-ը և ժողովի ընդունած որոշումներն ու բանաձևերը⁶³⁰:

Նշվածի հիմամբ ակնհայտ է, որ ՄԴՀԿ-ի 8-րդ համագումարը կարևորագույն նշանակություն ունեցավ նոր իրադրության պայմաններում կուսակցության ուղեգիծը հստակեցնելու առումով:

Սակայն շուտով ՄԴՀԿ-ն առնչվեց Նոր տարածայնությունների, որոնցից ամենաեականը Փարիզի կուսակցականների անջատ գործունեությունն էր: Վերջիններս բողոքում էին 8-րդ համագումարի գործելակերպի դեմ, քանի որ այն ընդունել էր խորհրդամետ քաղաքական ուղեգիծ՝ առանց հաշվի առնելու խորհրդահայ ղեկավարների ու Հայաստանի օգնության կոմիտեի ընդգծված հակահեղափոխական գործելակերպը: Մասնավորապես Նրանց վրա ծանր ազդեցություն էր թողել Ա.Մյասնիկյանի կարծիքն այն մասին, որ «շատ չանցած, Սապահների և Եղիկեանների (ՄԴՀԿ-ի ղեկավար գործիչներ-Ա.Ե.) դիակների վրայով Հնչակեան բանուորներն ու գիւղացիները դէպի Գ. Ինքերնացիոնալ (Կոմիտերն-Ա.Ե.) պիտի գան»⁶³¹:

Այդ առումով պետք է փաստել, որ 1920-ական թթ. սկիզբը ՄԴՀԿ-ի համար նաև կարևոր ընտրության տարիներ էին: Խնդիրն այն է, որ բանակցություններ էին ընթանում Կոմիտերնի հետ՝ վերջինիս միանալու հետ կապված⁶³²: Ակնհայտ է, որ խորհրդային իշխանությունների վերաբերմունքը ՄԴՀԿ-ի հանդեպ էականորեն տարբերվում էր հայկական մյուս կուսակցությունների նկատմամբ վերաբերմունքից: Խնդիրն այն է, որ Հայաստանի Հանրապետության խորհրդայնացումից հետո ՄԴՀԿ-ում համարում էին, որ կուսակցությունը, ի բնե լինելով մարքսիստ, «բնականօրեն մեկ թելը կը կազմեր սոցիալիստական այն շարժումին, որ կը ներշնչուէր Կոմիտերնի կողմէ»⁶³³: Ուստի կուսակցության ղեկավարությունը, 1922թ.-ից սկսած, կապի մեջ էր մտել Կոմիտերնի գործադիր կոմիտեի նախագահության հետ՝ Նրան ներկայացնելով ՄԴՀԿ-ի մասին հիմնարար տեղեկություններ և ակնկալելով համագործակցություն՝ ներառյալ կուսակցության հավաքական (կոլեկտիվ) անդամությունը Կոմիտերնին: 1922-1923թթ. ՄԴՀԿ-ի և Կոմիտերնի միջև տեղի են ունեցել բանակցություններ, որոնց առկայությունն իսկ (չհաշված բանակցությունների առարկան) սրել էր ներկուսակցական հարաբերությունները⁶³⁴: Կոմիտերնի գործադիր կոմիտեի նախագահությունը 1923թ. փետրվարի 5-ի գրությամբ ընդունում էր իր և ՄԴՀԿ-ի գաղափարաբանական հարազատության իրողությունը, սակայն անընդունելի էր

⁶²⁷ Նույն տեղում, էջ 516:

⁶²⁸ Նույն տեղում, էջ 517:

⁶²⁹ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 514, 516:

⁶³⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 517:

⁶³¹ Նույն տեղում, էջ 519:

⁶³² Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 496-498:

⁶³³ Նույն տեղում, էջ 497:

⁶³⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 496-497:

համարում կոմիստերնի կազմում ՄԴԿ-ի ինքնուրույնության պահպանումը և կուսակցության առաջ պայման էր դնում՝ մաս առ մաս միանալու տարբեր երկրների տեղական կոմունիստական կուսակցություններին⁶³⁵։ Թեև ՄԴԿ-ում այդ պայմանը համարվում էր անընդունելի⁶³⁶, սակայն բանակցությունները շարունակվում էին⁶³⁷։

Այդ ժամանակ ՄԴԿ-ի ներսում ձևավորվել էր ընդդիմություն Ֆրանսիայի «Նոր երկիր» պարբերականի խմբագիր Գ.Եղիկյանի գլխավորությամբ, որն այդ դիրքերում մնաց շուրջ 15 տարի, և որը ՄԴԿ-ի այդ շրջանի ղեկավարներից որոշներին համարում էր «Ստալինից աւելի բոլշեիկ»⁶³⁸։ Ըստ Գ.Եղիկյանի՝ կուսակցության շրջանակներից շատերի կամքին հակառակ հենց այդ ղեկավարներն էին, որ գնացին բոլշևիկների հետ դաշինքի, մասամբ նաև՝ միության⁶³⁹։ Արդեն 1930-ականների կեսերին նա գրում էր, որ բոլշևիկների հետ համագործակցող կուսակցականները նշում էին, թե կատարում են 1934թ.-ին տեղի ունեցած 9-րդ համագումարի որոշումը, իսկ վերջինս հիմնականում իրականացնում էր բոլշևիկների հետ սերտ դաշինքի կողմնակից երկու հնչակյանների՝ Սիրվարդի ու Ջազիկյանի կամքը՝ հավատարիմ մնալու խորհրդային Չայաստանի քաղաքական ուղեգծին⁶⁴⁰։

Ակնհայտ է, որ բանակցությունները Կոմիստերնի հետ խորհրդային իշխանությունների ընկալման մեջ գաղթաշխարհի մյուս քաղաքական ուժերի համեմատ ՄԴԿ-ին դնելու էին այլ հարթության վրա՝ համապատասխան պահանջներով։ Ուստի Կոմիստերնի մեջ չտարրալուծվելու և ինքնուրույն գոյություն պահպանելու որոշումով ՄԴԿ-ն սկզբնապես հայտնվելու էր խորհրդահայ գործիչների և, մասնավորապես Ա.Մյասնիկյանի հարվածների տակ։

Այդ պայմաններում ՄԴԿ-ն տարբեր երկրներում կոմունիստական կուսակցություններին չծուլվելու և անկախ գործելու սեփական իրավունքն ու տարբեր երկրների տեղական կոմունիստական կուսակցություններին չմիանալու որոշումը հիմնավորում էր այն իրողությամբ, որ դեռ կենդանի էր հայ դատը, իսկ արևմտահայ զանգվածները ցրված էին աշխարհում՝ կանգնած ծուլման ու անհետանալու վտանգի առաջ։ Ուստի ՄԴԿ-ն, «դասակարգային պայքարը շարունակելով բոլոր երկիրներում պրոլետարիատին հետ, ... ստիպուած էր մնալ ինքնուրոյն և անկախ դիրքի մէջ, կարենալ հետապնդելու համար Թուրքիոյ և այլուր ունեցած զուտ հայ ազգային իրաւունքները»⁶⁴¹։ Հետագայում 1930-ական և 1950-ական թթ.-ին, ՄԴԿ-ի ներկայացուցիչները դարձյալ անհրաժեշտ էին համարում հիմնավորելու կուսակցության գոյության իրավունքը։ 1930-ական թթ.-ի այդ իրողությունն արտացոլվեց կուսակցության ծրագրում, որում ասված էր, թե տարբեր երկրներում ցրված հայության ծանր վիճակը, գաղթավայրերի հայ աշխատավորությանը «անդեկավար չձգելու» և նրան ազգայնական ուժերի ազդեցությունից հեռու պահելու հրամայականը պարտավորեցնում են ՄԴԿ-ին պահպանելու իր գոյությունն ու կազմը⁶⁴²։ Նույնիսկ 1950-ական թթ.-ին ՄԴԿ-ի գոյության անհրաժեշտությունը հիմնավորվում էր շուրջ մեկուկես միլիոն սփյուռքահայության գաղափարական

⁶³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 498-499։

⁶³⁶ Համապատասխան որոշում ընդունեց ՄԴԿ-ի 8-րդ համագումարը։ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 517։

⁶³⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 503։

⁶³⁸ Եղիկյան Գ., Փաստաթուղթեր հնչակեաններու գործունեութենէն (իմ յիշողութիւններից), «Հայրենիք» ամսագիր, 1950, թիւ 1, էջ 63-64։

⁶³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63, 69։

⁶⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 69, «Պատմութիւն Ա. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 522։

⁶⁴¹ «Պատմութիւն Ա. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ, էջ 519։

⁶⁴² Տե՛ս «Ծրագիր Ա. Դ. հնչակեան կուսակցութեան», Բարիզ, 1931, էջ 63։

դաստիարակությամբ և հետադիմական ուժերի դեմ պայքարելու անհրաժեշտությամբ⁶⁴³:

Մինչև 1930-ական թթ.-ի կեսերը Կոմիստերնի հետ հարաբերություններն այդպես էլ հանգուցալուծում չունեցան: Միայն 1935թ.-ին Կոմիստերնի ղեկավարների հետ ի վերջո համաձայնություն կայացվեց, որ ՍԴԿ-ն պահպանում է իր ինքնուրույն գոյությունը, բայց ամենուր գործակցում է կոմունիստական կուսակցությունների հետ՝ նրանց հետ կազմելով ընդհանուր ճակատ՝ պաշտպանելու Խորհրդային Միությանը և պայքարելու ֆաշիզմի ու պատերազմի դեմ⁶⁴⁴: Իր կողմից Կոմիստերնի ղեկավարությունը պայման էր դնում, որ կոմունիստական կուսակցությունից Խորհրդակցական ծայնով ներկայացուցիչներ ընդգրկվեն ՍԴԿ-ի ղեկավարության և խմբագրական աշխատանքների մեջ, անդամական ժողովներում, ինչպես նաև չարգելի հնչակյանների մուտքը կոմունիստական կուսակցություն⁶⁴⁵:

1934թ.-ին գումարված ՍԴԿ-ի 9-րդ համագումարը որոշեց հավատարիմ մնալ Խորհրդային Չայաստանի քաղաքական ուղեգծին⁶⁴⁶: Ավելին, ՍԴԿ-ի վերստին հրատարակվող «Հնչակ» պաշտոնաթերթը, անդրադառնալով Խորհրդային Չայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքին, 1935թ.-ի համարներից մեկի խմբագրականը վերնագրել էր «Ամուր փարինք Խորհրդային Չայաստանին», որն ավարտվում էր «...իսկ մենք աւելի ամուր փարինք մեր միակ փարոսին – ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ ու անոր ալեծածան ԿԱՐՄԻՐ ԴՐՕՇԻՆ...» կոչով⁶⁴⁷: Ավելին, ՍԴԿ-ի պաշտոնաթերթը նաև ծոն է հրատարակում՝ նվիրված Խորհրդային միությանը՝ պատրաստակամություն հայտնելով պատերազմելու նրա թշնամիների դեմ.

«Խորհրդային Միութիւն, սոսկավիթխար եւ հուժկու,
Կը սարսափին պուրժուաներն զօրութենէդ ահարկու,
Իսկ թէ խուժեն օր մը վրադ թշնամիներդ դաւադիր,
Պիտի մըխէնք մեր սուրերն անոնց սիրտին մէջ պատիր...»⁶⁴⁸:

Սյուս կողմից կուսակցության պաշտոնաթերթը ծոն էր նվիրում նաև Վ. Լենինին և նրա գործը շարունակող Ի. Ստալինին.

«Հոգիդ անմահ ու անյաղթ, պիտի ապրի՝ միշտ, Լենին,
Որպես դրօշ կը տանի, կտակդ յառաջ, Ստալին...»⁶⁴⁹:

Պատահական չէ, որ նման պայմաններում ՍԴԿ-ին հարկ եղավ պայքարելու շրջանառվող այն լուրերի դեմ, թե կուսակցությունը ծուլվել է կոմունիստական կուսակցությանը⁶⁵⁰:

Խորհրդային Չայաստանի քաղաքական ուղեգծին ՍԴԿ-ի ղեկավարների հավատարմությունը արտահայտվեց նույնիսկ 1937թ.-ին, երբ սփյուռքի՝ հատկապես ԶՅԴ-ին պատկանող լրատվամիջոցները բարձրաձայնում էին տեղի ունեցող բռնաճնշումների մասին. ՍԴԿ-ի մամուլի միջոցները բռնեցին դրանց անհրաժեշտությամբ հիմնավորելու դիրք: Օրինակ՝ Բեյրութի «Արարատ» թերթի 1937թ.-ի վերջին համարներից մեկը «Չայաստանի մաքրագործումներն» խորագրով խմբագրականում այդ «մաքրագործումներ»-ը համարում էր պարզապես անհրաժեշտ միջոցառումներ. «Չայաստանի մեջ պատժուած են զեղծումներ ընողները, ...և այդ

⁶⁴³ Տե՛ս «Երիտասարդ Չայաստան», 17.12.1957 (խմբագրական):

⁶⁴⁴ Տե՛ս «Պատմություն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 522-523:

⁶⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 523:

⁶⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 522:

⁶⁴⁷ «Հնչակ» ամսաթերթ, կեդրոնական օրկան Սօցիալ դեմոկրատ հնչակեան կուսակցութեան, 1935, թիւ 2 (փետրուար), խմբագրական:

⁶⁴⁸ Նույն տեղում:

⁶⁴⁹ Նույն տեղում, 1936, թիւ 14 (փետրուար):

⁶⁵⁰ Նույն տեղում:

պատիժը առայժմ եղած է թեթեւ...: ...Բայց վաղը երբ յայտնի ըլլայ թե այդ զեղծումները մեծ են, պետութեան և կամ Ազգի օրգանիզմը կը քայքայեն, ի՞նչ վերաբերմունք պետք է ցուցնել ատոնց հանդէպ: ...Հայաստանի վերաբերմունքը շատ պարզ է, որքան մեծ է յանցանքը, այնքան մեծ է պատիժը. իսկ գալով յանցագործին՝ **որքան բարձր պաշտօնի վրայ կը գտնուի յանցագործը, այնքան անողոք կը լինի պաշտօնը:** ...Ահա նմոյշ մը, որ ցոյց կուտայ ուղիղ ճամբան, ուր կը դիմէ Հայաստանը, հաստատուն հողը, որի վրայ ոտք կը դնեն Հայաստանում»⁶⁵¹:

1938թ., երբ արդեն ակնհայտ էին խորհրդային միութեան տիրող բռնաճնշումների սարսափելի հետևանքները, «Հնչակ»-ը շարունակում էր դրանցում դրական մասնիկ տեսնել. «Մեր հայրենիքի - խորհրդային Հայաստանի մեջ պատահած դէպքերը ոչ միայն մազի չափ ազդած չեն երկրի անկախութեան, յառաջդիմութեան, ժողովուրդի ստեղծագործող տրամադրութեանց վրայ, այլ, ընդհակառակը, վնասարարներու տրուած պատիժը, իրենց պարտականութեանց մեջ թերացող պաշտօնեաներու հասցէին եղած խիստ քննադատութիւնները աւելի խորացուցած են ժողովուրդին հաւատքը դէպի խորհրդային իրաւակարգը եւ անոր արդարադատութիւնը»⁶⁵²:

Ակնհայտ է, որ ՄԴԿ-ի գործակցությունը խորհրդային Հայաստանի հետ բոլորովին այլ մակարդակի էր՝ կապված նաև կոմունիստական կուսակցության հետ վերազգային հարթության վրա եղած լայն համագործակցության հետ: Սակայն պետք է հիշել, որ խորհրդային իշխանությունների համար ՄԴԿ-ն երբեք էլ չընկալվեց որպէս գաղափարաբանորեն հարազատ հոսանք, այլ որպէս մանրբուժուական կուսակցություն, որն, ըստ անհրաժեշտության, որոշ երկրներում կարող էր համագործակցել առաջադիմական ուժերի հետ, իսկ որոշ երկրներում՝ հեռու մնալ նրանցից⁶⁵³: ՄԴԿ-ն, հանդիսանալով մարքսիստական կուսակցություն, բացառապէս հայկական խնդիրների վրա կենտրոնանալու պատճառով ևս հաճախ քննադատվում էր խորհրդային գործիչների կողմից⁶⁵⁴:

Բ. ՄԴԿ-Ն ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳԵՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵՆ

1920-ական թթ. սկզբին գաղթաշխարհում դերակատարություն ունեցող կազմակերպությունների գործունեության առանցքում հայտնվեց խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ վերաբերմունքի ընտրության հարցը: ՄԴԿ-ն ևս ի սկզբանե ստիպված եղավ ընտրել՝ միանշանակորեն հօգուտ խորհրդային Հայաստանի⁶⁵⁵:

Հայաստանի առաջին Հանրապետության շրջանում ՄԴԿ-ն պաշտպանում էր այն: Կուսակցության ականավոր գործիչ Ս. Սապահ-Գյուլյանը գրում էր, որ առկա անկախ հայոց պետությունն առաջացել է մեր արյան գնով և ողջ հայության զավակն է: Այն հարկավոր է պահել ու զարգացնել⁶⁵⁶:

Բայց դա չի անգարեց, որ ՄԴԿ-ն ողջունի ՀՀ-ի խորհրդայնացումը և նաև որոշակի մասնակցություն ունենա դրանում: Ըստ ՄԴԿ-ի գաղափարաբանների՝

⁶⁵¹ «Արարատ» քաղաքական օրաթերթ, Բեյրութ, 24.12.1937:

⁶⁵² «Հնչակ», 1938, թիւ 1 (յունվար), էջ 2:

⁶⁵³ Տե՛ս Խուրշուդյան Լ., Սփյուռքահայ կուսակցությունները ժամանակակից Ետապում, Ե., հրատ., 1964, էջ 221-223:

⁶⁵⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 232-234:

⁶⁵⁵ Տե՛ս «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 496-498, էջ 497:

⁶⁵⁶ Տե՛ս «Երիտասարդ Հայաստան», 15.09.1920:

«1920թ. նոյեմբերի 29-ին հնչակեան ուժերու մասնակցութեամբ Յայաստանը դարձաւ խորհրդային երկիր»⁶⁵⁷:

Նշվեց, որ կուսակցությունը սկզբնապես չկարողացավ կատարել նոր պայմաններում սեփական տեղի ու դիրքի ընտրությունը: Այդ ընտրության ծանրությունն ընկավ հնչակյան տեղական կազմակերպությունների վրա: Մասնավորապես, երբ 1921թ. ստեղծվեց Յայաստանի օգնության կոմիտեն (հետայսու՝ ՅՕԿ), այնուհետև դրա ներկայացուցիչները ժամանեցին ԱՄՆ՝ տեղում ՅՕԿ-ի մասնաճյուղ հիմնելու, ՄԴՀԿ-ի Ամերիկայի շրջանի վարիչ մարմինն իր մասնաճյուղերին հանձնարարեց «Լծակցիլ և գործակցիլ Յայրենիքի Օգնութեան Կոմիտեին»⁶⁵⁸: Սիրիայում նույնպես ՄԴՀԿ-ն նախաձեռնեց հրապարակային բանախոսություններ՝ ՅՕԿ-ի մասին տեղի հայությանը լավագույնս տեղեկացնելու համար⁶⁵⁹: Եգիպտոսում ՄԴՀԿ-ն աջակցում էր ՅՕԿ-ի մասնաճյուղերի ստեղծմանը: 1925թ. ՄԴՀԿ-ի Եգիպտոսի շրջանային ժողովի դիվանը հանձնարարում էր ստորակա մարմիններին՝ ստանձնելու երկրի գլխավոր քաղաքներում ՅՕԿ-ի մասնաճյուղեր ստեղծելու նախաձեռնությունը՝ ՅՕԿ-երը համարելով հայրենիքի հետ կապի ամենավստահելի օղակները⁶⁶⁰: Փաստորեն համագումարի (որին վերապահված էր կուսակցության ուղեգծի ընտրության առաքելությունը) գումարման անհնարինության պայմաններում տեղական հիմնական կառույցներն ընտրեցին ՅՕԿ-երի հետ համագործակցության ճանապարհը:

Սակայն ինչպես և ՌԱԿ-ի պարագայում, խորհրդահայ իշխանությունները վերապահ վերաբերմունք ունեին սփյուռքահայ՝ իրենց նկատմամբ նույնիսկ բարեկամական վերաբերմունք ունեցող քաղաքական նաև մյուս հոսանքների նկատմամբ⁶⁶¹: ԱՄՆ-ում ՅՕԿ-ի մասնաճյուղ հիմնադրելու առաքելությամբ պատվիրակությամբ այնտեղ շրջագայող խորհրդահայ գործիչ Գ. Վարդանյանը⁶⁶², որ, ի դեպ, նախկին հնչակյան էր, ՄԴՀԿ-ի՝ Ամերիկայի շրջանի վարիչ մարմնի հետ համագործակցելուց խուսափեց, թեև հենց նրա ներկայությունը անչափ ոգևորել էր տեղի հնչակյաններին: Ավելին, Գ.Յարությունյանն ամենուր տարածում էր, որ խորհրդային Յայաստանի ստեղծումով ՄԴՀԿ-ի կարիքն այլևս վերացել է, քանի որ դրանով իրականացվել են կուսակցության թե՛ մոտակա և թե՛ հեռակա նպատակները⁶⁶³: Այդ ժամանակ խորհրդահայ պատվիրակությունը ԱՄՆ-ում ստեղծեց ՅՕԿ-ի մասնաճյուղերի կենտրոնական վարչություն՝ կազմակերպության մասնաճյուղերի տեղական ցանցը ղեկավարելու համար⁶⁶⁴: ՄԴՀԿ-ում կուսակցության ԱՄՆ-ի և Կանադայի կառույցների թուլացումը հաճախ վերագրում են հենց Գ.Վարդանյանի վերոհիշյալ հայտարարություններին: Մասնավորապես այդ շրջանում տեղի հնչակյանները լքում էին կուսակցությունն ու միանում ՅՕԿ-երին, որի հետևանքով ՄԴՀԿ-ի Դեթրոյթի մասնաճյուղի 320 անդամներից մնաց 35-ը, Սենթ Լուիզի մասնաճյուղի 70 անդամներից՝ 6-ը, Ռեյսինի մասնաճյուղի 110 անդամներից՝

⁶⁵⁷ «Յիսնամեակ Սօց. դեմոկրատ Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1937)», Փրովիտենս, 1938, էջ 324:

⁶⁵⁸ «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 500:

⁶⁵⁹ Տե՛ս «Պաթախեան մամուլ», Սօֆիա, Ա տարի, 7.11.1931, թիւ 36, էջ 2:

⁶⁶⁰ Տե՛ս Յայաստանի ազգային արխիվ (հետայսու՝ ՀԱԱ), ֆ. 1456, ց. 1, գ. 306, թ. 1:

⁶⁶¹ Տե՛ս Եղիազարյան Ա., Ռամկավար ազատական կուսակցության գործունեության հիմնական ուղղությունները 1920-ական թթ., «Հայգիտության հարցեր», 2018, թիվ 3, էջ 1-3:

⁶⁶² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 257, թ. 21:

⁶⁶³ Տե՛ս «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 500: Ի հետևանս ԱՄՆ-ում ՄԴՀԿ-ից հեռացած մի խումբ գործիչներ հիմնադրում են ՅՕԿ-ի Իսթ Սենթ Լուիզի մասնաճյուղը, որին միանում են կուսակցականներ ԱՄՆ-ի այլ քաղաքներից: Տե՛ս «Շինարար», Նյու Յորք, 1931, թիւ 4, էջ 28-29:

⁶⁶⁴ Տե՛ս «Շինարար», Նյու Յորք, 1931, թիւ 4, էջ 28-29:

16-ը, իսկ Բոսթոնի ու Կանադայի մասնաճյուղերն ընդհանրապես վերացան: Ընդհանուր առմամբ, ՅՕԿ-ի գործունեությունից տուժեց ՄԴՀԿ-ի 82 մասնաճյուղ⁶⁶⁵: Ըստ Ա.Կենդյանի՝ «Յնչալեան կուսակցության ցանած այս առաջին առողջ քաղաքականության սերմերուն յառաջացուցած ծիւերը (Խորհրդային Յայաստանի և ՅՕԿ-ի նկատմամբ վերաբերմունքը-Ա.Ե.), վերջէն եկող պաշտօնական ՅՕԿ-երը՝ փոխանակ ուռճացնելու և զարգացնելու, իրենց սխալ և շիլ մեթոտներով սկան գոսացնել, կարծելով գաղափարատարած շինարար գործ կատարել»⁶⁶⁶:

Ուստի հույժ կարևորվել էր ՅՕԿ-ի հետ հետագա գործակցության բնույթի և, ընդհանրապես, այդ գործակցության անհրաժեշտության հարցը: 1932թ. ՄԴՀԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի պատգամավորական ժողովը քննարկեց ՅՕԿ-ի նկատմամբ դիրքորոշման հարցը: Ընդունված բանաձևով ՅՕԿ-ի խողովակը դարձյալ համարվում էր միակ իրական միջոցը՝ օգնելու Խորհրդային Յայաստանին, բայց միևնույն ժամանակ շարքային կուսակցականներին կոչ էր արվում հեռու մնալ «կեղծ ու պատիր ճամարտակութիւններէ»⁶⁶⁷: Իսկ ՄԴՀԿ-ի Ֆրանսիայի շրջանի 6-րդ պատգամավորական ժողովը, 1936թ. անդրադառնալով ՅՕԿ-երի խնդրին, ընդունում է բանաձև, ըստ որի՝ կուսակցությունը չի կարող հեռու մնալ Խորհրդային Յայաստանին օգնելու որևէ նախաձեռնությունից, բայց միևնույն ժամանակ պետք է փորձի ՅՕԿ-երը վերադարձնել իրենց բուն նպատակին⁶⁶⁸:

1933 թ. ՄԴՀԿ-ի Ամերիկայի շրջանի պատգամավորական ժողովը ՅՕԿ-ի հետ աշխատանքները շարունակելու նախապայման համարեց այն իր սկզբնական՝ Խորհրդային Յայաստանի վերաշինության աշխատանքներին աջակցելու նպատակին վերադարձնելը⁶⁶⁹:

Փաստորեն 1930-ական թթ. ՄԴՀԿ-ում համարում էին, որ ՅՕԿ-ը, ստեղծված լինելով Յայաստանի վերաշինության նպատակով, շեղվել է դրանից:

Տարիների ընթացքում ՅՕԿ-ի գործունեության նկատմամբ առաջացած վերաբերմունքն, ի վերջո, ՄԴՀԿ-ն արտահայտեց բաց նամակով: 1935թ. հուլիսյան համարում ՄԴՀԿ-ի «Յնչալ» պաշտոնաթերթը հրապարակեց «Վտանգաւոր լռութիւնը» վերնագրով խմբագրական-բաց նամակը՝ «Խորհր. Յայաստանի կառավարութեան ուշադրութեան» հղումով: Նամակում ասված էր, որ ՅՕԿ-երը հեռացել են իրենց նպատակից և չարիքի վերածվել՝ պառակտելով հայությունը, «որմէ օգտուողը եղած է միմիայն Դաշնակցութիւնը»: Ուստի կամ պետք է փակել ՅՕԿ-երը, կամ վերադարձնել ճշմարիտ ճանապարհի»⁶⁷⁰:

Յայտնի է, որ 1930-ական թթ. երկրորդ կեսին Խորհրդային Միությունում սկիզբ առած բռնաճշմունքներին զոհ գնացին նաև ՅՕԿ-ի ղեկավարները⁶⁷¹: Եվ ահա ՄԴՀԿ-ն ողջունում է տեղի ունեցածը. «...հայրենակցականներու»⁶⁷², Պետական Կարմիր Խաչի⁶⁷³ և բազմաթիվ ցուսիրտ հայերու արդար բողոքները հասած էին Երեւանի կառավարութեան ականջին, որոնց ի հետեւանք՝ հարկադրաբար առանձին հրամանագրով Խ.Յայաստանի կառավարութիւնը լուծեց ՅՕԿ-ը, հրացանազարկ

⁶⁶⁵ Տե՛ս «Պատմութիւն Ա. Դ. Յնչալեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 500:

⁶⁶⁶ «Պալքանեան մամուլ», Սօֆիա, Ա տարի, 7.11.1931, թիւ 36, էջ 2:

⁶⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 422, ց. 1, գ. 770, թ. 2-10:

⁶⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 809, թ. 1-3:

⁶⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 774, թ. 1:

⁶⁷⁰ Տե՛ս «Յնչալ», 1935, թիւ 7 (յուլիս):

⁶⁷¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 178, ց. 1, գ. 248, թ. 4-6: Տե՛ս նաև Մանուկյան Ա., Զաղաքական կյանքը Յայաստանում 1920-1940 թթ., Ե., 2002, էջ 137:

⁶⁷² Իմա՝ հայրենակցական միություններ:

⁶⁷³ ԱՄՆ-ում Խորհրդային Յայաստանին օգնություն ցուցաբերելու համար ռամկավար, հնչակյան և այսպես կոչված չեզոք հայ կանանց կողմից ստեղծված կազմակերպություն:

ընելով տարակարծութեան գլխաւոր պատասխանատուները»⁶⁷⁴: Այսինքն՝ ՅՕԿ-ի գործունեության շուրջ տարակարծությունների պատճառով հնչակյան կուսակցությունը սկզբունքորեն ճիշտ էր համարում նրա պատասխանատուների զնդակահարությունը: Խնդիրն այն է, որ ՄԴԴ-ում կարծում էին, որ «ՅՕԿ»-երը ...ահեղ հարուածներով կը փորձէին ջլատել Հնչակեան կադին»⁶⁷⁵: Նույն բանում մեղադրվում էին նաև Խորհրդային Հայաստանի ղեկավար գործիչները՝ Ա. Մյասնիկյանը, Ս. Կասյանը և Ա. Զովհաննիսյանը⁶⁷⁶:

1938թ. ՄԴԴ-ն ողջունում էր Խորհրդային Հայաստանում ՅՕԿ-ի և հրնթացս նաև Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության ու Մեքսիկյան հիմնադրամի լուծարման որոշումը⁶⁷⁷: «Ուրախ ենք եւ սրտագին կը ծափահարենք Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան լուծարքի պատմական որոշումը», ասված էր «Հնչակ»-ի խմբագրականներից մեկում⁶⁷⁸: Բայց խմբագրականի հեղինակներին հետաքրքրում էր նաև, թե «...լուծարքէն վերջ ի՞նչ պիտի ըլլայ ԼՈՒԾԵԱԼԼԵՐՈՒ վիճակն ու դերը գաղութահայ իրականութեան մէջ»⁶⁷⁹: Խնդիրն այն է, որ նրանք համարում էին, որ Խորհրդային Հայաստանը տվյալ պահին ճիշտ է վարվում, որ նախապատվություն չի տալիս սփյուռքահայ որևէ կազմակերպության, իսկ ՅՕԿ-երի ծախողումը կապում էին նախկինում սփյուռքի որոշակի կազմակերպությունների (ՀԲԸՄ, Մեքսիկյան հիմնադրամ) հետ գործակցությանը նախապատվություն տալու իրողության հետ⁶⁸⁰: Նման պայմաններում ՅՕԿ-երի լուծարումը համարվում էր խնդրի լավագույն լուծումը:

Գ. ՄԴԴ-Ի «ՍՓՅՈՒՌԶԱՆ» ՕՐԱԿԱՐԳԸ 1930-ԱԿԱՆ ԹԹ.

1920-ական թթ. ՄԴԴ-ի կազմում գործում էին Եգիպտոսի, Ամերիկայի, Բուլղարիայի, Սիրիայի, Ֆրանսիայի, Հունաստանի, Պարսկաստանի ու Կովկասի կուսակցական շրջանները⁶⁸¹: Այդ ժամանակ կենտրոնացած սեփական քաղաքական ուղեգծի ճշգրտման և Խորհրդային Հայաստանի հետ հարաբերությունների վրա՝ ՄԴԴ-ն հրաժարվում էր 1920-ական թթ. ՀՀԴ-ի կողմից պարբերաբար քննարկման դրվող գաղութային համագումարին մասնակցելուց, քանի որ այն չէր համապատասխանում Խորհրդային Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականությանը⁶⁸²: Նույն կերպ մերժվում էր նաև որևէ գործակցություն այն կուսակցությունների ու կազմակերպությունների հետ, «որոնք պայքար կը մղեն և բացասական դիրք բռնած են Խ. Հայաստանի դէմ»⁶⁸³, նկատի ունենալով գլխավորապես ՀՀԴ-ն:

Վերջինիս, ինչպես նաև ՌԱԿ-ի նկատմամբ ընդգծված բացասական վերաբերմունքի պատճառն այն էր, որ նրանց ղեկավարները իբրև թե «կ'ուզէին լծացնել, քայքայել Հնչակեան կուսակցութիւնը»⁶⁸⁴: ՌԱԿ-ի նկատմամբ նման վերաբերմունքի պատճառն ակնհայտորեն նաև այն էր, որ նրա ձևավորմանը

⁶⁷⁴ «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 501:

⁶⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 513:

⁶⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁷⁷ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 08.12.1937:

⁶⁷⁸ Տե՛ս «Հնչակ», 1938, թիւ 2 (փետրուար), էջ 3:

⁶⁷⁹ Նույն տեղում:

⁶⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁸¹ Տե՛ս «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 497,

518:

⁶⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 517:

⁶⁸³ Նույն տեղում:

⁶⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 513:

մասնակցել էին Վերակազմյալ հնչակյանները (Ազատական կուսակցություն)⁶⁸⁵, որոնց ՍՂՀ-ում «հերձված» էին համարում⁶⁸⁶:

ՍՂՀ-ի դրությունը ծանր էր նաև 1930-ական թթ.: Մի կողմից՝ ներքին տարածայնությունները, մյուս կողմից՝ այլապլ դժվարությունները (կյուրական ու կազմակերպական) հանգեցրեցին նրան, որ 1933թ. ԱՄՆ-ում ձևավորվեց ժամանակավոր (առժամյա) կենտրոնական վարչություն, որը կապ հաստատեց բոլոր շրջանների (Ամերիկա, Եգիպտոս, Բուլղարիա, Ռումինիա, Սիրիա, Լիբանան) հետ՝ փորձելով հարթել հակասությունները⁶⁸⁷: Առժամյա կենտրոնական վարչությունը, հույսը դնելով հորհրդային Չայաստանի «յաղթական ընթացքին վրա», կարծում էր, որ ՍՂՀ-ն «իր թանկագին սկզբունքներու լոյսով և գիտակցութեան ճառագայթներով պետք է առաջնորդէ Սփիւռքի հայութիւնը և սատար հանդիսանայ Խ. Չայաստանի յառաջդիմութեան և բարձրացման»⁶⁸⁸: Նման պայմաններում 1934թ. տեղի ունենալիք ՍՂՀ-ի 9-րդ համագումարը պատմական առաքելություն ուներ՝ հաղթահարելու ներքին դժվարությունները և հորհրդային Չայաստանում սկիզբ առնող բռնաճնշումների պայմաններում ճշգրտումներ կատարելու կուսակցության ուղեգծում:

Չնայած ասվածին՝ Ֆրանսիայի Մարսել քաղաքում 1934թ. օգոստոսին տեղի ունեցած ՍՂՀ-ի 9-րդ համագումարում հիմնականում օրակարգային էին սփյուռքի խնդիրները: Հետաքրքրական է, որ ժողովը կուսակցությունը համարում էր «որպես հայ աշխատաւորութեան դասակարգային դաստիարակութեան նուիրուած միակ հայ կազմակերպութիւնը»⁶⁸⁹, որով էլ հիմնավորվում էր նրա սփյուռքյան հիմնական առաքելությունը՝ «պաշտպանել սփիւռքահայ աշխատաւոր զանգուածը»⁶⁹⁰: Ժողովը «Սփիւռքի հայերու ազատագրման հարցի» վերջնական լուծումը կապում էր համաշխարհային պրոլետարիատի հաղթանակի հետ⁶⁹¹:

Սփյուռքահայ այն կուսակցությունների ու կազմակերպությունների հետ, որոնք թշնամաբար են տրամադրված հորհրդային Չայաստանի նկատմամբ, մերժվում էր որևէ մասնակի կամ ընդհանուր գործակցություն, մինչդեռ հորհրդային Չայաստանի նկատմամբ բարեկամաբար տրամադրված կազմակերպությունների հետ գործակցությունը դիտվում էր որպես անհրաժեշտ պայման⁶⁹²:

Մյուս կողմից՝ կարևորելով գաղթավայրերի ու հորհրդային Չայաստանի միջև կապը՝ ՍՂՀ-ի պաշտոնաթերթ «Հնչակ»-ը նյութեր էր հրատարակում կուսակցության ու հորհրդային Չայաստանի միջև գաղափարական կապի վերաբերյալ՝ պնդելով, որ նրանք ունեն նույն աշխարհայացքը, ուստի հենց ՍՂՀ-ին էր վիճակված հանդիսանալու գաղթաշխարհի ու հորհրդային Չայաստանի միջև կապող օղակ: «Միև բոլոր կամուրջները ժամանակաւոր են», - պնդում էր պաշտոնաթերթը⁶⁹³:

1930-ական թթ. կեսին, երբ աշխարհը ցնցվում էր տնտեսական ճգնաժամից, հայության տարբեր շրջանակներում քննարկվում էր վտանգված հայ գաղթականության հարցը: Խնդիրն այն է, որ տարբեր երկրներում ապաստանած հայ գաղթականները գրկվում էին աշխատանքից՝ դատապարտվելով սովի: Ուստի հայ իրականության մեջ խնդրի լուծումը երբեմն դիտարկվում էր զանգվածային քաղաքացիությունը, այն է՝ հայ գաղթականների կողմից զանգվածաբար բնակության

⁶⁸⁵ Տե՛ս Դարբինեան Ա., Չայ ազատագրական շարժման օրերեն (յուշեր 1890էն 1940), Ե., 2003, էջ 234-235:

⁶⁸⁶ Տե՛ս «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 520:

⁶⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 519-520:

⁶⁸⁸ Նույն տեղում, էջ 520:

⁶⁸⁹ Նույն տեղում, էջ 521:

⁶⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 521:

⁶⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 521-522:

⁶⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 522:

⁶⁹³ «Հնչակ», 1937, թիւ 11-12, էջ 8:

պետության քաղաքացիության ընդունումը⁶⁹⁴: ՍԴՀԿ-ում համոզված էին, որ դա խնդրի լուծում չէ, բանի որ տնտեսական ճնաժամը միջազգային երևույթ է և հարվածում է թե՛ քաղաքացուն և թե՛ ոչ քաղաքացուն. «Այս հիմնովին սխալ, ազգային տեսակետով վտանգավոր ուղիին մենք կը հակադրենք գերազանցապես հայրենասիրական, ազգաշեն եւ տնտեսական դաժան կացութենէն իսպառ փրկող միակ ուղին – ԶԱՆԳՈՒԱԾԱՅԻՆ ԳԱՂԹ ԴԵՊԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ լոգունգը»⁶⁹⁵: Ըստ որում՝ այդ գաղթը մի կողմից՝ փրկություն էր աշխարհասփյուռ հայության համար, մյուս կողմից՝ խորհրդային Հայաստանի վերելքին նպաստող միջոցառում⁶⁹⁶:

1938թ. հուլիսին Փարիզում բացվեց ՍԴՀԿ-ի 10-րդ համագումարը: Մասնակցում էին Ամերիկայի, Բալկանների, Եգիպտոսի ու Լիբանանի պատգամավորները, թեև «կուսակցական պարտականութիւնները», ասել է՝ հանձնարարականներն ու նյութական պարտավորությունները, կատարել էին միայն Ամերիկայի ու Եգիպտոսի շրջանների վարիչ մարմինները⁶⁹⁷:

Ժողովը կուսակցությունը հռչակեց որպես Կոմիստերնի համակիր կազմակերպություն՝ «կատարեալ անկախ դրութեամբ»⁶⁹⁸:

Հույժ կարևոր էր ժողովի ընդունած հետևյալ բանաձևը. «Ի նկատի ունենալով, որ ժողովրդական քաղաքական շարժումներու զարկ տուող և բովանդակութիւն տուող, կեդրոնական ոյժը ներկայացնող կուսակցութեան մը մղած պայքարի յաջողութիւնը՝ առաւել կամ նուազ չափով պայմանաւորուած է նաև անոր գաղափարական ազդեցութեան ոլորտին մէջ գտնուող, զանգուածային ոյժերու կազմակերպուած արտայայտութիւնը հանդիսացող զանազան միութիւններու և կուսակցութեանց հաւաքական գործունեութեամբ՝ Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան Տասներորդ Համագումարը կ'որոշէ, որ Շրջանային Վարիչ Մարմինները և Գործադիր Ցանձնախումբերը ուժգին թափով պիտի աշխատին Կուսակցութեան ազդեցութեան ենթակայ մարզական, երիտասարդական, մշակութային և արհեստակցական միութիւններու ուժեղացման գործին՝ տուեալ շրջանի մէջ և տուեալ րոպէին՝ ազգային, քաղաքական և սոցիալական ճակատներուն վրայ Կուսակցութեան հետապնդած նպատակներուն և անոնց յաջողութեան համար կիրարկուող միջոցներուն ներդաշնակ գործունեութեամբ»⁶⁹⁹: Փաստորեն, նոր աշխարհամարտի շեմին ՍԴՀԿ-ն սեփական կառույցն ամրապնդելու ու գաղափարաբանական դաշտն ընդարձակելու փորձեր էր ձեռնարկում և, ինչպես մյուս սփյուռքահայ ազգային կուսակցությունները, դրանց հաջողության գրավականն էր համարում ուղեկից կազմակերպությունների հիմնումը կամ եղածների ամրապնդումը:

Ժողովը որոշեց նաև տարբեր երկրների հայկական ազգային իշխանություններին ու բարեսիրական միություններին հետ միասին աջակցել սփյուռքահայության նյութական վիճակի բարելավմանը, կրթական մակարդակի բարձրացմանն ու ազգային իրավունքների պաշտպանությանն ուղղված ձեռնարկներին⁷⁰⁰:

1938թ. համաշխարհային պատերազմին ընդառաջ ՍԴՀԿ-ում կարծում էին, որ գաղութահայությանն ու խորհրդային Հայաստանին պաշտպանելու գլխավոր առաքելությունը ՍԴՀԿ-ինն է. «Այս աշխատանքը յեղափոխական գործ է, եւ այդ չի պատկանիր ո՛չ հայրենիքի դէմ զենք բարձրացնող Դաշնակցականներուն, ո՛չ պահպանողական Ռամկավարներուն, ո՛չ ալ բարեգործութեան ճանապարհով, ժողովրդի մը դիմադրական ուժը սպաննող ու մուրացկանութեան դուռ բացող

⁶⁹⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, 1935, թիվ 4 (ապրիլ), խմբագրական:

⁶⁹⁵ Նույն տեղում:

⁶⁹⁶ Նույն տեղում:

⁶⁹⁷ Տե՛ս «Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան (1887-1962)», Ա. հատոր, էջ 528:

⁶⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 527:

⁶⁹⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰⁰ Տե՛ս Նույն տեղում:

Բարեգործականներուն, այլ կը պատկանի սոցիալիստական արդարութեան ու աշխատանքի ազատագրութեան վրայ կանգնած Յնչակեան Կուսակցութեան»⁷⁰¹:

Փաստորէն, ՍԴԻԿ-ն 1920-1930-ական թթ. անցել է լրջագոյն փորձությունների միջով: Ի սկզբանե խնդիր ունենալով նոր իրողությունների պայմաններում ամրապնդելու սեփական կառույցը, հստակեցնելու իր անելիքներն ու քաղաքական ուղեգիծը՝ կուսակցությունը նաև ստիպված եղավ հիմնավորելու իր հետագա գոյության անհրաժեշտությունը: Հանդիսանալով սփյուռքում գործունեություն իրականացնող կառույց՝ այն իր գործունեության հիմքում դնում էր հորհրդային Հայաստանի հետ հարաբերությունները, որից էլ ածանցում էր սփյուռքահայության ֆիզիկական գոյությունը և ազգային ինքնության պահպանումը:

THE MAIN ACTIVITY DIRECTIONS OF THE SOCIAL DEMOCRAT HUNCHAKIAN PARTY IN THE 1920-1930s

ARMAN YEGHIAZARYAN

*Yerevan State University, Head of the Chair on Diaspora Studies,
Faculty of History, Doctor of History, Associate Professor,
Yerevan, Republic of Armenia*

In the article the main activities of the Social Democrat Hunchakian Party in 1920-1930s are investigated. Particularly the position of the party on Soviet Armenia and the Communist International, relations with the Aid committee of Armenia, as well as the main principles of its Diaspora agenda are researched.

The research is based on historical (historical-genetic) and logical methods. Due to the first method the SDHP's new political vision is introduced and covered, its origin, development and result in the end of 1930s are examined and through using the second method the nature of the key events is discovered.

It is clarified that in the beginning of 1920s the SDHP faced a complicated situation, as under the conditions of new geopolitical and national situation it was necessary to clarify its position on new authorities of Armenia and the diaspora as well as on parties operating there.

The fact that the diaspora agenda of the SDHP was dependent on the prioritized relations with the Soviet Armenia, is based in the article.

It is proved that SDHP relations with the Aid committee of Armenia has gradually entered a deadlock and has become hostile, as a result of which the SDHP welcomed the dissolution of the committee.

Key words. *Social Democratic Hunchakian Party (SDHP), activity, general assembly, Soviet Armenia, diaspora, communities, Aid committee of Armenia, marxism, Communist International (Comintern), political direction, agenda for diaspora.*

---

⁷⁰¹ «Հնչակ», 1938 թիվ 3 (մարտ), էջ 6:

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ГНЧАКСКОЙ ПАРТИИ В 1920-1930-Х ГОДАХ

АРМАН ЕГИАЗАРЯН

*Заведующий кафедрой диаспороведения факультета истории
Ереванского государственного университета,
доктор исторических наук, доцент,
г.Ереван, Республика Армения*

В статье исследуются основные направления деятельности Социал-демократической Гнчакской партии в 1920-1930 годы. В частности, исследована позиция партии в отношении Советской Армении и Коммунистического интернационала, взаимоотношения с Комитетом помощи Армении, а также основные принципы ее диаспорской повестки дня.

Исследование основано на исторических (историко-генетических) и логических методах. Благодаря применению первого метода представлено и освещено новое политическое видение Гнчакской партии, его происхождение, развитие и результаты в конце 1930-х годов, а с помощью второго метода выясняется характер основных событий.

Выясняется тот факт, что в начале 1920-х годов Гнчакская партия столкнулась со сложной ситуацией, так как в условиях новой геополитической и национальной ситуации было необходимо уточнить свою позицию в отношении новых властей Армении, а также в отношении диаспоры и действующих там партий.

Обоснован тот факт, что повестка дня Гнчакской партии в отношении диаспоры зависела от приоритетных отношений с Советской Арменией.

Доказано, что отношения Гнчакской партии с Комитетом помощи Армении постепенно зашли в тупик и стали враждебными, в результате чего партия приветствовала роспуск комитета.

Ключевые слова: *Социал-демократическая Гнчакская партия (СДГП), деятельность, общее собрание, Советская Армения, диаспора, общины, Комитет помощи Армении, марксизм, Коммунистический интернационал (Коминтерн), политическое направление, повестка дня для диаспоры.*

ՍՓՅՈՒՌԱՅԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԵՏ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿԱԴՐԻ ԿՈՄԻՏԵՆ ԵՎ ԵԳԻՊՏԱՅԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ 1964-1985 ԹԹ.*⁷⁰²

ՀՏԴ 93/94(479.25+620)

ՄԵԼԻՔ ՅՈՎՍԵՓՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի
սփյուռքագիտության ամբիոնի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
melik13@mail.ru

Հոդվածի նպատակը Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի և Եգիպտոսի հայ համայնքի համագործակցության լուսաբանումն է 1964-1985թթ.-ին: Խնդիր է դրված բացահայտելու ու ներկայացնելու Կոմիտեի ու Եգիպտոսի հայ համայնքի համագործակցության ամբողջ դաշտը:

Պատմական-քննական մեթոդը հետազոտության հիմնական եղանակն է: Այն օգտագործվել է աղբյուրներից (արխիվային նյութեր) վստահելի տեղեկություններ բաղելու, պատմական փաստերի ու իրադարձությունների հստակեցման համար:

Հոդվածում ներկայացվում են Կոմիտեի ու Եգիպտոսի հայ համայնքի համագործակցության տարբեր ուղղությունները, ձեռք բերված արդյունքները: Արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա ներկայացված են նաև համայնքում տիրող իրավիճակը, բարդությունները և Կոմիտեի կողմից իրականացվող քայլերը՝ դրանք հաղթահարելու ուղղությամբ: Փաստվում է այն իրողությունը, որ Եգիպտոսի հայ համայնքը գտնվում էր Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության ուշադրության կենտրոնում, որի արդյունքում վերջինիս ներկայացուցիչները այցելում էին Կահիրե ու Ալեքսանդրիա: Հիմնավորվում է, որ Կոմիտեի գործունեությունը չգալիորեն նպաստել է Եգիպտոսի հայ համայնքի տարբեր խնդիրների (հայապահպանություն, հայրենադարձություն և այլն) լուծմանը:

Բանալի բառեր՝ Եգիպտոսի հայ համայնք, Կոմիտե, ծրագիր, սփյուռքահայություն, կազմակերպություն, գործիչ, այցելել, համագործակցել, հանդիպում, հավաք, համաժողով:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի ստեղծումը ու Եգիպտոսի հայկական համայնքը: Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն (այսուհետև՝ Կոմիտե) ստեղծվել է 1964թ.-ին՝ սփյուռքահայության հետ կապերը զարգացնելու, սփյուռքում Խորհրդային Հայաստանի նկատմամբ հայրենասիրություն սերմանելու և փոխադարձ ճանաչողությունը խորացնելու նպատակներով⁷⁰³:

Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի գործակցությունը Եգիպտոսի հայ համայնքի հետ 1964-1985թթ.-ին. ընթանում էր Կոմիտեի գործունեության բոլոր ուղղություններով (հասարակական, մշակութային, կրթական և այլն): Եգիպտոսի հայ համայնքում Կոմիտեի հիմնական գործընկերները

* Հոդվածը ներկայացվել է 29.04.2019թ., գրախոսվել՝ 21.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁷⁰² Հոդվածում լուսաբանված է Կոմիտեի և ԽորհրդաՆախարարական համայնքի համագործակցությունը Կոմիտեի նախագահ Վարդգես Համազասյանի ղեկավարման (1964-1985 թթ.) շրջանում:

⁷⁰³ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 875, ց. 1, գ. 2, թ. 1-3:

«առաջադիմական» կազմակերպություններն էին: Եգիպտահայ համայնքում պարբերաբար հյուրընկալվում էին հորհրդային Հայաստանի հասարակական, ինչպես նաև մշակույթի ու գիտության գործիչները: Խորհրդային Հայաստան էին այցելում համայնքի տարբեր կազմակերպությունների ներկայացուցիչները, երիտասարդներն իրենց հանգիստն էին անցկացնում հայրենիքում, իսկ ուսուցիչները մասնակցում էին ամենամյա վերապատրաստման դասընթացներին:

Եգիպտահայ համայնքի հետ Կոմիտեի աշխատանքները մշտապես խաթարվել են արաբա-իսրայելյան պարբերական պատերազմների պատճառով և լուսաբանման ենթակա ավելի քան 20 տարիների ընթացքում հաճախակի ընդհատվել: Հետևապես Կոմիտեի բազմաթիվ կարևոր գործեր Եգիպտահայության առումով մնացել են անավարտ: Բայց դա չի խանգարել, որ Կոմիտեն ջանքեր ներդնի Եգիպտոսի հայ համայնքին աջակցելու գործում:

Ինչպես և մնացած համայնքների հետ աշխատանքներում, Կոմիտեն իր ծրագրերը սկսեց Եգիպտահայ համայնքի ուսումնասիրությամբ, որը հիմնականում վերաբերվում էր Եգիպտահայերի թվաքանակին, համայնքում գործող կազմակերպություններին, տիրող իրավիճակին և այլն:

Եգիպտահայ համայնքն ըստ Կոմիտեի 1968թ.-ի տեղեկանքի: Եգիպտոսի՝ 1952թ.-ի հեղափոխությունից հետո իրականացրած մասնավոր սեփականության ազգայնացման ու արաբականացման քաղաքականության⁷⁰⁴, 1960թ.-ի օրենքով քաղաքացիություն չունեցողների աշխատանքի հնարավորությունների սահմանափակման, մահմեդականներին առավելություն տալու⁷⁰⁵ և 1961-1962թթ.-ին երկրի հարյուրավոր մեծահարուստների, այդ թվում նաև՝ հայերի ունեցվածքի բռնագրավման⁷⁰⁶ պատճառով բազմահազար հայեր գաղթեցին Եգիպտոսից: Միայն 1962-1964թթ.-ին արտագաղթել է 11 հազար Եգիպտահայ⁷⁰⁷: Եթե 1960-ական թթ.-ի սկզբին Եգիպտահայերի թիվը կազմում էր 45 հազար⁷⁰⁸, ապա 1968թ.-ի դրությամբ Եգիպտահայության թիվը նվազել էր մինչև 20 հազար, որից 13 հազարը բնակվում էր Կահիրեում, իսկ 7 հազարը՝ Ալեքսանդրիայում⁷⁰⁹: Եգիպտահայոց առաջնորդական տեղապահ Չավեն Եպիսկոպոս Չինչինյանը 1971թ.-ի դրությամբ Եգիպտահայերի թիվը հաշվում էր 15-20 հազար⁷¹⁰:

Կոմիտեն մինչև Եգիպտահայ համայնքի հետ կապերի հաստատումը մանրամասնորեն ծանոթացավ համայնքում տիրող իրավիճակին: Ըստ 1946թ.-ին Եգիպտոսի իշխանության կողմից հավանության արժանացած հայկական թեմական կանոնադրության՝ Եգիպտահայ թեմը բաժանված էր երկու մասի՝ Կահիրե ու

⁷⁰⁴ Տե՛ս «Ձահակիր», 22.07.1965:

⁷⁰⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 32, թ. 1-4:

⁷⁰⁶ Տե՛ս **Issawi Ch.**, Egypt in revolution: an economic analysis, London, 1963, p. 62. Տե՛ս նաև **Խաչատրյան Ա.**, 1952 թվականի հուլիսի 23-ի Եգիպտական հեղափոխությունը և հայերը, «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու, 2008, թիվ 3, էջ 113:

⁷⁰⁷ Տե՛ս **Խաչատրյան Ա.**, 1952 թվականի հուլիսի 23-ի Եգիպտական հեղափոխությունը և հայերը, էջ 114:

⁷⁰⁸ Տե՛ս **Գասպարյան Ս.**, Սփյուռքահայ գաղթօջախներն այսօր, Երևան, 1962, էջ 246:

⁷⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 622, թ. 1:

⁷¹⁰ Տե՛ս «Արեւ», 11.01.1971: Տե՛ս նաև **Խաչատրյան Ա.**, Եգիպտահայ համայնքը 1970-1981 թվականներին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2008, թիվ 3, էջ 50: Տարբեր տվյալների համաձայն արդեն 1970 թ. Եգիպտահայերի թիվը իջավ 12 հազարի, իսկ 1974 թ. մոտ 10 հազարի (տե՛ս «Հայ սփյուռք» հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 154: Տե՛ս նաև **Մեղունյան Է.**, Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Ե., 2005, էջ 454, **Հովյան Վ.**, Եգիպտոսի հայ համայնքը, «21-րդ դար» տեղեկատվական-վերլուծական հանդես, 2015 թիվ 3, էջ 89):

Ալեքսանդրիա կենտրոններով⁷¹¹: Համայնքային կյանքը կենտրոնացած էր Կահիրեի Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ և Ալեքսանդրիայի Սբ Պողոս-Պետրոս եկեղեցիների շուրջ: Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում տեղական համայնքները ղեկավարում էին տեղի հայերի ընտրած թեմական (գավառական) ժողովները: Կահիրեում 1968թ.-ի դրությամբ թեմական ժողովում մեծամասնություն էին հակադաշնակցականները, իսկ Ալեքսանդրիայի թեմական ժողովում ստեղծվել էր կոալիցիա, որի մեջ մտնում էին թե՛ դաշնակցականները և թե՛ հակադաշնակցականները⁷¹²: Կահիրեի ու Ալեքսանդրիայի թեմական ժողովները հավասար ծայներով ընտրում էին համայնքի հոգևոր առաջնորդին: Ըստ Կոմիտեի տեղեկանքի՝ 1968թ.-ի տարածայնությունների պատճառով առաջնորդի ընտրությունը տեղի չէր ունենում, իսկ երկու քաղաքների համայնքները երբեմն հակադրվում էին իրար⁷¹³:

Մերձավոր Արևելքի հայ համայնքների մեջ Եգիպտոսի հայ համայնքը միակն էր, որտեղ մրցակցող երեք կուսակցությունները 1970-ական թթ.-ին հաճախ համագործակցում էին՝ ընդհանուր խնդիրների լուծման համար⁷¹⁴: Օրինակ, 1975թ.-ին թե՛ Կահիրեում, թե՛ Ալեքսանդրիայում թեմական պատգամավորական ընտրությունները տեղի ունեցան հենց համագործակցության ոգով կազմված խառը ցանկերով: Այդ մասին մեծ ոգևորությամբ Մայր աթոռին գրություն են հղել Եգիպտահայոց առաջնորդական տեղապահ տ. Ներսես ծ. վրդ. Բապուճյանը⁷¹⁵:

Եգիպտահայերի մոտ 70 տոկոսը արհեստավորներ էին, մեծ էր նաև առևտրականների թիվը: Կային նաև խոշոր ձեռնարկատերեր, իսկ մնացյալը մտավորականներ էին⁷¹⁶:

Բացի ՀՅԴ-ից, 1960-ական թթ.-ի սկզբին Եգիպտահայ համայնքում մեծ դերակատարություն ունեւ ՌԱԿ-ը, որի կազմում կային խոշոր ձեռնարկատերեր, արդյունաբերողներ, բանկիրներ ու մտավորականներ: Ռամկավարների ու Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության հարաբերությունները դաշնակցային էին⁷¹⁷:

Եգիպտոսում հրատարակվում էին հայկական «Արև» (Ռամկավար-ազատական կուսակցություն), «Հուսաբեր» (Հայ յեղափոխական դաշնակցություն), «Ջահակիր» (Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն), «Սավառնակ», «Տեղեկատու» թերթերը⁷¹⁸: 1968թ.-ի դրությամբ Կահիրեում գործում էր հայկական ռադիոժամ⁷¹⁹:

Կոմիտեի գործունեության սկզբնական շրջանում Եգիպտահայ համայնքում գործում էին նաև տարաբնույթ միություններ, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում ՀԲԸՄ-ն (ուներ մասնաճյուղեր Կահիրեում ու Ալեքսանդրիայում), միության մարզական-երիտասարդական կառույցները Հելիոպոլիսում և Ալեքսանդրիայում, Հայ գեղարվեստասիրաց միությունը (Կահիրե), Հայ ազգային հիմնադրամը

⁷¹¹ Տե՛ս նաև **Ալպոյաճեան Ա.**, Արաբական Միացեալ Հանրապետութեան Եգիպտոսի նահանգը և հայերը (սկիզբէն մինչեւ մեր օրերը), Գահիրե, 1960, էջ 302-313:

⁷¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 622, թ. 5:

⁷¹³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 6:

⁷¹⁴ Տե՛ս **Խաչատրյան Ա.**, Եգիպտահայ համայնքը 1970-1981 թվականներին, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2008, թիվ 3, էջ 54: Տե՛ս նաև «Պայքար», 06.01.1979, «Արև», 07.11.1979:

⁷¹⁵ «Թեմական պատգամավորական ընտրություններ Եգիպտահայ տիրախնամ թեմում», «Էջմիածին» պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1976, թիվ ԼԳ (Ա), էջ 52-53:

⁷¹⁶ Տե՛ս **Թովուլյան Հ.**, Եգիպտոսի հայկական գաղութի պատմություն (1805-1952), Ե., 1978, էջ 238:

⁷¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 287, թ. 14-15:

⁷¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 875, ց. 2, գ. 622, էջ 3:

⁷¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 26, թ. 47-51:

(Հելիոպոլիս), Յայ մշակույթի բարեկամների մարմինը (Կահիրե), Համազգային հայ կրթական և մշակութային միությունը (Կահիրե), Հայկական մարմնակրթական ընդհանուր միության «Արարատ» ակումբը (Կահիրե) և այլն⁷²⁰:

Թեև 1949-1952թթ.-ին եգիպտոսում գործում էր 12 հայկական դպրոց ու վարժարան⁷²¹, սակայն արդեն 1960-1970-ական թթ.-ին այդ թիվը նվազեց: 1968թ.-ի դրությամբ Համայնքում գործում էր երեք վարժարան: Կահիրեի Գալուստյան ազգային վարժարանում սովորում էր 300 երեխա⁷²²: Կահիրեում գործում էր նաև Նուպարյան ազգային վարժարանը, որտեղ ուսանում էին 150 աշակերտներ: Այն ուներ նաև կիրակնօրյա բաժին: Ալեքսանդրիայում եկեղեցուն կից գործում էր Պողոսյան ազգային վարժարանը՝ 150 աշակերտներով: Վարժարաններում դասընթացները կազմակերպվում էին պետական ծրագրով, բայց ազատ ուսուցանվում էին հայագիտական առարկաները: Երեք վարժարաններին կից գործում էին մանկապարտեզներ⁷²³:

Փաստորեն եգիպտահայ համայնքը առնչվում էր մեծ խոչընդոտների, որի պատճառով էլ հայրենիքի հետ կապերը մեծապես կարևորվում էին: Այդ ամենը հաշվի էր առնում Կոմիտեն համայնքի հետ հարաբերությունները կառուցելիս:

Եգիպտահայեր ու խորհրդային Հայաստանը: Հայրենիք-սփյուռք կապերի զարգացումը 1960-ական թթ.-ին օրակարգային էր սփյուռքում և, մասնավորապես, եգիպտահայ համայնքում: Եգիպտոսի «Արև» օրաթերթի խմբագիրը 1965թ.-ին առաջարկում էր ՀԽՍՀ ղեկավարությանը՝ արտագաղթը կանխելու նպատակով հայրենիքից հաճախակի գործուղել մշակութային գործիչների խմբեր, ինչը հայրենիքի հետ կապերի սերտացման ֆոնին կարող էր նպաստել արտագաղթի դադարեցմանը⁷²⁴: Կոմիտեն ևս որոշել էր սերտացնել կապերը եգիպտահայ համայնքի հետ՝ արտագաղթի պատճառով⁷²⁵: Ընդհանրապես, դիմակայած դժվարությունների պատճառով և Կոմիտեի իրականացրած աշխատանքների շնորհիվ եգիպտահայերի շրջանում տարածվել էր այն կարծիքը, որ հայրենիքի հետ կապերը սփյուռքի գոյատևման հիմնական գրավականն են, և կապի խզումը կարող է բերել կորստի ու անհետացման⁷²⁶:

Կոմիտեն արձագանքեց եգիպտահայերի խնդրանքին նաև այն պատճառով, որ դա բխում էր իր գործառույթներից: 1964-1985թթ.-ին ՀԽՍՀ-ից եգիպտոս են մեկնել գրողների, գիտնականների, հասարակական-քաղաքական գործիչների, լրագրողների խմբեր⁷²⁷: Կոմիտեն համայնքներ էր ուղարկում նաև մասնագիտական տուրիստական խմբեր, որոնք եղել են եգիպտոսում⁷²⁸:

1965թ.-ի հունվարին եգիպտոս՝ Կահիրե ժամանեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն: Օղանավակայանում վեհափառին դիմավորելու էին եկել եգիպտոսի հայ համայնքի գրեթե բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչները՝ առանց «առաջադիմականների» ու «հետադիմականների» բաժանման: Համայնքի հետ

⁷²⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 622, էջ 3-4:

⁷²¹ Տե՛ս «Չարթունք», 05.09.1952: Տե՛ս նաև **Թովուդյան Ջ.**, Նշվ. աշխ., էջ 275-276:

⁷²² Դետաբլոկի Է, որ Կոմիտեի ավելի վաղ թվագրվող տեղեկանքներից մեկում նշվում էր, որ վարժարանում կային 800 աշակերտներ: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 41, թ. 37:

⁷²³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 622, էջ 2-3:

⁷²⁴ Տե՛ս **Խաչատրյան Ա.**, 1952 թվականի հուլիսի 23-ի եգիպտական հեղափոխությունը և հայերը, «Կանթեղ» գիտական հոդվածների ժողովածու, 2008, թիվ 3, էջ 115:

⁷²⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 1, գ. 25, թ. 2:

⁷²⁶ Տե՛ս «Զահակիր», 04.05.1972: Տե՛ս նաև **Խաչատրյան Ա.**, Եգիպտահայ համայնքը 1970-1981 թվականներին, էջ 52:

⁷²⁷ Տե՛ս **Մելիքետյան Ջ.**, Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920-1980 թթ.), Ե., 1985, էջ 420:

⁷²⁸ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 389:

հանդիպմանը Վազգեն Ա-ն խոսեց միասնականության մասին, որին պետք էր ձգտել ամբողջ սփյուռքում: Նա մի շարք հանդիպումներ ունեցավ եգիպտահայերի հետ, որից հետո մեկնեց Եթովպիա⁷²⁹:

Եգիպտոսից, ինչպես և մյուս համայնքներից հայրենիք էին հրավիրվում ներկայացուցիչներ՝ հորեյանական կարևոր միջոցառումներին մասնակցելու համար: Օրինակ, 1965թ.-ի Մեծ եղեռնի 50-ամյակի միջոցառումներին մասնակցելու համար սփյուռքի տարբեր համայնքներից հրավիրում էին ներկայացուցիչներ, որոնց թվում հրավիրվեց մեկ գործիչ՝ Նաև Եգիպտահայ համայնքից⁷³⁰: 1970թ.-ին Նույնպես Հայաստանի խորհրդայնացման 50-ամյակի առթիվ ՀԽՍՀ են հրավիրվել մշակութային գործիչներ Եգիպտոսից⁷³¹:

Եգիպտոսի տարբեր հայկական կազմակերպություններ այս կամ այն հորեյանը նշելու համար, որպես կանոն, դիմում էին Կոմիտեին՝ հայրենիքից մշակութային գործիչներ ուղարկելու խնդրանքով: Օրինակ, 1965թ.-ին ստացվեց եգիպտահայ «Արև» օրաթերթի խմբագրության գրությունը՝ թերթի հիմնադրման 50-ամյակին Եգիպտոս գործուղելու բանաստեղծ Գևորգ Էմինին, ասմունքի վարպետ Սուրեն Քոչարյանին, «Սովետական Հայաստան» ամսագրի խմբագիր Աշոտ Թադևոսյանին, ինչպես նաև բանաստեղծ Վահագն Դավթյանին, որ 1967-1981թթ.-ին եղել է Կոմիտեի Նախագահի տեղակալը⁷³²: Սակայն գործուղումը չիրականացավ, և միջոցառումն այդ պատճառով հետաձգվեց⁷³³: Բայց 1965թ.-ին հաջողվել է Եգիպտոս ուղարկվել Հայաստանի արվեստի շրջիկ ցուցահանդեսներ⁷³⁴:

1965թ.-ին սփյուռքահայ տարբեր գործիչների հետ Կահիրեից Երևան էր հրավիրվել Նաև Եգիպտահայ ծաղրանկարիչ Ալեքսանդր Սարուխանը⁷³⁵, ինչպես նաև Սիմոն Սամոնյանը⁷³⁶:

Որոշ ժամանակ անց ՀԽՍՀ-ում կազմակերպվել է Սիրիայի, Լիբանանի ու Եգիպտոսի 14 հայ նկարիչների ցուցահանդես⁷³⁷:

Արդեն 1966թ.-ին Կոմիտեն առաջարկում էր ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղարին՝ Եգիպտոս գործուղել գրողների խումբ⁷³⁸, սակայն առաջարկն իրականացնել չհաջողվեց Մերձավոր Արևելքում սրված իրավիճակի պատճառով:

Կոմիտեի՝ 1967-68 թթ.-ի հրավերների ու գործուղումների ծրագրով Նախատեսվում էր 1967թ.-ին հայրենիք հրավիրել 10 մշակութային գործիչների Լիբանանի, Սիրիայի, Եգիպտոսի ու Հորդանանի հայ համայնքներից: Փոխադարձաբար այդ համայնքների հայկական դպրոցներին մեթոդական օգնություն ցույց տալու նպատակով գործուղելու էին լուսավորության մինիստրության աշխատողների և ուսուցիչների 10 հոգուց բաղկացած խումբ, 10 լրագրող, ինչպես նաև համապատասխան մասնագետներ՝ «Ֆոլկլորային նյութեր և չթացող բարբառների նմուշներ» հավաքագրելու նպատակով⁷³⁹:

⁷²⁹ «Վեհափառ Հայրապետը Եգիպտոսում», «Էջմիածին» պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1965, թիվ ԻԲ (Ե-2-Ե), էջ 30-38:

⁷³⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 40, թ. 2:

⁷³¹ Տե՛ս **Մեղիքսության Հ.**, Նշվ. աշխ., էջ 387:

⁷³² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 25, թ. 6:

⁷³³ Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 35-36:

⁷³⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 4, թ. 5:

⁷³⁵ Տե՛ս Նույն տեղում, ց. 1, գ. 25, թ. 40:

⁷³⁶ Տե՛ս **Մեղիքսության Հ.**, Նշվ. աշխ., էջ 416:

⁷³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 43, թ. 16-17:

⁷³⁸ Տե՛ս Նույն տեղում, ց. 2, գ. 5, թ. 7ա:

⁷³⁹ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 14:

1968թ.-ին Երևանում կազմակերպված «Հայ ժողովրդի վերածնունդը» անունով ցուցահանդեսին մասնակցության համար Եգիպտոսից ուղարկվեցին հայ նկարիչների ու քանդակագործների ստեղծագործություններ⁷⁴⁰:

1969թ.-ին Մերձավոր Արևելքի հայկական «առաջադիմական» կազմակերպությունների հրավերով Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս ու Իրաք են գործուղվել հինգ հոգուց բաղկացած թումանյանագետ դասախոսներ⁷⁴¹:

Եգիպտահայ համայնքը գտնվում էր ՀԽՍՀ-ի բարձր պետական պաշտոնյաների ուղղակի ուշադրության կենտրոնում: 1970թ.-ին Լիբանանի, Սիրիայի ու Եգիպտոսի հայկական համայնքներում մեկական շաբաթ անցկացրեց Վ.Համազասպյանը՝ հանդիպումներ ունենալով մտավորականության, հասարակական գործիչների, երիտասարդության հետ⁷⁴²: 1972թ.-ին Եգիպտոս մեկնեց և Կահիրեում կանգ առավ ՀԽՍՀ կոմկուսի կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Զոչինյանը⁷⁴³, իսկ 1975թ.-ին Ալեքսանդրիա ժամանեց ՀԽՍՀ լուսավորության մինիստր Ս.Հախումյանը, որը բազմաթիվ հանդիպումներ ունեցավ համայնքում⁷⁴⁴:

Այդ ամենի արդյունքում 1970-ական թթ.-ին եգիպտահայ մամուլում զգալի տեղ էր հատկացվում հայրենիքի հետ կապերին, հայրենիք այցելություններին, հայրենիքում ուսանելու խրախուսմանը⁷⁴⁵:

Հայրենիք եկող եգիպտահայերի թիվը գնալով աճում էր: 1983թ.-ին ՀԽՍՀ այցելեցին 180 եգիպտահայ ուխտավորներ, որոնց Մայր աթոռում ընդունեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա-ն⁷⁴⁶:

1980թ.-ից սկսած եգիպտահայ համայնքի ներկայացուցիչները մասնակցել են հայրենիքում Կոմիտեի կողմից կազմակերպվող տարաբնույթ համահայկական համաժողովների, որոնցից ամենակարևորը 1980թ.-ի նոյեմբերի 24-27-ը Կոմիտեի Նախաձեռնությամբ և «Վերածնված հայրենիքը և սփյուռքը, պայքար հանուն խաղաղության և առաջադիմության» նշանաբանով Երևանում տեղի ունեցած սփյուռքահայ համայնքների ներկայացուցիչների առաջին համահայկական հավաք-համաժողովն էր, որին մասնակցում էին 100-ից ավելի ներկայացուցիչներ բոլոր սփյուռքահայ համայնքներից, ինչպես նաև տարբեր բնագավառների խորհրդահայ գործիչներ⁷⁴⁷:

Եգիպտահայ համայնքի ներկայացուցիչները մասնակցել են Երևանում Կոմիտեի կազմակերպած արտասահմանյան լրատվամիջոցների խմբագիրների (1981թ.), սփյուռքահայ գրողների ու ժուռնալիստների (1983 թ.) և սփյուռքահայ մշակութային միությունների ղեկավարների (1984թ.) հավաքներին, սփյուռքահայ ռադիո-հեռուստաժամերի ներկայացուցիչների ու մամուլի խմբագիրների խորհրդակցությանը (1985թ.) ինչպես նաև սփյուռքահայ կազմակերպությունների գեղարվեստական խմբերի փառատոնին (1985թ.)⁷⁴⁸:

⁷⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 555, թ. 33:

⁷⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 4, գ. 20, թ. 6:

⁷⁴² Տե՛ս «Հայրենիքի ծայն», 17.02.1971, թիվ 7, էջ 3, 6:

⁷⁴³ Տե՛ս «Զահակիր», 13.01.1972:

⁷⁴⁴ Տե՛ս «Յուսաբեր», 13.03.1975:

⁷⁴⁵ Տե՛ս «Արես», 15.01.1971: Տե՛ս նաև **Խաչատրյան Ա.**, Եգիպտահայ համայնքը 1970-1981 թվականներին, թիվ 3, էջ 50:

⁷⁴⁶ «Եգիպտահայ ուխտավորների խումբը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում», «Էջմիածին» պաշտոնական ամսագիր Հայրապետական Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1983, թիվ Խ (Թ-Ժ), էջ 101-102:

⁷⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, գ. 8, գ. 9; գ. 40, թ. 1-2: Տե՛ս նաև «Սովետական-Հայաստան», 1980, թիվ 12, էջ 7-21:

⁷⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 14, գ. 8, թ. 1-5: Տե՛ս նաև գ. 16, գ. 11; գ., 13, գ. 215, թ. 18-24:

Կոմիտեն, Եգիպտահայ Երիտասարդությունը և ուսուցիչների վերապատրաստումը Խորհրդային Հայաստանում: Կոմիտեի գործունեությունը ուղղված էր հատկապես երիտասարդությանը, քանի որ նրանք էին սփյուռքի ապագան, և անհրաժեշտ էր հայապահպանության ծրագրերի մեջ ներառել հենց նրանց: Եգիպտոսի Հայ գեղարվեստասիրաց միության ղեկավարներից Ալիս Դեպոյանը գրում էր, որ իրենք գնահատում են Կոմիտեի ջանքերը հայրենիքի ու սփյուռքի միջև կապերը սերտացնելու, սփյուռքահայ երիտասարդների մեջ հայրենասիրություն սերմանելու հարցերում: Եգիպտահայերը Կոմիտեի գործին տալիս էին կենսական նշանակություն⁷⁴⁹: «Արև» օրաթերթն էլ խմբագրականում գրում էր, որ հայրենիքից օտարանալը սփյուռքին կհասցնի կործանման, իսկ հայրենասիրությունն իրական չի լինի առանց հայրենիքի «շոշափելի» ներկայության⁷⁵⁰:

Եգիպտոսից ևս, ինչպես մյուս համայնքներից, ամեն տարի ՀԽՍՀ են հրավիրվել երեխաներ՝ հայրենիքում հանգիստն անցկացնելու, երիտասարդներ՝ ՀԽՍՀ բուհերում ուսանելու, ուսուցիչներ՝ վերապատրաստման համար:

Սակայն Կոմիտեի գործունեության շրջանում Եգիպտահայ երիտասարդների ուղևորությունները ՀԽՍՀ հաճախ չէին ստացվում արաբա-իսրայելյան պատերազմում Եգիպտոսի մշտական մասնակցության պատճառով:

1964թ.-ին Կոմիտեն Եգիպտոսից հրավիրեց 5 երեխաների՝ հանգիստը պիոներական ճամբարում անցկացնելու համար, բայց նրանք չկարողացան գալ՝ իշխանությունների ստեղծած խոչընդոտների պատճառով⁷⁵¹:

1965թ.-ին Եգիպտահայ համայնքից հայրենիքում հանգիստ անցկացնելու ու վերապատրաստվելու համար Կոմիտեն հրավիրել է համապատասխանաբար 5 երեխա⁷⁵² և 1 ուսուցիչ⁷⁵³:

Ընդհանրապես, Եգիպտոսից ՀԽՍՀ-ում հանգիստն անցկացնելու համար երիտասարդները հայրենիք են եկել հիմնականում Մերձավոր Արևելքում տարածաշրջանային մեծ պատերազմներից հետո՝ սկսած 1970-ական թթ. կեսերից. 5-ական երեխա՝ 1977 և 1979 թթ.-ին, 4 երեխա՝ 1980 թ.-ին, 3 երեխա՝ 1981թ.-ին, 2 երեխա՝ 1982թ.-ին, 3 երեխա (նախատեսված 2-ի փոխարեն)՝ 1983 թ.-ին, 3 երեխա՝ 1984 թ.-ին:

Ավելի քիչ էր ՀԽՍՀ-ում Եգիպտահայ ուսանողների թիվը: Ըստ արխիվային փաստաթղթերի՝ 1964-1985թթ. Եգիպտոսից ՀԽՍՀ-ի բուհեր են ընդունվել մեկական երիտասարդներ 1966թ.-ին, 1968-1972թթ.-ին, 1975-1976 թթ.-ին և 1981թ.-ին:

Միևնույն ժամանակ ՀԽՍՀ-ում վերապատրաստում են անցել Եգիպտահայ 15 ուսուցիչներ, որից 1-ը՝ 1965 թ.-ին, 1-ը՝ 1967թ.-ին, 2-ը՝ 1972 թ.-ին⁷⁵⁴, 1-ը՝ 1974 թ.-ին, 2-ը (նախատեսված 1-ի փոխարեն)՝ 1975 թ.-ին, 1-ը՝ 1976թ.-ին, 2-ը՝ 1977թ.-ին, 1-ը՝ 1979թ.-ին, 1-ը՝ 1980 թ.-ին, 3-ը՝ 1981թ.-ին, 2-ը՝ 1982թ.-ին, 1-ը՝ 1983թ.-ին, 1-ը՝ 1984թ.-ին:

Այդ ժամանակ ՀԽՍՀ-ում թեկնածուական ատենախոսություններ են պաշտպանել հալեպահայ բժիշկ Ռ. Ճեպեճյանը, Բեյրութի Հայկազյան քոլեջի հայագիտության ամբիոնի վարիչ Ե.Քասունին, Կահիրեի «Արև» օրաթերթի խմբագիր

⁷⁴⁹ Տե՛ս «Սովետական Հայաստան», 1976, թիվ 10, էջ 27:

⁷⁵⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 52, թ. 22:

⁷⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 1, գ. 3, թ. 32-39:

⁷⁵² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 25, թ. 13-14:

⁷⁵³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 22:

⁷⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ց. 6, գ. 3, թ. 3: Վերապատրաստման դասընթացից վերադառնալուց հետո Կահիրեի «Կոկանյան» սրահում ծրագրի մասնակիցներ Վարդուհի Թորիկյանը և Այծեմսիկ Բոյաջյանը ներկայացրին իրենց տպավորությունները Խորհրդային Հայաստանի մասին:

Ա.Յափուճյանը, Բեյրութի «Կանյ» շաբաթաթերթի խմբագրակազմի անդամ Մ.Գուշակճյանը և ուրիշ գործիչներ⁷⁵⁵:

Փոխադարձ առաքումներ: Ինչպես նշեցինք, Կոմիտեն նպատակ ուներ նաև սփյուռքահայերին ծանոթացնելու հայրենիքի ձեռքբերումներին՝ ՀԽՍՀ թերթերին ու պարբերականներին՝ բացելով բաժանորդագրություններ: Այլ պարբերականների շարքում Կոմիտեն պարբերաբար եգիպտոսի հայ համայնքին էր ուղարկում իր պաշտոնաթերթերը: Մասնավորապես «Հայրենիքի ծայնը» այնքան կարևոր էր համայնքի համար, որ «Արև»-ի խմբագիր Է. Կատալոյանը գրում էր, թե սփյուռքահայությունը ծարավի է այդ ամսագրին, որը ոգևորում է նրանց սրտերը⁷⁵⁶:

Սփյուռքում ծուլման դեմ պայքարը խորհրդահայ հասարակությանը ներկայացնելու հեռանկարով քննարկվում էին նաև 1964թ.-ից սկսած եգիպտահայ «Արև» թերթի տպաքանակի ավելացման և ՀԽՍՀ-ում որոշակի քանակի սպառման հարցերը⁷⁵⁷:

Եգիպտոսի հայկական վարժարաններից մեկին 1965թ.-ին բաժին հասավ մերձավորարևելյան հայ համայնքների համար նախատեսված ֆիզիկայի լաբորատոր սարքավորումների կոմպլեկտ⁷⁵⁸: Հետո Կոմիտեն առաջարկեց ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի նախագահին Կահիրեի Գալստյան վարժարանին ևս ուղարկել նման սարքավորումներ⁷⁵⁹: Հետաքրքիր է, որ եգիպտահայ վարժարաններում մեծ պահանջարկ ունեին բնագիտական լաբորատորիաները:

Եգիպտահայ համայնքի ներկայացուցիչները այդ ժամանակ դիմում էին Կոմիտեին, որ այն կազմակերպի նշանավոր հայ գործիչների արխիվների կամ աճյունների տեղափոխությունը հայրենիք: 1964թ.-ին Կոմիտեն առաջարկ ստացավ եգիպտոսից ՀԽՍՀ փոխադրելու նշանավոր հայագետ Արշակ Ալպոյաճյանի (1879-1962) արխիվը⁷⁶⁰, որը տեղ հասավ Երկու տարի անց միայն⁷⁶¹:

1975թ.-ին Վ.Համազասպյանը դիմեց ՀԿԿ կենտկոմին եգիպտահայ անվանի նկարիչ Օ. Ավետիսյանի կտակի համաձայն նրա գործերն ու արխիվը հայրենիք փոխադրելու հարցով: Նա հայտնում էր, թե սփյուռքահայ Պ.Վրթանեսյանը հանձն է առել տեղափոխությունը, ուրեմն անհրաժեշտ էր նրան 10 օրով հրավիրել Երևան⁷⁶²: Բայց այդ ծրագիրը իրականություն չդարձավ:

1968թ.-ին եգիպտահայ «Սավառնակ» թերթը մի բաց նամակ տպագրեց⁷⁶³, ուղղված ՀԽՍՀ ղեկավարությանը, որում կոչ էր անում հայրենիք տեղափոխել Արփիար Արփիարյանի, Երվանդ Օտյանի, Վահան Թեթյանի, դերասանուհի Սիրանույշի (Մեհրյուբե Գանթարճյան) և ազգային հերոս Անդրանիկի աճյունները՝ հայրենիքի «հմայքը սփյուռքում մեծացնելու» համար⁷⁶⁴: Վ.Համազասպյանը, այդ մասին հայտնելով ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդի նախագահ Բ.Մուրադյանին, առաջարկում էր կարգադրություն անել տեղափոխությունն իրականացնելու համար⁷⁶⁵: Սիրանույշի աճյունը Կահիրեից հայրենիք տեղափոխելու համար Կոմիտեին մեկ անգամ էլ գրեցին եգիպտոսի հայկական մշակութային կազմակերպությունները: Վ.Համազասպյանը այդ

⁷⁵⁵ Տե՛ս «Հայրենիքի ծայն», 27.10.1982, թիվ 44:

⁷⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 4, գ. 5, թ. 13:

⁷⁵⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 3, թ. 87:

⁷⁵⁸ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 6, թ. 4:

⁷⁵⁹ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 2, գ. 9, թ. 6-7:

⁷⁶⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 1, գ. 3, թ. 73:

⁷⁶¹ Տե՛ս Նույն տեղում, թ. 10:

⁷⁶² Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 6, գ. 12, թ. 5:

⁷⁶³ Տե՛ս «Սավառնակ», 31.09.1968:

⁷⁶⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 875, ց. 2, գ. 39, թ. 1:

⁷⁶⁵ Տե՛ս Նույն տեղում:

անգամ խնդրանքը փոխանցեց ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա.Քոչինյանին⁷⁶⁶, բայց անհետևանք:

Եգիպտահայերի հայրենադարձությունը 1964-1982թթ.-ին: Կոմիտեն աջակցում էր սփյուռքահայերի հայրենադարձությանը տարբեր ձևերով, օրինակ՝ հայրենադարձության գործընթացին սփյուռքահայերին ծանոթացնելով, հայրենադարձվել ցանկացողներին տեղեկություններ տրամադրելով և այլն: Եգիպտահայերի մի մեծ թվաքանակ Կոմիտեի աջակցությամբ հայրենադարձվել էր ՀԽՍՀ 1962-1982թթ.-ին: Ընդհանուր առմամբ այդ ժամանակ ՀԽՍՀ Եգիպտոսից տեղափոխվել է 275 հայ ընտանիք կամ 727 մարդ⁷⁶⁷:

1960թ.-ին հիշյալ օրենքից հետո Վազգեն Ա կաթողիկոսին Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Մ. արք. Սիրունյանի գրած նամակից պարզվում է, որ Եգիպտոսից մոտ երկու հազար հայի անհապաղ պետք էր հայրենադարձել, այլապես նրանք կարող են մեկնել այլ երկրներ: Իսկ հայրենադարձելու համար պետք էր ավելի մեծ քանակություն⁷⁶⁸: Նման պայմաններում ՀԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը նախատեսեց 1962-1965թթ.-ին հայրենադարձնել 8 հազար հայ Եգիպտոսից⁷⁶⁹:

1964թ.-ին Եգիպտոսից հայրենադարձվեց 58 ընտանիք (139 մարդ), որը այդ տարվա բոլոր երկրներից հայրենադարձվածների մեջ առաջին ցուցանիշն էր⁷⁷⁰: Հետագա տարիներին Եգիպտահայերի հայրենադարձությունը հետևյալ պատկերն ուներ. 1965թ.-ին Եգիպտոսից հայրենադարձվեց 40 ընտանիք (108 մարդ)⁷⁷¹, 1966 թ.-ին՝ մեկ ընտանիք (3 մարդ)⁷⁷², իսկ 1967թ.-ին, երբ տեղի ունեցավ հերթական արաբա-իսրայելյան պատերազմը, Եգիպտոսից հայրենադարձություն տեղի չունեցավ: Փաստորեն, 1962-1967թթ.-ին Եգիպտոսից հայրենադարձվեց միայն 708 հայ: Եվս 19 Եգիպտահայ ՀԽՍՀ եկավ մինչև 1982թ.-ը⁷⁷³: Հայրենադարձվողները հիմնականում քաղաքացիություն չունեցող Եգիպտահայեր էին⁷⁷⁴:

Փաստորեն, 1964-1985թթ.-ին Կոմիտեն, չնայած մեծ դժվարություններին, Եգիպտահայության հետ հաստատեց ամուր ու կայուն փոխհարաբերություններ, որի շնորհիվ Եգիպտահայերը կապվեցին հայրենիքին և նրանց մեջ ամրապնդվեց ՀԽՍՀ-ի օգնությամբ սեփական խնդիրները լուծելու գաղափարը: Բացի Կոմիտեի ղեկավարությունից՝ Եգիպտահայ համայնք այցելեցին նաև ՀԽՍՀ-ի բարձր պետական պաշտոնյաներ, իսկ մշտական մշակութային կապը նպաստեց հայապահպանությանը Եգիպտահայության մեջ:

⁷⁶⁶ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 26, թ. 61:

⁷⁶⁷ Տե՛ս Մեխքեսթյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 299:

⁷⁶⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 2, գ. 32, թ. 1-4:

⁷⁶⁹ Տե՛ս Նույն տեղում, ֆ. 362, ց. 10, գ. 61, թ. 2-3:

⁷⁷⁰ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 25, թ. 34:

⁷⁷¹ Տե՛ս Նույն տեղում, գ. 23, թ. 37:

⁷⁷² Տե՛ս Նույն տեղում, ց. 10, գ. 29, թ. 22-23:

⁷⁷³ Տե՛ս Մեխքեսթյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 293-299:

⁷⁷⁴ Տե՛ս «Ձահակիր», 22.07.1865

THE COMMITTEE FOR CULTURAL RELATIONS WITH ARMENIANS OF THE DIASPORA AND THE ARMENIAN COMMUNITY OF EGYPT IN 1964-1985

MELIK HOVSEPYAN

*Yerevan State University, PhD Student at the Department of
Diaspora Studies of Faculty of History,
Yerevan, Republic of Armenia*

The aim of the article is to research the cooperation between the Committee on Cultural Relations with the Diaspora Armenians and the Armenian community of Egypt in 1964-1985. The task is to discover and present the entire field of cooperation between the Committee and the Armenian community of Egypt.

The historical-critical method is the main method of the research. It was used to extract reliable information from sources (archival materials), reconstruct historical facts and events.

Different directions of cooperation and the achieved results are presented. Based on the archive documents, the situation in the community, the difficulties and the steps taken by the Committee to overcome the problems are presented. It is proved that the Armenian community of Egypt was in the center of the Soviet Armenia leaders' attention, as a result of which its representatives visited the Armenian communities of Cairo and Alexandria. It is stated also the fact that the Committee's activities have contributed significantly to the solution of different problems of the Armenian community of Egypt (preservation of the Armenian identity, repatriation, etc.).

Key words: *Armenian community of Egypt, Committee, program, Armenians of the Diaspora, organization, figure, visit, cooperation, meeting, forum, conference.*

КОМИТЕТ ПО КУЛЬТУРНЫМ СВЯЗЯМ С АРМЯНАМИ ДИАСПОРЫ И АРМЯНСКАЯ ОБЩИНА ЕГИПТА В 1964-1985 ГОДАХ

МЕЛИК ОВСЕПЯН

*аспирант кафедры диаспороведения исторического факультета
Ереванского государственного университета,
г.Ереван, Республика Армения*

Целью статьи является исследование сотрудничества между Комитетом по культурным связям с армянами диаспоры и армянской общиной Египта в 1964-1985 годы. Поставлена задача раскрыть и представить всю сферу сотрудничества между Комитетом и армянской общиной Египта.

Историко-критический метод является основным методом исследования. Он использовался для извлечения достоверной информации из источников (архивных материалов), реконструкции исторических фактов и событий.

Представлены различные направления сотрудничества и достигнутые результаты. На основе архивных документов представлены положение в общине, трудности, а также шаги, предпринятые Комитетом для преодоления проблем. Доказано, что армянская община Египта находилась в центре внимания руководителей Советской Армении, в результате чего ее представители посетили армянские общины Каира и Александрии. Доказывается также тот факт, что деятельность Комитета внесла существенный вклад в решение различных проблем армянской общины Египта (сохранение армянской идентичности, репатриация и т. д.).

Ключевые слова: *армянская община Египта, Комитет, программа, армяне диаспоры, организация, деятель, визит, сотрудничество, встреча, форум, конференция.*

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԱՑՈՒՄԸ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳԻՐԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐՇԱՐՈՒՆԻ ՊԱՏՐԻԱՐԵԻ ՕՐՈՔ (1911-1913)*

ՀՏԴ 93/94(479.25)

ՍԵՐԳԵՅ ՄԱՆՎԵԼՅԱՆ

*Մ.Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական
ինստիտուտի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
serqeymanvelyaneph@gmail.com*

Հոդվածում քննության է առնվում 1908թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո Օսմանյան կայսրության հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումներ իրականացնելու հարցում Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի ունեցած դերակատարությունը: Մանրամասն ներկայացվում են ժամանակի պատրիարք Հովհաննես Արշարունու օրոք (1911-1913) Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության համագործակցությամբ հայոց պատրիարքարանի ձեռնարկած քայլերը հայկական բարենորոգումների ծրագրի ստեղծման վերաբերյալ, մասնավորապես՝ պատրիարքարանի բանակցություններն ինչպես կառավարության, այնպես էլ Անտանտի երկրների ու Հայոց ազգային պատմիրականության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշայի հետ: Սույն հոդվածի նպատակն է՝ առանձնացնել և ուսումնասիրել հայկական հարցի վերաբացման համատեքստում Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի գործունեությանը վերաբերող նորահայտ նյութեր՝ ընդգծելով դրանց աղբյուրագիտական նշանակությունը: Ահավասիկ, հոդվածում օգտագործած գրականությունը դիտարկվել է մի շարք խնդիրների իրագործման տեսանկյունից՝ լուսաբանել Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից կապված հանձնաժողովների գործունեությունը, բացահայտել պատրիարքարանի կապված նախագծի ապդեցությունը և կարևորությունը Կ.Պոլսում ռուսական դեսպանատան գլխավոր թարգմանիչ Անդրեյ Մանդելշտամի՝ 1913թ.-ի հունիսի 4-ին ներկայացրած հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ծրագրի պատրաստման գործում: Հոդվածը գրվել է գիտական անաչառության ու վերլուծության մեթոդաբանությամբ՝ քննական մոտեցում ցուցաբերելով օգտագործած սկզբնաղբյուրների և ուսումնասիրությունների նկատմամբ:

Այսպիսով՝ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կատարած քայլերը մեծապես նպաստել են հայկական բարենորոգումների իրականացման առնչությամբ արևմտահայության քաղաքական պահանջներն ամրագրելուն:

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարան, Արշարունի պատրիարք, հայկական բարենորոգումների ծրագիր, Հայոց ազգային պատմիրականություն, երիտթուրքական կուսակցություն, «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցություն, Անտանտի երկրներ:

19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունը տնտեսապես ու քաղաքականապես կանգնել էր կործանման վտանգի առաջ: Երկիրն օրհասական դրությունից հանելու և կայսրության մոտալուտ վախճանը կանխելու

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2019թ., գրախոսվել՝ 24.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Նպատակով «İttihat ve Terakki» (Միություն և առաջադիմություն) երիտթուրքական կուսակցությունն արդուկամիոյան բռնապետական ռեժիմը հաստատելու և սահմանադրական կարգեր հաստատելու վերաբերյալ մշակել էր ծրագիր՝ միաժամանակ դիմելով հայ քաղաքական ուժերին՝ դաշնակցականներին ու հնչակյաններին՝ միասնաբար պայքարելու համիոյան վարչակարգի դեմ: Սակայն ի տարբերություն դաշնակցականների, որոնք ընդունեցին երիտթուրքերի առաջարկը, հնչակյանները կտրականապես մերժեցին այն՝ միանալով «Hürriyet ve İtilaf» (Ազատություն և համաձայնություն) ընդդիմադիր կուսակցությանը:

908թ.-ի հուլիսին տեղի ունեցած պետական հեղաշրջման արդյունքում վերջ դրվեց Աբդուլ Համիդի միահեծան բռնապետությանը, և իշխանությունը փաստացի անցավ երիտթուրքական կուսակցության ձեռքը: Կայսրությունում բնակվող ոչ մուսուլման ժողովուրդների, այդ թվում՝ հայերի շրջանում Նոր հույսեր էին արթնանում իրենց իրավունքների վերականգնման ու արժանապատիվ կեցության համար:

Մինչդեռ իշխանության գլուխ եկած երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության հետևանքով արևմտահայությունը հայտնվեց ծանր իրապայմաններում⁷⁷⁵: «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը չկարողացավ պահել Արևելյան Անատոլիայի վեց նահանգներում հայության համար բարենորոգումների իրականացման ծրագրի վերաբերյալ իր խոստումը: «Սահմանադրական» հորջորջվող Օսմանյան կայսրության գործելածը դադարեց վստահություն ներշնչել նաև եվրոպական պետությունների կառավարություններին, ինչի առթիվ հայկական շրջանակները հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծումը փորձեցին կապել եվրոպական պետությունների և, գլխավորապես, Ռուսական կայսրության հետ: Միաժամանակ խզվեցին նաև Հայ հեղափոխական կուսակցության ու երիտթուրքական կառավարության հարաբերությունները, ինչից հետո Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանը դարձավ միակ միջնորդը հայության ու տեղական իշխանությունների համար:

Ոչ մուսուլմաններին ճնշելու քաղաքականությունը հանգեցրեց նաև արտաքին քաղաքական հիմնախնդրների սրմանը: Ահավասիկ, կայսրությունում տեղի ունեցած 1911-1912թթ.-ի իտալա-թուրքական պատերազմում կրած պարտության հետևանքով Օսմանյան կայսրությունը վերջնականապես կորցրեց աֆրիկյան մայրցամաքում ունեցած իր գերիշխանությունը: 1912թ.-ի հոկտեմբերին սկսված Բալկանյան առաջին պատերազմի հետևանքով Օսմանյան կայսրության կազմում մնացին միայն Կ. Պոլիսը և Արևելյան Թրակիայի մի մասը: 1912թ.-ին Ալբանիան հռչակեց իր անկախությունը: 1913թ.-ի հունիսին սկսվեց Բալկանյան երկրորդ պատերազմը: Ըստ էության, Օսմանյան կայսրության տրոհումն ու որպես «հիվանդ մարդու» ոչնչացումը գործնականորեն իրագործվեցին⁷⁷⁶:

Երիտթուրքական իշխանությունների պարտությունները հայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում հանգեցրին համոզման, թե վերջնականապես մոտ է Հայկական հարցի լուծումը: Հայկական հարցը կրկին դառնում էր միջազգային դիվանագիտության օրակարգի մաս: Ըստ որում՝ հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը և հայ-ռուսական հարաբերությունների դարավոր փորձը հայությանը ստիպեցին կրկին ապավինելու Հայկական հարցը Ռուսաստանի օգնությամբ լուծելու մտքին: Նախ՝ չկար այլևս ռուս-անգլիական հակամարտությունը, որը նախորդ անգամ կասեցրեց հայկական հարցի առաջխաղացումը, երկրորդ՝ Ռուսաստանի, Անգլիայի ու

⁷⁷⁵ Առավել մանրամասն տե՛ս՝ Աճառեան Յ., Տաճկահայոց պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1915: Հմտ.՝ Կիրակոսյան Ջ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, Երևան 1967, էջ 28-116:

⁷⁷⁶ **Հասարթյան Մ. և ուրիշներ**, Թուրքիայի պատմության ուրվագծեր, Երևան, 1986, էջ 214-216:

Ֆրանսիայի միջև լռելային համաձայնություն էր կնքվել Օսմանյան կայսրության ասիական տարածքների վերաբաժանման վերաբերյալ⁷⁷⁷: Եվ քանի որ Ռուսաստանին բաժին էր ընկնելու Հայաստանը, հետևաբար Ռուսաստանին էր պատկանում Հայկական հարցին միջամտելու նախաձեռնությունը⁷⁷⁸: Իր հերթին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ V Սուրենյանցը 1912թ.-ի հոկտեմբերի 15-ին Կովկասի կառավարչապետ Ի. Վորոնցով-Դաշկովի միջոցով դիմեց ռուսաց կայսերը՝ իբրև «արևելքի քրիստոնյաների վաղեմի պաշտպանի»՝ խնդրելով իր պաշտպանության տակ առնել հայերին⁷⁷⁹: Ռուսաստանը դրական վերաբերմունք ցուցաբերեց դեպի Հայկական հարցը, որն, անշուշտ, պայմանավորված էր տվյալ պահին հայերի ու ռուսների շահերի համընկնմամբ, մասնավորապես՝ այն լայն հնարավորություններ էր ընձեռում Ռուսաստանին՝ բավարարելու իր ծավալապաշտական ծգտումները դեպի հարավ ընկած ուղղությամբ:

1912թ.-ի սեպտեմբերի 9-ին Կ.Պոլսի Ազգային ժողովի որոշմամբ հայոց պատրիարք Յովհաննես Արշարունին արդարադատության ու դավանանքների նախարարությանն ուղարկեց մի դիմում՝ պահանջելով դադարեցնել կայսրության արևելյան նահանգներում քրդերի կողմից հայ բնակչության հանդեպ իրականացվող կոտորածները և շուտափույթ կերպով իրականացնել օսմանյան սահմանադրության հաստատումից հետո խոստացված հայկական բարենորոգումները⁷⁸⁰: 1913թ.-ի գարնանը կոտորածներն ավելի սաստկացան, ուստի ապրիլի 21-ին պատրիարքի նախաձեռնությամբ Գալաթայի հայկական եկեղեցում գումարված Ընդհանուր ժողովի դռնիակ նիստին ներկայացվեց Կենտրոնական վարչության զեկուցումը հայաբնակ նահանգների վերաբերյալ⁷⁸¹:

Հետաքրքրական է Արշարունի պատրիարքի՝ ֆրանսիական «Թուրքիա» (La Turquie) թերթին տված հարցազրույցը, որում նա արևելյան նահանգներում քրդերի կողմից հայերի սպանությունների և անօրինական գործողությունների մեղավոր է համարում քրդերին⁷⁸²: Հարցազրույցում պատրիարքն առաջարկում էր հետևյալը՝

- Եվրոպացիների հսկողությամբ մեծացնել թուրք ոստիկանական ուժերը,
- Ամեն կողմում հայերի ու քրդերի համար դպրոցներ բացել,
- Մինչ այժմ ոչ կարևոր համարվող արևելյան նահանգներում իրականացնել ճանապարհների ու ենթակառուցվածքների հիմնանորոգում,
- Կառավարությունը տարածաշրջանում ծրագրված բարենորոգումների առնչությամբ որևէ տեղեկություն չի տրամադրել պատրիարքարանին: Հայտնի չէ, թե ինչ է նախատեսված այդ ծրագրով: Նախապես բարենորոգումների նպատակով կազմվել են տարատեսակ հանձնաժողովներ, սակայն դրանցից ոչ մեկը արդյունք չի տվել: Դրանց իրագործման համար ապավինել եվրոպացի մասնագետներին,
- Արևելյան նահանգներ ասելով հասկանալ Էրզրումի, Մամուրեթուլազիզի (Խարբերդ- Ս. Մ.), Բիթլիսի, Դիարբեքիի, Վանի և Սվասի նահանգները և այլն⁷⁸³:

Հարկ է նշել, որ վերոհիշյալ կետերն ամբողջական դիմումի տեսքով մայիսի 31-ին պատրիարքի կողմից ուղարկվել են օսմանյան կառավարությանը⁷⁸⁴: Նույնաբովանդակ

⁷⁷⁷ Աճառեան Ջ., Տաճկահայոց պատմութիւնը, Կ. Պոլիս, 1915, էջ 71:

⁷⁷⁸ Նույն տեղում:

⁷⁷⁹ Նույն տեղում, էջ 73: Հմմտ.՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 53, թ. 47:

⁷⁸⁰ Güllü R. E. *Ermeni sorunu ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi (1878-1923)*, Ankara, 2015, s. 409,

410:

⁷⁸¹ Նույն տեղում:

⁷⁸² Նույն տեղում, էջ 412:

⁷⁸³ Bayur Y. H., *Türk İnkilabı Tarihi*, Cilt: II, Kısım III, Ankara, 1991, s. 69. Հմմտ.՝ Güllü R.

E., նշվ. աշխ., էջ 412-414:

⁷⁸⁴ Güllü R. E., նշվ. աշխ., էջ 415, 416:

գեկուցագրերով ու բողոքագրերով Արշարունի պատրիարքը դիմել է Նաև Եվրոպական պետությունների դեսպաններին՝ մասնավորապես Նշելով. «Որպես պատրիարք՝ այլ ելք չեմ գտնում, քան ապավինել օսմանյան պետության և ազգի պատասխանատվության զգացումին և առաջադեմ աշխարհի խղճին ու ողորմածությանը»⁷⁸⁵:

Հունիսի 10-ին Ներքին գործերի նախարարությունը երիտթուրքական կառավարությանն ուղղած գեկուցագրով քննադատել է պատրիարքի բողոքագիրն առ այն, որ «արևելյան նահանգներում հայերի հանդեպ իրականացվող անօրինականությունները չեն ճնշվում պետության կողմից»⁷⁸⁶: Ներքին գործերի նախարարությունն այդ կապակցությամբ փորձել է հանդես գալ հետևյալ պատճառաբանությամբ, թե «ձեռնարկված միջոցառումների արդյունքում ձերբակալվել կամ պատժի են ենթարկվել մի շարք անձինք, սակայն արևելյան նահանգներում տևական ժամանակ միջաշիրեթյան բախումների պայմաններում անհնարին էր դառնում անվտանգության կանոնների պահպանումը»⁷⁸⁷:

Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի կողմից կազմված հանձնաժողովների գործունեությունը: 1912թ.-ի դեկտեմբերի 21-ին տեղի ունեցավ Ազգային ժողովի պատմական նիստը, որին Կենտրոնական վարչության ատենապետ Ստեփան Գարայանը, Ներկայացնելով հայ ժողովրդի ծանր կացությունը, առաջարկեց օգտագործել ընձեռնված քաղաքական բոլոր հնարավորությունները՝ հայկական հարցը միջազգային սեղանի վրա դնելու համար⁷⁸⁸: Հատկանշական է, որ հայկական բոլոր կուսակցությունները և հայ կաթոլիկ ու բողոքական համայնքները համախմբվեցին պատրիարքարանի շուրջ՝ ոչ մի ջանք չխնայելով ընդհանուր գործի հաջողության համար:

Արևմտահայ հասարակական-քաղաքական շրջանակներում ապագայի հանդեպ Նոր տրամադրություններ էին հաստնանում, ուստի ընթացիկ իրադարձություններին համահունչ, օգտվելով հայության վաղեմի երազանքն իրագործելու բացառիկ հնարավորությունից, 1913թ.-ին Եվրոպական կառավարությունների հետ բանակցություններ վարելու նպատակով կազմվեց Ազգային պատվիրակություն՝ եգիպտահայ ականավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ⁷⁸⁹: Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանն իր հերթին սերտ համագործակցություն սկսեց Պողոս Նուբար փաշայի հետ: Պատրիարքարանի նախաձեռնությամբ ու գլխավորությամբ ստեղծվեցին երկու՝ Հարստահարական խորհրդարանական (Ազգային ժողովի կողմից) և Ապահովության (Ազգային Կենտրոնական վարչության կողմից) հանձնաժողովներ, որոնց հիմնական նպատակն էր աջակցել Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած պատվիրակությանը և մշակել բարենորոգումների ծրագիրը, որը պետք է բանակցությունների ժամանակ բացորոշ քննարկվեր Եվրոպական տերությունների Ներկայացուցիչների հետ⁷⁹⁰: Ապահովության հանձնաժողովի նախագահ ընտրվեց Արշարունի պատրիարքը, իսկ անդամներն ընտրվեցին Կրոնական ժողովից՝ Եղիշե

⁷⁸⁵ Bayur Y. H., նշվ. աշխ., էջ 81:

⁷⁸⁶ Güllü R. E., նշվ. աշխ., էջ 416:

⁷⁸⁷ Նույն տեղում:

⁷⁸⁸ Փափազեան Վ., Հայկական Բարենորոգումները (1912-1914), «Վեմ», Փարիզ, 1933, Ա, էջ 92: Հմտ.՝ Ազգային ժողովին երեկի նիստը, «Բիւզանդիոն», Կ. Պոլիս, 1912, 22 Դեկտեմբեր: Հայկական հարցը Ազգ. ժողովին մեջ. Միաձայն վստահութիւն Վարչութեան. Հիմնաւոր երաշխիքներ պետք են միայն, «Առաջամարտ», Կ. Պոլիս, 1912, 22 Դեկտեմբեր:

⁷⁸⁹ Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս Մարտիրոսյան Մ., Պողոս Նուբար փաշան հայ ազգային պատվիրակության նախագահ, Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 2008, № 3, էջ 49-59:

⁷⁹⁰ Չաւեն Արքեպս., Պատրիարքական յուշերս. վաւերագիրներ եւ վկայութիւններ, Գահիրէ, 1947, էջ 30-32:

արքեպիսկոպոս Դուրյանը և Գրիգորիս վարդապետ Պալաթյանը, Զաղաքական ժողովից՝ Լ. Տեմիրճիպաշյանը, Ոսկան Մարտիրոսյանը և Կոմս Վահան Փափազյանը: Հանձնաժողովի աշխատանքներին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև Գրիգոր Չոհրապը, Մուրատ Պոյաճյանը և Հարություն Շահիրկյանը: Եվրոպական պետությունների դեսպանների հետ բանակցություններում հատկապես անուրանալի է Գ.Չոհրապի դերը, որ մեծ համարում ուներ օսմանյան հասարակական-քաղաքական շրջանակներում: Ինչ վերաբերում է Հարստահարական հանձնաժողովին, ապա այն իր բնույթով Կեստրոնական վարչության խորհրդակցական մարմինն էր, որի անդամներն էին Գ.Չոհրապը, Հ. Շահիրկյանը, Վահան Թեթեյանը, Հ.Գալֆայանը և Գ. Տեր-Մովսեսյանը⁷⁹¹:

Հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծման առնչությամբ երիտթուրքական կառավարության որդեգրած մոտեցումը խիստ բացասական էր: Հակադրվելով իրթիլաֆականների առաջադրած բարենորոգումների նախագծին՝ երիտթուրքերի նոր կառավարությունը հանդես եկավ ամբողջ կայսրության տարածքում բարենորոգումներ իրականացնելու առաջարկությամբ ու ծրագրով: Ըստ Էռեթյան, դրանով նրանք նպատակ էին հետապնդում ոչ միայն բացառելու հայկական բարենորոգումների հարցում օտարերկրյա պետությունների միջամտությունը, այլև, առհասարակ, հակադրվելու հայությանը ինքնավարություն շնորհելու տրամաբանությանը:

Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության որոշմամբ 1912թ.-ի դեկտեմբերին Գրիգոր Չոհրապը, Հակոբ Չավրյանը, Էդվարդ Ակունին, Սիմոն Չավարյանը, Ռուբեն Չարդարյանը և Վահան Փափազյանը պատրաստեցին բարենորոգումների մի ծրագիր, որը, որպես ծրագրային նախանյութ, նախատեսվում էր ներկայացնել հայոց պատրիարքարանին⁷⁹²: Դաշնակցականների առաջարկով պատրիարքարանի նախագծի հիմքում դրվեց Դաշնակցության կողմից կազմված վերոհիշյալ նախագիծը, որն անմիջապես վավերացվեց Արշարունի պատրիարքի կողմից⁷⁹³: Պատրիարքարանի նախագծում ներառվեց նաև Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կազմած նախագիծը, որը, ըստ Էռեթյան, Հայկական հարցի առնչությամբ ռուսական քաղաքական կամքի արտահայտությունն էր: Պատրիարքարանը ստացավ նաև Հայոց ազգային պատվիրակության նախագիծը, որը, սակայն, խիստ էական տարբերություններ ուներ պատրիարքարանի կազմած նախագծի հետ համեմատությամբ: Այն գրեթե ամբողջությամբ հիմնված էր 1895թ.-ի մայիսյան ծրագրի դրույթների վրա, մասնավորապես՝ ընդհանուր քննիչի՝ ազգությամբ թուրք լինելու և եվրոպական պետությունների կողմից վերահսկիչ մարմին ստեղծելու հանգամանքների: Այդ պատճառով պատրիարքարանը որոշեց Ապահովության հանձնաժողովի անդամ և քարտուղար Վահան Փափազյանին ուղարկել Փարիզ՝ Պողոս Նուբար փաշայի և պատվիրակության մյուս անդամների հետ բանակցություններ վարելու համար: Ազգային պատվիրակության ծրագրի հիմքում ընկած էին հետևյալ փաստարկները՝

1. Բարենորոգումների նախագծում բացառել քաղաքական ինքնավարության բաղադրիչը,
2. Քանի որ 1895թ.-ի մայիսյան ծրագիրն ընդունվել է Օսմանյան կայսրության ու եվրոպական պետությունների համաձայնությամբ, հետևաբար այն դիտարկել որպես ուղենիշ հայկական բարենորոգումների ծրագրի համար,

⁷⁹¹ **Փափազեան Վ.**, Հայկական Բարենորոգումները (1912-1914), «ՎԷՄ», Փարիզ, 1933, Բ, էջ 88:

⁷⁹² Տե՛ս Հայերու կացութիւնը Թիւրքիոյ մէջ ներկայացւած վաւերաթղթերով 1908-1912, «Դրօշակ», Ժնեւ, 1913, N 2-3, էջ 31-36: Հմմտ.՝ **Փափազեան Վ.**, Հայկական Բարենորոգումները (1912-1914), «ՎԷՄ», Փարիզ, 1934, Գ, էջ 63:

⁷⁹³ Նույն տեղում, էջ 64:

3. Չեղարկել եվրոպական տերությունների կողմից ընտրված եվրոպացի քննիչի հանգամանքը,
4. Ծրագրի իրականացման համար միջազգային մարմնի միջոցով հաստատել եվրոպական վեց պետությունների վերահսկողություն:
Սույն կետերի վերաբերյալ Վահան Փափազյանը ներկայացրեց պատրիարքարանի հետևյալ առաջարկությունները՝
  1. Թեև պետք չէ քաղաքական ինքնավարության կերպարանք հաղորդել պատրիարքարանի ներկայացրած պահանջներին, սակայն անհրաժեշտ է ապահովել հայ ժողովուրդի ապագա գոյությունը և ազատ զարգացման նախադրյալները,
  2. Մեր նախագծի հիմքում ևս ընկած է Մայիսյան բարենորոգումների ծրագիրը, սակայն պետք է հաշվի առնել նաև այլ միջազգային ու թուրքական վարչական կանոնագրեր,
  3. Մեր միակ իրական երաշխիքը կարող է լինել ընդհանուր քննիչի նշանակման ձևի և նրան տրվելիք իրավասությունների խնդիրը: Նա պետք է կախում ունենա ոչ միայն թուրքերից, այլև օտարերկրյա պետություններից: Ցանկալի է, որ այդ պետությունը լինի Ռուսաստանը:
  4. Վեց պետությունների վերահսկողության պահանջը վերադառնում է Բեռլինի 61-րդ հոդվածի և Մայիսյան ծրագրի տրամաբանությանը, այսինքն՝ Հայաստանը կրկին պետք է դառնա օտար պետությունների շահերի բախման թատերաբեմ, որից պետք է օգտվի Բարձրագույն Դուռը⁷⁹⁴:

Պողոս Նուբար փաշայի հետ բանակցություններից հետո հայոց պատրիարքարանի կողմից, ի դեմս Արշարունի պատրիարքի, Ս.Գարայանի և Գ.Չոհրապի, 1913թ.-ի ապրիլի սկզբին Կ.Պոլսում ռուսական դեսպանությանն ուղարկվեց պատրիարքարանի նախագիծը, որով Ռուսաստանը վերջնականապես իր ձեռքն էր վերցնում հայկական բարենորոգումների ծրագիրն առաջնորդելու պատասխանատվությունը:

Հայոց պատրիարքարանի կազմած նախագծի ազդեցությունը 1913թ.-ի հունիսի 4-ին Ա.Մանդեշտամի ներկայացրած նախագծի վրա: Ամիսներ տևած բանակցություններից հետո Անտանտի երկրների կառավարություններն ի վերջո համաձայնության եկան Օսմանյան կայսրության հայաբնակ նահանգներում բարենորոգումների նախագիծ կազմելու վերաբերյալ: Հատկանշական է, որ դեռևս 1913թ.-ի հունվարին Կ.Պոլսում ռուսական դեսպանությունն արևմտահայության քաղաքական պահանջները ձևակերպելու նպատակով նախապես դիմել էր հայոց պատրիարքարանին, որն Ապահովության հանձնաժողովի միջոցով գումարված նիստի ընթացքում պարտավորվել էր որոշել բարենորոգումների մշակման նախնական աշխատանքները և կարճ ժամանակահատվածում ներկայացնել ռուսական դեսպանությանը⁷⁹⁵:

1913թ. հունիսի 4-ին Կ.Պոլսում ռուսական դեսպանատան գլխավոր թարգմանիչ Անդրեյ Մանդեշտամի՝ հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ պատրաստած ծրագիրն որոշակի վերապահումներով պոժանացավ օսմանյան կառավարության ու եվրոպացի դեսպանների հավանությանը⁷⁹⁶: Արդյունքում՝ 1914թ.-ի հունվարի 26-ին (փետրվարի 8) մեծ վեճի, երիտթուրքական կուսակցության գլխավոր քարտուղարի պաշտոնակատար Սայիդ Հալիմ փաշայի և Օսմանյան կայսրությունում Ռուստաստանի դեսպան Կոնստանտին Գուլկևիչի միջև կնքվեց համաձայնագիր, որով

⁷⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 67:

⁷⁹⁵ Նույն տեղում:

⁷⁹⁶ Առավել մանրամասն տե՛ս **Mandelstam A.** *La société des nations et les puissances devant le problème arménien, Paris, 1926.*

Բ. Դուռը հանձն էր առնում կայսրության հայաբնակ նահանգներում իրականացնել բարենորոգումներ⁷⁹⁷: Հիմնական դրույթների համաձայն՝

- Արևմտյան Հայաստանը բաժանվելու էր երկու նահանգի: Առաջին նահանգի մեջ ընդգրկվելու էին Տրապիզոնի, Երզրումի և Սեբաստիայի (կենտրոնը՝ Երզրում), իսկ երկրորդ նահանգի մեջ՝ Վանի, Բիթլիսի, Խարբերդի և Դիարբեքի (կենտրոնը՝ Խարբերդ) նահանգները:
- Նահանգապետերի թեկնածությունն առաջադրելու էին եվրոպական պետությունները, հաստատելու էր սուլթանը:
- Նահանգապետերի ենթակայության ներքո գտնվելու էին վարչական, դատական և ոստիկանական իշխանությունները:
- Նահանգներում պաշտոնական գրագրությունը կատարվելու էր տեղի ժողովուրդների լեզուներով (հայերեն, քրդերեն և թուրքերեն):
- Նահանգապետերն ունենալու էին զինված ուժեր, որոնք պետք է հետևեին նահանգների ներքին կարգուկանոնին:
- Հայերին արտոնվելու էր կրել զենք մահմեդականներին տրված հավասար իրավունքով:
- Նահանգների վարչական խորհուրդները կազմվելու էին հավասար թվով մահմեդականներից ու քրիստոնյաներից: Նույն սկզբունքը կիրառվելու էր ոստիկանական և այլ պաշտոններ բաշխելիս:
- Օսմանյան պետությունը պարտավորվելու էր հոգալ հայկական դպրոցների պահպանության ծախսերը և այլն⁷⁹⁸:

Նույն թվականի օգոստոսի 2-ին Հովհաննես Արշարունի պատրիարքը հրաժարական տվեց, որից հետո ազգային և ընդհանուր ժողովների կողմից պատրիարքական փոխանորդ ընտրվեց Գաբրիել Եպիսկոպոս Ջևահիրջյանը, որ բարենորոգումների ծրագիրն առաջնորդեց մինչև 1914թ.-ի փետրվար, երբ Կ.Պոլիս ժամանեց նորընտիր պատրիարք Չավեն Տեր-Եղիայանը: Պատրիարքի ընտրության նախապատրաստական աշխատանքներից բացի Ջևահիրջյան Եպիսկոպոսը միաժամանակ սկսեց զբաղվել հայկական բարենորոգումների ծրագրով: Այսպես, օրինակ, 1913թ.-ի սեպտեմբերի 5-ին նա եվրոպացի դեսպաններին ներկայացրեց հայկական բարենորոգումների վերաբերյալ ռուսական տեսլականը ներկայացնող մի ծրագիր, որի համաձայն՝

- Օսմանյան կայսրության արևելյան վեց նահանգներից կազմվելու էր մեկ նահանգ,
- Այն ղեկավարվելու էր մեծ պետությունների հավանությամբ ընտրված եվրոպացի նահանգապետի կողմից,
- Նահանգապետը որևէ կապ չէր ունենալու Բ.Դռան հետ: Նահանգապետին էին ենթարկվելու վարչական ու դատական իշխանությունները,
- Նահանգային մեջլիսներում վերականգնվելու էր մուսուլմանների և ոչ մուսուլմանների հավասար ներկայացվածության իրավունքը,
- Բարենորոգումների հսկողությունն իրականացնելու էին եվրոպական պետությունները⁷⁹⁹:

Վերոհիշյալ նախագիծը եվրոպացի դեսպանների կողմից արժանացավ խիստ քննադատության. նրանք կարծում էին, որ օսմանյան պետությունը չէր կարող հանդուրժել իր տարածքում ինքնիշխան նահանգապետության գոյությունը⁸⁰⁰:

⁷⁹⁷ Աճառեան Յ., նշվ. աշխ., էջ 75-77:

⁷⁹⁸ Նիկթեր Հ. Յ. Դաշնակցութեան (խմբագիր՝ Փամպուբեան Ե.), ԺԱ. հատոր, Պեյրուպ, 2015, էջ 46, 47:

⁷⁹⁹ Güllü R. E. նշվ. աշխ., էջ 419:

⁸⁰⁰ Նույն տեղում:

Մասնավորապես Ֆրանսիայի դեսպանը պատրիարքական փոխանորդին ուղղված պատասխան նամակում անհամաձայնություն էր արտահայտել այդ հարցի առնչությամբ. «Այստեղ նշված պահանջները վկայում են այն մասին, որ մեծ պետությունների համաձայնությամբ ստեղծվում է մի ինքնիշխան նահանգապետություն, որը որևէ կապ չունի օսմանյան պետության հետ»⁸⁰¹:

Ամփոփելով նշենք, որ հայոց պատրիարքարանը բացառիկ դերակատարություն ունեցավ հայոց բարենորոգումների ծրագրի մշակման ուղղությամբ: Թեև հայությանը վիճակված այդ ծանր ժամանակաշրջանում հայոց պատրիարքի պաշտոնում, ժամանակակիցների կարծիքով, ընտրված էր «ոչ հարմար» թեկնածու, սակայն պատրիարքարանի շուրջը համախմբված ազգասեր գործիչների շնորհիվ հնարավոր դարձավ ոչ միայն հայության քաղաքական պահանջները լսելի դարձնել եվրոպական պետություններին, այլև Ռուսաստանի անմիջական նախաձեռնությամբ կազմված ծրագրի հիմքում ներառել պատրիարքարանի նախագիծը, ինչը լիովին արտահայտում էր արևմտահայության սպասումները:

EVOLUTION OF ARMENIAN ISSUE: ARMENIAN REFORMS PROGRAM DURING THE TERMS OF PATRIARCH HOVHANNES ARSHARUNI (1911-1913)

SERGEY MANVELYAN

*PhD Student of Mesrop Mashtots Research Institute of Ancient Manuscripts,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article is describing the Reforms in the Armenian-populated provinces of the Ottoman Empire in 1908, after the Young Turks' revolution, initiated by the Armenian Patriarchate of Constantinople, led by the Patriarch Hovhannes Arsharuni (1911-1913). The steps taken by the Patriarchate in cooperation with the Dashnaksutyun Party (Armenian Revolutionary Federation) during the reign of Patriarch Hovhannes Arsharuni to create the Armenian Reform Program are considered in detail. In particular, the Patriarchate's negotiations with both the government and the governments of the Entente Countries, and Poghos Nubar Pasha, Head of Armenian National Delegation. The purpose of this article is to separate and explore the role of Armenian Patriarchate of Constantinople in the context of reconsidering the Armenian Question, based on newly revealed materials, emphasizing their historical importance and significance of the source. The bibliographical sources, used in this article, had been viewed from the perspective of implementing a number of issues, to cover activity of the Armenian Patriarchate of Constantinople, number of organized Commissions, unveil impact and importance of the project prepared by the Patriarchate, and later on included in the report of Chief translator of the Russian Embassy in Constantinople Andrey Mandelstam, submitted on June 4th, 1913, on Armenian Reforms Project. The article was written by the methodology of scientific impartiality and analysis, critically approach is used to the source and research. As a result, we prove the steps taken by the Armenian Patriarchate of Constantinople have greatly contributed to Armenian political reforms in Western Armenia regarding the implementation of reforms from the point of view of the requirements.

Keywords: *Armenian Issue, Armenian Patriarchate of Constantinople, Hovhannes Arsharuni Patriarch, Armenian Reform Program, Armenian National delegation, Young Turks party, Armenian Revolutionary Federation Party Dashnaksutyun, The Entente states.*

---

⁸⁰¹ Երևան տեղում:

РАЗВИТИЕ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА: ПРОГРАММА АРМЯНСКИХ РЕФОРМ ПРИ ПАТРИАРХЕ ОВАНЕСЕ АРШАРУНИ (1911-1913 ГГ.)

СЕРГЕЙ МАНВЕЛЯН

*аспирант научно-исследовательского института
древних рукописей им. М. Маишотца,
г.Ереван, Республика Армения*

Статья рассматривает реформы, инициированные Армянским Патриархатом Константинополя в армянонаселенных провинциях Османской империи в 1908 году, после государственного переворота и захвата власти младотурками. Подробно рассматриваются шаги по созданию Программы Армянских реформ, предпринятые Патриархатом при сотрудничестве с партией Дашнакцутюн (Армянская революционная федерация) во время правления Патриарха Ованеса Аршаруни (1911-1913). В частности, это переговоры Патриархата как с правительством, так и с представителями стран Антанты и главой армянской национальной делегации Погос Нубар-пашой. Целью данной статьи является рассмотрение и изучение роли Армянского Патриархата Константинополя в контексте пересмотра Армянского вопроса на основе нововыявленных материалов, подчеркивая их историческую важность и значение источника. Библиографические источники, использованные в этой статье, рассматривались с точки зрения реализации ряда вопросов, чтобы охватить деятельность Армянского Патриархата Константинополя, количество организованных комиссий, раскрыть влияние и важность проекта, подготовленного Патриархатом и позднее включенного в представленный 4 июня 1913 года доклад главного переводчика посольства России в Константинополе Андрея Мандельштама о проекте Армянских реформ. Статья написана по методологии научной беспристрастности и анализа, критически использован подход к источнику и исследованию. В результате мы показываем, что шаги, предпринятые Армянским Патриархатом Константинополя, внесли значительный вклад в политические реформы Западной Армении и закрепили политические требования местных армян.

Ключевые слова: *Армянский вопрос, Армянский Константинопольский Патриархат, Патриарх Ованнес Аршаруни, Программа Армянских реформ, Национальная армянская, делегация, партия младотурок, партия Армянская революционная федерация Дашнакцутюн, страны Антанты.*

ԶԿԻԱԴ ԳԱՄՍԱԽՈՒՐԴԻԱՅԻ ԺՈՂՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՋԱՎԱԽՔՈՒՄ 1990-1993 ԹԹ.*

ՀՏԴ 93/94(479.22)

ԱՂԱՎՆԻԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական
մանկավարժական համալսարանի ասպիրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
aghavni_martirosyan@mail.ru

Վրաստանում անկախացումից ի վեր մշակվել է ազգայնական գաղափարախոսություն, որը հիմնվում էր վրաց բանաստեղծ և ազգայնական Ի.Ճավճավաձեի «Վրաց ազգայնականության եռամիասնությունը. հայրենիք, լեզու, կրոն» գաղափարի վրա և սկսեց իրագործվել Վրաստանի առաջին նախագահ Չվիադ Գամսախուրդիայի օրոք: Ազգային փոքրամասնությունները, մանավանդ իրենց բնօրրանում գոյատևողները, որոնք պատմական հանգամանքների բերումով Վրաստանի կազմում էին մնացել, բնականաբար, հայտնվում էին ռիսկային գոտում:

Ուսումնասիրության օբյեկտ Ջավախքի տարածաշրջանում տվյալ ժամանակաշրջանի ժողովրդագրական վայրիվերումների հետազոտության նպատակն է ցույց տալ, որ 2.Գամսախուրդիայի օրոք սրված վրաց-օսական և վրաց-աբխազական հարաբերությունների պատճառով Ջավախքում առկա խնդիրները սկզբում պարզապես ուշադրության չէին արժանանում, իսկ հետո սկսեցին դիտարկվել որպես դրսից կազմակերպվող անջատողական նկրտումներ: 2.Գամսախուրդիայի վարչակազմը, օգտվելով նորանկախ ՀՀ-ի՝ Արցախյան պատերազմի մեջ գտնվելու և Արցախն արտաքին աշխարհի հետ կապող կամուրջ լինելու հանգամանքից, Վրաստանում տիրող համընդհանուր տնտեսական ճգնաժամային ֆոնին սկսեց երկրամասում կենսապայմաններն արհեստականորեն վատթարացնել՝ տեղում սոցիալ-տնտեսական ու կրթամշակութային առաջընթացի բոլոր ուղիները փակելով, ինչն էլ տեղաբնիկ հայության մեծամասնությանը մղեց արտագաղթի: Սակայն ժողովրդագրական տվյալների բնման, համեմատության մեթոդով պարզ է դառնում հիմնական խնդիրը. 2.Գամսախուրդիայի վարչակազմի կողմից Ջավախքի հայաթափման քաղաքականության թաքնված հեռանկարը երկրամասի վերաբնակեցումն էր վրացիներով, հաճախ նաև աջարներով ու մեսխեթցի թուրքերով:

Բանալի բառեր՝ Ջավախք, Վրաստան, Գամսախուրդիա, ժողովրդագրություն, Ախալքալաք, Ախալցխա, Նինոծմինդա, Շավկա:

Վրաստանում 1991-1992թթ.-ին տեղի ունեցած քաղաքացիական պատերազմի նախօրեին՝ 1990թ. նոյեմբերի 14-ին տեղի ունեցավ Վրաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահի ընտրություն, և ձայների 232 կողմ, 5 դեմ և 1 ձեռնպահ հարաբերակցությամբ հաղթանակ տարավ «Կլոր սեղան-ազատ Վրաստան» խմբավորման առաջնորդ Չվիադ Գամսախուրդիան⁸⁰²: Անցնելով իշխանության գլուխ՝

* Հոդվածը ներկայացվել է 04.05.2019թ., գրախոսվել՝ 27.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁸⁰² Զլուրդու Յ: «Նախարարական օրագրություն, XX հարյուրամյակ», Թբիլիսի 2003, գլ. 77

2. Գամսախուրդիան իր կողմնորոշումով բացահայտ ցույց տվեց, թե ինչ վերաբերմունք ունի Վրաստանի ոչ վրացի բնակչության նկատմամբ: Առավել ծայրահեղ վերաբերմունքի արժանացան հատկապես օտերը: Վրաստանի նորընծա առաջնորդը նախևառաջ վերացրեց Հարավ-Օսական ինքնավար մարզը՝ օտերին Վրաստանում եկվորներ հայտարարելով: Հայերի պարագան մի փոքր այլ էր: Սկզբում Գամսախուրդիան հայամետ վերաբերմունք ցուցաբերեց Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին՝ ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի մաս ճանաչելով: Սակայն այն հանգամանքը, որ Ջավախքում ևս ինքնավարության մեջ էին տեսնում բոլոր տեսակի սոցիալ-քաղաքական հարցերի լուծումը, սկսեց լուրջ թշնամանք արթնացնել վրացական ազգայնական շրջանակներում: Երկրում տիրող ընդհանուր ճգնաժամով արդարացված՝ Ջավախքում փորձ չէր արվում մեղմել սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությունը, ինչը ստիպեց տեղաբնիկ հայությանը հայացքը դարձնել դեպի հայրենալքում:

Ջավախքում հայ տեղաբնիկ բնակչության տեսակարար կշիռի նվազեցման քաղաքականությունը Վրաստանում կիրառվել է դեռևս խորհրդային տարիներից: Անկախացումից հետո այդ հարցում վրացիներն ավելի անկաշկանդ սկսեցին գործել:

Դեռևս 1989թ.-ին անցկացված համամիութենական մարդահամարի տվյալներով բնակչության ազգային կազմն ընդհանուր առմամբ Վրաստանում հետևյալն էր. ընդհանուր 5,400,841 բնակչության մեջ 3,787,393-ը կամ 70,7%-ը եղել են վրացիներ, 437,211-ը կամ 8,1%-ը՝ հայեր, 341,172 կամ 6,3%-ը՝ ռուսներ, 307,556-ը կամ 5,7%-ը՝ ադրբեջանցիներ և այլն⁸⁰³: Վրաստանում ապրող հայերի գերակշիռ մասը ինչպես այժմ, ապրում էր Սամցխե-Ջավախք նահանգում⁸⁰⁴ և Ծալկայի շրջանում: Առաջինի պարագայում ընդհանուր երկրամասում հայերի թիվը 1989թ.-ի դրությամբ 124,327 էր: Ազգային կազմն ուներ հետևյալ տեսքը. Ախալցխայում 54,822 բնակիչներից 25,648-ը կամ 46,8%-ը վրացիներ էին, 23,469-ը կամ 42,8%-ը՝ հայեր, 3426-ը կամ 6,2%-ը՝ ռուսներ: Ադիգեներում 21,282 բնակչությունից 19,491-ը կամ 91,6%-ը վրացիներ էին, 1237-ը կամ 5,8%-ը՝ հայեր, 294-ը կամ 1,4%-ը՝ ռուսներ: 13,432-ոց Ասպինձայում 10,753-ը կամ 80,1%-ը վրացիներ էին, 2565-ը կամ 19,1%-ը՝ հայեր, 45-ը կամ 0,3%-ը՝ ռուսներ: Ախալքալաքի շրջանում 3005 վրացի բնակիչ կար, որոնք կազմում էին ընդհանուր թվի 4,3%-ը, 63,092՝ հայ, որոնք 91,3% գերակշիռ մասն էին կազմում, իսկ ռուսները 1737 էին կամ 2,5%-ը, ընդհանուր բնակչության թվաքանակը 69,108 էր: Լինոծմինդայի 37,895 բնակիչներից 454-ը կամ 1,2%-ը վրացիներ էին, 33,964-ը կամ 89,6%-ը՝ հայեր, 3161-ը կամ 8,3%-ը՝ ռուսներ⁸⁰⁵: Նույն մարդահամարի տվյալներով՝ Ծալկայի շրջանում ապրում էր 44,438 մարդ, կար հսկայական հունական համայնք՝ 27,127 բնակչությամբ՝ ընդհանուր բնակչության 61%-ի չափով, 12,671 -ը տեղաբնիկ հայերն էին՝ 28,5% -ով, 1613-ը կամ 3,5%-ը՝ վրացիներ, 2281-ը կամ 5,1%-ը՝

⁸⁰³ WB Report: Georgia Among Largest Emigration Countries. Civil Georgia. January 16, 2007.

⁸⁰⁴ 1994թ.-ին կազմավորված Սամցխե-Ջավախքի նահանգի Սամցխեի (Մեսխտիսի, Ախալցխայի գավառ) հատվածը ներկայումս բաժանված է Ադիգենի (մակերեսը՝ 799,5 կմ²), Ախալցխայի (1.010,3 կմ²), Ասպինձայի (Ասպնջակ, 825,3 կմ²) շրջանների: Ջավախքի (Ախալքալաքի գավառ) հատվածն իր հերթին վարչականորեն բաժանված է Ախալքալաքի (1.200 կմ²) և Լինոծմինդայի (Նախկին Բոգդանովկա, 1.400 կմ²) շրջանների: Ներկայիս Սամցխե-Ջավախք նահանգի մեջ է ներառված նաև Նախկին Գորիի գավառի մեջ մտնող Բորժոմի առողջարանային շրջանը (1.189 կմ²): Նահանգի կազմում ներառված չէ պատմական Ջավախքի անբաժանելի մաս կազմող Ծալկայի շրջանը, որի մակերեսը կազմում է 1.050 կմ²: [http://infogeo.ge/teritoriuli%20mowyoba/qalagebi/mtavari%20qverdi%20\(saqartvelos%20qalagebi\).html](http://infogeo.ge/teritoriuli%20mowyoba/qalagebi/mtavari%20qverdi%20(saqartvelos%20qalagebi).html) ղիտվ. է 10.04.2019, 13:56:

⁸⁰⁵ Բոգդանովկայի շրջան (Տեղեկագիրք), Բոգդանովկա, 1992, էջ 23:

ադրեջանցի վերաբնակիչներ, 746-ը կամ 1,8%-ը՝ ռուս, ուկրաինացի, բելորուս և այլ ընդհանրացված թվով խմբեր⁸⁰⁶:

Հարկ է նշել, որ չնայած Հայաստանն ու Վրաստանն այդ ժամանակ անկախացման ճանապարհին էին, այնուամենայնիվ արտաքին դիվանագիտական հստակ կուրս երկուստեք չէր մշակվել, Վրաստանի կազմում ապրող հայերի նկատմամբ ազգային քաղաքականությունը դեռևս խմորման փուլում էր, իսկ Գամսախուրդիան «հայ-վրացական դեռևս ոչ բնականոն հարաբերությունները» մեկնաբանում էր հայկական շրջանակներում առկա մի շարք հասարակական կազմակերպությունների գործունեությամբ, որոնք իրականում բարձրաձայնում էին վրացական իշխանությունների կողմից խորհրդային տարիներից տարածաշրջանում լռեցված հիմնահարցերը:

1991թ.-ի հունվարի 29-ին Վրաստանի Գերագույն խորհուրդը հերթական նիստում ընդունեց տարածքային կառավարման մասին օրենք, ըստ որի՝ պետության տարածքում քաղաքների ու շրջանների կառավարման գործառույթն այդուհետև իրականացնելու էր պրեֆեկտը, որին տրվում էին մեծ լիազորություններ: Պրեֆեկտին նշանակում և ազատում էր Վրաստանի Գերագույն խորհուրդը, նա էլ իր հերթին իր գործունեության համար պատասխանատու էր Գերագույն խորհրդի նախագահին: Պրեֆեկտը բացարձակապես ինքնուրույն սկզբունքով նշանակում և ազատում էր ինչպես պրեֆեկտուրայի ստորաբաժանումներին, այնպես էլ տեղական հաստատությունների ղեկավարներին, կարող էր անհրաժեշտության դեպքում լուծարել տեղական իշխանության մարմինները և այլն: Այդպիսի լիազորություններով պրեֆեկտը կարող էր ազդել իր կառավարած տարածաշրջանի զարգացման վրա⁸⁰⁷: Բնականաբար, սա չէր կարող լինել պատահականորեն կայացրած որոշում, քանի որ Վրաստանի Գերագույն խորհուրդը, որ բռնել էր անկախացման ուղին, ստուգում էր արդեն միս ու արյուն ստացած իր ծրագրի նկատմամբ ազգային փոքրամասնությունների հակազդեցությունը:

Այն բանից հետո, երբ Վրաստանը հանրաքվեով հռչակեց իր անկախությունը, պրեֆեկտուրայի ինստիտուտն ավելի կատարելագործված ձևով սկսեց գործունեություն ծավալել: Այդ հանգամանքը չէր կարող անտարբեր թողնել Ջավախքի բնակչությանը: Երբ Վրաստանում ծայրաստիճան սրված վրաց-օսական հարաբերությունները լուծում էին ստանում ռազմական ճանապարհով, Ջավախքում իրադրությունը ևս լարվեց: Այս առումով շատ կարևոր է նշել մի հանգամանք. Օսեթիայում իրադրությունը սրվել էր՝ պայմանավորված ինքնավարությունը պահելու հանգամանքով: Սակայն Ջավախքում տրամադրությունները լարվել էին պրեֆեկտուրայի ինստիտուտի, ավելի կոնկրետ՝ դրա ղեկավարության նշանակման սկզբունքի և, առհասարակ, հակաիրավական, հակաժողովրդական, հակահայկական այն օրենքների պատճառով, որոնք կյանքի էր կոչում կենտրոնական իշխանությունը երկրամասում:

Պրեֆեկտուրայի ինստիտուտի ձևավորումից հետո Ջավախքում պրեֆեկտ նշանակվեց ազգությամբ հույն Ավրաամ Մացուկատովը⁸⁰⁸, ինչն առաջ բերեց տեղաբնիկ հայ ազգաբնակչության մեծ դժգոհությունը, որն այդ պահին կարող էր ունենալ անկանխատեսելի հետևանքներ: Նախևառաջ պրեֆեկտի նշանակումն առանց տեղի ազգաբնակչության կարծիքը հաշվի առնելու արդեն հակաժողովրդավարական էր, բայց անկախ դրանից՝ Ջավախքցիները հույս ունեին, որ ելնելով համընդհանուր շահերից՝ շրջանների պրեֆեկտներ կնշանակվեն տեղում

⁸⁰⁶ http://www.noravank.am/file/article/127_am.pdf, դիտվ. է 13.11.2016, 17:20:

⁸⁰⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», Երևան, 1990, մարտի 2:

⁸⁰⁸ Скаков А., Внутриполитическая ситуация в Грузии, /Грузия: Проблемы и перспективы развития/, ИСИ, Москва, 2002., с. 264:

հեղինակություն վայելող անձինք, որոնք կկարողանային երկրամասի բնակչության և իշխանությունների միջև համագործակցային մթնոլորտ ստեղծել, կամ գոնե պատկերացում կունենային երկրամասի իրական խնդիրների մասին:

Մարտի 17-ին Ախալքալաքում տեղի ունեցավ շրջանի տնտեսությունների ղեկավարների ու հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների համատեղ նիստ, որը որոշեց մինչև Նոր ժողովրդավարական իշխանության ստեղծումը որպես շրջանը կառավարող մարմին հրավիրել լիազոր ներկայացուցիչների ժողով, ինչպես նաև ստեղծել կազմկոմիտե, որը տեղերում պետք է անցկացներ ժողովներ՝ լիազորներ ընտրելու համար: Նիստում կոչ արվեց բոլորտեղ ամսվա վերջում կայանալիք տեղական կառավարման մարմինների՝ ոչ ժողովրդավարական սկզբունքներով անցկացվող ընտրությունները, որպես որոշիչ գերակա մարմին ընդունել ու ճանաչել Նոր ստեղծված լիազորների ժողովների որոշումները⁸⁰⁹: Նոր կառավարող մարմին՝ ժողովրդական լիազորների խորհրդի մեջ մտնում էին 26 հոգի, նախագահն էր Սամվել Պետրոսյանը: Վրաստանի իշխանությունը սա համարեց «դրսից կազմակերպվող արհեստական գործընթաց», մասնավորապես վրաց արտգործնախարար Գ.Խոշտարիան հայտարարեց, որ ԽՍՀՄ փլուզման դեմն առնելու նպատակով անձամբ Գորբաչովն է պառակտում Վրաստանի ներքին ուժերը⁸¹⁰:

Իրադրությունը շտկելու համար իշխանությունը Մացուկատովին ազատեց պրեֆեկտի պաշտոնից՝ կարծելով, որ խնդիրը Նրա անձի մեջ է, և պրեֆեկտ Նշանակեց այս անգամ ազգությամբ վրացի, մայրական կողմից հայկական ծագմամբ Վալոդյա Ալեյիշվիլուն⁸¹¹: Այդ քայլը չմեղմեց երկրամասի բնակչության դժգոհությունն ու զայրույթը, իսկ առջևում սպասվող նախագահական ընտրություններից առաջ հայերի վստահությունը կորցնելը ենթադրում էր կորցնել համապատասխան թվով քվեներ: Հետևաբար Ալեյիշվիլին մայիսի 25-ին ազատվեց Ախալքալաքի շրջանի պրեֆեկտի պաշտոնից: Սակայն մեծ եղավ տեղի հայության հիասթափությունը, երբ հուլիսի 15-ին պրեֆեկտ Նշանակվեց Ախալքալաքի շրջանի պետանվտանգության կոմիտեի նախկին նախագահ, դարձյալ ազգությամբ վրացի Վ. Ինասարիձեն⁸¹²:

Նմանատիպ իրադրություն էր հարևան Բոգդանովկայի շրջանում⁸¹³, որտեղ իշխանությունները վարում էին ավելի խորը մշակված քաղաքականություն. այդտեղ ևս առանց ժողովրդի ընտրական իրավունքի հաշվառման պրեֆեկտ Նշանակվել էր ազգությամբ վրացի Չազա Արձևանիշվիլին⁸¹⁴, որն անգամ չէր տիրապետում հայերենին (Վրաստանի կառավարության որոշման համաձայն՝ Չավախբում Նշանակվելիք պրեֆեկտների համար պարտադիր պայման էր հավասարապես փայլուն տիրապետել հայոց և վրաց լեզուներին): Իրադրությունը բավականին սրվեց, տեղի ունեցան ժողովրդական ինքնաբուխ ցույցեր, որոնք ստիպեցին կառավարությանն այդտեղ ուղարկել պատվիրակներ: Վերջիններս եկան, տվեցին զանազան խոստումներ ու հեռացան՝ տպավորություն թողնելով, որ ժամանակ են շահում մինչև ապագա նախագահական ընտրությունները: Պրեֆեկտի պաշտոնում Նշանակումները նույնատիպ սցենարով էին ընթացել նաև երկրամասի մյուս շրջաններում. Ախալցխայում պրեֆեկտ էր Նշանակվել իրեն կոմունիստների դիտրիմ թշնամի հայտարարած ոմն հոգևորական Հայր Թեոդորը (աշխարհիկ անունը՝ Թամազ

⁸⁰⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1990, մարտի 18:

⁸¹⁰ «Ազգ», Երևան, 1991, մարտի 30:

⁸¹¹ «Ազատամարտ», Երևան, 1995, մայիսի 2:

⁸¹² Նույն տեղում, մայիսի 7:

⁸¹³ Առանց տեղի բնակչության կարծիքը հաշվի առնելու՝ 1991թ.-ի սկզբին շրջանը վերանվանվել է Նինոծմինդա, ինչը թարգմանաբար նշանակում է Սուրբ Նինո: Տե՛ս «Ասպնջակ», Երևան, 1991, մարտի 25:

⁸¹⁴ **Սարգսյան Վ.**, Սամցխե-Չավախբ-Թեոդըը հայ-վրացական հարաբերությունների հոլովոյթում, Երևան, 2006, էջ 90:

Ամբողջաձեռք, որից հետո 1991թ.-ի օգոստոսի 17-ին պրեֆեկտ նշանակվեց ազգությամբ վրացի Չ.Խարիսչարիշվիլին: Վրաստանում ընդունվող օրենքների մեծամասնությունը չէր բխում երկրի ազգային փոքրամասնությունների շահերից: Ամենացայտունը լեզվի մասին օրենքն էր, որի 13-րդ հոդվածի համաձայն դատավարությունը պետք տեղեկություն իրականացվեր վրացերեն լեզվով⁸¹⁵:

Որքան էլ վրացական իշխանությունները փորձեին արդարացնել, որ երկրում պետական լեզուն վրացերենն է, միևնույն է, աբխազական սցենարի կողքին ջավախահայերին զրկել վրացերենին զուգահեռ սեփական լեզվով դատավարություններ ու կարևոր այլ ոլորտներում գործունեություն իրականացնելու իրավունքից, նշանակում էր հայ ազգաբնակչության էթնիկ իրավունքների ուղղակի ոտնահարում: Տեղի հայ ազգաբնակչությունը, կարելի է ասել, մեծամասամբ վրացերենին չէր տիրապետում:

Մեկ այլ լուրջ խնդիր էր Վրաստանում ընդունված հանրակրթության մասին օրենքը, որում ոչ մի խոսք չկար մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանում ազգային լեզվի ու պատմության դասավանդման մասին⁸¹⁶: Ջավախահայ երիտասարդության առաջ իրար հետևից փակվում էին սեփական հողում առաջընթացի բոլոր հնարավորությունները: 1991թ.-ի կեսերին Ախալցխայի գյուղատնտեսական տեխնիկումում փակվեց հայերեն լեզվով ուսուցմամբ հաշվապահական ֆակուլտետը, որն առանց այդ էլ միակն էր դասավանդման լեզվով: Իսկ դրա փակումը ենթադրում էր, որ Ախալցխայում հայ երիտասարդությունը լեզվի պատճառով այլևս մասնագիտական կրթություն ստանալու հնարավորություն չի ունենալու: Վրաստանի իշխանությունը բացահայտ ձևով դրսևորում էր այլընտրանք չունենալու քաղաքականություն:

Ախալքալաքի և Նինոծմինդայի բնակչությունը վերոնշյալ խնդիրների կապակցությամբ նամակ-դիմում հղեց Չ.Գամսախուրդիային, որում ընդհանուր վրդովմունք հայտնելով՝ ակնկալվում էր նախագահի արդարացի մոտեցումը: Վերոնշյալ շրջանների համար Վրաստանի Գերագույն խորհուրդը կայացրեց այնպիսի որոշումներ, որոնցով բարձրացված բողոքները լռեցնելու համար սահմանվում էր խնդիրների մասնակի լուծում. կարծես փորձ էր արվում անգործ չերևալուց խուսափել այն պարագայում, երբ տարածաշրջանի կառավարչի պաշտոնի շուրջ լուրջ աղմուկ էր բարձրացել: 1991թ.-ի հուլիսի 25-ին Վրաստանի Գերագույն խորհրդի որոշումով «պարզաբանում» մտցվեց Վրաստանի Սահմանադրության 75-րդ հոդվածի կետերի մեջ⁸¹⁷: Թույլ տրվեց պետական վրացերեն լեզվի հետ մեկտեղ գերատեսչական մարմիններում և այլ կառույցներում օգտագործել տեղի ժողովրդի լեզուն: Թույլատրվում էր նաև ռուսերենի կիրառումը⁸¹⁸:

Նման մթնոլորտում, երբ տարածաշրջանում օրհասական, կարևոր խնդիրների արմատական լուծումը բխում էր հենց վրացական շահերից, իսկ ջավախահայության կողմից դրանց առաջ քաշելը դիտվում էր աբխազական սցենարի հնարավոր կրկնության փորձ Ջավախքում, իշխանությունները սկսեցին իրականացնել կոսմետիկ փոփոխություններ, որոնք իրավիճակը ոչ թե մեղմում էին, այլ ընդհակառակը՝ սրում: Ի վերջո, այդ ամենը հանգեցրեց նրան, որ ջավախահայության մեջ լայն տարածում ստացավ պատմական հայրենիքից դուրս նորմալ կենսապայմանների որոնման միտքը,

⁸¹⁵ Wheatley J. *The Integration of National Minorities in the Samtskhe-Javakheti and Kvemo Kartli provinces of Georgia*, Flensburg, 2009, p. 7.

⁸¹⁶ Ի դեպ, եթե հայոց լեզու առարկան, այնուամենայնիվ, դասավանդման ցածր մակարդակով Ջավախքի դպրոցական ծրագրի մեջ մտցնել հաջողվեց, ապա հայոց պատմության հետ կապված իրադրությունը վերաճել է հիմնախնդրի և առկա է առ այսօր:

⁸¹⁷ Վրաստանի սահմանադրության 74-րդ հոդվածով երկրի ողջ տարածքում պետական լեզուն վրացերենն էր և, ըստ այդմ, այն էր օգտագործվում պետական հասարակական օրգաններում, կրթամշակութային այլ հաստատություններում:

⁸¹⁸ Սարգսյան Վ., Նշվ. աշխ., էջ 99:

ինչև ինքնին արդեն պատմական Ջավախքի ժողովրդագրական պատկերի համար ընդհանրապես և մասնավորապես տեղաբնիկ հայերի տեսակարար կշռի համար աղետի մեկնարկ էր:

Ջավախքում իրավիճակը սրվելուն նպաստեց հատկապես վարչապետ Թ.Սիգուայի՝ 1991թ.-ի մայիս 23-ի թիվ 419 կարգադրությունը, որով աքսորավայր պետք է ստեղծվեր Նինոծմինդայի շրջանում⁸¹⁹: Դրա համար կատարվում էին մանրակրկիտ ճշգրտումներ աքսորավայրի տեսակի ու ներքին կանոնակարգի վերաբերյալ⁸²⁰: Որոշումը, բնականաբար, պատահական չէր, և Նինոծմինդայի շրջանը որպես աքսորավայրի տարածք ընտրելը հետապնդում էր կոնկրետ նպատակներ.

- աքսորի հետևանքով տարածաշրջան կբերվեին եթևիկ այլ տարրեր, ինչը կնպաստեր շրջանում կարճ ժամանակում շրջանի ժողովրդագրական պատկերի փոփոխությանն՝ ի վնաս տեղաբնիկ հայերի:
- աքսորավայրի կառուցման կոնկրետ վայրի ընտրությունից կարելի էր հասկանալ, որ աքսորի պատրվակով օտար տարր բնակեցնելով Նինոծմինդայի՝ Հայաստանի հետ ունեցած սահմանային միջանկյալ գոտում, ի վերջո ստեղծվելու էր բուֆերային գոտի ջավախահայության ու Հայաստանի միջև, ինչն այլևս կթուլացներ կապը հայրենիքի հետ:
- աքսորի ենթարկվածները, բնականաբար, լինելու էին հանցագործ, օրինախախտ մարդիկ, իսկ նման տարրի, այն էլ օտարազգի, ներկայությունը հայ ազգաբնակչության շրջանում մեծացնելու էր ազգամիջյան բախումների ռիսկերը, ստեղծելու էր մշտական լարված մթնոլորտ, որին հավելյալ այլ՝ տնտեսական, կրթամշակութային տարատեսակ խնդիրների չդիմանալով՝ հայ ազգաբնակչությունը լուծումը գտնելու էր ծննդավայրից արտագաղթելու մեջ:

Նինոծմինդայի շրջանի պրեֆեկտ Չ.Արձևանիշվիլին, քաջ գիտակցելով, որ ջավախահայության հակազդեցությունը չի ուշանա, ինքն առաջինը հայտարարեց, որ այդտեղ աքսորավայր կառուցելու որոշումն անիրականանալի է մի շարք պարզ պատճառներով, որոնց մասին ինքն է կառավարությանը տեղեկացրել: Սակայն ջավախահայությունը դրանով չբավարարվեց և պետական կառավարական վերին օղակներին բողոքագիր ուղարկեց այդ որոշման առնչությամբ՝ ներկայացնելով դեմ լինելու տասնյակ հիմնավոր փաստարկներ, որոնցից ամենաառաջնայինը անկեղծորեն նշվում էր Հայաստանի հետ սահմանամերձ գոտում աքսորավայրի առկայության դեպքում Մայր Հայաստանի հետ կապի թուլացումը⁸²¹:

1991թ.-ի ապրիլի 29-ին Արևմտյան Վրաստանում, մասնավորապես Ռաճայի տարածքում տեղի ունեցավ ուժգին երկրաշարժ, որի հետևանքով զոհվեց մոտ 200 մարդ, փլուզվեց մոտ 46 000 շինություն ու 1000 արդյունաբերական օբյեկտ⁸²²: Հազարավոր մարդիկ մնացին անօթևան, և նրանց բնակարանների հարցով զբաղվելու համար 1991թ.-ի հուլիսի 26-ին նախագահ Գամսախուրդիայի հրամանագրով ստեղծվեց «Ժամանակավոր արտագարկ շտաբը» (այսուհետև՝ ԺԱՇ), սակայն այն ստեղծվել էր, որքան էլ մեզ համար տարօրինակ թվա, Սամխե-Ջավախքի

⁸¹⁹ Բոգդանովկայի շրջանն, ի հեճուկս հայ բնիկ ազգաբնակչության, վրաց եկեղեցու սուրբ Նինոյի անունով կոչելուց հետո առաջանում է տրամաբանական զավեշտ. այդքան պաշտելի սրբի անունը կրող տարածքը կարող էր միայն որպես աքսորավայրի նպաստավոր գոտի դառնալ, թե՛ վրացական իշխանությունները հերթական ծրագիրն էին մշակում շրջանի հայ ազգաբնակչությանը վնասելու համար: Ընդ որում՝ Վրաստանում ինչքան էլ եղավ իշխանափոխություն, մինչ օրս պարզ չէ՝ Նինոծմինդան աքսորավայր դարձնելու որոշումը վերջնականապես օրակարգից դուրս բերվե՞լ է, թե՛ ոչ:

⁸²⁰ «Ասպլցակ», 1991, օգոստոսի 10:

⁸²¹ Обращение населения Ахалкалакского и Ниноцминского районов Республики Грузии ко всем демократическим силам Грузии, (տե՛ս Սարգսյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 100):

⁸²² <http://www.ambebi.ge/sazogadoeba/86767-qsasqarstheslosshi-9-baslisasni-mistsissdzvris-alsbasthosbac-arssesbobsq.html> դիտվ. 20.08.2016. 20:37:

երկրամասում: Վրացական կողմի հավաստմամբ՝ այդ շտաբը ստեղծվել էր երկրաշարժի պատճառով անօթևան մնացածների բնակարանների հարցը լուծելու համար⁸²³:

Սակայն այն փաստը միայն, որ շտաբը ստեղծվել էր ոչ թե աղետի գոտում կամ առավել թեթև բնակեցված որևէ այլ վայրում՝ հենց Ջավախքում, արդեն իսկ ստիպեց հայերին առավել զգոն լինել դրա գործունեության նկատմամբ: Նախ նշենք, որ դեռևս 1990թ.-ի կեսերից արգելվել էր տեղացիներին զբաղվել տների առքուվաճառքով⁸²⁴: Վերոնշյալ աղետից հետո, երբ հարց էր բարձրացել դրանից տուժածների վերաբնակեցման մասին, վրացական իշխանությունների դիտարկման տակ ընկավ միանգամից Ջավախքը, և ամենևին էլ պատահական չէր, որ ԺԱՇ-ը բացվեց հենց այդտեղ: Վրացի վերաբնակիչներին Ջավախքում պետք է հաստատեին, ինչի համար որպես նախորդ օրենքի շարունակություն՝ ընդունվեց Նոր օրենք այն մասին, որ Ջավախքում, մասնավորապես Ախալցխայի, Ադիգենի, Ախալքալաքի, Ասպինձայի և Նինոծմինդայի շրջաններում գտնվող տների առքուվաճառքը պետք է կազմակերպի հենց ԺԱՇ-ը, այն ենթարկվելու և հաշվետու էր լինելու միայն երկրի նախագահին, տների առքուվաճառքի կազմակերպման համար պետական քլուզեից ստանալու էր ֆինանսավորում, ազատված էր լինելու բոլոր տեսակի պետական հարկերից ու տուրքերից, ինչպես նաև Սամցխե-Ջավախքի վերոնշյալ շրջաններում ունենալու էր առանձին գրասենյակներ: Հրահանգվում էր նաև տեղի կոլտնտեսություններին և այլ կառույցների աշխատանքով ապահովել վրաց վերաբնակիչների՝ ներկայացված ցուցակներում նշված մարդկանց, երաշխավորել այդտեղ Նոր հաստատված վրաց ընտանիքների անվտանգությունը, իրավունքների պաշտպանությունը և այլն⁸²⁵:

Բացի այդ ամենից, Գամսախուրդիայի հրամանով ստեղծվել էր նաև Ժողովրդագրական հիմնադրամ, որի գոյության պայմաններում արգելվում էր անհատներին տների առքուվաճառքի գործարքներում գնորդի դերում հանդես գալ, քանի որ վերոնշյալ հիմնադրամն էր լիազորված գնել երկրամասից հեռացողների տները: Ի՞նչն էր այս ամենի մեջ, ի վերջո, ամենավտանգավորը Ջավախքի համար. ԺԱՇ-ը, ինչպես նաև Ժողովրդագրական հիմնադրամը, Սամցխե-Ջավախքում գնում էին տներ և հող տանում, որ դրանք, որպես սեփականություն, հանձնվեն բացառապես վրացիներին: Արևմտյան Վրաստանում երկրաշարժի հետևանքով անօթևան մնացածները ԺԱՇ-ի ջանքերով վերաբնակեցվում էին միտումնավոր հենց Ջավախքում, իսկ Ժողովրդագրական հիմնադրամը վերահսկում էր, որ համընդհանուր տնտեսական և այլ խնդիրների հետևանքով երկրամասը լքած հայերի փոխարեն անպայման այդտեղ գան և բնակվեն վրացիներ⁸²⁶:

Փաստորեն՝ վրացական իշխանություններն անում էին ամեն հնարավորը՝ Ջավախքում ազգաբնակչության տեսակարար կշիռը ի վնաս բնիկ հայերի ձևափոխելու համար՝ տարաբնույթ պատճառներով դեպի երկրամաս կազմակերպելով վրաց, ինչ-որ չափով նաև աջար ազգաբնակչության ներհոսք: Ջավախահայերը, որ վերաբնակեցման գործընթացի կազմակերպմանը հետևում էին լուռ մտավախությամբ, ի վերջո բարձրացրին իրենց բողոքի ալիքը. վրացական իշխանություններին հղվում էին բողոքի նոտաներ, նամակ-դիմումներ, որոնցում վկայակոչվում էր այն հանգամանքը, որ խտրականություն և անարդարություն է ցուցաբերվում ջավախահայության նկատմամբ, քանի որ երբ 1986թ.-ին երկրամասում ևս եղել էր ուժգին երկրաշարժ, և հարյուրավոր ջավախահայեր ևս կորցրել էին իրենց

⁸²³ https://zviadgamsakhurdia.wordpress.com/2014/10/08/%A2/#_ednref2 դիտվել է 20.08.2016.

⁸²⁴ Лом Х., Духоборы в Грузии: Исследование Вопросы Земельной Собственности и Межэтнических Отношений в районе Ниноцминда, Фленсбург, 2006, стр. 35.

⁸²⁵ https://zviadgamsakhurdia.wordpress.com/2014/10/08/%A2/#_ednref2 դիտվել է 20.08.2016.

⁸²⁶ «Ազատամարտ», 1991, հուլիսի 21:

բնակարանները, իշխանությունները չհոգացին նրանց խնդիրների լուծումը՝ թողնելով այդ մարդկանց բախտի բմահաճույթին, և նրանցից շատերը ստիպված եղան հեռանալ Ջավախքից: Ի հավելումն նշվում էր, որ մինչ Գամսախուրդիան հիմնում էր Ժամանակավոր արտակարգ շտաբը և ապահովում նաև այլ կառույցների միջոցով վրացիների ներհոսքը երկրամաս, Ջավախքում ջրհեղեղի խոշոր հոսանքների պատճառով տուժում էր տնտեսությունը, տեղաբնիկները հայտնվել էին շատ վատ կացության մեջ, սակայն այդ հարցին ևս իշխանությունները չեն բարեհաճել անդրադառնալ և լուծում տալ⁸²⁷:

Սամցխե-Ջավախքում անկանոն ու չհամակարգված էին անտառային տնտեսության ու հողօգտագործման հարցերը. երկրամասի բնակչությունը սահմանված համապատասխան օրենքներով զրկված էր հողի սեփականության իրավունքից՝ այդպիսով նաև չկարողանալով հողն օգտագործել ըստ նպատակի՝ մշակաբույսերի աճեցման, շինարարության և այլնի համար: Ախալքալաքի շրջանի ագրոարդյունաբերական միավորումը ստեղծված վիճակի կապակցությամբ նամակ ուղղեց Վրաստանի կառավարությանն առընթեր Զոգօտագործման և հողշինարարության վարչությանը, սակայն ստացված պատասխանն ըստ էության պարզ էր դարձնում, որ կառավարությունը մտադիր չէ այդ հարցին առհասարակ անդրադառնալ: Իսկ պատճառաբանությունն այն էր, որ կառավարության որոշմամբ Ժամանակավորապես արգելակվել է հողերի, նաև տնամերձ հողակտորների բաժանորդագրության գործը, իսկ ինչ վերաբերում էր Ժամանակավոր օգտագործման հողերին, ապա պետության գործող հողային կանոնադրության 79-րդ հոդվածը թույլ էր տալիս տնտեսությունների դիրեկցիաներին ու կոլտնտեսությունների ընդհանուր ժողովներին կես տարի ժամկետով Ժամանակավոր հողատարածք հատկացնել գյուղում ապրող ու աշխատող բանվորներին, ուսուցիչներին, այլ մասնագետների ընտանիքներին: Ընդ որում՝ արգելվում էր այդ հողակտորների վրա իրականացնել որևէ տեսակի շինարարական աշխատանքներ՝ ընդհուպ մինչև ցանկապատելը⁸²⁸:

Ինչ վերաբերում է անտառտնտեսությանը, ապա երկրամասի անտառների հիմնական մասը նախ գտնվում էր Ասպինձայի անտառտնտեսության տրամադրության տակ, այսինքն՝ բավականին հեռու էր և մատչելի չէր դրանց օգտագործումը: Բացի այդ, վրացական իշխանությունները այդ հարցում ստեղծում էին արհեստական խոչընդոտներ՝ սահմանելով զանազան դժվար կատարելի պահանջներ՝ անտառտնտեսությունների օգտագործման թույլտվությունների ձևակերպման համար⁸²⁹:

Այսպիսով՝ վերոնշյալ տվյալների հիման վրա կարելի է եզրահանգել, որ Սամցխե-Ջավախք երկրամասում բացահայտ ազգային խտրական քաղաքականություն կիրառվեց Վրաստանի անկախացումից հետո երկրի իշխանությունը ստանձնած 2.Գամսախուրդիայի կողմից, որը, վախճնալով օսական ու աբխազական սցենարի կրկնությունից, Ջավախքում տեղի սոցիալ-տնտեսական խնդիրների բարձրաձայնումը սկսեց դիտարկել որպես անջատողական նկրտում և հիմք դրեց ճարահատ արտագաղթի միջոցով տեղաբնիկ հայերի տեսակարար կշռի նվազեցման գործընթացին, որին հետևեց զանազան պատրվակներով երկրամասի վերաբնակեցումը վրացիներով, նաև մահմեդական տարրերով: Այդ քաղաքականությունը «Ժառանգություն ստացան» նաև երկրի հաջորդ ղեկավարները, այսինչ վերոնկարագրյալ քայլերը դեմոգրաֆիկ ու ռազմավարական վտանգ էին պարունակում առաջին հերթին Վրաստանի համար:

⁸²⁷ Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ ընդհանուր վնասը, որ կրել էր երկրամասը վերոնշյալ ջրհեղեղի հետևանքով, կազմում էր շուրջ 4 մլն ռուբլի:

⁸²⁸ <http://www.mitq.org/?l=arm&id=22&news=938> դիտվ. է 21.08.2016, 23:30:

⁸²⁹ Սարգսյան Վ., Ջավախքը 1988-2008 թթ., Երևան, 2009, էջ 37:

ZVIAD GAMSAKHURDIA'S DEMOGRAPHIC POLICY IN JAVAKHK IN 1990-1993**AGHAVNIK MARTIROSYAN***Armenian State Pedagogical University ASPU after Kh. Abovyan, PHD Student of the Chair of the History, Yerevan, Republic of Armenia*

Since the independence of Georgia, a nationalist ideology was developed which was based on the Georgian poet and nationalist I. Chavchavadze's "Trinity of Georgian Nationalism: homeland, language, religion" ideology and began to be realized during the years of governance of Georgia's first president Zviad Gamsakhurdia. National minorities, especially those who survive in their cradle, those who because of historical circumstances were staying in Georgia's territory, naturally were appeared in the risk zone.

The aim of the study of demographic fluctuations in the region of Javakheti in that period of time is to show that in the beginning under the rule of Zviad Gamsakhurdia, the problems existing in Javakheti were not taken into account because of the strained Georgian-Ossetian and Georgian-Abkhazian relations and then they began to be viewed as separatist aspirations from outside. Using the fact that the newly independent Republic of Armenia was in Artsakh war and took the advantage of Georgia as a bridge to connect Armenia to the world, Z. Gamsakhurdia administration, in the context of the global economic crisis, started to worsen the living conditions in the region. He closed all the ways of socio-economic and educational-cultural progressive directions, which forced the majority of Armenians to emigrate. But after the investigation and comparison of demographical data the main problem becomes clear: the hidden prospect of the Gamsakhurdia administration's policy of deportation of Javakheti was the resettlement of the territory by Georgians, often Adjacent and Meskhetian Turks.

Keywords: Javakhk, Georgia, Gamsakhurdia, Demographics, Akhalkalaki, Akhaltskha, Ninotsminda, Tsalka.

**ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА ЗВИАДА ГАМСАХУРДИЯ
В ДЖАВАХКЕ В 1990-1993 ГОДАХ****АГАВНИК МАРТИРОСЯН***аспирант кафедры истории Армении АГПУ им. Х. Абовяна,
г.Ереван, Республика Армения*

С момента обретения независимости в Грузии была разработана националистическая идеология, основанная на идеях грузинского поэта и националиста И. Чавчавадзе "Троица грузинского национализма: Родина, язык, религия", и она начала реализовываться во времена правления первого президента Грузии Звиада Гамсахурдия. Национальные меньшинства, особенно те, кто, выжив в своей колыбели, остались частью Грузии из-за исторических обстоятельств, естественно, оказались в зоне риска.

Исследование, целью которого является изучение демографических потрясений данного периода в регионе Джавахка, должно показать, что из-за сложных грузино-осетинских и грузино-абхазских отношений при Гамсахурдии проблемы в Джавахке сначала просто игнорировались, а затем стали восприниматься как организованные извне сепаратистские устремления. Правительство З. Гамсахурдия, используя тот факт, что новонезависимая Республика Армения находилась в военном положении из-за Арцаха, а сама Грузия для Армении являлась мостом связи с внешним миром, начало на фоне всеобщего кризиса в стране искусственно ухудшать условия в регионе Джавахка, закрывая все пути социально-экономического и образовательно-культурного прогресса, что побудило большинство местных армян эмигрировать. Основная проблема становится понятной методом сравнения и анализа демографических данных. Перспективой скрытой политики правительства З.Гамсахурдия по депортации Джавахка было заселение этой территории грузинами, а также аджарами и турками-месхетинцами.

Ключевые слова: Джавахк, Грузия, Гамсахурдия, демография, Ахалкалак, Ахалцихе, Ниноцминда, Цалка.

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐԻ ԶԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱՓՈԽՈՒՄԸ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ 1919-1923 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ՝

ՀՏԴ 93/94(479.25)

ԱՐՄԱՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

*Խ. Արույանի անվան հայկական պետական մանկավարժական
համալսարանի համաշխարհային պատմության և
նրա դասավանդման մեթոդիկայի ամբիոնի դոցենտ, պ.գ.թ.,
թ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
arman.martirosyan.81@mail.ru*

Առաջին աշխարհամարտից հետո միջապգային հարաբերություններում լուրջ փոփոխություններ կատարվեցին, սկիզբ դրվեց ուժերի վերադասավորման և ազդեցության ոլորտների վերաբաժանման անպիջում պայքարին, որի ընթացքում նախկին դաշնակից պետությունները վերածվեցին մրցակիցների: Այդ համապատկերում ներկայացվում է, թե ինչպես պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո իրադարձությունների զարգացմանը զուգընթաց՝ փոխվեցին նաև մեծ տերությունների քաղաքական դիրքորոշումները՝ կապված «օսմանյան ժառանգության» հետ: Հենվելով տարբեր տեսակետների ու խնդիրների լուծման զանազան մոտեցումների համադրման ու պատմա-համեմատական մեթոդների վրա՝ փորձ է արվում համակողմանիորեն վերլուծել Հայկական հարցի վերաբերյալ «դաշնակից» երկրների որդեգրած երկակի քաղաքականության պատճառահետևանքային կապերը: Հետազոտվում է, թե ինչպես Առաջին աշխարհամարտից հետո արևմտյան երկրները և Խորհրդային Ռուսաստանը Հայկական հարցի լուծումը իրավական դաշտից տեղափոխեցին քաղաքական հարթություն: Ներկայացվում է նաև վերոնշյալ երկրների որդեգրած պիջոնականության քաղաքականության աղետալի հետևանքները հայ ժողովրդի համար, որի արդյունքում Հայաստանից խլվեց Նրա պատմական տարածքների մեծ մասը և սկիզբվեց Զեմալական Թուրքիային:

Բանալի բառեր՝ Փարիզի վեհաժողով, Օսմանյան ժառանգության խնդիր, Մերձավոր Արևելք, դաշնակից երկրներ, Հայկական հարց, Կիլիկիա, Թուրքիայի արտաքին քաղաքականություն, Խորհրդային Ռուսաստան, Լոկալի համաժողով:

Առաջին համաշխարհային պատերազմը, որը սկսել էր աշխարհի քաղաքական քարտեզի վերաձևման համար, ավարտվեց Գերմանիայի ու Նրա դաշնակիցների պարտությամբ: Օսմանյան Թուրքիան 1918թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսում զինադադարի համաձայնագիր ստորագրեց Անտանտի պետությունների հետ և դուրս եկավ պատերազմից: Սակայն պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո՝ իրադարձությունների զարգացմանը զուգընթաց, փոխվեցին նաև մեծ տերությունների քաղաքական դիրքորոշումները: «Օսմանյան ժառանգության» բաժանման հետպատերազմյան ծրագրերը սուր հակասություններ առաջ բերեցին դաշնակիցների ճամբարում: Ի տարբերություն բրիտանական ղեկավար շրջանների՝ Ֆրանսիան դեմ էր Թուրքիայի մասնատմանը, ինչն էլ պայմանավորված էր Օսմանյան կայսրությունում Ֆրանսիայի ունեցած տնտեսական ու ֆինանսական շահերով:

* Հոդվածը ներկայացվել է 13.03.2019թ., գրախոսվել՝ 29.03.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Չնայած Ժ.Կլեմանսոն հայտարարում էր, որ «Մարդկության բարիքը պահանջում է Թուրքիան խորտակումը, քանի որ նա ընդունակ չէ մարդավայել պետություն կազմել⁸³⁰», միևնույն ժամանակ Ֆրանսիայի ղեկավարները անսթող ձևով հանդես էին գալիս թուրքականացում ելույթներով ու նախաձեռնություններով: Ֆրանսիացի հեղինակ Միշել Պայարեսն, արտահայտելով ֆրանսիական բարձրաստիճան հրամանատարության շրջանակներում տիրող համոզմունքները, շեշտում է. «Ի՞նչ ենք փնտրում այստեղ. Մեր հեղինակության պահպանում, մեր առևտրի ազատ զարգացում, մեր դրամական շահերի ապահովում. մենք այս բոլորը կունենանք ֆրանս-թուրքական համագործակցության շնորհիվ, և դրա համար պետք է պաշտպանենք թուրքերին⁸³¹»:

Այդ ճանապարհին 1919թ. դեկտեմբերին Սիրիայում ու Կիլիկիայում Ֆրանսիայի բարձրագույն կոմիսար Ժորժ Պիկոյի այցն էր Սվազ: Միևն այդ Ժ.Պիկոն Կեսարիայում (դեկտեմբերի 6-ին) հանդիպում էր ունեցել Ալի Ֆուադ Չեքետյի հետ, որն այդ ժամանակ Անկարայի կառավարության առաջին դեսպանն էր Ռուսաստանում⁸³²: Ժ.Պիկոյի այցի շարժառիթների ու Զեմալի հետ ունեցած հանդիպումների մասին հանգամանալից տեղեկություններ է հաղորդում հենց Ալի Չեքետյը: Վերջինիս հետ հանդիպման ժամանակ Ժ. Պիկոն Ֆուադ փաշային վստահեցնում է, որ «ինչպես պարոն Բրիանի, այնպես էլ ֆրանսիական դիվանագիտության նպատակն է ստեղծել այնպիսի հնարավորություն, որ Միջին Արևելքում թուրքական մեծամասնություն կազմող հատվածում հիմնվի ուժեղ և անկախ թուրքական պետություն⁸³³»: Ժ. Պիկոն այնուհետև ժամանում է Սվազ և հանդիպում Ներկայացուցչական կոմիտեի ղեկավար Մուստաֆա Զեմալի հետ: Բարձրագույն կոմիսարը Մ.Զեմալ փաշային նույնպես հայտնում է Ֆրանսիայի կառավարության կազմի առաջիկա փոփոխության և Ա. Բրիանի կողմից ձևավորվող Նոր կառավարության մասին և ավելացնում. «Այն լիովին կպաշտպանի թուրքական ազգային քաղաքականությունը⁸³⁴»:

Հենց այդ տեսանկյունից միանգամայն հասկանալի են դառնում ֆրանսիական կառավարության «թուրքասիրության» պատճառները և Թուրքիայի տարածքային ամբողջականության պահպանման հարցում նրա եռանդուն գործողությունները: Ահա թե ինչու էր ԹԱՄԺ-ի ներկայացուցիչ Բեքիր Սամի բեյը խոր գոհունակություն հայտնում ֆրանս-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման առիթով՝ հայտարարելով, թե «այն ամենը, ինչը թուրքերը ստացել են, նրանք պարտական են Ֆրանսիայի և Բրիանի մեծահոգությանը⁸³⁵...»:

Այդ ճանապարհին, սակայն, Ֆրանսիան հանդիպեց Անտանտը ոգեշնչող իր հզոր «դաշնակցի», իսկ իրականում՝ ախոյանի՝ Անգլիայի լուրջ դիմադրությանը, որին լիովին ձեռնտու էր Թուրքիայի մասնատումը: Ֆրանսիայի կառավարող շրջանները ստիպված էին հաշվի առնել ստեղծված միջազգային դրությունը, ինչն ամենևին չէր բխում նրանց շահերից, և հաշվի նստեին Անտանտի հիմքը կազմող Անգլիայի հետ: Ինչպես իրավագիտորեն Ի.Մ. Լեմինն է փաստում. «Այստեղ հարցը բոլորովին այլ է: Առաջին աշխարհամարտից հետո իրադրությունը լիովին փոխվել էր, Մերձավոր Արևելքում Անգլիան էր դրության տերը, ոչ թե Ֆրանսիան⁸³⁶»:

Անգլո-ֆրանսիական այդպիսի տարաձայնությունների պայմաններում 1920 թ. ապրիլի 18-ին Իտալիայի Սան-Ռեմո քաղաքում դաշնակից երկրների վարչապետերի

⁸³⁰ Մշակ, 6.01.1921, Թիֆլիս:

⁸³¹ **M. Paillares**, *Le Ke'malisme devant les Allie's*, Paris, 1922, էջ 78:

⁸³² **A. Cebesoy.**, *Mili mücadele hatıralar*, İstambul, 1953, էջ 267:

⁸³³ Նույն տեղում, էջ 268:

⁸³⁴ Նույն տեղում:

⁸³⁵ **G. Haluk**, *Türk dış Politikasının. Ekonomik Politigi*, Cilt, 1, İstanbul, 1999, էջ 152:

⁸³⁶ **И.Лемин**, *Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно 1919-1925 гг.*, էջ

մասնակցությամբ բացվեց համաժողով, որը մշակելու էր Թուրքիայի հետ կնքվելիք հաշտության պայմանագրի նախագիծը: Աշխատանքների մեկնարկին արդեն նկատելի էր Անգլիայի բացահայտ առավելությունը դաշնակիցների նկատմամբ, ինչն էլ արտացոլվեց նախագծի պայմաններում: Նախագծով Ֆրանսիային էր հանձնվում Սիրիայի ու Լիբանանի մանդատը, Անգլիան նաև համաձայնում էր Կիլիկիան Սիրիային միացնելու ֆրանսիական առաջարկին, մինչդեռ Անգլիային էր անցնում Պաղեստինի ու Միջագետքի մանդատները՝ Մոսուլի հետ միասին:

Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանները, թեև զգուշորեն, փորձում էին Անկարայի հետ հասնել անջատ հաշտության, սակայն այդ պարագայում այլընտրանք չունեին, հարկադրված էին Անգլիայի հետ հանդես գալ միասնական ճակատով և 1920թ. օգոստոսի 10-ին ստորագրել Սևրի պայմանագիրը:

Սակայն Սևրի պայմանագրի իրագործումը այդպես էլ գործնական հիմքերի վրա չդրվեց: Իսկապես, այդ պայմանագիրը ծնվեց մեռած վիճակում, և վերջինիս իրականացման հեռանկարները, մեր համոզմամբ, ի սկզբանե հարցականի տակ էին դրված՝ կապված մի շարք գործոնների հետ. Նախ՝ պայմանագիրը ստորագրվել էր սուլթանական կառավարության հետ, որն այդ ժամանակ երկրում չունեւ որչ փաստացի, ո՛չ էլ իրավական իշխանություն: Բացի դրանից, այդ պայմանագիրը ոչ միայն հեշտությամբ չընդունվեց Անտանտի ճամբարում, այլև լուրջ տարածայնությունների պատճառ դարձավ:

Այդուհանդերձ, Սևրի հաշտության պայմանագիրը իրավաբանորեն ամրագրեց Անգլիայի գերակշիռ դիրքը Մերձավոր Արևելքում ու Սև ծովյան նեղուցներում և ոչ միայն չլուծեց Նախկին Օսմանյան կայսրության տարածքների բաժանման շուրջ միջիմպերիալիստական հակասությունները, այլև ավելի սրեց դրանք՝ առաջացնելով առաջին ճեղքվածքը Վերսալյան համակարգի հաշտության պայմանագրերում: Այն խիստ բացասական վերաբերմունքի արժանացավ նաև Ֆրանսիայի պաշտոնական շրջանակներում: «Սևրի պայմանագիրը այսպիսի տեսքով խստորեն ոտնահարում է ֆրանսիական ավանդույթները, խիստ հակադրվում մեր շահերին ինչպես ներկա պահին, այնպես էլ ապագայի տեսանկյունից և անհրաժեշտ է վերստին ուսումնասիրել ու փոփոխել այն», - հայտարարում է Նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Բրիանը⁸³⁷:

Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանները, հավատարիմ իրենց դիրքորոշմանը, 1920թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին դաշնակիցների հրավիրած Լոնդոնի երկրորդ համաժողովի ընթացքում վերստին փորձեցին հիմնավորել Սևրի պայմանագրի վերանայման անհրաժեշտությունը: Վիճահարույց այդ հարցը քննարկման առարկա դարձավ նաև Անտանտի Գերագույն խորհրդի Փարիզյան հանդիպման ժամանակ: Թեև Լյուդ Ջորջը վերստին ընդգծեց, որ «Անգլիայի կառավարությունը պաշտոնական բանակցություններ կվարի միայն Թուրքիայի օրինական կառավարության հետ, ոչ թե ապստամբ գեներալի»⁸³⁸, այդուհանդերձ ֆրանսիացիները մնացին անդրդվելի: Արդյունքում որոշվեց Սևրի դաշնագրի պայմանների վերաքննության նպատակով Լոնդոնում հրավիրել դաշնակից պետությունների խորհրդաժողով:

Անկարայի կառավարության կողմից Սևրի պայմանագիրը ընդունվեց խիստ բացասաբար: Մ. Զեմալը Դամադ ֆերիդին և մի շարք այլ աստիճանավորների, որոնք մասնակցել էին Սևրի պայմանագրի ստորագրմանը կամ առնչություն ունեին դրա հետ, մեղադրեց ազգի ու հայրենիքի շահերի դավաճանության մեջ: Նրա առաջարկով մեջլիսում օրենք ընդունվեց հեռակա կարգով Նրանց դատապարտելու պետական դավաճանության համար: ԹԱՄԺ-ը պաշտոնապես մերժեց այդ պայմանագիրը:

⁸³⁷ **Ռ.Սահակյան**, ֆրանս-թուրքական հարաբերությունները և Կիլիկիան 1919-1921թթ., Երևան, 1970, էջ 93:

⁸³⁸ Մշակ, 6.01.1921, Թիֆլիս:

Ինչպես իրավագիտորեն գրում է Վ.Բայբուրդյանը՝ «Անտանտի մայրաքաղաքներում թուրքերի նկատմամբ հովերը սկսել էին փչել այլ ուղղությամբ»⁸³⁹ :

Ուշագրավ է Ռ.Պուանկարեի «մտահոգությունը» հայերի հարցում, ով ամեն ջանք «գործադրում էր» ցույց տալու Ֆրանսիայի մտահոգ դիրքորոշումը հայերի ճակատագրի նկատմամբ, հատկապես Կիլիկիայում: Ավելին, դաշնակիցները կարող են ձախողվել, բայց փառահեղ կլինի ձախողվել՝ փորձելով որևէ բան անել հայերի համար: Եվ այդ ամենից հետո նշում է, թե ինչպիսի առաջարկ էլ արվի Թուրքիային, պետք է հնարավորին չափ հաճելի դարձվի, և որոշ պատասխանատվություն էլ պետք է դրվի Ազգերի լիգայի վրա⁸⁴⁰:

Ֆրանսիական դիվանագիտության այդ վայրիվերումների արդյունքում արդեն իսկ նշմարվում էին Կիլիկիան Թուրքիային վերադարձնելու հեռանկարները, որոնք էլ ամրագրվեցին 1921թ. հոկտեմբերի 20-ի Անկարայի պայմանագրում: Իրավացի է Միշել Պայարեսը՝ նշելով, որ «Անկարայի պայմանագիրը տազնապի, վախի ու հուսալքության մթնոլորտ ստեղծեց Կիլիկիայի քրիստոնյա ազգաբնակչության շրջանում՝ վշտի մեջ խորասուզելով երկու հարյուր հազար կիլիկիացիների»⁸⁴¹:

Կիլիկիահայության աղետալի դրության մասին վկայում են նաև այն բազմաթիվ նամակներն ու հեռագրերը, որոնք ուղարկվել են ինչպես բարձրագույն կոմիսարին, այնպես էլ Ֆրանսիայի վարչապետին՝ նշումներով որ «Կիլիկիայի հայ բնակչությունը գտնվում է սոսկալի ճգնաժամի մեջ», որ «ամենուր տիրում է անապահովության ու վախի մթնոլորտ, և միայն պաշտպանական լուրջ միջոցառումները կարող են ամբողջական բնաջնջումից փրկել 150000 հայ բնակչությանը»: Սակայն Ֆրանսիայի ղեկավար շրջանները անտեսեցին այդ ամենը և «նույնիսկ միջոցառումներ ձեռք առնվեցին հայության գինաթափման և Կիլիկիայից նրանց տեղահանման համար»⁸⁴²: Չետևաբար, իզուր էր Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքը Ա.Միլերանին ուղարկած նամակում զարմանք հայտնում, որ «հաղթված թուրքը ֆրանսիական գոտում հեշտությամբ վերադառնում է մահ ու ավեր տարածելու իր սովորական գործին»⁸⁴³:

Սակայն փաստերի համակողմանի վերլուծությունը թույլ է տալիս ասելու, որ Ֆրանսիայի շահերը Կիլիկիայում ածանցյալ էին, երկրորդական Թուրքիայում նրա ունեցած տնտեսական, ֆինանսական ու քաղաքական շահերի համեմատ, իսկ ֆրանսիացիները ցանկացած պահի պատրաստ էին զոհաբերելու Կիլիկիան էլ, կիլիկիահայությանն էլ, եթե բեմալական կառավարությունը թեկուզ նվազագույն չափով ճանաչեր այդ շահերը:

Ինչ վերաբերում Ֆրանսիայի «դաշնակից» Մեծ Բրիտանիային, ապա վերջինիս դեպի Հայաստան ֆրանսիական ուժերի առաջխաղացման հարցը հետաքրքրում էր միայն իմպերիալիստական մրցակցության տեսանկյունից: Անգլիային գերազանցապես հուզում էր Մերձավոր Արևելքում և, հատկապես, Մոսուլի նավթաշատ շրջանում իր ռազմա-քաղաքական դիրքերը հնարավորին չափ կայունացնելու խնդիրը: Նրան ձեռնտու էր իր ֆրանսիական մրցակցին հեռու պահել Միջագետքում՝ իր շահերի ոլորտում ծավալվելու վտանգից՝ Հայաստանին օգնելու պատրվակով նրան մղելով դեպի Անդրկովկաս:

Դաշնակիցների՝ հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ նախկին դիրքորոշման փոփոխության մասին է վկայում 1922թ. մարտի վերջերին Փարիզում տեղի ունեցած

⁸³⁹ Վ.Բայբուրդյան, Զրդերը, հայկական հարցը և հայ քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո, Երևան, 2008, էջ 333:

⁸⁴⁰ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972:

⁸⁴¹ M. Paillares, Le Ke'malisme devant les Allie's, Paris, 1922, էջ 366-367:

⁸⁴² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 546, թ. 13:

⁸⁴³ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ /Մատենադարան/: Այլևայլ հեղինակների արխիվ, թղթ. 240թ, վավ. 11բ:

մերձավորարևելյան հարցերին նվիրված խորհրդածողովը, որտեղ, ի թիվս այլ հարցերի, քննարկվեց նաև «Հայաստանի հարցը»: Այդ հանդիպումների արձանագրություններից երևում է, որ Թուրքիայի նկատմամբ Նրանց վարած քաղաքականության մեջ առկա էին լուրջ տարածայնություններ ու իրարամերժ տեսակետներ, «երեք նախարարներն էլ ընդունում էին, որ Նրանք, ըստ էության, ի վիճակի չեն որևէ բան պարտադրելու Թուրքիային»⁸⁴⁴:

Ուշագրավ մանրամասներ կան նաև լորդ Ջ.Քերզոնի և Յուսուֆ Քեմալ բեյի 1922թ. մարտի 18-ի հանդիպման հուշագրում, որում Քերզոնը նշում է. «Եթե Անգլիան ոգեշնչված է հենց Նոր արտահայտված բարեկամական տրամադրություններով, լավագույն ապացույցը կլինի այն, որ վերցվեն Կարսի և Արդահանի շրջակայքի մի շարք շրջաններ և ավելացվեն Երևանի պետությանը»⁸⁴⁵: Թուրքիայի ներկայացուցիչը, ի պատասխան, նշում է. «Ինչ վերաբերում է հայերին, ապա իր կառավարության հարաբերությունները Հայաստանի կառավարության հետ բարեկամական են: Նրանց միջև կնքվել են երկու պայմանագրեր՝ Ալեքսանդրապոլի և Կարսի: Առաջինը պատերազմի արդյունքն էր, բայց ոչ երկրորդը, որը կնքվել էր երկու բարեկամական երկրների միջև: Այս պայմանագիրը լուծել է Նրանց միջև եղած սկզբունքային հարցերը: Ավելին, Յուսուֆ Քեմալ բեյը ավելացրեց, որ Կարսի և Արդահանի սանջակները Ռուսաստանը Թուրքիայից է վերցրել: Այդ սանջակներից ոչ մեկն էլ երբևէ հայկական մեծամասնություն չի ունեցել: Կարսը միշտ էլ եղել է թուրքական ամրոց և թուրքական տերիտորիա: Արդահանում հայերը չափից դուրս հազվագյուտ են եղել: Առաջարկված լուծումը միայն թուրքերի և հայերի միջև եղած խաղաղությանը վնաս կհասցնի: Կարսի պայմանագիրը Թուրքիայի և Հայաստանի միջև կնքված բարեկամական ոգով պայմանագրերից մեկն է և այժմ չպետք է փոփոխվի»⁸⁴⁶:

Այդ պայմաններում Թուրքիայի հետ հաշտության Նոր պայմանագիր ստորագրելու համար 1922 թ. Նոյեմբերի 20-ին Լոզանում հրավիրվեց միջազգային համաժողով, որտեղ, ի թիվս այլ հարցերի, անդրադարձ կատարվեց նաև հայկական հարցին:

Հատկանշական է, որ այդ ժամանակ քաղաքական ակտիվ գործունեություն ծավալեց 1921թ. Անկարայի պայմանագրի ճարտարապետ Ա.Ֆ.Բույունը: Վերջինս, «սեպտեմբերի 28-ին ժամանելով Իզմիր, ֆրանսիական կառավարության անունից ցանկություն հայտնեց հանդիպելու Մ. Քեմալի հետ: Ա.Ֆ.Բույունը և Մ. Քեմալը հանդիպեցին որպես լավագույն ընկերներ», գրում Ի.Իսյոյուն՝ հավելելով, որ «հանդիպման ժամանակ ֆրանսիացի դիվանագետը Քեմալին հավաստիացնում է, որ Ֆրանսիան առաջիկա համաժողովում դիվանագիտական աջակցություն կցուցաբերի Անկարայի կառավարությանը»⁸⁴⁷:

Այդ է վկայում նաև Պուանկարեի՝ հունվարի 30-ին Մ. Քեմալին ուղարկած հեռագիրը, որում նշում է, թե «Ֆրանսիան մտադիր է թուրքերի հետ գնալ բանակցությունների անգամ այն դեպքում, եթե Նույնիսկ դաշնակիցները չկարողանան ստորագրել ընդհանուր հաշտություն»⁸⁴⁸:

Վերլուծելով Լոզանի համաժողովում Ֆրանսիայի որդեգրած դիրքորոշումը՝ կարող ենք փաստել, որ դաշնակից Անգլիայից Ֆրանսիայի կախվածությունը վերջինիս հարկադրեց համաժողովի ընթացքում գրավելու ավելի մեղմ դիրք, գնալու քրիտանական քաղաքականությանը համընթաց, պաշտպանելու Անգլիայի համար

⁸⁴⁴ Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, Երևան, 1972, էջ 778:

⁸⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 709:

⁸⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 708-710:

⁸⁴⁷ Ի. Ինօնյու, Hatıralar, kitap 1. 2, Ankara, 1985, էջ 122:

⁸⁴⁸ Ռ. Սահակյան, Ֆրանսիան և Թուրքիան Լոզանի կոնֆերանսում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, Երևան, 1985, էջ 9:

գլխավոր խնդիրներ հանդիսացող Նեղուցների ու Մոսուլի հարցերը՝ մոռանալով երբեմնի հայանապատ, բարձրագույն խոստումները: Ֆրանսիական մամուլում կրկին շրջանառվեցին ֆրանս-թուրքական անջատ բանակցությունների անհրաժեշտությունը շեշտող հոդվածներ, մասնավորապես «Մատեն» թերթը գրում է. «Ֆրանսիային հարկավոր է Թուրքիայի հետ անմիջական բանակցություններ սկսել, հակառակ դեպքում համաժողովի ողջ աշխատանքները մեր հաշվին կկապվեն մուսուլմանների հետ»⁸⁴⁹:

Ինչպես գիտենք, դաշնակիցները մերժել էին հայկական պատվիրակությունների մասնակցությունը Լոզանի համաժողովին՝ պատճառաբանելով, որ Հայաստանն ընդունել է խորհրդային իրավակարգ, որի իշխանությունը ճանաչված չէ դաշնակիցների կողմից: Ամեն դեպքում, անգլիական կողմը թուրքական պատվիրակությանը առաջարկեց ստեղծել հայ փախստականների հանգրվան՝ «Հայկական օջախ»⁸⁵⁰: Ուշագրավ է, որ երբ խորհրդաժողովում լորդ Զերգունը դիմեց թուրքական պատվիրակության ղեկավար Իսմեթ փաշային՝ հայտարարելով, թե «ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը նայում է մեզ՝ սպասելով, որ դուք բավարարություն կտաք հայերին», հետևեց Իսկոնյուլի պատասխանը. «Քաղաքակիրթ աշխարհը ավելի շատ ձեզ է նայում, որովհետև դուք եք, որ անվերջ խոստումներ եք տվել հայերին, իսկ մենք որևէ խոստում չենք տվել»⁸⁵¹:

«Հայկական օջախ» ստեղծելու վերաբերյալ թուրքական պատվիրակությունը Ի.Իսկոնյուլի գլխավորությամբ նշեց, որ դա հավասարազոր է Թուրքիայի մասնատմանը, որ Թուրքիան չի կարող իր տարածքից տրամադրել մի հողակտոր՝ նման ծրագրի իրականացման համար: «Ձեր պահանջը երբեք չենք ընդունի... Երբեք չենք մտածի այդ մասին, եթե ցանկանում եք շարունակել բանակցությունները, այդ դեպքում մենք այլևս չենք հանդիպի»⁸⁵², - հայտարարեց Իսմեթ փաշան: Ճիշտ է նկատել «Հայրենիք» ամսագրի թղթակիցը՝ գրելով, որ «այս հարցը հանձնվեց Ազգերի լիգային, որին սովորաբար հանձնում են անլուծելի և անհուսալի գործերը»⁸⁵³:

Մ.Զեմալի ղեկավարած Անկարայի Ազգային Մեծ ժողովի կառավարությունը շատ հմտորեն օգտագործեց Անտանտի ճամբարում առկա անգլո-ֆրանսիական հակասությունները՝ մանևրելով դաշնակիցների տարածայնությունների ոլորտում, և կարողացավ հասնել թե՛ դիվանագիտական, թե՛ ռազմական շոշափելի արդյունքների:

Դրանից հետո Անտանտի ղեկավարները, մոռանալով երբեմնի հայանապատ, բարձրագույն խոստումները, անցան իրենց համար առավել կարևոր ու շահեկան խնդիրների քննարկմանը:

«Նրանք ամենայն հաճությամբ Սևրը փոխանակեցին Լոզանով... և լիզեցին իրենց ստորագրությունները, հրաժարվեցին հայերին տված իրենց բոլոր խոստումներից»: Հայ ժողովրդի միակ հանցանքը եղավ «կուրորեն հավատք ընծայել իր մեծ դաշնակիցներին»⁸⁵⁴: Այսպիսով, Լոզանի խորհրդաժողովում նախ՝ Հայկական հարցը «Ազգային օջախի» գաղափարից հասցվեց Թուրքիայի որևէ անկյունում հայերի կենտրոնացման մոթին, ապա՝ տերությունների հավաքական կամքով տապանաբար դրվեց Սևրի դաշնագրի վրա:

Խոսելով Հայկական հարցի վերաբերյալ Հայաստանի դաշնակիցների, հատկապես Ֆրանսիայի նախկին դիրքորոշման աստիճանական հրաժարման մասին՝ հարկ է նշել, որ այդ հարցում նրանց գրեթե ոչնչով չզիջեց հայ ժողովրդի մեկ այլ դաշնակից ու բարեկամ համարվող խորհրդային Ռուսաստանը:

⁸⁴⁹ В. Гурко-Кряжин, История революций в Турции, Москва, 1923, стр. 187.

⁸⁵⁰ A. Gürel, Yabancı kaynaklarda türk-ermen ilişkileri. 1071-2006/ Izmir. 2006, էջ 138:

⁸⁵¹ Վ. Բայբուրդյան, նշվ. աշխ., էջ 336-337:

⁸⁵² İ. İnönü, Hatıralar, kitap 1. 2, էջ 8:

⁸⁵³ Հայրենիք, 01. 01. 1923, Բոստոն:

⁸⁵⁴ Չարթունք, 02.09.1964, Բեյրութ:

Քեմալա-բոլշևիկյան մերձեցման պայմաններում Խորհրդային իշխանությունները, առաջնորդվելով համաշխարհային հեղափոխության անհիմն զաղափարներով և արևելքում դրանց իրականացման հեռանկարները կապելով Քեմալական Թուրքիայի հետ, վերջինիս վճարեցին առաջին հերթին հայ ժողովրդի հաշվին: Թուրքիայի բարեկամությունն ու զինակցությունը ապահովելու փրկագինը խորհրդային իշխանությունները ամրագրեցին Մոսկվայի ռուս-թուրքական «ապօրինի գործարքով»: Կոպտորեն խախտելով միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքներից մեկը՝ ազգերի ինքնորոշման իրավունքի սկզբունքը, Խորհրդային Ռուսաստանը, ոչ մի իրավասություն չունենալով տնօրինելու հայ ժողովրդի ճակատագիրը, Հայաստանից խլեց Նրա պատմական տարածքների մեծ մասը և նվիրեց Քեմալական Թուրքիային ու Խորհրդային Ադրբեջանին:

Մոսկվայի խորհրդաժողովը թեև Ա. Ֆուադ Չեքետյը համարում է լիակատար վստահության դրսևորում և արևմտյան կապիտալիզմի դեմ մղվող պայքարում վերջնականապես միավորող պայմանագիր⁸⁵⁵, սակայն չի նշում, որ Քեմալա-բոլշևիկյան համագործակցության արդյունքում կնքված այդ պայմանագրով հայ ժողովուրդը զրկվեց իր հայրենիքի մեծագույն մասից, ինչպես նաև՝ վերամիավորվելու հնարավորությունից:

Փաստաթղթերի համակողմանի ուսումնասիրությունից կարծես ստեղծվում է երկակի տպավորություն. մի կողմից՝ իբր Անտանտի տերությունների պետական գործիչներն ու դիվանագետները լրջորեն մտահոգված են հայ ժողովրդի ճակատագրով, Նրա համար ստեղծված ծանր վիճակով, և որ Նրանք ուշադրությամբ քննարկել են Հայաստանում ստեղծված իրադրությունը, պետական ինքնուրույնության ձեռքբերման հարցերը և այլն, մյուս կողմից՝ ակնհայտ է, որ հայկական հարցի քննարկումը Անտանտի բարձր ոլորտներում ամենևին էլ Նպատակ չէր հետապնդում հայ ժողովրդին դուրս բերելու մղձավանջային դրությունից, այլ պարզապես Անտանտի պետություններից յուրաքանչյուրը այն օգտագործել է հակախորհրդային Նպատակներով՝ Թուրքիայից որևէ զիջում ստանալու, Մերձավոր Արևելքում սեփական դիրքերն ամրապնդելու կամ, ինչպես Ֆրանսիան, փոքր ժողովուրդների հաշվին թուրքական կառավարողների հետ անջատ համաձայնության հասնելու համար:

Ահա թե ինչպես դաշնակիցները, որոնք տարիներ շարունակ հավատացնում էին, թե իսկապես «մտահոգված» են հայ ժողովրդի ճակատագրով և «պաշտպանում» են Նրանց արդար պահանջները, ամենապատասխանատու պահին միտումնավոր շրջանցեցին հայկական հարցը: Այդ ամենը հերթական հիշեցումն էր մեզ, որ խոշոր պետությունները փոքր ժողովուրդներին, ներառյալ իրենց իսկ դաշնակիցներին տված խոստումներն ու անվտանգության երաշխիքները կարող են անվարան ու հեշտորեն մոռանալ: Հետևաբար մենք ինքներս պետք է վերլուծենք ու հասկանանք, որ անվտանգության «միջազգային երաշխիքները» հուսալի չեն:

---

⁸⁵⁵ A.Cebesoy, Mili mücadele hatıralar, էջ 194:

THE REVISION OF THE POLITICAL VIEWS REGARDING ARMENIAN QUESTION DURING 1919-1922 BY ITS ALLIES

ARMAN MARTIROSYAN

*Armenian State Pedagogical University ASPU after Kh. Abovyan, Chair of international history and its teaching methodology, Associate Professor,
Ph.D in historical sciences,
Yerevan, Republic of Armenia*

After the WWI serious changes were made in international relations, the unyielding struggle for redistribution of forces and redistribution of influence spheres was initiated, during which the former allies became rivals. In this context, it is described how the political positions of the Great Powers were replaced by the "Ottoman legacy" alongside the development of events immediately after the end of the war. Based on a combination of different approaches to the different points of view and problem solving and comparative methods, an attempt is made to comprehensively analyze the cause-and-effect relationships of the dual politics of the allied states on the Armenian question. After WWI, western countries and Soviet Russia moved the solution of the Armenian question from the legal field to a political dimension. Catastrophic consequences of the policy of compromise adopted by the above-mentioned countries for the Armenian people are also represented, as a result of which the most part of the historical homeland was seized by Kemalist Turkey.

Keywords: *Paris Conference, The issue of the Ottoman heritage, Near East, Allied Countries, Armenian Question, Cilicia, Turkey's Foreign Policy, Soviet Russia, Lausanne Conference.*

ПЕРЕСМОТР ПОЛИТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДОВ СОЮЗНИКОВ В ОТНОШЕНИИ АРМЯНСКОГО ВОПРОСА В 1919-1923 ГОДАХ

АРМАН МАРТИРОСЯН

*Доцент кафедры мировой истории и ее методики преподавания Армянского государственного педагогического университета имени Х. Абовяна,
кандидат исторических наук,
г.Ереван, Республика Армения*

После Первой мировой войны в международных отношениях произошли серьезные изменения, было положено начало упорной борьбе за перераспределение сил и сфер влияния, в ходе которого бывшие союзники стали соперниками. В этом контексте представлено, как сразу после окончания войны, наряду с развитием событий, изменились политические позиции великих держав в связи с «османским наследием». На основе сочетания разных подходов к различным точкам зрения и решению проблем, а также сравнительных методов делается попытка всесторонне проанализировать причинно-следственные связи двойной политики союзных государств в вопросе Армении. После Первой мировой войны западные страны и Советская Россия переместили решение Армянского вопроса из правового поля в политическое измерение. Представлены также катастрофические последствия политики компромисса, принятой вышеупомянутыми странами для армянского народа, в результате которой большая часть его исторической родины была захвачена кемалистской Турцией.

Ключевые слова: *Парижская конференция, проблема османского наследия, Ближний Восток, союзнические страны, Армянский вопрос, Киликия, внешняя политика Турции, Советская Россия, Лозаннская конференция.*

СКРЕЩЕНИЕ СУДЕБ: ПОЛЬСКИЕ СЛЕДЫ НА АРАРАТЕ И СЕВАНЕ*

УДК 93/94(479.25+438)

ЗБИГНЕВ Т. ШМУРЛО

*Президент экономической палаты Польша – Армения,
кандидат гуманитарных наук в области политических наук,
Почетный член Союза художников Армении,
Варшава – Эльблонг, Польша
pressart@poczta.onet.pl*

Данная статья посвящена аспектам сходной истории поляков и армян и скрещения их судеб, в том числе связанным с принятием армянами и поляками христианства. Она также содержит воспоминания о негативной и часто враждебной роли большевиков, которые «на штыках» предлагали завоеванным народам «счастье и мир» и «помощь», что не пошло на пользу жителям Польши и Армении.

В статье поляки представлены также в качестве покорителей Арарата. Отдельная часть статьи посвящена польскому офицеру, который случайно попал в Армению в период Первой Республики и помогал правительству демократической Армении создавать на озере Севан флотилию военных кораблей. Неоценимым источником являются его воспоминания, в которых, как очевидец и активный участник, он представил через собственную призму некоторые события тогдашней Армении (1918-1920).

Ключевые слова: Армения, Польша, христианство, большевики, Арарат, Севан, военный флот, армяне, поляки.

Сходство христианского пути

Контакты Польши с Арменией исторически формировались на протяжении долгих столетий и до сих пор – это сложная и интересная страница, демонстрирующая самое важное – добрые, часто дружеские отношения между людьми. Нельзя забывать, что когда создавалась первая польская государственность, у армян был уже длинный период существования независимых и важных для мира государственных структур, не говоря о длинной истории армянского христианства, принятого уже в начале IV века в качестве государственной религии. Христианизация польских земель проходила намного позднее – в X веке.

Крещение Польши произошло, как указывают историки, 14 апреля 966 года и символически связывается с основанием польского государства. Мешко I – первый польский правитель, принял крещение скорее всего в городе Познань, на Тумском острове. Церемонию, вероятно, проводил Йордан (монах из Германии или Италии), впоследствии ставший первым епископом Польши.

Решение как армянского царя Трдата III, так и князя поляков Мешко I о принятии крещения вытекало из расчетов чисто политического плана. Трдат III и Мешко I предстают как чрезвычайно проницательные политики, настоящие государственные

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 02.05.2019թ., գրախոսվել՝ 04.06.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

деятели, чуть ли не исторические миссионеры. Без их абсолютно свободного и суверенного решения о принятии христианства не было бы Польши и Армении.

Решение первого польского правителя князя Мешко I было тогда самым лучшим из возможных⁸⁵⁶. Это событие имело чрезвычайно важное значение для будущей истории поляков и позволило Польше присоединиться к западной римской цивилизации как «центру культуры». Отсюда польская культура имеет больше всего западноевропейские корни⁸⁵⁷. После крещения Мешко, Польша символически вошла в сферу влияния западной цивилизации, а ее имя впервые появилось в средневековых анналах. 966 год можно считать началом исторической памяти поляков. Более ранние сведения о Польше относятся, скорее, к области национальной мифологии, в частности, это легенды о мифическом прародителе поляков Лехе, короле Попеле, съеденном мышами, и Пясте, основателе династии, к которой принадлежал Мешко I. Другими словами, крещение Мешко I ознаменовало переход Польши от мифического славянского прошлого к реальной истории Западной Европы, в которой Польше предстояло сыграть собственную и достаточно важную роль⁸⁵⁸.

О польских армянах или армянах в Польше можно говорить, по крайней мере, с 1349 года, когда Львов вместе с Галицко-Володимирской Русью был присоединен к Польше. Среди горожан имелись также армяне. Поселялись они на Руси начиная с XIII века, вследствие падения независимого армянского государства Багратидов. Столица этого государства была завоевана греками в 1045 году, а в 1064 году – уничтожена турками-сельджуками.⁸⁵⁹ После этих происшествий армяне начали искать места для «нормальной» жизни. Поселялись также на восточных землях Польши, обогащая польскую действительность, а вскоре и культуру⁸⁶⁰. Активно участвовали в повседневной жизни Польши, занимались не только торговлей, но и выступали как ученые, хорошо образованные люди, которые служили у польских правителей переводчиками, учителям и воспитателями королевских детей. Получили многочисленные привилегии от польских правителей (1356⁸⁶¹, 1364⁸⁶², 1367⁸⁶³). В 1519 году польский Сейм принял так называемый Статут львовских армян – регулирующий правовой документ, по которому функционировало армянское общество не только в районе Львова, но и в остальных центрах страны. Статут был впоследствии утвержден королем Сигизмундом I Старым (1467-1548 гг., с 1507 года – король Польши). Главными положениями в нем были дела

⁸⁵⁶ M. Jędraszewski (abp), *Chrzest Polski*, „Łódzkie Studia Teologiczne”, Łódź 2017. Nr 26. C. 9.

⁸⁵⁷ Jan Paweł II, *Homilia podczas Mszy świętej w Poznaniu*, 20 czerwca 1983 r., [в:] *Pokój Tobie, Polsko, Ojczyzno moja!* Друга pielgrzymka Jana Pawła II do Ojczyzny, 16–23 VI 1983, Warszawa 1983. C. 124.

⁸⁵⁸ M. Gliński, *Исторические факты крещения Польши* (<https://culture.pl/ru/article/istoricheskie-fakty-o-kreshchenii-polshi> (15.04.2019.)). Ср. Ph.E. Steele, *Nawrócenie i chrzest Mieszka I*, Kraków 2016; A. Nowak, *Dzieje Polski*, t. 1: Do 1202, Kraków 2014. C. 61.

⁸⁵⁹ A. Pisowicz, *Ormianie polscy. Problem świadomości narodowej a kwestia języka*, [в:] M. Bobrowicka (red.), *Język a tożsamość narodowa. Slavica*, Kraków 2000. C. 135.

⁸⁶⁰ R. Hambarcuman, *Ormianie w nauce, oświacie i kulturze Polski*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, Kraków 1996, nr 8. C. 5-21

⁸⁶¹ В 1356 г. Казимеж Великий (1310-1370, на престоле Польши с 1333 года), применяя для города Львова магдебургское право, предоставил армянам привилегию в плане юридического положения в городе. Они могли признать действующее в городе магдебургское право, или же пользоваться национальным законом. Выбрали второй вариант, благодаря чему добились независимости в правосудии.

⁸⁶² О привилегии для львовских армян можно прочесть: J. Rydzkowska-Kozak, *Ormiańskiemalarstwominiaturóww Rzeczypospolitej oboganarodów*, Warszawa-Toruń 2014. C. 12

⁸⁶³ Привилегия гарантировала львовским армянам религиозную свободу и утверждала одновременно назначение нового епископа Григория (1367-1374), который был вынужден жить на постоянной основе во Львове.

правосудия и самоуправления. Установленное обычаем армянское право, основанное на кодификации судебника (Датастанигирк) Мхитара Гоша, памятника большой значимости для правовой науки Армении, а также для культуры и права всех армян, было в 1519 году интегрировано в польское законодательство. Армяне были вправе основывать собственное управление, гмины с храмом и независимой системой образования⁸⁶⁴.

И если армянские выходцы действительно поселялись на польских землях, то поляки только временно направлялись на Восток, но не переезжали и не поселялись на армянских землях в большом количестве. Нельзя забывать, что шляхетская Речь Посполитая с начала XV века и почти до конца XVII века являлась одной из самых мощных европейских держав, и ее жители не искали счастья и удачи вне пределов своей родины. Вдобавок по политическим причинам, вызванным польско-турецкими столкновениями, а также из-за непримиримых вероисповедных расхождений, эмиграция поляков не имела никакого политического, религиозного или экономического обоснования.

Первые контакты с завоеванными султаном армянскими землями имели полонизированные, а часто – нобилитированные армяне, которые поселились в восточных районах Польши, особенно проживающие в таких городах, как Львов, Краков и Камянец-Подольский. Польские армяне в большинстве своем занимались торговлей с Востоком, удовлетворяя потребности королевского двора, знати, богатого дворянства, львовского и краковского мещанства в искусстве, одежде, оружии, драгоценностях, кожаных изделиях, которые они привозили с Востока. Увлечение восточным искусством усилилось особенно во время правления польского короля Яна III Собеского (1674-1696), который планировал включить армянские земли под опеку Речи Посполитая⁸⁶⁵. Быстро появилась особая мода на восточные, в том числе и армянские товары и изделия. Упоминается также о восточном влиянии на художественный вкус польской общественности⁸⁶⁶.

Польско-армянские контакты складывались по-разному на протяжении многих столетий⁸⁶⁷. Армяне поселялись не только в восточных регионах Речи Посполитая⁸⁶⁸ – особенно во Львове, где развивалось искусство,⁸⁶⁹ существовала специальная школа армянских художников⁸⁷⁰, но и в других городах – в Кракове, Люблине, Замостье, где была сильная армянская община,⁸⁷¹ и даже в Варшаве⁸⁷², Познани⁸⁷³ и Гданьске⁸⁷⁴. В

---

⁸⁶⁴ M. Oles, *The Armenian Law in the Polish Kingdom (1356-1519)*, Roma 1966.

⁸⁶⁵ A. Kosecki, *Polacy w Armenii. Problematyka kwerendy i główne kierunki badań*, „Dzieje Najnowsze” 2000. Rocznik XXXII. C. 194.

⁸⁶⁶ T. Mańkowski. *Sztuka Islamu w Polsce w XVII i XVIII wieku*, Kraków 1935; idem, *Orient w polskiej kulturze artystycznej*, Wrocław, 1959; B. Baranowski, *Znajomość Wschodu w dawnej Polsce do XVIII wieku*, Łódź 1950; J. Reychman, *Życie polskie w Stambule w XVIII wieku*, Warszawa 1959; idem, *Orient w kulturze polskiego Oświecenia*, Wrocław 1964.

⁸⁶⁷ M. Zakrzewska-Dubasowa (red.), *Studia z dziejów i kontaktów polsko-ormiańskich*, Lublin 1983; A. Chodubski, *Główne ogniwa kontaktów polsko-ormiańskich do początku XX w.*, Warszawa 1988.

⁸⁶⁸ S. Barącz, *Żywoty sławnych Ormian w Polsce*, Lwów 1856; T. Gromnicki, *Ormianie w Polsce ich historia, prawa i przywileje*, Warszawa 1889; K. Mojzesowicz, A. Chodubski, *Ormianie w Polsce*, Warszawa, 1988.; B. Wójcik – Keuprulian, *Ormianie polscy*, Warszawa 1991; G. Pelczyński, *Ormianie polscy w XX wieku*, Warszawa 1997; K. Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dzisiejszej*, Kraków 2000; P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormianie w Polsce. Przeszość i teraźniejszość*, Toruń 2011; K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, Warszawa 2018.

⁸⁶⁹ T. Mańkowski, *Sztuka Ormian lwowskich*, Kraków 1934.

⁸⁷⁰ T. Mańkowski, *Lwowski cech malarzy w XVI-XVII wieku*, Lwów 1936.

⁸⁷¹ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie zamojscy i ich rola w wymianie handlowej i kulturalnej między Polska a Wschodem*, Lublin 1965.

⁸⁷² E. Tryjarski, *Ormianie w Warszawie. Materiały do dziejów*, Kraków 2001.

разных центрах Польши развивались религиозная жизнь⁸⁷⁵ и традиционное армянское искусство миниатюры⁸⁷⁶. Без присутствия в Польше армян, которые накрепко вписались в ее историю, экономику, культуру, науку и, как оказалось, в большинстве случаев были верны Речи Посполитая⁸⁷⁷, невозможно вообще говорить об обогащении, взаимном ознакомлении и уважении традиций. В польских магнатских и дворянских усадьбах, мещанских домах можно было встретить произведения армянского искусства и художественного мастерства. Сейчас часть из них хранится в польских музеях и учреждениях культуры⁸⁷⁸.

1. Опасность соседской «помощи»

Северный и Южный Кавказ с XVIII века находились в зоне жизненно важных интересов Российской империи, которая стала активно проникать на Закавказье. Уже в 1723 году к Российской империи были присоединены территории Северного Азербайджана и Дагестана. По Георгиевскому трактату 1783 года Картли-Кахетинское царство (грузинское государственное образование, часть нынешней территории Грузии) перешло под российский протекторат. Позднее, в результате русско-персидской войны 1826-1828 годов к России была присоединена и часть Восточной Армении. С этого времени Южный Кавказ стал частью российского государства.

Российская империя упрямо двигаясь в сторону Кавказа. Занимала все новые земли и брала в свои объятия даже не соглашающиеся с этим народы. Действия россиян не всегда были мирными. Для многих народов Закавказья Россия явилась завоевателем их земель, но для армян, часть которых тоже считала эти российские действия как завоевание, приносила надежду на спасение от турецкого ига.

Действительная роль Российской империи больше заключалась в колониальных, весьма жестоких завоеваниях. В некоторых научных кругах считают, что Россия произвела довольно жестокую колонизацию как Кавказа и Закавказья, так и других независимых государств. Так случилось и с Польшей (Речи Посполитой). «Русская грабительская колонизация подготовила в будущем специальную почву для современного этносепаратизма и этнополитических конфликтов»⁸⁷⁹, которые появились после падения коммунистической державы.

---

⁸⁷³ L. Hejnowicz, *Z dziejów Ormian poznańskich*, „Posłaniec św. Grzegorza”, Lwów 1933, nr 1-2. C. 10-14.

⁸⁷⁴ T. Mańkowski, *Kupcy ormiańscy w Gdańsku*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, Toruń 1917-1919, t. 4. C. 181-185; A. Chodubski, *O osadnictwie ormiańskim na Wybrzeżu Gdańskim*, „Słupskie Studia Historyczne”, Słupsk 1991. nr 3. C. 83-95; M. R. Gizowski, *Ormianie na Wybrzeżu Gdańskim*, Warszawa 1994.

⁸⁷⁵ C. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce (zarys historyczny)*, Lwów 1928; M. Gillert, *Kościół ormiański wyznacznikiem tożsamości narodowej*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, Kraków 2002, nr 30/31. C. 4-50.; D. Ziętek, *Tożsamość i religia. Ormianie w krakowskiej i lwowskiej diasporze*, Kraków 2008.

⁸⁷⁶ T. Mańkowski, *Ormiańskie rękopisy iluminowane*, „Posłaniec św. Grzegorza”, Lwów 1932, nr 9-11. C. 151-156.; J. Rydzewska-Kozak, *Ormiańskie malarstwo miniaturowe w Rzeczypospolitej obojga narodów*, Warszawa-Toruń 2014.

⁸⁷⁷ A. Pisowicz, *Sześćset pięćdziesiąt lat Ormian polskich*, „Cracovia Leopoldis”, Kraków 1998, nr 3. C. 13-16; T. Skoczek, Bąkała (red.), *Ormianie Semper Fidelis. W drodze ku niepodległości*, Warszawa 2018.

⁸⁷⁸ B. Biedrońska-Słota, *Kolekcje sztuki ormiańskiej w zbiorach polskich*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, Kraków 1999, nr 15. C. 3-8.

⁸⁷⁹ В.В. Дегоев. Социально-политические вызовы XXI в. и пути развития российского кавказоведения // Кавказ в российской политике: история и современность: материалы междунар. науч. конфер. Москва, МГИМО (У) МИД России, 16 – 17 мая 2006 г. Москва, 2007. С. 17–34.

Надо обратить особое внимание на то, что «доминирующим методом в действиях России на Кавказе было завоевание и использование военного натиска, что отразилось даже в заглавиях российских публикаций на эту тему – «покорение Кавказа»; «завоевание Кавказа». Только в случае Грузии мы встречаемся с выступающим часто в заглавиях элементом «добровольного присоединения» («добровольное присоединение к России»).

Завоевание и уничтожение, жестокие действия, кровь, страдания людей – это принцип и позднейших российских действий после революции, что почувствовали на себе многие народы. Уничтожение демократических принципов имело отрицательное воздействие на судьбу народов России. Большевики были уверены, что бойцы революции должны осуществить решительный марш на Запад, как приказывал Михаил Тухачевский (1893-1937), командующий армиями Западного фронта (2 июля 1920 г.): «Бойцы рабочей революции! Устремите свои взоры на запад. На западе решаются судьбы мировой революции. Через труп белой Польши лежит путь к мировому пожару. На штыках понесем счастье и мир трудящемуся человечеству»⁸⁸⁰. Со своей концепцией распространения революции и коммунизма на Запад, Ленин хотел, чтобы коммунистические идеи и образ государственного строя появились «на красноармейских штыках»⁸⁸¹ в Берлине, но – солдаты Красной армии проиграли⁸⁸², не столько силе оружия, сколько мощи духа поляков, которые, помня 123-летнее немецкое, австрийское и российское иго, в свободолюбивом порыве устремились к защите только что обретенной независимости своего молодого государства. В то же время решалась судьба не только жителей Польши, которая в Варшавской битве (в советской историографии – Варшавская операция 1920 года) защищалась перед ужасным наступлением кровавых конных орд, набегающих с Востока. Свободу и спасение полякам⁸⁸³ принес успешный контрудар войск маршала Юзефа Пилсудского (1867-1925) в половине августа 1920 года⁸⁸⁴. «Успех, достигнутый во всех трех фазах сражения, определил окончательную победу польской армии – советские войска были отброшены из-под Варшавы»⁸⁸⁵. Победа польских сил над Красной армией, Варшавская битва⁸⁸⁶, получившая в историографии название «Чудо над Вислой»⁸⁸⁷, предопределила итоги войны и спасла также тогдашнюю Европу. Недоброжелательный полякам Эдгар Винцент Д'Абернон⁸⁸⁸, возглавлявший англо-французскую военно-политическую миссию, посланную в Варшаву для руководства военными операциями против советской России, «Чудо над Вислой» включил в список 18 наиболее выдающихся переломных битв в мировой истории⁸⁸⁹.

---

⁸⁸¹ В. Дайнес. Предисловие // М. Тухачевский. Поход за Вислу; И. Пилсудский. Война 1920 года. Москва, 1992. С. 22.

⁸⁸² A. Zamoyski, Warszawa 1920. Nieudany podbój Europy. Kłeska Lenina, Kraków 2009.

⁸⁸³ A. Nowak, Ojczyzna ocalona. Wojna sowiecko-polska 1919-1920, Kraków 2012.

⁸⁸⁴ Ю. Пилсудский, Война 1920 г., Москва, 1992.

⁸⁸⁵ М. Лечик. Послесловие // М. Тухачевский. Поход за Вислу; И. Пилсудский. Война 1920 года. Москва, 1992. С. 313.

⁸⁸⁶ M. Kukiel, Bitwa warszawska, Warszawa 2005; M. Tarczyński, Bitwa warszawska 1920, Warszawa 1996.

⁸⁸⁷ J. M. Bartnik (ks. SJ), E. J. P. Strożyńska, Matka Boża Łaskawa a cud nad Wisłą, Warszawa 2011.

⁸⁸⁸ Эдгар Винцент Д'Абернон (1857-1941) – английский политический деятель, дипломат и писатель. После захвата Англией Египта – финансовый советник египетского правительства (1883-1889). В 1889-1897 годы возглавлял Оттоманский банк. В 1899 году был избран в английский парламент от Консервативной партии, с 1914 года – в палате лордов. После завершения англо-французской военно-политической миссии в Варшаве был назначен послом Великой Британии в Берлине (1920-1926).

⁸⁸⁹ E. V. D'Abernon, The Eighteenth Decisive Battle of the World, Warsaw 1920, London 1931.

Территории Польши и новое Польское государство представляли собой «заграждение, отделяющее советскую Россию от Европы. Поэтому нападение на нее часто рассматривалось как необходимое условие успеха программы экспорта революции»⁸⁹⁰. М. Тухачевский был убежден: «Нет никакого сомнения в том, что если бы только мы вырвали из рук польской буржуазии ее буржуазную шляхетскую армию, то революция рабочего класса в Польше стала бы свершившимся фактом. А этот пожар не остался бы ограниченным польскими рамками. Он разнесся бы бурным потоком по всей Западной Европе. Этот опыт революции извне Красная Армия не забудет»⁸⁹¹.

И действительно не забыла – 17 сентября 1939 года советские войска вторглись на территорию Польши, которая, сражаясь с враждебной агрессией соседей, проиграла и Германии, и Советскому Союзу. Скоро оказалось, что вместо прогресса и культуры, как декларировали идеологи Берлина, немецкие солдаты несли европейским народам насилие, страх и смерть. «В тридцатых годах Сталин не чувствовал угрозы со стороны национал-социалистической Германии, не верил тоже (так же как и много людей на Западе) в нацистскую идеологию *жизненного пространства*»⁸⁹². Владыке Кремля не мешали зверские действия немецких солдат, он разрешал посылать Германии до лета 1941 года хлеб и керосин, которыми в рамках кредитного соглашения платили за немецкие поставки для советской экономики⁸⁹³. Отправив красноармейцев в Польшу⁸⁹⁴, Сталин хотел в ее восточных районах создать похожее на немецкое *Lebensraum* свое пространство – не столько для советских народов, изнасилованных системой, сколько для нечеловеческой идеологии коммунизма⁸⁹⁵. Вытекало это в большой мере из политической игры между Берлином и Москвой, венцом которой стал подписанный в августе 1939 года пакт Риббентроп – Молотов⁸⁹⁶, создающий новый союз нечеловеческих систем. «Осенью 1939 года в Кремле царил повышенно-радостное настроение – девятнадцать лет после неудачной пробы прорваться силой в Европу, после поражения под Варшавой, благодаря „наступательной политике“, советские власти начали реализовать главный лозунг Владимира Ленина о распространении революции с оружием в руках. Польша перестала быть препятствием, а Советский Союз прошел от „революционной дефензивы“ к атаке»⁸⁹⁷. С началом военных действий в сентябре 1939 года. Иосиф Сталин сказал: «Война идет между двумя группами капиталистических стран /.../ за передел мира, за господство над миром! Мы не прочь, чтобы они подрались хорошенько и ослабили друг друга. Уничтожение этого государства в нынешних условиях означало бы одним фашистским государством меньше! Что плохого было бы, если бы в результате разгрома Польши мы распространили социалистическую систему на новые территории и население»⁸⁹⁸.

---

⁸⁹⁰ Dębski S., *Układ monachijski i pakt Ribbentrop–Molotow siedemdziesiąt lat później – problemy, interpretacje, oddziaływanie*, [в:] *Kryzys 1939 roku w interpretacjach polskich i rosyjskich historyków*, Warszawa 2009. С. 32

⁸⁹¹ М. Тухачевский. Поход за Вислу. Москва, 1992. С. 88.

⁸⁹² B. Musiał, *Pakt o agresji między Hitlerem a Stalinem*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 12 (107). С. 52.

⁸⁹³ B. Musiał, *Na Zachód po trupie Polski*, Warszawa 2009. С. 322.

⁸⁹⁴ J. Wojtkowiak, *Radziecko-polski konflikt zbrojny we wrześniu 1939 r.* [в:] S. Dębski, M. Narinski (red.), *Kryzys 1939 roku w interpretacjach polskich i rosyjskich historyków*, Warszawa 2009. С. 405-436.

⁸⁹⁵ Z. Szmurło, *Ormiańskie powidoki transkulturowe*, [в:] E. Jaremczuk (red.), *Migracje i kryzys uchodźczy w Europie. Rzeczywistość i wyzwania*, Poznań 2017. С.135.

⁸⁹⁶ S. Dębski, *Dziwny sojusz. Współpraca sowiecko-niemiecka w latach 1939-1941*. „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2009, nr 12 (107). С. 54-72.

⁸⁹⁷ B. Musiał, *Na Zachód po trupie Polski*, Warszawa 2009, С. 53.

⁸⁹⁸ Н. Лебедева. Четвертый раздел Польши. // Новая Газета. // www.novayagazeta.ru/articles/2009/09/16/41335-chetvertyy-razdel-polshi.

В историографии сотрудничество советских войск с немецкими определяется как четвертый раздел Польши (после трех разделов Речи Посполита между Прусским королевством, Российской империей и Австрийской империей 1772, 1793, 1795). О направлении, в котором на протяжении многих лет работали сталинская мысль и коммунистические идеологи, заявил осенью 1938 года французскому послу в Москве Р. Кулондру заместитель наркома иностранных дел В. П. Потемкин: «Для нас я не вижу иного выхода, как четвертый раздел Польши»⁸⁹⁹. Коммунистические власти Советского Союза нарушили все существующие советско-польские договоры и ряд международных актов, в которых запрещалась всякая агрессия. «В целом же за 12 дней боевых действий на территории Польши Красная армия заняла территорию общей площадью 190 тыс. кв. км (50,4% территории Польши) с населением около 13 млн человек. /.../ При этом нападение и военные действия были тщательно спланированы, подготовлены и осуществлены с использованием большого количества войск и боевой техники. Огромная военная мощь РККА обрушилась на почти безоружных людей, на части, потрепанные в боях с немцами и к тому же по приказу своего главнокомандующего, как правило, не оказывавшие ей сопротивления. Главными методами господства на присоединенных к СССР территориях стали террор и массовые депортации»⁹⁰⁰.

2. Непоколебимо сохраняя национальные ценности

Летом 1920 года Польша, завоевав своим оружием – силой духа независимость, сохранила собственную государственность и оказалась вне победной зоны большевиков. Жители только что завоеванных независимых молодых демократических республик Закавказья (1918-1920) находились в зависимости от большевистской России. Основание советской Армении не было в состоянии возместить ущерб, связанный со зверствами турок в период Геноцида армян, которые непоколебимо стремились к широко понимаемой свободе, связанной с тождеством нации, сохранением своего языка, веры дедов и отцов, культуры.

Поляки и армяне с ранних периодов существования в качестве единых наций стремились к свободе, стараясь защищать себя перед враждебностью других – неизбежно сохраняли национальные ценности и никогда не забывали о языке, культуре, христианстве. Не закрывали себя как нация для тех, кто, не всегда добровольно, прибывали и поселялись среди них.

Наиболее многочисленный наплыв поляков на земли Закавказья был связан с политическими репрессиями после ноябрьского восстания (началось в ноябре 1830 года и продолжалось до октября 1831 года), которое стало самым драматическим событием для всего поколения польских патриотов мечтавших восстановить независимость Речи Посполитой в исторических границах 1772 года. Кавказ становится тогда «южной Сибирью». В 1794 году сюда ссылали польских солдат, пытавшихся соединиться с повстанцами, а позже – плененных участников восстания. На Кавказе в те времена служили и польские офицеры с окраин Польши. В грузинских полках оказались также пленные поляки из наполеоновского войска. Историки приводят разное число солдат – от нескольких тысяч до нескольких десятков.

Оказывается, что многие исторические действия Грузии, Армении и Азербайджана проходили с участием поляков, которые «внесли прочный вклад в историю Кавказа XIX и начала XX века. Почти в каждой сфере развития заметно их видимое участие.

---

⁸⁹⁹ A. Bregman, *Najlepszy sojusznik Hitlera*. Londyn 1981. С. 12; R. Coulondre, *De Stalin a Hitler*. Paris 1950. С.165; A. Read, D. Fischer, *The Deadly Embrace: Hitler, Stalin, and the Nazi-Soviet Pact, 1939–1941*. New York–London 1988. С. 31.

⁹⁰⁰ Н. Лебедева. Четвертый раздел Польши. // Новая Газета. // www.novayagazeta.ru/articles/2009/09/16/41335-chetvertyi-razdel-polshi.

Выражалось это в социально-экономической, культурной и политической жизни. Это был результат их подхода к жизни, которую знаменовала большая активность и предприимчивость. Находясь в отдалении от Родины, чтобы не отдаться целиком ностальгии, предпринимали различные инициативы, разыскивали постоянно новые сферы занятий. Все ради того, чтобы заполнить свободное время, чтобы убежать от тоски по близким, семьям и далекой родине. Были в большинстве политическими и военными ссыльными. Эта активность вытекала часто также из необходимости изучения новой окружающей среды, новых культурных, общественных, политических реалий и совершенно разного быта. Принуждала их также необходимость обеспечения себе средств на жизнь. Являлась, наконец, результатом высокого умственного уровня, проявляемого многими из них. «Вклад польских политических и военных ссыльных в цивилизационные преобразования на Кавказе в XIX и в начале XX веках имел существенное значение, являясь одним с составных элементов проходящих там исторических процессов. Роль поляков невозможно недооценивать, нужно помнить, что являлись они фундаментальным элементом в истории региона вплоть до II мировой войны. /.../ Чтобы справиться с требованиями абсолютно нового общества, которым являлись народы Кавказа, следовало как можно скорее приспособиться с особенностями новых условий. Ссылные и военные, а также другие поляки сдали тот экзамен позитивно»⁹⁰¹.

Поляки быстро стали знакомиться с регионом Кавказа⁹⁰², а это было связано с опытом политических ссылок на эту землю, которые были также элементом политики царских властей, направляющих их туда как строителей нового „европейского (русского) культурного порядка”⁹⁰³. Ссылные поляки продолжали трудиться и там, куда их забросила судьба, внося свой вклад в развитие науки, образования и культуры.

3. Об Арарате с уважением и любовью

Польские ссыльные, побывавшие и жившие в разные времена в Закавказье, находили для себя место и в Армении, где не только с любовью смотрели на Масис (Арарат), святейшую гору всех армян, на вершине которой по библейской традиции остановился Ноев Ковчег, но и сами с ее вершины восхищались красотой земли армянской. Это имело место после Туркменчайского мирного договора (10 февраля 1828 года), когда часть Армении оказалась в пределах России – путешественники и ученые обращали свои взоры на гору, мечтая подняться на ее вершину. Только некоторым повезло. Среди них был немецкий ученый Иоганн Якоб Паррот (1791-1841), который преподавал и был в свое время ректором Дерптского университета. В 1839 году он в

---

⁹⁰¹ G. Piwnicki, *Polacy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku*, Toruń 2001. С. 246

⁹⁰² А. И. Кругов, М. В. Нечитайлов. Военнопленные поляки армии Наполеона на Северном Кавказе (1812–1824 гг.) // Российско-польский альманах. Вып. 1. Ставрополь; Волгоград; Пятигорск, 2006. С. 81–96.; Поляки на Кавказе в 1814–1854 годах: документы / Вступ. ст. и публ. М. В. Нечитайлова // Российско-польский исторический альманах. Вып. 2. Ставрополь; Волгоград, 2007.; Скворцов-Кавказский А. Пленные из армий Наполеона на Северном Кавказе // Ставрополь. 1991. № 4. С. 91–100; A. I. Krugov M., W *Nieczitaillow, Polacy na Kaukazie Północnym*, „Wiadomości Historyczne” 2006. № 1. С. 4.

⁹⁰³ A. Chodubski, *Kaukaz: pogranicze Azji i Europy*, [в:] J. Marszałek-Kawa, Z. Girzyński (red.), *Pogranicze cywilizacji. Współczesne wyzwania Azji Centralnej i Kaukazu*, Toruń 2016. С. 236.

третий раз совершил успешное восхождение на Арарат. Среди его помощников был Хачатур Абовян⁹⁰⁴.

Знаменательно не только само покорение, но и факт того, что научное исследование среды вокруг вершины досталась полякам. Находясь на службе царской России, они совершали географическое и геологическое изучение мира флоры и фауны⁹⁰⁵. Важную роль сыграли картографы Юзеф Ходзько (1800-1881), Ероним Стебницкий (1832-1897), а также геологи Витольд Згленицки (1850-1904), Павел Потоцки (1879-1932), естествоиспытатели Людвик Млокосевич (1831-1903) и Владислав Массальский (1851-1932), которые работали на территориях Грузии, Армении и Азербайджана⁹⁰⁶.

Поляки пытались подняться на Арарат, который привлекал к себе внимание путешественников. В 1850 году на вершину поднялась экспедиция в составе 60 человек под руководством Юзефа Ходзько, первого поляка, которому удалось взойти на Масис⁹⁰⁷. «Ходзько и его товарищи стояли на высшей точке вершины Большого Арарата, покоренной до этого лишь Парротом и Абовяном в 1829 году и через пять лет после них, в 1834 году, Спасским-Автономовым»⁹⁰⁸. Совершая третье восхождение на Арарат, он поднялся до места, где, по легенде, остановился Ноев ковчег⁹⁰⁹. «Ходзько дошел до купола Западной вершины, на которой стоял Паррот. Здесь был водружен крест (...) с надписью: «1850 г. 6/18 августа, в благополучное царствование И м п е р а т о р а НИКОЛАЯ I, при Наместнике Кавказском князе Воронцове, взойшли на Арарат начальник триангуляции полковник Ходзько, Н. В. Ханьков, П. А. Александров, Ар. Ф. Мориц, П. К. Усар, П. И. Шаронян и 60 нижних чинов».

С достижением вершины обычно завершается задача альпийских путешественников. Для Ходзько, напротив, настоящая работа только началась с того момента, как он вступил на высшую точку Арарата. Седьмого августа были доставлены на вершину все необходимые приборы и начались метеорологические и геодезические наблюдения, которые продолжались до 12 августа. Все эти пять дней члены экспедиции то спускались вниз в метеорологический лагерь, то возвращались по мере необходимости,

---

⁹⁰⁴ В. А. Дарьян. Хачатур Абовян на Арарате. // Победенные Вершины. Год 1949. Ежемесячник советского альпинизма. – Москва, 1949. С. 456-464.

⁹⁰⁵ A. Chodubski, *Kaukaz: pogranicze Azji i Europy*, op. cit. С. 246.

⁹⁰⁶ A. Chodubski, *Wkład Polaków w rozwój gospodarczy, społeczno-polityczny i kulturalny Kaukazu*, „Polska diaspora na Wschodzie”. t. 4. Łódź, 2000. С. 227-240.

⁹⁰⁷ О деятельности И.И.Ходзько см.: Furier A., *Józef Chodźko 1800–1881. Polski badacz Kaukazu*, Warszawa 2001; Z. Wójcik, *Chodźko Józef*, [в:] B. Orłowski (red.), *Polski wkład w przyrodznawstwo i technikę*. t. I, Warszawa 2015.; И.И. Стебницкий. Иосиф Иванович Ходзько 1800-1881. // Известия Кавказского отдела ИРГО. Том 7. Тифлис, 1881.; И.А.Захаренко. Г.П. Кобелев. Военный ученый-геодезист Иосиф Иванович Ходзько // Геодезия и картография. 2001. № 2. С. 32-36.; И. А. Захаренко/ Горная страна Кавказ как арена вооруженной борьбы // Жизнь и деятельность геодезиста и географа генерал-лейтенанта Иосифа Ивановича Ходзько. 1800-1881. Материалы Международной научной конференции. Минск, 2001. С. 49-57.; И. А. Захаренко. Иосиф Иванович Ходзько. Жизнь и деятельность ученого, военного геодезиста и географа // Жизнь и деятельность геодезиста и географа генерал-лейтенанта Иосифа Ивановича Ходзько. 1800-1881. Материалы Международной научной конференции. Минск, 2001. С. 4-15.; О. И. Захаренко. Иосиф Иванович Ходзько. Востоковед-белорус // Журнал факультета международных отношений БГУ. - 2002. № 1. С. 27-28.; И.А. Захаренко. И.И. Ходзько – основоположник триангуляции на Кавказе (вторая половина XIX в.) // Научная мысль Кавказа. 2008. № 2. С. 41-46.; В. В. Мкртычян. Иосиф Иванович Ходзько – герой турецкой войны, автор кавказской триангуляции / В. В. Мкртычян // Наука – образованию, производству, экономике: материалы 13-й Международной научно-технической конференции. Минск, 2015. Т. 3. С. 45.

⁹⁰⁸ Ф. А. Смирнов. Русские на Арарате. // Победенные Вершины. Ежегодник советского альпинизма. Год 1951. Москва, 1952. С. 503.

⁹⁰⁹ A. Chodubski, *O Polakach w Armenii i Azerbejdżanie w XIX i na początku XX wieku*, „Studia Polonijne” 2009. t. 9. С. 139.

и только сам Ходзько провел все время на вершине – факт беспримерный в истории альпийских путешествий⁹¹⁰.

Впоследствии Ходзько одолел вершины и других гор Армении⁹¹¹. Юзеф Ходзько – поляк. Он был сыном патриотической, имеющей несомненные заслуги перед отечественной культурой польской семьи. Во время учебы в Виленском университете являлся членом кружка филоматов и был назначен руководителем восстания в Вильнюсе. После доноса был выдворен царским правительством из родины, сначала побывал на Балканах, а позже попал на Кавказ, где после десятка лет картографической деятельности получил не только мировую славу, но и чин генерала. Несмотря на проживание на Кавказе, вдали от Польши, которая была разграблена и занята чужими по культуре и цивилизации государствами, Ходзько все время сохранял тесные отношения с родиной, переписывался с многими польскими учеными, живо интересуясь польскими вопросами, отечественной культурой и сохранением национального тождества. Сохранились письма, к примеру, первому председателю Академии умения в Кракове: «содержание этих писем и прекрасный польский язык являются доказательством несомненной рациональной солидарности и упорного сотрудничества этого грандиозного топографа и альпиниста с польским научным миром»⁹¹². Живя в Тифлисе, Ходзько активно участвовал в деятельности многочисленной польской колонии⁹¹³.

О жизни и достижениях Юзефа Ходзько как поляка замалчивалось на протяжении более чем столетия бурной истории. Благодаря рвению российских исследователей и историков память об этом поляке была размыта. Также пытались оспорить не только его польское происхождение, но и патриотизм и национальную самобытность. Царским, а затем и советским авторам, видимо, истина мешала. А факт в том, что был поляком, происходил из польской многодетной семьи. Его отец Ян Борейко Ходзько (1777-1851) был известным писателем и польским просветителем. Юзеф Ходзько — не только солдат-геодезист на службе у русского царя, но и поляк, патриот, борющийся за польскую национальную самобытность. Будучи военным служащим в рядах русской армии, добросовестно выполняющим возложенные на него задачи, он не потерял связи со страной и своими польскими корнями.

Свои восхождения на Арагат Ходзько описал в воспоминаниях, опубликованных по-русски⁹¹⁴, а также по-польски.⁹¹⁵ Несколько лет тому назад удалось вновь издать заметки влюбленного в армянские горы поляка⁹¹⁶. Исследования Ходзько⁹¹⁷ и Стебницкого⁹¹⁸ имели огромное значение для современников, а также будущих поколений. Жаль, что во многих российских публикациях об Ходзько авторы забывают о

---

⁹¹⁰ Е. Г. Вейденбауш. Большой Арагат и попытки восхождения на его вершину //Кавказские этюды. Исследования и заметки. Тифлис, 1901. С. 55.

⁹¹¹ J. Reychman, *Podróżnicy polscy na Bliskim Wschodzie w XX wieku*, Warszawa 1972, С. 231.

⁹¹² K. SAYSSE-Tobiczyk, *Józef Chodźko w świetle nowych dokumentów*, „Taternik” 1959. nr 1 (162). С. 44.

⁹¹³ J. Dürr, *Wyprawa polska na Ararat*, „Taternik” 1925, nr 1-2. С. 17.

⁹¹⁴ И.И. Ходзько. Воспоминания о восхождении на вершину Большого Арагата в 1850 году. / И.И. Ходзько // Известия Кавказского отдела императорского Русского географического общества. Тифлис, 1875–1877. Т. IV. С. 159–169.

⁹¹⁵ J. Chodźko, *Wejście na szczyt Wielkiego Araratu w roku 1850*, „Wędrowiec” 1881. Nr 231 (2 VI 1881.). Nr 233 (16 czerwca 1881).

⁹¹⁶ J. Chodźko, *Wejście na szczyt Wielkiego Araratu w roku 1850*, [в:] *Orzeł i Półksiężyc. 600 lat polskiej publicystyki poświęconej Turcji*, Warszawa 2014. С. 208-220.

⁹¹⁷ И. И. Ходзько. Общий взгляд на орографию Кавказа. //Записки Кавказ.отд. РГО. т. VI, 1864. С. 233-286.

⁹¹⁸ И. И. Стебницкий. Очерк работ по кавказской триангуляции. //Кавказский календарь на 1863 г., Тифлис; он же. Записка о кавказской триангуляции. //Записки Кавказ, отд. РГО. т. VI, 1864. С. 7-20.

том, что он не русский, а поляк, служивший в российской армии. Говорят о нем, что он «был гордостью русских, прежде всего кавказских геодезистов XIX века. На вершинах гор, поднимающихся на тысячи метров и всегда покрытых облаками и туманами, а часто и вечными снегами, на равнинах и степях Северного Кавказа и Закавказья долгое время существовали тригонометрические пункты»⁹¹⁹, которые были поставлены Ходзько во время произведения топографических измерений и триангуляционных работ. В 1852 году он стал начальником геодезического отдела Кавказского корпуса, а в 1858 году начальником геодезического отдела главного штаба Кавказской армии.

Исследовательскую деятельность покорителя Арарата успешно продолжал еще один поляк – Ероним Стебницкий⁹²⁰, который в 1867 году стал начальником военных топографов на Кавказе. Среди работавших в отделе военных картографов можно найти также других поляков⁹²¹.

Подняться на Арарат пытались и другие поляки. В 1889 году предпринял экспедицию на вершину горы естествоиспытатель Людвик Млокосевич, который шел в сопровождении дочери Юлии. Сложные атмосферные условия сильно препятствовали членам экспедиции. Сильный снегопад сделал невозможным дальнейшее продвижение, и Млокосевич не смог преодолеть последний участок, однако его дочь не отступила и достигла цели, становясь первой женщиной, которая ступила на вершину таинственной горы⁹²².

4. Севанская флотилия (1918-1920) и польский офицер

В истории развития польско-кавказских отношений в XIX веке четко обозначено мученичество. Находясь в царской армии, поляки направлялись на подавление антироссийских восстаний, продолжавшихся более полувека⁹²³.

После самой большой трагедии армянского народа – Геноцида 1915-1916 годов, когда Турция, воспользовавшись условиями Первой мировой войны, подвергла жестокому истреблению коренное население Западной Армении, армянам Восточной Армении, которые находились под российским влиянием, на короткое время удалось создать Первую Республику, существованию которой помешали политические интриги и военные действия, а также, как выяснилось в скором времени, – империалистические стремления большевиков.

Русские революционные движения привели к агонии старого режима⁹²⁴ и ввели свой, рабоче-крестьянский режим. Однако нельзя не видеть и то, что большевики, несшие

---

⁹¹⁹ Ф. А. Смирнов. Русские на Арарате. //Побежденные Вершины. Ежегодник советского альпинизма. Год 1951. Москва, 1952. С. 511.

⁹²⁰ A. Chodubski, Hieronim Stebnicki i jego działalność geodezyjna i kartograficzna na Kaukazie, [в:] A. Chodubski (red.), *Swoistości cywilizacyjne, kwestie narodowościowe i polonijne*, Toruń 1999. С. 125-137.

⁹²¹ М. Кулик. Поляки на старших и высших должностях в Кавказском военном округе на рубеже XIX-XX вв. // Х. Граля, А. Л. Петровский, А. И. Селицкий (ред.). //Поляки в России: история и современность. Краснодар, 2007. С. 224.

⁹²² A. Chodubski, *O Polakach w Armenii i Azerbejdżanie w XIX i na początku XX wieku*, „Studia Polonijne” 2009, t. 9, С. 139; B. Hryniewiecki, *Ludwik Młokosiewicz Miłośnik i badacz przyrody Kaukazu (1831-1900)*, „Wszechświat” 1950, nr 5. С. 136-139.; A. Chodubski, *Ludwik Młokosiewicz - pionier badań flory i fauny Kaukazu*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki”, nr 27 (2), 1982. С. 421-428; B. Hryniewiecki, *Wycieczka naukowa na górę Ararat*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, nr 41, 1948, С. 127-147.

⁹²³ A. Chodubski, *O Polakach w Armenii i Azerbejdżanie w XIX i na początku XX wieku*, „Studia Polonijne”, Lublin 2009. Т. 9. С. 132.

⁹²⁴ Ср. Р. Пайпс. *Русская революция*. Книга 1. *Агония старого режима*. 1905-1917. Москва, 2005.

на штыках кровь и революционные идеи, с чем не соглашались многие народы Западной Европы, в том числе и поляки, для армянского населения приносили определенную надежду на физическое выживание, однако о свободе долгие десятилетия приходилось только мечтать⁹²⁵. Глядя на революционные события 1917-1920 годов в большой исторической перспективе, надо констатировать, что октябрьская революция и большевики уничтожили всякие демократические силы и мечты не только тогдашней России. Ленин, а потом и Сталин вместе с большевиками столкнули в бездну тоталитаризма развивающиеся и демократизирующиеся Россию и другие государства, которые были созданы после Первой мировой войны. Жертвами⁹²⁶ большевистского и коммунистического режима⁹²⁷ стали прежде всего россияне, а также другие народы, остающиеся под российским влиянием. Сегодня известно, какой огромный ущерб человеческим сердцам и сознанию прежде всего простых граждан нанес больной, нечеловеческий режим, насильственно введенный большевиками. Нельзя также не учитывать тот факт, что тогда многими людьми идеи большевизма ошибочно воспринимались как своеобразное воплощение благодати – рая на земле. «Нет смысла ждать, что эта мечта когда-нибудь осуществится – разве что в форме жесткого деспотизма: ведь деспотизм – это отчаянная попытка воспроизвести рай»⁹²⁸. Действительно, на самом начальном этапе Ленин и большевики «попытались превратить идею коммунизма и мечты человечества о земном рае, не дожидаясь, когда для этого созреют условия. (...) Ильичу (...) удалось только разрушить старый мир, а новый, построенный И. В. Сталиным, оказался мало похожим на светлую мечту человечества»⁹²⁹. После того как царизм был свергнут, Ленин, представил великолепную политическую программу (как выяснилось потом, это были лишь официальные лозунги для целей пропаганды), обещая каждой общественной группе все, что та хотела услышать. После окончательного завоевания власти были реализованы истинные намерения партии большевиков. Оказалось, что Ленин обманывал и врал. И это у него получилось легко. Ведь «искусство лжи старое как и сама Россия»⁹³⁰. Ложь, о чем в своей книге «Святая Русь» упоминает французский политолог и историк Ален Безансон⁹³¹, считается фундаментальной чертой России и всех создаваемых ее идеологами систем. Россия большевиков⁹³² не принесла людям долгожданного счастья и благополучия. Русские, армяне, равно как и поляки, находясь в пределах влияния российской империи (царской, большевистской, коммунистической), стали, сами того не желая, частью империи лжи и насилия. Ведь уже в январе 1918 года, после выборов во Всероссийское учредительное собрание⁹³³, большевики, не имея большинства, в своей борьбе за власть затормозили создаваемые демократические процессы. Многие историки и исследователи считают, что

---

⁹²⁵ Ср. Р. Пайпс. *Русская революция*. Книга 2. *Большевики в борьбе за власть, 1917-1918*. Москва, 2005.

⁹²⁶ S. Courttitois. *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror prześladowania*, Warszawa 1999. С. 57.

⁹²⁷ Ср. Р. Пайпс. *Русская революция*. Книга 3. *Россия под большевиками. 1919-1924*. Москва, 2005.

⁹²⁸ L.Kolakowski. *The Myth of Human Selfidentity // The Socialist Idea: A Reappraisal*. London, 1974. С. 57.

⁹²⁹ А. Н. Поляков. *Коммунизм и цивилизация. Идея и воплощение мечты о земном рае*. //Вестник Оренбургского государственного университета. 2015. № 7 (182). С.58.

⁹³⁰ A. Besancin, *ŚwiętaRuś*, Warszawa 2015. С. 11.

⁹³¹ А. Безансон в своих книгах, статьях, публицистических выступлениях и интервью затрагивает непростые темы, выступая как автор аргументированной критики имперской политики России и коммунистического режима

⁹³² RPipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.

⁹³³ Л. Г. Протасова. *Всероссийское Учредительное собрание: история рождения и гибели*. Москва, 1999.

разгон большевиками Учредительного собрания явился одним из крупнейших преступлений против демократии⁹³⁴.

В бурные послереволюционные времена диктатуры в Закавказье находились и поляки, активно участвуя в переменах тогдашней жизни. Среди них был морской офицер царского флота Станислав Корвин-Павловский (1889-1970), который в короткий период независимости Армении (1918-1920) организовал на озере Севан военный флот.

Корвин-Павловский сразу полюбил Армению, интересовался ее природой, историей, людьми. «Из всех существующих стран больше всего интересовали меня Норвегия и Армения. /.../ Между обеими странами существуют некоторые общие свойства: обе горные, обе имеют суровые зимы. Армяне и норвежцы отличаются трудолюбием и предрасположенностью к торговле. Несколько угловатые, но доброжелательные, вежливые, честные. Их искусство весьма своеобразное... Мне нравится, особенно строительство»⁹³⁵.

Сложную судьбу поляков в период 1911-1921 годов четко описал именно Станислав Корвин-Павловский⁹³⁶. Поляк, офицер царского флота, присоединился в 1918 году к молодой армянской республике и помогал ее властям создавать военно-морской флот. После захвата власти большевиками он некоторое время работал в Народном комиссариате науки и культуры, а в ноябре 1920 года, после кратковременного завоевания Еревана дашнаками, был заключен в тюрьму. Освобожденный большевиками, он решил вернуться в Польшу.

В течение двух лет Станислав Корвин-Павловский развернул в Армении активную организационную деятельность. Участник и свидетель многих исторических событий, он представил интересные сведения в сборнике «Воспоминания», который издал после Второй мировой войны в Польше. «Армяне вплоть до XIX века, до включения в Россию (я имею в виду так называемую старую Армению, расположенную у подножия Арарата), были вынуждены вести кровавые сражения, на жизнь и смерть, с сельджуками, арабами, персами, курдами и турками. По сравнению с теми войнами нашествия татаров на Польшу кажутся детской игрой. Действительно, трудно понять, как вообще могло остаться в живых даже 200-300 тысяч армян, которых царская Россия освободила от персидского ига. Если бы в ноябре 1920 г. XI армия советской России не заняла Армению, трудно сказать, уцелела бы эта страна между такими соседями, как Иран (Персия) и Турция»⁹³⁷.

Как внимательный наблюдатель Корвин-Павловский писал: «Схватили себя за горло. Столкнулись грузины с армянами (победили армяне), азербайджанские татары с армянами (сражались с переменным успехом). И так все продолжалось вплоть до введения в Закавказье большевистской власти. Только она сумела научить соседскому сожительству воюющие между собой народы»⁹³⁸.

Увлечение Востоком Станислав Корвин-Павловский унаследовал от родителей, которые поселились в Витебске. Мать имела татарские корни, что и оказало влияние на его жизнь. С 1917 года, когда начал служить на кораблях российского флота на Черном море, молодой польский офицер, участвуя в морских сражениях против Турции, а потом наблюдая меняющиеся политические и военные ситуации, очень хотел попасть в Польшу, которая долгое время жила в его мечтах, как идеальная родина, мало реальная и неизвестная, так как он родился в Витебске, воспитываясь в польской дворянской семье.

---

⁹³⁴ M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego 1917-1991*, Warszawa 1998. С. 145-146.

⁹³⁵ S. Korwin-Pawłowski, *Wspomnienia. Na przełomie dwóch epok. T.1.*, Warszawa 1966. С. 368.

⁹³⁶ A. Kosecki, *Polacy w Armenii. Problematyka kwerendy i główne kierunki badań*, „Dzieje Najnowsze” 2000. Rocznik XXXII. С. 199

⁹³⁷ S. Korwin-Pawłowski, *Wspomnienia. Na przełomie dwóch epok. T.1.*, Warszawa 1966. С. 369

⁹³⁸ *Ibid.* С. 271.

Его родители создали типичный, ассимилированный со средой российской интеллигенции польский семейный анклав. Окончив гимназию в Курске, продолжил дальнейшую учебу сначала на математико-физическом факультете Московского университета, а затем окончил Петербургский университет. После прохождения в 1916 году организованных военно-морским флотом курсов и сдачи экзаменов был произведен в первый офицерский чин, то есть в мичманы, а в 1917 году начал службу на кораблях. Его путь на родину пролегал через Закавказье – Грузию, Армению, Дагестан, Азербайджан. В Армению поляк попал совсем случайно, и он «взял на себя задачу создать на озере Севан зачаток армянского военно-морского флота»⁹³⁹, что в то время было сложной задачей и некотором роде мечтой многих армян.

В Тифлисе имел место быть случай, который повлиял на дальнейшую деятельность, а впоследствии и на судьбу польского офицера флота. Станислав Корвин-Павловский в ночном Польском клубе, где он работал, встретился с генералом И. А. Кишмишяном (1881-1921)⁹⁴⁰, находившимся на службе в системе Военного министерства Республики Армения и представлявшим интересы государства в составе дипломатической миссии в Грузии. «Среди гостей клуба однажды обратил мое внимание немолодой господин, неподдельно шикарно выглядевший: сухощавый, с привлекательным лицом и присыпанными сединой каштановыми волосами. Глаза у него были темные, благожелательно смотрящие на людей. Этот господин подходил к столам и, не садясь, ставил небольшие ставки; при моем столе выиграл дважды. Заинтриговало меня необыкновенное уважение, с которым приветствовал его дежурный член правления, однако я постоянно забывал спросить, кто он. Спустя несколько дней элегантный гость вновь пришел. В тот момент, когда «Цербер» из гардеробной доложил о появлении «генерала», угощали коменданта города при моем участии. Дежурный выскочил и вскоре вернулся с этим элегантным господином. Комендант поздоровался с новоприбывшим, обратившись к нему со словами «Ваше превосходительство», и сразу же представил меня как своего соратника. Здороваясь со мной, тот произнес очень разборчиво свою фамилию – Кишмишян, а услышав мою, спросил, не поляк ли я. Когда я это подтвердил, сразу перешел на польский язык: «Я всегда искренне радуюсь, когда предоставляется возможность говорить по-польски». Комендант города был удивлен познаниями генерала в польском языке. Кишмишян засмеялся и рассказал, как несколько лет служил в полку кирасиров в Варшаве.

Узнав, что я служил в военно-морском флоте, Кишмишян вскричал: «Божье мой, мое правительство ищет морских офицеров, а господин здесь...»

/.../ Ереванское правительство намеревалось создавать на озере Гокча укрепленный район и построить флотилию маленьких вооруженных судов. /.../ Кишмишян настойчиво уговаривал меня, чтобы я переехал в Армению...»⁹⁴¹

И действительно Станислав Корвин-Павловский отправился через некоторое время в Армению, стал участником важных для армян бурных событий и сражений, помогая создать подобие военно-морского флота.

«После поражения Турции в Первой мировой войне, Армения, надеявшаяся на присоединение к ней территорий так называемой Киликийской Армении (с выходом к Средиземному морю), планировала создание собственных военно-морских сил. Для них даже был разработан флаг. Однако Антанта обманула армян, и Киликия осталась в составе избежавшей территориального раздела Турции. Тем не менее, в 1919 г. дашнаки

⁹³⁹ F. Chodubski, *Polacy w Armenii*, „Biuletyn Stowarzyszenia Wspólnota Polska”, Warszawa 1993, nr 20. С. 4.

⁹⁴⁰ М. Гогитизе, Г. Бежиташвили. Военная элита Армении. (Армяне-генералы, уроженцы Грузии). Биографический справочник. Тбилиси, 2014. С. 64.

⁹⁴¹ S. Korwin-Pawłowski, *Wspomnienia. Na przełomie dwóch epok. T.1*, Warszawa 1966. С. 316-317.

обзавелись крошечной военной флотилией на озере Севан, в которую вошли небольшие парусно-моторные суда «Ашот Еркат», «Гегануш» и еще несколько маломерных лодок»⁹⁴².

Интересные сведения на эту тему найдем в воспоминаниях молодого поляка. Может быть, совсем по-другому сложилась бы судьба этого флота, если бы правительство Республики Армения нашло командующего, готового взяться серьезно за создание флота. В планах привлечения на службу демократической Армении был армянин Ованес Исаакян/Иван Степанович Исаков (1894-1967), в скором будущем – советский военачальник и адмирал (с 1955 года) Флота Советского Союза, который после декрета о праве «Турецкой Армении» на самоопределение приходил в церковь на Невском проспекте в Петрограде, где открылось Армянское представительство. Эти встречи и беседа с бывшим начальником штаба войск Петроградского округа генералом Багратуни, который предложил единственному офицеру-армянину Российского императорского флота должность командующего флотом Армении, не принесли положительного и ожидаемого результата. Не помогли обещания вознаграждения в валюте и чин действующего армянского адмирала. Все это нашло потом отражение в рассказе «Дашнаки теряют своего флагмана»⁹⁴³. И. С. Исаков (Исаакян) «будучи дальновидным человеком, предпочел стать командиром Рабоче-крестьянского Красного флота РСФСР»⁹⁴⁴.

Встреча в Тифлисе Станислава Корвин-Павловского с представителем военных сил Армении генералом Осипом Кишмишяном показывает, что молодая республика все еще верила в обещания Запада, надеясь получить доступ к морскому побережью. Генерал убедил поляка, что ему стоит поехать в Ереван, а затем в Еленовку на озере Гокча, где был создан центр подготовки персонала для военно-морского флота, который «имел свидетельствовать о непреклонной воле Армении владеть морским побережьем»⁹⁴⁵.

Польский офицер вспоминал: «Между населением молодых закавказских республик часто имели место столкновения, хотя не была объявлена война и официально армии сторон не сражались. Зато население приграничных территорий самовольно резалось, а войско, как армянское, так и азербайджанское, содействовало своим гражданам. Территории этих сражений соседствовали с восточными и южными берегами озера Гокча. Ереванское правительство хотело создать на озере флотилию кораблей, снабженных пушками и пулеметами. С этой целью разыскивали морских офицеров, что, по правде говоря, было лишнее, так как рыболовы озера и артиллеристы на суше полностью справились бы с этой задачей. Проект флотилии выдвинуло военное командование; партия же с ходу поняла, какую громкую пропагандистскую акцию может развернуть, расширив рамки проекта и ослепив простых людей великолепными перспективами»⁹⁴⁶.

В своих воспоминаниях Станислав Корвин-Павловский отметил: «Когда я приехал в Ереван, меня привели к генералу Назарбекяну, командующему вооруженными силами. Старый, очень тучный полководец кушал большую порцию сырого мяса, приправленного гранатовым соком. Он встал со своего табурета (ему не хватало довольно широких стульев и кресел, поэтому он сидел на табурете), протянув мне сильную, но пухлую руку. /... / После завтрака он заказал чай и коньяк; оба были лучшего качества. Мой визит

⁹⁴² Д.В.Ливенцев. Военно-речные силы Белоруссии, Молдовы, Армении, Узбекистана.// Сова. – 2011, № 4 (11). – С. 118.

⁹⁴³ И.С.Исаков. Дашнаки теряют своего флагмана. //Литературная Армения. 1959, № 4).; Ср.: <https://biography.wikireading.ru/279081>; <http://moremhod.info/index.php/library-menu/16-morskaya-tematika/196-isakov?showall=1>.

⁹⁴⁴ Д.В.Ливенцев. Военно-речные силы Белоруссии, Молдовы, Армении, Узбекистана.// Сова. 2011, № 4 (11). С. 118.

⁹⁴⁵ S. Korwin-Pawłowski, Wspomnienia. Na przełomie dwóch epok., op. cit., С. 375.

⁹⁴⁶ Ibid, С. 374.

длился около часа, но нас не заботили вопросы Севана и флотилии. Назарбекян красноречиво дал мне понять, как он смотрит на обязанности, которые возложила на меня Հայաստանի Հանրապետության – армянская Речь Посполитая»⁹⁴⁷.

После нескольких дней бесплодных объяснений и совещаний в Ереване, Станислав Корвин-Павловский выехал с женой на грузовой автомашине в Еленовку на озере Гокча. Они везли с собой слесарские и столярные инструменты, деготь, гвозди, доски, которые будут использованы при строительстве первого армянского военного корабля. «Благодаря материалам и инструментам, привезенным со мной в Еленовку, можно было начать строительство первого «броненосца». Им стала моторная палубная лодка (с автомобильным двигателем), вооруженная двумя маленькими пушками, с 10-12 людьми экипажа. Запланированного водоизмещения я не припоминаю /.../ Проектировщиком и производителем работ являлся я. Соорудив киль и шпангоут, организовали торжественное крещение. В Еленовку приехали высшие чины из Министерства военных дел и представители партии. В качестве крестной матери выступала жена министра Рубена, красивая и милая еврейка из Одессы. Лодка получила имя царя Армении X века Ашота Ерката (Ашот Железный). Звучало это, конечно, чрезмерно помпезно, но идея возникла в центральном комитете партии «Дашнакцутюн», значит, нужно было только аплодировать /.../ Когда все работы на «Ашот Еркате» были закончены, мы вышли на озеро и дали салют с обеих маленьких пушек. Многократное эхо заставило наш «корабль» вздрогнуть и завертеться, *как юла* /.../ Когда через несколько дней после испытания нам пришлось защищать от нападения татаров прибрежную деревню Загалу, мы стреляли вдвойне заякоренные, и все получилось. «Ашот Еркат» вел себя как крепко взнузданный породистый боевой конь, весь дрожал, но был вынужден стоять. К моему счастью, строительство следующих единиц было приостановлено. /.../ Мы построили еще несколько лодок для перевозки войск и несколько гафельных шлюпов...»⁹⁴⁸.

За оборону деревни Соржа на северном берегу Севана Станислав Корвин-Павловский был награжден орденом «Сурб Вартан Зоравар», учрежденным правительством дашнаков.

Из Еленовки он с женой переехал в Норадуз, где продолжил свою службу. Недалеко от Норадуза произошла интересная встреча с тремя мужчинами на лошадях: «Армянин подъехал, представился – Башинджагян (оказался сыном талантливого художника-живописца, ученика Петербургской Академии художеств; по отцу не унаследовал художественного таланта, зато в совершенстве чувствовал живопись). Потом в Ереване мы познакомились ближе»⁹⁴⁹. Кроме подпоручика Левона Геворкевича Башинджагяна (1893-1938), тогда офицера для поручений штаба армянских войск и, вероятно, сотрудника разведки, к нему в гости ездил Амадей Савойский, 3-й герцог Аостский (1898-1942), с 1937 года вице-король итальянских колоний в Африке.

Переехав на короткое время в Ереван, Корвин-Павловский старался активно участвовать в жизни города. «Поручик Башинджагян, /.../ ввел меня в ереванскую художественную среду. Я познакомился с живописцем Й. Коджояном, графиком К. Алабином, певицей Елбакян (русская, жена кадрового офицера) и с несколькими другими персонами. Собирались они преимущественно у ротмистра Палиева, образованного человека, красиво играющего на фортепьяно, который занимал одноэтажный дом при главной улице. Острословием отличался Башинджагян, прирожденный конферансье. Самым выдающимся из этой группы был, несомненно, Коджоян. Его проекты почтовых марок, изображающие различные сцены из сельской жизни и банкноты – на основе староармянских декоративных узоров, отличались прекрасным исполнением. (Спасаясь

⁹⁴⁷ Ibid, С. 375.

⁹⁴⁸ Ibid, С. 379-380

⁹⁴⁹ Ibid, С. 391.

от большевиков, он дал мне эти вещи, но они были ограблены немцами вместе со всеми моими восточными коллекциями в 1940 году.). Коджоян отлично знал культурную и политическую историю Армении и много времени проводил в Эчмиадзине на исследованиях самых древних рукописей – сокровищницы художественного декоративного искусства. Коджоян сбежал из Армении, когда туда входила XI большевистская армия в ноябре 1920 года. Я не знаю, убедил ли его кто-то или он сам испугался красных, однако потом вернулся – так по крайней мере информировала российская пресса»⁹⁵⁰.

Правительство дашнаков намеревалось отправить в Европу специальную делегацию для ознакомления правительств некоторых государств с ситуацией в Армении и ее нуждами. В планах также было посещение Варшавы, и Станислав Корвин-Павловский, все время думающий о переезде на родину, пытался войти в состав этой миссии. Но делегация не поехала в Европу, «взамен отправили Кишмишяна с Гарегиним и со мной в Персию. Официально говорилось, что следует разведать ситуацию, выяснить, что там происходит и установить отношения с Резой Пехлеви, победным полководцем в персидской гражданской войне, который быстрыми шагами приближался к захвату всей власти в стране»⁹⁵¹. В персидском лагере поляк и армянин беседовали по-польски, надеясь, что персы не узнают, о чем они говорят. «Сразу же в первый день Реза заявил о своем желании занять Нахичеванскую область и подписать союз с Арменией и Грузией. /.../ В последний вечер Гарегина пригласили в лагерь на что-то „занимательное“, а Кишмишяна и меня Реза повел с собой в свою комнату. Сказал прямо: «Я не доверяю политикам и партийцам. Выпьем что-то достойное нашей профессии. При этих словах достал из выдвижного ящика своего столика бутылку какой-то марочной российской водки./.../ Реза говорил, что его обучали пить мастера этого искусства – российские фельдфебели. Помню, что на столе появилась и вторая бутылка. По-видимому, на этом не закончилось. В самом деле, было здорово./.../ За эти несколько дней пребывания в лагере под Джульфой я неоднократно разговаривал с Реза-ханом, и хотя очевидно чувствовал в нем чрезвычайного человека, но все-таки не предполагал, что он станет императором, основателем новой династии, реформатором государства, одной из самых мощных личностей первой половины XX века. Как же потом я жалел об истраченных возможностях для лучшего знакомства с этим человеком, тем более что Реза-хан с удовольствием вел частные беседы, а ко мне относился с явной приветливостью. Свою хорошую память и вежливость шахиншах Реза Пехлеви подтвердил мне потом дважды: во время попутного приезда в Варшаву первого посланника Ирана и в 1938 году, когда наследник престола Мухаммед (настающий император) венчался с сестрой египетского короля Фаузей (я жил тогда в Каире)»⁹⁵².

Весной 1921 года Станислав Корвин-Павловский вернулся в Польшу. В литературе нет обширной информации о нем. Появилось несколько статей о его деятельности в Варшаве и на Ближнем Востоке⁹⁵³, а он сам рассказал много интересного о своей судьбе в

⁹⁵⁰ S.Korwin-Pawłowski, *Wspomnienia. Na przełomie dwóch epok.*, op. cit., С. 401-402.

⁹⁵¹ *Ibid*, С.404.

⁹⁵² *Ibid*, С. 403-406

⁹⁵³ О дальнейшей после Армении судьбе и деятельности Станислава Корвин-Павловского см.: P. Libera, *Orientalistyczne Koło Młodych przy Instytucie Wschodnim w Warszawie*, „Nowy Prometeusz”, nr 12, grudzień 2019, С. 129-143; I. P. Maj, *Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926-1939*, Warszawa 2007; A. P. Kosowski, *Działalność Stanisława Korwin-Pawłowskiego w Egipcie w latach 1932-1939*, „Przegląd tatarski”, nr 1, 2002, С. 5-9; I. P. Maj, *Stanisław Korwin-Pawłowski w służbie idei prometejskiej*, „Nowy Prometeusz”, nr 3, grudzień 2012, С. 75-84; A. Kosecki, *Polacy w Armenii. Problematyka kwerendy i główne kierunki badań*, „Dzieje Najnowsze” 2000. Rocznik XXXII. С. 196-199.

двух томах *Воспоминаний*⁹⁵⁴. Он является тоже автором книг «Египет и египтяне»⁹⁵⁵, «Отношения между Польшей и Святой Землей»⁹⁵⁶. Станислав Корвин-Павловский оставил интересную переписку, связанную с его более поздней деятельностью, которую он вел на Ближнем Востоке.

Уже в новой, свободной Польше он инициировал создание в 1922 году Польско-Азиатского общества – института, объединяющего практиков и теоретиков восточных проблем. Общество позже превратилось в Восточный институт. С 1923 по 1939 годы он много раз побывал на Ближнем Востоке – в Египте, Саудовской Аравии, Йемене, Палестине, Иордании, Сирии и Персии. За его деятельностью в 1932–1939 годах следили польские и британские власти, и о нем сохранились материалы в секретной документации Министерства иностранных дел Польши. Принятие ислама и обучение в мусульманском университете в Каире приблизили Корвина-Павловского к элите мусульманского мира и арабской политической эмиграции в Египте. В Каире он основал офис Польского телеграфного агентства по арабским делам и выполнял обязанности корреспондента. Результатом этих контактов стало его назначение наблюдателем со стороны Панарабской лиги и участие в переговорах во время саудовско-йеменского конфликта (1934 год), а затем и участие в палестинском восстании (1936 год). В июне 1939 года после длительного пребывания в Египте Станислав Корвин-Павловский вернулся в Варшаву. Возвращение было результатом необходимости выполнить директивы тогдашнего египетского правительства, которое под влиянием британской дипломатии признало Корвина-Павловского персоной нон-грата. 1 сентября 1939 года он был назначен представителем Польского телеграфного агентства в Иране и получил предложение организовать польское консульство в Тегеране. Начало войны сорвало эти планы. Дальнейшая судьба Станислава Корвина-Павловского характерна для многих поляков, которые находились под немецкой оккупацией. В 1940–1944 годах он был узником тюрьмы Павяк в Варшаве и концентрационного лагеря *Auschwitz* (Освенцим), созданного Германией в оккупированной Польше, в котором немцы убивали невинных жителей многих стран Европы.

Поляки и армяне, как и другие народы, угнетаемые российскими императорами, пытались, часто с оружием в руках, восстановить свою государственность, отстаивая с большой решимостью свою национальную, культурную, языковую и религиозную идентичность. Армяне в своей сложной и трагической судьбе пережили геноцид, зверские убийства, совершенные турками в 1915–1922 годах, часто поддерживаемые курдскими ополченцами. Курды также мечтали о своем собственном государстве и в некотором смысле тоже стали жертвами политики угнетателей и великих держав, которые, как и армянам, обещали помочь им создать большое государство с выходом к Черному морю. На короткое время (1918–1920) армяне имели свою собственную независимую страну, которая быстро была поглощена большевистской Россией, управлявшей многими поработенными народами в течение многих десятилетий.

Наши народы, стремясь к полной свободе, хотели создать свои национальные государства. Они старались ответить на вопрос, как изменить историю своих народов, как возродить и укрепить национальную самобытность. С верой в хорошее будущее и преданностью корням и культуре, в которых содержится много правды, подлинных ценностей, столь важных для достойного восстановления государственности и укрепления национальной самобытности.

Упомянул об этом во время официального визита в Армению в 2001 году тогдашний президент Польши, заявив, что история обеих наших стран сложна и отмечена

⁹⁵⁴ S.Korwin-Pawłowski, *Wspomnienia*, t. 1: *Na przełomie dwóch epok*, t. 2: *Wyścig z życiem*, Warszawa 1966.

⁹⁵⁵ S. Korwin-Pawłowski, *Egipt i Egipcjanie. 6000 lat ucisku i walki*, Warszawa 1952.

⁹⁵⁶ S. Korwin-Pawłowski, *Stosunki Polski z Ziemią Świętą*, Warszawa 1958.

тенью чужого преобладания. Подчеркнул также, что неоднократно наши судьбы и формы наших границ решали другие. Оба наши народа много вытерпели и сильно пострадали. В частности, историю последних двух веков Армении часто сравнивают с судьбой Польши и поляков. Поляки и армяне хорошо знают, какой большой ценностью является независимость, как дорого приходится иногда платить за свободу. И это создает в отношениях между нашими народами понимание и чувство солидарности. «Польшу и Армению соединяют сердечные связи с прошлого, дополненные новыми шансами настоящего и добрыми перспективами на будущее»⁹⁵⁷.

ՃԱԿԱՏԱԳՐԵՐԻ ԽԱՉԱԴԻՊՈՒՄ՝ ԼԵՅԱԿԱՆ ՀԵՏՔ ԱՐԱՐԱՏԻ ԵՎ ՍԵՎԱՆԱ ԼԵՒ ՎՐԱ

ՉԲԻԳՆԵՎ Տ. ՇՍՈՒՐԼՈ

*Լեհաստան-Հայաստան տնտեսական պալատի նախագահ,
հումանիտար գիտությունների թեկնածու քաղաքական գիտությունների
ոլորտում, Հայաստանի նկարիչների միության պատվավոր անդամ,
բ. Վարշավա-Էլբլոնգ, Լեհաստան*

Սույն հոդվածը նվիրված է լեհերի ու հայերի պատմության նմանության և նրանց ճակատագրերի խաչադիպման ասպեկտներին՝ կապված նաև հայերի ու լեհերի՝ քրիստոնեության ընդունման հետ: Այն նաև պարունակում է բոլշևիկների բացասական և հաճախ թշամական դերի մասին հիշատակումներ, որոնք «սպիներով» նվաճված ժողովուրդներին «երջանկություն, խաղաղություն և օգնություն» են առաջարկել, ինչը օգուտ չի բերել Լեհաստանի ու Հայաստանի բնակիչներին:

Հոդվածում լեհերը ներկայացված են նաև որպես Արարատի նվաճողներ: Հոդվածի մի առանձին մաս նվիրված է լեհ սպային, որը պատահաբար հայտնվել է Հայաստանում Առաջին Հանրապետության ժամանակաշրջանում և օգնել ժողովրդավարական Հայաստանի կառավարությանը՝ Սևանա լճում ստեղծելով ռազմանավերի նավատորմ: Անգնահատելի աղբյուր են նրա հիշողությունները, որոնցում որպես ականատես ու ակտիվ մասնակից՝ ներկայացրեց Հայաստանի այն ժամանակվա որոշ իրադարձությունների իր տեսակետը (1918-1920թթ.):

Բանալի բառեր՝ Հայաստան, Լեհաստան, քրիստոնեություն, բոլշևիկներ, Արարատ, Սևան, ռազմական նավատորմ, հայեր, լեհեր:

⁹⁵⁷ Wizyta oficjalna Prezydenta RP w Republice Armenii. (14 listopada 2001). <https://www.prezydent.pl/archiwalne-aktualnosci/rok-2001/art,569,wizyta-oficjalna-prezydenta-rp-w-republice-armenii.html>.

COLLISION OF DESTINIES: THE POLISH TRACE ON ARARAT AND LAKE SEVAN

ZBIGNIEW T. SHMURLO

President of the Poland – Armenia Economic Chamber

PhD in Humanities in the field of political science,

Honorary member of the Artists' Union of Armenia,

Warsaw – Elblag, POLAND

The given article focuses on the similar aspects of the history of the Polish and the Armenians and the collision of their destinies, including those associated with the adoption of Christianity by the Armenians and the Polish. It also contains memories of the negative and often hostile role of the Bolsheviks, who "on bayonets" offered the conquered peoples "happiness and peace" and "help", which did not benefit the inhabitants of Poland and Armenia.

The Polish are also presented as conquerors of Ararat. A separate part of the article is devoted to the Polish officer who accidentally came to Armenia during the First Republic and helped the government of democratic Armenia to create a fleet of warships on lake Sevan. His memories are an invaluable source, as being an eyewitness and an active participant, he presented some of the events of the then Armenia through his own prism (1918-1920).

Key words: Armenia, Poland, Christianity, Bolsheviks, Ararat, Sevan, Fleet, Armenians, The Polish.

1230-1240-ԱԿԱՆ ԹԹ. ՄՈՆԻՏՈՐԻՆԳԱՆ «ԶԵՐԻԿ» ՉՈՐԱՄԻԱԿՈՐՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅ-ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ*

ՀՏԴ 355.486

ԱՐԱՄ ԴՈՐՈՍՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի պատմության ֆակուլտետի
կոլկասագիտության բաժնի ասպիրանտ,
թ.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
vebliber-civil@mail.ru*

Հոդվածում ներկայացվում են հայ-վրացական սինուսի ներգրավվածության առանձնահատկությունները մոնոլոգական «չերիկ» կոչվող պորամիավորումներում: Զոչվորական հասարակություններում նստակյաց ժողովուրդներից ռազմական օժանդակ ուժերի հավաքագրման գործընթացի ուսումնասիրումը բավական հետաքրքրում է հետապոստդերին, քանզի խորհրդային տարիներին տրված եպրահանգումները արդի ժամանակներում վերաթևոման կարիք են պգում: Նախ՝ գործընթացի ուսումնասիրումը հնարավորություն է տալիս պարզելու ոչ միայն քոչվորների ռազմական պատմության առանձնահատկությունները, այլև քաղաքական գործընթացների ուղղությունը և քաղաքական ավանդույթների կերպավորումը: Հեղինակի դիտարկմամբ՝ վերոհիշյալ իրողություններն իրենց տրամաբանական պարզացումն են ստացել նաև կոլկասյան տարածաշրջանում, որտեղ մոնոլիները, ինչպես Չինաստանում ու Իրանում, քաղաքական երկխոսության մեջ էին մտնում տեղի ավատատիրական ավագանու ներկայացուցիչների հետ: Աղբյուրագիտական վերլուծության են ենթարկվում ինչպես հայկական ու վրացական, այնպես էլ պարսկական ու արաբական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները՝ խնդիր դնելով մոնոլիների հետախուզական ու գլխավոր արշավանքների ընթացքում հայ ու վրաց իշխանների և մոնոլի պորահրամանատարների միջև քաղաքական երկխոսության բացահայտումը: Հոդվածում հանգում ենք այն գաղափարին, որ «չերիկը» և նրանում ընդգրկված հրամանատարներն իրենց ուրույն դերակատարումն են ունեցել մոնոլիների հաղթանակների գործում:

Բանալի բառեր՝ չերիկ, խաշար, քաղաքական երկխոսություն, նոյոն, Զյոսե-Դադի ճակատամարտ, «վեկամուտ» կորք, Դավիթ Ուլու, հայ-վրացական սինուս:

Նվաճումների սկզբնական շրջանում մոնոլիները հաճախ էին քաղաքական երկխոսության մեջ մտնում տեղի ավատատիրական ավագանու հետ, և վերջիններս ակտիվ մասնակցություն էին ցուցաբերում մոնոլիների նվաճումների ողջ ընթացքում: Համաձայնության այդ տարբերակը ընդունելի էր երկու կողմերի համար էլ: Նախ՝ մոնոլիները հնարավորություն էին ստանում դյուրին կերպով նվաճել այս կամ այն երկիրը՝ ունենալով լրացուցիչ օգնական ուժեր և ապա՝ այդ ճանապարհով կանխում էին հակառակորդների հնարավոր համախմբումը: Տեղի ավատատերերն էլ, իրենց հերթին հնազանդություն հայտնելով մոնոլիներին, ըստ երևույթին, պահպանում էին իրենց տիրապետության տակ գտնվող տարածքների կառավարումը և ստանում էին

* Հոդվածը ներկայացվել է 01.05.2019թ., գրախոսվել՝ 23.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

ներքին ինքնուրույնություն՝ մասնակցելով մոնղոլական նվաճումներին և վճարելով որոշակի հարկ: Համանման զորամիավորումներ 1235-1236թթ. ձևավորվեցին Նաև Հինաստանում և հայտնի էին «Սև Բանակ» ընդհանուր անունով:⁹⁵⁸ Այդ քաղաքականությունը լայնորեն կիրառվում էր միջինասիական քաղաքների նվաճման ժամանակ: Բալխի շրջանի նվաճման ժամանակ (1220 թ.) մոնղոլներն օգտագործում էին տեղի ավատատերերից Ալա ադ-Դինի ռազմական ուժերը⁹⁵⁹:

1. «Հերիկ» զորամիավորումները և հայերի ներգրավվածությունը: Տեղական ավատատիրական ուժերի օգտագործումը և մոնղոլական բանակներում ընդգրկման գործընթացը մեծ թափ ստացավ Օգեդեյ խանի կառավարման տարիներին (1229-1241 թթ.), երբ կայսրությունը սկսեց արագորեն ծավալվել բոլոր ուղղություններով⁹⁶⁰: Այդ «օգնական» ուժերը պարսկական աղբյուրները հիշատակում են «հերիկ» անունով և հիմնականում գործածում էին Նստակյաց շրջաններից հավաքագրվող զորքը մոնղոլ-թյուրքական զորքերից տարբերելու համար⁹⁶¹: Կովկասյան տարածաշրջանում հերիկի կիրառման դեպքերը հայտնի են դեռևս հետախուզական արշավանքի ժամանակ: 1221թ. հունվարի երկրորդ կեսին, երբ մոնղոլները Ներխուժում են վրացական պետության սահմանները, Ելտկուզյան աթաբեկ Ուզբեկի թյուրք մամուլը և Աղվանքում Նրա տեղապահ Ակուշին ներառում են հերիկում: Ակուշի զորքն ընթանում էր մոնղոլների առջևից, և Նրանք, հանկարծակիության գործոնն օգտագործելով, ասպատակելով հասնում են Տփղիսի մատույցները: Հավատարիմ իրենց մարտավարությանը՝ մոնղոլները առաջնագծում օգտագործում էին հերիկի զորամիավորը: Իբն ալ-Ասիրի խոսքերով՝ *«Սկսվում Ակուշը ընդհարվեց Նրանց հետ այն մարդկանցով, որոնք հավաքվել էին իր շուրջը»*⁹⁶²: Մոնղոլները հերիկի համալրման ու կիրառման քաղաքականությունը արդյունավետ օգտագործեցին 1236թ. ձեռնարկած արշավանքի ընթացքում: Մոնղոլական զորքերի հրամանատար Չարմաղանը, առանձին ջոկատների բաժանելով մոնղոլական 30 000-անոց բանակը, կարճ ժամանակամիջոցում գրավեց ամբողջ Անդրկովկասը: Այդ գործում դերակատարում ունեցան Նաև տեղի ավատատերերը: Իվանե աթաբեկի որդին՝ Ավագ ամիրսպասալարը, երկար ժամանակ դիմադրություն ցույց տալով Կայեն բերդում, ի վերջո հնազանդվեց մոնղոլներին: Կիրակոս Գանձակեցու խոսքերով՝ Չարմաղանը, ի Նշան բարեկամության, *«կամենայն աշխարհի Նորա ետ Նմա, և այլ ևս ավելի, և անթակ սեր հաստատեաց ընդ Նմա»*⁹⁶³: Փոխարենը Ավագը պարտավորվեց մասնակցել մոնղոլների հետագա նվաճումներին, ինչը ևս փաստում է Կիրակոս Գանձակեցին՝ *«Եւ առեալ վնա և ամենայն զօրն՝ չոգաւ ի վերայ քաղաքին Անույ»*⁹⁶⁴: Պատկերը կրկնվում է Նաև Խաչենի տիրակալ Հասան Ջալալի դեպքում: Չկարողանալով գրավել Խոխանաբերդ ամրոցը, որտեղ ամրացել էր իշխանը, մոնղոլները բանակցություններ են սկսում վերջինիս հետ: Մոնղոլները *«մեծարանս արարեալ Նմա, տան վաշխարհն իւր ի ձեռս Նորա՝ այլ ևս յաւելուածով, և հրամայեն Նմա ամի ամի երթալ վկնի լոցա ի գործ*

⁹⁵⁸ Allsen T., *Mongol Imperialism, the Policies of the Grand Qan Mongke in China, Russia, and the Islamic Lands, 1251-1259*, University of California Press, 1987pp. 195-202.

⁹⁵⁹ Jackson P., *The Mongols and the Islamic World, From Conquest to Conversion*, Yale University Press, 2017, p. 152.

⁹⁶⁰ Allsen T. *op. cit.*, p. 192.

⁹⁶¹ Juvaini, *Genghis Khan, History of the World-Conqueror*, Boyle J. (ed.), Manchester University Press, 1958, pp. 97. 165.

⁹⁶² Իբն ալ-Ասիր, Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, Հ. 11, Արաբական աղբյուրներ, թարգմանությունը բազրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան 1981, էջ 300-301:

⁹⁶³ Գանձակեցի Կ., Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 257:

⁹⁶⁴ Նույն տեղում:

պատերապսի և միամտութեամբ կալ ի հնազանդութեան տոցա»⁹⁶⁵։ Սյունյաց իշխան Ելիկում Օրբելյանը, հնազանդվելով մոնղոլներին, պահպանեց իր տիրույթները և պարտավորվեց մասնակցել մոնղոլների արշավանքերին։ Պատմիչ Ստ. Օրբելյանի խոսքերով՝ Ալյան նոյնը «կալեալ վնա առաջնորդ գնաց մինչև յԱնի, եւ հնազանդեալսնային»⁹⁶⁶։ Պատմիչի հավաստիացմամբ՝ Ելիկում իշխանը Ավագի, Շահնշահի և վրաց իշխանների հետ մասնակցել է նաև Մարտիրոսաց կամ Նփրկերտ քաղաքի գրավմանը⁹⁶⁷։ Վրաց ժամանակագրության համաձայն՝ նման քայլի գնացին նաև Չաքարե ամիրսպասալարի որդին՝ Շահնշահն ու Վահրամ Գագեցին⁹⁶⁸։

2. «Խաշար» պիվորական ստորաբաժանումները։ Զերիկի գորամիավորումների հետ զուգահեռ՝ մոնղոլները կիրառում էին նաև *խաշարի*⁹⁶⁹ ստորաբաժանումները։ *խաշարը* նվաճված տարածքներից համալրելու մասին տեղեկություններ պահպանել են պարսկական ու արաբական աղբյուրները։ Մասնավորապես Ջուվեյնիին նշում է միջինասիական քաղաք Մերվի ավերման (1220թ.) մասին՝ ասելով, որ գրավմանը մասնակցում էին 7000 մոնղոլ և 10 000 աշխարհագորային⁹⁷⁰։ Ասորի մատենագիր Բար-Յեբրեեսի տեղեկություններով՝ Բուխարայի գրավման ժամանակ (1220թ.) ևս օգտագործվել են գերիներից բաղկացած ստորաբաժանումներ⁹⁷¹։ Ռաշիդ ադ-Դինը պահպանել է տեղեկություններ *խաշարի* կիրառման վերաբերյալ Մարաղայի գրավման ժամանակ (1221թ.)⁹⁷²։ Մեկ այլ տեղ Ռաշիդ ադ-Դինը նկարագրում է միջինասիական խոջենդ ու Օթար քաղաքների նվաճումը (1220թ.), որի ժամանակ ևս կիրառվել է *խաշարի* համակարգը, ավելին, ըստ պատմիչի, խաշարում ընդգրկվածները բաժանվում էին տասնյակների ու հարյուրակների, որոնց հրամանատար նշանակվում էին մոնղոլներ⁹⁷³։ Ան-Նասավին, խոսելով Ջեբելի ու Սուբեդեյի կողմից խորասանի քաղաքների, մասնավորապես՝ Նեսայի գրավման մասին (1220թ.), նշում է քաղաքի հարակից գյուղերից մարդկանց օգտագործումը Նեսայի պաշարման ու քաղաքների պարիսպների ավերման համար⁹⁷⁴։ Հավանաբար, *խաշարի* կիրառման մասին է խոսում նաև Պլանո Կարպինին՝ նշելով. «Թշնամու դեմ նրանք ուղարկում են այլ

⁹⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 269։

⁹⁶⁶ **Օրբելյան Ս.**, Պատմութիւն Նահանգին Սիսական, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կ. Շահնազարեանց. Զ. Բ., Փարիզ, 1859, էջ 150։

⁹⁶⁷ Նույն տեղում։

⁹⁶⁸ Վրաց ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Պ. Մուրադյանի, Երևան, 1971, էջ 75։

⁹⁶⁹ *խաշար կամ խաշարե* (պրսկ. خاشاره «համատեղ աշխատանք»)։ Սկզբնական շրջանում այս տերմինով բնութագրվում էր խոշոր շինությունների, ինչպիսիք են ոռոգման ջրանցքներ, պաշտպանական կառույցներ, որսատեղիներ կառուցման ծառայությունը (**Абу-л-Фазл Бейхаки.**, Ташкент, 1962, сс. 191, 364, 509, 611, 653, 661, 704, 914)։ Մոնղոլական շրջանում խաշար եզրի տակ պատմիչները նշում էին գերյալներին, որոնք օգտագործվում էին քաղաքների պաշարման ժամանակ՝ որպես կենդանի վահան։ Խաշարի կիրառման դեպքեր են արձանագրված նաև Զյուլխային Չինաստանի նվաճված ժամանակ, մասնավորապես չինացի տարեգիր Մենխունի աշխատանքում (**Васильев В.**, История и древности восточной части Средней Азии, ТВОРАО, т. IV, 1857, с. 224, приложение III, **Тимохин Д.**, Использование монгольскими войсками тактики хашара в период завоевания государства Хорезмшахов (1219 – 1221 гг.) // «Батыр» № 1. 2011 (№2). С. 33 – 39)։

⁹⁷⁰ **Juvaini**, p. 124.

⁹⁷¹ **Bar Hebraeus' Chronography**, translated from the Syriac by Budge E., vol. 1, Oxford University Press, 1932, p. 381-383.

⁹⁷² **Рашид ад-Дин, Сборник летописей**, т. 1, кн. 2, М-Л, 1952, с. 227-228.

⁹⁷³ **Рашид ад-Дин**, Т. 1, Кн. 2, с. 201.

⁹⁷⁴ **Шихаб ад-Дин ан-Насави**, Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. М. Восточная литература. 1996 с. 92.

ժողովուրդներից գերիների ջոկատներ, որոնք գտնվում են թշնամու և մոնղոլների միջև»⁹⁷⁵: Լևոն Բաբայանը, անրադառնալով Անիի գրավմանը (1236թ.), նշում է Ավագի և հայ ու վրաց մյուս իշխանների ռազմական ուժերի ներառումը մոնղոլական բանակների մեջ՝ որպես *խաշար*: Անդրադառնալով Կիրակոս Գանձակեցու այն վկայությանը, թե «*Եւ առեալ վնա մեծամեծ իշխանացն, որք էին հնազանդ թաթարին, Աւագին, որ զօրավարն էր*»⁹⁷⁶, Լևոն Բաբայանն այն եզրակացության է հանգում, որ «*Ավագը մոնղոլական բանակում ծառայության մտած հայ-վրացական ավատատիրական աշխարհապորի գլխավոր հրամանատար էր նշանակված*»⁹⁷⁷։ Սակայն պետք է նկատել, որ մոնղոլների նվաճողական ռազմավարության համատեքստում *խաշարի* ու *չերիկի* գորամիավորումները տարբերվում էին իրենց բնույթով՝ առաջին հերթին հավաքագրման ու կիրառման տեսանկյունից։ Կիրակոս Գանձակեցին Սուֆարդին քաղաքի գրավման մասին նշում է հետևյալը. «*Այլ և բազմաց այլոց գաւառաց եհաս վտանգ, զի աշխարհ, որ հնազանդեալ էին թաթարին, նեղեցան ի հարկապահանջութեանց և ի բեռնակրութեանց, որք տանէին վկերակուր և զրմպեյի պաշարողաց քաղաքին։ Եւ յոյովք մեռանէին ի սաստիկ ցրտոյ ձեանն, որ ունէր վերինայեղանակս ձմեռայինս*»⁹⁷⁸։ Դժվար չէ նկատել *խաշարի* կիրառման դեպքը պատմիչի հաղորդած տեղեկության մեջ։ 1248թ. գրված հայերեն ձեռագիր հիշատակարանում կարդում ենք. «*...Երիտասարդքն մեր՝ հովիւք և կատպանք (ջոկարածք) այլասեռից*»⁹⁷⁹։ Թերևս այդ առիթով գրիչը դառնությանը է նշում 1236թ. արշավանքի կապակցությամբ «*և վեղբայր եղբարն սպանանել տային*»⁹⁸⁰։ Չերիկի կիրառման ժամանակ ոչ մոնղոլներից բաղկացած այդ գորամիավորումները, ռազմական հստակ կանոնակարգին հետևելուց զատ, ինչպես ներկայացված է «*Մոնղոլների գաղտնի պատմության*» էջերում⁹⁸¹, ստանում էին որոշակի առավելություններ և անգամ ավարից ու կողոպուտից՝ որոշակի մասնաբաժին։ Փոքր Ասիա արշավելու ժամանակ (1242թ.) Բաչու Նոյինը, աղբյուրի համաձայն, «*տարավ Վրաստանի մեծամեծ իշխաններին*»⁹⁸²։ Այսպես, ըստ վրաց անանուն ժամանակագրի՝ Չմանկատուկի կամ Զյոսե-Դադի ճակատամարտից (1243թ.) հետո «*վրացիք և թաթարները ամենայն հարստությամբ ուռնացան՝ ոսկով ու արծաթով, ոսկե և արծաթե գավաթներով և սկուտեղներով, արտասովոր կտորեղենով ու հանդերձանքով։ Այնքան ձի, ջորի ուղտ վերցրին, որ թիվ չունեն*»⁹⁸³։ Հայկական աղբյուրները, մասնավորապես Կիրակոս Գանձակեցին⁹⁸⁴ և Գրիգոր Ակներցին⁹⁸⁵ խոսում են հայ ու վրաց իշխանների

⁹⁷⁵ Հարկ է նշել, որ Նույն աղբյուրի համաձայն, դեռևս Չինգիզ-խանի կառավարման շրջանում, նվաճված ժողովուրդներից համալրվում էին նաև մոնղոլական բանակները, որը հստակորեն տարբերվում է հիշատակված գերիների ջոկատներից (Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрика, М., 1957, с. 53, 56):

⁹⁷⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 257:

⁹⁷⁷ Բաբայան Լևոն, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական պատմությունը XIII-XIV դարերում, Երևան, 1964, էջ 205:

⁹⁷⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 386:

⁹⁷⁹ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, կազմեց Մաթևոսյան Ա. Ա., Եր., 1984, էջ 247: (այսուհետ՝ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար):

⁹⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 136:

⁹⁸¹ The Secret History of the Mongols, translated by Urgunge Onon, Rouledge, 2001, pp. 140, 170, 223.

⁹⁸² Վրաց ժամանակագրություն, էջ 77: Գրիգոր Ակներցին այժ առիթով ևս նշում է մոնղոլական զորքի հետ «*հանդերձ Հայոց եւ Վրաց իշխանաւքն, եւ եկին ի վերայ աշխարհին շոռմոց անթիւ բազմութեամբ*» (Գրիգոր Ակներցի, աշխատասիրությամբ Ն. Պողարեանի, Երուսաղեմ, 1974, էջ 29):

⁹⁸³ Վրաց ժամանակագրություն, էջ 77:

⁹⁸⁴ Պատմիչը նշում է, որ Էրզրումի գրավումից հետո «*անթիւ գոյին անդ կտակարանք աստուածային գրոց՝ մեծամեծաց և փոքունց. զայն առեալ այլապգեացն՝ ծախէին քրիստոնէիցն, որ*

և նրանց զինվորների կողմից բազում գերիների փրկագնման, մշակութային մեծ արժեքներ (ավետարաններ, ծեռագրեր և այլն) վերադարձնելու մասին: Ինքնին պարզ է, որ հայ ու վրաց իշխանները, ներգրավված լինելով նվաճումներում, ինչ-որ չափով մասնակից էին ավարի բաժանման գործընթացին: Ուստի պատահական չէ վրաց անանուն պատմիչի վերը նշված տեղեկությունը: Մյուս կողմից, *խաշարի* կիրառման ժամանակ, ինչպես պատմիչներն են բնութագրում, կենդանի վահանի օգնությամբ, որպես «թնդանոթի միս», ծառայող աշխարհագրայիններն էին օգտագործվում հիմնականում քաղաքների պաշարման ու պարիսպների ավերման համար: Դիպուկ է բնութագրել XIII դարի ժամանակագիր Մատթեոս Փարիզեցին մոնղոլների կողմից գործի դրվող այդ քաղաքականությունը: Ժամանակագրի խոսքերով՝ ստրուկի աստիճանի իջեցված քաղաքի բնակիչներին ու գյուղացիներին ստիպում էին կռվել իրենց իսկ ազգակիցների դեմ և ամենամանջան սխալի դեպքում դատապարտում էին մահվան, իսկ հաղթության դեպքում ոչ մի բանի չէին արժանացնում, քանզի ողջ մնալն արդեն իսկ մեծ նվեր էր նրանց համար⁹⁸⁶:

3. «Չերիկ» պորամիավորումների դերը մոնղոլական պորթերի հաղթանակի գործում:

Չերիկում ընդգրկված տեղական իշխողների զորքը բաց ճակատամարտերում ուներ ռազմական համապատասխան դասավորվածություն՝ մոնղոլական սովորույթին համապատասխան: Չերիկի մեջ ներառված տեղական իշխողների ռազմական ուժերը պարտավոր էին խստորեն հետևել ռազմական այն կարգապահությանը, որն առկա էր մոնղոլական բանակում: Այդ առիթով 1244թ. հիշատակարաններից մեկում հանդիպում ենք հետևյալին. «*Նուաճեալ ի ծառայութեան ընթեանց փշխանս, եւ փեծելապարս ընդ ինքեանս տանէին ուր և երթային*»⁹⁸⁷: Գրիգոր Ակնեցու վկայությամբ՝ հայ ու վրաց իշխանները, կանոնավոր հարկ վճարելուց զատ, «*ըստ ուժոյ եւ ըստ կարողութեան իրեանց հեծելովք զնային ընդ նոսայ ի խալան*

ի պորուն էին, պաճախագինս ընդ որյսն զնոց»: Աղբյուրի համաձայն հայ և վրաց իշխանները «*այլ և ի գերելոց անտի պապունս գնեցին՝ պարս և վկանայս և զմանկտի. զեպիսկոպոսս և պախանայս և ասարկաազունս՝ որբան հնար էր, գնեցին իշպանքն քրիստոնեայք Աւագն և Շահնշահն, և Աղբուղայն, որդին Վահրամայ, և Գրիգոր Խաչենեցի՝ Դօփին որդի*»: Մեկ այլ տեղում, արդեն Տևրիկ քաղաքի գրավումից հետո, պատմիչը նշում է մոնղոլական բանակի կազմում ընդգրկված հայ ու վրաց իշխանները՝ Ավագը, Շահնշահը, Վահրամը և նրա որդին՝ Աղբուղան, Հասան Չալալը և ուրիշները («*քրիստոնեայքն, որք էին ընդ նոսա փնուորեայք*») «*պապունս ապառտեցին ի գերելոցն, որ յայտնի և որ ի ծածուկ, պախանայս և վկոսնավորս*» (Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 279-280): Ի դեպ, Ա.Շահնազարյանը, հիմնվելով Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդած տեղեկությունների վրա, նշում է, որ Հասան Չալալը չի մասնակցել մոնղոլների 1242թ. կազմակերպած արշավանքին՝ ընդգծելով Կարինի գրավման ժամանակ վերջինիս անվան բացակայությունը: Սակայն Տևրիկի գրավումից հետո նույն աղբյուրն արդեն նշում է Հասան Չալալի ներկայությունը «*զօրք իւր*»-ով, ուստի բացառված չէ վերջինիս մասնակցության հավանականությունը արշավանքի հենց սկզբից (Շահնազարյան Ա., Հայաստանի հարավային և արևմտյան շրջանների նվաճումը մոնղոլների կողմից, Պատմաբանասիրական հանդես, N 3, 2004, էջ 171):

⁹⁸⁵ Կարին քաղաքի գրավման կապակցությամբ պատմիչը հաղորդում է. «*Հայոց և Վրաց իշխանքն առեալ բազում զրեանս, Տաւնական եւ Մարտիրողէք, Առաքեալ եւ Ընթերցուած, Գործք եւ ոսկեղիոր Աւետարանք, աննման փարթամութեամբ պարդարած...ուստի առեալ տարան յաշխարհն արեւելից, եւ լցուցին զվանորայսն, ամենայն պարդուք եկեղեցոյ*» (Գրիգոր Ակնեցի, էջ 28):

⁹⁸⁶ Ան-Նասավիի հաղորդմամբ՝ խաշարի այն ներկայացուցիչները, ովքեր տապալում էին հրամանը և քաղաքի գրավումը ձախողվում էր, մոնղոլները կազմակերպում էին գլխատման սոսկալի տեսարաններ (Шихаб ад-Дин Мухаммад ибн Ахмад ан-Насави, Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны, М., 1996, с. 91, Матузова В. И., Английские средневековые источники, Матфей Парижский, “Великая Хроника”, М., 1979, с. 137):

⁹⁸⁷ Հայերեն ծեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 228:

(արշավանք), եւ սոնուին չոչ հնազանդեալ քաղաք»⁹⁸⁸։ Նույն Զոսե-Դաղի ճակատամարտի առնչությամբ վրաց անանուն պատմիչը նշում է հետևյալը. «Թաթարները նույնպես մարտական կարգով դասավորվեցին, իսկ իրենց ամենաընտրյալներին կարգեցին ծախ կողմում։ Այսպես սովորություն ունեին լավագույններին առհասարակ ծախ թելում դասավորել, այն պատճառով, որ մնացած բոլոր ազգերն իրենց քաջերին ու ընտրյալներին կարգում էին աջ կողմում, որպեսզի ամենաընտրյալները ամենաընտրյալներին հանդիպեն»⁹⁸⁹։ Զոսե-Դաղի ճակատամարտի նախօրեին հայ-վրացական ուժերի դասավարդվածության մասին վկայում է նաև Գրիգոր Ակներցին։ Պատմիչի խոսքերով հայ-վրացական ուժերը՝ «ապատազունը պարաւք Յայոց եւ Վրաց», աչքի ընկան սուլթանական բանակի աջ թևի ջախջախման ժամանակ⁹⁹⁰։ Կիրակոս Գանձակեցին Զոսե-Դաղի ճակատամարտի առնչությամբ նշում է մոնղոլական զորքերի հրամանատար Բաչու Նոյոնի կողմից «պեկամուտ» զորքերի ռազմական կարգով դասավորելու մասին։ Նպատակն այն էր, որ «պեկամուտ» զորքերը չդավաճանեն և չանցնեն թշնամու կողմը։ Նույն աղբյուրի համաձայն՝ Բաչու Նոյոնը ընտրեց «յամենեցունց վարիսն և պաջս յառաջապախս կարգեալ ինքեանց, որք երթեալք հանդիպեցան զօրաց սուլտանին և մարտուցեալք՝ ի փախուստ դարձուցին զնոսա»⁹⁹¹։ Այստեղ խոսքը գնում է ոչ թե խաշարի կիրառման, այլ «պեկամուտ», այսինքն՝ օժանդակ ուժերի մասին, որոնք ներգրավված էին չերիկի մեջ և ճակատամարտում ունեին իրենց համապատասխան տեղն ու դերը։ Չերիկի նման զորամիավորումները զուտ մոնղոլական երևույթ չէին։ Նմանատիպ ստորաբաժանումների կիրառումը հատուկ էր քոչվորական հասարակություններին⁹⁹²։ Աղբյուրները «օժանդակ» ուժերի մասին վկայում են նաև սելջուկյան բանակում։ Սելջուկների կողմից հանդես էին գալիս սիրիացիները, հույները, ֆրանկ ասպետները և թուրքմենական ցեղերը։ Յետաբերբական է նույն ճակատամարտում սելջուկների կողմից հանդես եկած վրացական ուժերի ներկայությունը։ Իբն Բիբին հիշակատում է *pisar-i Gurji*-ն՝ (թրգմ.՝ «Վրացի տղա», «Վրաց որդի»), որ կրում էր նաև Չափիր ադ-Դին պատվանունը⁹⁹³։ Վերջինս հիշատակվում է դեռևս 1239-1240թթ. Փոքր Ասիայիում սելջուկյան սուլթան Ղիյաս ադ-Դին Զեյ խոսրով II-ի դեմ Բաբա Իսհակի բարձրացրած ապստամբության ճնշման ժամանակ⁹⁹⁴։ Հիշատակվում են մյուս ներկայացուցիչներ՝ Ախալցխի-թուրքի Շավայի որդին՝ Փարադավան և Շարվաշիսձե Դարդինը⁹⁹⁵։ Զոսե Դաղի ճակատամարտի վերաբերյալ հետաբերքի տեղեկություններ է պահպանել պատմիչ Բեյբարս ալ-Մանսուրին։ Պատմիչի խոսքերով՝ ճակատամարտի նախօրեին սելջուկյան բանակներից մեկի հրամանատարությունը հանձնվել էր Գուրջի խաթունի եղբորը, որ հավատով քրիստոնյա էր⁹⁹⁶։ Հասկանալի է, որ Գուրջի խաթունը ոչ այլ ոք էր, քան վրաց թագուհի Ռուսուդանի (1223-1245թթ.) դուստրը՝ Թամարը, որը կնության էր տրվել Ղիյաս ադ-Դին Զեյ խոսրով II-ին։ Դժվար է ստույգ ասել, թե ով է պատմիչի հիշատակած Գուրջի խաթունի եղբայրը, որին վստահվել էր սելջուկյան բանակներից մեկի հրամանատարությունը, և որի մասին աղբյուրը նշում է մեծ դրվատանքով։ Վրաց արքայական ընտանիքից սելջուկյան արքունիքում բացի Թամարից աղբյուրներում հիշատակվում է միայն Գեորգի Լաշայի (1213-1223թթ.) որդին՝ Դավիթը՝ ապագա

⁹⁸⁸ Գրիգոր Ակներցի, էջ 26:

⁹⁸⁹ Վրաց ժամանակագրություն, էջ 78:

⁹⁹⁰ Ակներցի Գ., էջ 29:

⁹⁹¹ Գանձակեցի Կ., էջ 282:

⁹⁹² Крадин Н., Скрынникова Т., Империя Чингиз-хана, М., 2006, с. 419-423.

⁹⁹³ Duda H., Die Seldschukengeschichte des Ibn Bibi, Copenhagen, 1959, s. 219.

⁹⁹⁴ Նույն տեղում:

⁹⁹⁵ Վրաց ժամանակագրություն, էջ 77:

⁹⁹⁶ Peacock A., Georgia and the Anatolian Turks in the 2th and 13th Centuries, Anatolian Studies, Vol. 56, British Institute at Ankara, 2006, p. 142.

Դավիթ Ուլուն (1247-1270 թթ.): Ա. Փիթոբի դիտարկմամբ՝ Դավիթն ամենայն հավանականությամբ ծնվել է 1212-1223թթ. միջակայքում, ուստի որոշակի համոզվածությամբ կարելի է ասել, որ Իբն Բիբիի հիշատակած փեսար-ի Գուրջին և Բեյբարս ալ-Մանսուրիի գրչով հիշատակվող Գուրջի խաթունի եղբայրը նույն անձինք են⁹⁹⁷: Ընդհանուր առմամբ, մոնղոլները Յայաստանում ու Վրաստանում ամրոցներին ու բերդերին տիրացան՝ ներգրավված չլինելով բաց ճակատամարտերում: Ոչնչացումներից ու մասսայական կոտորածներից բացի անհրաժեշտ է փաստել մի կարևոր հանգամանք ևս. հայ ու վրաց իշխանների՝ ակտիվ պայքարից հրաժարվելը և, առանձին դեպքերում, մոնղոլների հետ բանակցությունների մեջ մտնելը, տալիս էին ցանկալի պտուղներ: «Անմիջական հնապանդություն-հողերի վերադարձ-ռազմական օժանդակություն» եռանկյունին կիրառելի երևույթ էր մոնղոլական նվաճումների ժամանակ, ինչն ակնհայտ երևում է Օրբելյանների, Չաթարյանների, Յասան-Ջալալյանների և այլոց դեպքերում: Հայ ու վրաց իշխանների կողմից մոնղոլների հետ առանձին և ուղղակի կապերի հաստատումը մոնղոլների համար կանխորոշեցին դյուրահաս հաղթանակներ՝ «*բաժանիր, որ տիրես*» հայտնի կարգախոսի կիրառմամբ: Մեկ այլ կողմից ստեղծվում է հետաքրքիր պատկեր, երբ գրավված հողերը պաշտոնապես Մոնղոլական կայսրության սահմաններում են, բայց փաստացի կառավարվում են տեղի իշխանների կողմից: Պատահական չէ, որ արաբական աղբյուրները հայ ու վրաց իշխաններին հաճախ կոչում են «սուլթան», «մելիք» կամ «հաքիմ»⁹⁹⁸:

ON THE ISSUE OF THE PRESENCE OF ARMENIAN-GEORGIAN MILITARY FORCES IN THE MONGOLIAN UNITS CHERIG IN THE 1230-1240s

ARAM POGHOSYAN

Yerevan State University, Faculty of History,
PhD student of Department of Caucasiology,
Yerevan, Republic of Armenia

The article describes the peculiarities of the Armenian-Georgian military involvement in the military units called «cherig». In general, the study of the process of recruiting military assistant forces from sedentary peoples has long been of great interest to researchers, as the conclusions of the Soviet times need reassessment in modern days. First of all, the study of the process allows clarifying not only the peculiarities of nomadic military history, but also the direction of political processes and the transformation of political traditions. According to the author, the aforementioned realities have gained logical development in the Caucasian region, where the Mongols, as well as in China and Iran, were in political dialogue with representatives of the local governors. The information provided by both Armenian and Georgian, Persian and Arabic sources is subject to source analysis, revealing the discovery of political dialogue between the Armenian and Georgian leaders and the Mongolian military commanders during the Mongol intelligence and major invasions. The article concludes that the "Cherig" and its commanders have played their unique role in the victories of the Mongols.

Key words: *Cherig, Hashar, Political Dialogue, Noyon, Kyoshe-Dagh Battle, «Auxiliary» troops, David Ulu, Armenian-Georgian Forces.*

⁹⁹⁷ Նույն տեղում:

⁹⁹⁸ Тизенгаузен, В. Г., Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. II, СПб, 1941, с. 84.

О ВОПРОСЕ ПРИСУТСТВИЯ АРМЯНО-ГРУЗИНСКИХ ВОЕННЫХ СИЛ В МОНГОЛЬСКИХ ВОИНСКИХ СОЕДИНЕНИЯХ «ЧЕРИК» В 1230-1240-Х ГОДАХ

АРАМ ПОГОСЯН

*аспирант отдела кавказоведения факультета истории
Ереванского государственного университета,
г.Ереван, Республика Армения*

В статье рассматриваются особенности армяно-грузинского военного участия в воинских частях под названием «черик». В целом, изучение процесса набора военнослужащих из оседлых народов уже давно вызывает интерес у исследователей, так как выводы советских времен в наши дни подвергаются переоценке. Прежде всего, изучение процесса позволяет выяснить не только особенности военной истории кочевников, но и направление политических процессов и трансформацию политических традиций. Согласно автору, вышеупомянутые реалии получили логическое развитие в кавказском регионе, где монголы, как в Китае и Иране, вели политический диалог с местными феодалами. Информация, предоставленная как армянскими, так и грузинскими, персидскими и арабскими источниками, является предметом анализа, выявляя политический диалог между армянскими и грузинскими лидерами и монгольскими военными командирами во время проведения монголами разведки и вторжения. В статье делается вывод о том, что «черик» и его командиры сыграли уникальную роль в победах монголов.

Ключевые слова: черик, хаишар, политический диалог, нойон, битва при Кесе-даге, «вспомогательные» войска, Давид Улу, армяно-грузинские силы.

ՍԵՐԱՍՏԻԱՅԻ ՀԱՅՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ ԿԻՐԱՌՎԱԾ ԴԵՏԱԿԱՆ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՂԱԶԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1913-1915 ԹԹ.*

ՀՏԴ 93/94:338.2 (479.25)

ՈՌԲԵՐՏ ՍՈՒԲԻԱՍՅԱՆ

Հայոց ցեղասպանության թանգարան ինստիտուտի ասպիրանտ,
ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի
ցեղասպանագիտության բաժնի լաբորանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
robertsukiasyan@yahoo.com

Հոդվածում փորձել ենք ներկայացնել 1913-1915 թվականներին թուրքական իշխանությունների կողմից Սեբաստիա նահանգում իրականացված տնտեսական ճնշումների քաղաքականությունը: Աշխատանքում ներկայացվում է հայ ու թուրք առևտրական ու արտադրական ձեռնարկությունների քանակական հարաբերակցությունը: Առանձին անդրադարձ է կատարվում նահանգի վարչական իշխանությանը՝ ի դեմս նահանգապետ Մուամմերի, և ուժային կառույցների համագործակցությամբ իրականացվող հակահայկական տնտեսական բոյկոտի պրոպագանդային: Այնուհետև ներկայացվում է պրոպագանդային հաջորդած հայկական ձեռնարկություններին հասցվող ուղղակի ու միտումնավոր վնասը՝ արտահայտված շուկաների, ալյուրացների հրդեհումներով: Վեր են հանվում արդեն պատերազմական փուլում հայապատկան հայկական ու թուրքական գույքի՝ անհավասար պայմաններով առգրավումները, ինչպես նաև սեբաստահայությանը կամավոր կերպով տրամադրված գույքային աջակցությանը կայսրության պատերազմական կարիքներին:

Աշխատանքն առավելապես հենվում է Հայաստանի ազգային արխիվի, Փարիզի Նուբարյան գրադարանի Արամ Անտոնյանի հավաքածուի արխիվային նյութերի, Սեբաստիա նահանգի տարբեր բնակավայրերին նվիրված հուշամատյանների, տպագրված առանձին հուշերի, մամուլի, ինչպես նաև թեմային առնչվող հետազոտությունների վրա:

Բանալի բառեր՝ Օսմանյան կայսրություն, վեց վիլայեթներ, Սեբաստիա, տնտեսական ճնշումներ, հակահայկական բոյկոտի պրոպագանդա, հայկական գույքի հրդեհումներ, հայկական գույքի առգրավումներ:

Աշխատանքը իրականացվել է մի շարք հայկական սկզբնաղբուրների համադրմամբ ու վերլուծությամբ: Հայերի տնտեսական դրությունը ներկայացնելու համար օգտագործվել են «Չոհրապ Գրիգոր, Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը»⁹⁹⁹ հոդվածը (1913թ. անստորագիր հրատարակված Փարիզի «Pour les Peuples» հանդեսի 9-րդ համարում) և Նիկոլ Աղբալյանի հոդվածաշարային վերլուծությունը՝ նվիրված վերոնշյալ աշխատանքին¹⁰⁰⁰:

* Հոդվածը ներկայացվել է 30.04.2019թ., գրախոսվել՝ 21.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

⁹⁹⁹ Չոհրապ Գ., Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը, Հայկական հարցը փաստաթղթերու լույսին տակ, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2013, էջ 5-27:

¹⁰⁰⁰ Աղբալյան Ն., Հայկական հարցը, Սեբաստիայի նահանգը թերով, Հորիզոն, Թիֆլիզ, 1913, յունիս 5, հ. 122, յունիս 6, հ. 123, յունիս 7, հ. 124:

Օգտագործվել են Սեբաստիա նահանգի տարբեր գյուղերի ու քաղաքների հուշամատյան ժանրի գրքեր¹⁰⁰¹, հուշերի հավաքածուներ¹⁰⁰², առանձին գրքերով տպագրված հուշեր¹⁰⁰³, իրադարձությունների ժամանակակից տեղական թերթեր¹⁰⁰⁴, ինչպես նաև հետազայում մամուլում հրապարակված հուշեր¹⁰⁰⁵, արխիվային նյութեր Յայաստանի ազգային արխիվից¹⁰⁰⁶ և Փարիզի Նուբարյան գրադարանից¹⁰⁰⁷, ինչպես նաև թեմային նվիրված հետազոտություններ¹⁰⁰⁸:

Սեբաստիայի հայության տնտեսական վիճակը

Սեբաստիա նահանգի տնտեսության ու ժողովրդագրության մասին արժեքավոր տվյալներ է հաղորդում Գրիգոր Չոհրապի «Սեբաստիայի նահանգը տնտեսական և ազգագրական տեսակետից և հայերի դրությունը» հոդվածը, որն 1913թ.-ին անստորագիր հրապարկվել է Փարիզի «Pour les Peuples» հանդեսի 9-րդ համարում: Ըստ Չոհրապի՝ Արևմտյան Յայաստանի բոլոր 6 նահանգների հասարակական կյանքում հայ բնակչությունը առաջատարն էր թե՛ մշակութային, թե՛ տնտեսական գործունեությամբ¹⁰⁰⁹: Սեբաստիա նահանգում գործում էին 166 ներմուծող առևտրականներ, որոնցից 141-ը հայեր էին, 13-ը՝ թուրք, 12-ը՝ հույն: Արտահանողների ընդհանուր թվից՝ 150-ից 127-ը հայեր էին, 23-ը՝ թուրք: Բանկային գործում 32 հայեր և 5 թուրքեր, խանութպանների ու արհեստավորների կազմում 6800-ը հայեր էին, 2550-3000-ը՝ թուրք¹⁰¹⁰: Թեև բացարձակ թվերով հայերն, ըստ Չոհրապի, 27.000-ով պակաս էին թուրքերից, բայց առևտրի ոլորտում 11 անգամ գերազանցում էին վերջիններին: Յայ մանրավաճառները գերազանցում էին թուրք գործընկերներին մոտ 4 անգամ, արհեստավորները՝ 5, նպարավաճառները՝ մոտ 1.5, իսկ բանկային ոլորտում՝ մոտ 7

¹⁰⁰¹ **Պատրիկ Ա.**, Պատմագիրք յուշամատեն Սեբաստիոյ եւ գաւառի հայութեան, հատոր Ա, տպ. «Մշակ», 1974: **Զարդարեան Ե.**, Պատմագիրք Տիվրիկ քաղաքի, Պէրուք, Յամագայիսի «Վահէ Սեբեան» տպարան, 1972: **Ալաօյաճեան Ա.**, Պատմութիւն Եւրոկիոյ հայոց, Գահիրէ, տպ. «Նոր աստղ», 1952: **Սիմոնեան Գ.**, Յուշամատեն պոնտական Ամասիոյ, Վենետիկ, ա.հ., 1966: **Սիւսսեան Պ.**, Պատմագիրք Կիւրիսի, Պէրուք, տպարան «Սեան», 1974: **Պառաւեան Ս.**, Փոքր Յայքի Սիմ-Յաճի-գիւղ գիւղաքաղաքի հայերու պատմութիւնը 1890-1922, Վենետիկ, Ա. Զ., 1978:

¹⁰⁰² **Սեւրոպ Լ.**, Աղետ եւ վերածնունդ, Փարիզ, տպագր. «Արաքս», 1952: **Սվազյան Վ.**, Յայոց ցեղասպանությունը. Ավանատն վերապրողների վկայություններ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն, Երևան, 2011:

¹⁰⁰³ **Արծրունի Ն.**, Մահուան ձորին մէջ, Անթիլիաս, տպարան «Կաթողիկոսութեան Յայոց Մեծի Տանն Կիլիկոյ», 1965:

¹⁰⁰⁴ Հողդար շաբաթաթերթ, Սեբաստիա, 1914 յունվար 18, թիւ 41, 1914 մարտ 15, թիւ 49:

¹⁰⁰⁵ **Շահեն Տ.**, «Արիւնի ճամբէս.Դեպի Գողգոթան», «Յայրենիք» ամսագիր, Պոսթըն, սկսված՝ 1950 թիւ 11 (298) մինչև 1953 թիւ 1 (323):

¹⁰⁰⁶ **Երկանյան Գ.**, Սեբաստիոյ պատմագրքի համար նոթագրած պատմական տեղեկություններ, ֆ. 439 ց. 1, գ. 497: **Ալեքսանդրյան Հ.**, Հուշերը 1915թ. Եղեռնի մասին, ֆ. 439 ց. 3, գ. 115:

¹⁰⁰⁷ Ա. հ., Սեբաստիա եւ իր գիւղերը (Սվազի վիլայէթ), ձեռագիր, Էջ 0005-0014 շրջ, BNU/Fonds A. Andonian, P.J.1/3, fi le 49, Sebaste: **Գալեմբեարեան Գ.**, Սեբաստիոյ հայոց մարտիրոսագրութիւնը, Andonian – Matériaux pour l'histoire du genocide, P. i. L/4-3, Amele Tabouri, massacre des soldats arméniens, Էջ 1-51:

¹⁰⁰⁸ **Ակունի Ս.**, Միլիոն մը հայերու ջարդի ամբողջական պատմութիւնը (1914-1918), Կ.Պոլիս, «Յայաստան» գրատան հրատ., 1921: **Գաբրիէան Կ.**, Եղեռնապատում Փոքուն հայոց եւ Նորին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, «Յայրենիք», 1924: **Ղազարեան Հ.**, Ցեղասպան թուրքը, Պէրուք, «Յամագայիս» տպարան, 1968: **Kévorkian R.**, The Armenian Genocide. A Complete history. London, New York, I.B. TAURIS, 2011:

¹⁰⁰⁹ **Չոհրապ Գ.**, նշվ. աշխ., Էջ 10:

¹⁰¹⁰ **Չոհրապ Գ.**, նշվ. աշխ., Էջ 11: **Չոհրապ Գ.**, նշվ. աշխ., Էջ 41:

անգամ: Նահանգից արտահանվող հիմնական ապրանքներն էին գարին, ցորենը, ծխախոտը, ափիոնը, այուրը, բամբակ, խեժը, մեղրապը, բուրդը, բոժոժը, կաշին, գորգերը և այլ բրդե ու բամբակյա գործվածքներ¹⁰¹¹: Ընդհանուր առմամբ, նահանգ էր ներմուծվում 2.053.000 թուրքական լիրային համարժեք ապրանք, արտահանվում՝ 1.635.000 լիրայի ապրանք: Ձևավորվող պակասորդը լրացվում էր պանդուխտ սեբաստացիների ուղարկած միջոցների հաշվին¹⁰¹²: Փոքր տարբերությամբ նմանատիպ վիճակագրություն է ներկայացնում նաև Հայկազուն Ղազարյանը՝ հղում անելով ֆրանսիայի երկու հյուպատոսների՝ Կռնառի և Դյուսաբի կազմած տեղեկագրերին¹⁰¹³:

Նահանգի ֆաբրիկաներից ու ձեռնարկատիրություններից 130-ի սեփականատարերը հայեր էին, բասինիսի սեփականատերը՝ թուրքեր, երեքինը՝ այլ ազգերի ներկայացուցիչներ, իսկ դրանք սպասարկող տեխնիկական անձնակազմը բացառապես հայեր էին: 17.000 բանվորներից 14.000-ը հայեր էին, 3500-ը՝ թուրքեր, 200-ը՝ այլ ազգեր¹⁰¹⁴:

Վիճակագրական այս տվյալներն ուսումնասիրելով՝ Նիկոլ Աղբալյանը 1913թ.-ին Թիֆլիսի «Հորիզոն» օրաթերթի հունիսյան երեք համարներում վերլուծում է Չոհրապի տրամադրած տվյալները: Ըստ Աղբալյանի՝ կրթության ոլորտի ներկայացված պատկերից կարելի էր անել առնվազն երեք եզրահանգում. ա) Օսմանյան կայսրությունում կրած հալածանքները չեն ընկճել տաճկահայության կենսունակությունը, բ) առավել մեղմ հասարակական-քաղաքական պայմաններում հայերի առաջխաղացման տեմպերը կարող էին առավել խորացնել հայերի և մյուս ազգությունների տարբերությունները, գ) թուրքերին գերազանցող հայերի կրթական մակարդակը չէր կարող անտարբեր թողնել թուրք զինվորականությանն ու պաշտոնյաներին¹⁰¹⁵: Առաջին հայացքից Չոհրապի կազմած վիճակագրական տվյալներից կարելի է ենթադրել, որ հայերի հալածանքի պատճառներից մեկը տնտեսության բնագավառում նրանց գերակա դիրք ունենալն էր: Սակայն Նիկոլ Աղբալյանը Չոհրապի տեղեկագրի հիման վրա կատարած իր եռամսս հողվածաշարի երրորդ հատվածում հարցը դիտարկում է այլ տեսանկյունից: Ըստ հեղինակի՝ հայերի հալածանքների դրդապատճառը պետք էր փնտրել ոչ թե թուրք բնակչության սոցիալական անհավասարության ընկալումներում, այլ թուրք մտավորականության ու զինվորականության շրջանում: Ըստ այդմ, կիսում ենք Նիկոլ Աղբալյանի կարծիքն առ այն, որ թուրքական իշխանությունները հայերի առաջադիմությունը ընկալում էին ոչ այնքան որպես սոցիալ-տնտեսական, այլ որպես քաղաքական սպառնալիք¹⁰¹⁶:

Հայկական ձեռնարկությունների դեմ բոյկոտը

1913թ.-ի մարտի 30-ին Սեբաստիայում նահանգապետ Նշանակված Ահմեդ Մուամմեր բեյը հետապնդում էր հայերի բարգավաճմանը վերջ դնելու և թուրքական տնտեսվարությունները խթանելու նպատակ, ինչի համար մշակել էր տնտեսական բռնաճնշումների նախագիծ¹⁰¹⁷: Այդ քաղաքականության դրսևորումներից էր

¹⁰¹¹ Չոհրապ Գ., նշվ. աշխ., էջ 10-11:

¹⁰¹² Աղբալյան Ն., Հայկական հարցը, Սեբաստիայի նահանգը թերով, Հորիզոն, Թիֆլիզ, 1913, յունիս 6, հ. 123:

¹⁰¹³ Ղազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 87:

¹⁰¹⁴ Չոհրապ Գ., նշվ. աշխ., էջ 11:

¹⁰¹⁵ Աղբալյան Ն., Հայկական հարցը, Լուսաւորութեան գործը Հայաստանում, Հորիզոն, Թիֆլիզ, 1913, յունիս 5, հ. 122:

¹⁰¹⁶ Աղբալյան Ն., Հայկական հարցը, Սեբաստիայի նահանգը թերով, Հորիզոն, Թիֆլիզ, 1913, յունիս 6, հ. 123:

¹⁰¹⁷ Kévorkian R., նշվ. աշխ., էջ, 429:

հայկական ձեռնարկությունները բոլորտելու պրոպագանդան: Անձամբ կառավարելով բոլորտի պրոպագանդան՝ Մուամմերը ձևավորել էր պրոպագանդիստների խմբեր և ուղարկել նրանց նահանգի տարբեր մասեր: Այդ արշավի մեջ ներգրավված են եղել նաև այլ պետական ինստիտուտներ ու պաշտոնյաներ՝ ժանդարմերիան, ի դեմս Կյուրինի և Տարենտեի ժանդարմերիայի հրամանատար Սաաեդինի¹⁰¹⁸:

Թուրք բնակչության շրջան կատարած այցերի ժամանակ Մուամմերն անձամբ հորդորել է թուրքերին «չափազործվել» հայերի կողմից¹⁰¹⁹: Ըստ Սեբաստիայում լույս տեսնող «Հողդար» շաբաթաթերթի՝ 1914թ.-ի հունվարին փորձեր են կատարվել թուրք գյուղացիներին զերծ պահել քրիստոնյաների խանութներից օգտվելուց¹⁰²⁰: Նույնիսկ պատահել այնպիսի ծայրահեղ դեպքեր, երբ տեղացիները ներխուժել են քրիստոնյաների խանութներ և դուրս են բերել առևտուր անող թուրքերին¹⁰²¹: Բոլորտի արդյունքում ստեղծված դրությունը մեղմելու համար հայ վաճառականները դիմել են նահանգապետ Մուամմերին ու հասել որոշակի զիջումների, քանի որ գործնականում հնարավոր չէր կարճ ժամանակում ստեղծել բոլորտված առևտրային հարաբերություններին փոխարինող այլընտրանք¹⁰²²:

Հայկական ձեռնարկությունների վրա գործադրված ճնշումներից ու պրոպագանդայից բացի նախաձեռնվում էին թուրքական մթերանոցներ բացելու գործնական քայլեր¹⁰²³: Նահանգապետը ընկերակցություններ էր ձևավորում առևտրական բոլոր ճյուղերի համար և նույնիսկ ներդնում իր անձնական միջոցները: Պետք է ստեղծվեին թուրքական արհեստանոցներ, որտեղ հայ վարպետները թուրք երիտասարդներին սովորեցնելու էին տարբեր արհեստներ¹⁰²⁴: Այդ գործողություններով թուրքական իշխանությունները նպատակաուղղված վնաս էին հասցնում Սեբաստիայի հայերի տնտեսական կարողություններին ու ներուժին, բացի այդ նպաստում թուրք բնակչության շրջանում այն համոզման տարածմանը, որ հայերն իրենց գործունեությամբ վնասում կամ սպառնում էին թուրքական տարրի բարգավաճմանը, և թուրքերը շահագործվում հայերի կողմից:

Հայկական ձեռնարկությունների հրդեհումները

Տնտեսական անհավասար պայմաններ ստեղծելու փորձերից բացի եղել են նաև հայկական ձեռնարկությունների դեմ ուղիղ հարձակումներ: 1914թ.-ի ապրիլ-մայիս ամիսներին կասկածելի հանգամանքներում մեկը մյուսի հետևից հրդեհներ էին բռնկվում Մարզվանի, Ամասիայի, Սեբաստիայի, Եփրոկիայի շուկաներում¹⁰²⁵: Ըստ Կարապետ Գաբրիկյանի՝ Եփրոկիայի ու Ամասիայի շուկաները կրել են շուրջ 300,000 ոսկու վնաս¹⁰²⁶: 1914 թ.-ի մայիսի 1-ին Եփրոկիայում հրդեհը միանգամից բռնկվել էր մի քանի վայրերում, իսկ քաղաքը միտումնավոր զրկվել էր ջրամատակարարումից, և հրշեջները անհետացել էին, թուրքերը սպասում էին թալանի առիթների¹⁰²⁷, իսկ ոստիկանները մատնված էին անգործության¹⁰²⁸: Հրդեհը նկատելուց հետո

¹⁰¹⁸ Հողդար շաբաթաթերթ, Սեբաստիա, 1914 մարտ 15, թիվ 49:

¹⁰¹⁹ Գաբրիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 22:

¹⁰²⁰ Հողդար շաբաթաթերթ, Սեբաստիա, 1914 յունվար 18, թիվ 41:

¹⁰²¹ Նույն տեղում:

¹⁰²² Գաբրիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 23:

¹⁰²³ Հողդար շաբաթաթերթ, Սեբաստիա, 1914 մարտ 15, թիվ 49:

¹⁰²⁴ Գաբրիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 21:

¹⁰²⁵ Պատրիկ Ա., նշվ. աշխ., էջ 717: Ակունի Ս., նշվ. աշխ., էջ 75:

¹⁰²⁶ Գաբրիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 24: Պատրիկ Ա., նշվ. աշխ., էջ 717:

¹⁰²⁷ Պատրիկ Ա., նշվ. աշխ., էջ 717:

¹⁰²⁸ Գաբրիկյան Կ., նշվ. աշխ., էջ 23-24:

հրդեհաշիջման աշխատանքների կազմակերպումն իր վրա է վերցրել առաջնորդ S.Շավարշ վարդապետը: Նա ստիպել է վերականգնել ջրամատակարարումը և գործի դրել հրշեջներին, ինչի շնորհիվ հնարավոր է եղել փրկել մի քանի ազգային կալվածներ¹⁰²⁹: Ըստ տարբեր տվյալների՝ 21 ժամ տևած հրդեհի արդյունքում այրվել էին 85 խանութ, 45 տուն ու 3 խան¹⁰³⁰:

Նույն տրամաբանության մեջ են տեղավորվում նաև նաև հայ սեփականատերերին պատկանող այրաղացների հրդեհումները Մարզվանում, Ամասիայում ու Սեբաստիայում: Ըստ Կարապետ Գաբրիլյանի և Առաքել Պատրիկի՝ ակնհայտ էր, որ հրդեհները կազմակերպված էին թուրքական կառավարության կողմից¹⁰³¹: Այսպիսով, կազմակերպված հրդեհները կարելի է դիտարկել թուրքական իշխանությունների տնտեսական ճնշումների համատեքստում՝ նպատակ ունենալով թուլացնել հայկական տնտեսական ուժը:

Սեբաստիայի հայությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին. գորակոչ ու գույքի առգրավում

Սեբաստիայում առգրավումների գործընթացին անցնելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ առաջնորդարանը և նահանգի հոգևոր առաջնորդները, պատրիարքարանի կոնդակի համաձայն, հորդորել էին հայությանը պատերազմական գործերում աջակցել Օսմանյան կայսրությանը¹⁰³²: Չորակոչին հաջորդող շաբաթներին իշխանությունները ձեռնամուխ են լինում հայերի գույքի առգրավման գործին: Առգրավման գործընթացին անցնելուց առաջ իշխանությունները բնակիչներին հորդորում էին իրենց գույքը կամովին հանձնել պետությանը: Մի քանի հորդորներից հետո սկսվում էին տնային խուզարկությունները ու գույքի բռնի առգրավումները¹⁰³³: Այդ գործողությունները երբեմն ուղեկցվում էին տանուտերերի և տեղի հայության առաջնորդների նկատմամբ կիրառվող ծայրահեղ բռնություններով (օր.՝ տաքացած երկաթով աչքերը խարանել), որպեսզի վերջիններս իշխանություններին հանձնեն թաքցրած գույքը¹⁰³⁴: Պատերազմական ծախսերը բավարարելու համար ստեղծվել էին Չինվորական պիտույքների առգրավման հանձնաժողովներ, որոնք զբաղվում էին ամբողջ նահանգի խանութների ապրանքների, ձիերի, կառքերի, եզների բռնագրավմամբ¹⁰³⁵: Ի տարբերություն հայապատկան գույքի զանգվածային առգրավման՝ թուրքերի գույքը առգրավվում էր շատ «ցանցառ» կերպով¹⁰³⁶: Օրինակ, Բրզնիկ գյուղում, որտեղ գյուղացիների ապրուստի հիմնական միջոցը ձիերի վաճառքն էր, առգրավվել էին 14.500 լիրա արժողությամբ ձիեր, մինչդեռ գյուղի թուրքերին պատկանող 5-6 ձիերին ձեռք չէին չտվել¹⁰³⁷: Նմանատիպ խտրական վերաբերմունք է

¹⁰²⁹ Պատրիկ Ա., նշվ. աշխ., էջ 717:

¹⁰³⁰ Kévorkian R., նշվ. աշխ., էջ. 429-430:

¹⁰³¹ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 24: Պատրիկ Ա., նշվ. աշխ., էջ 717:

¹⁰³² Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 42: Գալեմբեարեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 12: Վարանդեան Մ., Մուրատ (Սեբաստացի ռազմիկին կեանքն ու գործը), «Հայրենիք»-ի տպարան, Հրատ. Մուրատ ֆոնդի կեդրոնական վարչութեան, Պոսթըն, 1931, էջ 208: Մեսրոպ Լ., Աղետ եւ վերածնունդ, Փարիզ, տպագր. «Արաքս», 1952, էջ 397: Սիմոնեան Գ., նշվ. աշխ., 663: Ալոյսյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 1225:

¹⁰³³ Fonds Andonian – Matériaux pour l’histoire du génocide, Dossier 49 Massacres et déportations à Sébaste, Ա. հ., Սեբաստիա եւ իր գիւղերը (Սվազի վիլայեթ), էջ 0005-0006:

¹⁰³⁴ Նույն տեղում:

¹⁰³⁵ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 31-32:

¹⁰³⁶ Ղազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 90:

¹⁰³⁷ Fonds Andonian – Matériaux pour l’histoire du génocide, Dossier 49 Massacres et déportations à Sébaste, Ա. հ., Սեբաստիա եւ իր գիւղերը (Սվազի վիլայեթ), էջ 0006:

եղել նաև տնտեսվարողների գույքի առգրավման հարցում: Օրինակ, ի տարբերություն հայ վաճառականների նկատմամբ կիրառվող գործելաճի՝ թուրք վաճառականների պարագայում հայտնի են դեպքեր, երբ ոչ միայն վերցված ապրանքների ծավալն էր աննշան, այլև անգամ այդ փոքր բանակությանը առգրավված գույքը գիշերը վերադարձվում էր տերերին՝ որպես հիմնավորում ներկայացնելով շուկայում թուրք վաճառականների անմրցունակ դիրքը¹⁰³⁸: Ըստ հայկական աղբյուրների՝ բռնագրավում էին հայերի ունեցվածքի 90%-ը, իսկ թուրքերի ունեցվածքի 5%-ը¹⁰³⁹: Ամասիայում ակնհայտ խտրական մոտեցումը բողարկելու համար առգրավվում էին թուրքական գույքը, սակայն հիմնականում անարժեք իրերը¹⁰⁴⁰: Այդ գործընթացի շրջանակում առգրավվեց Սեբաստիա քաղաքի 43 արհեստավորների գույքը, իսկ նրանց նշանակեցին հրամանատարներին ու տասնապետներին անձնական ծառայություններ մատուցելու գործին¹⁰⁴¹: Սակայն այն արհեստավորները, որոնց ծառայությունը անփոխարինելի էր պետության համար, խուսափում էին խտրական վերաբերմունքից (օր.՝ Եվդոկիայի թուրքական զորանոցների շինարարները)¹⁰⁴²: Առգրավվում էին անգամ ռազմական նշանակություն չունեցող ապրանքներ՝ կանացի հագուստ, հոտապետ օճառներ, անուշահոտություններ¹⁰⁴³: Հայտնի են դեպքեր, երբ առգրավումներին փորձում էին տալ օրինական տեսք. տրամադրում էին գույքի փոխարժեքը պատերազմից հետո ստանալու մուրհակներ¹⁰⁴⁴: Լրտեսումների արդյունքում հայտնաբերված գույքն առգրավվում էր առանց մուրհակի տրամադրման, իսկ դրանց սեփականատերերը տուգանվում էին ու բանտարկվում: Առգրավվում են նաև հայ կառապանների կառքերը, ձիերը, գյուղերի եզևասայլերը, էշերը¹⁰⁴⁵: Խանութների գույքագրման ու մնացած ապրանքների առգրավման համար ստեղծված «Միւտաֆայը Միլլիե» (Ազգային պաշտպանություն) անունը կրող հանձնախումբն, իր լիազորությունները իրականացնելուց բացի, առգրավված գույքի մի մասն էլ ուղարկում էր թուրք բնակիչներին, զինվորական տներին կամ զինվորական մթերանոցներին¹⁰⁴⁶:

«Զինվորական գործերի անհրաժեշտությունից» ելնելով՝ առգրավվել են եկեղեցիներ, հիվանդանոցներ, գործարաններ, գործատներ, ջրաղացներ և աչքի ընկնող տներ¹⁰⁴⁷: Հայերին պատկանող կրթական, մշակութային հաստատությունները բռնագրավվել և տրամադրվել էին ռազմական նպատակների համար: Արամյան վարժարանն ու մանկապարտեզը վերածվել էին զինվորական հիվանդանոցի¹⁰⁴⁸: Ս.Սարգիս, Ս.Փրկիչ, Ս.Նշան, Ս.Անապատ, Ս.Հակոբ¹⁰⁴⁹ վանքերն ու եկեղեցիներն իրենց կրթական շենքերով, ինչպես նաև հայերին պատկանող որոշ տներ¹⁰⁵⁰

¹⁰³⁸ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁰³⁹ Fonds Andonian – Matériaux pour l'histoire du génocide, Dossier 49 Massacres et déportations à Sébaste, Ա. հ., Սեբաստիա եւ իր գիւղերը (Սվազի վիլայեթ), էջ 0005:

¹⁰⁴⁰ Սիմոնեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 663:

¹⁰⁴¹ Fonds Andonian – Matériaux pour l'histoire du génocide, Dossier 49 Massacres et déportations à Sébaste, Ա. հ., Սեբաստիա եւ իր գիւղերը (Սվազի վիլայեթ), էջ 0005: Գալեմբեարեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 10:

¹⁰⁴² Սվազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 345: Ալաոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1224:

¹⁰⁴³ Սիմոնեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 663: Գալեմբեարեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 10:

¹⁰⁴⁴ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 32: Սիմոնեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 663:

¹⁰⁴⁵ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 32-33: Ալաոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 1225: Սիմոնեան

Գ., նշվ. աշխ., էջ 663:

¹⁰⁴⁶ Ղազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 90-91: Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 32:

¹⁰⁴⁷ Ղազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 90-91:

¹⁰⁴⁸ Տերտերեան Շ., Արիւնի ճամբէս. Դեպի Գողգոթան, «Հայրենիք» ամսագիր Պոսթըն, 1950 թիւ 299, էջ 49: Հուշագրական ժառանգություն, էջ 189:

¹⁰⁴⁹ Գալեմբեարեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 11-12:

¹⁰⁵⁰ Երկանյան Գ., Սեբաստիոյ պատմագրի համար նորագրած պատմական տեղեկություններ, ՀԱԱ, ֆ. 439, ց. 1, գ. 497, էջ 36:

տրամադրվել էին զինվորներին կամ գերիներին՝ բնակության¹⁰⁵¹: Հայկական հաստատությունների նկատմամբ այդ քաղաքականությունը կիրառվել է նաև Նահանգի այլ վայրերում: Օրինակ, Ամասիա քաղաքի դպրոցը, Կյուրին քաղաքի Յորեն և Շուղուլ թաղերի եկեղեցիները, բողոքականների ժողովարանը, Ձախձոր թաղի եկեղեցին նույապես օգտագործվել են ռազմական նպատակներով¹⁰⁵²: Հայ աշխատավորների ձեռքերով թուրքական հիվանդանոց ու զորանոց կառուցելու համար օգտագործվել են Սանասարյան վարժարանի համար նախատեսված 1000 ոսկի արժողությամբ շինարարական նյութերը, ինչպես նաև հայկական գերեզմանի քարերը¹⁰⁵³: Հարկ է ընգծել նաև, որ Սեբաստիայի հայությունը, անսալով գույքահավաքի կոչին, մեծ ներդրում է ունեցել կայսրության պատերազմական նախապատրաստություններին:

Ազգային հիվանդանոցը թուրք զինվորներին է հատկացրել ամսական 300 ոսկի արժողությամբ 150 անկողին: Թուրքական հիվանդանոցներին նմանատիպ աջակցություն են ցույց տվել ինչպես անհատներ, այնպես էլ Հայկական Կարմիր խաչը¹⁰⁵⁴: Գյուղական բնակչությունն իր հերթին տրամադրել էր մեծ քանակությամբ մթերք՝ գարի, բլուր, յուղ, ոչխար, հավկիթ, պանիր և այլն¹⁰⁵⁵: Սեբաստիա-Էրզրում ճանապարհի գյուղերը ապահովել են իրենց տարածքով անցնող կամ շրջակայքում տեղակայված զորամիավորների սնունդը, անկողինն ու ճանապարհի պաշարները¹⁰⁵⁶: Ըստ Հայկանուշ Չառաջյանի՝ հայ կանայք օր ու գիշեր պաքսիմատ, գուլպաներ, ձեռնոցներ ու ճերմակեղեն էին պատրաստում կայսերական բանակի համար¹⁰⁵⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, թուրքական իշխանությունները փորձել են իրենց գործողություններին տալ օրինական տեսք ու դնել իրավական գործընթացների ձևի մեջ: Այս փուլում համանման մոտեցումն արտահայտվել է պատերազմական կարիքներով պայմանավորված գույք տրամադրելու իշխանությունների պահանջով և դրա դիմաց մուրհակների տրամադրմամբ: Չորակոչի ու առգրավումների միջոցով իշխանությունները ոչ միայն ամրացնում էին կայսրության պատերազմական կարողությունները, այլ նաև թուլացնում էին հայերի դիմադրողականությունը:

Եզրակացություններ

Հոդվածն ամփոփելով՝ կարելի է պնդել, որ Նախացեղասպանական շրջանում Սեբաստիա Նահանգի հայ բնակչությունն ուներ տնտեսական գերակշիռ դիրք թուրք բնակչության նկատմամբ: Հայ ձեռնարկատերերը և առևտրականները մի քանի անգամ գերազանցում էին թուրքական բնակչությանը արտահանումների, ներմուծումների, բանկային գործի, ինչպես նաև ֆաբրիկաների ու ձեռնարկատիրությունների քանակով: Հայերի գերակշիռ դիրքը հաղթահարելու համար Սեբաստիա Նահանգի վարչական և ուժային կառույցների համագործակցությամբ իրականացվում էր հայկական տնտեսությունների բոյկոտի

¹⁰⁵¹ Գալեմբեարեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 11:

¹⁰⁵² Մինասեան Պ., Պատմագիրք Կիլիկի, Պեյրուֆ, տպարան «Սեւան», 1974, էջ 644:

Սիմոնեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 701:

¹⁰⁵³ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 33: Ղազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 91:

¹⁰⁵⁴ Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 42:

¹⁰⁵⁵ Վիրաբյան Ա., Ավագյան Գ., Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում: Վերապրածների վկայություններ: Փաստաթղթերի ժողովածու, հատ 3., Հայաստանի ազգային արխիվ, Երևան, 2012, էջ 363:

¹⁰⁵⁶ Տերտերյան Ռ., նշվ. աշխ., գ. 78, էջ 1:

¹⁰⁵⁷ Fonds Andonian – Matériaux pour l'histoire du génocide, Dossier 49 Massacres et déportations à Sébaste, Չառաջյան Հ., Սըվազ, էջ 0113: Գաբրիկեան Կ., նշվ. աշխ., էջ 42

պրոպագանդա: Պրոպագանդայի նպատակը ոչ միայն հայերի տնտեսական դիրքը թուլացնելն էր, այլև հակահայկական տրամադրությունների տարածումը: Բոլկոտի պրոպագանդային հաջորդում են հայկական խանութների, շուկաների, արտադրատեղիների, որոնցով պատճառվում է մեծ ծավալի վնաս: Սեբաստիա նահանգում պատերազմական դրությունով պայմանավորված գույքի առգրավումները հայ ու թուրք բնակիչներից կատարվում էին խիստ անհավասար կերպով: Հայ բնակչության կողմից մի քանի անգամ գույքի կամավոր հանձնումից հետո նույնիսկ հայապատկան գույքը բռնագավթում էին՝ որոշ դեպքերում ծայրահեղ բռնություններով:

Չնայած վերոնշյալ հակահայկական քաղաքականությանը՝ հայ բնակչությունը կամավոր կերպով մեծ նպաստ է բերել պետության պատերազմական նախապատրաստություններին՝ իշխանությունների տրամադրության տակ դնելով մեծ քանակությամբ շարժական ու անշարժ գույք:

STATE ECONOMIC POLICY TOWARDS ARMENIANS IN SEBASTIA IN 1913-1915

ROBERT SUKIASYAN

*Yerevan State University, PhD Student at the Armenian Genocide Museum Institute
Foundation, laboratory assistant, Institute of Armenian Studies,
Department of Genocide Studies,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article attempts to present the policy of economic pressure exerted by the Turkish government in Sebastia Province between 1913 and 1915. The quantitative ratio of Armenian and Turkish commercial and manufacturing enterprises is presented. Separate reference is made to the propagation of anti-Armenian boycott of the state's administrative authority, in the person of governor Muammer in cooperation with power structures. The direct and intentional damage to the Armenian property which followed the boycott propaganda is presented, it was especially expressed by the burnings of markets and Armenian mills. The unfair seizure of Armenian and Turkish property in the war-time, as well as voluntary donations of Sebastian Armenians to the military needs of the empire are also discussed.

The work is heavily based on the materials from the National Archive of Armenia, Aram Antonyan archival collection of Paris based Nubarian library, the memorial books dedicated to different settlements of Sebastia, and separate publications of memoirs, as well as on the studies of the topic.

Key words: *Ottoman Empire, six vilayets, Sebastia, economic pressures, anti-Armenian boycott propaganda, burning of Armenian property, Armenian property seizures.*

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА В ОТНОШЕНИИ АРМЯН СЕБАСТИИ В 1913-1915 ГОДАХ

РОБЕРТ СУКИАСЯН

*аспирант Музея-института Геноцида армян,
лаборант отдела геноцидоведения Института арменоведческих исследований
Ереванского государственного университета,
г.Ереван, Республика Армения*

В статье предпринята попытка представить политику экономического давления, проводившуюся турецким правительством в провинции Себастья с 1913 по 1915 год. Представлено количественное соотношение армянских и турецких коммерческих и производственных предприятий. Отдельно упоминается пропаганда антиармянского бойкота государственной административной власти в лице губернатора Муаммера в сотрудничестве с силовыми структурами. Представлен прямой преднамеренный ущерб армянскому имуществу, нанесенный в последовавшей за пропагандой бойкота период, который выразался, в частности, в сожжении рынков и армянских мельниц. Обсуждается также захват армянского имущества в военное время, а также добровольные пожертвования армян Себасти на военные нужды империи.

Работа в значительной степени опирается на материалы Национального архива Армении, архивного фонда Арама Антоняна Нубарийской библиотеки в Париже, мемориальные книги, посвященные различным населенным пунктам Себасти, отдельные публикации мемуаров, а также на исследования на эту тему.

Ключевые слова: *Османская империя, шесть вилайетов, Себастья, экономическое давление, антиармянская пропаганда бойкота, поджоги армянской собственности, захват армянской собственности.*

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ԱՍԲԻՈՆ
TRIBUNE OF YOUNG SCIENTIST
ТРИБУНА МОЛОДОГО УЧЕНОГО

THE MANIFESTATIONS OF SUNNI RADICALISM IN AZERBAIJAN*

UDC 297(479.24)

NAREK SUKIASYAN

Yerevan State University, Faculty of International Relations,
MA, Yerevan, Republic of Armenia
nareksukiasyan@gmail.com

Islamic radicalization is relatively new phenomenon for the Republic of Azerbaijan, since its first signs appeared only in the early years of independence. Even though its expressions do not amount to an inextricable issue for state security, throughout last thirty years Azerbaijan saw worrisome trends that have borne risks not only for the domestic order but also to the regional and interregional stability. Drawing on the results of desk research of secondary and some primary data and interview, the article aims to trace the roots and manifestations of Sunni radicalization in Azerbaijan and reveals the implications of radicalization on Nagorno-Karabakh conflict. The article sheds light on some of the possible recruitment and radicalization social mechanisms and the factors that condition ideological militarization, challenging the traditionally accepted “root causes”, instead focusing on networks as predominant path of recruitment into militarized armed groups. Additionally, the article attempts to explain why the Azerbaijani ideologically radicalized groups have refrained/have been kept away from activating in the Nagorno Karabakh conflict. The article suggests that people from these circles largely do not perceive the conflict as a part of their ideological strife. In addition to that, militarization and autonomy of these groups contradicts Baku’s interest, therefore it aims to prevent the engagement of such groups in the conflict.

Key words: Islamic radicalization, Azerbaijani terrorists, Nagorno Karabakh conflict, Salafism, terrorist groups, irregular armed forces, terrorist networks.

Sandwiched between the Middle East and the North Caucasus, two regions widely perceived as strongholds of Islamic extremism and insurgency, the South Caucasus has remained mostly unconcerned in this regard. If the reason how Armenia and Georgia (to a lesser extent) were kept unaffected is more obvious and can be credited to the diverging religious affiliation, then in the case of Muslim Azerbaijan the answer is not straightforward. Arguing that this post-Soviet country is immune to religious violent extremism would be an underestimation of the risks, however it is also not a stronghold of such groups. With the rise of militarized crises in Syria and Iraq there has been a growing influx of Azeri foreign fighters into the theatre of war, joining the global jihad of ISIS and other extremist organizations. Even though, fighting against the Christian Armenians and gaining back control over the lost territories (or even further) might seem, from the first sight, a more obvious and direct target of these Azeri fighters, members sharing this ideology don’t tend to choose Nagorno Karabakh (NK) as their primary

---

* Հոդվածը ներկայացվել է 05.05.2019թ., գրախոսվել՝ 13.05.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

battleground and it seems that not much academic work has been done to shed light on this phenomenon. This paper will a) provide background of Salafi extremism in Azerbaijan with its internal and external implications b) analyse the motivation-opportunity logic behind trends of this paradigm and c) explain why this extremism has not been directed to seemingly more obvious target – towards the Armenians and NK. First, we should put the terms straight. Salafism is a conservative stream of Sunni Islam, advocating for the purification of Islam, more specifically, a return to the practices of first three generations of Islam. Though sometimes used interchangeably with Salafism, Wahhabism is rather an ultra-conservative sect within the Salafi movement¹⁰⁵⁸. Violent Salafists restore to arms to fight against the enemies of Islam and are called jihadists – those fighting for jihad.¹⁰⁵⁹

Radical Islam in Azerbaijan and the Radicalized Azerbaijanis Fighting Abroad

Turning to Azerbaijan, we shall explore how Salafism and particularly its violent form have been expressed here. Being a predominantly Shite country, the Azerbaijanis have widely practiced a more secular way of life, which can be attributed to the anti-clerical influencers of Azerbaijani identity roughly a century ago¹⁰⁶⁰ and due to the Soviet legacy of state atheism. Even though, the demise of the USSR and the ideological vacuum opened the door of opportunities for political Islam to fill the void, nationalism has outstripped Islam as a determining factor of the Azerbaijani identity, the former bearing a more ethnic/nationalistic rather than purely religious significance¹⁰⁶¹. In this context, Azerbaijan does not seem a fertile ground for religious extremism to rise, however several factors have contributed to its introduction here. Among these factors, external ones enjoy primary importance. Since 1990s the main importers of Salafism to the country were the missionaries and funds from Arab Gulf countries, Iran, Chechnya and Dagestan¹⁰⁶², followed by the spill over influx from the North Caucasus after the Second Chechen war¹⁰⁶³. Even though it was an imported phenomenon, Salafism underwent radicalization domestically.¹⁰⁶⁴ Among other reasons, it did so due to the backlash from the perceived secular deterioration of traditional values. Alike, the radicalization was facilitated by the absence of alternative political ideology to oppose the regime and radical Salafism being perceived as a channel of political expression. The process of radicalization has

¹⁰⁵⁸ **Horst F.** Salafist Jihadism in Germany ICT 2011, <http://www.ict.org.il/Articles/tabid/66/Articlsid/887/currentpage/1/Default.aspx>. 03.01.2019. In the early eighteenth century AD, Wahhabism is an Islamic doctrine proposed by Muhammad Abd al-Wahhab in 18th century which envisages a return to original Islam for the restoration of Islam's Golden and bans all kinds of intermediaries, “for the benefit of knowing the Prophet Muhammad. According to Wahhabism, the Muslim community’s last goal is to become the living embodiment of God's laws on earth”, **Ungureanu D.** “Wahhabism, Salafism and the Expansion of Islamic Fundamentalist Ideology” (this study was funded by CNCSIS–UEFISCSU, project number PNII–IDEI 1993/2006, “A.I. Cuza” University of Iasi (Romania), 1993/2006), accessed 20.05.2019, http://www.fssp.uaic.ro/argumentum/Numarul%2010/11_Ungureanu_tehno.pdf.

¹⁰⁵⁹ “The Oxford Dictionary of Islam” defines jihad as “an exertion to convert unbelievers, or a struggle for the moral betterment of the Islamic community” <https://web.archive.org/web/20140903062853/http://www.oxfordislamicstudies.com/article/opr/t125/e1199> accessed on 20.05.2019, for various interpretations of jihad see **Cook, D.** (2005). *Understanding Jihad*. University of California Press. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/10.1525/j.ctt1ppjtw>.

¹⁰⁶⁰ **Souleimanov E. Ehrmann M.** *The Rise of Militant Salafism in Azerbaijan and its Regional Implications, Middle East Policy*, Vol. XX, No. 3, 2003 page 113.

¹⁰⁶¹ *Ibidem*

¹⁰⁶² **Taarnby M.** *The Mujahedin in Nagorno-Karabakh: A Case Study in the Evolution of Global Jihad*, WP, 2008, page 12.

¹⁰⁶³ **Valiyev A.** *Terror Attacks against US and British Embassies Thwarted in Azerbaijan*, *Terrorism Focus*, vol 4, issue no 36, 2007.

¹⁰⁶⁴ **Souleimanov E. Ehrmann M.** *op. cit.* page 114..

been further fuelled by the suppressive crackdown on all Salafists regardless of their belonging to violent groups and by the exaggeration of the insurgency threat due to political motivations of the ruling elites. Initially, fearing the reaction of foreign clergy, the authorities have tolerated the activities of Salafis. However, “fearing the emergence of a militant ideology with the potential to destabilize the country”, Azerbaijani authorities restored to brutal crackdown on the Salafi community, which arguably only fuelled more radicalization¹⁰⁶⁵.

The synthesis of this home-grown radicalization of the exported Salafi waves has had two main implications – internal and external. Though closely connected by overlapping networks and actors, the practical objectives of these two elements do not necessarily flow in the same direction. Internally, there have been several attempts and incidents of terrorist attacks in Azerbaijan. One of the first and most tragic acts was registered in March 1994 in Baku, when a remote-controlled bomb was activated when the metro car was entering the “20 January” station killing 14. This was followed by a July explosion between “28 May” and “Ganjlik” metro stations killing another 13¹⁰⁶⁶. Though Baku accused Armenian special services for plotting the terrorist acts, Sadval Lezghin movement was named as responsible as well¹⁰⁶⁷. Another terrorist act registered in Azerbaijan was the 2008 attack on Abu Bakr mosque in Baku, this one having more accentuated religious context. Built in 1997 by Azerbaijani branch of the Kuwaiti Revival of Islamic Heritage society, the mosque is the largest Sunni Salafi mosque of the country. It is also known for attracting large numbers of followers in contrast to other mosques, as well as perceived as a recruitment ground for foreign fighters destined to fight in North Caucasus. The cause of the incident was identified as the disagreement between the leadership of the mosque headed by Imam Suleymanov and those who disagreed with their policy of cooperating with the government and remaining apolitical¹⁰⁶⁸. Nevertheless, probably the most prominent terror act concerned the faxes sent from Baku to the US embassies in Tanzania and Kenya an hour before their bombings, in addition to 60 tracked phone calls by Osama bin Laden from Afghanistan to Baku¹⁰⁶⁹.

There have also been reports on the presence of Iranian radical groups in Azerbaijan¹⁰⁷⁰. The motivations in this case are either the true belief in the creation of an Islamic state or narrow political – to overthrow the ruling regime, and/or a form of political activity to overcome marginalization. Such opportunities are created by transnational networks, by charity organizations, and sometimes by collecting resources through minor criminal activities in urban centres accompanied with the ability, or the perception of it, to surpass state surveillance and succeed. This path is also the narrowed down and seemingly the last resort opportunity as other means of political opposition and meaningful participation of marginalized groups who are denied such opportunity, or simply put, for some, this is a mode of political expression because nothing else can be. Regarding the external implications of Islamic radicalization, the engagement of Azerbaijani citizens in external conflicts as foreign fighters and particularly in the ones with religious accent along the “Muslim vs non-Muslim” jihadi lines is noteworthy. This kind of activities traces back to the Second Chechen war, and geographically extends to

---

¹⁰⁶⁵ **Souleimanov E. Ehrmann M.** The Rise of Militant Salafism in Azerbaijan and its Regional Implications, *Middle East Policy*, Vol. XX, No. 3, 2003 pp. 116-117.

¹⁰⁶⁶ Acts of terrorism in Metro in other countries, 2004, https://web.archive.org/web/20100814183730/http://english.pravda.ru/world/20/91/365/11994_terrorism.html, 11.11.2018.

¹⁰⁶⁷ Sadval (union) Movement, <https://www.trackingterrorism.org/group/sadval-union-movement>

¹⁰⁶⁸ **Valiyev A.** Who is Behind the Bombing of the Salafi Mosque in Baku?, *Terrorism Focus* vol 5, Issue 31, 2008, <https://jamestown.org/program/who-is-behind-the-bombing-of-the-salafi-mosque-in-baku/>, 07.12.2018.

¹⁰⁶⁹ **Yunusov A.** Islam in Azerbaijan, Institute for Peace and Democracy, Baku, Azerbaijan, 2004, pp. 245-247.

¹⁰⁷⁰ **Valiyev A.** Foreign Terrorist Groups and Rise of Home-grown Radicalism in Azerbaijan, *HUMSEC Journal*, Issue 2, 2008, page 98.

Afghanistan and even Pakistan¹⁰⁷¹. The most recent involvement of the Azerbaijani foreign fighters overseas took place in the stage of the Syrian crisis. The first concrete reports that Azerbaijani citizens were involved in the Syrian civil war came in the fall of 2012 with a death toll rising up to around 100 by the end of the year, to 250 by the spring of 2014 and to around 300 being reported as of late 2017¹⁰⁷². The total number of the Azerbaijani nationals fighting in Syria reportedly reached to 900¹⁰⁷³.

Who joins the radical military groups and why?

For the purposes of this article, among the leadership of the combatants it is interesting to mention the involvement of veterans from Afghanistan and Chechnya. These are known as the “Karabakh Partisans” who had planned to launch a jihadi campaign in NK but were detained and imprisoned in 2004. However, they were released in 2010 without much publicity¹⁰⁷⁴. The fighters come from regions that had had history of active engagement in Chechnya and Afghanistan, in addition to fighters from the north, Baku and Sumgayit. Departing from the experience of the Sumgait pogroms and the engagement of the Karabakh internally displaced people in the city, could possibly lead to an assumption of Karabakh IDPs being more prone to radicalize based on the logic of grievances as a root cause¹⁰⁷⁶. However, the proportional numbers among the Azerbaijani foreign fighters do not indicate to such a correlation. This case demonstrates how the root causes argument behind radicalization yet another time fails to explain the realities on the ground. Even though the root causes of radicalization are insightful to explore and apply, and sometimes indicate the correct causative relation, most of those (poverty, education, level of urbanization, grievances etc.) are limited to a descriptive significance and have little explanatory value.

Some fighters are motivated by the strong belief in the ideology and the rightness of the war in the Middle East, which explains why some fighters return from warfare discouraged by distorted morals and misbehaviour of other fighters. There are also cases of recruitment by attractive promises of high salaries, which also usually end up in a disappointment.

The network of older fighters also has an important role for the recruitment. To our belief, the networks seem to be the biggest single catalyst for joining radically violent groups, as many join such groups with the encouragement of relatives or based on ethnic kin. Only after the recruitment these group of people adopt to the ideology of the group. This factor also incorporates people coming from different backgrounds and transcends the above mentioned root causes.

Some, who feel threatened by the government crackdown on Salafists, albeit those radicalized, may find it safer to move to the Islamic Caliphate, where their worldview would match that of the community. The opportunity is given by an easily accessible route to Syria, via Georgia, then through Turkey as cheap as \$96 on a bus from Baku to cities near the Turkish-

---

¹⁰⁷¹ Azerbaijani Foreign Fighters in Syria, <http://jihadology.net/2014/01/28/quest-post-azerbaijani-foreign-fighters-in-syria/>, 24.10.2018.

¹⁰⁷² 300 Azerbaijani Citizens Killed in Syria, Iraq. <https://www.azernews.az/nation/126228.html>, 04.10.2018.

¹⁰⁷³ State Security Officer: More Than 900 Azerbaijanis in the Ranks of ISIS. <https://www.meydan.tv/en/site/news/21656/>, 12.01.2019.

¹⁰⁷⁴ Radicalism and Jihadism in Azerbaijan, <http://hrwf.eu/radicalism-and-jihadism-in-azerbaijan/>, 10.01.2019.

¹⁰⁷⁵ The Clear Banner: The Forgotten Fighters: Azerbaijani Foreign Fighters in Syria and Iraq, <http://jihadology.net/2015/02/02/the-clear-banner-azerbaijani-foreign-fighters-in-2014/>, 10.01.2019.

¹⁰⁷⁶ Exporting Jihad: Foreign Fighters from the North Caucasus and Central Asia and the Civil War in Syria, Chatham House, The Royal Institute for International Affairs, 2015, page 3.

Syrian border. The practice in post-Soviet countries shows, that the governments do not care much about the foreign fighters and let them go, assuming that the danger leaves and probably will die before deciding to return. This stands in contrast to a more cooperative approach of the European states, who try to follow through the possible repercussions¹⁰⁷⁷. This also creates a favourable opportunity for those who are motivated to leave to proceed with their decision.

Why not fighting in Nagorno Karabakh?

No matter how opportune the war in Syria is for the Azerbaijanis, it seems that the costs to fight in the line of contact with Armenia and NK are less, as transportation costs are minimal and intuitively the motivation should be higher in the general environment of widespread hatred and demonization of the enemy, in addition to the real grievances and continuing human losses. Nevertheless, such a trend has not been identified for almost two decades and a logical question rises – why?

Before discussing the possible answers to this question, first we should note that radical Islamists have indeed fought on the frontline during the war in the early 90s before the ceasefire agreement was reached between the sides in 1994. According to Thomas de Waal, Azerbaijan recruited between 1500 and 2500 Mujahedeen from Afghanistan to engage in warfare against Armenians in Karabakh¹⁰⁷⁸. Even though, one can object that this state regulated recruitment¹⁰⁷⁹ cannot be counted as a voluntary radicalization and inflow of foreign fighters, this act certainly contained a threat of inciting an inflow of ideologically (or else) motivated radical Muslims to join the fight. This can be deduced from the Armenian complaints to both UN and Afghan leadership concerning the mercenaries. In contrast to the issue of the fighters with that identity, Armenian concerns regarding the Russian or Ukrainian mercenaries has been less vocal, from whom a similar threat of an ideological radicalization and recruitment was absent. The danger of such a spill over for the domestic affairs of Azerbaijan was later also realised by the Azerbaijani leadership when the mujahedeen were becoming a threat to the social order in major cities¹⁰⁸⁰.

It is also misleading to put the NK conflict along the lines of religious strife, as the sides found themselves fighting over territory. It can be better characterized as a territorial conflict fuelled by ethnic, nationalistic strife, instead. Even if the foreign fighters came for ideological reasons, they soon found out that is not their war and the state of Azerbaijan did not share their cause. The divergence of the political objectives and the comprehension of issues between the state and the ideologically motivated foreign fighters is exemplified by the disrespectful attitude of the Mujahedeen towards the Azerbaijani soldiers as to only nominally Muslims¹⁰⁸¹. That has also been illustrated in views of the infamous Shamil Basayev that the fighting had little to do with Jihad and was rather carried on nationalist tones¹⁰⁸². This finding gives us one of the explanations why since the end of the war Islamist insurgency was absent from Karabakh. The ascendancy of nationalism over Islam, has downgraded the purely Salafist motivation to engage on the frontline. This long passivity of Jihadists was interrupted by the April war in 2016, when there were unverified reports of some 50-70 Azerbaijani ISIS fighters returning from Syria to

---

¹⁰⁷⁷ **Mironova V. Sergatskova E. Alhamad K.** *The Lives of Foreign Fighters Who Left ISIS 'Why They Escaped and Where They Are Now*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/2017-10-27/lives-foreign-fighters-who-left-isis>, 2017.

¹⁰⁷⁸ As quoted in **Taarnby M.** *The Mujahedin in Nagorno-Karabakh: A Case Study in the Evolution of Global Jihad* 9/5/2008 WP 20/2008, page 5.

¹⁰⁷⁹ *Ibidem*, page 6.

¹⁰⁸⁰ Interview with Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary **Shahnazaryan Davit**.

¹⁰⁸¹ **Sneider D.** *Afghan Fighters Joined Azeri-Armenia*, *Christian Science Monitor*, 1993.

¹⁰⁸² As quoted in **Taarnby M.** *op. cit.* page 9.

fight in NK¹⁰⁸³. If true, then the event suggests that, this radical waves may erupt in the case of escalation and the restoration of intense military activities, though they are less likely during the more usual 'no war-no peace' phases. Another reason for non-engagement of Salafists may be the conflict with the Shite government, which is the official state representative of the conflicting side. And even though there is not considerable Sunni-Shia political cleavage in Azerbaijan, the government-led oppression of these groups may have created or intensified the differences¹⁰⁸⁴. This type of (de)motivation is well illustrated by the several occasions when, for example Lezgis (Sunni-majority) have refused to fight against the Armenians¹⁰⁸⁵. Lezgis among other ethnic minorities, themselves have occasionally raised a question of self-determination. This bears at least two implications regarding the position of the ideologically radicalized elements among them. First, some elements within these groups have shared sympathy to the struggle of the Karabakh Armenians. Second, the indiscriminate attacks by the state against the population in the Lezgi territories (which overlaps with the representation of the Sunni population), not only discourage them from participating in the "government's struggle" but also may have an intensifying effect on their secessionist (or irredentist, considering the ethnic kin over the Russian border) aspirations. This study suggests two more structural reasons why extremists do not engage on the line of contact with Nagorno Karabakh or the border with Armenia that are conditioned by the status of the patrolling defence forces. First, the situation on the border now differs a great deal from the times of war when Azerbaijan lacked organized armed units and carried out chaotic warfare. It is hard to imagine how insurgents can bypass the regular forces and engage in fights against Nagorno Karabakh army. This scenario is also highly undesirable by the state, which however, was both imaginable and encouraged during the early 90s. Nowadays, such unchecked engagement of irregular forces of ideologically radicalized background will have dangerous consequences for several reasons. For the Armenians it would then be impossible to differentiate an unbidden offensive from across the line of contact by the insurgents from a state-initiated military action and would be interpreted as an open aggression with equivalent military and diplomatic responses. Besides that, the radicals may have already joined the army and are serving on the border as regular soldiers, as this seems to be the only possible way to take active part in the conflict. Nevertheless, by no means this research has the capacity to investigate such cases. This option, though, is also limited since arming these radical elements poses potential danger to the domestic security of the state and the ruling elite; therefore the government has all the good reasons to minimize their entry into the army. Even though, it is hard to state with great confidence that Azerbaijan finds itself in a great danger posed by Salafi extremism, there have been some worrying trends. Such trends include the Azerbaijanis joining ISIS, and as the Caliphate seems to be on the way to its demise, the returnees may contribute to the recruitment at home. The return of the veteran foreign fighters increases the likelihood of instability and radical mobilization. These fighters may use their skills and ideological views in criminal activities or to the (re)emergence of jihadist movements. Having this prospective potential, it is reasonable to expect a growing interest of trans-national Salafi networks in Azerbaijan, and the state security agencies should closely monitor these trends. These networks do represent as the primary source of radicalization, and concentration on solely the conservative religious groups seems to be a less effective and somewhat belated measure, as they are rather the product, than the source of the ideological and network

---

1083 Azerbaijani ISIS Members Return from Syria to Fight in Karabakh – report, <https://southfront.org/60-azerbaijani-isis-members-return-from-syria-to-fight-in-karabakh-report/> '60, 14.01.2018.

1084 For more on the relation between the radical Islamic groups and the authoritarian regime in Azerbaijan see Geybullayeva A. "Is Azerbaijan Becoming a Hub of Radical Islam?"

1085 Demirdjian A. Azerbaijan's Achilles's Hill Affliction, http://noravank.am/eng/articles/detail.php?ELEMENT_ID=16368, 2015.

distribution. Harsh government attitude towards even peaceful Salafi communities may only play a catalytic role.

Conclusions

The Republic of Azerbaijan has through years dealt with the issue of Islamic radicalization. These occasions included terrorist attacks, radicalization and recruitment of segments of population, Azerbaijanis leaving for jihad as foreign fighters. The state has had to address also the issue of radical Islamic networks. Regarding the implications of the Islamic radicalism on the Nagorno Karabakh conflict, the study argues that as long as the 'no war, no peace' situation continues in the line of contact between NK and Azerbaijan, it is very unlikely that extremist groups would have the chance to engage applying guerrilla tactics, which is deemed impossible in the presence of regular army, unless the army/state itself does not encourage such actions. In addition to this, as most of the extremist groups come from ethnic and/or religious minorities which are under state pressure themselves, these groups will further be demotivated to invest their efforts into the Nagorno Karabakh conflict, instead feel more motivated to use them against the government as a recovery from political marginalization.

ՍՈՒՆՆԻՎԱԿԱՆ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒՄՆԵՐԸ ԱՂԻԲԵՋԱԼՈՒՄ

ՆԱՐԵԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

*Երևանի պետական համալսարանի միջազգային
հարաբերությունների ֆակուլտետի մագիստրանտ,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն*

Իսլամական արմատականացումը համեմատաբար նոր երևույթ է Ադրբեջանի Հանրապետության համար, քանի որ առաջին նշանները ի հայտ են եկել անկախության առաջին տարիներին: Թեև դրա արտահայտումները պետական անվտանգության համար անլուծելի խնդիր չեն, վերջին երեսուն տարիների ընթացքում Ադրբեջանը ականատես է եղել անհանգստացնող միտումների, որոնք պարունակել են ռիսկեր ոչ միայն ներքին կարգի, այլև տարածաշրջանային ու միջտարածաշրջանային կայունության համար: Հիմնվելով երկրորդական ու որոշ առաջնային տվյալների ու հարցազրույցի վրա՝ հոդվածը նպատակ է հետապնդում մատնանշել Ադրբեջանում սուննիական արմատականացման արմատները և բացահայտել, թե ինչ առնչություններ ունի արմատականացումը Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հետ: Հոդվածը պարզաբանում է հավաքագրման ու արմատականացման հնարավոր սոցիալական մեխանիզմները և գաղափարախոսական միլիտարիզացումը պայմանավորող գործոնները՝ վիճարկելով ավանդաբար ընդունված «արմատային պատճառները»՝ փոխարենը կենտրոնանալով ցանցերի՝ որպես զինված խմբավորումների հավաքագրման հիմնական միջոցի վրա: Ավելին, հոդվածը փորձում է բացատրել, թե ինչու են Ադրբեջանի՝ գաղափարական արմատական խմբերը գերծ մնացել (հեռու պահվել) Լեռնային Ղարաբաղում գործունեություն ծավալելուց: Հոդվածում պնդում ենք, որ այդ շրջանակներում ընդկզրված մարդիկ չեն ընկալում հակամարտությունը որպես իրենց գաղափարական պայքարի մաս: Բացի այդ, այս խմբավորումների միլիտարիզացիան ու ինքնավարությունը հակասում է Բաքվի շահերին, հետևաբար այն նպատակ է հետապնդում կանխելու կոնֆլիկտում նման խմբավորումների ներգրավումը:

Բանալի բառեր՝ *Իսլամական արմատականացում, ադրբեջանական ահաբեկչություն, Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտություն, Սալաֆիզմ, ահաբեկչական խմբավորումներ, անկանոն զինված ուժեր, ահաբեկչական ցանցեր:*

ПРОЯВЛЕНИЯ СУННИТСКОГО РАДИКАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

НАРЕК СУКИАСЯН

*магистрант факультета международных отношений
Ереванского государственного университета,
г.Ереван, Республика Армения*

Исламская радикализация является относительно новым явлением для Азербайджанской Республики, поскольку первые признаки радикализации появились только в первые годы независимости. Несмотря на то, что ее проявления не являются неразрешимым вопросом для государственной безопасности, на протяжении последних тридцати лет в Азербайджане наблюдались тревожные тенденции, порождающие риски не только для внутреннего порядка, но и для региональной и межрегиональной стабильности. Опираясь на результаты исследования вторичных и некоторых первичных данных и интервью, статья ставит целью проследить корни и проявления суннитской радикализации в Азербайджане и раскрыть последствия радикализации для Нагорно-Карабахского конфликта. Статья проливает свет на некоторые из возможных социальных механизмов набора новобранцев и радикализации, и на факторы, обуславливающие идеологическую милитаризацию, оспаривая традиционно принятые "коренные причины", вместо этого сосредотачивая внимание на социальных сетях как главенствующем способе вербовки в милитаризованные вооруженные группы. Кроме того, в статье делается попытка объяснить, почему азербайджанские идеологически радикальные группы не стремятся/воздерживаются развивать какую-либо деятельность в Нагорном Карабахе. В статье говорится о том, что люди из этих кругов в основном не воспринимают конфликт как часть своей идеологической борьбы. Кроме того, милитаризация и автономия этих группировок противоречит интересам Баку, следовательно, он стремится предотвращать вовлечение подобных группировок в конфликт.

Ключевые слова: *исламская радикализация, азербайджанские террористы, Нагорно-Карабахский конфликт, салафизм, террористические группы, нерегулярные вооруженные силы, террористические сети.*

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԻՐԱՎԻՃԱԿՆ ԱՂՐԵՋԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԹԱԼԻՇԱԲՆԱԿ ՏԱՐԱԾՔՆԵՐՈՒՄ (2010-2018)*

ՀՏԴ 297(479.24)

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարանի արևելագիտության
ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի մագիստրոս,
ք.Երևան, Հայաստանի Հանրապետություն
siranuyshvardanyan@gmail.com

Հոդվածում ներկայացվում են Ադրբեջանի Հանրապետության թալիշաբնակ տարածքներում 2010-2018թթ.-ի ընթացքում տիրող կրոնական իրավիճակը, պարզացումները, ադրբեջանական իշխանությունների՝ այդ հատվածում վարած կրոնական քաղաքականությունը և դրա հանդեպ տեղի բնակչության հակազդման ձևերն ու մեխանիզմները, ինչպես նաև հեղինակի կողմից վերլուծության է ենթարկվում լեւթորանյան թալիշների կրոնական շարժումներում իրանական ապոեցության գործոնը և տրվում գնահատականներ առկա իրավիճակից բխող պարզացումների հնարավոր տարբերակների վերաբերյալ: Հոդվածի արդիականությունը Հայաստանի Հանրապետության համար ունի ոչ միայն տեսական, այլ նաև կիրառական նշանակություն, քանի որ միտված է ուրվագծելու ԱՀ Էթնիկ-դավանական խնդիրներից մեկի հնարավորինս ճշգրիտ պատկերը, որը, լինելով շիայական մեծամասնություն ունեցող երկիր, Խորհրդային Միության փլուզումից հետո մշտապես գտնվել է Իրանի կրոնական ապոեցության տակ: Այդ ապոեցության և դրա տարբեր դրսևորումների ուսումնասիրության հետաքրքիր գոտիներից է ԱՀ հարավային թալիշաբնակ հատվածը, որն, ընկած լինելով Իրանի անմիջական հարևանությամբ, կրում է այդ ապոեցությունը թե՛ կրոնական, թե՛ էթնիկական առումներով

Հետազոտության նպատակն է ԱՀ թալիշաբնակ տարածքներում ընթացող կրոնական գործընթացների և Ադրբեջանի քաղաքական վերնախավի՝ այդ շրջաններում վարած քաղաքականության ուսումնասիրությունը և համապատասխան եզրահանգումներ ներկայացնելը:

Բանալի բառեր՝ Ադրբեջանի Հանրապետություն, կրոն և քաղաքականություն, շիաներ, թալիշներ, սահմանափակումներ, վերահսկողություն, իրանական ապոեցություն:

Ադրբեջանի հարավային շրջանների բնակչության հիմնական մասը¹⁰⁸⁶ կազմում են շիա թալիշները, որոնք բնակվում են Ասթարայում, Լենթորանի, Մասալիի, Լերիքի, Ջալիլաբադի, Բիլասուվարի, Սաբերաբադի, Սաաթլիի շրջաններում, մասամբ նաև Ներկայիս Ադրբեջանի կենտրոնական, հարավային ու արևելյան հատվածներում,

* Հոդվածը ներկայացվել է 07.05.2019թ., գրախոսվել՝ 04.06.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

¹⁰⁸⁶ Ըստ պաշտոնական վիճակագրության՝ Ադրբեջանի բնակչության ճնշող մեծամասնությունը՝ 97 տոկոսը, մուսուլման է, իսկ մյուս 3 տոկոսը՝ քրիստոնյաներ, հուդայականներ, բահայիներ: Ադրբեջանը շիա բնակչության թվով երկրորդ տեղն է զբաղեցնում Իրանի Իսլամական Հանրապետությունից (ԻԻՀ) հետո: Ըստ տարբեր վիճակագրական աղյուսակների և աղբյուրների՝ շիաները կազմում են Ադրբեջանի մուսուլման բնակչության 65-85 տոկոսը, իսկ սուննիները՝ 15-35 տոկոսը (Motika R., *Islam in post-Soviet Azerbaijan*, Heidelberg, 2001, p. 112).

Բաժվում ու հարակից բնակավայրերում, և Ադրբեջանի՝ թվով ամենամեծ տեղաբնիկ ժողովուրդն են:

Ադրբեջանական Հանրապետության կրոնական քաղաքականությունը, որը տարածվել է ինչպես այդ երկրի մնացած հատվածների, այնպես էլ հարավային թալիշաբնակ գոտու վրա, ԽՍՀՄ փլուզումից հետո ընկած ժամանակահատվածի համար բաժանել են 4 շրջանների¹⁰⁸⁷:

1. Կրոնական ազատությունների շրջան՝ իրավական կարգավորմամբ՝ 1990-1995թթ.:
2. Կրոնական կազմակերպությունների գրանցման վերահսկողության ժամանակաշրջան՝ 1995-2001թթ.:
3. Վերահսկողության և ճնշումների ժամանակաշրջան՝ 2001-2013թթ.:
4. Վերադասավորման ժամանակաշրջան՝ 2013-2018թթ.:

ԱՀ թալիշաբնակ տարածքներում 2010-2018թթ. կենտրոնական իշխանության վարած կրոնական քաղաքականությունը, որը ժամանակային առումով մտնում է վերը բերված դասակարգման 3-րդ և 4-րդ շրջանների մեջ, ամբողջ կոշտությամբ ու հետևանքներով, ի մեծի մասին, արդյունք է մինչ այդ որդեգրած ու իրականացրած հստակ կրոնախույս և կրոնի դերի նվազեցման քաղաքական կուրսի՝ արտացոլված ԱՀ «Դավանանքի ազատության մասին օրենքում» կատարված շարունակական փոփոխություններում¹⁰⁸⁸:

ԱՀ «Դավանանքի ազատության մասին օրենքում» կատարված շարունակական փոփոխությունները¹⁰⁸⁹ պայմանավորված էին ԱՀ քաղաքական կյանքում արմատական ընդդիմության թուլացմամբ, ԱՀ իշխանությունների վարած կոշտ ու հակաժողովրդավարական քաղաքականության հետևանքով առաջացած ապատիպյով և արդյունքում հասարակության շրջանում կրոնի դերի բարձրացմամբ և կրոնական գործիչների՝ օրեցօր աճող հեղինակությամբ, դրա նկատմամբ ԱՀ իշխանությունների բացասական վերաբերմունքով և, առհասարակ, գործող վարչակարգի կրոնաֆոբիայով:

ԱՀ իշխանությունների հետևողական քաղաքականության հետևանքով այդ երկրի քաղաքական կյանքում առաջացած վակուումը շատ արագ սկսել էին լցնել իսլամի շիայական ուղղության տարբեր հոսանքները և դրանց գաղափարական հետևորդ գործիչները: Իսկ իսլամական կառույցների գործունեությունը 2006թ.-ից ի վեր սկսել էր ավելի լայն արձագանք ստանալ ինչպես սոցիալապես անապահով, այնպես էլ իսլամի մեջ գաղափարական, քաղաքական ու հոգևոր նեցուկ տեսնող շրջանակներում: Ասվածի լավագույն օրինակ են 2006թ.-ի փետրվարին Բաքվում ու Նարդարանում կազմակերպված բողոքի անսահադեպ ցույցերն ընդդեմ Մուհամեդ մարգարեի ծաղրանկարների¹⁰⁹⁰:

¹⁰⁸⁷ Jödicke A., “Shia groops and Iranian influence in Azerbaijan, the impact of trans-boundary religious ties on national religious policy”, Eurasian Geography and economics, 2017, p. 543.

¹⁰⁸⁸ «Դավանանքի ազատության մասին օրենքը» ԱՀ խորհրդարանի կողմից ընդունվել է 1992թ., իսկ առաջին անգամ լրացվել 1996թ.-ին: Հրամանագրի տեքստը (Azerbaijan: Law of 1992 on Freedom of Religious Belief, August 20, 1992), տե՛ս ՄԱԿ-ի փախսականների հարցերով զրադեսյակի պաշտոնական կայքը (վերջին դիտում՝ 15.04.2019), <http://www.refworld.org/docid/47fdec12.html>.

¹⁰⁸⁹ ԱՀ «Դավանանքի ազատության մասին օրենքում» փոփոխություններ են կատարվել 07.06.1996, 27.12.1996, 10.10.1997, 23.11.2001, 24.05.2002, 04. 06. 2002, 03.12. 2002, 10.06. 2005, 08.05.2009, 30.06.2009, 21.12.2010, 10.06.2011, 15.02.2013, 22.02.2013, 06.03. 2015, 06.03.2015, 06.10.2015, 04.12.2015, 28.10.2016, 16.05.2017: Որոշման տեքստ (Закон Азербайджанской Республики, О свободе вероисповедания), տե՛ս <http://base.spininform.ru/show doc.fwx?rgn=2841> (13.04.2019):

¹⁰⁹⁰ 2005թ. սեպտեմբերին դանիական «Յիլանդս փոսթեն» ոչ շատ հայտնի թերթը հրապարակեց իսլամի հիմնադիր Մուհամադ մարգարեի կերպարի մոտիվներով կատարված 12

2006թ.-ի փետրվարի 7-ին սկզբում Բաքվում, հետո Նարդարանում անկախ Ադրբեջանի պատմության մեջ առաջին անգամ այրվեցին ԱՄՆ-ի, Իսրայելի, Դանիայի, Նաև՝ Հայաստանի ու Շվեյցարիայի դրոշները: Փետրվարի 11-ին «Յենի խաբար» քիչ հայտնի թերթը քրիստոնեական թեմաներով ծաղրանկարներ հրապարակեց, իսկ 2006-ի ապրիլի սկզբին հրեական կազմակերպությունները սպառնալից նամակներ ստացան տեղական իսլամիստներից:¹⁰⁹¹

Խոսքի ազատության համատարած բացակայության պայմաններում շատ աշխարհիկ շարքային ընդդիմադիրներ, որոնք հիասթափված էին, սկսեցին «քաղաքական իսլամի» նկատմամբ հետաքրքրություն ցուցաբերել: Շատերը հիշեցին իմամ Խոմեյնու խոսքերը՝ «Ո՛չ Արևմուտք, ո՛չ Արևելք, միայն իսլամ»:¹⁰⁹² Այսպիսով, շիայական իսլամն աստիճանաբար Ադրբեջանում սկսում էր դառնալ իրական ընդդիմադիր ուժ, ինչից իշխանությունները փորձում էին զգուշանալ:

Գիտակցելով երկրում իսլամի աշխուժացմամբ պայմանավորված ներքին ու արտաքին վտանգները՝ Ադրբեջանի իշխանություններն ինտենսիվորեն փորձեցին թուլացնել կրոնի դիրքերը, ինչը դրսևորվեց տարբեր պատրվակներով կրոնական իրողությունների նկատմամբ սահմանափակումների ու վերահսկողությունների կիրառմամբ: Ադրբեջանի աշխարհիկ իշխանությունները հասարակության շրջանում իսլամական գիտելիքների շրջանակների ընդլայնմամբ, իսլամական արժեքների ու կենսակերպի աստիճանական որդեգրումից անհանգստացած, բացահայտ հակակրոնական քաղաքականություն էին իրականացնում:¹⁰⁹³

Կրոնասիրության միտում պարունակող ցանկացած փաստ Ադրբեջանում կանխարգելվում էր, շարունակվում էին ձերբակալությունները, բանտարկությունները, հետապնդումներն ու հալածանքները: Ա՜յ իշխանությունները վերահսկողություն էին սահմանում կրոնական ու կրոնաքաղաքական ակտիվության ցանկացած դրսևորման դեմ, բազմաթիվ սահմանափակումների են ենթարկվում հատկապես հարավային շրջանի շիաները: Այդ սահմանափակումներից կարելի է նշել հասարակական վայրերում, դպրոցներում, համալսարաններում գլխաշորի արգելումը, չեր թույլատրվում մի շարք շիայական ծիսակարգերի անցկացումը՝ բարձրաձայն աղոթք (ազան), Աշուրայի սգո արարողակարգի անցկացումը և այլն: Մյուս կողմից՝ Ադրբեջանի սահմանադրությամբ հոգևորականներն ընտրությունների ժամանակ թեկնածություն առաջադրելու իրավունք չունեին: Շիայական խմբերը դժվարությունների են հանդիպում նաև լրատվական դաշտում: Շիաներին արգելվում է հիմնել իրենց սեփական, գաղափարական հեռուստաալիքները:¹⁰⁹⁴

Ծաղրանկար, հոկտեմբերին «ալ-Ֆաջր» թերթն արտատպեց այդ ծաղրանկարները, ինչը, սակայն, որևէ հետևանք այն ժամանակ չունեցավ: Ավելի ուշ՝ դեկտեմբերի 6-ին, մի խումբ դանիացի մուսուլմաններ ներկայացրին այդ ծաղրանկարներին նվիրված 47 էջանոց թղթապանակը Մեքքայում կայացած այն ժամանակ դեռ Իսլամական կոնֆերանս կազմակերպության գազաթաժողովի մասնակիցների ուշադրությանը: Հունվարի վերջից մի շարք մուսուլմանական և ոչ մուսուլմանական երկրներում սկսվեցին զանգվածային ցույցեր, այդ թվում նաև՝ Ադրբեջանում: Առավել մանրամասն տե՛ս **Հովհաննիսյան Դ., Սահակյան Ն., «Գլոբալ հակամարտությունը և «ծաղրանկարային պատերազմը», Քաղաքակրթական և մշակութային հետազոտությունների կենտրոն, Վերլուծական կենտրոն № 7, Երևան, 2015):**

¹⁰⁹¹ Юнусов А., Исламская палитра Азербайджана, Баку, 2012, стр. 10:

¹⁰⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 10:

¹⁰⁹³ جبارى ولى، شيعيان جمهوری آذربايجان، قم، ۱۳۸۹، صفحه ۳۲۹ .

(**Չոբարի Վ., Ադրբեջանական Հանրապետության շիաները**, Դոմ, 2011, էջ 329):

¹⁰⁹⁴ پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، بررسی و تحسین وضعیت شیعیان در جمهوری آذربايجان، ص .

«Արմատական իսլամի» ազդեցությունը թուլացնելու համար տարբեր պատճառաբանություններով իրար հետևից սկսեցին փակվել կամ հիմնահատակ քանդվել բազմաթիվ մզկիթներ, 2009թ.-ի հունիսի վերջին Ադրբեջանի խորհրդարանը կրոնի դավանման ազատության մասին օրենքում փոփոխություններ մտցրեց, համաձայն որոնց՝ արտերկրում աստվածաբանական կրթություն ստացած անձանց արգելվում է իսլամական կրոնական արարողություններ վարել: Դրանք կարող էին իրականացնել միայն Ադրբեջանի Հանրապետության այն քաղաքացիները, որոնք կրոնական կրթություն էին ստացել Ադրբեջանում:¹⁰⁹⁵

Կրոնական գործիչների գործունեությունը վերահսկելու նպատակով Ադրբեջանի կրոնական կազմակերպությունների հարցերով պետական կոմիտեին ԱՀ իշխանությունները տվեցին լայն լիազորություններ, և 2016թ.-ի օգոստոսին վերջինիս կայացրած որոշման համաձայն՝ արգելվեց հասարակական վայրերում կազմակերպել կրոնական հավաքներ, իրականացնել շիայական ծիսակարգեր, օգտագործել կրոնական սիմվոլներ և այլն:¹⁰⁹⁶

Իր հերթին, Ադրբեջանի անկախացումից հետո Իրանը ցանկանում էր ամեն գնով իր ազդեցությունը տարածել Ադրբեջանում՝ հաշվի առնելով այդ երկրամասի հետ ունեցած պատմական, կրոնական ու մշակութային դարավոր կապերը: Ադրբեջանում միշտ վախեցել են, որ Իրանը ցանկանում է փոխել այդ երկրի կառավարման համակարգը՝ այն աշխարհիկ պետությունից վերածելով թեոկրատական պետության:¹⁰⁹⁷

Ադրբեջանի իշխանությունների շրջանում աստիճանաբար խորանում էր այն կասկածը, որ շիայադավանները, հատկապես հարավային գոտիներում բնակվող թալիշներն ունեն իրանական կողմնորոշում:¹⁰⁹⁸ Նշվածի համար, թերևս, կային օբյեկտիվ պատճառներ. հատկապես ԱՀ-ի անկախացման սկզբնական շրջանում Իրանի ֆինանսական ու գաղափարական ազդեցությունը հատկապես հարավային գոտում հասել էր գագաթնակետին:¹⁰⁹⁹ Ընդ որում, Իրանի ազդեցությունը Ադրբեջանի հարավային շրջաններում սուր էր դրսևորվում հատկապես ընտրությունների ու կրոնական արարողությունների ժամանակ:¹¹⁰⁰

Կրոնական տարբեր խնդիրների շուրջ իրանական ուշադրությունը ԱՀ-ի հարավային գոտում մշտապես կենտրոնացած է եղել 2՝ Յարդլիմիի և Լեռիկի շրջանների վրա, որոնք սահմանակից էին Իրանին և ավանդաբար վատ հարաբերություններ ունեին մյուս շրջանների բնակչության հետ:¹¹⁰¹ Յարդլիմիի շրջանը, որը հայտնի է որպես հավատացյալ շիայական կենտրոն, ինչպես նաև հարավային թալիշաբնակ շրջաններից մի քանիսը՝ Ասթարան, Լենթորանը, Մասալին,

(Գիտամշակութային հետազոտական կենտրոն, Ադրբեջանական Հանրապետության շիաների իրավիճակի ուսումնասիրություն, Էջ 47):

¹⁰⁹⁵ Интерфакс, “В Азербайджане запретили проведение исламских религиозных церемоний лицами, получившими теологическое образование за рубежом”, 30 июня 2009. Просмотрено Март 24, 2019, <http://www.interfax-religion.ru/aze/?act=news&div=30841>.

¹⁰⁹⁶ جبارى ولى، شيعيان جمهورى آذربايجان، قم، ۱۳۸۹، صفحه ۳۲۵-۳۳۰.

(Ձոբարի Վ., *Ադրբեջանական Հանրապետության շիաները*, Դոմ, 2011, էջ 325-330):

¹⁰⁹⁷ Վարդանյան Ա., «Նոր փուլ Իրան-Ադրբեջան հարաբերություններում. մերձեցում հարաբերությունների վատթարացման վտանգներով», օգոստոսի 12, 2016, (վերջին դիտում՝ 09.03.2019)՝ <http://aiisa.am/ourexerts/publication/149>:

¹⁰⁹⁸ Jödicke A., “Shia groups and Iranian influence in Azerbaijan, the impact of trans-boundary religious ties on national religious policy”, *Eurasian Geography and economics*, 2017, pp. 539-543.

¹⁰⁹⁹ Փաշայան Ա., *Իսլամն Ադրբեջանում. Անցյալը և ներկան*, Երևան, 2014, էջ 90:

¹¹⁰⁰ Kotecha H., *Islamic and Ethnic Identities in Azerbaijan*, Baku, 2006, p. 25.

¹¹⁰¹ Юнусов А., *Исламская палитра Азербайджана*, Баку, 2012, стр. 29.

առանձնանում են տեղում բազմաթիվ իրանական կրոնական խմբերի գոյությամբ, իրանցի բարձրաստիճան կրոնական գործիչների՝ այդ շրջաններ այցելող¹¹⁰²:

Սկսած այն պահից, երբ ադրբեջանական իշխանությունները ԱՀ շիաների շրջանում իրանական ազդեցության մեծացումը սկսեցին դիտարկել որպես քաղաքական սպառնալիք, մշակեցին բավական կոշտ քաղաքականություն այդ հարցում և իրանականացրին գործողությունների այնպիսի համալիր, որի վերջնական նպատակն էր իրանական կրոնական ազդեցության նվազեցումը նշված շրջաններում և, առհասարակ, ԱՀ տարածքում:

2011թ.-ին ձերբակալվեցին մի քանի իրանցի գիտնականներ: Այդ գիտնականներից որոշները հավակնում էին մարջա աթ թաղիդի (ընդօրինակման աղբյուր) կոչմանը և կկարողանային կառուցվածքային կերպով ամրապնդել շիայականության հիմքերն Ադրբեջանում: Կրոնասիրության միտում պարունակող ցանկացած փաստ Ադրբեջանում կանխարգելվում էր: Շարունակվում էին ձերբակալությունները, բանտարկությունները, հետապնդումներն ու հալածանքները: Պետության քաղաքականությանն աջակցող Կովկասի մուսուլմանների միության ղեկավարները համարվում են իշխող էլիտայի մտերիմ գործընկերները, իսկ առհասարակ կառույցի ղեկավար Ա.Փաշազադեն հայտնի է իշխանությանն իր հավատարմությամբ¹¹⁰³:

2010թ.-ին ընդունված օրինագծով արգելվեց հիջաբով (գլխաշորով) մուտք գործել կրթական հաստատություններ, գլխաշորով լուսանկարվել պաշտոնական փաստաթղթերի համար, հավատացյալների անվտանգությունն ապահովելու պատճառաբանությամբ արգելվեց մզկիթի բակում կամ որևէ այլ բացօթյա տարածքում նամազ (աղոթք) անելը, բարձրախոսներով ազանի (պարտադիր աղոթքի կանգնելու) կանչելը¹¹⁰⁴:

Սակայն բոլոր հակակրոնական սահմանափակումները հանդիպում էին ընդդիմության՝ հատկապես շիայական խմբերի կողմից:

2010թ.-ին Ադրբեջանում տեղի ունեցավ բազմամարդ բողոքի ակցիա, որի մասնակիցները կրթության նախարարությունից պահանջում էին դպրոցում վերացնել գլխաշորի արգելքը: Թեև հնարավոր եղավ որոշ դպրոցների տնօրենների համոզել թույլ տալ աշակերտուհիներին կրել հիջաբ դասերի ընթացքում, սակայն մեծամասամբ ադրբեջանցի աղջիկները կրոնի ու կրթության ընտրության առջև են կանգնում¹¹⁰⁵: Գլխաշորի հարցում իշխանությունների մոտեցումը կոշտ ու անգիշում էր՝ փաստարկված Ադրբեջանի՝ աշխարհիկ պետություն լինելու հանգամանքով¹¹⁰⁶:

2013թ.-ին ևս ցույցեր տեղի ունեցան հիջաբն արգելող օրենքի դեմ, սակայն ապարդյուն: Հիջաբ կրելու շուրջ քննարկումներ են տեղի ունենում գրեթե ամեն տարի: **2015թ.-ի նոյեմբերին լուրջ բախումներ են տեղի ունենում ոստիկանության ու**

¹¹⁰² **Տե՛ս** Նույն տեղում, էջ 29-30: Վերոնշյալի համար օրինակ կարող ենք բերել «Հոսեյնիա» կազմակերպությունը Մասալլիում, որի անդամները մասնավորապես ուսանողներ էին, ովքեր ստանում էին «Ալաթոլլայի կրթաթոշակ»: Վերջիններս էլ իրենց հերթին պետք է ԲՈՒՀ-երից հավաքագրեին համախոհներ:

¹¹⁰³ **Юнусов А.,** *Исламская палитра Азербайджана*, Баку, 2012, срт. 29-36:

¹¹⁰⁴ **رضایی محمد،** *تاریخ تشیع در آذربایجان*، قم، ۱۳۸۵، ص. ۲۶.

(Ռեզայի Մ., Շիաների պատմությունը Ադրբեջանում, Դոմ, 2007, էջ 26):

¹¹⁰⁵ **Гейбуллаева А.,** “Азербайджан: вера и власть”, 20 октября, 2015. Просмотрено Февраль 15, 2019, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/%D0%B0%D1%80%D0%B7%D1%83-%D0%B3%D0%B5%D0%B9%D0%B1%D1%83%D0%BB%D0%B0%D0%B5%D0%B2%D0%B0%D0%B0%D0%B7%D0%B5%D1%80%D0%B1%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B6%D0%B0%D0%BD-%D0%B2%D0%B5%D1%80%D0%B0-%D0%B8-%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D1%81%D1%82%D1%8C>.

¹¹⁰⁶ **Փաշայան Ա., Իսլամն Ադրբեջանում. Անցյալը և ներկան**, Երևան, 2014, էջ 59:

Նարդարանի բնակիչների միջև: Նարդարանն Ադրբեջանի ամենակրոնականացված, ինչպես նաև շիայական արմատականության, խոմեյնիզմի և շիա իսլամիզմի կենտրոններից է: Նոյեմբերի լույս 27-ի գիշերը բողոքի ցույցեր են սկսվում նաև հիմնականում թալիշաբնակ Լենթորանում (Իրանի սահմանին մոտ շրջան)¹¹⁰⁷: ԱՅ-ի ՆԳՆ ներքին գործերի հատուկ ջոկատայինները շիաներին արգելում են Աշուրայի ծիսակատարության կապակցությամբ երթևեկ անցկացնել: Բնակիչները նաև պահանջում են թույլատրել հիջաբ կրել դպրոցներում: Ոստիկանությունը բռնություն է գործադրում հավաքվածների նկատմամբ, ձերբակալում շուրջ 15 հավատացյալների: Ձերբակալվածների թվում էր նաև «Մուսուլմանական միասնություն» հավատացյալների միավորման ղեկավար, հայտնի շիա աստվածաբան ու քարոզիչ Թալեհ Բադիրզադեն: Ոստիկանները նաև պոկում են կրոնական բովանդակությամբ պաստառները, դրոշները և դրանց փոխարեն տեղադրում Ադրբեջանի դրոշը¹¹⁰⁸:

Ձերբակալությունների ալիքը տարածվում է նաև Թ.Բադիրզադեի գաղափարակիցների վրա: 2016թ.-ի ապրիլին Լենթորանում Թ.Բադիրզադեի խմբավորմանը հարելու մեղադրանքով ձերբակալվում են Հիսմեթ Իսաևը և Սեյդեդ Վուգա Իսմայիլովը¹¹⁰⁹, Չուֆուզար Միխայիլզադեն, Էլման Ազաևը¹¹¹⁰:

ԱՅ իշխանությունների կարծիքով՝ «Մուսուլմանական միասնություն» միավորումը պատրաստվում էր իրականացնել մի շարք ահաբեկչական գործողություններ՝ նպատակ ունենալով Ադրբեջանում կատարել հեղափոխություն և հաստատել շիայական բնույթի կարգեր¹¹¹¹: Իսկ ադրբեջացի արևելագետ-քաղաքագետ Չադոշ Ալիզադեն նշում է. «Նարդարանի միջադեպը իշխանությունների կողմից նախապատրաստվել էր այն նպատակով, որ ցույց տային՝ ահաբեկչության վտանգ կա նաև պետության այլ մասերում նույնպես: Շատերը ԱՅ-ում ուզում են ապրել շարիաթի կանոններով, ինչպես որ ապրում են Իրանում, ինչին դեմ էին ադրբեջանական իշխանությունները, թեպետ Ադրբեջանի սահմանադրության մեջ հստակ ամրագրված է կրոնական համոզմունքների ու խոսքի ազատության մասին օրենքը»¹¹¹²: Բացի այդ, վերջինս Նարդարանի դեպքը կապում է երկրում տիրող սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների հետ: Տվյալ իրավիճակում ԱՅ իշխանություններին մնում էր միայն ճնշել բնակչությանը՝ միաժամանակ շահելով դիվիդենդներ արտաքին քաղաքականության մեջ՝ միջազգային հանրությանը ցույց տալով ԱՅ ավտորիտար պետության արդարացված լինելը, քանզի պետության մի ստվար գանգված ցանկանում էր երկրում հաստատել արմատական իսլամական կարգեր¹¹¹³:

2009թ.-ից ի վեր Նոր միտումներ ի հայտ եկան, երբ իշխանությունները փորձում էին իրենց կողմը գրավել շիա հոգևորականներին: Այն մանրակրկիտ մտածված քաղաքականություն էր: Մի կողմից՝ իշխանություններն իրենց կողմն էին գրավում շիա

¹¹⁰⁷ **Меджид Ф.**, «Эксперты в Баку заявили об ошибочности силовой операции в Нардаране», 05 декабря, 2015. Просмотрено Апрель 08, 2019, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/273722/>.

¹¹⁰⁸ **Minval.az.**, «События в Нардаране. Скончался еще один из раненых», 11 октябрь, 2015. Просмотрено Март, 30, 2019, <http://minval.az/news/123516279>.

¹¹⁰⁹ **TolishPress.org**, «Аресты религиозных деятелей в Ланконе», 21 апреля, 2016. Просмотрено Март, 05, 2019, http://tolishpress.org/print/3587.html?fbclid=IwAR089DquZWGRPB6M5mZhOfV2w_gbNYXidNFPMztVotzHCDnTjq3D0E5dVA4.

¹¹¹⁰ **EADAILY.com**, «На роль террористов назначили теологов и цветоводов : эксперты о попытке госпереворота в Азербайджане», 29 ноября, 2015. Просмотрено Март 26, 2019, <https://www.ca-news.info/2015/11/28/8?fbclid=IwAR340ng7xmQLAply6XpoMJDfE-2mORt6bmAiYwrseMAvQh0yRGz3EdCU5JpU>.

¹¹¹¹ **Տե՛ս** նույն տեղում:

¹¹¹² **Տե՛ս** նույն տեղում:

¹¹¹³ **Տե՛ս** նույն տեղում:

հոգևորականների՝ օգնություն ցուցաբերելով, իսկ մյուս կողմից՝ օգտագործում էին նրանց կերպարը՝ աշխարհիկ մեծամասնության շրջանում վախի մթնոլորտ ստեղծելու համար¹¹¹⁴։ Միևնույն ժամանակ շարունակվում էին ճնշումներն ու ձեռքակալությունները իշխանությանը քննադատության ենթարկողների նկատմամբ։ Սովորական դարձան կրոնական ուղղվածության կուսակցությունների, իսլամական տարբեր ուղղությունների ղեկավարների ու հետևորդների զանգվածային ձեռքակալությունները, խոշտանգումները, սպանությունները, ընդունվեցին կրոնական իրավունքները սահմանափակող օրենքներ¹¹¹⁵։ Այդ համատեքստում կարող ենք նշել 2013թ.-ի հունիսին Յադիգյար Սադիգովի ձեռքակալությունը Լենքորանում, ով «Մուսավաթ» կուսակցության առաջնորդ, Իսա Ղամբարիի խորհրդականն էր, պատմություն էր դասավանդում Լենքորանի համալսարանում և հայտնի էր իշխանություններին քննադատող հոդվածներով։ Սադիգովի կողմնակիցները նրա կալանավորումը կապում էին ԱԶ-ի վարած կրոնաքաղաքական գործունեության հետ¹¹¹⁶։

Հայտնի է, որ ադրբեջանցի բազմաթիվ երիտասարդներ կրոնական կրթություն էին ստացել իսլամական աշխարհի տարբեր կենտրոններում, ինչը նաև իրականացվել էր պաշտոնական խողովակներով։ 2009թ.-ի հունիսին Ադրբեջանի խորհրդարանը շիայական խմբերի գործունեությունը սահմանափակելու և Իրանից սպասվող հնարավոր սպառնալիքները չեզոքացնելու նպատակով «Դավանանքի ազատության մասին» օրենքում փոփոխություններ կատարեց, որի համաձայն արտերկրում աստվածաբանական կրթություն ստացած անձանց արգելվեց իսլամական կրոնական արարողություններ վարել։ Դրանք կարող էին իրականացնել միայն Ադրբեջանական Հանրապետության այն քաղաքացիները, որոնք կրոնական կրթություն էին ստացել Ադրբեջանում¹¹¹⁷։ Օրինակ՝ 2014թ.-ի դեկտեմբերին աստվածաբան, գիտնական Էլշան Մուստաֆօղլին դատապարտվեց պետական դավաճանության համար միայն այն պատճառով, որ իսլամ էր ուսումնասիրում Իրանում և միջազգային ծրագրի շրջանակներում այցելել էր ԱՄՆ։ Իսկ 2017թ.-ի փետրվարին «Ադրբեջանի հոգևոր գործիչներ» հասարակական կազմակերպության անդամ, «Media.Az» կայքի գլխավոր խմբագիր Սարդատ Բաբանը ձեռքակալվել է՝ կրոնական ծեսեր անցկացնելու կարգը խախտելու մեղադրանքով (Մասսայիի մզկիթում նամազ է կարդացել) միայն այն պատճառով, որ կրոնական կրթություն է ստացել Իրանում։ 40-ից ավելի կրոնական գործիչներ ու ակտիվիստներ հանդես եկան Ս.Բաբանին ազատ արձակելու կոչերով ու հայտարարություններով, որոնցում անթույլատրելի էին համարվում քաղաքացիների հետապնդումները կրոնական հայացքների համար¹¹¹⁸։

Այդ ճանապարհով իշխանությունները փորձեցին օրենքի ուժով կասեցնել ընդդիմադիր հոգևորականների, ինչպես նաև Ադրբեջանի համար ոչ ավանդական կրոնական ուղղությունների քարոզիչների գործունեությունը։ Բացի այդ, պարտադրվեց կրոնական կազմակերպություններին ու համայնքներին վերագրանցվել։ Անկախությունից ի վեր կրոնական համայնքներն արդեն մի քանի անգամ զրանցվել

¹¹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

¹¹¹⁵ جبارى ولي، شيعيان جمهوری آذربايجان، قم، ۱۳۸۹، صفحه ۳۳۰.

(Չոբարի Վ., *Ադրբեջանական Հանրապետության շիաները*, Դոմ, 2011, էջ 330):

¹¹¹⁶ IWPR, "Azerbaijan: Opposition leader's aid on Assault charges, Institute for War and Peace Reporting", Accessed April 23, 2019, https://www.ecoi.net/en/document/1050287.html?fbclid=IwAR0by8-zYZTIPxldF4AOhlvOZ7_IAYRsStC4XQ0JQLrUjz6UyReX5RzI1BI,

¹¹¹⁷ جبارى ولي، شيعيان جمهوری آذربايجان، قم، ۱۳۸۹، صفحه ۳۲۵-۳۳۰.

(Չոբարի Վ., *Ադրբեջանական Հանրապետության շիաները*, Դոմ, 2011, էջ 330-325):

¹¹¹⁸ Меджид Ф., "Религиозные деятели призвали власти освободить богослова Бабаева", 04 апреля, 2017. Просмотрено Март 21, 2017, https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/300346/?fbclid=IwAR2TRI-FX2QmNhwbn3w7byGANVdYMTR_aDeRUKNhGOziZ8Hlj7D1Yd1va8.

Էին: Գրանցման գործընթացը պետք է իրականացներ «Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովը» մինչև 2010թ.-ի հունվարի 1-ը: Գրանցված չլինելու դեպքում համայնքները կլուծարվեն¹¹¹⁹:

Նոր օրենքն, ըստ էության, միտված էր կրոնական դաշտի վերահսկողությանը և անցանկալի կառույցներից հեշտորեն ազատվելուն: Համաձայն կրոնի մասին օրենքի 2015թ.-ի համալրման՝ կրոնական կազմակերպությունները պարտավոր են կառավարությանը հաշվետվություն ներկայացնել իրենց գործունեության վերաբերյալ, իսկ կրոնական կարգախոսները, դրոշներն ու տարբերանշանները միայն իրենց հավաքատեղիներում են թույլատրվում¹¹²⁰: Այդ ամենի դրսևորումներից է հասարակական գործիչ, Tolişo sado, «Թալիշների ծայրը թերթի» գլխավոր խմբագիր Նովրուզալի Մամեդովի և Նրա տեղակալ Էլման Գուլիևի ձերբակալությունները, որոնք մեղադրվում էին հայրենիքի դավաճանության մեջ՝ հիմնականում Իրանի հետ գաղտնի կապեր ունենալու պատճառով¹¹²¹:

Իշխանությունները վերջին տարիներին չափազանց խստացրել են նաև գրաքննության պահանջները: 2012թ.-ի փետրվարին օրենքում արված փոփոխության համաձայն՝ ամեն տեսակի կրոնական գրականության հրատարակության համար իշխանության համապատասխան մարմինների կողմից պետք է ձեռք բերել թույլտվություն:¹¹²²

Ընդհանրապես, Ադրբեջանում կրոնական կառույցների գրանցումը, ինչպես նաև իսլամին վերաբերող գրականության հրատարակումն ու ներմուծման ընթացակարգը բավական բարդ են և ոչ բոլոր դեպքերում՝ հաղթահարելի: Գրաքննության կանոններն առաջին անգամ խախտելու դեպքում նախատեսվում է մինչև 2 տարի ազատազրկում, իսկ նույն արարքը կրկնելու դեպքում՝ 2-5 տարի ազատազրկում:¹¹²³

Ի դեպ, «Կրոնական կազմակերպությունների հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովը» առանց դատական որոշման կարող է կասեցնել կրոնական բովանդակություն պարունակող ցանկացած նյութի թե՛ հրատարակումը, թե՛ տարածումը¹¹²⁴: Իշխանությունները սահմանափակումներ էին իրականացնում նաև մզկիթների նկատմամբ: 2009թ.-ի օրենսդրական փոփոխություններից հետո Ադրբեջանում մի շարք մզկիթներ չկարողացան հաղթահարել այն պահանջները, որոնք առաջ էին քաշվել գրանցման համար և կանգնեցին փակման վտանգի առաջ: 2009-2010թթ.-ին Ադրբեջանի հասարակական առանձին շրջանակներում դժգոհությունների ալիք առաջացրին սուննիական ու շիայական մի քանի մզկիթների՝ անվտանգության, տեխնիկական վիճակի կամ օրենքի հետ կապված խնդիրներ ունենալու պատճառով

¹¹¹⁹ **USCIRF**, "2013 Annual Report by United States Commission on International Religious Freedom: Azerbaijan". Accessed February 25, 2019, https://www.uscirt.gov/countries/azerbaijan?fbclid=IwAR0by8-zYZTIPxldF4AOhlv0Z7_IAYRsStC4XQ0JQLrUjz6UyReX5RzI1BI#annual-reports-chapters-summaries.

¹¹²⁰ «Կրոնի և հավատքի մասին» ԱՀ օրենքի (Dini etiqad azadlığı haqqında. Azərbaycan Respublikasının Qanunu), (վերջին դիտում՝ 25.01.2019)՝ <http://www.e-qanun.az/framework/7649>:

¹¹²¹ **Аббасов И.**, "Азербайджанские талыши: между северо и югом", 19 июль. Просмотрено Январь 26, 2019, https://iwpr.net/ru/global-voices/azerbaydzhanskije-talyshi-mezhdu-severom-i-?fbclid=IwAR1ZWpBxsDY_qzaDUfaKcg_dp61GPP1sZQoYqtuxJRz6gKKyuBLO9VhM2XI.

¹¹²² **Kavkaznewz.az**, "Получившие образование за рубежом не смогут вести церемонии и совершать обряды в Азербайджане", 04 декабря, 2015. Просмотрено Март 9, 2019, <http://kavkaznews.az/2015/12/poluchivshie-obrazovanie-za-rubezhom-ne-smogut-vesti-tseremonii-i-sovershat-obryady-v-azerbajdzhan/>.

¹¹²³ **USCIRF**, "2014 Annual Report by United States Commission on International Religious Freedom: Azerbaijan", pp.113-114. Accessed March 15, 2019, https://www.uscirt.gov/countries/azerbaijan?fbclid=IwAR0by8-zYZTIPxldF4AOhlv0Z7_IAYRsStC4XQ0JQLrUjz6UyReX5RzI1BI#annual-reports-chapters-summaries.

¹¹²⁴ **Տե՛ս** նույն տեղում:

քանդելու կամ փակելու մասին իշխանությունների որոշումները: 2015թ.-ի Նարդարանի հայտնի դեպքերից հետո բռնի կերպով փակվում են շիայական 4 մզկիթ:¹¹²⁵

Նշենք նաև, որ 2012 թվականից Նոր միտումեր են նկատվում. «Կրոնական խմբերի հետ աշխատանքի պետական հանձնաժողովը»՝ ի դեմս նախագահ Էլշադ Իսթյանդարովի և 2014 թվականից Նրա իրավահաջորդ Մուբարիզ Ղուբբանլիի, փորձում է բարելավել իր հարաբերությունները շիա խմբերի հետ:¹¹²⁶ Այդ կառույցը քննարկումներ ու հանդիպումներ է կազմակերպում շիա խմբերի հետ: Օրինակ՝ Լենքորանում կազմակերպվել է երկօրյա գիտաժողով՝ «Պետական-կրոնական հարաբերություններ և աշխատանքի լուսավորություն» թեմայով: Այդ շրջանում կասկածելի կրոնական գործողությունների վերահսկման հին քաղաքականությունը վերափոխվում է ընդդիմադիր կրոնական խմբերի ընդգրկման քաղաքականությամբ, որոնք ղեկավարվում էին պետության կողմից:¹¹²⁷

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ բավականին հակասական է այն փաստը, որ մի կողմից՝ քաղաքական գործիչներն ու պաշտոնյաները հայտարարում են երկրի ավանդական իսլամական արժեքների հանդեպ նվիրվածության մասին, մյուս կողմից՝ երկրում փակվում և Նույնիսկ քանդվում են մզկիթներ, իսկ իսլամական կազմակերպությունների ղեկավարներն ու անդամները ձերբակալվում են և ազատազրկման դատապարտվում:

Այնուամենայնիվ, չնայած թալիշաբնակ տարածքներում շիաների նկատմամբ կիրառված սահմանափակումներին՝ վերջին տարիներին նկատելի է, որ իշխանությունները փորձում են կրոնական քաղաքականությունը դարձնել ավելի ճկուն՝ թե՛ թալիշաբնակ տարածքների շիաների և թե՛ Իրանի հետ հարաբերություններում:

---

¹¹²⁵ USCIRF, "2016 Annual Report by United States Commission on International Religious Freedom: Azerbaijan". Accessed March 10, 2019, https://www.uscirtf.gov/countries/azerbaijan?fbclid=IwAR0by8-zYZTIPxldF4AOhlv0Z7_IAYRsStC4XQ0JQLrUjz6UyReX5RzI1BI#annual-reports-chapters-summaries.

¹¹²⁶ Jödicke A., "Shia groups and Iranian influence in Azerbaijan, the impact of trans-boundary religious ties on national religious policy", Eurasian Geography and economics, 2017, pp. 541-543.

¹¹²⁷ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 541-543:

THE RELIGIOUS SITUATION IN TALYSHE INHABITED REGIONS OF REPUBLIC OF AZERBAIJAN (2010-2018)

SIRANUSH VARDANYAN

*Yerevan State University, Faculty of Oriental Studies,
Chair of Iranian Studies, Master Degree,
Yerevan, Republic of Armenia*

The article presents the religious situation, evolutions, the religious policy carried out by Azerbaijani authorities in that part, the ways and mechanisms of the population against it. The author also analyzes the factor of Iranian influence on Lankorani Talyshi religious movements and gives estimates of possible variants of possible developments arising from the current situation. The relevance of the article for the Republic of Armenia has not only theoretical, but also practical significance, as it is aimed at elaborating an accurate picture of one of the issues of Azerbaijan ethnic-religious, which being a Shiite majority country, after the collapse of the Soviet Union has always been under the religious influence of Iran. One of the interesting areas for studying this influence and the various manifestations of it is the Southern Talyshi section of the Republic of the Azerbaijan, which lying in the immediate vicinity of Iran holds both religious and ethnic influences. The purpose of this article is to study the political processes in the Talyshi territories of Azerbaijan and policies conducted by the political elite of Azerbaijan in these areas and to draw relevant conclusions.

Keywords: *Republic of Azerbaijan, religion and politics, shiites, talyshes, restrictions, controls, iranian influence.*

РЕЛИГИОЗНАЯ СИТУАЦИЯ В ТАЛЫШСКИХ НАСЕЛЕННЫХ ПУНКТАХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (2010-2018 ГГ.)

СИРАНУՍ՝ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

*Երևանսկի գոսուդարստեննիյ ւնիվերսիտետ, Փակուլտետ վոստոկովեդենյա,
մագիստր, Զ.Երևան, Րեսպուբլիկա Արմենյա*

В статье представлена религиозная ситуация, а также религиозная политика, осуществляемая азербайджанскими властями в 2010-2018 гг. в талышских населенных пунктах на территории Азербайджанской Республики, способы и механизмы подавления местного населения. Проведен также авторский анализ иранского фактора влияния на религиозные движения ленкоранских талышей и проанализированы возможные варианты развития ситуации. Статья представляет для Республики Армения не только теоретический, но и практический интерес, поскольку она направлена на выработку точной картины положения в Азербайджанской Республике одной из этнических и религиозных групп, которая, будучи шиитским большинством, всегда находилась под религиозным влиянием Ирана после распада СССР. Одной из интересных сфер изучения этого влияния и различных его проявлений является южно-талышское население Азербайджанской Республики, которое находится в непосредственной близости от Ирана, испытывая влияние последнего как на религиозные, так и этнические процессы. Цель исследования – изучить политические процессы в талышских регионах Азербайджана и политику, проводимую политической элитой Азербайджана в этих регионах, сделать соответствующие выводы.

Ключевые слова: *Азербайджанская Республика, религия и политика, шииты, талыши, ограничение, контроль, иранское влияние.*

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ, ՔԵՇԵՆՅԱՆ, REVIEWS

Տաթևիկ Հայրապետյան, Ներքաղաքական գործընթացները Ադրբեջանում 1988-1998 թվականներին, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2018, 178 էջ:*

ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի կոլկասագիտության բաժնի դասախոս, պատմական գիտությունների թեկնածու Տաթևիկ Հայրապետյանի մենագրությունը նվիրված է 1988-1998 թթ. Ադրբեջանի ներքաղաքական իրավիճակի հիմնական առանձնահատկություններին, իշխանություն-ընդդիմություն պայքարի խորքային պատճառներին, ներհիշխանական ու ներընդդիմադիր ճամբարներում առկա բավմաթիվ հակասություններին, ինչպես նաև Ադրբեջանի ներքաղաքական գործընթացների ու դարաբաղյան ճակատում ընթացող ռազմական գործողությունների փոխներգործությանը:

Գիրքը բաղկացած է երեք գլխից, ունի ներածություն, երակացություններ և օգտագործած աղբյուրների ու գրականության ցանկ: Ներածությունում ներկայացված են արծարծվելիք խնդիրների շրջանակը, հիմնական սկզբնաղբյուրները, պատմագիտական կամ հրապարակախոսական այն աշխատությունները, որոնք հիմք են ծառայել հեղինակի համար՝ քննարկելու

ներքաղաքական գործընթացներն Ադրբեջանում 1988-1998թթ.-ին: Անկասկած, մեծ է նշված խնդիրների արդիականությունն ու հրատապությունը այն պայմաններում, երբ դեռևս Արցախյան հակամարտության էջը փակված չէ հայերիս և, առավել ևս, ռևանշիստական տրամադրություններով համակված ադրբեջանցիների համար:

Տ. Հայրապետյանն իրավացիորեն և տրամաբանական շարադրանքով բացահայտում է այն երևույթը, որ 1980-ական թթ. երկրորդ կեսին՝ «վերակառուցման» քաղաքականության շրջանում, ազգայնականության վերելքն Ադրբեջանում տեղի էր ունենում XX դարասկզբին կոլկասյան թաթարների ազգային ինքնագիտակցության ձևավորման և ազգային գաղափարախոսությունների հայեցակարգային փոխակերպումների նմանությամբ ու օրինակով: Նա բավականոմանիորեն լուսաբանում է վայրիվերումների մի փուլ, որը նշանավորվում է թե՛ խորհրդային Միության փլուզմամբ և նախկին հասարակարգի ճգնաժամով և թե՛ ծայրամասներում կենտրոնախույս նկրտումների աճով, ապագայի նկատմամբ անորոշությամբ ու ազգային ելքերի փնտրտությամբ:

Հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատ (ԱԺԾ) կուսակցության ձևավորման, կազմավորման, ներքին խմորումների, գաղափարական ու մարտավարական թևերի և բուն գործունեության պատմությունը: Դա ինտրավորություն է ընձեռում հասարակությանը՝ ծանոթանալու ոչ միայն զուտ Ադրբեջանում կուսակցականաշինության գործընթացներին, այլև այդ համատեքստում հետևելու զուգահեռաբար թե՛ ճացող քաղաքական, գաղափարական խմորումներին, ըմբռնելու ադրբեջանական ազգայնականության էությունն ու առանձնահատկությունները, հակահայկականության ուժգնությունը, արտահայտման ձևերը,

* Գրախոսությունը ներկայացվել է 22.04.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

Ինչ խոսք, Վարմանայի է նաև տողերիս հեղինակի գրքի¹¹³¹ շրջանցումը, որն, ի դեպ, Տ.Յայրապետյանն է գրախոսել ու բարձր գնահատել¹¹³²։ Ընդ որում, առաջին գլխում նա անդրադառնում է հենց այն հարցերին, որոնք քննարկված են վերոնշյալ աշխատությունում և առնչվում են XIX դարավերջի ու XX դարասկզբի «կովկասյան թաթարների» ինքնությանը, ազգայնականության դրսևորումներին, ազգային առաջնորդների մոտեցումներին ու գործունեությանը։ Ի դեպ, այդ ուսումնասիրությունում տողերիս հեղինակն առաջին անգամ է գիտականորեն շրջանառել բազմաթիվ թեկեր ու ձևակերպումներ։ Օրինակ, իսլամականությունից դեպի թյուրքականություն, իսկ այնուհետև՝ «ադրբեջանականություն» անցման փուլերն առաջին անգամ հստակ ժամանակագրորեն բաժանվել ու սահմանվել են այն եպոյթներով, որոնք օգտագործում է Տ. Յայրապետյանը¹¹³³։

Փոխարենը, նա բազմիցս անհարկի հղում է անում ադրբեջանցի պատմաբան Ա. Բալաևին, որի հակապատմական տեսակետները հանգամանորեն քննադատել են իմ գրքում։ Այսպես, Տ.Յայրապետյանը, հղելով նրան, գրում է. «1905-1907թթ. հեղափոխական շարժումների ժամանակ ի հայտ եկած ադրբեջանական քաղաքական կազմակերպությունները խնդիր էին դնում պայքարելու ոչ թե ադրբեջանցիների՝ որպես ինքնաբավ էթնիկ ամբողջության ազգային իրավունքների, այլև Կովկասի բոլոր մահմեդականների իրավունքների համար»¹¹³⁴, ինչը բնական էր, քանի որ «ադրբեջանցի» էթնոս գոյություն չուներ» (էջ 20)։ Բայց չէ՞ որ նույն Ա.Բալաևին ես մանրամասն քննադատել եմ հենց «ադրբեջանական էթնոս» եպոյթը սխալ ու ժամանակավրեպ կիրառելու համար։ Ցավոք, մեզանում դեռևս չի ձևավորվել այն գիտակցությունը, որ անվստահելի սկզբնաղբյուրներն ու գրականությունն առատորեն հղելն ինքնըստիներյան լայնացում է այդ գրքերի գործածության շառավիղը կամ հղման ինդեքսը (индекс цитирования)։ Միաժամանակ հայ հեղինակի գիտական օբյեկտիվ աշխատության շրջանցումը հղի է ծանր հետևանքներով մեր հայրենի գիտության վարճացման տեսանկյունից, առավել ևս՝ հայ-ադրբեջանական պատմագիտական ընդհարման համատեքստում։ Չավելեմ, որ Ա. Բալաևը առ այսօր իմ քննադատությանը չի արձագանքել։

Սեկ այլ օրինակ ևս՝ կապված ադրբեջանցի հեղինակներին անհարկի հղելու հետ։ Երբ Տ. Յայրապետյանը գրում է, որ «1937 թ. «թուրք» եպոյթին փոխարինելու եկավ «ադրբեջանցի»-ին» (էջ 24) և հղում է ադրբեջանցի Յուսուֆ Ըզջելիկի (Yusuf Özcelik) փոքրածավալ մի հոդված¹¹³⁵, ապա թյուր տպավորություն է ստեղծվում, թե նա է այդ իրականում անստույգ տեսակետի հեղինակը։ Մինչդեռ նրա հոդվածի հրապարակումից առաջ լույս են տեսել գիտական ավելի ծանրակշիռ աշխատություններ, որոնցում հանգամանորեն ներկայացված են ադրբեջանցի ինքնանվանման փոխակերպումները։ Ավելի նախընտրելի կլիներ վկայակոչել թեկուզ ԽՍՀՄ մարդահամարի տվյալները կամ հանրագիտարանային տեղեկությունները և անհարկի չտարածել նրա հոդվածը։ Նույնը կարելի է ասել հետևյալ պարբերության վերաբերյալ. «Ազգության և լեզվի իմաստով «Ադրբեջան» անվանումը սկսեց կիրառվել խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո, և միայն 1937 թ. այն ստացավ պաշտոնական կարգավիճակ, իսկ «թուրք» եպոյթն արգելվեց» (էջ 24)։ Այս անգամ ևս Տ. Յայրապետյանը հղում է ադրբեջանցի հեղինակ Ֆ. Էլեկբարովի (Faig Ələkbərov)՝ 2012

¹¹³¹ Варданян Т., Азербайджанцы: история одного незавершенного этнопроекта (историко-этнологический очерк), М., 2012.

¹¹³² ՏԷՍ «Յայնագիտության հարցեր», 2014, թիվ 2, էջ 233-235:

¹¹³³ Варданян Т., նշվ. աշխ. էջ 66:

¹¹³⁴ Балаев А., Мамед Эмин Расулзаде (1884-1955), с. 15.

¹¹³⁵ Yusuf Özcelik, The Development and Establishment of Political Identity in the Republic of Azerbaijan // EuroKaukAsia, Euxeinos 9 (2013).

թ. համացանցում վետեղված կես էջանոց և գիտական ապարատից չուրկ կյուրթ¹¹³⁶: Եթե կյուրթ՝ աղբբեջաներենից թարգմանությունը ճիշտ է, ապա Ֆ.Էլեկբարովի միտքն է սխալ, քանի որ խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո լեզվի ու ազգի նկատմամբ «Աղբբեջան» ելրը չի կիրառվել¹¹³⁷: Իրականում, «աղբբեջանցի» ինքնանվանումը պաշտոնապես դրվել է շրջանառության մեջ ոչ թե 1937, այլ 1939 թվականին: Ինչպես նկատել է Գ. Ստեփանյանը, «1937 թ. հունվարի 6-ի համամիութենական մարդահամարի պաշտոնական կյուրթերում թյուրքալեզու բնակչությունը դեռևս նշվում էր թյուրք անվամբ... Աղբբեջանում 1930-ական թվականների անձնագրավորման ժամանակ, երբ համատարած կերպով «աղբբեջանականացվեց» թյուրքալեզու բնակչությունը, 1939 թ. հունվարի 17-ի մարդահամարում նոր միայն ի հայտ եկավ և պաշտոնապես ամրագրվեց աղբբեջանցի անվանումը»¹¹³⁸:

Ամփոփելով նշենք, որ աղբբեջաներենին (կամ որևէ այլ օտար լեզվին) տիրապետելու պարագան պետք է օգտագործել նպատակային ու արդարացված, այլ ոչ թե ի հաշիվ հայկական սկզբնաղբբյուրների ու գիտական գրականության: Պատմագիտության ասպարեզում նույնպես ընթանում է անթաքույց հայ-աղբբեջանաթուրքական հակամարտություն, ուստի դրան մասնակցության հայտ ներկայացնելու դեպքում պարտավոր ենք օգտագործել հայ պատմաբանների գործերը և Է՛լ ավելի վարգացնելու դրանցում առաջադրված գիտական անաչառ թեկերը: Ցավոք, Տ.Հայրապետյանի գրքում մի կողմից՝ շրջանցված են հայ պատմագիտության ձեռքբերումները, մյուս կողմից՝ անտեղի հիշատակության են արժանանում աղբբեջանական, աղբբեջանամետ անվատախելի սկզբնաղբբյուրներն ու կեղծ-գիտական գրականությունը:

Հուսով ենք, որ նշված առաջարկներն ու դիտողությունները կշտկվեն Տ.Հայրապետյանի գրախոսվող աշխատության երկրորդ հրատարակությունում՝ հետխորհրդային Աղբբեջանի պատմությանը նվիրված այս հանգամանալից հետապոտությանը հաղորդելով առավել մեծ գիտական արժեք:

Թամարա Վարդանյան,

Երևանի պետական համալսարանի դասախոս,
Գ. Վ. Պլեխանովի անվան Ռուսաստանի տնտեսագիտական
համալսարանի Երևանի մասնաճյուղի տնօրեն,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
Vardanyan.TR@rea.ru

¹¹³⁶ Biz kimin varisiyik: Milli Azərbaycanın, yoxsa Sovet Azərbaycanı? <http://modern.az/articles/21059/1#gsc.tab=0>, 11.02.2012.

¹¹³⁷ Այդ մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Варданян Т.**, նշվ. աշխ., էջ 43:

¹¹³⁸ **Ստեփանյան Գ.**, Բաբու բաղաբի հայության պատմությունը. Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն, Երևան, 2011, էջ 69: Ст'ս նաև Всесоюзная перепись населения 1937 г.: краткие итоги, М., 1991, с. 94, Всесоюзная перепись населения 1939 г.: основные итоги, М., 1992, с. 71:

Tatevik Hayrapetyan. *Internal Political Processes in Azerbaijan in 1988-1998.* Yerevan: Yerevan State Un-ty Press, 2018, 178 pp.

Tatevik Hayrapetyan's monograph is devoted to the peculiarities of the internal political processes in Azerbaijan in 1988-1998 as well as the reasons for the confrontation of the opposition with the government against the background of the Karabakh conflict.

The book utilizes widely the vast relevant information in mass media, including in the Azerbaijani language. In her presentation of the record of the given historical period, the author thoroughly outlined the history of the formation of the Popular Front of Azerbaijan (PFA) and its intra-party ideological and tactical differences.

The drawback of the book under review is that Hayrapetyan, in fact, has bypassed many of the major achievements of Armenian academic thought on this topic. Furthermore, abundant references to the pseudo-scholarly works and propaganda opuses by Turkish and Azerbaijani authors are often presented without the necessary clarifications. There are also cases of uncritical use of the works by some biased Western researchers.

Tamara Vardanyan,

Assistant Professor at Yerevan State University,
Director of Yerevan branch of Plekhanov
Russian University of Economics,
PhD. in History

Татевик Айрапетян. *Внутриполитические процессы в Азербайджане в 1988-1998 гг.,* Ереван, изд-во ЕГУ, 2018, 178 сс.

Монография к. и. н. Айрапетян посвящена особенностям внутриполитических процессов в Азербайджане в 1988-1998 гг. и причинам конфронтации оппозиции с властью на фоне Карабахского конфликта.

В книге широко использована богатая информационно-публицистическая литература, в том числе и на азербайджанском языке. В ходе представления хроники данного исторического периода автор обстоятельно изложила историю формирования Народного фронта Азербайджана (НФА), внутрипартийных идеологических и тактических разногласий.

Недостатком рецензируемой книги является то, что Айрапетян, фактически, обошла стороной многие крупные достижения отечественной научной мысли по данной тематике. Кроме того, обильные ссылки на лженаучные труды и пропагандистские опусы турецких и азербайджанских авторов зачастую представлены без необходимых разъяснений. Есть также случаи некритического использования работ некоторых ангажированных западных исследователей.

Тамара Варданян,

преподаватель Ереванского государственного университета,
директор Ереванского филиала РЭУ им. Г.В. Плеханова,
кандидат исторических наук

ՎԱՐԴԱՆ ՈՍԿԱՆՅԱՆ, ՀԱՍՄԻԿ ԿԻՐԱԿՈՍՅԱՆ. Պարսկերեն հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական տեքստերի թարգմանության հիմունքներ, «Քոփի փրինթ», ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2019, 264 էջ: *

Հայաստանի բուհերում իրանագիտական կրթության ոլորտում առանցքային առարկա հանդիսացող պարսկերենի ուսուցման գործընթացում Նոր դասագրքերի կազմումը Նորագույն գիտական, կրթական ու մեթոդաբանական պարզացումների ու ձեռքբերումների տեսակետից արդիական անհրաժեշտություն է: Ուրախալի է, որ ոլորտի մասնագետները պարսկերենի դասավանդումն առավել կատարյալ դարձնելու համար ձեռնարկում են նման դասագրքերի ստեղծման աշխատանքներ: Ասվածի վկայությունը պարսկերենի բուհական Նոր դասագիրքն է՝ «Պարսկերեն հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական տեքստերի թարգմանության հիմունքներ» վերնագրով, որը հեղինակել են բանասիրական գիտությունների թեկնածուներ, դոցենտներ Վ.Ոսկանյանը և Հ.Կիրակոսյանը:

Հեղինակները հստակորեն են բանաձևել դասագրքի բուն նպատակը. «Հաշվի առնելով Հայաստան-Իրան քաղաքական, տնտեսական և մշակութային հարաբերություններում արձանագրված պարզացումները, ինչպես նաև՝ Երևանի Պետական Համալսարանի Արևելագիտության ֆակուլտետի Իրանագիտության ամբիոնում պարսկերենի դասավանդման առանձնահատկությունները և դրանից բխող կարիքները, վաղուց արդեն հասունացել էր պարսկերենից հայերեն և հայերենից պարսկերեն հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական բովանդակությամբ տեքստերի թարգմանական հմտությունների և կարողությունների ձևավորման անհրաժեշտությունը: Այս ոլորտի տեքստերն աչքի են ընկնում մի շարք առանձնահատկություններով, որոնք յուրացնելու առումով հատուկ ուշադրություն են պահանջում: Մասնավորապես, մամուլում հրատարակված հասարակական-քաղաքական տեքստերը կարող են պարունակել մի կողմից խոսակցական լեզվին բնորոշ ձևեր և արտահայտություններ, իսկ մյուս կողմից՝ հատկապես պարսկերենի պարագայում, բարձր ոճի բազմաթիվ տարրեր: Դիվանագիտական տեքստերը առանձնանում են բարձր ոճին հատուկ բազմապիսի կայուն կաղապարների առկայությամբ, որոնք, ըստ էության, բնորոշ չեն այլ ոլորտների գրական տեքստերին և կարիք ունեն լրացուցիչ բացատրությունների ու մեկնաբանությունների: Հենց այս բացը լրացնելու է զալիս «Պարսկերեն հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական տեքստերի թարգմանության հիմունքներ» դասագիրքը...» (էջ 7):

Դասագիրքն ուսուցանվող թեման ներկայացնում է համակարգված կերպով՝ ներառելով պարսկերենի հասարակական-քաղաքական, դիվանագիտական ոճին հատուկ կառուցվածքային մակարդակները՝ ոճաբանություն, բառագիտություն, բերականություն և ուղղագրություն:

Այն բաղկացած է երկու մասից, որոնցից յուրաքանչյուրն էլ՝ ենթաթեմաներից, իսկ դրանք էլ՝ դասերից: Դասագրքի թեմաները՝ «Պաշտոնական այցեր, հանդիպումներ, բանակցություններ, պաշտոնական անձանց դիմավորում և ճանապարհում», «Հավատարմագրերի հանձնում, դեսպանների նշանակում և հետ կանչում», «Շնորհավորական և ցավակցական ուղերձներ», «Բանակցություններ, տարածաշրջանի

* Գրախոսությունը ներկայացվել է 05.06.2019թ., տպագրության ընդունվել՝ 17.06.2019թ.:

երկրների հետ համագործակցություն», «ԻԻ-Հ և ՀՀ համագործակցություն», «Հնչակագրեր, համատեղ հայտարարություններ» և «Ելույթներ և պաշտոնական հայտարարություններ», ընդգրկում են այն հիմնական ոլորտները, որոնց շրջանակում կարելի է ուսուցանել հասարակական-քաղաքական ոճի տեքստերի՝ պարսկերենից հայերեն և հայերենից պարսկերեն, թարգմանության հիմնական առանձնահատկությունները:

Դասագիրքն ունի հավելվածային բաժիններ՝ պարսկերեն-հայերեն բառացանկ, ՀՀ և ԻԻ-Հ նախարարությունների երկլեզու անվանացանկեր:

Հեղինակները ստեղծել են այնպիսի դասագիրք, որն ավելի ոլորին է դարձնում պարսկերենի հասարակական-լրատվական ոճի տեքստերի կառուցվածքային, լեզվաոճական, բառային, քերականական առանձնահատկությունների գործնական ուսուցումը, ինչը լիովին հաջողվել է: Դրան նպաստել են նաև հեղինակների բուհական գիտակրթական փորձառությունը և պարսկերենի ոլորտում մինչ այդ իրականացրած գիտական աշխատանքը:

«Պարսկերեն հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական տեքստերի թարգմանության հիմունքներ» դասագիրքը նախատեսված է ԵՊՀ Արևելագիտության ֆակուլտետի իրանագիտության ամբիոնի մագիստրատուրայի առաջին կիսամյակում նախատեսված դասընթացի համար, որը մատուցվում է 62 (վաթսուներկու) դասաժամով: Յուրաքանչյուր թեմա բաղկացած է երեք դասից՝ տեքստեր, որոնց հաջորդում է բառացանկ և ոճական, թարգմանական, քերականական, ուղագրական բացատրությունները, այնուհետև՝ նյութին համապատասխան քերականական ու թարգմանական վարժությունները՝ ընդգրկված առանձին դասերի մեջ: Ի դեպ, մեծ ուշադրություն է դարձված հակադարձ թարգմանության վարժություններին (հայերենից պարսկերեն), որոնք հնարավորություն են ընձեռում համեմատական տիրույթում դիտարկելու երկու լեզուների թարգմանական կաղապարները, համարժեք բառերը, բառաձևերը, արտահայտությունները:

Հեղինակները մեթոդապես ճիշտ են վարվել՝ ուղղակիորեն նյութին չառնչվող, սակայն կարևոր ու հավելումային գիտելիքներն առանձնացրելով Ուշադրություն վերտառությամբ, ինչը նյութի մատուցումը դարձնում է ավելի տեսանելի ու հիշվող:

Դասագրքում պատշաճ ուշադրություն է դարձվել հասարակական-քաղաքական ու դիվանագիտական տեքստերում ամրագրված խոսակցական ոճի լեզվանյութի քննարկմանը և ներկայացմանը, քանի որ առօրյա խոսակցական ու հասարակական-լրատվական ոճերի սերտ շփման արդյունքում այսօր բավարարիչ խոսակցական տարրեր ամրացել են բարձր ոճում կամ այդ ընթացքում են: Դասագրքում դրանց քննարկումը, օրինակների հիմնավորումով նյութի մատուցումը կատարյալ է դարձնում:

Իբրև ցանկություն՝ մեկ առաջարկ. հիմք ընդունելով սույն դասագրքի հաջող կառուցվածքն ու մեթոդական հենքը՝ պարսկերենի ուսումնասիրության և ուսուցման գործընթացն առավել համապարփակ դարձնելու նպատակով ուսանողների համար ստեղծել նաև տնտեսական ու ռազմական բովանդակությամբ տեքստերի թարգմանության հիմունքներին վերաբերող դասագրքեր:

Կարծում ենք՝ «Պարսկերեն հասարակական-քաղաքական և դիվանագիտական տեքստերի թարգմանության հիմունքներ» դասագիրքը հաջողությամբ կկիրառվի բուհերի մասնագիտացված ֆակուլտետներում, գիտական ու կրթական այլ հաստատություններում՝ ի նպաստ պարսկերենի կատարյալ ուսուցման:

Արտյոմ Տոնոյան,

Երևանի պետական համալսարանի
իրանագիտության ամբիոնի ասիստենտ,
բանասիրական գիտությունների թեկնածու,
ar.tonoyan@gmail.com

Vardan S. Voskanian, Hasmik C. Kirakosian. Introduction to the translation of social–political and diplomatic Persian texts, «Copy print», YSU Publishing house, Yerevan, 264 pp.

The textbook is aimed to teach the students doing research in the area of Iranian Studies and Persian language. The book is compiled taking into consideration all the modern scientific, educational and methodological demands and criteria. The authors are succeeded to present an important and useful manual in the field of translation of Persian texts with the peculiarities of the present-day Iranian social –political and diplomatic content.

Artyom Tonoyan,
PhD in Philology, Assistant Professor
of the Department of Iranian Studies of YSU

Вардан Восканян, Асмик Киракосян. Основы перевода персидских общественно-политических и дипломатических текстов, «Копи принт», изд. ЕГУ, Ереван, 2019, 264 сс.

Вузовский учебник «Основы перевода персидских общественно-политических и дипломатических текстов» предназначен для обучения студентов, изучающих иранистику и персидский язык. Книга составлена с учетом всех новейших научных, образовательных, методологических требований и критерий. Автору удалось создать важное и полезное учебное пособие в области перевода персидских текстов, содержащих особенности современного общественно-политического и дипломатического языка Ирана.

Артем Тоноян,
ассистент кафедры иранистики
Ереванского государственного университета,
кандидат филологических наук

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ Վ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

**«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում»
հասարակական կազմակերպության գործունեության մասին**

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպությունը հիմնադրվել է Ավետիք Յարությունյանի նախաձեռնությամբ 2015թ. հունվարի 13-ին՝ նպատակ ունենալով միավորելու Արցախի երիտասարդ գիտնականներին և մասնագետներին, նպաստելու վերջիններիս գիտական և ստեղծագործական զարգացմանը, աջակցելու նրանց միջազգային ինտեգրմանը, ինչպես նաև Արցախի պետականաշինության գործընթացին նրանց ակտիվ մասնակցությամբ: Ներկայումս Կազմակերպությունն ունի 38 անդամ Արցախից, Չայաստանից և Ռուսաստանից, որոնցից 1-ը՝ գիտությունների դոկտոր է, 18-ը՝ գիտությունների թեկնածու, իսկ 19-ը՝ ասպիրանտ և հայցորդ: 2016թ. փետրվարից գործում է Կազմակերպության պաշտոնական կայքը՝ www.aegmm.org:

Գործունեության 4 տարիների ընթացքում ԱԵԳՄՄ-ի կողմից իրականացվել են երկու տասնյակից ավելի ծրագրեր, մասնավորապես՝

- Արցախում գիտության զարգացման հիմնախնդիրներին և հեռանկարներին, ինչպես նաև գիտության համաշխարհային օրվան նվիրված կլոր սեղաններ,
- երիտասարդների իրավագիտակցության մակարդակի և ձեռնարկատիրությամբ զբաղվելու հմտությունների ձևավորմանն ուղղված դասընթացներ,
- գրքերի շնորհանդեսներ,
- «Սահմանադրություն և իրավունք» դպրոցականների հանրապետական առաջին օլիմպիադա,
- «Արցախյան շարժման խորհուրդն ու արդի հիմնախնդիրները» խորագրով գիտական ընթերցումներ,
- Մեծ Չայրենականին արցախցիների մասնակցության մասին պատմող «70-ամյա հաղթանակի վկաները» ֆիլմի նկարահանում, ինչպես նաև «Պաշտպանության բանակի լավագույն դիրքապահները» ռազմահայրենասիրական ծրագիր:

Կազմակերպության հաջողված ծրագրերից կարելի է առանձնացնել երեքը՝

- 2016 թվականից սկսած ամեն տարի սեպտեմբերին Ստեփանակերտում միջազգային երիտասարդական գիտաժողովների կազմակերպում, որին ընդհանուր թվով մասնակցել են աշխարհի մոտ 10 երկրների 250 գիտնականներ և մասնագետներ, իսկ արդյունքներն ամփոփվել են գիտաժողովի նյութերի ժողովածուներում:
- 2018թ. Կազմակերպությունը գործարկել է www.artsakhlib.am հասցեով «Արցախի էլեկտրոնային գրադարան» կայքը, որտեղ կարճ ժամանակահատվածում տեղադրված նյութերի քանակն անցել 2000-ի սահմանը:
- ԴՅ Բարձրագույն որակավորման կոմիտեի պահանջներին համապատասխանող «Գիտական Արցախ» պարբերականի տպագրություն, որն իրականացվում է Երևանի պետական համալսարանի հետ համատեղ:

INFORMATION*on the activities of***«Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» NGO**

The «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh» NGO (UYSSA) was founded on the initiative of Avetik Harutyunyan on January 13, 2015 in order to unite young scientists and specialists of Artsakh, to promote their scientific and creative development, to facilitate their international integration, as well as active participation in the statehood of Artsakh development. At the moment, the organization comprises 38 members from Artsakh, Armenia and Russia, including 1 Doctor of Sciences, 18 Candidates of Sciences and 19 PhD students. Since February 2016, the official website of the organization www.aegmm.org has been functioning.

For almost 4 years of activity on the part of UYSSA, about two dozen projects were implemented, in particular:

- round tables devoted to the problems and prospects of science development in Artsakh, as well as to the International day of science;
- courses aimed at the formation of a proper level of legal awareness of young people and business skills;
- book presentations;
- the first Republican school Olympiad «Constitution and Law»;
- scientific readings on «The Essence of the Artsakh Movement and Modern Problems»;
- The filming of «Witnesses of the 70-year-old victory» about the participation of Artsakh in the Great Patriotic war, as well as the implementation of Military-Patriotic program «The Best postmen of the Army of Defense».

The three successful programs of the Organization can be outlined:

- annual holding of international youth conferences in Stepanakert in September, starting from 2016, in which about 250 scientists and specialists from 10 countries have already participated, and the results were summarized in collections of conference materials;
- the creation of the website www.artsakhlib.am «Artsakh E-Library» in 2018, on which the number of materials placed in a short time exceeded 2000;
- «Scientific Artsakh» journal publication which meets the requirements of the Higher Attestation Committee of the Republic of Armenia and is carried out in cooperation with Yerevan State University.

И Н Ф О Р М А Ц И Я
о деятельности общественной организации
«Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха»

Общественная организация «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) была основана по инициативе Аветика Арутюняна 13-го января 2015 года с целью объединить молодых ученых и специалистов Арцаха, способствовать их научному и творческому развитию, содействовать их международному интегрированию, а также активному участию в процессе развития государственности Арцаха. На данный момент в организации 38 членов из Арцаха, Армении и России, из коих 1 доктор наук, 18 кандидатов наук и 19 аспирантов и соискателей. С февраля 2016 года действует официальный сайт организации www.aegmm.org.

За 4-летнюю деятельность со стороны ОМУСА были осуществлены свыше двух десятков проектов, в частности:

- круглые столы, посвященные проблемам и перспективам развития науки в Арцахе, а также Международному дню науки;
- курсы, направленные на формирование должного уровня правосознания молодежи и навыков занятия бизнесом;
- презентации книг;
- первая республиканская школьная олимпиада «Конституция и право»;
- научные чтения на тему «Суть Арцахского движения и современные проблемы»;
- снятие фильма «Свидетели 70-летней победы» об участии арцахцев в Великой Отечественной войне, а также реализация военно-патриотической программы «Лучшие постовики Армии обороны».

Можно выделить три успешные программы ОМУСА:

- ежегодное проведение в сентябре, начиная с 2016 года, международных молодежных конференций в Степанакерте, в которых уже приняло участие около 250 ученых и специалистов из 10 стран мира, а результаты были обобщены в сборниках материалов конференции;
- в 2018 году был задействован сайт www.artsakhlib.am «Электронная библиотека Арцаха», на котором число размещенных за короткое время материалов превысило 2000;
- издание соответствующего требованиям Высшего аттестационного комитета Республики Армения журнала «Научный Арцах», осуществляемое совместно с Ереванским государственным университетом.

«Գիտական Արցախ» պարբերականի հոդվածների ձևավորման պահանջները

«Արցախի երիտասարդ գիտնականների և մասնագետների միավորում» (ԱԵԳՄՄ) հասարակական կազմակերպության «Գիտական Արցախ» պարբերականն ընդգրկված է ՀՀ ԲՈԿ-ի կողմից հաստատված «Ատենախոսությունների հիմնական արդյունքների և դրույթների հրատարակման համար ընդունելի գիտական հրատարակությունների» ցանկում: Պարբերականը, որի հիմնադիրը Երևանի պետական համալսարանն է, լույս է տեսնում տարեկան 2 անգամ:

Պարբերականում տպագրության են ընդունվում նախկինում տպագիր կամ էլեկտրոնային պարբերականներում չհրապարակված բարձրորակ աշխատանքներ (գիտական հոդվածներ, գրախոսություններ), որոնք համապատասխանում են պարբերականի ուղղվածությանը (հասարակական գիտություններ), ունեն գիտական նորոյթ և արդիականություն:

Բոլոր նյութերը գրախոսվում են: Գիտական աստիճան չունեցող հեղինակները պետք է հոդվածին կից ներկայացնեն գիտական ղեկավարի կարծիքը՝ ստորագրված կամ ամբիոնի տրաքտատությունը՝ ստորագրված և կնքված:

Նախքան հոդված ուղարկելը հեղինակները պարտավոր են www.aegmm.org կայքի «Գիտական Արցախ» պարբերականի բաժնում ծանոթանալ գիտական հրապարակումների էթիկային և խստորեն հետևել դրան:

«Գիտական Արցախ» պարբերականում տպագրված հոդվածները տեղադրվում են ԱԵԳՄՄ-ի նախագիծ հանդիսացող Արցախի էլեկտրոնային գրադարանի կայքում (www.artsakhlib.am), որից հետո հղումներն ուղարկվում են հեղինակներին:

Հոդվածները պետք է ուղարկել scientific.artsakh@gmail.com էլեկտրոնային փոստին, որին պետք է կցել նաև հեղինակի բջջային հեռախոսահամարը և բնակության հասցեն՝ ինդեքսի նշումով:

Աշխատանքներին ներկայացվող տեխնիկական պահանջներն են.

Համակարգչային շարվածքը՝ MS Word 2003-2010 ծրագիր:

Էջի ֆորմատը՝ B5 (176*250 մմ), լուսանցքները բոլոր կողմերից՝ 20 մմ:

Ծավալը՝ 7-20 էջ՝ ներառյալ ամփոփագրերը:

Տեքստի տառատեսակը՝ հայերեն՝ Arian AMU, ռուսերեն և անգլերեն՝ Times New

Roman:

Հոդվածի ներկայացման լեզուն՝ հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն:

Առաջին Էջի վերին տողում (մեջտեղում) 13 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) գրվում է հոդվածի վերնագիրը: Մեկ տող բաց թողնելով տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, գլխատառերով, թավ (Bold) տրվում են հեղինակ(ներ)ի Անուն Ազգանուն(ներ)ը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic) տրվում է աշխատավայրը, բուհը կամ գիտահետազոտական կենտրոնը, ֆակուլտետը, գիտական աստիճանը, կոչումը, քաղաքը և երկիրը: Մեկ տող ներքև տողի մեջտեղում 12 pt տառաչափով տրվում է հեղինակի էլեկտրոնային փոստի հասցեն:

Մեկ տող բաց թողնելով 12 pt տառաչափով, շեղատառ (Italic), թավ (Bold) ներկայացվում է հոդվածի ամփոփագիրը (аннотация, abstract), որտեղ 120-170 բառի սահմաններում պետք է արտացոլվեն հետազոտության նպատակները, խնդիրները, մեթոդները, ինչպես նաև հեղինակի հիմնական եզրահանգումները: Ամփոփագիրը պետք է իրենից ներկայացնի ինքնուրույն տեքստ, որը կնկարագրի հետազոտության հիմնական արդյունքներն առանց հոդվածն ընթերցելու: Ամփոփագրում պետք չէ բառացիորեն կրկնել հոդվածի նախադասությունները:

Մեկ տող բաց թողնելով անհրաժեշտ է գրել «Բանալի բառեր» և նշել 7-10 բանալի բառեր:

Մեկ տող բաց թողնելով անհրաժեշտ է ներկայացնել աշխատանքի հիմնական տեքստը, որի տառաչափը 12 pt է, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմերից (*Alignment: Justify*): Պարբերությունները սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ:

Աղյուսակները պետք է համարակալվեն և ունենան վերնագրեր:

Դիագրամները, սխեմաները, գծագրերը և լուսանկարները պետք է լինեն հստակ, տպագրության համար պիտանի:

Հոդվածի լեզվից տարբերվող մյուս 2 լեզուներով ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է լինեն հոդվածի սկզբնական մասի (վերնագրից մինչև բանալի բառերը ներառյալ) թարգմանությունը և տրվում են հիմնական տեքստից հետո:

Հոդվածները պարտադիր են. տրվում են տողատակում, աճման կարգով՝ 10 pt տառաչափով, տողերի հեռավորությունը՝ 1: Հղման տեքստը պետք է հավասարեցված լինի երկու կողմից (*Alignment: Justify*): Պարբերություններն սկսել 1 սմ խորքից՝ TAB-ի կիրառմամբ: Հղման մեջ պետք է ներկայացված լինեն օգտագործված աշխատանքի հեղինակի ազգանունը և անվան առաջին տառը (**Bold**), այնուհետև աշխատանքի վերնագիրը, հատորը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը և էջը:

Լրացուցիչ տեղեկությունների համար կարող եք կապվել «Գիտական Արցախ» պարբերականի գլխավոր խմբագիր, ի.գ.թ., ղոցենտ Ավետիս Զարությունյանի հետ՝ գրելով avetig.hh@aeqmm.org էլեկտրոնային փոստին կամ զանգահարելով +37497277770 հեռախոսահամարին:

The requirements for «Scientific Artsakh» journal

The «Scientific Artsakh» journal of the «Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA)» NGO is included in the list of «Scientific publications acceptable for the publication of the main results and provisions of theses» approved by the RA HAC. The journal, founded by Yerevan State University, is published twice a year.

High-quality works that are not previously published in printed or electronic journals (scientific articles, reviews), which correspond to the orientation of the journal (Social Sciences) and have scientific novelty and relevance, are accepted for publication in the journal.

All materials are reviewed. The authors, without academic degrees, along with the article represent the opinion of the supervisor, certified by the signature, or the recommendation of the Department, certified by signature and seal.

Before submitting the article, the authors are required to become familiar with the ethics of scientific publications set on the website www.aeqmm.org in the «Scientific Artsakh» journal section and strictly follow it.

The articles published in the «Scientific Artsakh» journal are placed on Artsakh E-Library website (www.artsakhlib.am), which is the UYSSA project, after which the links are sent to the authors.

Articles should be sent to the scientific.artsakh@gmail.com e-mail, with the obligatory indication of the mobile number of the author and the actual address (postal code is required).

Technical requirements for works:

Computer typing: program MS Word 2003-2010.

Page format: B5 (176*250 mm), margins (left, right, top, bottom)՝ 20 mm.

Volume: 7-20 pages (summary inclusive).

Text font: Armenian-Arian AMU, Russian and English – Times New Roman.

Language of articles: Armenian, Russian, English.

On the top line of the first page (center alignment) in capital letters, bold, font size – 13 pt the title of the article is written. Over the line, in the center of the line, font size – 12 pt, capital letters, bold the name(s) of the author(s) is indicated. In the center of the line below, font size 12 pt, italicized the place of work, University or research center, faculty, scientific degree, title, city and country are indicated. On the line below in the center, font size 12pt the author's email is provided.

Over a line, font size 12, bold, italic an abstract (*ամփոփում, аннотация*), in the 120-170 words amount including forth goals, objectives, research methods, and main conclusions of the author must be set. The abstract should be a separate text describing the main results of the study without reading the article.

Over a line the word «Keywords» must be written and 7-10 words must be specified.

Over a line, the main text of the work with the font size of 12 pt, line spacing of 1 pt must be submitted. The text should be aligned on both sides (Alignment: Justify). The paragraph should be started with an indentation of 1 cm, using the TAB:

Tables should be numbered and have titles.

Diagrams, diagrams, drawings and drawings must be clear and printable.

Abstracts in two languages other than the language of writing are required, which are the translation of the initial part of the article (from the title to the keywords inclusive) and are indicated after the main text.

References required are listed in the bottom of the page, on the rise, font size 10 pt with line spacing 1pt. The link text must be aligned on both sides (Alignment: Justify). Paragraphs begin with a space of 1 cm, using the TAB: The link indicates the name and the first letter of the author's name of the source used (Bold), then the title of the work, volume, place of publishing, year and page.

For more information, please contact the editor-in-chief of «Scientific Artsakh» journal, PhD in Law, Associate Professor Avetik Harutyunyan, e-mail at avetiq.hh@aeqmm.org or by phone +37497277770.

Требования к оформлению статей журнала «Научный Арцах»

Журнал «Научный Арцах» общественной организации «Объединение молодых учёных и специалистов Арцаха» (ОМУСА) включен в список «Научных изданий, приемлемых для публикации основных результатов и положений диссертаций», утвержденных ВАК Республики Армения. Журнал, учредителем которого является Ереванский государственный университет, издается два раза в год.

К публикации в журнале принимаются высококачественные работы, не публиковавшиеся ранее в печатных или электронных журналах (научные статьи, рецензии), которые соответствуют направленности журнала (общественные науки) и имеют научную новизну и актуальность.

Все материалы рецензируются. Авторы, не имеющие ученой степени, должны представить вместе со статьей отзыв научного руководителя, заверенный подписью, или рекомендацию кафедры, заверенную подписью и печатью.

До предоставления статьи авторы обязаны ознакомиться с этикой научных публикаций на сайте www.aeqmm.org в разделе журнала «Научный Арцах» и неукоснительно следовать ей.

Статьи, опубликованные в журнале «Научный Арцах», размещаются на сайте Электронной библиотеки Арцаха (www.artsakhlib.am), являющемся проектом ОМУСА, после чего ссылки отправляются авторам.

Статьи должны быть присланы на электронный адрес scientific.artsakh@gmail.com, с обязательным указанием номера мобильного телефона автора и фактического адреса (почтовый индекс обязателен).

Технические требования к оформлению работ:

Компьютерный набор: программа MS Word 2003-2010.

Формат страницы: B5 (176*250 мм), поля (левое, правое, верхнее, нижнее) – 20 мм.

Объем: 7-20 страниц (резюме включительно).

Шрифт текста: армянский – Arian AMU, русский и английский – Times New Roman.

Язык представления статей: армянский, русский, английский.

На верхней строке первой страницы (выравнивание по центру) прописными буквами, полужирным (Bold) шрифтом, размер – 13 кегль пишется заголовок статьи. Через строку, по центру строки кеглем 12, прописными буквами, полужирным шрифтом указывается имя и фамилия (фамилии) автора (авторов). На строке ниже по центру кеглем 12, курсивом (Italic) указывается место работы, вуз или научно-исследовательский центр, факультет, ученая степень, звание, город и страна. На строке ниже по центру кеглем 12 предоставляется электронный адрес автора.

Через строку кеглем 12, полужирным шрифтом (Bold) и курсивом (Italic) предоставляется аннотация (summary, abstract), в которой в объеме 120-170 слов должны быть изложены цели, задачи, методы исследования, а также основные выводы автора. Аннотация должна представлять собой самостоятельный текст, описывающий основные результаты исследования без прочтения статьи.

Через строку необходимо написать «Ключевые слова» и указать 7-10 слов.

Пропустив одну строку, необходимо представить основной текст работы кеглем 12 с межстрочным интервалом – 1 пт. Текст должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзац необходимо начинать с отступом в 1 см, используя TAB:

Таблицы должны быть пронумерованы и иметь заголовки.

Диаграммы, схемы, чертежи и рисунки должны быть четкими, подлежащими печати.

Резюме на двух языках, отличных от языка написания статьи, обязательны, представляют собой перевод начальной части статьи (от заголовка до ключевых слов включительно) и указываются после основного текста.

Ссылки обязательны, указываются в конце страницы по нарастающей кеглем 10 с межстрочным интервалом 1 пт. Текст ссылки должен быть выровнен с двух сторон (Alignment: Justify). Абзацы начинаются с отступом в 1 см, используя TAB. В ссылке указываются фамилия и первая буква имени автора использованного источника (Bold), затем название работы, том, место издательства, год и страница.

За дополнительной информацией можно обратиться к главному редактору журнала «Научный Арцах», к.ю.н., доценту Аветику Арутюняну, написав по электронному адресу avetiq.hh@aeqmm.org или позвонив по телефону +37497277770.

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ☸ FOR NOTES ☸ ДЛЯ ЗАМЕТОК

This image shows a single sheet of white paper with horizontal ruling lines. The lines are evenly spaced and run across the width of the page. There are no margins, text, or other markings on the paper.

ՆՇՈՒՄՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ☼ FOR NOTES ☼ ДЛЯ ЗАМЕТОК

[illegible]

ԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐՑԱԽ SCIENTIFIC ARTSAKH НАУЧНЫЙ АРЦАХ

№ 1(2), 2019

«Գիտական Արցախ» պարբերականը լույս է տեսնում տարեկան 2 անգամ:
Հրատարակվում է 2018 թվականից:

The «Scientific Artsakh» journal is published twice a year. It has been published since 2018.

Журнал «Научный Арцах» выходит два раза в год. Издаётся с 2018 года.

Գլխավոր խմբագիր՝

Editor-in-Chief:

Главный редактор:

Ավետիք Հարությունյան

Avetik Harutyunyan

Аветик Арутюнян

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ,
սրբագրիչ

Deputy Editor-in-Chief, Corrector

Заместитель главного редактора,
корректор

Թեհմինա Մարության

Tehmina Marutyan

Теймина Марутян

Անգլերեն լեզվի պատասխանատու՝

Responsible for English

Ответственный за английский язык

Ալվինա Ներսեսյան

Alvina Nersesyan

Альвина Нерсесян

Ռուսերեն լեզվի պատասխանատու՝

Responsible for Russian

Ответственный за русский язык

Աշոտ Բեգլարյան

Ashot Beglaryan

Ашот Бегларян

Համակարգչային շարվածքը, ոճը,
տառաձևերը և էջադրումը՝

Computer set, style, font and layout

Компьютерный набор, стиль, шрифт
и верстка

Գիտական Արցախ

Scientific Artsakh

Научный Арцах

Շապիկի ձևավորումը՝

Cover design

Дизайн обложки

Արմինե Զոչարյան

Armine Kocharyan

Армине Кочарян

E-mail: scientific.artsakh@gmail.com.

Tel. (+374) 97277770.

Ստորագրված է տպագրության՝ 17.06.2019թ.:

Չափսը՝ 70*100/16: Թուղթը՝ օֆսետ, տպագրությունը՝ օֆսետ:

Ծավալը՝ 30 տպ. մամուլ:

Տպաքանակը՝ 250 օրինակ:

Տպագրված է «Անտենոր» տպագրատանը: